

e-ISSN 2149-0643

**KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
sosyal bilimler enstitüsü
DERGİSİ

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
Kafkas University
journal of instute of social sciences
sayı/number 34 sonbahar/autumn 2024

Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi **Hakemli** bir dergidir ve bahar ve sonbahar sayıları olmak üzere yılda en az iki kez yayımlanır. Yayın dili **Türkçe ve kabul gören Batı dilleridir**. Dergiye gönderilen yazılar daha önce hiçbir yerde **yayımlanmamış** olmalıdır. Kongrelerde sunulan bildiriler ve konferans metinleri, bildiri kitaplarında daha önce yayımlanmamış olmak kaydıyla gönderilebilir. Özgün makalelerin ve araştırmaya dayanan raporların konunun uzmanlarına gösterilerek görüş alınması (kabul, değişiklikler yapıldıktan sonra kabul ya da ret) yaklaşık 6-8 hafta almaktadır. Yazının yayımlanıp yayımlanmaması hakkındaki son karar yazarlara bildirilir. Yayın Kurulu, gerekli hallerde yayımlanacak yazı üzerinde uzmanların görüşleri doğrultusunda bazı değişiklikler yapılmasını ya da yazının tamamen gözden geçirilmesini yazar(lar)ından isteyebilir. Yazılar, üzerinde gerekli değişikliklerin yapılması ve makalenin yeniden düzenlenmesi yazarların sorumluluğundadır. Yazılar, yayımlanmadan önce editoryal değişikliklerin onaylanması ve metnin son bir kez gözden geçirilmesi için yazarlara gönderilir. Olumsuz hakem görüşü bulunan yazılar dışındaki yayımlanmayan yazılar istendiği takdirde yazarlarına geri gönderilir.

Derginin temel amacı: Sosyal Bilimler alanlarında bilimsel bilgi üretimine katkı sağlamaktır. Bilime yenilik getiren, Yeni bir bilimsel yöntem geliştiren veya bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulama niteliğinde olan özgün makalelere yer vermeyi amaçlamaktadır.

Derginin kapsamı: Sosyal Bilimler ile ilgili konuları kapsamaktadır. Dergide, Sosyal Bilimlerin alanlarının kapsamına giren tüm konulardaki çalışmalar yayımlanır.

DERGİMİZ;

-TÜBİTAK-ULAKBİM SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER VERİ TABANINDA DİZİNLENMEKTEDİR.

-SOBİAD ATIF DİZİNDE TARANMAKTADIR.

-OJOP ÇEVİRİMİÇİ BİLİMSEL DERGİ EDİTÖRLERİ VE YAYINCILARI PLATFORMU ÜYESİDİR.

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ/KAÜSBED

Kafkas University Journal of the Institute of Social Sciences/KAUJISS

Sahibi Owner

Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına

In the name Kafkas University Institute of Social Sciences

Prof. Dr. Yaşar KOP

Editörler ve Yayın Kurulu Editorial Board

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN *Tarih Editörü/Atatürk Üniversitesi/Erzurum*

Prof. Dr. Ali TİLBE *Batu Dilleri ve Edebiyatları Editörü/İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa/İstanbul*

Prof. Dr. Orhan KEMAL TAVUKÇU *Türk Dili ve Edebiyatı Editörü/RTE Üniversitesi/Rize*

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ *Halk Edebiyatı Editörü/Ahi Evran Üniversitesi/Kırşehir*

Prof. Dr. Selçuk URAL *Sosyal ve Beşeri Bilimler Editörü/Kafkas Üniversitesi/Kars*

Prof. Dr. Ş. Remzi KUZUOĞLU *Eskiçağ Dilleri Editörü/Aksaray Üniversitesi/Aksaray*

Başeditör Head-Editor

Prof. Dr. Akın BİNGÖL

Editör Yardımcısı Vice Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ersin DOĞANTEKİN

Genel Koordinatörler General Coordinators

Doç. Dr. Mustafa KARAGEÇİ

İngilizce Redaksiyon English Redaction

Dr. Öğr. Üyesi Turan ÖZGÜR GÜNGÖR

Dr. Öğr. Üyesi Selçuk ŞENTÜRK

Düzenleme Design

Doç. Dr. Mustafa KARAGEÇİ

Dizgi ve Baskı Printed and IBM Typeset

Kafkas Üniversitesi Ofset Tesisleri, Kars

Kafkas University, Kars

Yazı İşleri Sekretariat

Enstitü Sekreteri Nuri BAYRAKÇI

Yazışma Adresi Corresponding Address

Kafkas Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Müdürlüğü 36100 Kars

Tel : +90 474 225 11 87

Fax : +90 474 225 11 87

e-mail : sbedergi@kafkas.edu.tr

sosbil@kafkas.edu.tr

Dergi Otomasyon Sistemi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kausbed>

© 2024 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Her Hakkı Saklıdır. Dergide yayınlanan yazıların içeriğinden yazarlar sorumludur.

© 2024 Kafkas University Institute of Social Sciences, All rights reserved The views expressed in the journal are the responsibility of the individual authors

e-ISSN- 2149-0643

KAÜ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

YAZIM KURALLARI

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde yayımlanmak üzere gönderilen yazılar sayfanın tek yüzüne yazılmalıdır. Eserler yazım kurallarına uygun şekilde hazırlandıktan sonra KAFKAS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ sayfasından MAKALE GÖNDERME linkine girilerek yüklenmelidir. Yazılar, aşağıda belirtilen yazım kurallarına uyularak hazırlanmalı ve 20 sayfayı geçmemelidir (fotoğraf ve çizimler hariç).

Eserlerin başlangıç sayfasında bulunması gereken bilgiler

Yazar ad(lar), Yazarın Adres(ler)i, E-Posta adres(ler)i, Makalenin Türkçe/İngilizce adı, Makalenin Türkçe/İngilizce özü, Anahtar kelimeler (İngilizce ve Türkçe 3-5 adet)

Eserin kaydedildiği otomasyonda bulunması gereken bilgiler

Yazar Adı ve Unvanı, Makale Adı, Yazar Adresi, E-Posta Adresi, Bağlantı Telefonu

Yazı karakteri

- * Makale başlığı, tamamı büyük harflerle, sayfaya ortalanmış olarak Times New Roman 11 punto-kalın normal
- * İngilizce başlık, kelime baş harfleri büyük, sayfaya ortalanmış olarak Times New Roman 10 punto-kalın normal
- * Yazar Adı, unvan belirtilmeden, sayfaya ortalanmış olarak Times New Roman 10 punto-bold
- * Yazar unvanı, Adresi ve E-Posta, sayfaya ortalanmış olarak Times New Roman 9 punto
- * Öz ve Abstract, sayfaya ortalanmış olarak Times New Roman 9 punto-italik (en çok 100 kelime)
- * Bölüm başlıkları ve alt başlıklar, 1 cm boşluk kullanılarak Times New Roman 11 punto-bold
- * Metin, Times New Roman 11 punto
- *Tablo, Fotoğraf, Harita, Grafik başlıkları, Times New Roman 10 punto
- *Tablo içi, Times New Roman 7-9 punto
- *Tablo, Fotoğraf, Harita, Grafik kaynağı, Times New Roman 9 punto

Sayfa Düzeni

- *Kenar boşlukları Üst:6,5 cm, Alt:5 cm, Sağ:4,5, Sol:4,5
- *Girinti sol:0, sağ:0, Paragraf başıboşluğu:1 cm, Aralık Önce:3 nk, Sonra:3 nk, Satır Aralığı: tek, Üst bilgi: 5 cm, Alt Bilgi:1,25 cm

Fotoğraf, Harita, Şekil

- *Metin içerisinde yer alan fotoğraf, harita ve şekiller 300 dpi çözünürlükte taranmış ve ilgili bölüme yerleştirilmiş olmalıdır
- *Grafikler hazırlanırken, iç bölümlerde yer alan yazıların okunabilirliğine dikkat edilmeli ve grafik içi taramalarda gri tonlama uygulanmalıdır

Alıntılar

- * Alıntılar Metin içinde APA 6 olarak verilmelidir.
- * Kaynaklar makalenin son bölümünde "KAYNAKLAR" adı altında verilmelidir

Yayın kurallarına uymayan ve büyük değişiklik gerektiren yazılar, uyarılarla birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazım kuralları, eserlerin toplanma aşamasında görsel düzenliliği sağlamak amacıyla uygulanmaktadır.

Yayımlanan yazıların sorumluluğu tümüyle yazarlarına aittir.

Derginin mail adresleri, hakem değişiklikleri yapılmış makalelerin gönderimine ve bilgi edinme amaçlı kullanıma açıktır.

KAÜ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

KAU Journal of the Institute of Social Sciences

Bahar 2024-Sayı 34 – Spring 2024-Number 34

İÇİNDEKİLER Contents

ARAŞTIRMA

COĞRAFYA

Taner AYDIN (DOI: 10.56597/kausbed.1428208)/Araştırma
Geçmişten Günümüze Ağrı Dağı ve Çevresindeki Geçitler.....479-514
Mount Passes in and Around the Mount Ağrı from Past to Present

DİL VE EDEBİYAT

Nevin BÜYÜKKAYA- F. Gülay MİRZAOĞLU (DOI:10.56597/kausbed.1580556)/Araştırma
Türk Kültürü Bağlamında Anadolu'da Lâle Motifi ve Ters Lâle.....515-532
Tulip Motif and Inverted Tulip in Anatolia in the Context of Turkish Culture

Burak ÇAVUŞ (DOI:10.56597/kausbed.1499634) Araştırma
Ekoeleştiri Kuramı Çerçevesinde Zülfü Livaneli'nin *Balıkçı ve Oğlu* Adlı Romanı.....533-547
Zulfu Livaneli's Novel Called the Fisherman and his Son in the Framework of Ecocritical Theory

Gökay DURMUŞ (DOI:10.56597/kausbed.1481245)/Araştırma
Kumral Ada Mavi Tuna'da Bireysel ve Toplumsal Eleştirilerle Desteklenen Postmodern Tavrı.....549-576
Postmodern Attitude Supported by Individual and Social Criticism in the Kumral Ada Mavi Tuna

Ali TİLBE- Yusuf TOPALOĞLU (DOI: 10.56597/kausbed.1586614)/Araştırma
Mehdi Charef'in Beur Romanı *Le Thé Au Harem* D'archi Ahmed'de
Göç ve Uyum: Çatışma ve Kültür(Süz)leşme Yöntembilimi Okuması.....577-620
Migration and Integration in Mehdi Charef's Beur Novel
Le Thé Au Harem D'Archi Ahmed: A Reading of the Methodology of Conflict and Acculturation

Hakan YALAP (DOI: 10.56597/kausbed.1581965)/Araştırma
Dünya'da Türkoloji Vesilesiyle.....621-648
On the Occasion of Turcology in the World

Tuğba AYDIN YILDIZ (DOI: 10.56597/kausbed.1451149)/Araştırma
The Effect of Discourse-Level Cues on
RC Attachment Preference in L2 English: Implicit Causality in Verbs.....649-668
L2 İngilizce'de RC Bağlam Tercih Üzerinde Söylem Düzeyi İpuçlarının Etkisi: Örtülü Nedensellik Fülleri

FELSEFE

Taylan ŞENGÜL (DOI:10.56597/kausbed.1519621)/Araştırma
Estetik, Müzik ve Siyasal Olanı Düşünmek.....669-692
Thinking Aesthetics, Music, and the Political

GÜZEL SANATLAR

Çağla TOPGÜL- Gülçin Cankız ELİBOL (DOI:10.56597/kausbed.1496445)/Araştırma
Anaokullarında Kullanılan Renklerin Yemek Alanları Üzerinde İncelenmesi.....693-715
Examination of the Colors Used in Kindergartens in the Dining Areas

Burak YAVUZYLMAZ-Rıdvan COŞKUN-Elif Gül KURT (DOI:10.56597/kausbed.1481931)/Araştırma
Sanatta İmg ve Biçim İlişkisi:
Farklı Dönemlerden Sanatçıların Bakış Açılı Üzerine Bir İnceleme.....717-741
The Relationship between Image and Form in Art:
An Analysis of Perspectives from Artists Across Different Periods

İLÂHİYAT

Taha YILMAZ- Mehmet Emin KALGI (DOI:10.56597/kausbed.1444480)/Araştırma
Ardahan İli Alevî-Bektaşî Vatandaşların Dinî Uygulamalarındaki Fıkhî Dayanaklar743-766
Fiqh Basis in the Religious Practices of Alevî-Bektaşî Citizens of Ardahan Province

İLETİŞİM

Ömer Faruk ASLAN (DOI:10.56597/kausbed.1425580)/Araştırma
Yerel Kalkınmada İstihdamın Önemi: Bilgi ve İletişim Sektörüne İktisadi Bir Perspektif.....767-783
The Importance of Employment in Local Development:
An Economic Perspective on the Information and Communication Sector

Kahraman Kağan KAYA- Kadir CANÖZ (DOI:10.56597/kausbed.1509696)/Araştırma
Bir Lobicilik Ortamı Olarak X (Twitter): Akademik Dayanışma Platformu Örneği.....785-800
X (Twitter) as a Lobbying Environment: The Case of Academic Solidarity Platform

Fatma ÖZTAT- Birol GÜLNAR (DOI:10.56597/kausbed.1495136)/Araştırma
Yalnızlık, Olumlu ve Olumsuz Deneyim Düzeyleri ile Sosyal Medya Kullanım İlişkisi.....801-827
The Relationship between Loneliness, Positive and Negative Experience and Social Media Usage

SOSYOLOJİ

Erden KİŞİ (DOI: 10.56597/kausbed.1447923)/Araştırma
Rusya Federasyonu'nda Özel Askeri Şirket
Örgütlenmelerinin Genel Yapısı: Wagner Grubu Örneği.....829-853
General Structure of Private Military Company
Organisations in the Russian Federation: The Wagner Group Example

TARİH

Sabri ARICI (DOI: 10.56597/kausbed.1580224)/Araştırma
Antik Çağ'da Tarsus Ekonomisi.....855-872
The Economy of Tarsus in Ancient Age

Nursel ASLANTÜRK (DOI:10.56597/kausbed.1496329)/Araştırma
Hattuşa Arşivinden Yayımlanmamış Hitit Festivallerine
Ait Tablet Fragmanları I: Bo 6670, Bo 6681, Bo 6700, Bo 6702, Bo 6703.....873-889
Unpublished Tablet Fragments of Hittite Festivals
from the Archive of Hattusha I: Bo 6670, Bo 6681, Bo 6700, 6702, Bo 6703

Nurhan AYDIN- Ferhat ACAR- Bahar Şentürk ACAR (DOI:10.56597/kausbed.1505632)/Araştırma
Çarlık Yönetiminden II. Dünya Savaşı'na Kars'ta Sağlık Hizmetleri.....891-917
Health Services in Kars from the Tsarist Russian Administration to World War II

Fulya FEYİZ (DOI:10.56597/kausbed.1513350)/Araştırma
XVIII. Yüzyıl Edirne Gümrüğü'ne Konu Olan Mensucat Ticareti (Yünlü, Pamuklu ve İpekli).....919-938
Textile Trade (Wool, Cotton and Silk) Subject to the Edirne Customs in the 18th Century

Dilek KARAGEÇİ-Burak TAŞDÜVENCİ (DOI:10.56597/kausbed.1580274)/Araştırma
Mitanni Egemenliğinden Yeni Asur Döneminin Sonuna Kadar Harran ve Çevresi.....939-957
Harran and Its Surroundings from the Mitanni Sovereignty to the Beginning of the Neo-Assyrian Period

Hacı ÖREN- Yusuf KILIÇ (DOI:10.56597/kausbed.1592079)/Araştırma
Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Fildişinin Kullanımı959-989
The Use of Ivory in Ancient Mesopotamian and Anatolian Societies

Evin ÖZGÜL (DOI: 10.56597/kausbed.1581730)/Araştırma
Eskiçağ Mitolojisinde ve Tasvirlerinde “Yılan” Figürü.....991-1026
The “Snake” Figure in Ancient Mythology and its Depictories

Defne YILMAZCAN- Aydın EFE- Ahmet GÖZLÜ (DOI:10.56597/kausbed.1471975)/Araştırma
Biyo-İktidar ve Sparta'da Hegemonik Bedenin İnşası.....1027-1045
Bio-power and the Construction of the Hegemonic Body in Sparta

DANIŞMA VE HAKEM KURULU

Prof. Dr. Abdulkadir GÜRER	Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN	Marmara Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Abide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Adem BALKAYA	Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Adnan ÖMERUSTA OĞLU	Sakarya Üniversitesi/Sakarya
Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER	Fırat Üniversitesi/Elazığ
Prof. Dr. Ahmet BURAN	Fırat Üniversitesi/Elazığ
Prof. Dr. Ahmet MERMER	Gazi Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Ahmet SARI	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL	Marmara Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Ahmet Uğur NALCIOĞLU	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Ahmet YİĞİT	Sıtkı Koçman Üniversitesi/Muğla
Prof. Dr. Akin BİNGÖL	Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Alfina SIBGATULINA,	Moskova Üniversitesi, Moskova/Rusya
Prof. Dr. Ali DUYMAZ	Balıkesir Üniversitesi/Balıkesir
Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK	Necmettin Erbakan Üniversitesi/Konya
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi/Konya
Prof. Dr. Ali TİLBE	İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa/İstanbul
Prof. Dr. Ali YILDIRIM	Fırat Üniversitesi/Elazığ
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Altan ALPEREN	Gazi Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Anıl YILMAZ	Katip Çelebi Üniversitesi/İzmir
Prof. Dr. Arif ÜNAL	Sakarya Üniversitesi/Sakarya
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR,	Namık Kemal Üniversitesi/Tekirdağ
Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETKİN	Yıldız Teknik Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Ayten ER	Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Bahattin ÇELİK	Iğdır Üniversitesi/Iğdır
Prof. Dr. Bekir KOÇLAR	Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Van
Prof. Dr. Besim ÖZCAN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Betül ARSLAN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Birol CAN	Uşak Üniversitesi/Uşak
Prof. Dr. Carlos GUITIERRES	Leon Üniversitesi/Leon/İspanya
Prof. Dr. Celal TÜRER	Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Cemile AKYILDIZ ERCAN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Cengiz GÖKŞEN	Osmaniye Üniversitesi/Osmaniye
Prof. Dr. Cengiz YANIKLAR	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi/Rize
Prof. Dr. Cevat BAŞARAN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Cevdet BOZKUŞ	Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Danuta CHEMIELOWSKA	Varşova Üniversitesi/Polonya
Prof. Dr. Denis TOICHKIN	Kiev Üniversitesi/Kiev/Ukrayna
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Samsun
Prof. Dr. Emine ÖZTÜRK	Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Enis ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi/Sakarya
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU	Pamukkale Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Erdoğan BADA	Çukurova Üniversitesi/Adana
Prof. Dr. Erdoğan ERBAY	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Erdoğan KELEŞ	Sıtkı Koçman Üniversitesi/Muğla
Prof. Dr. Erkan KONYAR	İstanbul Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Eyüp NEFES	Giresun Üniversitesi/Giresun

Prof. Dr. F. Sema Barutçu ÖZÖNDER Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Faruk GÜRBÜZ Binali Yıldırım Üniversitesi/Erzincan
Prof. Dr. Fatih TEPEBAŞILI Necmettin Erbakan Üniversitesi/Konya
Prof. Dr. Fatma DAĞABAKAN Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR Hacettepe Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Funda KARA Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Gencer ELKILIÇ Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Gökâl Selçuk Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Gökay DURMUŞ Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER Marmara Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Gülhan ATNUR Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Gülten GÜLER Uludağ Üniversitesi/Bursa
Prof. Dr. Gürer GÜRSEVİN Ege Üniversitesi/İzmir
Prof. Dr. Gürsel UYANIK Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Halil İbrahim USTA Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Haluk ALKAN İstanbul Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Haluk SELVİ Sakarya Üniversitesi/Sakarya
Prof. Dr. Hammadi ZUVEYB Sfaks Üniversitesi, Sfaks/Tunus
Prof. Dr. Hamza KELEŞ Gazi Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Hanife Yasemin MUMCU Adnan Menderes Üniversitesi/Aydın
Prof. Dr. Hasan BAHAR Selçuk Üniversitesi/Konya
Prof. Dr. Hasan BOLAT Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Samsun
Prof. Dr. Hasan ELKHATTAF Katar Üniversitesi/Katar
Prof. Dr. Hatice PALAZ ERDEMİR Celal Bayar Üniversitesi/Manisa
Prof. Dr. Hikmet ASUTAY Trakya Üniversitesi/Edirne
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ Karadeniz Teknik Üniversitesi/Trabzon
Prof. Dr. Himmet UMUNÇ Başkent Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH Erciyes Üniversitesi/Kayseri
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Hüseyin METİN Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Hüsnü KAPU Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR Binali Yıldırım Üniversitesi/Erzincan
Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ Gazi Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. İlyas ÖZTÜRK Sakarya Üniversitesi/Sakarya
Prof. Dr. İmran KARABAĞ Kocaeli Üniversitesi/Kocaeli
Prof. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. İsmail GÖRKEM Erciyes Üniversitesi/Kayseri
Prof. Dr. İsmail ÖGRETİR Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Jai S. MAH EWHA Womens Üniversitesi, Seul/Güney Kore
Prof. Dr. Jale DEMİRCİ Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Kamil CİVELEK Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Kamil ÇAKIN Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Kasım İNCE Pamukkale Üniversitesi/Denizli
Prof. Dr. Kaveh FARROKH Methodologica Üniversitesi/Paris/Fransa
Prof. Dr. Kemal POLAT Amasya Üniversitesi/Amasya
Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL Osmangazi Üniversitesi/Eskişehir
Prof. Dr. Leyla HARPUTLU Alaaddin Keykubat Üniversitesi/Alanya/Antalya

Prof. Dr. M. Moshtagh KHORASANI	Frankfurt Üniversitesi/Frankfurt/Almanya
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ	Gazi Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZCAN	Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Mehmet H. KIRBAŞOĞLU	Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI	Erciyes Üniversitesi/Kayseri
Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU	Necmettin Erbakan Üniversitesi/Konya
Prof. Dr. Mehmet OKUR	Karadeniz Teknik Üniversitesi/Trabzon
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ	Gazi Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Mehmet TAKKAÇ	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Mehmet ZAMAN	Atatürk Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Merih Tekin BENDER	Ege Üniversitesi/İzmir
Prof. Dr. Metin AKİS	Yedi Aralık Üniversitesi/ Kilis
Prof. Dr. Mithat DURMUŞ	Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Muhammed Hanifi MACİT	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Muhsin AKBAŞ	Kâtip Çelebi Üniversitesi/İzmir
Prof. Dr. Muhsin MACİT	Anadolu Üniversitesi/Eskişehir
Prof. Dr. Mukadder ERKAN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Mukadder ERKAN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Musa BAĞCI	Dicle Üniversitesi/Diyarbakır
Prof. Dr. Musa YILDIZ	Gazi Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Mustafa ALICI	Binali Yıldırım Üniversitesi/Erzincan
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH	Erciyes Üniversitesi/Kayseri
Prof. Dr. Mustafa BUDAK	İstanbul Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR	Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Mustafa ŞENEL	Ardahan Üniversitesi/Ardahan
Prof. Dr. Mükrem YAMAN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Nebahat ARSLAN	Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Nevzat TARTI	Yüzüncüyıl Üniversitesi/Van
Prof. Dr. Nezahat CEYLAN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Nihat YATKIN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Nima ARJMANDI	Shahid Beheshti Üniversitesi/Tahran/İran
Prof. Dr. Nimet KESER	Çukurova Üniversitesi/Adana
Prof. Dr. Nurettin CEVİZ	Gazi Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN	Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA	Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Oktay ÖZGÜL	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Orhan Kemal TAVUKÇU	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi/Rize
Prof. Dr. Ömer ÇAHA	Yıldız Teknik Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Önal KAYA	Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Peter GOLDEN	Rutgers Üniversitesi/New Jersey/ABD.
Prof. Dr. Petru GULBAN	Namık Kemal Üniversitesi/Tekirdağ
Prof. Dr. Ramazan KAPLAN	Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Rupprecht S. BAUR	Duisburg-Essen Üniversitesi/Duisburg/Almanya
Prof. Dr. Sahip BEROJE	Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Van
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN	Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Saliha KODAY	Atatürk Üniversitesi/Erzurum

Prof. Dr. Sebahattin BAYRAM	Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Selahattin BEKKİ	Ahi Evran Üniversitesi/Kırşehir
Prof. Dr. Selahattin DÖĞÜŞ	Sütçü İmam Üniversitesi/Kahramanmaraş
Prof. Dr. Selami KILIÇ	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Selçuk ÇIKLA	Binalı Yıldırım Üniversitesi/Erzincan
Prof. Dr. Selçuk URAL	Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Selim BAŞAR	Anadolu Üniversitesi/Eskişehir
Prof. Dr. Sergül VURAL KARA	Mersin Üniversitesi/Mersin
Prof. Dr. Serhat ZAMAN	Uludağ Üniversitesi/Bursa
Prof. Dr. Sevgi COŞKUN TEKİN	Sakarya Üniversitesi/Sakarya
Prof. Dr. Sevinç SAKARYA MADEN	Trakya Üniversitesi/Edirne
Prof. Dr. Sinever Esin DAYI	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU	Erciyes Üniversitesi/Kayseri
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Şeyhmus Recai TEKOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi/İzmir
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN	Sıtkı Koçman Üniversitesi/Muğla
Prof. Dr. Turgay HAN	Ordu Üniversitesi/Ordu
Prof. Dr. Turgut YİĞİT	Ankara Üniversitesi/Ankara
Prof. Dr. Ümit KILIÇ	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Veli ÜNSAL	Ahi Evran Üniversitesi/Kırşehir
Prof. Dr. Visvanathan NAICKER	Cape Peninsula Üniversitesi/Cape Town/G. Afrika
Prof. Dr. Yakup ÇELİK	Yıldız Teknik Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Yaşar KOP	Kafkas Üniversitesi/Kars
Prof. Dr. Yavuz ARSLAN	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Yavuz GÜNAŞDI	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Yusuf ÇETİN	İbrahim Çeçen Üniversitesi/Ağrı
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ	Pamukkale Üniversitesi/Denizli
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi/İzmir
Prof. Dr. Zeki KODAY	Atatürk Üniversitesi/Erzurum
Prof. Dr. Zerrin KARAKUZULU	Sakarya Üniversitesi/Sakarya
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA	AMEA, Bakü/Azerbaycan
Doç. Dr. Seadet SHIKHIYEVA	AMEA, Azerbaycan
Doç. Dr. Volodimir PIDVOYNIY	Taras Şevçenko Ulusal Üniversitesi/Kiev/Ukrayna

Teşekkür

Dergimizin bu sayısında yer alan makalelerin değerlendirilmesinde hakemliklerine başvurduğumuz, aşağıda isimleri yer alan öğretim üyelerine teşekkür ederiz.

Yayın Kurulu

Acknowledgement

We convey our deepest gratitude's and thanks to below mentioned scholars who graciously offered their invaluable assistance in reviewing.

Editorial Board

*Prof. Dr. Adem BALKAYA
Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ
Prof. Dr. Aylın Özman ERKMAN
Prof. Dr. Cebail ÖTGÜN
Prof. Dr. Davut YAYLALI
Prof. Dr. Gözen Güner AKTAŞ
Prof. Dr. Haldun EROĞLU
Prof. Dr. Halis DEMİR
Prof. Dr. Hanife Nalan GENÇ
Prof. Dr. Hanife Yasemin MUMCU
Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR
Prof. Dr. Kamil Ali GIYNAŞ
Prof. Dr. Mehmet Emin BARS
Prof. Dr. Murat KILIÇ
Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR
Prof. Dr. Özdemir KOÇAK
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU
Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN
Prof. Dr. Şenol DURGUN
Prof. Dr. Yavuz GÜNAŞDI
Prof. Dr. Yunus AYATA
Prof. Dr. Yunus KAPLAN
Doç. Dr. A. Gökhan BİÇER
Doç. Dr. Ahmet EDİ
Doç. Dr. Ahmet TÜRE*

*Kafkas Üniversitesi
İ. Çeçen Üniversitesi
TED Üniversitesi
Hacettepe Üniversitesi
Bayburt Üniversitesi
Başkent Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Cumhuriyet Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Kâtip Çelebi Üniversitesi
B. Yıldırım Üniversitesi
K. Mehmetbey Üniversitesi
Bingöl Üniversitesi
Kırkkale Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Aksaray Üniversitesi
Çukurova Üniversitesi
Gelişim Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Cumhuriyet Üniversitesi
Korkut Ata Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
İ. Çeçen Üniversitesi
Trabzon Üniversitesi*

<i>Doç. Dr. Ali ÖZCAN</i>	<i>Yalova Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Alpaslan ÖZTÜRKÇİ</i>	<i>Yüzüncü Yıl Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Berna AKYÜZ SİZGEN</i>	<i>Adnan Menderes Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Buğra ZENGİN</i>	<i>Namık Kemal Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Elif TERZİOĞLU</i>	<i>M. Kemal Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Faruk TAŞKIN</i>	<i>Artvin Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Fatih DEĞİRMENÇİ</i>	<i>Atatürk Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Hatice KÖRSÜLU</i>	<i>K. Mehmetbey Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Gökhan KALMIŞ</i>	<i>Mustafa Kemal Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Göknil ARDA</i>	<i>Ardahan Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Işık ADAK ADIBELLİ</i>	<i>Ahi Evran Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. İhsan TÜRKAL</i>	<i>M. Akif Ersoy Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Kamil CİVELEK</i>	<i>Atatürk Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. M. Ali TÜRKMENOĞLU</i>	<i>Harran Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Mehtap UYAR</i>	<i>Ö. Halisdemir Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Murat TURGUT</i>	<i>Selçuk Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Sait Sinan ATILGAN</i>	<i>Atatürk Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Selver MERTOĞLU</i>	<i>Kastamonu Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Sevim ŞERMET</i>	<i>Sinop Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Suzan AKKUŞ MUTLU</i>	<i>Hacı Bektaş Veli Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Yunus KOÇ</i>	<i>Alparslan Üniversitesi</i>

Gönderim Tarihi: 30.01.2024

Kabul Tarihi: 07.08.2024

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AĞRI DAĞI VE ÇEVRESİNDEKİ GEÇİTLER¹

Mount Passes in and Around the Mount Ağrı from Past to Present

Taner AYDIN

Doç. Dr.; Iğdır Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü
igdircalismalari@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8615-0808

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Çalışmanın konusunu Iğdır ili güneyinde uzanan Aras Dağları ve bu arada Büyük ve Küçük Ağrı Dağı üzerindeki geçitler oluşturmaktadır. Söz konusu geçitler, doğudan batıya doğru: Serdarbulak, Pamuk, Çilli, Zor, Kucak, Aslanlı, Abbasgöl, Koçbaş, Taşuçan ve Alçalı adlarını alır. Tarihi İpekyolu'na ait farklı güzergâhları, dolayısıyla da farklı ülke ve bölgeleri ekonomik, siyasi, askeri ve kültürel yönden birbirine bağlayan bu geçitler, daha çok tarihi dönemlerde kullanılmıştır. Çalışmada sahanın tarihi coğrafyasını ortaya koyacak çeşitli kaynaklar kullanılmıştır. Bunların başlıcalarını yüzey ve arkeolojik araştırma verileri, seyahatnameler, haritalar ve arşiv kaynakları oluşturmuştur. Ayrıca sahaya ait güncel veriler ile uydu görüntüleri kullanılarak haritalar yapılmış ve metin görsellerle desteklenmiştir. Çalışmanın yapılmasındaki en önemli amaç, Ağrı Dağı ve çevresindeki geçitlerin özelliklerini ve geçmişten günümüze üstlenmiş oldukları fonksiyonları ortaya koymaktır. Doğal ve tarihi birçok çekiciliğe sahip olan geçitlerin modern karayoluna sahip birisi (Pamuk Geçidi) dışında önemini yitirdiği görülmektedir. Bununla beraber geçitler tarım ve turizm açısından önemli potansiyele sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Geçit, Aras, Iğdır, İpekyolu, Ağrı Dağı

Abstract

The subject of the study is the Mount Aras lying to the south of Iğdir province and the mount passes on the Mounts Greater and Little Ağrı. These mount passes, from east to west: Serdarbulak, Pamuk, Çilli, Zor, Kucak, Aslanlı, Abbasgöl, Koçbaş, Taşuçan and Alçalı. These mount passes, which connect different routes of the historical Silk Road and thus different countries and regions economically, politically, militarily and culturally, were mostly used in historical periods. In the study, various sources were used to reveal the historical geography of the area. The main ones are surface and archaeological research data, travelogues, maps and archival sources. Maps were made using current data and satellite images of the site and the text is supported with visuals. The most important purpose of the study is to analyse the characteristics of the mount passes in and around it and to reveal the functions they perform. They have many natural and historical attractions. the importance of the mount passes, except for one with a modern motorway (Pamuk Passage) lost their significance. However, the mount passes have significant potential importance for agriculture and tourism.

Keywords: Passage, Aras, Iğdır, Silk Road, Mount Ararat

¹ Bu çalışma, Aras Kültür ve Sanat Sempozyumu'nda (24-26 Ekim 2022, Iğdır) sözlü olarak sunulmuştur.

1. GİRİŞ

İğdir ilinin güneyinde genel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan dağlar, Aras Dağları olarak bilinir. Aras Dağları, Osmanlı ve Rus döneminde hazırlanmış bazı haritalarda Ağrı Dağları olarak da geçer (Tekin ve Baş, 2003: 75; <http://kubangenealogy.ucoz.ru/index/karty/0-189>). Cuinet'in Erzurum Vilayeti'ni gösterdiği haritada Osmanlı-Rus sınırını oluşturan dağlar, batıdan doğuya doğru; Ağrı Dağları, Sinek Dağı, Çarsala Dağı ve Ararat Dağı olarak gösterilmiştir (Cuinet, 1892: 131). Bir başka haritada ise bu dağlar, batıdan doğuya Solhan, Sıçanlı, Hama, Pamuk ve Ararat olarak verilmiştir (U.S. Army Map Service, 1942). Adı geçen dağlar üzerinde, doğudan batıya doğru Serdarbulak, Pamuk, Çilli, Zor, Kucak, Aslanlı, Abbasgöl, Koçbaş, Taşuçan ve Alçalı geçitleri yer alır. Bu geçitler, Aras Havzası ile Van Gölü, Balık Gölü, Sarısu Çayı ve Murat Nehri havzalarını birbirine bağlar. Sahada yapılmış arkeolojik araştırmalar, geçitlerin Kalkolitik dönemden bu yana kullanıldığını, jeopolitik ve jeostratejik önemi haiz yerler olduğunu göstermektedir. Bu durum geçitler veya geçitlerde birleşen yollar üzerinde çeşitli amaçlarla (savunma, barınma, ticaret) yapılmış han, kervansaray ve kale türü yapılar ile bazıları bu yapılarla birlikte ya da müstakil olarak kurulmuş yerleşmelerden de anlaşılmaktadır.

Aras Dağları, adını kuzeyinde doğu batı doğrultusunda akan Aras Nehri'nden alır. Nehir, kuzeyindeki Sa'd Çukuru (Revan Ovası) ile Sürmeli Çukuru'nu (İğdir Ovası) birbirinden ayırırken, Aras Dağları da Aras Nehri'nin bir kolu olan ve kendisine ait bir havza oluşturan Sarısu Havzası'yla Aras Havzası'nın Sürmeli ve Sa'd Çukuru'na karşılık gelen orta kesimini birbirinden ayırır. Bu dağlar, Eski Çağ'da Erikua ve Urartu krallıkları gibi farklı siyasi yapıları birbirinden ayırıp koruma sağlarken, birleştirici rolüyle de Aras ve Sarısu havzalarında Erken Transkafkasya (Hurri-Karaz'da denilmektedir), ve Aras Boyalıları gibi ortak kültürel bir yapının oluşmasını sağlamıştır (Bingöl, 2014: 117-118; Yardimciel, 2015: 198). Ticari işleve sahip olan geçitler, sınırdaş ülkeler arasında birer gümrük görevi de görmüş, komşu ülkeler, ticari ilişkilerini bu geçitler aracılığıyla yürütmüşlerdir. Geçitleri kontrol altında tutan Bezirgân² adlı bazı yerleşmelerin varlığı, bu durumu açıklar niteliktedir. Daha sonraki dönemlerde de örneğin Osmanlı-Safevi, Osmanlı-Avşar ve Osmanlı-Rus sınır ilişkileri, bu geçitler üzerinden gerçekleşmiştir.

² Bezirgân adı, Türkçe'de tüccar, alışveriş yapan kimse anlamlarına gelmektedir. İğdir merkez ilçeye bağlı olan köyün adı daha sonra Bezirhane olarak değiştirilmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Geçit Kavramı, Fonksiyonu ve Önemi

Dağlık alanların yaz ve kış aylarında geçişe imkân veren yerleri “geçit” adını alır (İzbırak, 1992: 132). Geçitler, dağların ulaşımına uygun, çoğu kez yolların geçtiği, çevresine göre alçak kesimlerinde yer alır. Bu kesimler, çoğunlukla dar boyun ya da vadilerdir (Büyük Larouss, 1986: 4458). Geçit, her iki tanımdan da anlaşılacağı üzere geçiş açısından kolaylaştırıcı etki ve işleve sahip, genellikle dar ve ulaşım imkân veren yeryüzü şeklidir. Ülkemizde geçitlere aşit, bel, belen, boğaz ve gedik isimleri de verilir (Eşmekaya, 2019: 111-112).

İnsanoğlu öncelikle ulaşım için coğrafyacıların doğal yollar adını verdikleri insanların ve hayvanların kolaylıkla yol alabilecekleri alanları kullanmışlardır. Bu doğal yollar, çoğunlukla akarsu vadileri, bataklık olmayan kıyı ovaları, bitki örtüsünün engel oluşturmadığı stepler ile boğaz ve geçitler olmuştur (Tümertekin, 1987: 297). Geçitler, yüksek ve yer yer oldukça engebeli bir topoğrafyaya sahip ülkelerin karayolu ulaşımında daha fazla öneme sahiptir. Çünkü belirtilen özelliklere sahip yerlerde ulaşım sadece bu geçitlerden sağlanabilmektedir. Ülkemizin kuzey ve güney kıyıları ile iç bölgeleri arasındaki ulaşım hatları da yüksek sıra dağlar nedeniyle sadece vadi ya da dağ geçitlerini takip eder. Topografik yapının ve orografik doğrultunun ulaşımı engellediği yerlerde karayolu geçitleri, ulaşımında önemli rol oynar (Bekdemir ve Coşkun, 2010: 867; Doğanay, 1995: 453; Doğanay, 1998: 486). Bir karayolu geçidinin, ulaşım açısından sağladığı avantaj, öncelikle konum özelliklerinden kaynaklanır. Bulunulan güzergâhta geçiş sağlayan en elverişli mevkide yer almanın yanı sıra, geçitlerin konumları itibarıyla birbirlerine bağladıkları yerler de önemlidir. Bu nedenle bir geçidin konumu hem ortaya çıkışını hem de yer aldığı ulaşım güzergâhındaki devamlılığını önemli ölçüde etkiler (Bekdemir ve Coşkun, 2010: 868).

“Anadolu’nun Savaş Kapıları” olarak da adlandırılan geçitler, Eski Çağ tarihinde medeniyetlerin oluşmasını, siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel yapının birbirine bağlı ve bağımlı olarak meydana gelmesini sağlamıştır. Doğal geçitler ve bu geçitlerin imkân verdiği yollar, bu parçaları birbirine kenetleyen ve birbirine karşı sorumlu kılan unsurlar olmuştur (Yıldırım, 2006). Aras Nehri’nin açtığı doğal yollar, tarihi dönemlerde İran, Kafkasya ve Anadolu arasındaki askeri, ticari, kültürel ve politik ilişkilerde belirleyici rol oynamıştır (Günaşdı, 2016: 113; Özfırat ve Marro, 2004: 17; Özgül ve Üngör, 2016: 228).

İlk Tunç Çağı'ndan itibaren bahsi geçen bölgeler arasında bir kültür etkileşimi ve zamanla da birlikteliği görülmeye başlanmış, Orta ve Son Tunç Çağı'nda devam eden bu ilişkiler, Erken Demir Çağı ile Orta Demir Çağı'nda doruk noktasına ulaşmıştır. Orta Çağ'a gelindiğinde ise doğu ile batının önemi daha da artan yollarla birbirlerine bağlandığı görülür. Sürmeli Çukuru, doğal faktörlerin ve bu arada Aras Nehri'nin açtığı tabii bir yol üzerinde bulunması nedeniyle önemli yolların kavşak noktasında yer almıştır. Bu yollardan en önemlisi Tarihi İpek Yolu'dur. Çin'den başlayıp Hindistan, Pakistan ve Kuzeybatı İran'dan geçen bu yolun bir kolu, Nahçıvan'da ikiye ayrılıyor birinci yol Ermenistan üzerinden Kafkasya'ya, ikinci yol ise İğdır ve Bayezid üzerinden Ani ve Erzurum geçilerek Trabzon Limanı'na ulaşıyordu (Deniz ve Diğerleri, 2015: 225). İran'dan gelip Anadolu'ya ya da Anadolu'dan gelip İran ve Azerbaycan'a devam eden yolların bazıları ise Küçük ve Büyük Ağrı Dağı'nın kuzey ve güney eteklerini takip ediyordu (Abich, 1849: 50-52; Lynch, 1901: 160). Aras Vadisi ve İğdır Ovası ise Kafkasya Geçidi ve Kuzey İran, Bayezid (Doğubayazıt) Ovası ise İran yolu üzerinde bulunduğundan Urartu Krallığı döneminde ve öncesinde önemli yerleşmelerin kurulduğu yerler olmuştur. Krallık, Güney Kafkasya seferleri için öncelikle Ağrı Dağı geçitlerini egemenliği altına almıştır (Özfirat, 2014: 111-113; Lloyd, 1997: 105; Ökmen, 2001: 201-204; Erzen, 1992: 2; Kılıç, 2020: 211-212). Erikua Krallığı'nın ortadan kalkmasıyla birlikte Melekli, Karakoyunlu ve Bulakbaşı dolaylarında ciddi yatırımlar yapmaya başlayan krallık yöneticileri, İğdır Ovası ile Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya'ya ulaşan yolların denetimini sağlamak amacıyla çok sayıda kale ve yerleşme inşa etmişlerdir (Kemer, 2019: 30-31; Pehlivan, 2013: 203). Bu yerleşmelerden en önemlisi Kral Menua'nın inşa ettirdiği yeni eyalet merkezi Menuahinili'dir. Menua, bir diğer kale yerleşmesini Bulakbaşı yakınında inşa ettirmiştir. Menuahinili, Menua ve daha sonraki krallar tarafından yeni yapılar eklenerek geliştirilmiştir. İğdır Yöresi'nde Aktaş (Karakoyunlu-Aktaş Köyü) ve Lanetlitepe (Melekli Beldesi) kaleleri ile Doğubeyazıt'taki Bozkurt Kalesi, Pamuk Geçidi'nin her iki tarafındaki yolları (İpekyolu ve diğer yollar) ve geçitleri kontrol altına almak için ileri karakol ve yol istasyonu olarak kurulmuştu. Yine bu kapsamda Ağrı Dağı'nın güney eteğinde Ömerağa-Gölyüzü Kalesi inşa edilmişti. Görüldüğü üzere Ağrı Dağı'nın kuzeyindeki İğdır Ovası ile güneyindeki Doğubayazıt Ovası, Aras ve Ağrı Dağları ile bu dağlar üzerindeki geçitler vasıtasıyla birbirine bağlanmış, geçitleri kontrol eden yapı ve yerleşmelerle de entegre bir bölge özelliği kazanmıştır (Özfirat, 2017: 162-169; Yardimciel, 2022a: 67; Bingöl ve Erdem, 2022: 229-236).

2.2. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Ağrı Dağı ve çevresindeki geçitlerin yapılan Arkeolojik araştırmalara göre Kalkolitik'ten bu yana kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu geçitler, Asya'yı Akdeniz'e ve Avrupa'ya bağlayan Tarihi İpekyolu üzerinde yer almıştır. Bu yolun önemli güzergahlarından olan Kuzeybatı İran üzerinden gelen yollar, bu geçitleri kullanarak Anadolu'ya, Kafkasya'ya ve Karadeniz'e, yine bu yönlerden gelen yollar da geçitleri kullanarak İran'a ve Hindistan ve Çin'e, Doğu Anadolu'ya hatta Mezopotamya'ya kadar ulaşmıştır. Söz konusu geçitler, günümüzde de bu bölgeleri birbirine bağlayan önemli güzergâh üzerinde yer alır. Bununla beraber üzerinde modern bir karayolu yapılan Pamuk Geçidi dışında diğer geçitler, önemini kaybetmiştir. Çalışma konumuzu oluşturan Ağrı Dağı ve çevresindeki geçitler, bugüne kadar hiçbir akademik çalışmaya konu olmamış, bazı çalışmalarda ise sadece münferit olarak isimleri geçmiştir. Çalışmanın yapılmasındaki en önemli amaç, Ağrı Dağı ve çevresindeki geçitlerin özelliklerini ve geçmişten günümüze üstlenmiş oldukları fonksiyonları ortaya koymaktır. Bununla beraber geçitlerin sahip olduğu doğal ve beşeri çekicilikleri nedeniyle başta ekonomik olmak üzere sürdürülebilirliğinin sağlanması hususunda nelerin yapılması gerektiği ve bu durumun sahaya neler kazandıracakı konusunun irdelenmesi çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır.

2.3. Materyal ve Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemleri (gözlem, doküman analizi vb.) ve nitel veri toplama teknikleri kullanılmıştır. Çalışmanın verilerini sahada günümüze kadar yapılmış arkeolojik araştırmalara ait veriler ve sonuçları, arazi çalışmaları, haritalar, arşiv kaynakları, seyahatnameler, uydu görüntüleri, geçmiş dönemlere ait resimler ile tebliğ, makale ve kitap gibi diğer çalışmalar oluşturmaktadır. Çalışmada arşiv, seyahatname ve diğer kaynak verileriyle arazi ve harita verileri karşılaştırılmış, metin oluşturulmuştur. Arcgis programı kullanılarak geçitlerin haritası çizilmiş, Ayrıca uydu görüntüleriyle arazi ve harita verileri karşılaştırılmış Google Eart Pro üzerinden geçitlerin görüntüsü alınmış ve metin bölümü görsellerle desteklenerek konu, daha iyi anlaşılır hale getirilmiştir.

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

3.1. Çalışma Alanının Yeri, Sınırları ve Genel Coğrafi Özellikleri

Çalışma konusu olan geçitler, Iğdır ili sınırları içerisinde yer alır. 39° 37'- 40° 07' kuzey enlemleri ile 39° 59'- 44° 49' doğu boylamları arasında kalan il, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer alır.

Kuzeyden Ermenistan, doğudan Azerbaycan ve İran ile sınır olan ilin, İran sınırı Küçük Ağrı Dağı'nın doğu eteklerinden geçer. Ermenistan ve Azerbaycan ile olan sınırı ise Aras Irmağı çizer. İl, kuzeybatıdan Kars, güney ve güneybatıdan ise Ağrı illeri ile sınırdır (Aydın ve Çelik, 2019: 1). Iğdır ili, jeomorfolojik açıdan dağ, ova ve platolardan oluşur. İlin kuzey yarısı ovalık, güney yarısı ise dağlıktır. Ova sahaları Iğdır Ovası, dağlık sahalar ise Aras Dağları'ndan oluşur. Bu dağlar batıdan doğuya doğru Kızılcaziyaret Dağı (2887 m.), Durak Dağı (2811 m.), Zor Dağı (3196 m.), Pamuk Dağı (2639 m.) Büyük Ağrı Dağı (5137 m.) ve Küçük Ağrı Dağı (3896 m.) şeklinde sıralanır. Iğdır Ovası'nın deniz seviyesinden yüksekliği, 800-900 metre arasında değişir. Ovanın doğu kesiminde (Gödekli) 800 metre civarında olan yükselti, batıda Çalpala köyü civarında 900 metreye ulaşır. Ova, kuzeyden de yüksek dağlarla çevrilidir. Kuzeyde Alagöz Dağı'nda yükselti 4000 metreyi bulur. Bu özellikleriyle Iğdır Ovası, çevresine göre alçak bir havza özelliği gösterir. Bu havza doğuda ve batıda daralırken orta kesimde genişler. Havzanın sularını Aras Nehri ve kolları drene eder. Birer sübsidans havzası olan Iğdır Ovası, bu özelliğini Pliyosen'de kazanmıştır. Üst Pliyosen'de göl ortamına sahip ova, bu devirden sonra kara halini almıştır (Ardos, 1995: 36; DSİ, 1976). Erhacı Köyü çevresindeki Pliyosen yaşlı kumtaşı tepeleri ile içeriğindeki gölsel fosiller bu göl ortamından izler taşır. Kumtaşının bazalta göre daha kolay işlenmesi, antik dönemlerden bu yana yapı malzemesi olarak kullanılmasını sağlamış bu nedenle bu tepeler üzerinde başta kale olmak üzere önemli yapı ve yerleşimler inşa edilmiştir.

Sahada Kuaterner esnasında devam eden genç orojenik hareketlerle dağlık sahalar daha da yükselirken ova tabanı çökmeye devam etmiştir. Böylece dağ ile ova sahaları arasında 4000 metreyi aşan yükselti farkı ortaya çıkmıştır. Bu durum her iki alanda farklı ekonomik faaliyet sahalarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ova, tarıma konu olurken dağlık alanlar sahip olduğu çayır ve mera örtüsüyle hayvancılık sahası olarak kullanılmıştır. Ovada yaşayan topluluklar, dağlık alanları aynı zamanda yayla olarak da kullanmıştır. Bölgede tespit edilmiş antik dönemlere ait başta ağıl olmak üzere çok sayıda yerleşme, bu durumu izah eder niteliktedir (Yardimciel, 2022b: 10).

Sahada Kuaterner'de ova tabanında biriken ve kalınlığı yer yer 300 metreyi aşan alüvyonlar, bugünkü ovayı oluşturmuş, faylanma nedeniyle volkanik faaliyetlerin yoğunlaştığı ovanın güneyinde başlıcaları bazalt ve andezitlerden oluşan volkanitler ve piroklastikler meydana gelmiştir. Ovanın batısında çakıl taşı, kumtaşı ve kiltaşından oluşan tersiyer yaşlı tortullar görülür. Bu alan kabaca merkez ilçenin batısıyla Tuzluca ilçesinin güney

yarısına karşılık gelir (Aydın ve Çelik, 2019: 1-7; Şimşek, 2020: 21-23). Tüm bu kayaçlar özellikle Büyük Ağrı Dağı'nda çok sayıda yerleşmenin kurulabilmesini sağlamıştır. Dayanıklı, bazalt ve andezitlerden oluşan kayaçlar, yapı malzemesi olarak dağlık alanlarda kale ve benzeri yapı veya yerleşmelerde kullanılırken ovada ana inşaat malzemesini özellikle kerpiç oluşturmuştur. Dağlık alanlarla ovalık alanların kesiştiği yerlerde her iki malzeme de kullanılmıştır.

Sahip olduğu yükselti şartları nedeniyle bulunduğu bölgenin en alçak düzlüklerinden birisini oluşturan Iğdır Ovası, çevresine nazaran farklı iklim özellikleri gösterir. Etrafının dağlarla çevrili olması ovayı sıcaklık açısından elverişli bir saha haline getirmiştir. Bu durum Iğdır Ovası'nın şimdiki bilgilere göre neolitik çağdan bu yana yerleşime konu olmasını sağlamıştır. İnsanlar uygun iklim koşullarına sahip ova ve yakın çevresinde yerleşmeler kurmuş, ovada kurulan yerleşmelerde çoğunlukla ekip biçme veya ekip dikme faaliyetleri yürütülürken, dağlık alanlarda ise hayvancılık yapılmıştır. Ova ile dağın kesiştiği yerlerde ise her iki faaliyet birden yürütülmüştür.

Iğdır Ovası'nda yıllık ortalama sıcaklık 12,8 °C 'ye çıkar. Bu değer, Ağrı (6,2 °C), Kars (5,2 °C) gibi çevre istasyonlardan daha yüksektir (Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, 2017; Demircan, 2022: 90). Dağlık alanlar nedeniyle nemli havanın sahaya sokulamaması ya da ovaya doğru alçalırken fön etkisiyle gittikçe ısınması sıcaklığı daha da artırır. Bu durum sahada nem açığını yükselterek daha kararlı hava koşulları oluşturur. Bu nedenle saha 252,7 mm toplam yağış miktarıyla, ülkemizin Tuz Gölü çevresinden (Konya, Karapınar) sonra en az yağış alan yerlerinden birisidir (Aydın ve Çelik, 2019: 1-7; Erinç, 1996). Yüksek sıcaklık ve düşük yağış miktarlarına ek olarak yağış ve sıcaklık rejiminin gösterdiği özellikler sahada yarı kurak şartların egemen olmasına neden olmuştur. Bu durum antik dönemlerden itibaren sahada suyu en önemli ve kritik unsur haline getirmiş, su ve sulama imkanları bakımından elverişli sahalar en eski yerleşmelerin kurulduğu başlıca alanlar olmuştur. Iğdır ilinde antik dönem yerleşmelerinin Karasu sulak alanı çevresinde yoğunlaşmasının nedeni, Karasu Çayı'nı oluşturan kaynaklardır. Yörede yaşayan topluluklar antik dönemlerden itibaren suyun doğru bir şekilde kullanımına önem vermişler, muhtemel su rezervuar alanlarını değerlendirmişlerdir.

Iğdır Ovası'nda vejetasyon devresine karşılık gelen sıcak dönemde yetersiz yağış ve yüksek sıcaklık nedeniyle yarı kurak koşullar kendisini daha fazla hissettirir. Bu nedenle ovada Mayıs ayı dışındaki Mart-Aralık arasındaki 9 aylık devrede su yetmezliği görülür (Aydın, 2010: 43). Bitki örtüsü ve tarımsal faaliyetler açısından ciddi sorunlar doğuran bu olumsuz koşullar,

ovalık alanlarda Aras Nehri ile Karasu çayının sağladığı sulama imkânı ile nispeten ortadan kalkmakta, yüksek sahalarda ise etkisini devam ettirmektedir. Sahada bitki örtüsü, belirtilen iklim koşulları nedeniyle bazı dağlık alanlarda (Büyük ve Küçük Ağrı Dağı) lekeler halinde görülebilen ormanlar dışında doğal ve antropojen steplerden oluşur. Saha bu özelliğiyle bütünüyle İran-Turan Flora bölgesine girer. Sahada endemik ve buzul devirlerinde yaşanan iklim değişikliklerine bağlı olarak Avrupa-Sibiryaya flora bölgesine ait bazı relik bitki türlerine rastlanır (Güner, 1993: 65). Bunların en önemlisi ve sık görüleni Küçük Ağrı Dağı'nın kuzey yamaçlarında yayılış gösteren Titrek Kavak'la (*Populus Tremula*) yer yer birlik oluşturan Cüce Huş (*Betula Nana*) ve Büyük Ağrı Dağı kuzey yamacında yayılış gösteren meşe topluluklarıdır. Bu sınırlı kaynaklar, eski çağdan itibaren yakacak ve yapacak ihtiyacı için kullanıldığından yoğunluğunu kaybetmiştir.

Arkeolojik bulgulara göre Iğdır ilinde yerleşim faaliyetleri Neolitik Çağ'a kadar iner. Sahada tarihin bütün dönemleri kesintisiz olarak yaşanmıştır (Kökten, 1943: 603; Özfirat ve Marro, 2004: 17; Özgül ve Üngör, 2016: 228; Yardimciel, 2022a: 67; Bingöl ve Erdem, 2022: 229-236; Güneş ve diğerleri, 2022: 10). Geçmişte bugünkü Iğdır Ovası'na karşılık gelen alan ile çevresine Sürmeli Çukuru, Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan ova ve çevresine ise Sahat (Sa'd) Çukuru denilmiştir (Güner ve diğerleri, 2000: 274). İran yaylalarından ve Kafkaslardan gelen yolların birleştiği bir kavşak noktası olan Sürmeli Çukuru, başta Türkler olmak üzere farklı uygarlıklara ev sahipliği yapmış ve bu uygarlıkların izlerini taşıyan kültürel bir alan olmuştur. Bu durum sahanın elverişli iklim, toprak ve su kaynakları zenginliği yanında tarihi İpek Yolu üzerinde yer almasından kaynaklanmış bu özelliği ile Sürmeli Çukuru, Aras Vadisi yoluyla Erzurum üzerinden Anadolu'nun içlerine hatta Akdeniz'e açılmıştır. Yörede bu yolu kullanan kervanların konaklanması için kervansaraylar, hanlar, haberleşme ve savunma için de kaleler inşa edilmiştir (Ceylan ve Kalmış, 2019: 620).

Bölgenin ilk yerleşik kavminin Orta Asya kökenli Hurriler olduğu tahmin edilmektedir. Hurriler, bölgeye M.Ö. 4000'de yerleşmişler, Guarducci'nin birçok müelliften aktardığı bilgiye göre Geç Tunç Çağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun hâkim etnik gurubu olmuşlardır (Goetze, 1936: 1957; Piotrovskij, 1966; Salvini, 1967; Dinçol, 1994; Zimansky, 1998). Hurrilerin oluşturduğu boylar, Aras ırmak boylarında beylikler halinde yaşamışlardır (Guarducci, 2019: 149; Kırzioğlu, 1953: 27-31; Özgül ve Morkoç, 2017: 250). Aras Nehri kuzeyinde (Metsamor) yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Hurri mühür kalıpları bu dönemden kalan izlerdir (Piliposyan, 2014: 42-52).

Sürmeli Çukuru, Urartu Devleti'nin yükseliş dönemine kadar yerel bir krallık olarak varlığını sürdüren Erikua'nın, hakimiyetinde kalmıştır. Genel olarak İğdır ili ve Doğubayazıt ilçesi idari sınırlarına karşılık gelen bir alanda yayılış gösterdiği anlaşılan Erikua Krallığı, Menua döneminde (M.Ö. 810-780) ele geçirilmiş ve Urartu'ya bağlanmıştır. Menua, bölgede başta kendi adını taşıyan Menuahinili olmak üzere çoğunluğu kale yerleşmesi olan çok sayıda yerleşme kurmuştur (Marro ve Özfirat, 2005:79). Sürmeli Çukuru, Hz. Osman devrinde (644-656) Müslüman Arapların eline geçmiş, bölge ardından Müslümanlarla Bizans yönetimi arasında birkaç kez el değiştirmiştir. İğdır ve çevresi, Melikşah tarafından fethedildikten sonra sırasıyla; Büyük Selçuklu, Moğol, Anadolu Selçuklu, Celayirli, Karakoyunlu, Timurlu, Akkoyunlu ve Safevi hâkimiyetinde kalmıştır (Tuncel, 1999: 79; Güneş ve diğerleri, 2022: 10). Saha, Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonra Doğu Anadolu'nun birçok yeriyle birlikte Osmanlı topraklarına dâhil olsa da bölgenin Osmanlı hâkimiyetine kesin olarak girmesi, 1583 yılında gerçekleşmiştir. Saha, Revan'la birlikte Osmanlı topraklarına katılmış, bu tarihten sonra Revan Eyaleti'nin Aralık Kazası içerisinde yer almıştır (Tuncel, 1999: 79). Osmanlı-Safevi çekişmesi XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş, bu süreç içerisinde İğdır ve çevresi sürekli el değiştirmiştir (Uzunçarşılı, 2011: 243-250).

Safevi Devleti'nin 1722'de yıkılmasının ardından 1747 yılında İrevan Hanlığı kurulmuştur. Hanlığın Aras Nehri'nin güneyindeki topraklarını bugünkü İğdır ili topraklarını da içerisine alan Derekend Perçinis ve Sürmeli mahalları oluşturmuştur (Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2010: 149; Bournoutian, 1992: 35). Derekend Perçinis ve Sürmeli mahalları güneyde Osmanlı Devleti ile sınır olup bu sınırı, Aras-Ağrı Dağları oluşturmuştur. İrevan Hanlığı'nı 1 Ekim 1827 yılında işgal eden Rusya, 21 Mart 1828 yılında, hanlık idaresini lağvederek yerine Ermeni Oblastı'nı kurmuş, sonradan Erivan Guberniya'sı adını alan vilayetin mevcut yedi kazasından birisi de Sürmeli olmuştur³. Sürmeli Kazası'nın (Uyezd) merkezi İğdır şehri olup, kaza, 1917 Bolşevik ihtilaline kadar Rus Çarlığı yönetiminde kalmış ve Rusya'nın Osmanlı ve Kaçar devletleriyle olan sınırının bir bölümünü teşkil etmiştir (Badem, 2021: 25-58; Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2010: 26).

Sürmeli Kazası, Gümrü Anlaşması'yla (3 Aralık 1920) Türkiye'ye dahil olmuştur (Ünal, 2016: 88; Kültür Bakanlığı, 1981: 547-579). Kazanın merkezi durumundaki İğdır ve bağlı yerleşmeler, Kulp Kazası (Tuzluca) ile

³ Çarlık yönetiminde general rütbesindeki askerî valilerin yönettiği illere "oblast", sivil valilerin yönettiği vilayetlere ise "guberniya" adı verilmekteydi.

birlikte evvelce yeni teşkil edilen Bayezid Vilayeti 'ne bağlandı. Nitekim Iğdır ve Kulp, 1925 yılında Bayezid Vilayeti'nin kazaları arasında yer alıyordu (Şaşmaz, 2014: 3). TBMM'de kabul edilen 7 Haziran 1934 tarih ve 2500 Sayılı Kanun'la bu kazalar Bayezid Vilayeti'nden alınarak Kars Vilayeti 'ne bağlandı (T.C. Resmî Gazete, 2727, 14 Haziran 1934).

Iğdır, 27.05.1992 tarih ve 3806 sayılı kanunla il yapıldı (T.C. Resmî Gazete, 21247 (Mükerrer), 3 Haziran 1992). İl, günümüzde 1'i il, 3'ü ilçe ve 3'ü de belde merkezi olmak üzere 7 kentsel idari alan ile (Iğdır, Tuzluca, Aralık, Karakoyunlu, Melekli, Halfeli ve Hoşhaber) bu idari alanlara bağlı 161 köy idari alanından oluşmaktadır (Kaya, 2015: 709).

Iğdır ilinde geçmişten günümüze devam eden en önemli ekonomik faaliyet tarımdır. İlin mevcut tarım alanı 112,500 hektar olup bu, toplam arazinin %25'ine karşılık gelir (TÜİK, 2017). Tarım alanlarının tamamına yakını, Iğdır Ovası'nda yer alır. İlde en fazla kullanım alanına sahip araziler %40 oran ve 180.000 hektar ile otlak ve çayır (mera) alanlarıdır. Bu durum sahanın güneyden ve batıdan dağlık alanlarla kaplanmış olmasından kaynaklanır. Otlak ve çayırın çoğunlukla 1000 metreden yüksek dağlık sahalarda kesintisiz bir şerit halinde devam ettiği görülür (Aydın ve Çelik, 2019: 1-7). Çayır ve otlak alanları burada çalı formasyonu ile birleşerek çalı-step ya da çalı-çayır örtüsü oluşturur. Çayır-otlak, çalı-step sahaları eski çağlardan itibaren ildeki hayvancılık ve yaylacılık faaliyetlerinin temelini oluşturmuştur.

3.2. Ağrı Dağı ve Çevresindeki Geçitler

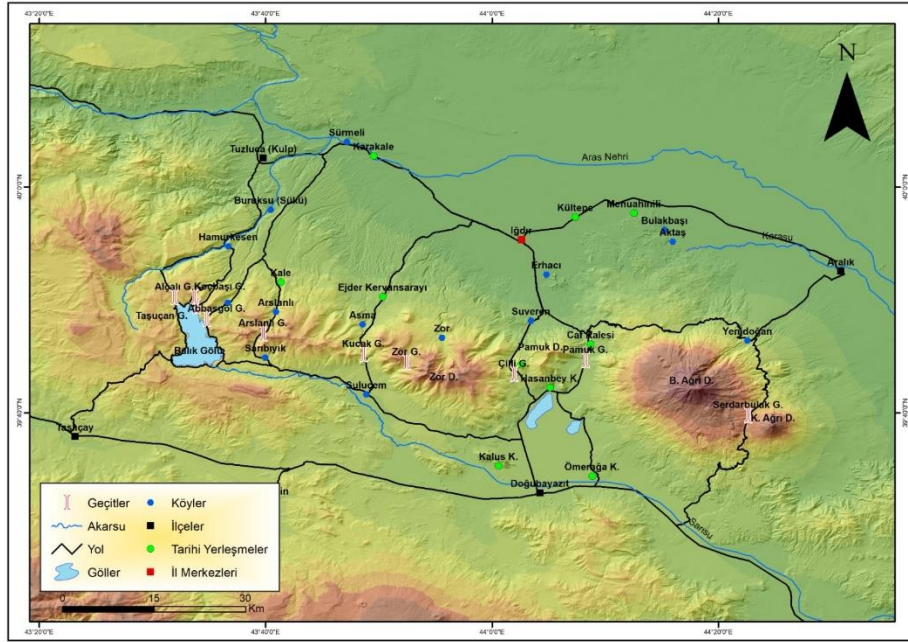
Ağrı Dağı, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve İran devlet sınırlarının kesiştiği bölgede yer alır. Türkiye'nin en yüksek noktasını oluşturan dağ, büyük bir volkan konisidir. Ağrı Dağı, çeşitli kültürlerde farklı şekilde adlandırılmıştır. Yakutlar'da "Ağr", Selçuklu Türkleri'nde "Eğri Dağ", bazen de "Ağır Dağ", İranlılar 'da "Kûh-ı Nûh", Araplar'da "Cebelü'l-hâris" (Büyük Ağrı) ve "Cebelü'l-huveyris" (Küçük Ağrı) Ağrı Dağı'na verilen isimlerdi. Ermeniler bu dağa "Massis" veya "Masik" derken, sadece batı coğrafyacıları "Ararat" der (Tanyu, 1988: 481). Dede Korkut Oğuznameleri'nde ise Ağrı Dağı, sıklıkla "Aladağ" olarak geçer (Ergin, 2020: 187-207; Gökyay, 2006: 156-157; Tezcan ve Boeschoten, 2012: 157-158; Kırzioğlu, 2000: 70-7). Ağrı Dağı ve çevresinde volkanik dağlar arasında, akarsu aşındırmasına bağlı olarak oluşmuş çok sayıda geçit vardır (Harita 1). Bunlar, batıdan doğuya; Alçalı, Koçbaşı, Taşuçan, Abbasgöl, Aslanlı, Kucak, Zor, Çilli, Pamuk ve Serdarbulak geçitleridir. Topografik özellikleri (eğim, yükselti) farklı olan bu geçitlerin hepsi aynı derece ulaşım imkân

vermediklerinden aynı öneme sahip geçitler değildir. Bu nedenle bu çalışmada ekonomik açıdan (ulaşım, turizm vb.) önemli görülen geçitlere yer verilecektir.

3.2.1. Serdarbulak Geçidi

Serdarbulak Geçidi, birer volkan konisi olan Küçük Ağrı Dağı (3896 m.) ile Büyük Ağrı Dağı (5137 m.) arasında yer alır. 2725 metre yüksekliğe ulaşan geçidin uzunluğu oldukça fazla olup 5 km'ye yaklaşır. Şüphesiz bu durum geçidin Türkiye'nin en yüksek ve kütleli iki dağı arasında yer almasından kaynaklanmaktadır (Harita 2).

Harita 1. Ağrı Dağı Bölgesinde Yer Alan Geçitler

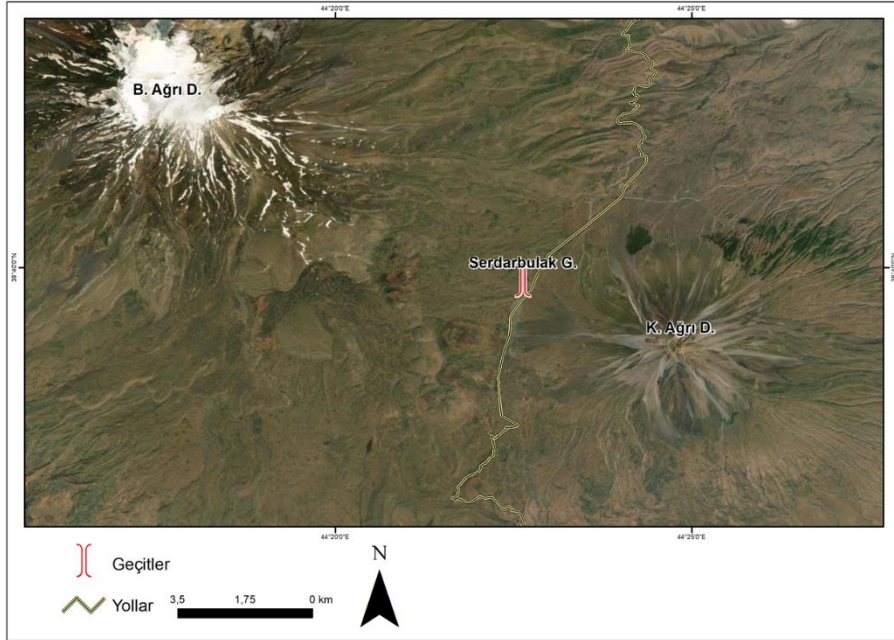

Serdarbulak Geçidi, Sa'd ve Sürmeli Çukuru'nu (Revan ve İğdir Ovaları) Doğubayazıt ve İran'a bağlayan yollardan birisi üzerinde yer alıyordu. Geçit, adını muhtemelen 19. yüzyıl başlarında, burada yazlık bir saray inşa ettirdiği söylenen Revan Hanı Serdar Hüseyin Kulu Han (1807-1827) ile buradaki bulaklardan (pınar) almıştır. İklim koşulları dikkate alındığında geçidin özellikle ilkbahardan sonbahara kadar geçen sıcak veya serin dönemde kullanılabilirdiği söylenebilir. Kış aylarında sıcaklıkların çok düşük olması, geçidin karla kaplanması ve güzergâh üzerindeki su kaynaklarının donması, geçidin kullanılmasına engel teşkil etmektedir.

(Geçidi kateden yol doğal olup herhangi bir işleme konu olmamıştır). Bununla beraber geçidin iklim koşullarının imkân verdiği ölçüde antik dönemlerden itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin Urartuların ve Sasanilerin Aras Havzası'na, Hurri, Kimmer ve İskitler gibi bozkır kavimlerinin Anadolu'ya geçerken kullandığı geçitlerden birisi de Serdarbulaktır. Urartuların Erikua, Sasanilerin ise Oğuzlar ile olan ilk temasları hatta savaşları bu geçitler üzerinde ve çevresinde gerçekleşmiştir (Orkun, 2020: 118).

Serdarbulak Geçidi, Dede Korkut Oğuznamelerinde “Arku Beli” olarak geçer (Ergin, 2020: 187-207; Gökyay, 2006: 156-157; Tezcan ve Boeschoten, 2012: 157-158; Kırzioğlu, 2000: 70-7). “Arku” adının Erikua'dan gelip gelmediği bilinmese de bu bel ya da geçidin “Ağrı Dağı Krallığı” diyebileceğimiz Erikua ile çağdaşı ve en büyük düşmanı Urartu Krallığı tarafından aktif olarak kullanıldığı kesindir. Sahada günümüze kadar ulaşan işlenmiş taşlardan kuru duvar tekniği ile yapılmış kale yerleşimleri, bu krallıklardan kalan en önemli kalıntılardır.

Harita 2: Serdarbulak Geçidi.

Günümüzde yaylacıların, gezgin ve araştırmacıların kullandığı bu geçitten veya yoldan geçmiş dönemlerde sahayı gezen Avrupalı araştırmacılar da söz etmiştir. 1844 ve 1845 yıllarında sahaya gelen Abich, Küçük Ağrı

Dağı'nın kuzey eteklerinde Tujik, güney eteklerinde ise Karnıyarık üzerinden Makü 'ye inilebilen yollar olduğunu yazar (Abich, 1849: 50-52).

1893 yılı Eylül ayında sahayı gezen H. F. B. Lynch, Serdarbulak Geçidi'nden ve geçitle bağlantılı yollardan da bahseder. Lynch, Küçük ve Büyük Ağrı Dağı arasındaki geçidi takip eden yolun geçitten sonra doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldığını, doğuya ayrılan yolun Makü'ye, batıya ayrılan yolun ise Bayezid'e gittiğini yazar (Lynch, 1901: 160). Dolayısıyla Serdarbulak Geçidi'nde düğümlenen yollar, Kaçar (İran), Rusya (Çarlık Rusya) ve Osmanlı Devletleri arasında sınır yolu özelliği gösteriyor ve bu ülkeleri birbirine bağlıyordu. Geçit alanındaki mevki adlarından birisinin "eski hudut mevki" olarak hala kullanılıyor olması bu durumu izah etmektedir.

1894 yılında sahayı gelen V. İ. Devitskiy, Büyük ve Küçük Ağrı Dağı arasındaki bölgeye yani Serdarbulak Geçidi'ne "Ağrı Eyeri" adını vermiştir. Devitskiy, geçit bölgesinin flora ve fauna açısından oldukça zengin olduğunu kaydetmiş, geçit civarında gelincik, unutmabeni, papatya, boymaderen, çan çiçeği ve dikenler gibi bitki türleri ile çaylak, aladoğan, saksağan, keklik, toygur, baykuş, keçisağan ve bildircin gibi kuş türleri ve tavşan, kurt, yaban öküzü, yaban keçisi, kaplumbağa ve kertenkele gibi hayvan türlerinin olduğunu yazmıştır (Devitskiy, 1896). Sahayla ilgili yapılmış bazı çalışmalarda da bu türlerin bahsedilmiştir. Küçük Ağrı Dağı'nın Serdarbulak Geçidi'ne bakan kesiminde ülkemizin nadir ve aynı zamanda relikt türlerinden birisi olan Huş ağaçlarından oluşan orman yer alır. Yine Keçi söğüdü adı verilen türün ülkemizde en yükseğe çıktığı yer (2300 m.) Serdarbulak Geçidi yakınıdır (Devitskiy, 1896).

Huş ve Göksel, Serdarbulak Geçidi ve çevresinde ülkemizde nadir olarak görülen ve Muflan adı verilen yaban koyunlarının yaşadığını bu nedenle sahanın ülkemizin avcılığa elverişli alanlarından birisi olduğu bilgisini verir (Huş ve Göksel, 1981: 72). Ağrı Dağları ve bu arada Serdarbulak Geçidi ve yaylası geçmişten günümüze avcılık yapılan bir saha olmuştur. Dede Korkut Oğuznamelerinde "Argu Beli", olarak verilen Serdarbulak Geçidi, hanların avlanmaya gittikleri bir yer olarak geçer (Ergin, 2020: 68, 145, 156, 157, 188, 191).

Serdarbulak Geçidi, 3 ülkeye sınır olması nedeniyle Rus idaresi döneminde de (1828-1918) önemini korumuştur. O dönemde sahayı ziyaret eden Devitskiy, İran'dan gelen göçebe toplulukların resmi olmayan izinle geçit bölgesi ve çevresinde hayvancılık yaptığını bahseder. Devitskiy, aynı toplulukların sınırda kaçakçılık yaptıklarını bu nedenle sahada sınır

sorunlarının eksik olmadığını yazmıştır. Ona göre sınırdaş ülkeler bu sorunu tam olarak çözemiyor (Devitskiy, 1896) sınır sorunları yüzünden çatışmalar yaşanıyor iki ülke askerleri karşı karşıya geliyorlardı (COA. DH. ŞFR, 332, 74- 29-06-1320). Bu nedenle Osmanlı ve Kaçar Devleti, aşiretlerin iki ülke arasındaki göçünü yasaklamış (COA, HR.MKT, 711-100-18-02-1288), sınır güvenliğini ve kontrolünü sağlamak amacıyla geçit bölgesine askeri tesisler yapmıştı. Bu yapılara ait kalıntılardan bazıları hala ayaktadır (Fotoğraf 1).

Serdarbulak Geçidi, 1926-1930 yılları arasında cereyan eden Ağrı Dağı İsyanları'na da konu olmuştur. Geçidin tutulması, İran'dan gelen ve geçit üzerinden isyancılara sağlanan desteğin kesilmesini sağlamış, aynı zamanda isyancıların İran topraklarına kaçışları engellenerek isyanın bastırılmasında önemli rol oynamıştır (Kılınç, 2006: 88-91; Çete, 2007: 74-75; Kösem, 2019: 68-69).

Fotoğraf 1. Serdarbulak Kışlası Kalıntıları (Aslan' 2013'ten)

Serdarbulak Geçidi'nin yer aldığı alan, adından da anlaşılacağı üzere başta Yakup Pınarı olmak üzere suyun bol olduğu bir alandı. Bu durum geçidin önemini daha da arttırmış, sahada hayvancılığın ve yaylacılığın gelişmesini sağlamış ve geçidi kullanan kervanlar su ihtiyaçlarını bu kaynaklardan karşılamışlardır. Su kaynaklarının varlığı ve geçit üzerinden sağlanan destek nedeniyle Şeyh Said İsyanı sonrasında İran'a kaçan isyancılar, Küçük Ağrı Dağı bölgesinde hayvanları ile birlikte barınma olanağı bulmuşlardır (Cemşid, 1992: 230).

Türkiye için ulusal güvenlik meselesi haline gelmiş bu durum nedeniyle Türkiye ile İran arasında sınır değişikliğine gidilmiştir. 27 Mayıs 1937'de yapılan antlaşmayla Küçük Ağrı Dağı tümüyle Türkiye'ye bırakılmış, Van'ın Kotur bölgesindeki arazi ise İran'da kalmıştır. Söz konusu antlaşma 17 Haziran 1938 tarihinde TBMM'de onaylanarak yürürlüğe girmiştir (Cemşid, 1992: 313; As, 2010: 250). Böylece asırlardır Osmanlı ve İran arasında sınır teşkil eden Serdarbulak Geçidi bütünüyle Türkiye topraklarına dahil olmuştur. Serdarbulak Geçidi ve çevresi, günümüzde yaylacılığın yoğun olarak yapıldığı alanlardan birisi olmakla birlikte Pamuk Geçidi'nin sağladığı modern ulaşım imkanları nedeniyle ulaşım rolünü büyük ölçüde yitirmiştir.

3.2.2. Pamuk Geçidi

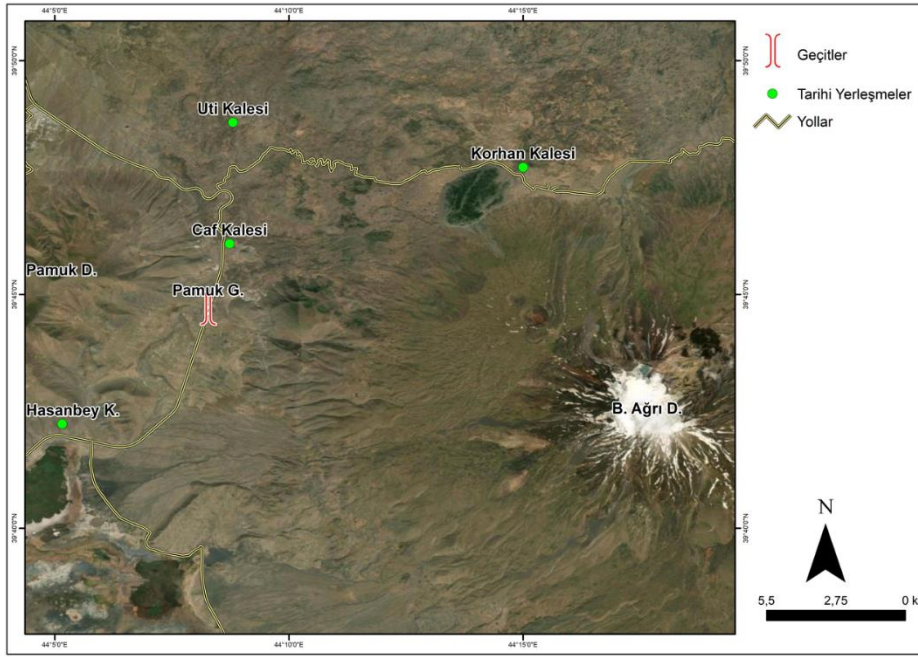
Büyük Ağrı Dağı (5137 m.) ile Pamuk Dağı (2616 m.) arasında yer alan Pamuk Geçidi, yaklaşık olarak 10 km uzunluğa ve 3 km genişliğe sahiptir. Geçit, adını batısındaki Pamuk Dağı'ndan almıştır (Harita 3).

Iğdır ile Doğubayazıt Ovası'nı dolayısıyla da Kafkasya ve Kuzeybatı İran yollarını birbirine bağlayan geçit, antik çağlardan itibaren önemini korumuştur. Urartu ekonomisi için son derece önemli olan ve Van'dan başlayıp, Muradiye-Çaldıran-Doğubayazıt ve Iğdır güzergahını kullanarak Gökçe Gölü'ne ulaşan yol, Pamuk Geçidi ile diğer geçitleri kullanmıştır (Belli, 1977: 413; Ceylan, 2008: 43; Günaşdı, 2013: 119). Yine Asya'dan gelip Tebriz üzerinden Doğu Anadolu'ya girerek Ağrı Dağı eteklerinden Doğubayazıt ve Iğdır'a ulaşan yollar (Ceylan, 2015: 78) bu geçitleri kullanmıştır. Pamuk Geçidi'nin kontrolünü ve güvenliğini sağlamak amacıyla farklı dönemlerde uygun mevkilere birtakım yapılar inşa edilmiştir. Bunlardan en önemlileri Caf Kalesi ve Urartu Sitadeli'dir (Özfirat ve Sevin, 2021: 183-184).

Elmagöl-Pamuk Geçidi Sitadeli adı da verilen yapı, Doğubayazıt Ovası üzerinden gelip Aras Vadisi'ne açılan stratejik yolun kontrolünün sağlanabileceği bir konumda yer alır. Bu özelliği ile yapı, entegre bir ulaşım

zincirinin halkalarından birisi durumundadır. Yapının, tasarım özelliği ve boyutları bakımından, konaklama istasyonu ve yol güvenliğini sağlayan bir karakol-yol istasyonu olarak hizmet vermek için planlandığı düşünülmektedir (Özfırat ve Sevin, 2021: 191). Sitadel ile geçidin güney ve kuzey girişinde inşa edilen Bozkurt II ve Melekli-Lanetlitepe karakol-yol istasyonları, Pamuk Geçidi'ni her iki yönden kontrol altına almıştır (Özfırat ve Sevin, 2021: 191).

Harita 3. Pamuk Geçidi

Geçit üzerinde yer alan bir diğer yapı Sitadelin karşısında yer alan Caf Kalesi'dir. 1500-1600 metre izohipsleri arasında nispeten alçak bir tepede yer alan kale, Iğdır il sınırları içerisinde yer alır. Karakol görümlü kalenin Doğubayazıt Ovası ile Iğdır Ovası'nın birbirine bağlayan karayolunun güvenliğini sağlamak amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir (Özfırat ve Sevin, 2015: 190). Erken Demir Çağı'na (Urartu Dönemi) ait mimari kalıntıların yer aldığı kale, geniş ölçüde tahrip edilmiştir (Fotoğraf 2).

Pamuk Geçidi ve güzergahını kontrol etmek amacıyla özellikle korunmaya elverişli yüksek dağlık ve tepelik alanlarda kurulmuş çok sayıda kale yerleşmesi vardır. Hasanbey Kalesi, bunlardan birisidir. Doğubayazıt ilçe sınırları içerisinde yer alan kale, Iğdır-Doğubayazıt karayolunun batısındaki

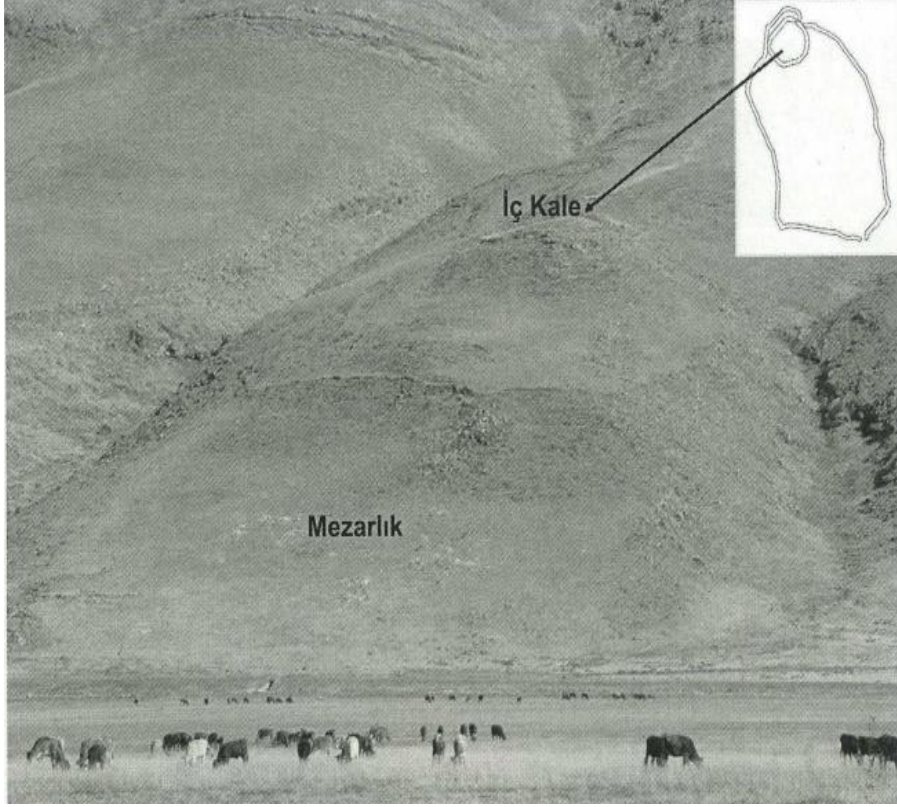
tepelik alanda kurulmuştur. Kale, Pamuk Geçidi'nin Doğubayazıt tarafında yer alır.

Aras Vadisi-Kafkasya Yolu ve Kuzevbatı İnan Yolu olmak üzere tüm yönlerden gelen yolları kontrol altında tutabilecek bir konumda yer alan kale, Pamuk ve Çilli Geçitleri ile bu geçitlere gelen yolların güvenliğini sağlamak amacıyla yapılmıştır. Dikdörtgen planlı kalenin boyutları 200x300 metredir. Kalenin girişı kuzeybatıdadır ve bu giriş 3 metre genişliğindedir. Kuzeybatıdaki en yüksek noktada, yaklaşık 50x40 metre boyutlarında, etrafı ayrı bir surla çevrili iç kale yer almaktadır (Fotoğraf 3). Oda mezarlarından oluşan mezarlık, kalenin güney yamaçlarına konumlanmıştır. Hasanbey Kalesi, geç evreye, Erken Demir Çağı II 'ye tarihlenmektedir (Özfırat 2015: 159).

Fotoğraf 2. Caf Kalesi ve Yerleşiminden Bir Görünüm (Özfırat ve Sevin)

Fotoğraf 3. Hasan Bey Kalesi ve Nekropolü ile Gölyüzü Sulak Alanı (Özfirat 2015'ten)

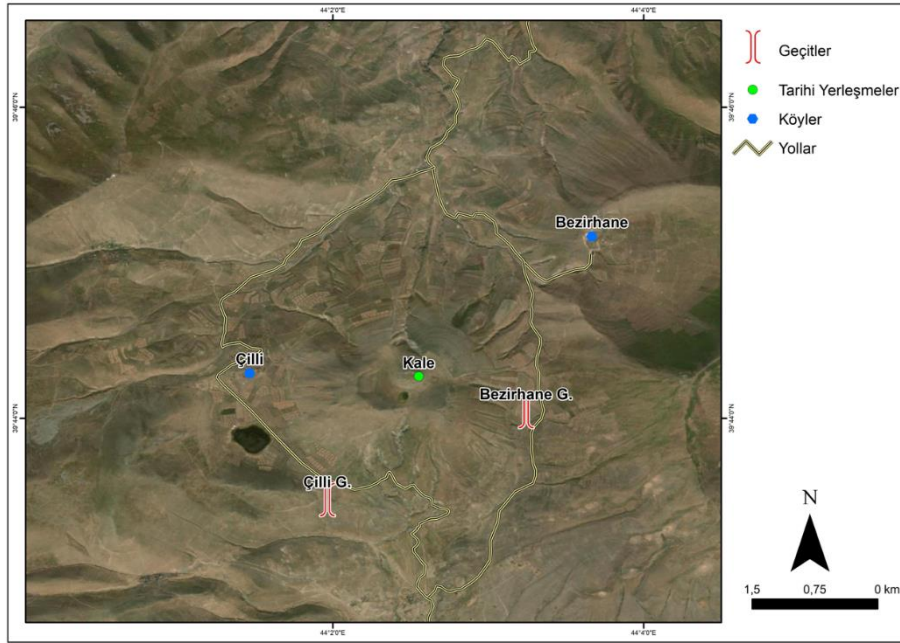

Bu yerleşmenin İran'dan gelen ve Kafkasya'ya giden yol üzerinde yer alması, öncelikle geçidin önemini ortaya koymasından önemlidir. Bununla beraber kaynağı Büyük Ağrı Dağı'nın kar ve buzulları olan ve yıl boyunca akan su kaynaklarının varlığı, geçmişte hangi isimle adlandırıldıkları bilinmeyen bu kale ve yerleşmelerin (Hasanbey Kalesi, Bozkurt Kalesi) burada kurulmasını sağlayan en önemli faktör olmuştur. İçme ve kullanma suyu ihtiyacını karşılayan kaynaklar aynı zamanda Gölyüzü Gölü ile çevresindeki sulak alanları oluşturmuştur. Sulak alanlarda oluşan otlaklar ve sazlıklar bir yandan hayvancılığı desteklemiş ve konutlara örtü malzemesi olmuş diğer yandan avlanma imkanları ile yerleşmeleri ekonomik açıdan tamamlamıştır. Tüm bu sayılan faktörler, Pamuk Geçidi'nin güney kesimini kontrol eden ve güvenliğini sağlayan kale ve yerleşmelerin daha güçlü ve uzun ömürlü olmasını sağlamıştır.

3.2.3. Çilli ve Bezirhane Geçitleri

Pamuk ve Zor (Hama) Dağı, Üçtepeler adı verilen volkan konisi ile birbirinden ayrılır. Koninin batısında Çilli Köyü ve Çilli Geçidi, doğusunda ise Bezirhane Köyü ile Bezirhane Geçidi yer alır (Harita 4). Bu geçitlerden daha çok kullanılan Çilli olduğundan eskiden beri bu geçitlerin bulunduğu alana Çilli Geçidi, Çilli Gediği ya da Çilli Boğazı gibi isimler verilmiştir (COA, Y.A.HUS. 396-20-04-01-1315). Çilli adının kaynağına bakıldığında “Cilli” adından geldiği anlaşılır. Cilli, Türkmen Olam’lara bağlı bir oymağın adıdır (Vinnikov, 1962: 88). Bu nedenle Çilli Köyü, dolayısıyla da geçit, adını, bu oymaktan almıştır. Cilli adı zamanla Çilli şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır. Köyün adı 1935 yılı Genel Nüfus Sayımı’nda da “Cilli” olarak geçer (TCBİGD 1937: 72). Çilli Geçidi 2000-2050, Bezirhane Geçidi ise 2050-2100 metre izohipsleri içerisinde kalır. Çilli Geçidi’nden yaklaşık olarak 50 metre yüksekte yer alan Bezirhane Geçidi, geçmişte de günümüzde olduğu gibi daha az kullanılmıştır.

Harita 4: Çilli ve Bezirhane Geçidi.

Iğdır ili ile Doğubayazıt (Ağrı) ilçesini birbirine bağlayan Çilli Geçidi’nin kuzeyinde sırasıyla Çilli, Köprüköy ve Suveren (Orgov), güneyinde ise Bozyayla ve Karabulak köyleri yer alır. Şekil itibarıyla hilale

benzeyen Çilli Geçidi, doğudan ve batıdan tepelerle çevrilmiştir. Yükseltisi 2500 metreyi bulan tepelerin en yüksekte olanı 2427 metre ile batıdaki Alacağağaç'tır. Geçidin güneyinde Darıbörek Tepesi, doğusunda ise Üçtepeler yer alır. Uzunluğu yaklaşık 2 km, genişliği ise 1 km'yi bulan geçit, geniş tabanlı bir vadi görünümünde olup ulaşım elverişlidir.

Geçit üzerinde 8,5 hektar büyüklüğünde bir göl vardır. Suları tatlı olan göl, geçidi kullanan kervanların su, çevresindeki otlaklar ile de kervandaki hayvanların otlak ihtiyacını karşılamıştır. Bu özelliği ile göl, geçidi kullananlar için doğal bir konaklama alanı olmuştur. Çilli Geçidi'nin Bezirhane Geçidi'nden daha fazla kullanılmasının da en önemli nedenlerinden birisi geçidin bu özelliğidir. Çilli Geçidi, çevresindeki yapılardan da anlaşıldığı gibi eski çağlardan bu yana kullanılmaktadır. Bu yapılardan en önemlisi Üçtepeler'deki kale yerleşimidir (Fotoğraf 4 ve 5).

Fotoğraf 4 Üçtepeler Kalderası⁴

⁴ Kalderanın içerisinde volkanik dom (ikincil koni) ve krater gölleri yer almaktadır. Üçtepeler Antik Yerleşimi volkanik domun üzerinde yer almaktadır.

Yerleşme, Çilli ve Bezirhane geçitlerinin kontrolünü sağlamak amacıyla kurulmuş olmalıdır. Konumu ve mimari özellikleri yerleşmenin aktif olduğu dönemde stratejik açıdan çok önemli bir yerleşme olduğunu göstermektedir. Üçtepeler antik yerleşimi, Iğdır ve Doğubayazıt ovalarını ve bu ovaları birbirine bağlayan yolları görebilmektedir. Bu özelliği ile kale, bir sınır yerleşmesi olarak sınırların ve ülkenin korunduğu, savaş dönemlerinde savunulduğu bir garnizon yerleşmesi ya da şehri özelliği gösterir. Arkeolojik veriler, burasının Erken Demir Çağı'nda Ağrı Dağı ve civarında egemen yerel bir krallık olan Erikua'ya bağlı önemli bir yerleşme olduğunu gösterir. Yerleşme, muhtemelen Urartu ve Erikua Krallığı'nın karşı karşıya geldiği hakimiyet sembolü yerleşmelerden birisi olmalıdır.

Fotoğraf 5. Üçtepeler Kale Yerleşimi Kalıntıları⁵.

Çilli Köyü sınırları içerisinde yer alan antik yerleşim, iki geçit arasındaki Üçtepeler Volkan Konisi üzerinde yer alır. Volkan konisinin

⁵ Üçtepeler Kale Yerleşimi, Iğdır, Erivan ve Doğubayazıt ovalarını görebilen bir konuma sahiptir.

üzerinde bozulmuş bir krater yani kaldera, kalderanın içerisinde ise andezitik bir dom/ikincil koni bulunur. Yerleşme bu koninin zirve ve eteklerinde kurulmuştur (Fotoğraf 5). Çift sur sistemine sahip yerleşme çok iyi korunmuştur. Yerleşmenin su ihtiyacı kaldera içerisindeki göllerden karşılanmıştır (Fotoğraf 4). Kalderanın doğuya bakan yamaçlarında yer alan teraslardan anlaşılacağı üzere sahada antik dönemlerde tarımsal faaliyetler de yürütülmüştür.

Üçtepeler Antik Yerleşimi, Çilli ve Bezirhane Geçidi'ne hâkim bir noktadadır. Çilli Geçidi yolu dahilindeki diğer kale yerleşmeleri de geçidi ve geçitle bağlantılı yolları kontrol etmek amacıyla inşa edilmiştir. Çilli Geçidi'nden geçen yolun kuzey ve güney bölümünün kontrolünü sağlayan birden çok kale vardır. Kuzeyde yer alanlar, Suveren Köyü, güneyde yer alanlar ise, Bozyayla, Karabulak ve Bardaklı Köyü çevresindeki tepe veya yamaçlarda kurulmuştur. Geçidin kuzeyinde yer alan Suveren Kalesi, Suveren Köyü'nün 1 km. güneydoğusunda yer alır. Kalede, Erken Demir, Orta Demir ve Orta Çağ'a ait keramikler ile Urartu dönemine ait kaya işaretleri bulunmuştur (Ceylan, 2019: 753).

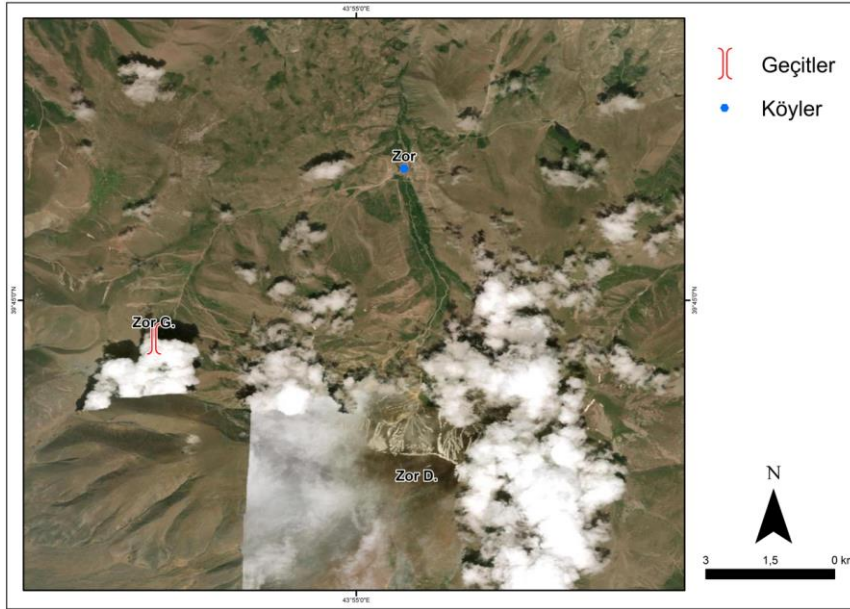
Çilli Geçidi, Orta Çağ ve sonrasında da kullanılmış, İran'dan gelen yolları Kafkasya ve Karadeniz'e bağlamıştır. Geçidin bulunduğu alan tapu kayıtlarında Şah Mevkii olarak geçer. Bu durum geçmiş dönemlerde "Şah Yolu" adı verilen yolun buradan geçmesiyle ilgili olmalıdır. Geçmişte Aras Dağları'na yani Aras Nehri güneyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan dağlara "Şah Yolu Dağları" bu dağlar ile Aras Nehri arasında uzanan tarihi kervan yoluna da "Şah Yolu" adı verilmekteydi. Kağızman halkı, bu dağlara günümüzde de Şah Yolu Dağları demektedir (Önal ve Diğerleri, 2000: 123).

Konukçu'nun Kazvini'den aktardığı bilgiler bu durumu desteklemektedir. Ona göre "İskenderun Limanı'ndan başlayıp Erzurum'a sonrasında ise Tebriz'e ulaşan bir yol (Şah Yolu-İmparator Yolu) vardı. Bu yolun Erzurum-Tebriz arasında kalan bölümüne Şahrah-i Garbi, (Batı Şah Yolu) Tebriz'den Semerkant'a kadar olan bölümüne ise Şahrah-i Şarki (Doğu Şah Yolu) denilmekteydi. Kazvini, Tebriz'den Anadolu'ya daha doğrusu dağlık mıntıkadan Erzurum'a uzatılan güzergaha da Şahrah-i Garbi (Batı Şah Yolu) adını vermiştir (Konukçu, 1999: 651-653). Kazvini'nin tarif ettiği dağlık yol, Aras Vadisi'ni takip eden "Şah Yolu" olmalıdır. Bu yol, Selçuklu Dönemi'nde de kullanılmıştır. Nitekim Türkistan üzerinden Tebriz'e oradan da Erzurum'a giden kervanlar, Bayezid ve Iğdır'dan geçtikten sonra Aras Nehri'ni takip ederek Erzurum'a oradan da Akdeniz limanlarına ulaşmaktaydı. Tebriz'den gelen bazı kervanlar ise Nahcivan-Iğdır-Pasinler-Erzurum güzergahını kullanırlardı (Yaşar, 2016: 17).

Çilli Geçidi, sonraki dönemlerde örneğin Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında da kara yolu ulaşımının sağlandığı önemli bir geçitti. Ticari ve siyasi ilişkiler daha çok bu geçit üzerinden sağlanırdı. Savaş dönemlerinde geçidin önemi daha da artmaktaydı. Osmanlı-Rus savaşlarında Rus-Osmanlı sınırındaki ilk ve önemli Osmanlı toprağı olan Bayezid'in ele geçirilmesi öncelikle bu geçidin kontrol altına alınabilmesiyle mümkündü. Bu nedenle Osmanlı bu geçide daha fazla önem vermiş geçit üzerinde ve güzergahında karakollar inşa etmişti. Örneğin eski adı Kari olan Bozyayla (Doğubayazıt) Köyü'nün bir mahallesinin adı Karakoldu. Osmanlı-Rus sınır karakolu ve gümrüğü bu köyde bulunuyordu (U.S. Army Map Service, 1942). Osmanlı Devleti, Rus saldırılarına karşı öncelikle Çilli Boğazı'nı ve bu boğaza giden yolun içerisinde yer aldığı Karabulak Gediğı'ni kontrol altında tutuyordu (Baş, 2022: 58; Süer, 1986: 101-102).

3.2.4. Zor Dağı Geçidi

Harita 5. Zor Geçidi.

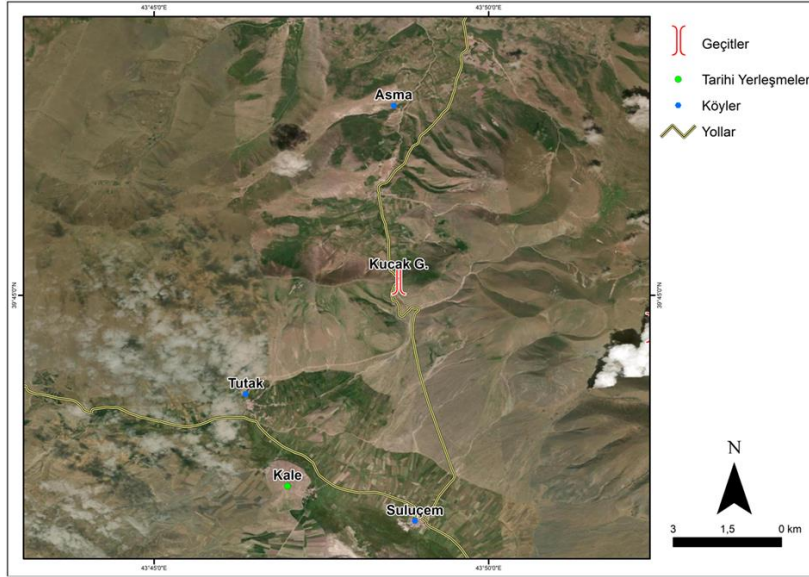
Zor Dağı Geçidi, Zor Dağı üzerinde yer alır (Harita 5). 2518 metre rakıma sahip geçit, Doğubayazıt'a bağlı eski nahiye merkezi Musun (Suluçem) ile Iğdır merkez ilçeye bağlı Zor Köyü'nü birbirine bağlar. Patika yollardan oluşan geçit, araç trafiğine uygun değildir. Kış aylarında kapalı olan geçit sıcak dönemde açılır ve yine aynı dönemde yaylalara çıkan yaylacılar tarafından kullanılır. Çok sayıda yayla yerleşmesinin bulunduğu sahada daimî

yerleşme yoktur. Tarihi kalıntıların da henüz tespit edilmediği geçit, ikliminden ve topografyasından kaynaklanan olumsuzluklardan dolayı günümüzde olduğu gibi geçmişte de ulaşımına fazla konu olmamıştır.

3.2.5. Kucak Geçidi

Kucak Geçidi, Zor Dağı üzerinde yer alır (Harita 6). Geçidin kuzeyinde Kucak Köyü yer alır. Bu nedenle geçide Kucak adı verilmektedir. Kucak adı, Kırzioğlu'nun verdiği bilgiye göre Kıpçaklardan kalma bir isimdir. Çarlık Rusya idaresi döneminde Sürmeli (İğdır) Kazası'na bağlı bir köy olan Kucak, 1918 yılında geçidi kontrol etmek isteyen Ermenilerin saldırısına uğramış ve halkının tamamına yakını kaybetmiştir (Kırzioğlu, 1992: 137; Hun, 2019: 81).

Harita 6. Kucak Geçidi.

Köy Cumhuriyetin ilk yıllarında Doğubayazıt'a bağlanmıştır (T.C. Resmî Gazete 1326, 22 Ekim 1929). Kucak Köyü yaklaşık olarak 13 km² alana sahip bir kraterin içerisinde yer alır. Kucak Köyü'nden itibaren 3 km mesafe aşıldıktan sonra Kucak Geçidi'ne ulaşılır. Geçit, 2174 metre yüksekliğe sahiptir. Kucak Geçidi'ni geçtikten sonra eski nahiye merkezi Suluçem (Musun) Köyü'ne inilir. Yol burada doğu ve batı olmak üzere iki yöne ayrılır. Doğuya giden yol, Doğubayazıt, İran ve Van Gölü Havzası, batıya giden yol ise Taşlıçay, Ağrı ve Erzurum istikametine devam eder.

Kucak Geçidi, Pamuk Geçidi ile birlikte Ağrı Dağı bölgesinin en önemli geçitlerindedir. İran ve Van Gölü Havzası'ndan gelen yollar ile Aras Vadisi yollarını ve bu arada Sürmeli Çukuru'nu birbirine bağlayan en önemli yollardan birisi de bu geçittir. Geçidin Doğubayazıt yönünde Suluçem, Iğdır yönünde ise Harmandöven Kervansarayı yer alır. Bu yapılar ile aynı güzergahtaki Kalus, Aruç (Tutumlu), Sağlıksuyu (Arzap) kale yerleşmeleri bu yolun önemini ortaya koyar. Belirtilen yapılardan Kalus Kalesi Kalus Dağı üzerinde yer alır Erken Demir Çağı ve Post Urartu dönemleri arasında kullanılmış olduğu anlaşılan kale, doğu-batı doğrultusundaki İpekyolu güzergahı ile kuzey-güney istikametindeki Iğdır-Doğubayazıt yoluna yani Kafkasya Geçidi'ne hâkim konumdadır.

Kucak Geçidi güzergahında yer alan ve geçide önem atfeden diğer yapılar kervansaraylardır (Çetin, 2012: 184-185). Bunlardan en önemlisi Aynalı Han, Harmandöven veya Zor Kervansarayı olarak da bilinen Ejder Kervansarayı'dır. Şerafettin Ejder (Ezdera) tarafından yaptırılan kervansaray, geçmişte Batum-Tebriz kervan yolu üzerindeki menzil noktalarından biriydi (Mızrak, 2007: 36; Ünal, 1970: 15). Bu nedenle Kucak Geçidi'nin Karadeniz, Kafkaslar, Doğu Anadolu ve İran istikametindeki yolları birleştiren bir role sahip olduğu görülmektedir. Kucak Geçidi, Orta çağda İlhanlı dönemi içerisinde yoğun olarak kullanılan ve Nahçıvan, Erivan, Sürmeli, Erciş ve Ahlat kentlerini birbirine bağlayan yol üzerinde yer alıyordu. Aynı dönemde İlhanlı başkenti Tebriz, kuzeyden Aras Nehri üzerine inşa edilen köprülerle, güneyden de Kucak geçidi vasıtasıyla Sürmeli'ye bağlanıyordu. Sürmeli'de birleşen bu yollar (Ahlat-Sürmeli, Tebriz-Sürmeli, Erzurum-Sürmeli) Aras Nehri'ni takip ederek Kağızman, Karakurt, Horasan ve Pasinler üzerinden Erzurum'a ulaşıyordu. Orta Çağ ve sonrasında özellikle deniz yoluyla Batum Limanı'na gelen kervan ve seyyahlar, buradan Tiflis, Ecmiazin, Erivan, Nahçıvan, Culfa gibi ana duraklar üzerinden İran topraklarına girerek Tebriz'e varıyordu. Bunun yanında İstanbul'dan ya da Trabzon'dan başlayıp Tebriz'de son bulan yollar da yine Sürmeli Çukuru 'nu takip ediyordu (Buyruk, 2021: 119).

XIII. ve XIV. yüzyıllarda çok aktif olan bu güzergâh, Doğubayazıt'tan sonra Iğdır'a uğramadan Kervansaray'a, oradan da Aras kıyısını izleyerek Kağızman'a, Karakurt'a, Horasan'a ve Erzurum'a bağlanan alternatif bir yoldu (Gündoğdu, 2007: 412). Kervansaray, Doğubayazıt-Ağrı-Erzurum güzergâhının kuzeyinde, bu yola alternatif Doğubayazıt-Çilli Geçidi-Koroğlu Kalesi-Kağızman-Karakurt-Horasan-Erzurum güzergâhı üzerinde inşa edilmiştir. Iğdır'ın bulunduğu alanın geçmişte bataklık olması nedeniyle

kervanlar ova yerine Kervansaray güzergâhını tercih etmişlerdir (Gündoğdu, 2007: 413).

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında sınır teşkil eden Ağrı Dağları üzerindeki geçitler ve bu arada Kucak Geçidi, 19. yüzyılda bu iki devlet arasındaki sınır ilişkilerinin yoğun olarak gerçekleştiği yerlerden birisiydi. Geçit, Osmanlı-Rus savaşlarında her iki ordunun ilk karşılaştığı ve birbirlerine mukavemet gösterdiği savunma hattı durumundaydı. Bu durumu gösteren yer adları Kucak Köyü'nde varlığını sürdürür. Şöyle ki köyün güneyinde bir tepenin adı Tabya Tepesi (2309 m.) diğer bir mevkinin adı ise Tabya'dır. Kucak Geçidi'nin güneyindeki Musun nahiye merkezinde büyük bir askeri kışla yer almaktaydı (COA, 2669-200129-19-07-1323; COA, 2681-201002, 06-08-1323). Bayezid'i ele geçirmek isteyen Rus güçleri ile Osmanlı güçlerinin birbirleriyle ilk karşılaştığı yerlerden birisi bu geçit olmuştur. Tarihi kayıtlara göre 1853 yılında geçidin hemen güneyinde eski adı Musun olan Suluçem Nahiyesi civarında Osmanlı ve Rus ordusu savaşmış, Rus ordusu geçidin kuzeyindeki Orgov (Suveren) karakoluna çekilmek zorunda kalmıştı (Önen, 2016: 82; Budak, 1993: 51).

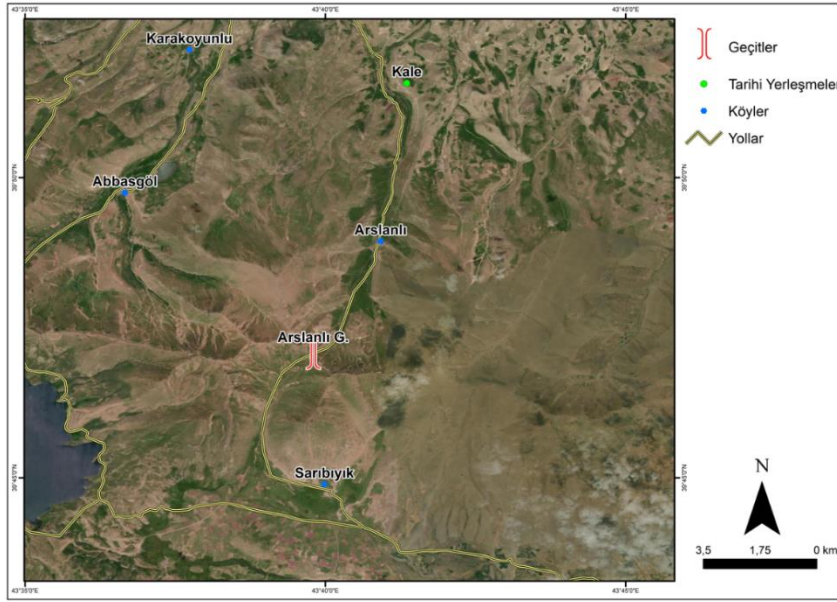
3.2.6. Arslanlı Geçidi

Balık Gölü'nün doğusunda ve Durak Dağı (2811 m.) üzerinde yer alan Arslanlı Geçidi, Arslanlı (Tuzluca) ve Sarıbüyük (Doğubayazıt) köyleri arasında yer alır ve bu köyleri birbirine bağlar (Harita 7). Geçit adını Arslanlı Köyü'nden almıştır. 2610 m. yüksekliğe sahip geçit, yükseltisi nedeniyle kış aylarında karla kaplıdır. Bu nedenle bu mevsimde ulaşımına kapalıdır. İlkbahar'dan itibaren karların eriyerek yerden kalkmasıyla birlikte yol açılır.

Sarısu Vadisi'ni dolayısıyla da Kuzeybatı İran yolunu Sürmeli, Kulp (Tuzluca) oradan da Ani, Erivan, Kafkasya, Erzurum ve Karadeniz'e bağlayan yol, geçmişte önemli bir güzergâh durumundaydı. Bu durum yol üzerindeki geçmiş dönemlere ait yapılardan da anlaşılmaktadır. Bu yapılardan birisi eski adı Babhan olan Eskisu Köyü'ndeki handır. Bunun yanında Başta Arslanlı olmak üzere Sürmeli'ye varan yollar üzerinde birçok kale (Gedikli, Katırlı) bulunur. Bu kalelerden belki de en önemlisi Arslanlı Kalesi'dir. Arslanlı Köyü'nün kuzeyinde yer alan kale, hâkim olduğu vadi ile yolun güvenliğini ve kontrolünü sağlamak amacıyla yapılmıştır. 2007 yılında yapılan yüzey araştırmalarıyla incelenip kayıt altına alınan kale, kayalık bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Kalenin sur duvarları yaklaşık 2 m civarında ayakta. Kalede Demir Çağı ile Orta Çağ'a ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur (Ceylan, 2009: 137). Bu durum kalenin Urartu döneminde kullanıldığını gösterir.

Aslanlı Geçidi günümüzde Yaylacıların ve Balık Gölü'ne giden günübürlüklerin seyrek de olsa kullandıkları bir yol durumundadır.

Harita 7. Aslanlı Geçidi

3.2.7. Diğer Geçitler

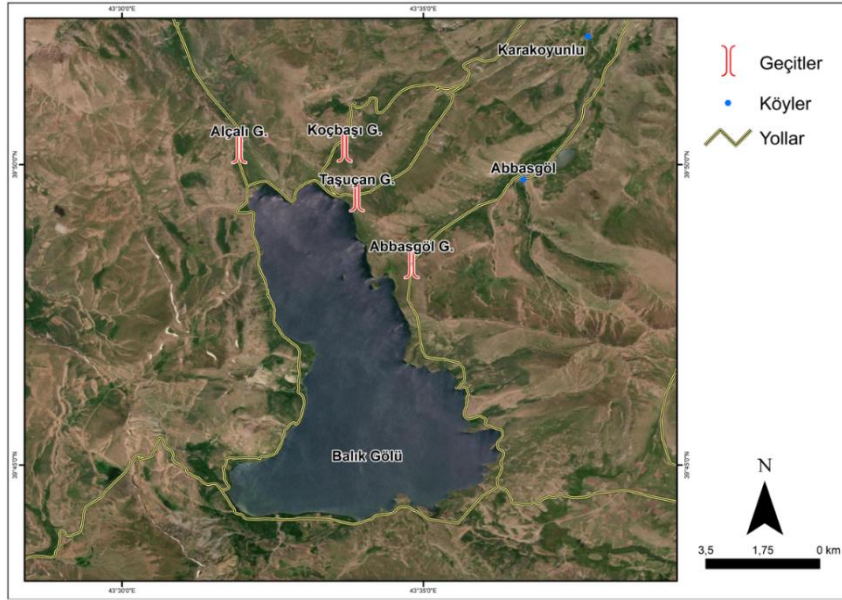
Balık Gölü'nün kuzeyinde Perili Dağı ile Durak Dağı arasında yer alan bu geçitler, batıdan doğuya doğru Alçalı, Koçbaşı, Taşuçan ve Abbasgöl isimlerini alır. Adı geçen geçitler, her biri kendi adını taşıyan köyle Balık Gölü ve Sarısu Havzası'nı birbirine bağlar (Harita 8).

Acıdere ve Karakoyunlu Dereleri ile bu derelere su taşıyan tali derelerin açmış olduğu vadileri takip eden geçitlerden; Alçalı Geçidi, Nişangah ve Alçalı derelerini, Koçbaşı Geçidi, Kuru Dereyi, Taşuçan Geçidi, Taşuçan ve Bayat Deresi'ni, Abbasgöl Geçidi ise Gerenyurt ve Karakoyunlu derelerini izleyerek Iğdır il sınırlarına girer.

Geçitlerin yükseltisi oldukça fazla olup 2340 metre ile 2440 metre arasında değişir. En yüksek rakıma sahip geçit, 2440 metreyle Alçalı Geçidi, en düşük rakıma sahip geçit ise 2340 metre ile Taşuçan Geçidi'dir. Diğer geçitlerden Koçbaşı Geçidi 2406 metre, Abbasgöl Geçidi ise 2380 metre yükseltiye sahiptir. Geçitlerin yükseltilerinin fazla olması iklim özelliklerini olumsuz yönde etkilemekte, Kış aylarında düşen kar örtüsü, uzun süre kalkmaz. Bu nedenle geçitler yılın soğuk bölümünde ulaşım imkân vermez.

İlkbahar aylarında karların erimesiyle birlikte yollar açılır ve özellikle yaylacılar bu yolları kullanarak yaylalara çıkar. Geçitler çevresinde Tuzluca'ya bağlı köylere ait çok sayıda yayla bulunmaktadır.

Harita 8. Balık Gölü'nün Kuzeyinde Yer Alan Geçitler

Balık Gölü'nün kuzeyinde kalan bu geçitler, günümüzün aksine geçmişte daha işlekti. Tarihi İpekyolu'nun Tebriz-Erzurum güzergahının kuzeyinde yer alan bu geçitler, Balık Gölü, Sarısu, Murat ve Van Gölü Havzalarıyla, Kulp, Sürmeli oradan da Erivan ve Ani'yi birbirine bağlamaktaydı. Taşıdığı bu öneme istinaden söz konusu geçitler ve yollar, Eskiçağda Urartular tarafından ele geçirilmiş, sahada hakimiyetlerini pekiştirmek ve geçitleri kontrol altında tutmak isteyen Urartu kralları, Balık Gölü ile geçitler çevresine önemli kaleler ve yerleşim birimleri inşa etmişlerdir.

Gölün sahip olduğu özellikler örneğin sularının tatlı olması geçitlerin önemini daha da arttırmıştır. Göl, çevresinde kurulan yerleşmelerin ve bu arada geçitleri kullanan kervanların su ihtiyacını karşılamış, ada veya yarımada üzerinde kurulan yerleşmeler için doğal savunma hattı oluşturmuştur. Yapılan çalışmalar yerleşmelerin Erken ve Orta Demir Çağı'nda ve daha sonraki dönemlerde kullanıldığını göstermektedir. Balık Gölü çevresindeki Babhan ve Bezirhane (Bezirgân) adlı yerleşmeler bu

geçitlerin sağladığı ulaşım fonksiyonuna göre adlandırılmış yerleşmeler olup geçitlerin geçmişten günümüze kullanıldığını göstermektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Ağrı ve Iğdır illeri arasındaki doğal sınırı oluşturan Aras Dağları, çok sayıda geçide sahiptir. Üzerinde yer aldığı dağların ayrıcı fonksiyonunun aksine bu geçitler, geçmişte olduğu gibi günümüzde de Tarihi İpek Yolu'na ait farklı güzergahları birbirine bağlar. Pamuk Geçidi'ne yapılan modern karayolu, Pamuk Geçidi'ni Iğdır iliyle güneyindeki iller ve İran'la olan bağlantıyı sağlayan en önemli yol yapmıştır. Diğer geçitlerin toprak ya da stabilize yollardan oluşması bunların ulaşım fonksiyonlarını ve önemlerini yitirmelerine sebep olmuştur. Geçmişte oldukça önemli olan ve bu nedenle güzergahı üzerinde ve çevresinde çok sayıda tarihi yerleşimin inşa edildiği bu geçitlerin ulaşım açısından sürdürülebilirliğinin sağlanması başta tarım ve turizm olmak üzere farklı açılardan değerlendirilmesiyle mümkündür. Öncelikle sahadaki geçitler ile ilgili şu tespitler ortaya çıkmıştır:

- Iğdır ili güneyinde Aras Dağları üzerinde yer alan geçitler, öncelikle birbirine bağladıkları Aras ve Sarısu havzalarından nispeten yüksekte yer alır. Geçitlerin Iğdır Ovası'yla olan nispi yükseltisi 1875 metre ile 650 metre, Doğubayazıt Ovasıyla olan nispi yükseltisi ise 50 metre ile 1150 metre arasında değişir. Bu özellikleriyle geçitler, her iki havzayı aynı anda görebilen ayrıcalıklı konuma ve manzara çekiciliğine sahip alanlardır.
- Geçit sahaları ve çevreleri Kalkolitik dönemden Orta Çağ'a kadar devam eden süreçte çok sayıda tarihi yerleşmenin kurulmuş olduğu yerlerdir. Bu nedenle temel düzeyinde olsa da sahada münferit veya entegre çok sayıda antik yerleşim mevcuttur.
- Geçitlerin bulunduğu alanların yükselti nedeniyle sıcaklık ve yağış özellikleri bir diğerinden farklıdır. Bu nedenle her geçidin kendine özgü flora ve fauna özellikleri vardır.
- Geçitler ve çevresi çayır ve mera alanları olduğundan buralarda temel ekonomik faaliyet hayvancılık, tahıl ve hayvan yemi üretimidir.
- Geçit bölgesindeki köyler, ekonomik açıdan kalkınmamış göçle sürekli olarak nüfus kaybeden yerleşmelerdir.
- Geçit bölgeleri su kaynakları (kaynak, akarsu, göl) açısından zengin alanlar olup açık alan rekreasyonuna oldukça elverişlidirler.
- Geçit bölgeleri volkan topografyasının eşsiz örneklerinin gözlemlenebileceği alanlardır.
- Geçit bölgeleri yaylaların ve yaylacılık kültürünün aktif olarak yaşandığı alanlardır.

- Geçit sahaları tarihe mal olmuş acı hadiselerin yaşandığı yerler durumundadır.
Geçitlerin sahip olduğu bu özelliklerin tarım, turizm ve ulaşım konularında değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla şunlar yapılabilir:
- Öncelikle geçit ve geçide ulaşan yollar en az iki aracın geçeceği şekilde genişletilmeli ve düzenli olarak bakımı yapılarak açık tutulmalıdır.
- Geçitler ve çevresinin güvenlik koşulları sağlanmalıdır.
- Geçitler bölgesindeki tarihi varlıkların tam olarak tespiti yapılarak koruma altına alınmalıdır.
- Geçitler ve çevresindeki bölgenin flora ve fauna özellikleri belirlenmelidir.
- Geçitler ve çevresinde yaşanan tarihi olaylar belirlenerek bu hadiselerin yaşandığı yerlere levhalar asılmalıdır.
- Başta Kucak olmak üzere geçitler bölgesinde hayatını kaybeden insanların mezarları tespit edilmeli ve bu bölgelere anıtlar yapılmalıdır.
- Geçitler üzerinde sulak alan, volkan topografyası, arkeolojik merkezler, hüzün bölgeleri, yayla kültürü, kırsal yaşam, tarihsel olaylar temalı seyahat rotaları oluşturulmalı bu seyahatlerin hangi şekillerde (yaya olarak, bisikletle, motosikletle, arazi araçlarıyla vs.) yapılacağı hususu belirlenmelidir.

Tüm bunların yapılmasının sahaya şu faydaları sağlaması umulmaktadır:

- Geçitlerin daha faal duruma gelmesi mümkün olabilecektir.
- Geçitlerin insan trafiğine konu olması kırsal alanlarda ekonomik canlanma yaratabilecek kırsal nüfus ürettiği ürünleri daha kolay pazarlayabilecektir. Bu durum kırsal kalkınmayı destekleyecek ve bölgesel kalkınmışlık farklılıklarının azalmasına katkı sağlayabilecektir.
- Tarihi ve arkeolojik varlıkların tanıtılması turizme kazandırılmasına katkı sağlayabilecek bu yolla da tarihi zenginlikler daha iyi korunabilecektir.
- Yöre insanının kendi tarihi ve kültürel değerlerini tanıması sağlanabilecektir. Böylece halkın tarih bilinci ve bilgisi de artacaktır.
- Geçitlerin tanınması ve aktif olarak kullanılması yöre insanının doğa bilinci, bilgisi ve sevgisinin de artmasına katkı sağlayacaktır.
- Sahanın alternatif rekreatif faaliyet alanlarına yenileri eklenmiş olacaktır.

5. SUMMARY

The Mounts Aras, located in the south of Iğdır province and extending in an east-west direction, have significant historical and geographical importance. These mountains and their mount passes, situated on vital trade routes that connect Asia to Europe and the Mediterranean, have played a crucial role in the interaction of various civilizations throughout history.

Research indicates that these mount passes have been in use since the Chalcolithic period. The mount passes link the Aras Basin with the basins of Lake Van, the Sarısu River, and the Murat River, holding strategic geopolitical significance. The objective of this study is to highlight the historical and contemporary significance of the mount passes around Mount Ağrı. These mount passes have served important military, commercial, and cultural functions in different periods. Particularly, being situated on the Historic Silk Road, they have been instrumental in the interaction of diverse civilizations and cultures. The data used in this study include archaeological research, maps, travelogues, and other historical sources. This information has been utilized to analyze the historical and geographical features of the mount passes and their surroundings. The study also examines the geographical structure of Iğdır province and the historical development of settlements in this region. The study concludes that the mount passes around Mount Ağrı are of great historical and geographical importance and that these areas should be better preserved and integrated into tourism. Making these mount passes accessible for tourism will support regional development and contribute to the preservation of historical values. In this context, it is recommended to promote better the natural and historical attributes of the mount passes and their surroundings and to utilize them for alternative tourism activities.

6. KAYNAKLAR

- Abich, O. W. H. (1849). Die besteigung des Ararat am 29. Juli 1845. *Beträge Zur Kenntniss des Russischen Reiches* 13, 39-72.
- Ardos, M. (1995). Türkiye ovalarının jeomorfolojisi, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- U.S. Army Map Service (1942). 1:200.000, Turkey map, C17 Doğubayazidi paft, U. S. Army, Washington, D.C. 113363, Reprint, November.
- Çete, M. (2007). *Türkiye İnan ilişkileri (1919-1938)*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya.
- As, Efdal (2010). XVI. YY. dan Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar Türk-İnan sınır sorunları ve çözümü. *Atatürk Yolu Dergisi*, 46, 219-53.
- Aslan, İ. (2013). *Iğdır'daki Rus dönemi mimari yapıları*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Avcı, M. (1999). Türkiye'nin doğal söğütleri ve coğrafi dağılımları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü*, 7, 1-24.
- Aydın, T. (2010). *Karakoyunlu ilçe merkezinin coğrafi etüdü*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- Aydın, T. ve Çelik M. A. (2019). *Altitudinal zone land use changes in Iğdır plain using overlay Analysis Combined with Remote Sensing Methods*. *Journal of Remote Sensing & GIS*, 8(2), 1-7.
- Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası 2010.

- Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A. A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitututu, (2010) *İrevan xanlığı (Rusya işgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan torpaqlarına köçürülmesi)*. Bakı.
- Badem, C. (2021). *Çarlık yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, Aras Yayınları, İstanbul.
- Baş, H. (2022). Bir sınır kenti olarak Iğdır'ın Osmanlı devleti için önemi (1828-1914). *Doğal ve Beşerî Bilimler Açısından Iğdır-I*, Ed. Taner Aydın, Astana Yayınları, Ankara, s. 49-76.
- Bekdemir, Ü. ve Coşkun, O. (2010). Ulaşım coğrafyası açısından Ovit geçidi. *Journal of Turkish Studies*. 2010. DOI:10.7827/TurkishStudies.1586.
- Belli, O. (1977). *Urartular çağında Van bölgesi yol şebekesi*. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Bender, C. (1992). *Genelkurmay belgelerinde Kürt isyanları II*. Kaynak Yayınları, İstanbul
- Bingöl, A. (2014). Hurri'lerin siyasi organizasyonları. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6(1), 115-134.
- Bingöl, A. ve Erdem, A. (2022). Doğubazıt Yaygınyurt kurganlarında Orta Tunç Çağı çanak ve çömlekleri. *Aras Havzası I* (Tarih, Coğrafya, Arkeoloji, Kültür ve Sanat). Editörler: Yardımcıel, A. ve Aydın, T., s.229-236. Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Bournoutian G. A. (1992). *The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828*. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York.
- Budak, M. (1993). *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas cephesi*. İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Buyruk, H. (2021). Iğdır Kervansarayı ve Kervan yolu üzerine yeni değerlendirmeler'i Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (72), 119-138.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, (1986). (9. Cilt), İnterpress Basın ve Yayıncılık, s. 4458, İstanbul.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu araştırmaları II. (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları. Erzurum.
- Ceylan, A. ve Kalmış, G. (2019). *Sürmeli Çukurunda önemli bir merkez; Suveren kalesi ve yerleşmeleri*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (24), 753-768.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie D'Aise Paris, Volume 1*, E. Leroux, Paris.
- Çetin, Y. (2012). *Tarihi kalıntıları ve kültürel değerleri ile Ağrı*. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları. Ağrı.
- Demircan, M. (2022). Iğdır'ın iklimi ve iklim değişikliği. Ed: Aydın, T., *Doğal ve Beşerî Bilimler Açısından Iğdır-I* içinde s.77-112, Astana Yayınları, Ankara,

- Deniz, A., Tüysüz, C., ve Yardimciel, A. (2015). Orta Aras Havzası'nda tarihi yollar: Bölgedeki kültürel ve ekonomik etkileşimler. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(9), 225-234
- Devitskiy, V. (1896). Kanikulyarnaya poyezdka po Yerivanskoy Gubernii i Karskoy oblasti V. Devitskogo. *Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza, İzdaniya Upravleniya Kavkazkogo Uçebnogo Okrugua*, Vıpusk Dvatsat Pervıy, Tiflis, 1896, str. 79-180.
- Dinçoğ, A. M. (1994). Cultural and political contacts between Assyria and Urartu, *Tel Aviv*, 21:1, 6-21.
- Doğanay, H. (1998). *Türkiye ekonomik coğrafyası*. 3. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- DSİ, *Iğdır Ovası Hidrojeolojik etüt raporu*, DSİ Yayınları, Ankara 1976.
- Ergin, M. (2020). *Dede Korkut kitabı*. Boğaziçi Yayınları, 61. Baskı, İstanbul.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eşmekaya, U.O. (2019). *Siyasi coğrafya öğretilimi açısından örnek bir inceleme: Belen geçidi*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Guarducci, G. (2019). An offprint from Nairi lands the identity of the local communities of Eastern Anatolia, *South Caucasus And Periphery During The Late Bronze Age And Early Iron Age A Reassessment Of The Material Culture And The Socio-Economic Landscape*, Wolume I, Oxbow Books, Oxford. The Old Music Hall, 106–108 Cowley Road, Oxford, OX4 1JE
- Gökyay, O. Ş. (2006). *Dedem Korkud'un kitabı*. İstanbul: Kabalıcı.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu (Yukarı) havzasındaki tarihi ve arkeolojik veriler*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Günaşdı, Y. (2016). Geçitler ülkesinde önemli bir Urartu kalesi: Avnik. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, (19), 113-135.
- Gündoğdu, H. (2007). *Iğdır/Şerafettin Ejder Kervansarayı Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. (Ed. Hakkı Acun) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Güner, İ. (1993). *İlimiz Iğdır*. Milli Eğitim Müdürlüğü Koruma ve Yaşatma Derneği, Iğdır.
- Güner, İ., Ertürk, M. ve Bekdemir, Ü. (2000). Iğdır İli'ndeki yer adlarının kaynakları. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 6(4).
- Güneş, M., Akyıldız, A. ve Keklik, M. (2022). *Osmanlı belgelerinde Iğdır*, Efeakademi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Herodotos, (2001). *Herodot tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hun, M. Ö. (2019). *Iğdır 1919 kaçakaç/kırxın/vayı vuruğu*. Alter Yayıncılık, Ankara.
- Huş, S. ve Göksel, E. (1981). Türkiye av hayvanlarının yayılış yerleri. *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 31 (2), 68-81.
- İzbrak, R. (1992). *Coğrafya terimleri sözlüğü*, M.E.B. Devlet Kitapları, Ankara

- Kaya, F. (2015). *Iğdır ilinin idari coğrafya analizi*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8 (41), 703-716.
- Kemer, Y. (2019). *Urartu Krallığı'nın Orta Aras havzası yerleşim yayılımı (Kars-Iğdır-Doğubayazıt)*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Kılıç, S. (2020). Iğdır yer adı üzerine arkeotoponimik bir inceleme. *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 208-230.
- Kılınç, O. (2006). *Ağrı isyanları (1926-1930)*. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kırzioğlu, M.F. (1953). *Kars tarihi*. Işıl Matbaası, İstanbul.
- Kırzioğlu, M. F. (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk boylarında Kıpçaklar*. TTK Yayınları Ankara.
- Kırzioğlu, F. M. (2000). *Dede Korkut Oğuznameleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Konukçu, E. (1999). Şâhrâh-ı garbi. XII. *Türk Tarih Kongresi'nden Ayırı Basım* (s. 649-654).
- Kökten, İ. K. (1943). *Kars'ın tarih öncesi hakkında ilk kısa rapor*. Belleten, Sa: VII, Ankara, s. 603 vd.
- Kösem, A. (2019). *Osmanlı devleti 3'üncü Ordu faaliyet ve komutanlığı tarihçesi (1843-2000)*. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan.
- Kültür Bakanlığı (1981). *Atatürk'ün milli dış politikası (Millî Mücadele Dönemi'ne ait 100 belge) 1919-1923*, C.I. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia travels and studies*. Londra: Longmans, Green and co.
- Lloyd, S. (1997). *Türkiye'nin tarihi-bir gezginin gözüyle Anadolu uygarlıkları*, Tubitak Yayınları, Ankara.
- Marro, C. ve Özfirat, A. (2005) Pre-classical survey in eastern Turkey, Third Preliminary Report: Doğubayazıt and the Eastern Shore of Lake Van. *Anatolia Antiqua*, 13, 319-356.
- Mızrak, A. (2007). *Iğdır Zor köyü Kervansarayı proje çalışması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Orkun, V. (2020). *Sürmeli çukuru (Iğdır) tarih ve coğrafyası*. Yay. Haz.: Mücahit Özden Hun, Alter Yayıncılık, Ankara.
- Önal, M., Karaağaç, G. ve Küçük, S. (2000). *Kağızman'a ismarladım nar gele*, Azim Ofset Matbaacılık, Muğla.
- Önen, S. (2016). *Ceride-i Havadis Gazetesi'nin gözünden 1853-1856 Kırım savaşı*. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir.
- Özgül, O. ve Üngör, İ. (2016). *Erikua'da stratejik bir Urartu merkezi: Kasımıntıği kalesi*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 17, 225-240.

- Özgül, O. ve Morkoç, A. (2017). Urartu krallığı için Iğdır'ın yeri ve önemi. *II. Uluslararası Iğdır Sempozyumu* (9-11 Ocak 2017), Iğdır, 249-265.
- Özfirat A. ve Marro, C. (2004). 2002 yılı Van, Ağrı ve Iğdır illeri yüzey araştırması. AST, Sa: XXI, Ankara.
- Özfirat, A. (2014). Aktaş: Ağrı Dağı'nın kuzey eteğinde Aras Vadisi'nde bir Urartu kalesi. *Arkeolojiyle geçen bir yaşam için yazılar* (Veli Sevin'e Armağan), Ed: Aynur Özfirat, 111-120.
- Özfirat, A. (2015). Ağrı dağı-Bozkurt son Tunç-erken Demir Çağ kalesi. *International Symposium on East Anatolia- South Caucasus Cultures Proceedings II / Uluslararası Doğu Anadolu- Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II* (Erzurum 10-13 October 2012), Eds. M. Işıklı, B. Can, 158-170.
- Özfirat, A. (2017). Melekli-Kültepe (Iğdır) höyüğü, Urartu kalesi ve columbarium: Ağrı Dağı'nın kuzey eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) kenti. *OLBA XXV*, Ayrı basım, 161-183.
- Özfirat, A. ve Sevin, V. (2021). Aras vadisine açılan kapı: Elmagöl-Pamuk geçidi Urartu Karakolu. *In Colloquium Anatolicum 20*, 183-197.
- Pehlivan, S. (2013). Urartu krallığı ve dış politikası: I. Sarduri (MÖ 844-828), İşpuni (MÖ 828-810) ve Menua (MÖ 810-785) dönemi. *History Studies* vol. 5, S. 5. 193-205.
- Piliposyan, A. (2014). Excavations at Metsamor. *International Conference Proplems of Early Metot Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilis. pp. 42-52
- Süer, H. (1986). *Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi Osmanlı devri Osmanlı- Rus Kum harbi Kafkas Cephesi harekâtı (1853-1856)*. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Şaşmaz, M. (2014). *Türkiye'nin idari taksimatı (1920-2013), II. Cilt*. TTK Yayınları, Ankara.
- Şimşek, O. (2020). *Tuzluca ilçesi*. Gece Kitaplığı, Ankara.
- Tanyu, H. (1988). Ağrı dağı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.1, 481-482.
- TCBİGD (1937). *Genel nüfus sayımı [20 İlk Teşrin 1935] Türkiye nüfus kat'ı tasnif neticeleri*, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara.
- Tekin, R. ve Baş, Y. (2003). *Osmanlı atlası (XX. Yüzyıl Başları)*. OSAV Yayınları, İstanbul.
- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2012). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tuncel, M. (1999). Iğdır. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, s. 79-80.
- TÜİK *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları* 2018.
- Tümertekin, E. (1987). Ulaşım coğrafyası. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı tarihi, Cilt: III, 2. 1. Kısım*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ünal, R. H. (1970). Iğdır yakınlarında bir Selçuklu Kervansarayı Doğubayazıt-Batum kervan yolu hakkında notlar. *Sanat Tarihi Yıllığı*. 3, 7-16.

- Ünal, L. (2016). 1917 Rus Devrimi'nden Gümrü Antlaşması'na kadar Kars ve Iğdır bölgesinde yaşananlar. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14 (27), 75-90.
- Vinnikov R. P. (1962). *Klan ve Türkmen SSR'nin Chardzhous bölgesinin nüfusunun etnik bileşimi ve yeniden yerleşimi*. Türkmen SSC Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü Tutanakları. Etnografik dizi. T. 6. Aşg.
- Yardimciel, A. (2015). Aras boyalılarının işlevselliği. *Seleucia*, (5), 187-206.
- Yardimciel, A. (2022a). Iğdır Ovası'nın Orta Tunç Çağı ve transhümanist yaşamdaki rolü. *Amisos*, 1, Orta Aras Havzası Özel Sayısı, 64-75.
- Yardimciel A. (2022b). Eskiçağ'da Iğdır ovası. *Doğal ve Beşeri Bilimler Açısından Iğdır-1*, Astana Yayınları, s.6-27.
- Yaşar, B. (2016). Selçuklu Türkiye'sinde ticaret yolları, limanlar ve pazar yerleri. *Turkish Studies* (Elektronik), 11(11), 13- 28.
- Yıldırım, Ş. (2006). *Eskiçağda Anadolu'nun savaş kapıları*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.

Arşiv Kaynakları

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, HR.MKT, 711-100- 18-02-1288
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Y.A.HUS. 396-20, 04-01-1315
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH. ŞFR, 332, 74, 29-06-1320
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BEO, 2669-200-129-19-07-1323
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BEO, 2681-201-002- 06-08-1323
- T.C. Resmî Gazete, 1326, 22 Ekim 1929.
- T.C. Resmî Gazete, 2727, 14 Haziran 1934.
- T.C. Resmî Gazete, 21247 (Mükerrer), 3 Haziran 1992.

İnternet Kaynakları

<http://kubangenealogy.ucoz.ru/index/karty/0-189>.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkileri bulunmadığımı dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Gönderim Tarihi: 06.11.2024

Kabul Tarihi: 25.11.2024

TÜRK KÜLTÜRÜ BAĞLAMINDA ANADOLU' DA LÂLE MOTİFİ VE TERS LÂLE¹

Tulip Motif and Inverted Tulip in Anatolia in the Context of Turkish Culture

Nevin BÜYÜKKAYA

Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Türk Halkbilimi Bölümü
nvnbuyukkaya@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8534-1549

F. Gülay MİRZAOĞLU

Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Türk Halkbilimi Bölümü,
gmirzaoglu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3651-0227

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Lâle, rengi, yapısı, şekli ve anlamıyla diğer bitkilerden ayrılan ve taşıdığı anlamlarla Türk kültürünün simgesi hâline gelen çiçektir. Yeryüzünde toprağın hüznünün dışavurumunun göstergesi olan Ters lâle (*Fritillaria İmperialis*) ise Anadolu'nun farklı yörelerinde yetişen bir çiçektir. Zambakgiller familyasına ait olan ters lâle, görünümüyle lâleye benzemektedir. Lâleden ayrılan yönü ise ters lâlenin toprağa bakan yaprakları ile hüznün, matemin, hasretin ve utangaçlığın sembolü olmasıdır. Çalışmada, Türk kültüründe lâlenin öneminden, sanatsal bağlamda anlamından, Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya, Anadolu'dan Avrupa'ya yolcuğundan ve Osmanlı İmparatorluğunda bir dönemin adı olarak kullanılmasından bahsedilecek; ters lâlenin ise Anadolu coğrafyasında yetiştiği yere göre çeşitlenen anlamı ve işlevi üzerine odaklanılacaktır. Ayrıca, her iki motifin Türk kültürüne ve mimarisine yansıyan görünümüne de değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Lâle, Ters lâle, Türk Kültürü, Lale Devri, Çiçek.

Abstract

Tulip is a flower that differs from other plants with its color, structure, shape and meaning and has become the symbol of Turkish culture with its meanings. Inverted tulip (*Fritillaria Imperialis*), which is an indicator of the expression of the sadness of the soil on earth, is a flower that grows in different regions of Anatolia. The inverted tulip, which belongs to the lily family, resembles a tulip with its appearance. The aspect that distinguishes it from the tulip is that the inverted tulip is a symbol of sadness, mourning, longing and shyness with its leaves facing the ground. In the study, the importance of tulip in Turkish culture, its meaning in the artistic context, its journey from Turkestan geography to Anatolia, from Anatolia to Europe, and its use as the name of a period in the Ottoman Empire will be mentioned; On the other hand, the focus will be on the meaning and function of the inverted tulip, which varies according to the place where it grows in the Anatolian geography. In addition, the appearance of both motifs reflected in Turkish culture and architecture will also be mentioned.

Keywords: Tulip, Inverted tulip, Turkish Culture, Tulip age, Flower..

¹ Bu makale, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi ABD'de Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU SIVACI danışmanlığında Nevin BÜYÜKKAYA tarafından hazırlanmakta olan "Türk Kültüründe Lâle Motifi" başlıklı doktora tezinden hareketle yazılmıştır.

1. GİRİŞ

Türk kültürü geçmişten günümüze çeşitlilik açısından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Mirzaoğlu'na göre kültür sembollerden örülü bir dildir. Semboller kültüre özgü şekillerden oluşur. Kültürel sembollerin asıl işlevi, belirli bir toplumda doğrudan ifade edilmesi mümkün olmayan duyguların aktarımının sağlanmasıdır (2019, 36). Lâle, Türk kültüründe sembol dili hâline gelen bir çiçektir. Lâle, rengi ve şekli yönünden geniş bir kullanıma sahip olup, suya fazla ihtiyaç duymayan ve çabuk solan yabancı bir bitkidir. Genellikle bahçe çitlerinin kenar kısımlarında yetişmesi onun miskin sıfatıyla anılmasına sebep olmaktadır. Miskin sıfatı lâlenin, ortasında yer alan siyahlığa, misk rengine ve kokusuna da işaret etmektedir. Dış görünüşü yönüyle kadehe benzeyen lâle, şarap, kan, la'l (kırmızı), kâse-i mercan, şem, çerağ, kanlı kefen, al sancak gibi kavramlarla benzerlik kurulmakta ve ortak bir unsur olarak kullanılmaktadır (Pala, 2002, 296). Divan şiirlerinde de sıkça yer verilen lâle, kırmızı rengi dolayısıyla sevgilinin yanağına, âşığın gözyaşlarına, kadehteki şaraba; şekliyle kadehe ve içerisinde bulunan siyah bölgeyle bağı yanık âşık için benzetmelere konu olur. Bu çiçeğin yabancı türleri ise taşradan gelen utangaç birisine benzerliği ile divan şiirinde yer almaktadır (Kutlar, 1998, 252). Lâle, Türk kültürü, sanatı, mimarisi, edebiyatı ve tasavvufu gibi çeşitli alanlarda olduğu gibi halk anlatılarında da ayrıca yeri bulunan bitki türlerinden biridir. Yabancı türde ve kokusuz olan lâle doğal ortamda yetişmektedir.

Şairlerin şiirlerinde geçen imgelerin başında yer alan lâle, Geleneksel Türk sanatında çini, cam, ahşap, seramik, mermer, minyatür, tezhip, kalemişi, tuval, ebru, hat gibi alanlarda da yaygın kullanılan motiflerden biridir. Halı ve kilim gibi dokuma alanında da renkleriyle Türk geleneğini yansıtan lâle bu alanda belirgin bir motif olarak yer almaktadır. Ters lâle, semavi dinlerde, mitolojide, türküde, şiirde, halk sanatında farklı anlamlarıyla yer almaktadır. Dünyanın çeşitli yerlerinde doğal ortamda yetişen ters lâlenin; toprağa bakan görünümü nedeniyle hüznü, kavuşmayı, matemi ve utangaçlığı ifade ettiğine inanılmaktadır. Lâleye göre daha ender rastlanan bir bitkidir. Bu nedenle mimaride "Selimiye Camii" sinde gizemli anlamlarıyla da yer almaktadır. Anadolu'da, "Ağlayan Gelin", "Kerbela Çiçeği", "Karagöz", "Gelin Çiçeği", "İmparator Çiçeği", "Kral Tacı" ve "Şah Tuğu" gibi isimler verilmektedir.

2. TÜRK KÜLTÜRÜNDE LÂLE

Lâle, zambakgiller familyasında yer alan diğer bitkilerden ayrılan yapısı, rengi ve kendine has şekli ile Türk kültürünün de simgesi hâline

gelmiştir. Görsel Genel Kültür Ansiklopedisi'nde lâlenin, otsu biçimde, saplı görünümüne sahip olan çiçekli bir bitki olduğu belirtilir. Soğanlı yapısında yer alan soğanların her birinde birden fazla sap çıkabilmektedir. Lâlenin çeşitli renkte çiçekleri (kırmızı, sarı, turuncu, beyaz, ebruli vd.) bulunmaktadır (1981, 589). Lâle soğanlı bir bitki olduğu için kendiliğinden üreyebilmekte ve bu sayede uzun yıllar aynı yerden filizlenmektedir. 10 ile 70 cm boy aralığında değişen lâlenin türleri soğan özelliklerine göre belirlenmektedir. Lâle soğanları iki ile altı adet pul şeklinde etli yaprakların taban kısmında birleşmesinden oluşmaktadır. Kökleri soğan tabanından çıkmakta gözler pulların iç tabanında veya tunik iç kısmında bulunmaktadır. Soğan üzerindeki kabuk derimsi veya zar biçimindedir. Kabuğun iç kısmının sık, seyrek, tüylü ve çıplak olmasına bakılarak lâle türleri belirlenmektedir.

Lâlenin, dolgun duran ve yeşil renkte olan yapraklarının sayısı iki ile sekiz arasında değişebilmektedir. Sapının ucunda ise genellikle tek çiçek açmaktadır. Bitkinin nadirde olsa iki çiçek olarak açtığı da görülmektedir. Çiçekleri genellikle mart ile mayıs ayları arasında açmaktadır. Soğanlı bitkiler olan çiğdem ve sümbülle aynı familyadan yani zambakgiller familyasından olan lâle, doğa şartlarına karşı dayanıklı bir yapıya sahiptir. Doğada yüksek rakımlarda yetişir, kışı karın altında geçirecek aşırı soğuklara karşı kendini korumaktadır. Günümüzde yaygınlaşan bahçe lâleleri ise, yapılan ıslah çalışmaları ile yabani formlardan geliştirilmiştir. Böylece her ortamda yetişebilen, sayıca 5500'ü geçmiş olan binlerce lâle türü bulunmaktadır (İrepoğlu, 2017, 19). Her lâle türü kendi içerisinde farklı şekillerde adlandırılabilir. Örneğin dağda (yabani yerlerde) yetişen lâle "dağ lâlesi", "yabani lâle"; renginden ötürü "sarı lâle" gibi.

Lâlenin anavatanı Romalılar ve Bizanslılar döneminde Pamir, Hindukuş ve Tanrı Dağlarıdır. Lâle soğanları, göçle birlikte Anadolu'ya getirildikten sonra Kanuni Sultan Süleyman döneminde Avrupa'ya taşınmıştır. Böylelikle estetik görünümüne sahip olan lâle hem Anadolu hem de Avrupa'da park ve bahçelerin vazgeçilmeyen süs bitkisi hâline gelmiştir. Yabani bir bitki olan lâlenin doğal ortamında yetişen türüne "Dağ Lâlesi" denilmektedir (Saticioğlu, 2020, 419).

Kültür dili aynı zamanda sembol dilidir. Lâlenin kültür hayatına dair ilk izleri, Kazakistan'da yapılan arkeolojik kazılarda bulunmuştur. M.Ö. 2. ve 3. yüzyıllara ait mezarlardan çıkarılan ve çoğunlukla süs eşyası olarak kullanıldığı anlaşılan altın plaklar üzerindeki lâle motifleri, lâlenin Türklerin hayatına erken dönemlerde girdiğini göstermektedir (Ayvazoğlu, 2003, 2). Lâlenin kültür hayatına dair ilk izlerine rastlanması Türklerin bitkilerle erken dönemlerde de ilgilendiğini ve sanatta şekillendirerek kullandığını ortaya

koymaktadır.

Lâle sözcüğü Farsça’ da kırmızı anlamına gelen (لآل) kelimesinden türemiştir. Kırmızı renginden dolayı divan şiirinde sevgilinin yanağını ve âşığın gözyaşlarını ifade etmektedir. Lâlenin ortasında bulunan siyahlık sevgilinin kıskanma nedeniyle bağrında meydana gelen yarayı ve aşk acısıyla dağlanmayı ifade etmektedir. Lâlenin bu yapı özelliği, “Ciğeri kan olmak, bağı yanmak, pürhûn olmak vs.” anlamlarına gelmektedir. Sevgilinin yanağı ve âşığın gözyaşı lâleden daha çok kırmızı rengindedir. Divan şiirlerinde geçen lâle, daha çok şakayık denilen gelincik lâlesini anımsatmaktadır (Pala, 2002, 295).

Tasavvufta, ebced hesabına göre lâle (لآل), Allah (الله) lâfzına ait harfleri içermektedir. Lâlenin harfleri anlam bakımından “hilâl” ile de ortaktır. Ebced hesabında karşılığı altmışaltıdır. Altmışaltı “Elhamdülillâh” anlamına gelmektedir. Lâlenin içinin siyahlığı kömür gibidir. Ancak bu özellik dıştan görünmemektedir. Dışı ise içinin tam tersine parlak ve canlı bir görünüme sahiptir. Lâlenin bu hâli tıpkı bağı yanık bir dervişin mütebessim yüzüne benzetilmektedir. Lâlenin altı yaprağı, imanla bürünen dervişin iman ve ihsan hamurunda yoğrulmasına ve bu nurun derinden bir yanışa gark olmasına işaret etmektedir. Lâlenin renkli yaprakları dervişin dua edişindeki derinlik ve gönül zenginliğini andırmaktadır (URL-1, 2024). Bu nedenle lâle yazılışı Allah lafzı ile aynı olduğundan tevhit çiçeği olarak görülmektedir. Mevlâna’nın şiirlerinde de lâle kutsal çiçek olarak geçmektedir.

Şekil 1 Lâlenin içeriğinde bulunan siyahlık²

² Görsel için bkz: <https://www.agaclar.net/forum/soganli-ve-yumrulu-bitkiler/191-2.htm> Erişim Tarihi: 09.10.2024.

3. TERS LÂLE

Ters lâle, çeşitli yörelerde “Ağlayan Gelin, Ters Lâle, Kral Lâlesi, Kral Tacı, Şahtuğu, Gelin Çiçeği, Şerefeli Lâle, Kerbela, Gülhanım, Hakkâri Lâlesi ve Şemdinli Lâlesi” olarak adlandırılan Liliaceae familyasından soğanlı bir bitkidir. Soğanı 7-8 cm çapında basık biçimde kabuksuz ve yaprakları kiremit dizilişlidir. Gövde boyu 50-100 cm, yaprakları 4-8 adet parlak yeşil renktedir. Çiçekleri 5-12 adet çan şeklinde ve çiçeklerinde kırmızı veya turuncu, bazen sarı, bal özü salgılayan bezler yer almaktadır. Çiçek açma dönemi mart-mayıs ayları arasındadır (Kahraman ve Özzambak, 2006, 66). Ters lâlenin yaprakları toprağa bakan yönde olmasıyla lâleden ayrılmaktadır. Lâle hemen her coğrafyada yetişirken; ters lâle daha az bölgede yetişmektedir.

Ters lâle, bitki türleri içerisinde dayanıklı bir yapıya sahiptir. Ters lâlenin ilgi çekici ve diğer bitkilerden ayrılan yönü çiçeklerinin toprağa dönük ters durmasıdır. Anadolu halk söylemi ile boynu bükük bir görüntüye sahiptir. Asurlular döneminde “Ağlayan Lâle”, Anadolu’da yaygın olarak “Ağlayan Gelin” şeklinde adlandırılmaktadır. “Ağlayan Gelin” aynı zamanda görünümü itibarıyla hasret ve muhabbet çiçeği olarak da bilinmektedir. Hindistan’da bu bitki “Kaiser’s Crown” olarak adlandırılmaktadır. Kaiser’in kelime anlamı Hintçe’de “safran”dır. Hindistan’ın Keşmir bölgesinin yüksek kesimlerinde ve Himalayaların eteklerinde yetişen bitki turuncu renkte çiçek açmaktadır. Safran olarak adlandırılmasının nedenin ise renginden dolayı olduğu düşünülmektedir. Bölgede nisan ve haziran aylarında çiçek açmaktadır (Özler, 2021, 154).

Ters lâlenin, Latince adı “Fritillaria Imperialis” dir. 1000 metre ve üzerindeki yüksek alanlarda yetişmektedir. Çiçekleri kadife dokulu yapıya sahip olup parlak biçimdedir. Hakkâri’de yetişen ve buranın simgesi hâline gelen ters lâlenin esas yolculuğunun Bulgaristan’da başladığı da söylenmektedir. Göçmenler, Bulgaristan’ın Deliorman bölgesinden göç ederken Denizli’ye taşıdıkları bu çiçek zamanla Anadolu’nun endemik bitkisi hâline gelmiştir. Ters lâle, göçmenler tarafından “Tuşaya”; Anadolu’ya geldiğinde ise “Ağlayan Gelin” adını almıştır. Hristiyanların inancına göre, Hz. İsa çarmıha gerildikten sonra Hz. Meryem’in toprağa döktüğü gözyaşlarından filizlenen çiçektir. Bu nedenle de adı “Ağlayan Gelin” (The Weeping Bride) olarak geçmektedir (URL-2, 2024). Ters lâle yetiştiği topraktan diğer bölgelere taşınırken farklı şekillerde adlandırılmıştır ve yetiştiği bölgenin simgesi hâline de gelmiştir.

Ters lâlenin “Ağlayan Gelin” olarak adlandırılmasının başka bir sebebi ise: Anadolu’nun bazı yörelerinde gelinin baba evinden çıkarken başına kırmızı tül bent atılmasıdır. Böylelikle gelinin ters lâleyi çağrıştırdığına inanılmaktadır. Bu nedenle gelinin boynu bükük ve gözü yaşlı ayrılmasını sembolize eden çiçek olduğu kabul edilmektedir (Saticıoğlu, 2020, 423). Genç kızların çeyizlerinde de ters lâle motifleriyle karşılaşmak mümkündür. Örneğin, yazma kenarı, havlu kenarı, kumaş boyama, dantel, patik gibi örgülerin içeriğinde görülmektedir.

Ters lâle semavi dinlerde de farklı anlamları çağrıştırmaktadır. İslamiyet’te, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in Kerbela’da şehit edilişinin üzerine tutulan yasın simgesi olarak görülmüştür. Bu nedenle ters lâleye “Kerbela Çiçeği” de denilmektedir. Hakkâri ve Van’daki Müslüman mezar taşlarında da ters lâle motifi yer almaktadır (Saticıoğlu, 2020, 423).

Şekil 2 Halıya dokunan ters lâle motifi³

Ters lâle motifi, halıların zemininde de motif olarak yer almaktadır. Geçmişten günümüze hüznü ve kavuşma özlemini simgeleyen ters lâle dokuma sanatında da benzeri duyguyla işlenmiştir. Halının zeminine dokunan lâle, boynunu büken ve nektarlarını yere döken yapısıyla ‘Ağlayan Lâle’ olarak adlandırılmaktadır (Akpınarlı ve Özdemir, 2016, 962). Osmanlı döneminde ters lâle, sümbülün yanında popüler bir çiçek olarak geçmektedir. Osmanlı zamanında (1554-1555) lâle ile beraber Avrupa’ya götürülmüştür. 1576 yılında Viyana’da saray bahçesinde çiçek açtığı veriler arasındadır. Botanik üzerine çalışmalar yapan Rix and Phillips (1981), Avrupa’da 16. yüzyıldan itibaren kültürü yapılmakta olan ters lâlenin İstanbul’dan Viyana’ya getirildiğini, oradan da Hollanda’ya ve İngiltere’ye yayılışını

³ Görsel için bkz: Akpınarlı ve Özdemir, 2016, 963.

incelemiştir.

Ters lâle, I. Selim zamanında (1512-1520) en çok sevilen bitki türlerinden biri olmuştur. Zamanla unutulmuş bitki, 1960'lı yıllarda Adıyaman'da Ali Deniz tarafından yeniden fark edilmiştir. Ardından doğadan sökülerek Avrupa'ya ihraç edilmeye başlanmıştır. Bu bitkiye Van'da "Ters Lâle", Hakkâri'de "Gülnahun" denilmektedir. Bazı yerlerde "Şerefeli Lâle" de denilen bu bitkiye "Ağlayan Gelin" denilmesinin nedenlerinden biri de çiçeklerinin dip kısımlarındaki gözyaşına benzeyen nektar şeklinde bezlerinin yer almasındandır. Adıyaman yöresinde, Adıyaman Lâlesi, Karagöz Lâlesi ve Ağlayan Gelin adı verilmektedir. Avrupa ülkelerinde daha çok tarihî mekanlarda, park ve bahçelerde kullanılan tür olmasına karşılık ülkemizde henüz süs bitkisi olarak yeterince yaygınlaşmamıştır. Ters lâle, ihraç potansiyeli yüksek olan türlerdendir (Dilik, 2006, 7-8).

Dünyanın farklı bölgelerinde bulunan ters lâle, Kuzey Irak, İran, Suriye, Rusya, Filistin, Ürdün, Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan'ın dağlık bölgelerinde Himalayalar'da doğal olarak yetişmektedir. Türkiye'de Hakkâri, Şemdinli, Bitlis, Siirt, Adıyaman, Elâzığ, Malatya ve Van başta olmak üzere Güneydoğu Anadolu Bölgesine kadar uzanmaktadır. Doğu Anadolu dağlarında yabani tür olarak yetişmektedir (Özler, 2021, 152). Ters Lâle, Trakya civarında (Silivri köyleri) süs bitkisi şeklinde yetiştirildiği bilinmektedir (Baytop, 2015, 23).

Şekil 3 (Adıyaman Gerger İlçesi-Ters Lâleler)⁴

⁴ Ters lâle görselleri Adıyaman ilinin Gerger ilçesine aittir.

4. OSMANLIDA LÂLE VE LÂLE DEVRİ

Gökkuşağının hemen her renginde olabilen, görüntüsüyle cezbeden, yapısı ve yetiştirilmesiyle farklılık arz eden lâle, Osmanlı devletinde de bir dönem çokça yetiştirilmiş, ticareti yapılmış ve motif olarak çeşitli alanlarda kullanılmıştır. Osmanlı tarihinde bu dönem “Lale Devri” olarak kaydedilmiştir. Lâle, sadece Osmanlı’da yoğun ilgi görmemiştir ve lâle yetiştiriciliği Doğu’da ve Batı’da sınırlarını genişleterek yaygınlaşmıştır. Lâleye yönelik ticaret en çok Hollanda da parasal açıdan zirve noktalara ulaşmış ve bu durum dünyada çılgınlık olarak adlandırılacak seviyelere gelmiştir. Hollanda tarihindeki bu dönem “Tulipmania” (Lâle Çılgınlığı) olarak adlandırılmaktadır. Lâlenin Osmanlı’da yetiştirilmeye başlanmasıyla birlikte yoğun ilgi görmüş ve kültürel dokuya işlenmiştir.

Bu dönemde Türk süsleme sanatının simgelerinden olan lâle halk tarafından en çok tutulduğu döneme de adını vermiştir. Bu dönemi “Lale Devri” olarak tabir eden ilk kişi ise Yahya Kemal Beyatlı’dır. Tarihçi Ahmed Refik Altınay tarafından 1913 yılında İkdâm gazetesinde tefrika edilen makalenin ve iki yıl sonra basılan kitabın başlığında kullanılan “Lale Devri” kavramı Osmanlı tarih literatüründe yaygınlık kazanmıştır. Lale Devri, Osmanlı tarihinin bir eğlence, barış, yenileşme ve sivil reform döneminin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde peyzaj ve mimari süslemelerde lâle en çok kullanılan motiflerden biri olmuştur. Lâle bu dönemde sadece bahçelerin değil pencere pervazlarının da en gözde çiçeği olmuştur. Bu dönemde lâlenin 839 türü yetiştirilmiş, yeni türlerin üretimi için yarışmalar düzenlenmiştir (URL-3, 2023). Osmanlı döneminde İstanbul’da ıslah edilmiş lâleyi ilk olarak yetiştiren, Tabib Mehmed Aşkî Efendi’ nin Takvîmü’l-Kibâr ve Mi’yârü’l-Ezhâr adlı eserinde geçen bilgilere göre, Kanûnî’nin Şeyhülislâmı Ebussuûd Efendi’dir (1491-1574) (Önal, 2009, 912).

Lale Devrinde divanlarda halk deyimleri, halk töresi ve halk felsefesine ait ifadeler sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı’da çiçekçilik bu dönemde gelişmiş, “Şükûfe-nâme” adlı kitaplar yazılmıştır. Dönemin divan şiirine getirdiği yenilikleriyle öncüsü sayılan Nedim, Lale Devri’nin Osmanlı edebiyat ve sanatında bir neo-klasizm olarak gücünü hissettirmesine yol açmıştır. Bu doğrultuda İstanbul ile ilgili hayat sahnelerini şiirleştirmiştir (Pala, 2002, 85).

5. LÂLENİN BATIYA YOLCULUĞU

Lâlenin, başlangıçta Orta Asya’daki Tien-Şan Dağları’yla Pamir Dağları’nda yetiştiği düşünülmektedir. Akdeniz’in kuzey kıyıları, Japonya,

İran gibi çeşitli bölgelerinde yabani lâlelerin yer aldığı bilinmektedir. Lâlenin ilk yayıldığı rota ise, Transkafkasya bölgesinden Anadolu'ya doğrudur (İrepoğlu, 2017, 19). Osmanlı Döneminde, Kanuni Sultan Süleyman'ın tahtta olduğu zamanlarda Avusturya-Macaristan imparatorunun elçisi Ootgeer Giselijnvan Busbecq'nin İstanbul'dan Avrupa'ya gidişinde götürdüğü çeşitli bitkiler arasında lâle soğanlarının da yer aldığı düşünülmüştür. 1559 yılının Nisan ayında Augsburg'da (Almanya) Hewart'ın bahçesinde lâle türü olarak açan bu bitki İsviçreli doğa bilimci Konrad Gesner tarafından "Tulipa Turcarum" (Türk lâlesi) olarak adlandırılmıştır. Lâle Batı dillerinde "tulip" olarak geçmektedir. Tulip adını, Türkçede başı saran sarık anlamına gelen "tülbend" kelimesinden almaktadır. Busbecq hatıralarını kaleme aldığı yazısında Türklerin bu bitkiye "tulipan" adını verdikleri bilgisi de yer almaktadır. S. W. Murray, tulip kelimesinin Türklerin başlarına sardıkları tülbentle ilgili olduğunu belirtmiştir. Tulipan kelimesi "sarık şeklindeki çiçek" anlamına gelen tülbent kelimesinden gelmektedir (Saticıoğlu, 2020, 419). İskender Pala'nın Katre-i Matem eserinde de bu durumdan şöyle bahsedilmektedir:

Busbecq, ülkesinde kulak kenarına çiçek takılmasının hangi anlama geldiğini bilmediğinden eliyle işaret ederek, bunun ne anlama geldiğini bir delikanlıya sormuş. Delikanlıda başına sardığı sarığını kuşatan bezin kenarındaki goncayı unutup "tülbent" demiş. Elçi de çiçeğin adının tülbent şeklinde anlayarak dostuna yazdığı mektupta bahsederken "tülbent" diye yazmıştır. O günden sonra Avrupa'da lâleye "tulpan, tulipano, tulip, tulip" ve buna benzer isimler verilmiştir (Pala, 2009, 233-234).

Anadolu'dan Avrupa'ya giden lâle Avrupa'da özellikle Hollanda da yükselişe geçmiştir. 1600-1670 yılları arası lâlenin "altın çağ" ı olarak kabul edilir. Lâlenin yanında, Doğu Hint Adaları ile yapılan baharat ticareti de Hollanda'yı olağanüstü derecede zengin hâle getirmiştir. Amsterdamlı ticaretin ileri gelenleri servetlerini evlere, tablolara ve gösterişli bahçelere harcamışlardır. Böylelikle Doğu'nun büyüsunü taşıyan lâle, zenginliğin ve ihtişamın sembolü hâline gelmiştir. 1636 yılında lâle soğanının fiyatları yükselerek Hollanda'nın ihraç kaynağı olmuştur. Birçok ülkeye, hatta lâlenin geldiği yer olan Osmanlı ülkesine bile lâle soğanı ihraç edilecek hâle gelmiştir (Ayvazoğlu, 2003, 12). Lâlenin Osmanlı'dan Hollanda kültür ve sanatına kazandırılmasının ardından buralarda lâle hem estetik yönüyle hem de ticari bir ürün olarak varlığını göstermiştir. Bu durum kültürlerarası etkileşim ve ortak izler bağlamında yaşanan sürecin önemli ve olumlu sonuçlar ortaya çıkardığını göstermektedir (Dolunay vd., 2019, 165).

6. HALK KÜLTÜRÜNDE VE HALK ŞİİRİNDE LÂLE VE TERS LÂLE

Anadolu kültüründe lâleye; rengi ve duruşuyla çeşitli anlamlar yüklenmektedir. Lâle, kültür ve sanatın birleşiminde ortak noktada yer almaktadır. Kültür, bir toplumun sanata dair özelliklerini bir arada barındırmaktadır. Bir toplumun kültürüne dair unsurlar o toplumu ulus yapan değerlerin başında gelmektedir. Her toplumun kendi perspektifinden baktığı kültürel dokusu bulunmaktadır. Kültürel dokuya dair kodları toplumdaki bireylerin semboller vasıtasıyla bir sonraki kuşağa aktarması kültürün sürekliliğini sağlamaktadır. Böylelikle küreselleşmenin etkisiyle günümüzde kültürel değerlerin yok olması engellenmekte ve sonraki kuşaklara aktarılmaya çalışılmaktadır.

Kültürün sürekliliği ve yaygınlığı açısından bakıldığında gül, lâle, karanfil gibi çeşitli çiçeklerin el sanatlarında çeşitli formlarda var olduğu ortaya çıkmaktadır. Oyalarda, etamin örtülerde, evlerin oturma odalarını süsleyen kırlentlerde ve çini gibi yaygın sanatlarda bir çiçek bir bezeme motifini yansıtmaktadır. Karanfil özellikle çini yaratımlarında lâle ile resmedilmektedir (Mirzaoğlu, 2019, 42). Başlangıçta lâle Fars şiirinde kendisini göstermektedir. Özellikle “Hayyam”, “Hâfız” ve “Sadî” nin şiirlerinde ilk defa “lâle” ye rastlanmaktadır (Açıl, 2015: 13). Ayvazoğlu’na göre lâlenin Türk şiirine girmesi ise Mevlâna şiiriyle başlamıştır (Ayvazoğlu, 2003: 4). Lâle, Osmanlı döneminde sadece İstanbul bahçelerini değil Nedim’in şiirlerini de süslemiştir. Klasik Türk şiirinin temsilcilerinden olan Nedim şiirlerinde lâleye şöyle yer vermiştir (Macit, 2017, 200):

“Erişti nevbahar eyyamı/Açıldı gül-ü gülşen/Çemenler döndü ruy-i yâre/Rengi lâle vü gülden/Açıldı dilberin ruhsarı gibi lâleler güller/Yakıştı zülf-ü huban veş zemine saçlı sümbüller/Nevasaz olmada bin şevk ile aşüfte bülbüller/Çerağan vakti geldi lâlezarın didesi Ruşen.”

Beytin günümüz Türkçesi ile şerhi şöyledir:

“İlkbaharın gelmesiyle güller açıldı. Çimenler sevgilinin yüzüne dönüştü. Rengi lale ile gülden. Yârin yüzü laleler ve güller gibi açıldı. Güzellerin saçları gibi yere doğru uzanan sümbüller oraya yakıştı. Şarkı söyler bin istekle şevkle bülbüller. Şenlik vakti geldi. Lale bahçesinin gözü aydın.”

Nedim, şiirde baharın gelmesiyle sevgilin yüzünü lâle ve gül ile bağdaştırarak benzetme yoluna gitmektedir. Mutluluktan yüzü gülen sevgili baharda açılan lale ile güle benzetilmektedir. Âşık Gevheri de ansızın ortaya çıkan bir durumu tabiattaki lâlelerin çıkışına benzetmiştir ve bunu dizelerine şöyle aksettirmiştir (Saticiöğlü, 2020, 422):

“Gevheri güzeller gitti yabana/ Lale gibi çıktı ol mah meydana
Bu cihana benim gibi merdane/ Ne geldi ne gelir ne gelse gerek”

Âşık Gevheri diğer güzelliklerin kaybolduğu sırada tüm ihtişamıyla ve zarafetiyle ortaya çıkan ay yüzlü sevgilisinin onu mutlu etmesini lâleye benzetmektedir. Lâle, diğer çiçeklerin öldüğü sonbaharda köklenir kışın gelişimini tamamlar, bahar da ise açar. Soğanlar yaz sıcaklarını tam uyku halinde geçirir. Bu dönemde yapraklar ve kökler tamamıyla kurur. Bu şiirde lâlenin bu eşsiz yönüne, var oluşuna ve ortaya çıkışına vurgu yapılmaktadır.

Şiirde sevgiliye yönelik sevgi dizeleriyle örtüşen ve sevdanın da simgesi olan lâle, İstanbul’da bir semte adını vererek genellikle sevgiliye özdeşleştirilmektedir. Semtte lâle satan ya da lâle alıp yakasına takan, uzun ve ince hâliyle lâleye benzeyen, adı Lale olan sevgilinin Laleli’de oturması gibi çeşitli bütünlükleri de içerebilmektedir. Kültürel yapının çeşitli katmanlarında, şiir, resim gibi farklı sanatlarda karşımıza çıkan lâle, Arif Nihat Asya’nın “Laleler” şiirine de konu olmuştur. Şiirde lâle motifinin görüldüğü çeşitli alanlardan bahsedilmekte lâleye dair benzetmeler yer almaktadır. “*Kokunuz nerde ve siz neredesiniz/ Ey hakikatli vatan lâleleri*” dizeleriyle başlayan şiir lâleye duyulan özlemi anlatırken devamında lâlenin bu vatanın simgesi bir çiçek olduğu ve aslında hemen her yerde onu görebileceğimiz vurgulanmış “Ben ararken sizi gurbet gurbet/Açtı mermerde Sinan lâleleri” gibi çeşitli ifadeler kullanılmıştır (Gökalp, 2005, 29).

Lâle, türkülerde geçen farklı çağrışımlarıyla da kendine özgü dünyanın sesi olmuştur. Bir yöreye ait kültürel öğeleri içeren türküler, ezgileriyle halk kültürüne ait unsurların dışavurumunu sağlamaktadır. Türküde geçen bazı sözlerin anlamındaki derinlik ezginin önüne geçebilmektedir. Türkülerin içeriğinde yer alan semboller, gelenek ve görenekler, toplumun sosyolojik yapısı hakkında özellikler, dini inançlar gibi veriler yörenin kültürü hakkında da bilgileri içermektedir. Lâle türkülerde renginden dolayı sevgilinin yanağını, içindeki siyahlıktan ötürü bağı yanık âşığı, hüznü, dayanıklılığı, matemi, gül-sümbül ve diğer çiçeklerle olan ilişkisini yansıtan yönüyle dikkat çekmektedir. Ünlü halk ozanı Âşık Veysel, lâle, çiğdem, sümbül ve nevrusun ağzından, intak sanatını kullanarak yazdığı “Çiğdem Der Ki Ben Alâym” şiirinde ters lâle motifini şöyle işlemiştir (Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi, 2006, 235):

“Lale der ki be hey Tanrı/Benim boynum neden eğri?
Yardan ayrı düştüm gayrı/Benden ala çiçek var mı?”

Lâle, türkülerde geçen anlamlarının yanı sıra içerdiği farklı anlamlarıyla mimari sanatında süs unsuru olarak kullanılan önemli

sembollerden biri hâline gelmiştir. Bir rivayete göre: “Selimiye Camii’nin yapılması planlanan arazi, yaşlı birisine ait lâle bahçesidir. Mimar Sinan eserini burada inşa etmek istediğini padişaha dile getirir. Ancak sahibi aile yadigârı olan bahçesini vermemekte ısrar eder. İsrarlar sonucu eserde kendisinden bir hatıra kalmasının şartıyla bahçesini vereceğini belirtir. Bunun üzerine Mimar Sinan da müezzinin mahfilindeki mermerin ayak kısmına ters lâleyi işletir. Lâle motifinin olma sebebi bu alanda önceden bir lâle bahçesi olduğunu ve lâlenin ters olma sebebinin ise sahibinin aksi yapısına işaret etmektedir. Başka bir rivayete göre, Mimar Sinan ihtişamlı bir yapıya sahip olan Selimiye’de “Kusurlu bir şey bulsun da göz değmesin.” diye mermer sütuna işlediği ters lâleyi nazarlık olarak nakşetmiştir. Bir başka rivayete göre ise, Mimar Sinan, İstanbul’dan Selimiye’yi yapmak için Edirne’ye gittiğinde 8-9 yaşlarında çok sevdiği torunu Fatma’yı geride bırakmıştır. Torunu Fatma’ya hasret kalmamak için onu da Edirne’ye getirir. Ancak torunu bir süre sonra hastalanır ve vefat eder. Torununa olan hasreti nedeniyle, onun için yaptırdığı türbedeki mermer sandukaya boynu bükük bir lâle koyar. Bu üzüntüyü gören çıraklarından birisi de ustasının üzüntüsünü Selimiye Camii’ sine de işler.” (Saticioglu, 2020, 423). Eserde yer alan mimari motifte bulunan gizeme karşı ilgi günümüzde devam etmektedir.

Şekil 4 Mimar Selim tarafından yapılan Selimiye Camisinde yer alan ters lâle motifi⁵

Mimaride olduğu kadar sosyal ilişkiler bağlamında da lâle gözde

⁵ Görsel için bkz: <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/osmanlinin-mimari-saheseri-selimiye-camiinin-bilinmeyenleri/10> 10.10.2024

olan çiçeklerdendir. Roux'a göre insanlar dünya üzerinde bulunan tüm dillerde birbirlerine karşı sevgilerini, hayranlıklarını veya küçümsemelerini hayvan ya da bitki adlarını vererek ifade etmişlerdir. Bitki ve hayvan adlandırmalarıyla birbirlerini karşılaştırma yoluna gitmişlerdir (2005, 223). Örneğin seven sevdiğine hitapta bulunurken; "Kekliğim, ceylanım gibi" sözcüklerin yanında "Gülüm, papatyam, nergisim" gibi sevgi sözcüklerini kullanmaktadır. Lâle daha çok kız isimlerinde kullanılmaktadır ve hoş görünen, zarif, anlamlarına gelmektedir. Hoşlanılmayan veya küçük düşürülmek istenen durumlarda da "sığır, diken gibisin!" şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Bitkilerin günlük hayatta kutsallığı barındıran yönleri de bulunmaktadır. Örneğin yürürken bitkilere basılmaması, koparılması ve mezarın üzerindeki bitkilere dokunulmaması gibi.

Türk Sanatında köklü bir geçmişe dayanan lâle Türk Hava Yolları tarafından, büyük ölçekteki değişiminin ve yenilenmenin göstergesi olarak sembolleştirilmiştir. Türk Hava Yolları'nın dışa açılan yüzünü temsil etmektedir. Türk Hava Yolları, kültürler arası yayılan lâle görselini sembolleştirerek küreselleşmeyle beraber sınırların ortadan kaldırılması sağlar ve hizmetinin farklı hedef kitlelerine sunulabilmesi için tanıtımında lâle motifini kullanmıştır. Lâle motifi, Türk Hava Yolları'ndaki ayrıcalıklı hizmetin, yeniliğin, farklılığın ve yaratıcılığın baştan planlanan marka vaatlerinin gerçekleşmesinin sembolleştirilmiş bir özetidir (Yılmaz ve Mazlum, 2019: 65). Burada sembol olarak kullanılan lâle aynı zamanda Türk kültürünün başka ülkelere yayılmasını sağlamaktadır.

Şekil 5 Türk Hava Yollarında lâle motifi⁶

Günümüzde lâle; Türkiye, Türkistan coğrafyası, Azerbaycan ve Avrupa'da kültür, sanat ve edebiyatta bulunan motiflerden biri hâline

⁶ Görsel için bkz: <https://tulipe-morges-istanbul.com/tr/page2.html> 10.10.2024

gelmiştir. Seramik, bakır, cam, çini, kâğıt, kitap, tabak-çanak, ev eşyası, giyim-kuşam, mermer, ahşap, minyatür, iç-dış mekân süslemesi, mutfak gibi hayatın her alanında yer almaya başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığının Türkiye logosunda farklı dillerde Türkiye yazılırken lâle figürü kullanılmaktadır (Satıcıoğlu, 2020: 423).

Ters Lâle, Doğal Hayatı Koruma Vakfı (WWF) tarafından belirlenen 101 Odak Türünden biri olarak kabul edilen nadir çiçeklerden biridir. Ters lâle, kimi zaman Kerbela' da Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin' in ardından tutulan yası; kimi zamanda Ferhat'ın Şirin'e kavuşamamasının ardından akan gözyaşının bitkiye dönüşen hâlini temsil etmektedir. Mahcubiyetin de ifadesi olan ters lâle bir başka anlatıya göre; zamanında rengi beyazdır. Hz. İsa'nın ölümünden sonra çiçekler boynunu bükerken ters lâle güzelliğinden ve kibrinden dolayı boynunu bükmez. Ardından Hz. İsa'nın ona baktığını fark ettiğinde başını toprağa eğer ve utancından dolayı rengi kırmızıya döner. Bu nedenle, ters lâlenin toprağa damlamasının özü utancından dökülen gözyaşlarına işaret etmektedir. Dünya literatüründe "Kral Tacı (Imperial Crown)" olarak geçmektedir. Kral Tacı olarak adlandırılmasının ilk sebebi, Viyana'daki kraliyet bahçelerinden sorumlu Carolus Clusius'un çiçeği İstanbul'dan getirip orada yetiştirmeye başlamasıdır. Şekli ile taca benzediğinden dolayı böyle adlandırılmaktadır. Bir diğer anlatı ise lâlenin adının eski dildeki "Tuğ-u Şahi" isminden başka dillere çevrilmesidir (URL-4, 2024).

Ters lâlenin adı aşk efsanelerinde geçmektedir. Efsaneye göre, "Ferhat, Şirin'e olan aşkından dağları delmiştir. Ferhat, Şirin'in ölüm haberini aldıktan sonra elindeki balta ile kendini öldürmek istemiştir. Elindeki baltayı kafasına vurur ve kafasından akan kanların damlayıp biriktiği yerde de ters lâlelerin bittiğine inanılmaktadır." (URL-5, 2024).

Türk Dünyasında ters lâle çeşitli sembollerde kullanılmaktadır. Kırgızistan'ın Batken eyaletinin bayrağında ve armasında ters lâle figürü yer almaktadır. Lâlenin yetiştiği Aygültaş Dağı'nın çevresindeki 253.9 hektarlık yer tabiat parkı ilan edilmiştir. Burada lâlenin yoğun olarak yetiştiği alan tel örgüyle koruma altına alınmıştır. Aygül çiçeğinin yetişmesi sebebiyle turistik olarak ilgi çeken bu bölgede ziyaretçiler için düzenleme yapılmıştır. Bölgeye tanıtım amacıyla levhalar yerleştirilmiş ve bölge belirli bir ücret karşılığında ziyarete açılmıştır. Kırgızistan kanunlarına göre Aygül çiçeğinin koparılması suç sayılmaktadır ve koparanlara idari para cezası uygulanmaktadır. Batken'de sosyal hayatta da önemli bir figürdür. Ters Lâle, halk inancına göre kutsal, kırk derde deva ve kerametli çiçek olarak kabul edilmektedir. Yeryüzünde bu çiçeğin sadece bu bölgede yetiştiğine ve

çiçeğin soğanının alınıp başka yere ekildiğinde ise yetişmediğine inanılmaktadır. Bölgede her yıl nisan ayının sonunda “Aygül Çiçeği Bayramı” kutlanmaktadır (Satıcıoğlu, 2020: 425). Lâle, günümüzde sanatın hemen hemen her alanında yer alarak kültürlerarası varlığını sürdürerek sevilen çiçekler arasında yerini korumaktadır.

7. SONUÇ

Lâle, Türk kültüründe ve halk müziğinde somut olarak yer alan ancak içeriğinde soyut yollarla izdüşümlere dönüşen kavramlardan biri hâline gelmektedir. Zarif duruşunun yanında kendine has özellikleriyle Türk kültürünü simgeleyen motiflerden olması yönüyle Osmanlı’da bir devre adını veren çiçektir. Lâlenin Anadolu halk kültürü, sanatı ve edebiyatında ayrıca yeri bulunmaktadır. Çalışmalardan elde edilen veriler sonucunda lâlenin, yeniden doğuşu, bereketi, baharı simgelediği; ters lâlenin ise hüznü, gözyaşını, matemi ve utangaçlığı simgelediği görülmektedir. "Kral Tacı" adıyla da bilinen ters lale, hüznü aşkın simgesine dönüşmüştür. Lâle ve ters lâle sanatın büyüdü dünyasında yer alan mistik çiçekler içerisinde yer almaktadır. Sanat eserlerine konu olmanın yanı sıra adlarına şiirler söylenen ve yazılan, ressamın tuvalinde varlığını koruyan çiçeklerdir. Türkiye’de çeşitli yörelerde motif olarak işlenmesinin yanında Türk Hava Yolları’nın sembolü olarak lâle kullanılmaktadır. Ters lâle, Van Gogh’un kırmızı rengiyle tuvale vurduğu fırçasında ve Jan Brueghel’ in tablosunda çiçeklerin başında yer alan görünümüyle dikkat çekmektedir. Ters lâle, temsil ettiği duygu bakımından ortak bir hüznün göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Lâle ise tasavvufi anlamıyla ebced hesabında Allah lafzıyla eşit sayıda olduğundan tevhit çiçeği olarak adlandırılmaktadır. Ters lâlenin de semavi dinlerde çeşitli anlamları bulunmaktadır. Hz. İsa’nın, çarmıha gerildikten sonra ardından Hz. Meryem’in dökülen gözyaşının simgesidir. Mezar taşlarından camilere kadar çeşitli dinî ve mimari yapıların sanat eserlerinde lâle motifi yer almaktadır. Günümüzde yöresel süs eşyalarına ve tekstil ürünlerine işlenen çiçeklerden biri hâline gelmiştir. Bu çalışma ile lâlenin ve ters lâlenin özelliklerine değinilerek, Anadolu topraklarına gelişine ve Avrupa’ya yolculuğuna; sanattan zanaata, tarihten mimariye, şiirden türküye ve halk kültüründe kullanım alanlarına yer verilmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda lâle, dünden bugüne taşıdığı alegorik anlatımlar ve simgeler ile kadim Anadolu kültürünün vazgeçilmez bir unsuru olmaya devam edecektir.

8. SUMMARY

Turkish culture has a rich structure in terms of diversity from past to present. Tulip is the flower that has become the symbol language in Turkish

culture. In terms of being a symbol of Turkish culture, it differs from other flowers with its structure, shape and meanings. The tulip has a journey that spreads from Central Asia to Anatolia, from Anatolia to Europe, and from Europe to other regions. Tulip has diversified wherever it goes, creating the mystery of its own world.

The tulip also has depth as it corresponds to the word of Allah in the abjad calculation in the Sufi sense and is called the flower of tawhid. Tulip became the favorite flower of this period by giving its name to a period in the Ottoman Empire as the "Tulip Age". During the Ottoman Tulip period, it developed more in the field of floriculture. In the Tulip Age; Palaces, houses, gardens, parks and other places are adorned with flowers. In this period, festivals were organized in the name of the tulip, which had an aesthetic appearance, and the types of tulips were diversified, poems were written in its name and competitions were organized.

Tulip, which means red in Persian, is one of the flowers frequently used in divan poetry as a metaphor element. Tulip in classical Turkish poetry; It is likened to the cheek of the lover, tears, blood, wine in the glass, and the black part in the tulip indicates the wound in the lover's bosom. In Mevlana's poems, the tulip is referred to as a sacred flower. The tulip, which coincides with the love lines for the lover in the poem and is also the symbol of love, is often associated with the lover by giving its name to a district in Istanbul. In folk songs, the tulip has become the voice of the world. Tulip in folk songs; It expresses the harbinger of spring, the colorful flower of the mountains, the longing for the expected lover, the mourning of the separation from the departed lover.

In terms of the continuity of culture, it is seen that various flowers such as roses, tulips and carnations appear in various forms in handicrafts. Tulip also has a place in Turkish culture in fields such as art, architecture, literature and Sufism. In traditional Turkish art, miniature, tile, glass, wood, ceramics, marble, marbling, calligraphy, illumination etc. are among the motifs widely used in areas such as. During the Ottoman period, tulips were mostly used with roses and carnations; The inverted tulip, on the other hand, is mostly found as a motif embroidered next to hyacinth.

The inverted tulip expresses sadness, reunion and shyness with its face facing the ground. It takes place in heavenly religions, mythology, legends, folk songs, folk poetry and folk art with different meanings. The inverted tulip, which is grown in different regions of Anatolia, has different names and stories that vary according to the regions. For example, it is interpreted that the shape of the bride coming out of her father's house is

covered with red cheesecloth and that its shape resembles an inverted tulip, which indicates the sadness experienced at that moment.

In Turkish culture, the tulip and the inverted tulip contain different meanings with their colors, structures, shapes and nomenclature in folk poetry, mysticism, architecture, folk songs, myths, legends, folk stories, traditional handicrafts and various other branches of art. Today, the tulip has become a symbol of Turkish culture and is used especially in the architecture of the city, handicrafts and transportation vehicles, allowing the culture to be expressed in concrete ways. Today, inverted tulip motifs are also encountered in the dowries of young girls. For example, it is seen in the content of knits such as writing edges, towel edges, throw pillows, bedspreads, fabric dyeing, lace, booties.

9. KAYNAKLAR

- Açıl, B. (2015). Klasik Türk şiirinde estetik bir unsur olarak çiçekler. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 5, 1-28.
- Akpınarlı, H. F. ve Özdemir, H. A. (2016). Konya-Lâdik hahırlarındaki motiflerin incelenmesi, *İdil*, 5 (26), 955-982.
- Ayvazoğlu, B. (2003). *Ateş Çiçeği Lale*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay.
- Baytop, T. (2015). *Türkçe bitki adları sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilik, M. (2006). Şemdinli lalesi (*fritillaria imperialis* l.) ve Adıyaman lalesi (*f.persica* l.)'nin doku kültürüyle çoğaltılması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Dolunay, A., Kahraman, M. E. ve Nuhoglu, M. (2019). Lalenin Osmanlı ve Hollanda sanatındaki yansımaları. *Kalemisi*, 7 (15), 163-173.
- Gökalp, G. G. (2005). Çağdaş Türk şiirinde lale imgesi. *Türkbilig*, 9, 15-39.
- Görsel Genel Kültür Ansiklopedisi (1981). "Lale" mad. 589, 3, Görsel Yayınlar.
- İrepoğlu, G. (2017). *Lâle Doğada, Tarihte, Sanatta*. R. Yavaş (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kahraman, Ö. ve Özzambak, E. (2006), Topraksız kültür, sera koşullarında organik ve inorganik ortamların ağlayan gelin (*fritillaria imperialis*) soğanları üzerine etkileri, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 6 (2), 65-70.
- Kutlar, F. S. (1998). İzzet Ali Paşa divanında lâle ve İstanbul Lâlesi isimleriyle ilgili bir dizin denemesi. *Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Özkul Çobanoğlu-Metin Özarlan (Ed.). (ss. 250-270).
- Macit, M. (2017). *Nedim Dîvânı*. (haz. Muhsin Macit). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Mirzaoğlu, F. G. (2019). *Halk Türküleri*. Ankara: Akçağ Yay.
- Önal, S. (2009). Klasik Türk edebiyatında lâle ve edebi bir tür örneği olarak lâle şiirleri. *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 4/2, 912.
- Özler, F. (2021). Taç Mahal'de ağlayan gelin (ters lale motifi). *Sanat Tarihi Yıllığı Journal of Art History*. 30, 145-168.
- Pala, İ. (2002). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. İstanbul: Leyla ile Mecnun Yayınları.
- Pala, İ. (2009). *Katre-i Matem*. İstanbul: Kapı Yay.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Satıcıoğlu, H. (2020). Batken'de (Kırgızistan) ve Batman'da (Türkiye) ters lale efsaneleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 9 (1). 417-434.
- Yılmaz, M. ve Mazlum, H. (2019). Kültürel motiflerin reklam üzerinde kullanımı: Türk hava yolları lale motifi örneği. *Akdeniz Sanat Dergisi*. C.13, S. 23, ss. 59- 69.

İnternet Kaynakçası

- URL-1: <https://www.ilav.org/tasavvufta-lalenin-anlami>) E.T: 07. 02. 2024
- URL-2: <https://bloomandfresh.com/blog/benzersiz-bir-cicek-ters-lale> E.T: 01.02. 2024
- URL-3: <https://islamansiklopedisi.org.tr/lale-devri> E. T: 08.10.2023
- URL-4: <https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/> E. T: 01.02.2024
- URL-5: <https://bloomandfresh.com/blog/benzersiz-bir-cicek-ters-lale> E.T:01.02. 2024
- URL-6: <https://insanvesanat.wordpress.com/2011/06/02/eristi-nevbahar-eyyami-nedim/>E.T. 09. 10. 2024

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederiz.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Katkı Oranları Nevin BÜYÜKKAYA % 50; Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU % 50.

Gönderim Tarihi: 11.06.2024

Kabul Tarihi: 10.10.2024

EKOELEŞTİRİ KURAMI ÇERÇEVESİNDE ZÜLFÜ LİVANELİ'NİN BALIKÇI VE OĞLU ADLI ROMANI

Zulfu Livaneli's Novel Called the Fisherman and his Son in the Framework of
Ecocritical Theory

Burak ÇAVUŞ

Dr. Öğr. Üyesi; Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Erbaa Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
burakcavuss@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5050-6523

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Ekoleştirici kuramı, edebi metinlerin doğa ile kurulan ilişkisi üzerine odaklanarak metin çözümlmelerine yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. İnsan ve doğa birtelliğinin nasıl sunulduğu ve çevrenin metindeki konumlanışına odaklanan bu bakış açısı, son yıllarda önem kazanmış ve akademik metin incelemelerinde kullanılmıştır. Bu makalede de Zülfü Livaneli'nin Balıkçı ve Oğlu adlı romanı, ekoeleştirici kuramı çerçevesinde incelenmiş ve insan-doğa ilişkisiyle birlikte doğanın metin içindeki konumuna, kurgusal yapıdaki işlevine odaklanılmıştır. İncelemeye geçmeden önce ekoeleştirici kuramının tarihsel sürecine ve bu konudaki literatüre değinilerek öne çıkan akademik çalışmalara yer verilmiştir. İnceleme bölümünde ise insan-doğa ilişkisi ve doğanın edebi metindeki işlevine odaklanılarak metin okuması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekoeleştirici, Zülfü Livaneli, Balıkçı ve Oğlu, Yeşil Edebiyat.

Abstract

Ecocriticism theory has brought a new perspective to text analysis by focusing on the relationship of literary texts with nature. This perspective, which focuses on how the unity of humans and nature is presented and the positioning of the environment in the text, has gained importance in recent years and has been used in academic text analysis. In this article, Zülfü Livaneli's novel, The Fisherman and His Son, is examined within the framework of ecocriticism theory and focuses on the human-nature relationship, the position of nature in the text and its function in the fictional structure.

Keywords: Ecocriticism, Zulfu Livaneli, The Fisherman and His Son, Green Literature.

1. GİRİŞ

Edebiyat ve doğa ilişkisi, insanın doğaya yaklaşımını etkileyen faktörler çerçevesinde çeşitlilik göstererek bugüne kadar uzanır. Bu faktörler arasında din, felsefe, ekonomi, kültür, ideoloji gibi öğeler yer alır. Nitekim ilahi dinler öncesi doğa algısıyla ilahi dinler etkisindeki doğaya bakış farklıdır. Aynı şekilde felsefi ve ideolojik değerlerin de insan-doğa ilişkisini etkilediği, tarıma dayalı toplum kültürü ile sanayileşmiş toplum kültürünün de insan-doğa ilişkilerine farklı bir boyut kazandırdığı bilinen bir gerçekliktir. Dolayısıyla insanın tarihsel sürecindeki değişiklikler, örneğin

modern öncesi ile sonrası gibi, hâkim kültür ve inanç, ekonomik, iktisadî eğilimler gibi toplumsal yaşamı biçimlendiren hareketlilikler, insan ve doğa arasındaki ilişkinin mahiyetini de belirlemiştir. Tüm bunlar çerçevesinde edebiyat-doğa ilişkisinin de bağlamı değişmiş, doğa unsurunun edebî metinlerdeki görünümü, sunumu ve işlevi de değişiklik göstermiştir.

Türk edebiyatı özelinde baktığımızda Divan ve Halk edebiyatı sahalarında doğanın ele alınışı ile modernleşmeyle başlayan Yeni Türk Edebiyatı sahasında doğanın edebî metinlerdeki görünümü ve işlevi farklılaşmıştır. Modern öncesi metinlerde doğa sabit, şablonik bir dış mekân ve dinî, tasavvufî inanç çerçevesinde tanrının yeryüzündeki tecellisi olarak algılanan bir unsur iken, modernleşme sonrası metinlerde doğa, psikoloji biliminin de katkılarıyla, insanı etkileyebilen, ruh halini değiştirebilen, canlı, işlevsel bir unsur olarak yer alır. Nitekim mekân-insan ilişkilerinin ele alınıp incelendiği metinler de çoğunlukla modern şiirler, romanlar, hikâyelerdir. Bu metinlerde doğa unsurları, yer yer bireysel yer yer ise sembolik çağrışımlar çerçevesinde metnin imgelem dünyasını zenginleştiren ve derinleştiren öğeler olarak işlevsel hâle gelmişlerdir. Bu noktada Servet-i Fünun şiiri ve romanını örnek gösterebiliriz. Tevfik Fikret'in "Sis", Cenap Şehabettin'in "Elhan-ı Şita" şiiri ile Mehmet Rauf'un *Eylül* romanı doğa unsurlarının kurgusal zeminde işlevsellik kazandığı metinlerdir. Böylece doğa, salt bir dış unsur olmaktan çıkmış, insanın psikolojik, kültürel, davranışsal eğilimlerinde etkili olan bir faktör hâline gelmiştir. Nitekim modern edebiyat, kırsaldan, doğadan kopup büyük kentlerde, yapay bir çevrede süregiden yaşam neticesinde yabancılaşan insanın edebiyatıdır aynı zamanda.

Günümüzde ise doğa, doğal yaşam daha çok tahribat, iklim krizi, hayvan nesillerinin tükenmesi, doğal afetler, salgınlar gibi krizlerle anılmaktadır. İnsanın doğaya müdahalesi sonucu oluşan bu sorunlar, özellikle de sanayileşme, kapitalizm, küreselleşme, tüketim kültürü gibi son yüzyıldaki gelişmelere bağlı olarak değerlendirilir. Bu sorunların insan doğasına etkileri ise hem dünya edebiyatının hem de Türk edebiyatının son yıllardaki konularından olmuştur. Gerçekle olan ilişkisini hiçbir zaman koparmayan edebiyat, bu sorunları da tarihsel, sosyal gerçeklik olarak kurgusal gerçeklikte yeniden ele almıştır. Bir yandan doğanın tükenişinin altını çizirken bir yandan da tüm bunlar karşısında ortaya çıkan insanlık durumlarını yansıtmıştır. Nitekim bu makalenin de konusu olan ekoeleştiri kuramı tam da bu zamanlarda, insan merkezli yaşamın doğayı, doğal yaşamı tüketmeye, bozmaya, yok etmeye başladığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Amerika'da ve Batı'da 1990'larda ortaya çıkmaya başlayan ekoeleştiri,

Türkiye’de 2000’li yıllarda gündeme gelmeye başlar. Türkiye’de çevre dikkatinin geç başlamasında Amerika ve Avrupa’da daha erken başlayan sanayileşme, kapitalizm, kentleşme, küreselleşme gibi olguların bu yıllarda ağırlık kazanmasıdır. Bunda Batıya kıyasla geç tüketim toplumu olmamızın büyük etkisi vardır. Küreselleşme, çokuluslu şirketler ve diğer unsurlar nedeniyle Batılı yazarları 1990’ların başından itibaren endişelendiren aşırı tüketim ve ona bağlı olarak şiddetlenen çevre yıkımı, Türk yazarları için aynı yıllarda pek büyük bir endişe kaynağı olmamıştır. Oysa günümüzde durum farklı. Küreselleşmenin ülkemizdeki boyutları, topraklarımızda faaliyet gösteren çokuluslu şirketler, aşırı nüfus artışı, çevre konusunda atılmış olumlu adımlara rağmen yasaların yeterince etkili uygulanamaması ve sayısız çevre problemi karşısında, artık çevreci eleştiri herkesin ilgi odağı olmak durumundadır (Özdağ-Alpaslan, 2022,). Her ne kadar çevreci eleştiri Türkiye’de geç başlamış olsa da çevre üzerindeki olumsuz insan etkilerine ve tahribata odaklanan metinler yok değildir. Özdağ’a (2017) göre Sait Faik’ten, Halikarnas Balıkcısı’na, Necati Cumalı’dan Yaşar Kemal’e, Fakir Baykurt’tan Latife Tekin’e, Zülfü Livaneli’den Buket Uzuner’e kadar yaklaşık seksen yıllık süreçte birçok yazar çevre sorunlarına dikkat çekmiştir. Bu yazarların bazı romanları da çevreci eleştiri bağlamında incelenmiş; makale, kitap, bildiri gibi akademik yayınlara konu edilmiştir. Bu çalışmalara bakıldığında (Saatçioğlu, 2016, Doğan, 2017, Yavuz, 2020) ekolojik dengelerdeki bozulmalara ağırlık verilerek okumalar yapıldığı görülür. Türk edebiyatında da çevre olgusunun ele alınışı, ülkedeki gelişme ve değişmelere paralel olarak Batı edebiyatlarına benzer. Daha önceleri parnasizm, romantizm gibi akımlar çerçevesinde daha çok duygusal aktarım ve insan psikolojisiyle ilişkili olarak işlevsel kılınan çevre, günümüze yaklaştıkça çeşitli ekolojik sorunlara dikkat çekmek amacıyla kurgunun bir parçası hâline getirilir.

Zülfü Livaneli de çevre sorunlarına duyarsız kalmayan, insanın çevre üzerindeki yıkıcı etkilerini romanlarında dile getiren bir yazardır. Yazar, *Son Ada* (2008) ile *Balıkçı ve Oğlu* (2021) adlı romanlarında çeşitli çevre sorunlarını odağına alır. Gerçek hadiseleri kurgusal atmosfer içinde yeniden ele alarak toplum ve ülke sorunlarını öne çıkaran yazar, çevre sorunlarını da yine gerçek olaylar üzerinden sorunsallaştırır. Dolayısıyla *Balıkçı ve Oğlu* romanı ekoeleştiri kuramı çerçevesinde okunduğunda metne dair unsurlar daha kapsamlı ve anlamlı olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada da ekoeleştiri kuramı dikkate alınarak ve kuramın metin inceleme esasları ekseninde romanın değerlendirmesi yapılacaktır. İncelemeye geçmeden önce ekoeleştiri kuramına dair bilgiler verilecek ve aynı zamanda yerli ve yabancı literatüre de değinilecektir.

2. EKOELEŞTİRİ KURAMI

İnsan ve doğra arasındaki ilişkide köklü değişimler ilk olarak tarım devrimiyle başlar ve sanayi devrimiyle birlikte de ikinci bir kırılma yaşanır. Bu değişimlerin etkisi ise son yüzyılda açıkça görülür hâle gelir. Doğal ve yeşil alanların azalması, havanın, suyun kirlenmesi, çeşitli hayvan nesillerinin tükenme noktasına gelmesi, sanayi atıklarının, nükleer santrallerin, çevre kirliliğinin ve aşırı tüketimin küresel boyutlarda artması tüm dünyayı tehdit edici noktaya gelmiştir. Ekoeleştirici kuramı da bu zamanlarda ortaya çıkmış ve insan merkezli yaşam anlayışını sorgulamış; bu anlayışın dünya üzerindeki olumsuz sonuçlarına odaklanmıştır. Çevreci eleştirinin ilk araştırmacılarından Garrard'a göre modern çevreci eleştiri, Rachel Carson'ın *Sessiz Bahar* (1962) adlı eseriyle başlar. Carson bu eserinde Amerika'daki doğal güzelliklerin bir bir yok oluşuna dikkat çeker ve bu tükenişin sebebinin de insan faaliyetleriyle açıklar. "Carson'a göre asıl suçlular, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra piyasaya sürülen ve zararlı haşaratı kontrol altında tutmakta oldukça başarılı olan DDT, aldrin ve dieldrin gibi yeni organik pestisitlerdir" (Garrard, 2020, s.14). Carson doğal güzelliklerin insan eliyle tüketimine dikkat çekerken, Cherly Glotfelty ekoeleştirmenin ilk tanımını yapar ve ona göre ekoeleştirici, edebiyatla fiziksel çevre arasındaki ilişkinin incelenme biçimidir. "Tıpkı feminist eleştirinin dili ve edebiyatı cinsiyet bilincine sahip bir bakış açısıyla incelemesi veya Marksist eleştirinin metin okumalarına üretim tarzlarına ve ekonomik sınıflara dayalı bir bilinç katması gibi, ekoeleştirici de edebiyat çalışmalarına yeryüzü merkezli bir yaklaşım getirir" (Aktaran, Garrard, 2020, s. 16).

Glotfelty'nin *The Ecocriticism Reader* (1996) adlı eseri konuyla ilgili ilk çalışmadır. Ekoeleştirmeyi bir edebiyat terimi olarak ilk kullanan ise William Rueckert'tir. Edebiyat çalışmalarına çevre bilinci kazandırmayı başaran ekoeleştirmenin terim olarak ilk kullanımı 1978'de William Rueckert'in *Literature and Ecology* (Edebiyat ve Ekoloji) adlı makalesinde görülmektedir. Rueckert ekoeleştirmeyi, 'Ekoloji prensiplerinin edebiyata uyarlanması' olarak tanımlamaktadır (Opperman, 2012). Öncülerin bu girişimlerinden sonra ekoeleştirici çalışmaları daha kapsamlı ve kurumsal biçimde Amerika'da ASLE (Association for the Study of Literature and Environment) derneğinin kurulmasıyla başlar. Bu kuruluş düzenli olarak konferanslar düzenlemekte ve edebiyat incelemesi, yaratıcı yazarlık, çevre eğitimi ve aktivizmi hakkında makaleler içeren bir dergi yayımlamaktadır (Garrard, 2020). Amerika'da başlayan çalışmalar bugüne kadar uzanırken genel olarak üç evrede değerlendirilir.

“İlk ekoeleştirel incelemeler Amerikan doğa yazını ve gerçekçi üslupla yazılmış Amerikan romanlarına getirilen çevreci yorumlarla başlamıştır. İngiliz edebiyatındaki ilk ekoeleştirel uygulamaları ise İngiliz Pastoral geleneği, Romantik Şiir Akımı ve Viktorya dönemi edebiyatının, özellikle bu dönemde yazılmış gerçekçi geleneğe dayanan İngiliz romanının ekoeleştirel incelemelerine dayanır” (Opperman, 2012, s. 17).

İlk dönem çalışmaları arasında öne çıkan çalışmalar ise şunlardır: Lawrence Buell *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture* (Çevre İmgelemi: Thoreau, Doğa Yazını ve Amerikan Kültürü'nün Oluşumu) (1995), Jonathan Bate *Romantic Ecology: Wordsworth and the Environmental Tradition* (Romantik Ekoloji: Wordsworth ve Çevre Geleneği) (1991); Bu çalışmalarla hedeflenen ise edebî metinlerden hareketle doğaya karşı farkındalık uyandırmak olmuştur. Buell'e göre büyük ölçüde 1990'ları kapsayan birinci dalga çevreci eleştiri, doğa yazınında, doğanın merkezde olduğu kurgusal eserlerde ve şiirde doğal dünyayı merceğe almış, eserlerde doğanın içsel değerine dair farkındalık geliştirerek okuru doğal dünyanın, yaban hayatının, biyoçeşitliliğin korunmasında sorumluluk alacak birey yapma misyonu içermiştir (Özdağ, 2017). Başka bir deyişle edebiyata çevrecilik işlevi yüklenmiştir ve farkındalık oluşturmak için edebî metinler araçsallaştırılmıştır.

Bu çalışmaların en önemli kılavuzu ise derin ekoloji akımı olmuştur. Derin ekoloji ekolünün temelinde insanın doğayı ötekileştirmesi, hiyerarşik bir düzlemde kendini daha üstün tutması ve doğadan istediği gibi istifade edebileceğini düşünerek onu kaygısızca tüketmesi eleştirilir. (Opperman, 2012). İnsanın kendini doğanın merkezine alarak diğer varlıklardan üstün tutmasını eleştiren derin ekoloji, doğa merkezli bir sistemi öngörür. Bu yaklaşım çeşitli felsefelerin, dinlerin insana atfettiği üstünlüğü eleştirir ve insanın doğa üzerinde iktidar kurma çabalarını da bu kaynaklara bağlar. Ekoeleştirin ikinci evresi ise birinci dönem çalışmalarının eleştirisiyle başlar. Çevre kavramının kapsamını genişletmek gerektiğini düşünen araştırmacılar, kültürel çevre kavramını geliştirmişlerdir. İkinci dalga “içinde insanın da yer aldığı kentsel alanların, yapılandırılmış çevrenin ve metropollerin ele alındığı eserlere odaklanarak, doğa ve kültür karşıtlığını yok ederek, çevresel adalet konularına yönelerek toplumcu bir çevreci eleştiri yoluyla okuru tüm gezegene karşı sorumluluk almaya yöneltmiştir” (Özdağ, 2017, s. 8). Çevre ve kültür arasında ayrılmaz bir ilişkiyi öngören bu yaklaşım, ırk, cinsiyet, toplumsal sınıf gibi ayrılıkların altında da doğaya yaklaşım biçiminin etkili olduğunu ileri sürer. Bu aşamada yapılan çalışmalar Amerikan anlatıları üzerine sosyo-kültürel ağırlıklı ekoeleştirel yaklaşımların geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu

anlatılar önceleri gözardı edilen Kızılderili ve Amerikalı siyahların edebiyatlarına, ekofeminist anlatılara, çağdaş edebiyat metinlerine, eko-şiir ve çoğul etnik ve çok kültürlülük kavramlarına dayanmaktadır (Opperman, 2012). Nitekim hem ekofemizm hem de eko- Marksizm kavramları bu dönemde ortaya çıkmıştır. Söz gelimi ekofeminizm, erkeğin kadından üstünlüğünün bir kültür meselesi olarak inşâ edildiği gibi insanın diğer canlılardan üstün tutulmasının da kültürel bir inşâ sürecinin sonucu olduğunu savunur. Buradaki çıkış noktası akıl olgusunun canlılar içinde insana, insanlar içinde ise erkeğe isnat edilmesidir. Dolayısıyla akıllı insan, insan merkezli bir çevre anlayışını, akıllı erkek de erkek egemen bir yapıyı inşâ etmiştir. Böylece ekoeleştiretinin sosyal, ekonomik, kültürel boyutlarıyla kapsamı genişlerken ikinci dalganın öne çıkan çalışmaları ise şunlar olmuştur: John Tallmadge ve Henry Harrington *Reading, Under the Sign of Nature: New Essays in Ecocriticism* (Doğanın İşareti Altında Okumak: Ekoeleştirede Yeni Yazılar) (2000), Steven Rosendale, *The Greening of Literary Scholarship* (Edebiyat Çalışmalarını Yeşillendirmek) (2002).

Ekoeleştiretinin üçüncü evresi ise postcolonial ecocriticism (sömürgecilik sonrası ekoeleştireti) isimli yeni bir alanın ortaya çıkmasıyla başlar. Bu evre, Soğuk Savaş sonrası küreselleşme döneminde sömürgecilik sonrası edebiyat ve kültür çalışmalarının, sınıf, cinsiyet ve ırk üzerine geliştirilen ekolojik temelli yeni kültür kuramlarının, biyoetik, biyosemiyoloji ve biyoteknolojiler gibi posthümanizm şemsiyesi altında ortaya çıkan yeni açılımlarla bağlantılar kurarak genişlemesiyle oluşmuştur (Opperman, 2012). Bu gelişmelerle birlikte ekoeleştireti, iktidar, güç, politika gibi unsurları da dikkate alarak metin okuma alanını genişletir. Nihai olarak çevresel sorunlar tartışılırken insan yaşamına dair neredeyse her unsur dikkate alınmış olur. Edebiyat merkezli bu tartışmalarda kültür, kimlik, ekonomi, ırk, cinsiyet, sınıf, dil, varoluş gibi birçok kavram çevreyle ilişkilendirilerek değerlendirilir. Üçüncü evrenin öne çıkan çalışmaları ise şunlardır: Graham Huggan ve Helen Tiffin, *Postcolonial Ecocriticism: Literature, Animals, Environment* (Sömürgecilik Dönemi Sonrası Ekoeleştireti: Edebiyat, Hayvanlar ve Çevre) (2010), Laura Wright, *Wilderness into Civilized Shapes: Reading the Postcolonial Ecocriticism* [Vahşiliğin Uygar Şekilleri: Sömürgecilik Sonrası Dönemi Ekoeleştireti Okumaları] (2010), Pablo Mukherjee, *Postcolonial Environments: Nature, Culture, and the Contemporary Indian Novel in English* (Sömürgecilik Dönemi Sonrası Çevreler: Doğa, Kültür ve İngilizce Çağdaş Hint Romanı) (2010), Elizabeth DeLoughrey ve George B. Handley, *Postcolonial Ecologies: Literatures of the Environment* (Sömürgecilik Dönemi Sonrası Ekolojiler: Çevre'nin Edebiyatları] (2011).

Türkiye’de ise ekoeleştiri çalışmaları iki binli yılların başında başlar. İlk olarak Serpil Oppermann, Ufuk Özdağ ve Nevin Özkan’ın 2009’da düzenlediği *The Future of Ecocriticism: New Horizons* (Ekoeleştiri’nin Geleceği: Yeni Ufuklar) başlıklı konferans ve aynı adlı kitap dikkatleri çeker. Daha sonra Serpil Opperman’ın editörü olduğu *Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat* (2012), Ufuk Özdağ’ın *Çevreci Eleştiriye Giriş: Doğa, Kültür, Edebiyat* (2014) başlıklı kitaplarıyla konuyla ilgili literatür zenginleşir. Bunlarla birlikte ekoeleştiri çalışmalarına katkı sunan diğer çalışmalar da şöyledir: Dilek Bulut *Çevre ve Edebiyat: Yeni Bir Yazın Kuramı Olarak Ekoeleştiri* (2005), Macit Balık ve Bilgen Tekben *Çevreci Eleştiri Kuramı Açısından Müge İplikçi’nin Cemre Adlı Romanı* (2014), Arda Arıkan *Edebî Metin Çözümlemesi ve Ekoeleştiri* (2011). Bu akademik kitap ve makalelerin yanı sıra çoğunluğu yüksek lisans olmak üzere yirmi lisansüstü tez çalışması da yapılmıştır. Türkiye’de çıkan bazı süreli yayınlar da ekoeleştiri özel sayısı hazırlayarak edebiyat ve ekoloji ilişkisinin geçmişini ve bugünü irdelemişlerdir.

Başlangıcından bugüne uzanan süreçte ekoeleştiri, doğanın tahrip edilmesinin eleştirisinden ırk, sınıf, cinsiyet, kimlik, kültür gibi olguları da içine katarak geniş bir yelpazede edebî metin incelemelerini önermiştir. Bu incelemelerle insan-doğa ilişkisinin yeniden düşünülmesi gerektiği, insan merkezli yaşam anlayışının doğada tahribata ve telafisi olmayan felaketlere yol açtığı, edebiyatın bu noktada devreye girerek çevreci bir bakış açısını gözetmesi gerektiği vurgulanır. Nihai noktada ekoeleştiri doğanın yeni bir yaklaşımla ele alınması gerektiği bir zamanda ortaya çıkmıştır ve insan-doğa ilişkisini çok boyutlu bir bakış açısıyla değerlendirmeyi savunmuştur. Bu boyutlar ekonomiden politikaya, kültürden kentleşmeye, sanayileşmeden kapitalizme kadar uzanır ve tüm bunlar insan-çevre-edebiyat üçgeninde değerlendirilir.

3. İNSAN-DOĞA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA *BALIKÇI ve OĞLU* ROMANI

Zülfü Livaneli’nin *Balıkçı ve Oğlu* adlı romanı ilk olarak 2021 yılında yayımlanır. Romanda Balıkçı Mustafa adlı baş karakterin Ege kıyılarında başından geçen olaylara odaklanırken; Türkiye’nin son yirmi yılda karşılaştığı çeşitli sosyal, ekonomik, ekolojik sorunlarına da geniş yer verilir. Hacim olarak küçük sayılabilecek romanın kişi kadrosu da dar tutulmuştur. Çoğunlukla baş karakterin iç ve yakın dış dünyasına değinilir ve yer yer de ailesi olayların merkezinde yer alır. Olay örgüsünün merkezinde ise baş kişi Balıkçı Mustafa’nın batan bir göçmen botundan cesetleri çıkarırken bir yunus balığının küçük bir çocuğu sandalına taşıması yer alır.

Mustafa çocuğu teslim etmek istemez ve sahiplenir. Bundan sonra jandarmayla çeşitli sorunlar yaşar ve kısa süreli bir macera yaşanır. Mustafa kendi çocuğu Deniz'in boğularak ölmesi sonucu denizden gelen bu çocuğu tanrının bir armağanı olarak düşünür ve karısını da buna ikna ederek çocuğu sahiplenir. Ancak daha sonra çocuğun annesi ortaya çıkar ve Mustafa suçundan dolayı cezaevine atılır. Daha sonra çocuğun annesi çocuğu Mustafa ve ailesine vermek ister ve roman mutlu bir sonla sonuçlanır. Olay örgüsü olarak kronolojik ilerleyen roman, yüzeydeki bu hikâyenin altında çeşitli çevre sorunlarına, siyasi, ekonomik gelişmelere ve Türkiye'nin son yıllarda en çok şahit olduğu göçmenlik meselesine de değinir.

Bunlarla birlikte romanda ilk dikkatleri çeken husus, Ernest Hemingway'in *Yaşlı Adam ve Deniz* (2019), adlı romanıyla kurulan metinlerarası ilişkidir. Yazar, daha romanın girişinde kendi hikâyesini anlatmaya başlamadan epigraf olarak bu romandan alıntı yapar. Hemingway'in romanıyla kurulan ilişkinin ikinci olarak hatırlatılması Balıkçı Mustafa'nın bir turistle karşılaşmasıyla olur. Turist Hemingway'in kitabını okurken kitabın merkezindeki hikâyeyi Balıkçı Mustafa'ya özetler. Balıkçının kılıç balığı yakalaması ve balığın daha sonra köpek balıklarınca yenilmesini duyan Mustafa, kitaptaki balıkçıyı sevmediğini söyler.

“Madem o kılıç balığı o kadar harika bir balıkmış, madem günler geceler boyu can teslim etmemek için savaşmış, o balıkçı da oltayı kesiverip, hadi aslanım yaşamayı hak ettin, helal olsun sana bu denizler demeliydi. Bazen koca bir balık yakalarsın beyim, tam sandala çekerken göz göze gelirsin mübarek hayvanla, sana öyle acıklı bakar ki kıyamazsın, denize salarsın gerisin geriye” (Livaneli, 2021, s. 15).

Bu karşılaşma başka bir anlamda Batılı ve Doğulu'nun karşılaşması olarak da okunabilir. Burada hem roman içerisindeki iki kişi olarak hem de Livaneli'nin romanıyla Hemingway'in romanı karşılaşır. Hemingway'in Batılı balıkçısıyla Livaneli'nin balıkçısı doğaya ve doğal yaşama bakış açısından karşılaştırılır. Batılı balıkçı insan merkezli bir yaklaşımla doğaya ve doğadan gelenlere salt tüketim nesnesi olarak yaklaşırken, Balıkçı Mustafa doğadaki unsurlarla bir duygu bağı kurmaktadır ve her ne kadar balıkçı olsa da insan tarafını ön plana çıkarır. Hemen bu cümlelerin devamında da yine Mustafa'nın doğaya ve doğal yaşama karşı hassasiyeti vurgulanır.

“Çoğu balıkçı serdiği ağlar kopup da gidince onu çıkarmakla uğraşmaz, yenisini alır ama bu plastik ağlar dipteki kayalara sarılır; denizi, balığı mahveder. Bu yüzden Mustafa dalar, başkalarının bıraktığı dolanmış ağları bile çıkarır, diğer balıkçıların yüzüne de sitemle bakar” (s. 15).

Roman boyunca değinilecek ve eleştirel bir tutumla altı çizilecek olan insanın doğaya müdahalesi olgusuna ilk olarak burada değinilir. İnsan eliyle çevreye ve doğal yaşama zarar verilmesine karşı yazar, bunları eleştiren, doğaya saygı duyan ve oradaki canlılığı öldürmekten ziyade yaşatmaya kararlı bir karakteri çıkarır okuyucunun karşısına. Livaneli'nin balıkçısı Hemingway'in balıkçısına göre daha duygusal daha insanî değerlerle donatılmıştır. Doğaya ve diğer canlılara salt bir meta bir tüketim nesnesi olarak yaklaşmaz. Nitekim Mustafa roman boyunca denizi, doğayı kirletenlerle, tahrip edip çevresel güzellikleri para, mülk edinme gibi hırslarla tüketenlere karşı bir mücadele verecektir. Dolayısıyla romanı çevreci yapan taraf da buradadır ve yazar daha yaşanabilir bir çevre için insanın çevreye zararlarına değinirken yapılması gerekenleri Mustafa üzerinden inşa eder.

Çevre sorunu olarak değinilen bir değer olay, Ege denizindeki balık türlerinde görülen değişikliklerdir. Balon balığı diye bir balık türemiştir denizde ve bu yabancı tür zehirlidir hem insanları hem de diğer balık türlerini öldürmektedir. Burada değışen ekolojiyi romandaki Su Ürünleri Bölümü hocası açıklar: “Arkadaşlar dedi, bunlar istilacı balıklardır, mücadele edilmezse bizim denizlerdeki türleri bitirir. Süveyş kanalı açılınca Hint Okyanusu'nun balık çeşitleri Akdeniz'e kadar gelmişti zaten. Koloniler halinde arttılar” (s. 16). İnsan eliyle yapılanların ekosisteme verdiği zarar romanda modernleşme, kentleşme, sanayileşme, kapitalizm gibi olgular etrafında değerlendirilir. Hocanın yaptığı bu açıklama karşısında balıkçılar ve köylüler içerisinde geçenlerin anlatıldığı şu pasajda modern insanın doğaya yaklaşımı ve zararları dile getirilir:

“Demek ki buraların ormanını kesip pıtrak gibi yazlık siteler yapan, otel diken, denizi dolduran, tepelerde maden arayan, dağları yaralayan şehirliler, denizimizi de elimizden alıyor diye düşündüler. Babalarının, dedelerinin köyü korumak gibi dertleri olmamıştı hiç. Çünkü eski zamanlarda kimse ağaçlarına, havalarına, denizlerine zarar vermiyordu. Ne var ki artık dışarıdan gelen saldırganların, kendi doğalarını sahiplenerek, zarar verme çabalarını öfkeyle izliyorlardı... Geçen kış dağdan inen sel var ya hiç görülmüş müydü böyle bir şey? Ağaçları kesti vicdansızlar, su gürr diye akıveriyor aşağıya” (s. 16-17).

Hem Türkiye'de hem de dünyanın muhtelif yerlerinde son yıllarda sıkça gündeme gelen bu çevre sorunlarının kaynağı olarak modern insanın yaşam algısı ve büyüyen kapitalizmin üretim-tüketim döngüsü gösterilir. Yazar da ilk olarak ormanları keserek otel, site, madencilik gibi çeşitli kâr amaçlı faaliyetleri işaret eder. Bunlarla birlikte insanın etkisi sonucu değışen doğal yaşam, yeni ortaya çıkan çevresel krizlere ve ekosistemdeki

bozulmalara dikkat çeker. Burada fail olarak insanı ve onun sınırsız ihtiyaçlarını görürüz. Nitekim ekoeleştirmenin çıkış noktası da tam olarak burası, insan merkezli doğa anlayışıdır. İnsanın doğaya hâkim olma düşüncesi ve doğayla arasındaki ilişkiyi hiyerarşik bir düzlemde değerlendirmesi, doğanın kendisi tarafından sınırsızca kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Bunlarla beraber değişen ekonomik, siyasi, beşerî koşullar da doğanın hızlıca insan egemenliği altına girmesine zemin hazırlamıştır. Tarım devrimi ve devamında sanayi devrimiyle iyice pekişen insan merkezli yaşamın sonucu olarak da çeşitli krizler bugün tartışılır hâle gelmiştir.

Ekoeleştirmenin öncülerinden Lawrence Buell *Environmental Imagination* (1995) (Çevresel İmgelem) adlı çalışmasında metnin çevreci sayılabilmesi için temel dört unsura sahip olması gerektiğini belirtir. Bu unsurlar şunlardır: “Eserde insanın dışındaki çevre sadece bir arka plan değil, insanın tarihinin doğa tarihiyle içiçe olduğu bir mevcudiyettir; insanın menfaati yasal olan yegâne menfaat değildir; insanın çevreye karşı sorumlulukları eserin etik boyutunun bir parçasıdır; eserde çevrenin değişmezliği değil de bir süreç olduğu düşüncesi vardır” (Aktaran Özdağ-Alpaslan, 2011, s. 642). Burada insan menfaatinin yegâne menfaat olmadığı ve olmaması gerektiği fikri neredeyse bütün kuramcılar tarafından kabul edilir. Livaneli de teorideki bu düşüncüyü kurgusal düzlemde pratiğe döker. Doğayı salt menfaat nesnesi ve insanın tüketimine açık bir hammadde kaynağı gibi görenleri eleştiren yazar, daha sonra ortaya çıkan sorunları da gündeme getirerek bu hususta bir farkındalık oluşturur.

Yazar, özellikle de deniz ve su kültürü üzerinden değişen doğa algısını ve doğanın değişen özelliklerine göndermeler yapar. Bilindiği gibi birçok mitolojide ve kültürde su, yaşamın, yaratılışın kaynağıdır. Türk mitolojisinde de benzer şekilde suya yüklenen anlamlar aynıdır. “Türk yaratılış mitinde kozmos, sudan türemiştir, başka bir deyişle yaratılışın başlangıç nüvesi sudur. Bütün canlılar da sudan yaratılmış-tır. O halde su yaratılışın temel noktası olduğundan mitolojik şuurda önemli bir konum üstlenmiş durumdadır” (Bayat, 2007, s. 248). Yine Eliade’ye (1992) göre de su, ana rahmi gibi dışıldır ve doğurgandır. Yaşamın ve canlılığın kaynağı konumundaki su, insanın doğaya etkisi sonucu mitsel anlamının tam tersine ölümün kaynağı hâline gelir. Romanda bu değişim bir yandan insanların ölümü bir yandan ise su ve etrafında oluşan biyolojik çeşitliliğin azalmasıyla vurgulanır. Tüm bunlar ise kapitalist bir zihniyetle suyun, ormanın sahiplenmeye, mülk edinilmeye başlanmasıyla ortaya çıkar. Yine insanın doğa üzerinde bir iktidar oluşturarak tahakkümü ve kontrolü altında tutma eğilimi bu süreçte de etkilidir.

“Ninelerinden dedelerinden beri kendi başına yaşayan köylerinde denizin, dağın, ormanın kime ait olduğunu hiç düşünmemişlerdi. Başlarını soktukları küçük evler, bahçeler sahiptiydi ama bunun ötesi Tanrı'ya aitti. Hiç doğanın, havanın sahibi olur muydu? Meğerse varmış, köylerinin karadan, denizden, havadan saldırı altında olduğunu, hem de hepsinin bir anda gerçekleştiğini görmek de varmış kaderlerinde” (s. 101).

Sahiplenme ve maddi çıkar elde etme dürtüsüyle birlikte güzelliği, canlılığı, yeşil doğasıyla dikkat çeken köy, dört yandan tüketilmeye başlar. Öncelikle deniz sahiplenir ve denize balık çiftlikleri kurulur. Anlatıcı bunları “balık hapishanesi” gibi görür. Çiftliklerden dolayı daha önce “cam gibi olan sular artık boz bulanık çamurlu durgun göllere” (s.101) döner. Kimyasalların da kullanılmasıyla zararlı maddeler yayılır ve denizdeki canlılığı öldürür. Başka bir tahribat ormanlarda yaşanır. Maden şirketleri ormanları, dağları kullanmaya başlar. “Ormanların arasında ağaç keserek yollar açıp kelleştirmiş, maden aramak için her yeri delik, deşik etmişlerdi” (s.102). Ayrıca altın çıkarmak için de siyanür gibi zehirli bir madde kullanılır ve bu zehrin yeraltı sularına karışarak insanları, hayvanları zehirleyeceği söylenir. Bunlar da yetmez ve insanın doğaya müdahalesi ormana otel yapımıyla devam eder. “Sonra bütün ormanı keseceklerdi. Burada villalar olacak, otel olacak...” (s.102). Son olarak ise havadan gelen tehlikeye dikkat çekilir ve termik santral gerçeği dile getirilir. “Denizden, karadan her yandan kuşatılmışlardı, birkaç yıl önce aynı bölgede ama köylerine uzak bir yerde kurulmuş termik santral dumanlarını bile hissetmeye başlamışlardır. Yani havadan da saldırı altındaydılar”. (s.104). Bunlar yakın zamanlarda Türkiye’de sık sık gündeme gelen, haber olan çeşitli ekolojik problemlerdir. Yazar da burada bir köy etrafında tüm bu problemleri çevresel krizlerin sebebi olarak ileri sürer. İnsanın bu konudaki etkisini ise birinci sıraya koyan yazar, temel fikrini de Mustafa’nın şu sözleriyle belirtir: “Bu insanlar balon balıklarından da tehlikeli diye düşündü Mustafa, daha canavar, daha kötü, daha yok edici” (s.104). Nasıl ki Rachel Carson *Sessiz Bahar* (1962) adlı eserinde Amerika’daki doğal güzelliklerin insan eliyle yok edildiğini anlatıyorsa Livaneli de Türkiye’deki doğa tahribatını, kapitalizm, sanayileşme, insan ihtiyaçları, tüketim kültürü gibi son yüzyılın olgularıyla ilişkilendiriyor.

Bunlarla birlikte romanda insan ve doğanın birlikteliği, karşılıklı etkileşimi ve doğanın sadece üzerinde yaşanan bir mekân olmadığı vurgulanır. Doğanın tarihi ve seyri ile insanın tarihi arasında organik bir ilişki kurulur ve bu ilişkinin bozulması sadece doğayı değil insanı da tüketir. Nitekim bugün tüm dünyada çevre krizleri, iklim değişiklikleri sadece doğayı ya da hayvanları tehlikeye atan bir durum değil aynı zamanda insanı

da tehlike altında bırakan bir gerçekliktir. Dolayısıyla bu ilişkinin farkına varılması, doğaya verilen zararın aslında insanlığın geleceğine vurulan bir darbe olduğu romanın satır aralarında okunabilecek bir gerçekliktir. Tüm bu yönleriyle *Balıkçı ve Oğlu*, Lawrence Buell'in çevreci eserleri için belirlediği dört ölçütü de yerine getirmiştir. Öncelikle eserde doğal çevre sadece bir arka plan olarak kullanılmamış, insan yaşamı üzerindeki etkileri öne çıkarılmıştır. Nitekim romanın merkezindeki olay, bir yunus balığı tarafından denizden getirilen bir bebekle başlar. Burada mitlerde ve dinî kaynaklarda yaratılışın, doğumun, üretimin kaynağı olarak bilinen su, mitsel ve sembolik anlamı çerçevesinde romanda işlevsel hâle getirilir. İkinci olarak anlatıcı, doğanın sadece tüketim nesnesi olmadığını ve sadece insan menfaatleri gereği kullanılmaması gerektiğini vurgular. Yasal olanın, ahlaki olanın sadece insan menfaati olmadığı da tekrar tekrar belirtilir. Çevreye karşı sorumluluk noktasında da eser bol bol mesajlar taşımaktadır ve bu hususta yapılması gerekenlerin ve doğaya karşı duyarlı olunmasının altı çizilir. Son olarak da doğanın değişmez, tükenmez olmadığı, bir süreç dahilinde ve yanlış uygulamalar neticesinde doğanın da ölebileceği, tükenebileceği ve nihayetinde insanın da olumsuz etkilenebileceği eserin önde gelen çevreci tezlerinden birisidir.

4. SONUÇ

Zülfü Livaneli, *Son Ada* romanıyla başlattığı çevreci edebiyat, yeşil edebiyat eğilimini Balıkçı ve Oğlu romanında da sürdürür. Yazar, değişen ekonomik, politik, kültürel ve ahlakî değerler neticesinde ortaya çıkan insan merkeziliği, tüketim kültürünü, doğanın metalaşmasını ve kazanmak için her şey mubahtır anlayışının çevreye ve doğal yaşama verdiği zararı gerçek olaylardan hareketle kurgusal düzleme taşımıştır. Bu noktada ekoeleştirel bir yaklaşımla eser inşa edilirken kişi kadrosu sınırlı tutularak çevresel etkileri olan olaylara odaklanılmıştır. Yer yer yeni durum ve yaklaşımlarla eskiyi de kıyaslayan yazar, doğaya bakış açısının değişmiş olduğunu ve bu yeni bakış açısının temel neden olduğunu vurgular. Nitekim ekoeleştiri savunucuları da aynı şekilde küresel ölçekte ortaya çıkan yeni yaklaşımların ve yeni insan tipolojisinin bu çevresel sorunların kaynağı olduğunu belirtir. Dolayısıyla Livaneli bu romanıyla küresel bir sorunun yereldeki örneklerini konu alarak bir neden-sonuç ilişkisi kurar ve ekoeleştiri kuramına paralel olarak eserini bu hususta işlevsel hâle getirir. Böylece ekoeleştiri kuramının edebiyata, sanat yüklediği bu yeni görevi ve sorumluluğu da yerine getirmiş olur.

Balıkçı ve Oğlu romanı, son yıllarda vahşi bir canavar olarak betimlenen kapitalizm ve neo-liberal politikalar ile çevre sorunları arasında bir bağ kurar. Kapitalizm her şeyi alınabilir satılabilir bir nesne hâline getirip

insanı da homo economicus olarak doğanın merkezine konumlandırırken, denizler, ormanlar, koylar, dağlar, hayvanlar gibi insan dışı varlıkları da metalaştırmış, ticari nesnelere olarak kâr elde edilebilecek bir mala dönüştürmüştür. Yazar en çok da bu yaklaşımın çevre üzerindeki yıkıcı, tahrip edici etkilerine değinir ve bütün doğal güzelliğine göz dikilmiş bir köyün kapital tarafından yok edilmesine odaklanır. Elbette ki burada politik bir eleştiri de söz konusudur ve kapital ve iktidar, toplum ve devlet ilişkilerine de temas edilir. Tüm bu hususlar çerçevesinde de *Balıkçı ve Oğlu* romanı ekoeleştirel bir yaklaşımla okunduğunda eserin derin yapısı ve öne çıkardığı izleksel çağrışımlar daha anlaşılır olacak ve eserin kuramsal arka planı daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca eser, ele aldığı konu ve öne sürdüğü fikri alt yapısıyla da üçüncü dalga çevreci eserler arasında değerlendirilebilir ve konumlandırılabilir bir yapıya sahiptir.

5. SUMMARY

Today, nature and natural life are mostly associated with crises such as destruction, climate crisis, animal extinction, natural disasters and epidemics. These problems, which arise as a result of human intervention in nature, are evaluated especially in relation to the developments of the last century such as industrialization, capitalism, globalization and consumer culture. The effects of these problems on human nature have been among the topics of both world literature and Turkish literature in recent years. Literature, which never breaks its relationship with reality, has re-examined these problems in fictional reality as historical and social reality. Ecocriticism theory has brought a new perspective to text analysis by focusing on the relationship of literary texts with nature. This perspective, which focuses on how the unity of humans and nature is presented and the positioning of the environment in the text, has gained importance in recent years and has been used in academic text analysis. In this article, Zülfü Livaneli's novel, *The Fisherman and His Son*, is examined within the framework of ecocriticism theory and focuses on the human-nature relationship, the position of nature in the text and its function in the fictional structure. Before moving on to the review, the historical process of ecocriticism theory and the literature on this subject are mentioned and prominent academic studies are included. In the analysis section, the text was read by focusing on the human-nature relationship and the function of nature in the literary text.

The novel *The Fisherman and His Son* establishes a connection between capitalism, which has turned into a monster and is generally depicted as a monster, and environmental problems. While capitalism has

turned everything into a buyable and sellable object and placed humans at the center of nature as homo economicus, it has also commoditized non-human assets such as seas, forests, bays, mountains and animals and turned them into commercial objects that can be profited from. The author mostly touches on the devastating effects of this approach on the environment and focuses on the destruction of a village, whose natural beauty was coveted, by capital. Of course, there is also a political criticism here and the relations between capital and power, society and state are also touched upon. Within the framework of all these issues, when the novel *Fisherman and His Son* is read with an ecocritical approach, the deep structure of the work and the thematic connotations it highlights will be more understandable and the theoretical background of the work can be better understood. In addition, the work has a structure that can be evaluated and positioned among the third wave environmentalist works, with the subject it deals with and the intellectual infrastructure it puts forward.

6. KAYNAKLAR

- Arıkan, A. (2011). Edebî metin özümlemesi ve ekoeleştirisi. *Akdeniz İnsanî Bilimler Dergisi*. 1 (1). 43-51.
- Balık, M. ve Tekben, B. (2014). Çevreci eleştiri kuramı açısından Müge İplikçi'nin Cemre adlı romanı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2 (2/1). 338-351.
- Bayat, F. (2007). Türk mitolojik sistemi. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bulut, D. (2005). Çevre ve edebiyat: Yeni bir yazın kuramı olarak ekoeleştirisi. *Littera* 17, 79-89.
- Doğan, S. (2017). Ekoeleştirisi ve Buket Uzuner'in romanları. *Kesit Akademi Dergisi*. 11, 673-692.
- Eliade, M. (1992). İmgeler ve simgeler. Ankara: Gece Yayınları.
- Garrard, G. (2012), Ekoeleştirisi. İstanbul: Kolektif Kitap Yayınları.
- Hemingway, E. (2019). Yaşlı Adam ve Deniz. İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Livaneli, Z. (2021). Balıkçı ve oğlu. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Livaneli, Z. (2008). Son ada. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Opperman, S. (2012). Ekoeleştirisi: Çevre ve edebiyat çalışmalarının dünü ve bugünü. S. Opperman (Ed.). Ekoeleştirisi çevre ve edebiyat, içinde. (ss. 9-59). Ankara.
- Özdağ, U. (2017). Çevreci eleştiriye giriş. Ankara: Ürün Yayınları.
- Özdağ, U. ve Alpaslan, G. (2011). Türkiyat araştırmalarında yeni bir alan: Çevreci eleştiri. Ü. Ç. Şavk (Ed.). III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu bildiriler kitabı içinde. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Saatçioğlu, E. (2016). Halikarnas Balıkcısı'nın Aganta Burina Burinata romanını ekoeleştiriel bakışla okumak. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 14 (1), 581-600.

Yavuz, M. ve Büyükarman, D. (2020). Yaşar Kemal'in Deniz Küstü romanına ekoeleştirel bir yaklaşım. *Rumelide Dil ve Edebiyat Arştırmaları Dergisi*. 21, 267-279.

Çatışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Gönderim Tarihi: 09.05.2024

Kabul Tarihi: 26.09.2024

KUMRAL ADA MAVİ TUNA'DA BİREYSEL VE TOPLUMSAL ELEŞTİRİLERLE DESTEKLENEN POSTMODERN TAVIR

Postmodern Attitude Supported by Individual and Social Criticism in the Kumral Ada Mavi Tuna

Gökay DURMUŞ

Prof. Dr. Kafkas Üniversitesi
Dede Korkut Eğitim Fakültesi
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
gokaydurmus36@hotmail.com

ORCID ID: 0000 0002 8602 1130

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Buket Uzuner'in Kumral Ada Mavi Tuna başlıklı romanı, insan ve toplum ile ilgili bilinen gerçeklerin tartışmaya açıldığı çağımızda, ileri sürülen yeni argümanlarla uyumludur. Yazar bu uyumu; başkahramanını dış dünya gerçekliği ile karabasanları arasında çelişki içinde bırakarak yakalar. Dolayısıyla romanın okuru da bilinçli bir tercihle vak'a örgüsünde tahlil edilen durum ve olguların, gerçek olup olmadığı konusunda bir ikileme baş başa bırakılır.

Uzuner, yukarıda bahsedilen kaotik yapıyı, kişisel boyutta tahlil ederken kahramanlarının kişiliği, ölüm, aşk gibi kavramlardan yararlanır. Eserin toplumsal boyutunda ise cins ayrımı, farklılıklar ve siyaset yer alır. Metnin üstkurmaca düzleminde ise bu çalışmanın esasını teşkil eden postmodern unsurlar yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Buket Uzuner, Kumral Ada Mavi Tuna, üstkurmaca,, postmodernizm

Abstract

Buket Uzuner's novel titled Kumral Ada Mavi Tuna is compatible with the new arguments put forward in our age when known facts about humans and society are open to discussion. The author achieves this harmony by her protagonist in conflict between the reality of the outside world and her nightmares. Therefore, the reader of the novel is left with a dilemma as to whether the situations and facts analyzed in the case by conscious choice are real or not.

While analyzing the above-mentioned chaotic structure on a personal level, Uzuner uses concepts such as the personality of her heroes, death and love. The social dimension of the novel includes gender discrimination, differences and politics. In the metafictional plane of the text, there are postmodern elements that constitute the basis of this study.

Keywords: Buket Uzuner, Kumral Ada Mavi Tuna, Metafiction, postmodernism

1. GİRİŞ

Modern söylemlerin; mantık, doğruluk, ahlâkîlik, güzellik gibi yüce kavramlar üzerine kurulu bildirimlerini yıkan postmodern algı; sanatkarın dış dünya gerçekliği ile savaşıma yöntemlerinden biri haline gelmiştir. Modern sanatın biçimci/seçkinci yapısını kırmak için girişilen bu savaşta sanatkar; hem savaş açtığı yapıyı ve yöntemleri hem de kendisini galip

kılacak, karşıtı alt edecek materyali birlikte kullanır. Dolayısıyla dış gerçeklik ile kurgusal gerçeklik, eserde, eşzamanlı bir düzlemde yer bulur. Sanatkâr bu iki gerçeklik şeklini, kimi zaman kol kola yürütürken kimi zaman birbirlerine çelme takmaları konusunda kışkırtıcı olur. Ortaya çıkan yapıda, eserin ikincil anlam boyutu olan üstkurmaca, anlatının içindeki başka bir anlatı olarak belirir. Üstelik sanatkâr bu ikincil boyutu, kurgusal gerçekliği kullanarak dış gerçeklik hakkında; sorgular, şüpheler, yanılsamalar yaratmak için kullanır. Böylece neyin/ hangisinin; gerçek/doğru olduğuna dair sorgulamalar yaşayan okurun algıları yerle bir olur. Nedensellik bağının koparılması, eserle ilgili duygusal/düşünsel kaosun güçlendirilmesi sonucu, her şeyin/her ihtimalin mümkün olabileceğine dair bir kanı yaratılır.

Üstkurmacanın bir başka işlevi, metnin kurgusal boyutunu ilan ve ifşa etmektir. Üstkurmacanın, “*kendisinin gerçek değil kurmaca olduğunu hatırlatmak için her türlü tekniğe başvuran romanlara verilen ad*” olarak kullanılması bu işlevi işaret eder. (Parla, 2016, s.142) Yazar bu boyutu kullanırken projektörünü metnine çevirir ve metnin kurgulanış hikâyesini verir. Eserin; kim/ne olduğunun nasıl/neden kurgulandığının tartışılması, beraberinde, varoluş yöntemini de ihtiva ettiği anlamına gelir. Sanatkâr, üstkurmaca düzlemde, yazma eyleminin hangi şartlarda gerçekleştiğine, hangi yöntem ve tekniklerden yaralandığına dair bilgi verir. Böylece metnin içine çekilerek, “*atölye sürecine*” tanıklık etmesi hedeflenen okur açısından zorlu bir görev doğurur. (Akyüz Sizgen, 2023, s.214) “*Üstkurmaca okuru, gerçekçi roman okuruna göre daha dikkatli olmalıdır. Zira üstkurmacalarda yaratılan farklı anlatı düzeyleri arasındaki geçişler yakalanamadığında metin büyük bir anlam karmaşasına dönüşebilmektedir.*” (Bolat, 2021, s.73) Bolat’ın da sözlerinde ifade ettiği gibi üstkurmaca okuru; bir detektif gibi, metnin iç katmanlarını ve bu katmanlardaki yanılsamaları, kurgudaki tutarsızlıkları, çelişki yaratan boşlukları görmek ve çözmek zorundadır. Dolayısıyla üstkurmaca düzlemi aktif kılan bir postmodern anlatı, hem okura ulaşan bir nesne hem okurun karşısındaki bir özne olarak; savaş açtığı “*elitizm*” karşıtlığını yakalamış, “*sıradanlığa*” bulaşmış ve okurda “*bu tarz bir roman yazmanın çok da zor olmadığı*” algısını doğurmuştur.

Söz konusu algı, tam da postmodern yaşam felsefesinin öngördüğü yapıbozum çabasının sonucu olup büyük söylemlerle tarihe damga vurma hedefini yıkmaya yöneliktir. Okur; postendüstriyel çağın gerektirdiği gibi, elindeki metnin bir metaya, modern söylemlerin “*ütopyacı yüksek ciddiyet inden*” uzak ve çabuk tüketilen bir nesneye benzediğini fark eder. (Jameson,

1994, s.77) Sonuçta bu kaos, çelişki çağının gerçeğidir ve üstkurmaca, bu gerçeğin fark edilmesine yardımcı olmuştur.

Buket Uzuner, *Kumral Ada Mavi Tuna* başlıklı romanında, kaygan bir doku kurmak için yardım aldığı üstkurmaca düzlemi, iki katmanlı kurar. İç içe geçirerek metin içinde devinime hız verdiği bu katmanlar, Tuna'nın dış dünyadaki gerçek yaşamı ile karabasanlarıdır. Çalışmamız Uzuner'in, Tuna'ya ait realite ile onun karabasanlarını reel kılma çabasını hangi argümanlarla gerçekleştirdiğine odaklanacaktır. Postmodernizmde gerçek konusunda yanılısamar yaratmak amaç olduğuna göre, biz de önce Tuna'nın dış dünya gerçeğinin, ardından bunların yanılısamarlara nasıl dönüştürüldüğünün takibini yapmalıyız.

2. TUNA'NIN SOMUT REEL YAŞAMI/ DIŞ DÜNYA GERÇEKLİĞİ

2.1. Bireysel Boyut

Roman, başkahraman Tuna'nın bir salı sabahı okuduğu gazete haberiyle başlar. Tuna gazetede, hayatta en sevdiği kadının cinayet işlediğini okumuştur. Bu sırada bir askerî araç onu almaya gelir. Çünkü ülkede iç savaş çıkmış, seferberlik ilan edilmiş ve eli silah tutan erkekler için askere alınma kararı yürürlüğe girmiştir. Tuna bölüğüne doğru giderken araçtan atlar ve romanda dış dünya gerçekliği açısından, *şimdi*, son bulur. Artık başrol, geçmiştedir. “*Geçmiş, bildiğimiz şeydir*” ve postmodernizm geçmişe dönüştür. (Fry 2017, s. 271,283) Tuna'nın bu öğretiye uygun biçimde, geçmişine yönelirken seçici olması ve geçmişi şimdiye etkisiyle değerlendirmesi ise vak'a örgüsüne hizmet açısından önemlidir. Çünkü roman bu noktadan sonra, Tuna'nın geçmiş ilgi ve özlemi ile döndüğü gerçek yaşamı ve bugünü yaşadığı karabasanları arasındaki salınımlarla devam eder. Önce ve şimdinin birbirine karışarak devam etmesi ile sağlanan “*zamansal yan yanalık*” (Akay, 2010, s. 148) kurgunun vazgeçilmesi olarak roman sonuna kadar sürer.

Tuna, Kuzguncuk'ta Balkan göçmeni bir babanın ve Kafkas göçmeni bir annenin çocuğu olarak doğar. Abisi Aras ve Kuzguncuk'ta farklı din ve etnik kökenden insanlarla sürdürdükleri basit ve mutlu yaşamları, Ada'nın bu mahalleye taşınmasıyla hareketlilik kazanır. Ada, ünlü oyuncu çiftin, etrafına büyü saçan kızdır. Tuna ona hemen aşık olmuşsa da Ada, Aras'ı seçmiş; Tuna ise Ada'nın yeğeni Meriç'e kalmıştır. Aras'ın ölümü ile dağılan bu dörtlü, yaralarıyla yaşama devam etmeye çalışırken çıkan iç savaş, Tuna'nın askerden dönüşüyle son bulur ve ancak roman sonunda, bugüne dönülür.

2.1.1. Tuna'nın Kişiliği

Postmodern algı, yaşamı kesin doğru ve anlamlar üzerine kurmaya çalışmaktan kaçır. Buna uygun şekilde postmodern anlatılarda roman kişileri de hadise ve olgular karşısında net tavır almayan, kesin tepkiler veremeyen “ortada” kişilerdir. Ortada bir kişilik olarak Tuna, yazgısını ve hayatının iplerini başkalarına teslim etmiş; “başkaları onu nasıl görmek istiyorsa” öyle olmuştur. (Sarup, 2010, s.28) Öyle ki onun büyüme sürecinde yaşam ile ilgili sorularına annesi dahi “ah benim saf oğlum” diyerek cevap verir. (Uzuner, 2009, s.61) Yine dedesi de Tuna’yı “Sen daha küçüksün bre Mavi Tunam” (s.50) diyerek geçiştirir. Evlerde küçüklere uygun görülen “lavanta kokulu hoşgörülle” büyüyen (s.76), “asla ciddiye alınmayan” (s.226) Tuna, özellikle Aras ve Ada nazarında hiç büyümez. Geleneksel anlamda, ailesini gururlandıracak erkek çocuk profilinden uzak olduğunu bilen Tuna, (s.257) “Bir Aras Projesi’nden çok farklı” olmanın getirdiği negatif enerji ve özgüven eksikliği ile büyür. Sevgiyle sarılıp sarmalanarak büyütülmek, onda hayatın sert ve acımasız yüzünü algılama problemine dönüşür.

Başkalarının onu tanımlamak için kullandığı argüman olan farklılık, abisi Aras’a duyduğu sevgi ve güvene rağmen, onu yaralar. Çocukken dahi Aras; arkadaş sıkıntısı çekmeyen, gözü pek, atak, adil, akıllı, tam bir lider, yetenekli, sabırlı, kuvvetlidir. Oysa Tuna; abisi ve arkadaşları gibi ağaçlara tırmanıp kovboyculuk oynamak yerine; hayaller kurar, filmler izler, masallar dinler, hikâyeler uydurur. (s.62)

Büyümeye başladıkları süreçte de Tuna; duygusal, başkalarının da duygularına değer veren, hüznü seven, ince ruhlu bir gence dönüşür. Aras ise okulun karete ve satranç takımlarında, fizikte, yabancı dilde, daima birincidir. Herkesin göz bebeği olmayı -kendisi istemese de- başaran Aras, ayrıca çok yakışıklı bir gençtir. Öldüğünde tek ve mutlak hedefi olan İTÜ Gemi Mühendisliği’ne yerleştiği anlaşılan Aras’a karşı Tuna, edebiyat öğretmeni olur

2.1.2. Aşk

Kendisine giydirilen kimlikleri kabullenerek nesne olduğuna inanan Tuna, Ada- Aras aşkının da katalizörü, sevimli küçüğü, vazgeçilmez destekçisidir. Aslında her iki kardeş de Ada’ya ilk görüşte aşık olmuş, ama Ada, Aras’ı seçmiştir. “Oyunu doğuştan kaybetmiş, egosu gelişmemiş o salaklardan birisi” olduğunu bilmesine rağmen (s.256) Tuna, bu aşkın ruhunu ele geçirmesine engel olamaz. Sevgisini ve ilgisini kazanmak için uğraşır didindiği, uğruna acı çektiği tek kadın, Ada’dır. (s.73) O, Ada’yı, insanüstü donanımlarla tanımlar: “Onu anlatmak için, ‘güzel’, ‘havalı’, ‘baş

döndürücü', 'şahane' gibi sözcükler kullanmak haksızlık olur. Onun için, bu dünya dışından gelmiş kadar değişik, bir kıvrukluyıldız kadar etkileyici, iyi pişmiş kahve kadar tiryakilik yaratıcı, gezegene yalnız yollandığı için eşsiz, bir ipekböceği kadar dik başlı denildiğinde bir şeyler söylenmiş sayılır ancak. Demlenmiş ve içe sinmiş bir güzellik onunkisi. Ama asıl önemlisi beni güçlü bir manyetik alan gibi çeken etkisi ve çok kumral olduğu..." (s.234)

Robert Sternberg'in "Aşk Üçgeni" teorisine göre aşk; yakınlık, ihtiras, bağlılık sacayağı üzerine kuruludur. Bu üç unsurun eş zamanlı birlikteliği bütünleşmiş aşk'tır. Fakat çoğunlukla ancak iki unsur bir arada bulunur ve bu duygu; şefkatli aşk, tutkulu/aptalca aşk, romantik aşk biçiminde yaşanır. (Uştuk, 2016) Tuna'nın aşkı bu tasnifin üç maddesine de uyar. Onun şefkatli, tutkulu, romantik aşkı, Ada'yı beş yaşında daha ilk gördüğü gün başlar. Romanda art arda gelen paragraflarda "*onu ilk gördüğümde...*" ile başlayan cümleler kuran Tuna (s.18, 19) Ada'nın gözlerine, saçlarına, güzelliğine olduğu kadar -daha o yaşta- albenisine aşık olur. Tuna ile Ada'nın ilk karşılaşmasının anlatıldığı bu uzun bölümde Tuna, Barusch'un iddia ettiği gibi, "*biyolojik olarak aşk için donatılmış*" insanları örnekler. (Uştuk, 2016)

Fromm, cinslerin birleşerek tamamlanacağını iddia eder. (2003, s.37) Bu tezi romanda, Ada ile Tuna değil, Ada ile Aras örnekler. Onlar da birbirlerine ilk görüşte tutulurlar. Bu tutku Aras'ın ölümüne kadar devam eder. Tuna tanık olduğu bu ilk karşılaşma anından itibaren, beş yaşında olmasına rağmen, Ada ile Aras'ın birbirlerine benzediklerini ve bu nedenle kopamayacaklarını anlayacak kadar olgundur. "*...olan olmuş, iki güçlü karakter, filmin asıl oğlanıyla asıl kızı sonunda karşılaşmışlar ve hep bir ara oyuncu olarak kalacak beni (figüran demeye dilim varmıyor!) unutmışlardı. Onların artık birbirlerinden hiç kopamayacaklarını anlamak için çok akıllı olmak gerekmiyordu. Ama duyarlı olmak şarttı.*" (s.81) Alıntıda belirttiği gibi, bu ilişkinin yakın tanığı Tuna tüm hayatını, ciddiye alınmayan ama sevgisiyle kucaklanan *Mavi Tuna* olarak yaşar. Romanda bu durumun Tuna'nın ruhunda yarattığı boşluk ve kaos ustaca işlenmiştir. "*Beklediğini bulamayan sevgi*" (Lauster, 2000, s.144) onun acılarının, bunalımlarının kısacası her türlü ruhsal rahatsızlığının nedenlerinden sadece birisidir.

Bir edebiyat öğretmeni olarak hayata atıldığı, evlendiği halde Ada'dan kalma sevgi kırıntıları için her türlü fedakârlığa hazır bulunan Tuna, Aras'tan sonra ülkeyi terk eden Ada geri döndüğünde de ondan sevgi dilenir. Bu açıdan Fromm'un öngördüğü gibi, sevginin disiplin ve yoğunlaşma gerektirdiği şeklindeki teze (2003, s. 100) hizmet ederse de Ada, onun ruhundaki kaosu, dönüşünde de dindirmez. Ada, Tuna'nın tensel birliktelik

arzuladığı bir anda, Tuna'ya verdiği değeri cümlelere döküp sonunda “*öbür yarımın*” derse de *aşk* lafı ağzından çıkmaz. (s.363) Hayal kırıklığı bitmeyen, aksine artarak devam eden Tuna'da, ruhsal huzursuzluk büyümektedir. Halbuki bu süreçte, Ada'nın kuzeni Meriç ile evlidir. Bu evlilik büyük oğlunu kaybeden anne için de bir dinginlik sağlamış, ama Tuna'yı tam anlamıyla sarıp sarmalamamıştır. Çünkü Tuna, Ada'dan çok daha güzel, fakat Ada kadar renkli ve albenili olmayan Meriç'e aşık değildir. Tuna'nın askere alındığı o salı sabahı, Meriç de gazete haberini okumuş ve ona güçlü olmasını öğütlemiştir. O da Tuna'nın Ada'ya aşkının bitmediğini bilir ve bu gerçeği kabullenerek yaşar. Tahmin edilebileceği gibi haberde adı geçen kadın Ada'dır. Ada'nın aşkına ulaşamayan ama onu sevmekten vazgeçmeyen Tuna için, Ada'nın yeniden ortadan kaybolacağına dair öngörü, o salı sabahı karabasanlarının artmasının da nedenidir. Karabasanlarında adeta akli bulunan Tuna için bu aşka duyduğu arzu; “*dağıtıcı, tekilleştirici, yıkıcı ve tahrip edici*” hale dönüşmüştür. (Emre, 2006, s.142) Bu karabasanlar, Freud'un öngördüğü gibi, doyum nesnesinin yok olacağı korkusuyla bilinçdışının yüzeye çıktığı anlarda görülür. Buna göre bilinçdışı, insanın ussal süreçlerini kesintiye uğratarak kıldığında, gerçekle bağı kopar ve düş kırıklığı, sanrılar ile alt edilmeye çalışılır. (Sarup, 2010, s. 31) Tuna roman boyunca savaştığı sanrılarında/karabasanlarında adeta Freud'un öngörülerini gerçeğe dönüştüren kahramandır.

2.1.3. Ölüm

Tuna, Aras ve Ada bir akşamüstü gezintiye çıkarlar. Bu gezinti anında abisi ile Ada'nın tensel birlikteliğine tanık olan Tuna, titremeye başlar. Aras, kardeşine cesur ve güçlü bir erkek gibi denize atlayacağını, Tuna'nın da atlaması gerektiğini söyler. Aras, atlar ve sert bir cisme çarptığı için su yüzeyine çıkamaz. Bu hadise, romandaki tüm insanların ama özellikle Ada ile Tuna'nın hayatında bir dizi trajedinin de nedeni olur. Her iki kahraman da kendiliğini arama sürecine girer ve süreci yaralar olarak atlattılar. Bu açıdan onlar için ölüm, “*Kurucu değil yıkıcıdır. Yıkıldığı şeyin karşısında kurulacak yeni bir şey getirmez. Bütünlük karşısında parçalanmayı, dağılmayı, yok olmayı*” ifade etmiştir. (Çabuklu, 2014, s. 31) Örneğin Ada önce eve kapanır, ardından eğitimini bırakıp yurt dışına gider. Fotoğrafçı olarak İstanbul'a döndüğünde ise var olma biçimi olan yaşama sevinci, artık yoktur. Çünkü kendisini Aras'ın ölümünden sorumlu tutar. Aras'a yapma, atlama demesi gerekirken “*Sen yaparsın Aras'cığım*” dediği içindir bu sorumluluk. (s.267) Bunu Ada, bir zafiyet anında bilinç ve istek dışı birlikte olduğu Aliye'ye itiraf eder. Aliye, ünlü oyuncu çift, Pervin Gökay ile Süreyya Mercan'ın kızı Ada Mercan'ın bir cinayeti itiraf ettiği

haberini basına sızdırmış, bu haber; romanın başladığı Tuna'nın karabasanlarının ise hız kazandığı hadise olmuştur

Ada'daki bu suçluluk duygusunu romanda en iyi gözlemleyebilen kişi ise Tuna değil, Ada'nın dayısı, Şair Doğan Gökay'dır. Ada, İstanbul'a döndükten sonra kutladığı otuzuncu doğum gününde, Şair Doğan Dayı ve Tuna da oradadır. Dayı, Tuna'yı önce, Ada için uyarır ve artık bu suçluluk psikolojisinden kurtulması için ona yardım etmesini önerir. Ardından Tuna'ya *“aslında sen de öylesin, sen de bu duygunun etkisinde eriyorsun”*, tarzında cümleler kurar. Dayı'ya göre bu duygu, onların özgürlüğünü dahi ellerinden almıştır: *“Senin durumun sanki farklı mı çocuğum? Ruhlarınız esir olmuş sizin, hürriyeti bir ölüye gömmüşsünüz.”* (s.402)

Tespitler, doğrudur. Her iki kahraman da Aras'ın ruhunun kendilerini özgür bırakmasına izin vermez. Ada daha güçlü bir karakter olduğu için, acısını, dış dünyada gidermeye çalışır. Ama Tuna, Aras'ın ruhunu ve gölgesini bilinçaltında tutmak konusunda daha ısrarcıdır. Onun abisine tanıdığı sonsuzluk, daha sonra bahsi geçecek Dr. Kutlu'nun dikkatinden kaçmaz. O da Tuna'ya, *“kesinlikle işlemediğiniz bir suç yüzünden kendinizi cezalandırıyorsunuz”* der, ama Tuna'nın bu ihtarı kabulü, zaman alır. (s.387) Çünkü bir yandan da Ada için üzülmemektedir. Bir gün Ada'nın evinde arka odaya girdiğinde, komodinin üzerinde kendisi ile abisinin fotoğrafını görür ve Aras gibi kendisinin de Ada'nın hayatına adeta ambargo koyduğunu, onun hayatını işgal ettiğini düşünür. İki kardeş Ada'nın tutsaklığında eşit ölçüde suçludurlar. O an, Meriç ile evlenmeye karar verir, fakat Ada'ya yaşattıkları bu kötülük, ruhunu yaralamaya devam eder. Örneğin Tuna bir rüya görür. Rüyasında bir ayna önünde tıraş olmaya çalışırken arkasında, *“kısa, kumral, iri dalgalı kısa saçlı bir Apollon başı”* görür. (s.456) Dizlerinin bağının çözüldüğü an, o başın kendisi olduğunu anlar:

“Aynada gördüğüm o yabancı aslında ‘ben’im!!!

Aslında ‘ben’ o başın içindeyim ama bunu bilmiyorum. ‘Ben’ aslında o yabancıyım!

‘Ben’ o’yum. O, ‘ben’im.

Peki yıllardır aynada bakıp da ‘ben’ sandığım öbürü kim? Ben hangisiyim? ‘Ben’ hiç oldum mu?” (s.457)

Rüyalar, şifreleri çözülmesi gereken simgesel metinlerdir. (Eagleton, 2018, s.185) Buna göre Freud, rüyalarımızın, günlük yaşantımızdan kaynaklandığını iddia eder. (2006, s.20) İnsanoğlu rüyasında, uyanırken fark etmediği şeyleri fark eder. Apollon başının kumral olması Ada'yı işaret ettiği

için, Tuna'nın bir fotoğraf çerçevesinde fark ettiği mahkûmiyeti, rüyasına taşıdığı ortadadır. Tuna, hem çerçeveyi gördüğü hem rüyasında kendisini aradığı süreçte, ruhen hasta ve yorgundur. İnsanların ruhsal hastalıkları ile rüyaları arasında bir ilişki olduğunu iddia eden Freud; rüyalarımızın herhangi bir psikoz durumunu temsil ettiğini, bu duruma hazırladığını ya da bu durumdan sonra ortaya çıktığını söyler. (2006, s.115) Tuna'yı ayna karşısında bulunduğu rüyasına taşıyan fotoğraf, onun hasta olduğunun küçük bir işaretidir.

Romanda Tuna'yı etkileyen tek ölüm Aras'ın ölümü değildir. Askere alındığı o salı sabahı Tuna, gazeteden savaş ve ölüm haberleri de okumaktadır. Yemen'den Saraybosna'ya, dünya coğrafyasının tümünde iç savaşlar, ülkeler arası savaşlar sürüp gitmekte, sayısız insan ölmektedir. Haberler Tuna'nın uzun zamandır üzerinde düşündüğü bir gerçeği hatırlamasını sağlar ve Tuna, "dışarıda çok birileri ölüyor" diye söylenmeye başlar. Kafasında şimşek gibi beliren bu tespit, Ada'nın katil olduğuna dair haberle birleşince Tuna, dışarıda bu ölümler olurken insanın içinin temiz kalamayacağına inanmaya başlar. O an beyninde bir algı oluşur. O da bir iç savaş yaşayacaktır. Bu iç savaşın, kendisini bilme, bulma ve özgürlüğünü elde etme girişimine dönüşeceğini öngörülebilir Tuna, kalbi ile aklı arasında sıkışacağını da bilir. Bu nedenle ülkede iç savaş başladığı gerçeği ile askere alındığı o ilk sahnede, bunların hepsi kâbus ve karabasan diye ısrar etmeye başlar. Asıl iç savaş onun ruhundadır çünkü. Ruhundaki iç savaşın, toplumsal bir iç savaş ile denk düşmesi ise Tuna nazarında, gerçekdışı ve anlamsızdır.

Roman bu noktadan sonra, ülkede gerçekten bir iç savaş olup olmadığı ya da anlatılanların Tuna'nın karabasanlarından ibaret olup olmadığı şeklindeki soru ekseninde ilerler. Şiddet, terör, askerî sahneler ve kişilikler, Tuna'nın ısrarla iddia ettiği gibi, karabasan mıdır, yoksa yaşanan gerçekler midir?

Biz bu bölümde, romanın dış gerçeklikle olan bağına tahlil ettiğimize göre, anlatılanları doğru kabul etmekte fayda görüyoruz. Çünkü bu noktada önemli olan, toplumsal iç savaşın gerçekliği değil; Tuna'nın sadece Türkiye'yi değil, dünyadaki herhangi bir ülkeyi de toplumsal iç savaşa sürükleyebilecek nedenleri, reel ve mantıklı olarak tahlil edilmesidir. Roman boyunca geçmişteki yaşantısının pasif, günceldeki yaşantısının ise hasta ve bulanık kişisi Tuna, siyasi ve toplumsal eleştirilerinde ayağı yere oldukça sağlam basan bir kişiliktir. Hatta o, Kuzguncuk merkezli küçük yaşamından dışarıya taşar; terörün, şiddetin ve bunları besleyen etmenlerin dünya konjonktürü ile ilgisini kuracak kadar, saha genişletir. Dolayısıyla Tuna'yı

romanı ve okuru, somut gerçekle buluşturan bu boyutları da tahlil etmek gerekir.

2.2. Toplumsal Boyut

Tuna'nın duygu ve sezgileriyle sürdüğü yaşamında, onu korkuya ve şüpheye sevk ederek beynini yiyip bitiren karabasanlara neden olan ilk toplumsal dış dünya gerçeği, cinsiyet ayrımıdır.

2.2.1. Kadın/Erkek

Bu meselenin Tuna'yı etkileyen ve karabasanlarıyla baş başa bırakan toplumsal etmenler arasında yer alma nedeni, cinsinin zaaflarını bilmesi ve bunlardan rahatsızlık duymasıdır: *“Erkek milletinin yetişkin olmayan kişiliği, kaba güç eğilimi, kadın aklına düşmanlığı ve uçkur düşkünlüğü gibi evrensel sakatlıklardan nasibimi almamak için ne kadar eğitilmiş olsam da aynı kategoriye her sokuluşumda içim ezilir, kalbim kırılır.”* (s.366)

Halbuki Tuna dedesinin; Balkan, Çanakkale, Milli Mücadele hikâyelerini kendisinde sert bir erkek ruhu yaratmak için anlattığını bilir. Dedesi, Ada için de *“bu kızanı erkek gibi yetiştirmişler bre!.. fakat kız dediğin anım anımcık olmalı az birazcık kızanlar”* demiş, ama Tuna'nın, Ada'ya sevgi beslemesine engel olamamıştır. (s.110)

Tuna ve Aras'ın arkadaşı Sefer de cinsiyet ayrımı konusunda tutucudur. Tuna'nın karabasanlarının önemli aktörlerinden de olan Sefer, erkek evlatlarını kızından farklı bir gözle görür. *“... benim iki oğlum bir kızım vardır, erkekler soyumu sürdürecektir, kız eloğluna hizmet edecek.”* (s.98) Sefer, Tuna'nın karabasanlarında karşısına çıkarken yavaş yavaş esner ve kızını çok sevdiğini itiraf eder. (s.380) Fakat talihin bir oyunu olsa gerek ki roman sonunda Tuna'nın annesinin yazdığı mektupta, Sefer'in kızının öldüğünü görürüz. Sefer bunu iç savaş sırasında öğrenmiş, yani iç savaş, onun da reddettiği bir gerçekle yüzleşmesi sağlamıştır.

Romanda Tuna'nın sınırlı çevresindeki kadınların modern yaşantılara sahip olarak resmedilmesi ise Uzuner'in bu konudaki tavrının dışavurumu olsa gerektir. (s.38-39) Örneğin babaanne Mürşide Hanım, *“modern, bakımlı, mesafeli, eğitilmiş”* bir kadındır. Sabrı ve hoşgörüsüyle ailesini bir arada tutan bu kadının gelini Zübeyde Hanım da kendisi gibidir. Akıllı ve kararlı bir kadın olan Tuna'nın annesi, *“Doğunun Gülü”* İğdir'da ve Kars'ta büyümesine rağmen, başörtüsü olarak eğitim almıştır. Çünkü babası İğdir'in Atatürk devrimlerine bağlı eşrafındandır. (s.41) Yine Ada'nın annesi Pervin Gökay da güzelliği yanında başarılı ve kültürlü oluşu ile de Tuna için

örnek Türk kadınıdır: “*Avrupa ayarında bir Türkiye ürünü. Tam Atatürk’ün arzu ettiği Türk kadını.*” (s.75)

Tuna’nın özellikle bu kadın kahramanlardan etkilenmesi, cinsiyet konusundaki ayrımla ilgilenmemesinden kaynaklanır. Çünkü o cinsiyetten çok; dürüstlük, zekâ ve doğallık arar. (s.107) Belki, sivri ve pasif bulunduğu halde Meriç ile evlenmesinin nedeni de budur. Çünkü roman sonu tanklıklarından ve Şair Dayı’nın anlattıklarından yola çıkıldığında, Meriç’in hiç de dünya dışı bir varlık olmadığı anlaşılmaktadır. Meriç, Ada’dan doğan boşluğu mantıklı şekilde değerlendirmiş; kararlı adımlarla Tuna’ya doğru ilerlemiş ve Tuna’nın bilinç ve bilgisi dışında onu evliliğe hazırlamıştır. Dolayısıyla Meriç’in de bilindiği ve görüldüğü gibi olmaması, romanın yanılısama yaratma amacına uygun bir durumdur.

2.2.2. Farklılıklar

Cinsiyet ayrımı konusundaki bu tahliller, dış dünyada, farklılıkların önemli ve değerli olduğu tezine evrilir ve Tuna’nın ruhunu etkisi altına alan bir başka etmen olur. Anne ve babasının farklı coğrafyalardan oluşuna uygun şekilde, Kuzguncuk’ta tam bir insan mozaiği söz konusudur. Irk, din, mezhep, ekonomik durum, sosyal statü açısından birbirinden farklı insanların huzur ve barış içinde yaşadığı bu semtte aşk mefhumu da sayılanları gözetmez. Örneğin Tuna’nın dedesinin ilk eşi Rozita, Yahudi’dir. Onun yeğeni Nesim ise Tuna’nın entelektüel sohbetler yapabildiği nadir insanlardandır ve Tuna için değerlidir. Kuzguncuk’ta, Pervin-Süreyya çiftinin şöhreti ve zenginliği de içselleştirilir. Bu iki ünlü oyuncu, halktan insanların arasına karışır ve örneğin Ada’yı mahalle çocuklarıyla aynı okula gönderir.

Ada-Aras-Tuna üçlüsünün mahalle arkadaşları, Tuna’nın karabasanlarında da yer bulur. Bunlara Tuna’nın iç savaş sırasındaki ev/karargâh/revirlerde karşılaştığı insanlar da eklenir. Toplumsal birlikteliğin, zamanla ayrışma sebebi haline getirilerek insanlara huzursuzluk kaynağı olarak ezberlettirilmesinden, şahsı adına rahatsızlık duyan Tuna, karabasanlarında da bu rahatsızlığı hisseder. Koğuşta, karabasanlarından uyanmak için kendi kendine söylenirken konuştuğu insanların farklılıklarına şaşırır: “*Bakin bakın!*” diye sevinçle haykırdı Tuna. “*Bakin işte yeni bir kanıt daha belirdi. İç savaş senaryosuna uygun olsun diye karşıma hep özellikle seçilmiş insanları çıkartıyor bilinçaltım. Laz Sefer, Kürt Mutlu, Anadolu köylüsü Hasan, Kafkas Kutlu, İslamcı Musa, Aydın Kemalist Türk askeri Birol! Gördünüz mü nasıl ince ince planlar yapıyor o benim hep küçümsediğim beynim? Ha! Artık bana inanırsınız belki. Bu bir rüya!*” (s.97) Bu kadar insanın ancak bir rüyada bir araya gelebileceğine dair inancıyla

konuşan Tuna, karabasanlarından uyanıp gerçeğe döndüğünde, ülkemizdeki insan mozağinin; zenginlik sayılması gerektiği yolunda cümleler kurar. Örneğin çok sevdiği Nesim de onunla aynı koştadır. Nesim de askere alınmış ama Yahudi olduğu için ona silah verilmemiştir. Konuşurken Tuna, Nesim'e neden dindaşları gibi Kudüs'e gitmediğini sorar. Nesim sinirlenir ve Tuna'nın dahi din ayrımı yaptığını söyleyerek utanmasını sağlar. Nesim kendisiyle Tuna arasında bir fark olmadığını, kendisinin de bu ülkede okuduğunu, yaşadığını, vergi verdiğini ve Türkçe konuştuğunu söyler. (s.153) Ardından, farklılıklarımızı kabullenerek yaşamadıkça toplumsal huzuru yakalayamayacağımızı belirtir: “*Ne zaman ki ‘Türkiyeli olmak’ kavramını hepimiz sahiden anlayacağız ve kabul edeceğiz, işte o zaman kurtulacağız!*” (s.154) Aynı bilinç, Kürt Avukat Mutlu için de söz konusudur. O da Tuna'ya “*Türkiye coğrafyası da bu halklardan oluşmaz mı?*” (s. 97) diye sorarken, Türkiye’de yaşayan insanların farklılıklarının ülkeye katma değer sağladığına ve bunun Türkiye’ye has bir durum olduğuna inanmaktadır.

Romanın Kuzguncuklu çocuk kahramanları ise büyüdükçe geçmişlerini unuttur ve nefret dili kullanmaya başlar. Örneğin Laz Sefer için “*sadece Türk vardır.*” (s. 96) Musa ise bir siyasal İslamcıya dönüşmüş, özellikle mezhep ayırt eder olmuştur. Talihin Sefer için oynadığı oyun, romanda Musa için de söz konusu olur. Romanın başında kamyonda iken Aleviler ailesini katletti diye savaşa katıldığını belirtirken nefretini kusan Musa'yı, Tuna, iç savaş sırasında yaralı bulur. Şiddet ve terör ortasında kaldıkları kasabada, bir kadın onlara şefkat elini uzatır. İki küçük erkek çocuğunun elde silah nöbet beklediği bu Alevi aile, Musa ve Tuna'yı iyileştirir. Hatice Hanım, Musa'nın ayağını keser ve ölmesini engeller. Evin kızı Suları ise deyişleriyle bu iki askerin ruhunu tazeler. Tuna, Musa'nın bu genç kızıdan etkilendiğini anlayınca, Musa'nın kamyonda söylediği nefret dolu cümleleri hatırlar. Oysa Musa değişmiş ve Tuna'ya, bu aileyi korumak istediğini söylemiştir. (s.314) Nitekim Tuna o evden ve kasabadan ayrılırken Musa, Suları ile evlenecektir. Roman sonunda ise oyunsu yapıyı desteklemek için kullanılan mektuplarda Ada, Musa ile ilgili gerçeği, Tuna'ya da yazar. Buna göre aslında Musa'nın ailesi bir trafik kazasında ölmüş, Musa ise hastanede tanıştığı bir Alevi hemşire ile evlenip Sivas'a gitmiştir. (s. 470)

Romanda farklılık temini işlemek için kullanılan bir önemli kahraman da Aliye'dir. Onun, cinsel tercihi farklıdır. Aslında her iki cinsten, hatta iyi ve güzel olan her şeyden nefret eden Aliye, tam bir postmodern öznedir. O, hayat karşısında “*belli bir görüşü ve dayanak noktası*” olmayan, aksine toplumsal değerlere karşı asi, çelişkili “*kendisini hayatın akışına*

bırakmış” bir bireydir. (Emre, 2006, s. 187) Sevgisiz bir ailede, babasının tacizleriyle büyüyen bu kadın, zayıf bir anını kolladığı Ada’yı da kanatarak sever. Ada, aynı zafiyet nedeniyle Aras ile ilgili itirafta bulunmuştur. Sonrasında Ada, Aliye’yi reddeder ve Aliye elde ettiği haberi, basına sızdırır. Böylelikle, Tuna’nın ruhundaki ve beynindeki iç savaşın da tetikleyicisi olur.

Geldiğimiz noktada; aşk, ölüm, insanlar arasında bir türlü son bulmayan farklılıkların yarattığı negatif enerji, hayatının iplerini başkalarına teslim eden Tuna’da birikmekte ve onu bir boşluğa çekmektedir: “*Kendimi yıllardır tehdit altında hissediyorum. İnsan olarak, erkek olarak, âşık olarak, politik olarak hep tehdit altında yaşadım...*” (s. 310)

2.2.3. Siyasî Tahlil ve Eleştiriler

Tuna, yukardaki ifadelerinde kendisini politik olarak da tehdit altında hissetmektedir. Bu durumun; Tuna’nın, hayatın kendisinden esirgedikleri karşısında “*boyun eğme arzusu*“ taşıması ama aynı zamanda “*özgürlük aşkı*” ile yanıp tutuşması sonucu yaşadığı “*ahlâksal mücadele*” ile ilişkisi söz konusudur. (Sarup, 2010, s.151) Söz konusu mücadele, özellikle askere alınma süreci ile tetiklenen karabasanlarda su yüzüne çıkar. Bu karabasanlarda şizofrenik süreçler yaşadığını öngördüğümüz Tuna, bilinçdışının tüm baskı ve karmaşıklığına rağmen “*topluma ilişkin temel doğrularla*” etkileşime geçebilmektedir. (Sarup, 2010, s.141) Bu açıdan Tuna, “*çok boyutlu çok perspektifli bir eleştirel toplum teorisi*” ortaya koyar. (Best ve Kellner, 2016, s.362–364) Çünkü Tuna eleştirilerinde toplumun sorunlarını, çatışmalarını çelişkilerini arar ve aydınlatır; ilerici çözümler sunar.

Tuna bu boyutta işe, insandan başlar. Ona göre toplumumuzda bireyler kişisel özgürlüklerini kendi elleriyle kurdukları hapisanelerde tüketmektedir. (s.4) Bu, insanlarımızın muhakeme yeteneğinin yok olmasına ve sürü psikolojisi ile hareket etmelerine neden olmuştur. (s.26) Sormayı, sorgulamayı sağlayacak cesaretini kaybeden toplumumuz, (s.26) beklemeye, ummaya alıştıırılarak uyutulmuş; (s.239) tevekkül algısı ile zehirlenmiştir. (s.272) Tuna’ya göre, daha iyi bir yaşamı arzulama konusunda dahi bilinçli olmayan toplumumuz üç şeye alıştıırılmıştır: “*Korku içinde yaşamak, ellerindekiyle yetinmek ve beklemek...*” (s.272)

Aynı şekilde toplumumuz, modernizm kavramının dayatmalarını da sorgulamadan kabul etmiştir. Tuna, modernizmin en çok Kuzguncuk’a, Kuzguncuk’un tarihî dokusuna, mimarisine, yaşam tarzına verdiği zararı tahlil eder. Kuzguncuk’un kendi çocukluğundaki sade ve doğallığının modernizm adı altında bir metaya dönüştürülmesi onu çok rahatsız etmiştir.

Modernizmin dünyayı iyileştirmediği, konuyla ilgili araştırmacıların ortak görüşüdür. Tuna'nın karabasanlarında “*kötülük*” kavramı ile kurduğu eleştirel bağın nedeni de bu görüş olsa gerektir. Öyle ki Tuna ontolojik sorgulamalar yaşayacak kadar ilgilenir bu kavramla. Bunun, kötülük kavramının, düşünce seviyesi yüksek, bilinçli ve belli bir dünya görüşüne sahip eğitilmiş insanlarda daha çok sorgulanır olması ile ilişkisi söz konusudur. (Özdemir, 2014, s. 36) Karabasanlarında tanık olduğu şiddet, terör, kan, ölüm ruhunu yaktıkça Tuna, insanların kötülüğü seçme neden ve yöntemlerini sorgular. Bu açıdan o, insanın insana/toplumun topluma yaptığı ahlâkî kötülükleri tahlil eder. Bu kötülük türü; yalan, bencillik gibi olgularla başlayıp savaş ve savaş gaddarlıklarını ihtiva eden geniş bir çemberi içine alır. (Özdemir, 2014, s.26)

“Dışarıda, evimizin ve bedenimizin dışında sürekli birileri öldürülüyor, öldürülen her insan için bizim de biraz öldüğümüzü anlamak ne çok zaman alıyormuş meğer” diyerek (s.94) karabasanlarında aynı zamanda bir uyanış yaşadığını itiraf eden Tuna, kötülüğün toplumu ele geçirme yöntemlerini tahlil ederken de bir başka karabasanın aklı başında öznesidir: *“Yavaş yavaş, usul usul birikiyor kötülük... diye fısıldadı Tuna. Toplumun bölünmesi, gammazlığın özendirilmesi, mafya, gizli örgütler, teröristler, tarikat tüccarları her yerde, her ülkede değişik düzene geçiyorlar...”* (s. 330)

Karabasanlarında kan, ateş, silah, ölüm kol gezerken tahlillerine devam eden Tuna'ya hak veren kahramanlar da vardır. Yüzbaşı Birol, General Turhan Özsoy, iç savaşa taraf olan, hatta yönlendiren insanlar olarak kötülükten kendilerinin de rahatsız olduğunu sık sık dile getirirler. Onlar da dini ve etnik sebepleri, sömürüyü, katliam arzusunu, saldırganlık ve nefret eğilimini “*kolektif çılgınlık*” olarak yorumlarlar. (s.130-131, 330)

Avukat Mutlu ise kötülüğü Nazi zulmü ile bağdaştırırken dünyada kötülük deyince akla gelen ilk ve en tipik olguya değinmiş olur. Ona, *“Hani Nazi dehşetinden ders almıştık?”* (s.460) şeklindeki soruyu sorduran Uzuner ise bilinçli bir tercihin sahibidir. Çünkü Mutlu'nun bu soruyu sorduğu bölüm başında, Adorno'dan Nazi zulmü ile ilgili bir alıntı yapan odur: *“Auschwitz'de Yahudilerin topluca imha edilmesi kültürün başarısızlığını tartışmasız biçimde ispat etmiştir”*. (s.459) Bu epigraf Yahudilerin topluca katledildiği Auschwitz kampının, insanlığın düşünce hayatında/yaşam felsefesinde ne kadar olumsuz bir etki bıraktığına dairdir. Çünkü ahlâkî kötülüğü temsil eden bu kampta, insanoğlu gerçekten de *“kendine olan inancını”* kaybetmiştir. (Neiman, 2006, s.288)

Romanda, Tuna, şiddetin ve ölümün kaynağını sorunca Birol, BTO diye adlandırılan bir örgütün öz yıkım yaşadığını; insanı, ülkeyi ve kuralları cinayet işleyerek yok etmek istediğini söyler. (s.331) Birol bu sözlerinden hemen sonra örgüt üyeleri tarafından katledilir, Tuna ise yine kurtulur. Birol, Tuna, Musa gibi bir çok kahraman; bu örgüt dahil, tüm terörist grupların kâr amacı güden silah tüccarları, politikacılar, medya grupları tarafından desteklenip beslendiğini tahlil ederler. (s.248, 332) Dolayısıyla kapitalizm, romanda kötülük teminin işlediği her noktada, sebepler arasında sayılan bir olgudur. Bu nedenle Deleuze ve Guattari'nin belirttiği gibi, kapitalizmin "*şizofrenik bir yük ürettiğini*" kabul etmek ve bu yükün Tuna başta olmak üzere, roman kahramanlarını etkilediğini söylemek olasıdır. (2014, s.57) Şizofren ve paranoyak kişilerde, kapitalizmin temel dinamiklerinin kamusallaşmasına yardım eden vasıtaların negatif etki yarattığı, konuyla ilgili araştırmacıların ortak görüşüdür. Bahisleri geçen Deleuze ve Guattari, kapitalizmin yaydığı kodların kişileri hem ablukaya aldığını hem de almıyor gibi gözükmeye çalıştığını iddia ederler. (Yardımcıoğlu ve Kaplan, 2018) Romanda hastabakıcı Hasan, Tuna BTO örgütüne yönelik "*yaratık, hayvan*" gibi yakıştırmalar yaparken devreye girer ve kapitalist düzene şöyle işaret eder. "*Para vardır ardında hocam. Para her şeyi yaptırır insana... Malum çiğ süt emmişiz hepimiz.*" (s.378) Birol da kapitalist kodların şiddeti nasıl beslediğini şöyle tahlil eder: "*aç gözlülük, alkolizm, tüketim hırsı, kısa yoldan ve her şeye rağmen zengin olmayı destekleyen politikacılar, medya grupları, ırkçılık...*" (s.332) Bu sözlerinde Birol da kapitalizmin bireye tanıdığı özgürlüğün, aslında onu bir otoriteye bağlı kıldığını, itaate zorladığını işaret etmekte saydığı neden ve güç gruplarının, kişileri ruhsal bunalımlara sürüklediğine inanmaktadır.

Söz konusu bunalım, Deleuze ve Guattari'nin de dikkat çektiği bir noktadır. Buna göre kapitalizm ancak sorun yaratarak var olan bir sistemdir ve bu nedenle bunalımlı, sorunlu insanlar arzular. (Yardımcıoğlu ve Kaplan, 2018) Tuna roman sonuna doğru kendisi gibi şizofrenik bir sürece girdiğine tanık olduğu Avukat Mutlu ile konuşur. Bu konuşmada Mutlu'nun da bunalımlı ve kâbuslar yaşadığını gözlemleyebildiğini belirtir. Tuna'ya göre hem kendisini hem Mutlu'yu delirten şiddet ve ölüm, birilerini sevindirmektedir. "*Sevinenler vardı tabii. Silah tüccarları, uyuşturucu kaçakçıları ve din, millet tacirleri. Bunların bazılarında iş adamı hatta iş kadını... bazılarında da politikacı denebiliyor, biliyor musun...*" (s.462)

Bu cümlelerinde kapitalist kodlara dikkat çeken Tuna, roman sonu geldiği için olsa gerek, her şeyin düzeleceğine, bu kâbusların biteceğine dair cümleler de kurar. (s.463) General Turhan Özsoy, romanda Tuna'nın bu beklentisinin aktörleri arasında olması bakımından önemli bir kahramandır. General de ekonomik çıkarları ve kapitalist düzeni iç savaşın nedenleri arasında sayar. Fakat ona göre bu nedenlerin toplumsal huzursuzluğu arttırmak amacıyla devreye sokulması her çağda her toplum için geçerli bir durumdur. Türk toplumu bir dönüşüm sürecindedir ve tıpkı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, dönüşüm süreçlerinde önce kan dökülür, sonra barış sağlanır. (s.132,133) General'e göre "... bu iç savaşın asıl sebebi yenileşme ve modernleşmeye çelme takan ekonomik çıkarın son çığılıklarıdır" ve muhakkak son bulacaktır. (s.133)

Kapitalist ekonomik sistemin kişi ve toplum üzerindeki etkisi, postmodern teoride "nihilizm ve kinizm" yaratır. Postmodern anlatıların "siyasi hayal kırıklıkları" bozgunculuk, anarşizm, taşkınlık, çılgınlık dolu görüntüler içermesi bu nedenlerdendir. (Eliuz, 2016: 82) Buket Uzuner ise bu noktada bilinçli tercihle siyasal bir tavır takınmış ve eserini "nihilizm ve kinizmin" yansıdığı görüntülerle doldurmuştur. Şair kahramanı Doğan Gökay'a "yazmak bir eylemdir ve siyasidir!" (s.474) dedirten odur. Dolayısıyla 1970'lerin ünlü "kişisel olan siyasaldır" şeklindeki sloganını, yani kişisel ile kolektif olgular arasında bir fark olmadığı tezini işleyen yazar, Tuna'nın karabasanları aracılığıyla toplumsala kapı aralamıştır. Ayrıca yazar, şizofrenlerin, bilinç dışının bilinci kırma ve yok etme çabasına rağmen, toplumsal düzen ve sistem ile ilgili kodları çözebildiğine dikkat çekmesi bakımından çağcıl bir yaklaşım sergilemiştir. Çağımızın ruhsal açıdan sağlığını kaybetme yolundaki başarısı (!) Uzuner'i de etkilemiş olsa gerektir. Bu amaçla Uzuner, bir sosyolog tavrı ile toplumumuzu ruhsal açıdan etkileyen 1960-1980 sürecini tahlil etmeyi tercih etmiş ve bu tercihi "iç savaş" adı altında görünür kılmıştır. Toplumumuzun, art arda yaşadığı darbe ve muhtıralar nedeni ile özellikle 1970'li yıllar ortasından itibaren teröre teslim olduğu, resmi tarihin de kaydettiği bir gerçektir.

Güncelde, 1978 yılının söz konusu olduğu romanda, 1980 darbesinin ayak sesleri duyulmaktadır. Aşk sacayağının çocukları ise, yine bilinçli bir tercihle, darbe çocuğudurlar. Ada, 12 Mart Muhtırasını hatırlatır biçimde 12 Mart, Aras 13 Mart doğumludur Tuna ise 12 Eylül doğumludur. Bu süreçte ülkenin yaşadığı şiddetin gölgesinde çocukluğunu geçiren kahramanlardan Ada'nın, doğum günlerinde darbe yapılmasının tesadüf olup olmadığını sorması manidardır. (s.163) Çünkü bu soru ile Ada, siyasi

terör ve kaosun çocuklukları dahil tüm yaşamlarına, örneğin gençliklerine de zarar verdiğine işaret etmektedir. Nitekim Aras bir akşam maçtan eve geç geldiği için tedirgin olan roman kahramanları, aslında maçın yakınında terörist bir eylem yapıldığı için Aras'ı da kaybettiklerine dair korkunun esiridirler. İlginç şekilde, Aras bu maç dönüşünde denize atlar ve ölür.

Bu sürecin kendisini etkileyeceğini bilen Tuna ise süreci en iyi takip eden kahramandır. O sürekli bunların bir kâbus, bir karabasan olduğunu, aslında beyninin ona bir oyun oynadığını söylerken dış dünya gerçekliğinin etkisinde olduğunu bilir. Yani o şizofrenik sürecinin, kendi kişisel tarihinin kaçınılmazı olacağını farkındadır. Onun daha roman başında iç dengelerinin şiddetle sarsılması, liflerinin kopması (s. 1,17) bu gerçeği kabul edişinin sonucudur. Askere götürülürken “*psikosomatik düzenleyici haplar*” kullandığını itiraf eden Tuna (s.25) okuru, karabasanlarına hazırlamaya romanın girişiyle başlar. Bu karabasanlarda inkârcı kişiliğini sürdüren, yaralanan, tedavi gören ve yedi aylık süreç sonunda durulan Tuna, dış dünyadaki özel yaşamını mektuplarla takip eder. Bu nokta onun General Turhan Özsoy ile gelecek konulu konuşmalar yaptığı ve umut dolu cümleler kurduğu noktadır. Tuna konuşmada, insanoğlunun duygularına, ruha, sezgiye önem vermedikçe arınamayacağını belirtmiştir.

Eve dönme sürecinde ise yine bir salı sabahı General'in arabası ile Kuzguncuk'ta ilerlemektedir. Bu sırada annesinin, General'in aslında başhekim olduğuna ve kendisinin evden bir ambulansla alındığına inandığını hatırlar. Yani ailesi ve yakınları için Tuna, askerde değil, hastanededir. Olay örgüsündeki bu son sahneler okura (s.498, 499) romanın özetini de verir. Ruhsal bunalımlarının farkında olan bir genç edebiyat öğretmeni, öngördüğü gibi bunalımlar yaşamış, kendisini bunaltan nedenlerden ve ontolojik sorgulamalardan kaçamayacağını gördüğü bu süreci, iyileşerek atlatmıştır.

3. TUNA'NIN KARABASANLARI/METNİN ÜSTKURMACA BOYUTU VEYA KURGUSAL GERÇEKLİĞİ

Yukarıdaki son cümlelerde romanın özetini vermiş olsak da bu durum, romanın taşıdığı farklı postmodern unsurların yok sayılacağı anlamı taşımaz. Örneğin kesin cümlelerimize rağmen, yazarın, romanı “*yanılsama*” üzerine kurduğunu göz ardı edemeyiz. Bu durum postmodern özgürleşmenin ancak şizofrenik süreçlerden geçtikten sonra yaşanacağına dair öngörü ile de uyumaktadır. (Emre, 2006, s.55) Romanda bu şizofrenik sürecin yanılsamalar ile görünür kılınmak istenmesi de postmodern tavrın temelinde

ontolojik şüpheden kaynaklı arayışlar bulunması ile ilgilidir. Yanılsamaların yansıdığı üstkurmaca boyutta Uzuner, tematik kurguyu okurun kafasında çelişkiler yaratmak üzerine kurar. Dolayısıyla dış gerçeklik, kurgusal gerçekliğe dönüşür. Yazarın, Tuna'nın karabasanları ve sözlerinden güç alarak, okurun somut reel gerçeğe dair bilincini kırmak istediği noktalar, bu geçişin sağlandığı noktalardır. Örneğin; “*Yani bu olanlar gerçek değil Sefer! Tamamen planlamış, tamamen beynimin kurguladığı bir bilinçaltı oyunu !.. Bunlar bir yanılsama, bir karabasan, bir düşün!..*” (s.95) tarzı cümlelerinde yaşadıklarının gerçekliğini inkâr eden Tuna'nın kendisi de yanıldığını düşünür/yanılsamalar yaşar. “*Sence bu gerçek olabilir mi? Sırf ben düşledim diye, benim düşlediğim biçimde savaş çıkabilir mi Sefer?*” (s.93) diyerek şaşkınlığını ifade eden Tuna, aşağıdaki sözlerinde kuşkunun kucagında debelenen bir şizofrendir: “*Belki de gerçektir? Belki de kendi gerçeği olan kâbus değil de iç savaş gerçektir. Yanılan başkaları değil, asıl kendisiydi...*” (s.125)

3.1. Oyunsu Yapı

Metindeki yanılsamalar sayesinde, hem Tuna'nın iç savaşının hem toplumsal iç savaşın gerçekliği konusunda kafası karışan okur, metnin oyunsu yapısının içine çekilmiştir. Üstkurmacının oyunsu boyutu, “*pragmatik bir işlev*” taşır. (Ecevit, 2006, s.73) Şöyle ki sorular sorarak, şaşırarak metni takip eden okur, öncelikle estetik zevk aldığı için, roman aracılığıyla güzel sanatların temel hedefine varmış olur. Gerçek mi/düş mü sorusunun peşine düşen bilinçli okur ise roman aracılığıyla en azından ülkemiz siyasi tarihinin 60-80 sürecini takip edecek ve kendi adına bir bilinçlenme yaşayacaktır. Bunlar oyunsu yapının pragmatik işlevi açısından önemli kazanımlardır.

İnkâr ile kabul arasında gelgitler yaşayarak güvenilmez bir anlatıcı olduğunu ispatlayan Tuna yanında, onun hayatının vazgeçilmez kahramanları da metnin oyunsu yapısına hizmet ederler. Şöyle ki roman sonunda “*Tanıklar Konuşuyor*” başlıklı bölümde; Ada, Zübeyde Hanım, Meriç, Doğan Gökay, Aliye, Pervin Gökay, dayının eşi Burkan Gökay, Ada'nın dadısı Cihan da söz alır ve konuşurlar. Yani roman kahramanları farklı kimlikler üstlenir ve bu defa okurun karşısına anlatıcı rolü ile çıkarlar. Böylece postmodern anlatıların alışılâ gelen biçimsel kuralları zorlayarak farklı arayışlar içine girme eğilimi, kahramanlardaki statü değişikliği ile sağlanmış olur.

Bu statü değişikliği, onların anlattıklarını okudukça Tuna'dan bildiğimiz yanılsamalarla yeniden bağ kurmamıza neden olur. Çünkü bu

kahramanların her biri, kendi hikâyelerine, Tuna'nın/yazarın kendileri ve olup bitenler konusunda anlattıklarının yanlış/farklı olduğunu ısrarla vurgulayarak başlarlar. Örneğin Pervin Gökay'ın ilk cümlesi "*Sanıldığı gibi değildi*" şeklindedir. (s.442) Doğan Gökay, hikâyesine "*çocuklar biraz abartıyorlar*" (s.429) diye başlarken, en radikal cümleyi Aliye kurar ve "*Hepsi yalancı*" der. (s.437) Aliye hikâyesinde, Ada'yı niçin katil ilan ettiğine dair trajik boyutu öne çıkararak haklılığını ispat peşindedir. Yani görünenin arkasındaki asıl gerçeği işaret etmektedir. Şair Dayı Doğan Gökay da dört çocuğu, Tuna ve yazarın anlattıklarından farklı anlatır ve örneğin Meriç'in aslında içlerindeki en pasif karakter olmadığını belirtir. Meriç, diğer üçünün gördüğü gibi, saf da değildir. Sadece onun hedefine ulaşması ise Şair Dayı'nın okurla paylaştığı ispat malzemesidir. Dolayısıyla roman boyunca ezik, pasif, saf kimliklerine hapsedilen Meriç'teki kimlik değişimi, biçimsel denemelerle ve birbirini yalanlayan ifadelerle romanın devinimine hız verme çabasındaki oyunsu yapının ürünüdür.

Bu tanıkların bir kısmı roman sonunda Tuna'ya mektup yazar. Yazarın, başkahramanının inkâr ettiği dış gerçekliği, bu mektuplar vasıtasıyla gerçek kılma çabası da metnin oyunsu yapısına hizmet eden bir durumdur. Çünkü bu mektuplarda ülkemizin bir iç savaş yaşadığı doğrulanmaktadır. Yani dış gerçekliğin kabulü, metnin kurgusal gerçekliğinde/üstkurmaca boyutunda gerçekleşir. Örneğin Ada "*Sanki bir iç savaş yaşayan biz değildik*" derken (s.469) ülkedeki terörizme dikkat çeker. Anne Zübeyde Hanım "*memlekette sulh*" arzular ve oğluna ne zaman döneceğini şu cümle ile sorar: "*Sefer uğradı elimi öptü, seni sordu, ne zaman taburcu, yani... terhis olacağını merak etmiş.*" (s.470) Bu soruda annenin Tuna'nın hastanede olduğunu bildiği; fakat onu üzmemek için, askerden terhis olacağına dair bir izlenim yarattığı ortadadır. Nitekim Ada da iç savaşı kabul ettikten sonra, seçme şansını Tuna'ya verir. "*Orası neye benziyorsa öyledir*" ifadesinde, Tuna'nın anlattıklarına inanacağını işaret eder. Dolayısıyla mektuplarda tavır, gerçeğin bilindiği, fakat Tuna'nın iyileşmesi hususunda yardımcı olacaksa eğer, onun inkârlarının kabul edilebileceğine dairdir. Sadece Meriç, roman sonunda ancak çözdüğümüz "*mantıklı doktor*" kimliğine uygun biçimde, iç savaşın gerçek olduğunu, Tuna'nın ise bu süreci bir hastanede geçirdiğini kararlılıkla yazar Tuna'ya. Çünkü onun hastanesinde de iç savaşta ölen ve yaralananlar vardır. Tuna'ya hastanesine bir başhekim atanacağını yazmış ve ismini de vermiştir. Dr. Kutlu'dur andığı isim. Dr. Kutlu Çeçen, Tuna'nın karabasanlarında görev alan, ihtiyaç duyduğunda ona tedavi uygulayan, konuşarak onun bilinçaltındaki korku ve istekleri deşen isimdir. Meriç'in, Dr. Kutlu'yu dış dünyanın gerçek kahramanlarından biri kılması da romandaki oyunsu yapının bir başka

boyutudur. Kafası karışık okur ise yavaş yavaş aydınlanmakta, Tuna'nın bu süreci hastanede geçirdiğine inanmaya başlamaktadır.

Tuna'nın askerlik sürecine tanık olan, dolayısıyla kendi ifadesiyle karabasanlarında görev alan bir başka kahramanı ise Şair Dayı Doğan Gökay gerçek kılar. Yüzbaşı Birol'dur bu kahraman. Hatırlanacağı gibi Tuna'yı evden alan bu subay, onun gözleri önünde şehit edilmişti. Sık sık birlikte olan bu ikili edebiyattan, sanattan ve aşktan söz ederler. Aydın Kemalist Türk askeri olmaklığı ile Tuna'yı şaşırtan bu asker, Tuna'ya nişanlı olduğunu ve nişanlısı Neşe'nin, Doğan Gökay'ın "*Kumral Ada*" başlıklı kitabını, şairden imzalı olarak almak istediğini söylemiştir. Doğan Gökay, Tuna'ya mektupta, bir kitapçının açılışında Neşe adlı bir genç kızın kendisine ulaştığını yazar. Neşe, nişanlısı Birol'un kendisine verilmek üzere Doğan Gökay imzalı bir kitap bıraktığını ve onu almak için geldiğini söylemiştir. Bu kitap, ilk baskıdır. Doğan Gökay ise ilk baskının kendisinde olmadığını bildiği için, bir başka "*Kumral Ada*"yı, lavaboda imzalamış ve Neşe'ye vermiştir. Bu anlatılanlar esnasında "*Kumral Ada*" ile ilgili bir boşluk yaratılmışsa da bu, dikkatli okurun çözebileceği tarzındadır. Şöyle ki şairden imzalı bu ilk baskı, bu süreçte Tuna'nın çantasındadır ve Tuna bu kitaptan Birol'a da bahsetmiştir. Ama Tuna bu kitabı Suları'nın evinde bırakmış, yanına almamıştır. Yani henüz evine dönmeyen Tuna'nın bu kitabı Doğan Gökay'a vermesi de ihtimal dışıdır. Dikkatli okur kitabın Suları'nın evinde unutulduğunu bilmektedir.

Neşe giderken Dayı'ya, Tuna'ya selamlarını iletmesini söyler. Birol bir asker olarak görev yapıp şehit olduğuna göre, kafalar yine karışmıştır. Acaba Tuna hastanede değil de gerçekten askerde midir? Bu noktada akla yine, Ada'nın "*nerede hissediyorsan oradasındır*" şeklindeki telkini mi getirilmelidir, yoksa, Tuna için askerde/hastanede diye kesin cümle mi kurulmalıdır? Görüldüğü gibi her ihtimalin mümkün olabileceğine dair yaratılan kanı, okuru bilmece çözmeye zorlayacak cinstendir. Nitekim diğer asker kahraman General Turhan Özsoy'un bir başhekim olduğuna ve Tuna'nın evden ambulansla alındığına dair yaratılan kanı da bilmecenin çözülemeyen unsurlarından birisi olarak kalacaktır.

3.2. Çoğulcu Yaklaşım/Çoğulculuk

Anlatıcıların çoğalmış olması romanın bu boyutunun da tahlilini gerektirir. Çünkü romanda bakış açıları da çeşitlenmiş, aynı sahneleri farklı bakışlarla yeniden anlatan bu kahramanlar, üstkurmaca boyutun önemli aktörleri haline gelmiştir.

İnsanoğlunun varoluşuna anlam katan ya da onu olumsuzlayan değerleri, hiyerarşik bir düzene tabi tutmadan bir arada yaşıyor olması, postmodern anlatıların çoğulcu tavrını besleyen bir durumdur. Öyle ki “çoğulculuk postmodernizmin yaşamda da sanatta da ana eğilimidir.” (Ecevit, 2006, s.66)

Uzuner, çoğulculuğun bir ayağını oluşturan “tatların özgüllüğü” meselesini, (Ecevit, 2006, s.66) Kuzguncuk’un insan mozaiğini resmederken çizmiş ve daha önce tahlillerimize konu olmuştu. Yine diğer ayak olan, “karşıtlıkların çoğulluğunu” da (Ecevit, 2006, s.66) Tuna’nın hastanede/askerde karşılaştığı kişilerin farklı coğrafyalardan, dinlerden, mezhep ve etnik kökenlerden olduğunu belirtirken işlenmişti. Bu açıdan “farklılığın ideolojik” (Jameson, 1994, s.432) savunucusu olan Uzuner, “karşıtlıklardan yeni bir kozmolojiye” varabilmiştir. Romanda bu yeni kozmik âlemi, çatışan unsurların yarattığı yeni dünyayı; Nesim, Mutlu gibi kahramanlar aracılığıyla daha önce tanımlamıştık. Buna göre hayallerdeki Türkiye; farklılıkların kabullenildiği ve bir değer olarak görüldüğü Türkiye’dir.

Çoğulculuk boyutunda daha önce dikkat çekmediğimiz vak’a, Karagöz ve Hacivat oyununun sahnelendiği vak’adır. Tuna’nın geçmişe dönerek hatırladığı bu sahnede Şair Dayı bu gelenek ile ilgili bilgi vermektedir. Ardından bir arkadaşı köşke gelir ve oyununu sergiler. Oyunda farklı coğrafyalardan, farklı sosyal statü ve mesleklerden, farklı dinlerden kahramanlar; oyunun var olma nedeni olan “gülmece” unsuru adına birlikte hizmet etmektedirler. Süreyya Mercan oyundan sonra Osmanlı’nın “*tıpkı bir mozaik bulmaca gibi farklı parçaları ustalıkla yan yana koyup resmi tamamlayarak*” şeklinde başlayan bir cümle kurar. (s.207) Osmanlı Devleti’nin yüzyıllar boyu ayakta kalma nedeninin “*insan kardeşliğini*” sağlamış olduğu gerçeği ile ilişkisi ise bizi, hem Süreyya Mercan’ın sözlerinin doğruluğuna hem de romanın çoğulcu kimliğine taşır. Süreyya Mercan’ın sözleri, postmodern düşüncede, farklılıkların kendi özgül değerleriyle anlam kazandığına dair düşüncenin de dışavurumudur.

3.3. Edebi Meseleler ve Yazma Edimi

Üstkurmaca boyutta; oyunsuluk, çoğulculuk, rol değişimi gibi unsurlarla metnin ontolojik boyutunu sorgulamaya açan Buket Uzuner, postmodernizmin yazma edimi konusundaki tavrını da benimsemiştir. Bu noktada ilk dikkat çekici mesele, roman başlığı olan “*Kumral Ada Mavi Tuna*” ifadesi ile ilgilidir. Ada’nın annesi Pervin Gökay, kızı ile Tuna’nın arkadaşlığını benimser ve onları “*Bu durumda Kumral Ada’yla Mavi Tuna*

oluyorsunuz siz demek ki" (s. 117) şeklindeki cümlelerle metin içinde, metnin başlığına dikkat çekmiş olur. Şair Dayı Doğan Gökay ise "*Kumral Ada*" başlıklı şiir kitabı ile ünlenmiş bir şairdir. Bu kitabın ilk baskılarından birini imzalayarak Tuna'ya hediye eden Dayı, Tuna'daki edebiyat sevgisini palazlandıran kahramanlardandır. Daha önce değindiğimiz gibi Tuna bu kitabı uzun süre çantasında taşımış sonra Suları'nın evinde bırakmıştır.

Roman başlığı, Uzuner'in, yazma edimi ile ilgili yanlısalar yarattığı bir başka alan daha olur. Şöyle ki Doğan Gökay daha önce bahsi geçen tanıklığında Tuna'ya "*kendi kitabını yazarak kurtulacağına*" dair telkinlerde bulunur. Bu ifade ile Tuna'nın döndükten sonra bir roman yazacağı ve başlığının da "*Kumral Ada Mavi Tuna*" olabileceğine dair bir ihtimal işaret edilir. Halbuki Doğan Gökay, yine roman sonundaki mektubunda, bir roman yazdığını, romanının adını "*Kumral Ada - Mavi Tuna*" koyacağını belirtmiştir. (s.474) Sonunu henüz bağlamadığı bu roman hakkında Tuna ile sohbet de eden Doğan Gökay, postmodern tavra uygun şekilde "*yazarın konumunu sorunsallaştırmıştır.*" (Eliuz, 2016, s.109) Çünkü Uzuner'in kurgusal bir kahramanı, Uzuner'in kitabına sahip çıkmış, onunla özdeşleşmiş ve tüm metne "*bilmece*" gözüyle bakılmasına neden olmuştur.

Postmodern anlatılarda sanatkarlar, hem kendi yazma edimleri konusunda fikir üretir, bilgi verirler hem roman kişilerinin yazdıkları metinleri nasıl yazdıklarını anlatmalarını sağlarlar. (Ecevit, 2006, s.117) Doğan Gökay'ın romanını nasıl yazdığına dair ifadeleri, bu kapsamda değerlendirilmelidir. Doğan Gökay bu romana, iç savaş ortamında kimsenin şiirle veya romanla ilgilenmeyeceğini bildiği halde başlamıştır. O, diğer romanında olduğu gibi önce karakterlere çalışmış, onları ete kemiğe büründürmüş, sonra "*çatıyı çatmıştır*" (s. 474)

Aslında Gökay, bu defa kendisini şanslı hisseder. Çünkü roman kahramanları canlı kişilerdir ve o çocukluklarından beri tanıdığı kahramanlarını ete kemiğe büründürmekte zorluk çekmemiştir. Aras, Meriç, Ada ve Tuna'yı, Kuzguncuk'taki çocukluk yıllarından beri tanıdığı, onların kişisel durum ve mutluluklarını yakından gözlemleyebildiği için başarılı olacağını düşünen Gökay, romanında toplumsal gerçekçi bakış açısıyla ilerleyecektir. Ayrıca bu dört kahraman, 1990'larda bir Doğu Akdeniz ülkesinin sosyal siyasi panoraması açısından uygun parametrelerdir, çünkü hayatlarının parçalanmasında toplumsal bölünmelerin payı vardır. Görüldüğü gibi bu cümleler, herhangi bir yazarın, eseri ile ilgili sorulan sorulara cevap verdiği bir röportajdan alınma cümleler gibi durmakta ve Uzuner'in kendisini de eseri içinde bir nesne olarak konumlandırıldığına işaret etmektedir.

Doğan Gökay, postmodern anlatıların edebiyat konusunda “*kuramsal düşünce üretme*” boyutunu, (Ecevit, 2006, s.117) metne içkin bir öge haline getirmesi bakımından da önemli bir kahramandır. Yardımcısı ise elbette Tuna’dır. Bir edebiyat öğretmeni olarak Tuna, tüketim toplumuna dönen ülkemizde edebiyat ve sanatın değersizleştirilmesinden oldukça rahatsızdır. (s.70) Doktor Kutlu ise bu olguya farklı yaklaşır ve edebiyatın kızlarla özdeşleştirilmesi fikrine karşı çıkar. Buna göre Doktor’un lise edebiyat öğretmeni, erkek öğrencilerdeki bu yanlış kanıyı yıkmış, ve “*iyi edebiyatın*” zekâ ve yetenek ürünü olduğunu, söz ve anlam bilimi manasına geldiğini öğretmiştir. (s.85)

Nitekim Doğan Gökay da korkularını ve acılarını yazdıkları arasına saklayarak zekâ oyunları yapan bir edebiyatçıdır. (s.233) Gökay’ın on şiir kitabı ve bir romanı vardır. Yazdığı her şey zevkle okunan ve takip edilen bu sanatkar, başarısını neye borçlu olduğunu anlatırken de “*kuramsal düzeyde*” bilgi üretmektedir. Buna göre Doğan Gökay başarısını edebi çizgisinde sabit kalarak yakalamıştır. Kendisine saygı duyduğu için herhangi bir grubun, ideolojinin, partinin sözcüsü olmamış, edebiyat dışı bir olgunun peşine düşmemiştir. Doğan Gökay için edebiyatçı, aynı zamanda entelektüel kimlik taşıması gereken bir öznedir. Fakat ülkemizde edebiyatçılar bu kimliğin arka planını dış dünyada aramakta, kendi halkı ile arasına mesafe koyarak, içinden çıktığı toplumsal gerçekliğe yabancılaşmaktadır. Edebiyatçı, her dem taze kalabilmek için halkından kopmamalı, sürekli çalışmalı ve kişisel hırslarından arınmalıdır. (s.431-432)

Bu ifadelerde yine poetik ilkeleri sorulan bir edebiyatçı kimliği ile konuşan Doğan Gökay, belli ki Uzuner’in konuyla ilgili görüşlerinin temsilcisidir. Doğan Gökay bu temsiliyete edebiyatın görevi konusundaki düşünceleri ile devam eder. Ona göre edebiyat, insanları uyarır, silkeler ve harekete geçmelerini sağlar. Onun, Tuna’nın, edebiyat ilgisi nedeniyle silkelenerek bir gün kendi kitabını yazacağına dair umudu, bahsi geçen fikrinden kaynaklanmaktadır. (s.436)

3.4. Metinlerarasılık

Üstkurmacanın türevi olan metinlerarasılık, özde edebî metinler arasındaki ilişkinin ortaya dökülmesi ve yeniden kullanılması amacına odaklıdır. Metinlerarası düzlemde sanatkar üretilmiş metinlerin “*dünyasına sığınarak*” eserinde farklı bir motivasyon yaratır. (Ecevit, 2006, s.153)

Uzuner, roman başında Tuna ve Ada’nın özgürlük konulu diyaloglarında Nâzım Hikmet ile Tefik Fikret’in isimlerini anar. (s.7) Hem Nâzım’dan hem Fikret’ten alıntılanan özgürlük konulu ifadeler, tırnak içinde

değiştirilerek kullanılır. Bu kullanımlarda Uzuner, açık gönderme yapmış, alıntılarla “*kapalı anlam*” hedeflemiştir. (Eliuz, 2016, s.128) Çünkü her iki şairin özgürlük konulu sözleri, Tuna ve Ada’nın insanoğlunun özgürlüğünü kendi eliyle kısıtladığına dair kanıya vurgu için kullanılmıştır.

Aynı işlev romanda; Sartre, (s.5) Camus, (s.151) Beckett (s.151) gibi Avrupalı felsefecilerin isim ve eserleri anılırken de söz konusudur. Bu açık göndermelerde Uzuner, adı geçen felsefecilere ait düşüncelerin, yine insan özgürlüğü ve çağımızda bu özgürlüğün işgal edildiği yolundaki görüntülere, arka plan malzemesi olarak kullanır.

Romanda kahramanlar, şiir okuyarak terapi uygulurlar. Örneğin Avukat Mutlu, Onat Kutlar’ın ismini vererek Kutlar’ın bir şiiri ile metinlerarası ilişki kurar. Kutlar’ın “*Bir Soru Ne Kalacak Bizden Geriye*” başlıklı şiirinden birkaç bendi okuyan Mutlu, bu alıntı ile “*yalın söylemdeki tek boyutluluğu*” kırar. (Eliuz, 201, s.126) Mutlu bu şiiri, Türkiye’de halkların kardeşliğine vurgu yapılan bir dialog sonrası okur ve estetik bir nesne aracılığıyla insandan geriye ancak iyiliğin ve güzelliğin miras kalacağını işaret ederek, kötülüğü, yani iç savaşı olumsuzlar. (s.102-103)

Mutlu’dan sonra Tuna da bir şiir okur. Onun okuduğu şiir Doğan Gökay’ın “*Kumral Ada*” başlıklı kitabındandır. Dolayısıyla bu kitabın varlığı bile bir şüphe kaynağı iken, bu kitaptan alıntı yapan Tuna, aslında bu defa şair kimliği ile karşılaştığımız Buket Uzuner’in sözcüsüdür. Uzuner, kendisinin kaleme aldığı şiiri, roman kahramanlarından birine aitmiş gibi resmederken de bir oyun oynamaktadır. (s.103)

Tuna, aşk konusunda Ada ve Aras ile yaptığı bir konuşmadan sonra da Aragon’dan mısralar olur. Yine bu alıntıda da söz konusu olan “*kapalı anlam*” ile Tuna’nın, Ada-Aras aşkını kabullenmesi gerektiğine, Ada’nın Tuna’ya, Aras’a duyduğu hislerle sevemeyeceğine dair gönderme söz konusudur. (s.226)

Uzuner, metinlerarası düzlemin önemli öğelerinden montaj tekniğini ise roman başında kılınır. Bunu gazete haberlerini metne dahil ederek yapan yazar, metnin kurgusuna “*düşünsel destek sağlama*” amacındadır. (Eliuz, 2016, s.145) Çünkü bu gazete haberleri, dünyanın çeşitli coğrafyalarındaki terör ve şiddetten bahsetmekte ve Tuna’nın iç savaşına kapı aralamaktadır.

Metinlerarası düzlemden Uzuner’in en çok kullandığı teknik, epigraf tekniğidir. Romanda her bölüm başında bir epigraf söz konusudur. Epigraf; “*bir eserin her bölümünün başına ya da eserin başına öne sürülen düşünceleri özetleyen cümle, mısra, atasözü, vecize vs. türlerinde konulan*

metindir.” (Eliuz, 2016, s.128) Epigraf konusunda daireyi geniş tutan Uzuner, Türk ve Dünya edebiyatından, düşünce hayatından yaptığı alıntılarda, epigraf ile bölüm içeriği arasında uyum sağlaması bakımından oldukça başarılıdır. İtalik ve tırnak içinde yazarak, altında da alıntı yaptığı ismi belirterek “*bunu söyleyen ben değilim*” (Aktulum, 2000, s.95) diyen Uzuner için epigraflar, bölümde işleyeceği teze, temaya, olguya, hazırlık vasıtasıdır. Örneğin “*Aras Nereye?*” başlığını taşıyan bölüm bir Ingeborg Bachmann alıntısı ile başlar: “*Sevgili kardeşim, ne zaman bir sal yapacağız kendimize ve yelken açacağız gökyüzünden aşağıya?*” (s.254) Bölüm başlığının soru ifadesi olması gibi, epigraf da bir sorudan ibarettir. Aras’ın sonsuzluğu, söz konusu sorunun cevaplanamayacağını işaret ederken epigraf-içerik uyumu sağlanmış; okur, böyle bir soru sorulduğuna göre, Aras’ın başına kötü bir şey geleceği düşüncesine hazırlanmıştır.

Nâzım Hikmet’in “*Beykoz’da oturmalı Beykoz’da çalışan adam/ Fakat Kuzguncuk şirin yerdir/ Ve gayet nefis yapan gül reçelini pansiyoncu/ Madam ve kızı Rasel...*” (s.31) başlıklı mısralar, “*Kuzguncuk/İstanbul*” başlıklı bölümün girişindedir. Bu bölümde Nâzım’ın ifade ettiği biçimde Kuzguncuk’un şirin, güzel ve mutlu bir semt olduğu işlenir. Yine Yahudi pansiyoncu Madam ve kızı Raşel’in adının anılması, Tuna’nın, Kuzguncuk’ta din farklılığının önemsenmediğine dair tezini güçlendiren ifadelerdir. Madam ve kızı, bölümde farklı kadın kahramanlarda, farklı isimlerde vücut bulurlar.

Fuzûlî’nin *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisinden alınan “*Ol kızlar içinde bir perizâd/ Kays ile muhabbet etti bünyâd.*” (s.18) şeklindeki sözleri de “*Kumral Ada: Mabel!*” başlıklı bölümün girişindedir. Bu bölümde, Ada ile Mabel diye çağırdığı Tuna’nın, ilk karşılaşmaları söz konusudur. Ada, Leyla ile Kays hikâyesinde olduğu gibi Tuna’yı ilk görüşte etkilemiş ve aralarındaki sevgi bağı mesnevidekine benzer şekilde, bu an, kurulmuştur.

“*Masal Değildi Onlar*” başlıklı bölümde ise Hans Magnus Enzensberger’den uzun bir epigraf söz konusudur. (s.43) Epigrafta iç savaşların küçük azınlıklar tarafından başlatıldığı belirtilmiştir. Bu düşünceye uygun biçimde, bölümde Tuna’nın mahalleden çocukluk arkadaşları, sahiplendikleri ideolojileri ile savaşmaya giden kahramanlara dönüşmüşlerdir. Örneğin Musa da küçük azınlıklardan birine, siyasal İslamcılara dahildir.

4. SONUÇ

Buket Uzuner’in *Kumral Ada Mavi Tuna* başlıklı romanı, postmodern öğelerle örülü bir eserdir. Yazar bu romanında iki anlatı düzlemi

kurar. Bunlardan ilki, dış dünyanın metne yansıdığı düzlem olan reel gerçeklik düzlemi, diğeri üstkurmacyı işaret eden kurgusal gerçeklik düzlemidir. Metnin reel dış gerçekliği; başkişinin tahlili, aşk, ölüm, farklılıklar ve toplumsal eleştiriler başlığında verilen argümanlarla sağlanır. Üstkurmaca boyutta ise söz konusu argümanların postmodernizmin öngördüğü gibi yanılısamaya, bilmeceye nasıl dönüştüğü ön plandadır. Yazar, okurda şüphe uyandırmak, onun dış dünya gerçeğinin görüldüğü gibi olmadığını anlamasını sağlamak için uğraştığı bu düzlemi, oyun kavramı üzerine kurar. Romanı kimin yazdığı şeklindeki soru ile başlayan oyun, neyin doğru veya yanlış, kimin gerçek veya yalan olduğu şeklindeki kuşku ile desteklenir. Bu boyutta yazar olarak kendisinin, edebî eser olarak metnin varlığını da sorgulamaya açan yazar, kahramanları aracılığı ile yine postmodernizmin ilkelerine hizmet eder ve deneysel uygulamalar yapar. Kahramanların rol değiştirmesinden, çoğulcu kimlikler kazanmasına kadar uzanan çizgi, metnin hem dış gerçeklik hem üstkurmaca boyutta temel tezlerinden olan çoğulluğun ve farklılığın, zenginlik anlamına geldiği tezine evrilir.

Uzuner üstkurmaca boyutu ve oyunsu yapıyı, yazma edimini, metne için bir öge haline getirirken de besler. Şair kahramanı aracılığı ile metnin parametrelerini nasıl belirlediğini, kahramanlarını canlandırırken ne yaptığını, sosyal eleştirilerinde hangi poetik bakışı sahiplendiğini ve metnin çatısını nasıl kurduğunu da işler. Metnin ortaya çıkma yönteminin metinde yazılması anlamına gelen bu durum da postmodernizmin ilkelerini dışa vurma yöntemlerinden birisidir. Uzuner'in bu boyutta, edebiyatı kuramsal düzeyde tartışması da postmodern bir tavidir. Çünkü yazar edebiyat ve sanatın toplum nazarında gördüğü değer, insana kattığı zenginlik gibi konularda da fikir üretir.

Uzuner üstkurmaca boyutta metinlerarasılık ögesiden de yardım alır. Gönderge/atıf, alıntı, sık kullandığı metinlerarası ögelerdir. Fakat yazar bu çizgide, daha çok epigraflardan yardım alır. Bölüm başlarına yerleştirdiği epigraflar hem bölüm içinde açılım kazanan vak'a, olgu ve tahlillerle uyumludur hem okuru anlatacaklarına hazırlaması bakımından manidardır.

Kumral Ada Mavi Tuna, modernizmin dünyayı kurtarmadığı tezi ekseninde şekil alan postmodern öğretinin, kodlarını var kılmak için yararlandığı vasıtaları kullanan postmodern bir anlatıdır. Bu tespit başkahraman Tuna'nın şizofrenik bir süreç geçirdikten sonra durulması ile de gözlemlenebilecek bir tespittir. Çünkü postmodernizm, emperyal ve kapital dünya düzeninin şizofrenik/paranoyak bireyler yarattığı tezi ekseninde, kişioğlunun ancak biçimsel arayışlarla iyileşeceğine inanır.

Tuna'nın aynı iyileşme sürecinde, ruhindaki iç savaşı kabul edip, toplumsal iç savaşı reddetmesi ve reddettiği bir olguyu neden ve sonuçları ile mantıklı şekilde analiz edebilmesi, bahsi geçen biçimsel arayışların sonucudur. Varılan bu sonuç çalışmamıza konu olan metni değerli kılan unsurlar arasındadır.

5. SUMMARY

Buket Uzuner's novel titled "*Kumral Ada Mavi Tuna*", is a novel decorated with postmodernist elements. The author forms two narrative planes in this novel. The first one is the real plane of reality where the outside world is reflected in the text, and the other one is the fictional plane of reality that points to metafiction. The real external reality of the text is provided by arguments given under the headings of the main characters's analysis, love, death, differences and social criticism. Meanwhile in the metafictional dimension, the foreground is how the arguments in question turn into illusions and riddles, as predicted by postmodernism. To create a sense of doubt in the reader and to make the reader realize that the reality of the outside world is not as it seems, the author forms this narrative based on the concept "game". The game that starts with the question of who wrote the novel, is supported with doubts about what is true or false, who is real or fake. In this dimension, the author, who questions the existence of herself as a writer and her text as a literary work, again serves the principles of postmodernism through her heroes and carries out experimental practices. The line that extends from the heroes changing roles to gaining pluralistic identities evolves into the thesis that plurality and difference mean richness, which are the basic theses of the text in both the external reality and the metafictional dimensions.

Uzuner nurtures the metafictional dimension and playful structure while making the act of writing an element inherent to the text. With her poet character, she deals with how she determined the parameters of her text, what she did when portraying her heroes, what poetic perspective she adopted in her social criticisms, and how she establishes the framework of her text. This situation, which means that the method of emergence of the text is written in the text, is one of the methods of expressing the principles of postmodernism. Uzuner's discussion of literature on a theoretical level in this dimension is also a postmodern attitude. Because the author also produces ideas like the value literature and art get from the society, the richness they bring to people.

Uzuner also gets help from the element of intertextuality in the metafictional dimension. Reference / citation and quotation are intertextual elements she frequently uses. However, here, the author gets help mostly from epigraphs. The epigraphs she places at the beginning of the chapters are both compatible with the events, facts and analyzes that unfold in the chapter, and are significant in that they prepare the reader for what she will tell.

Kumral Ada Mavi Tuna is a postmodern narrative that uses the tools used by the postmodern doctrine, which is shaped around the thesis that modernism did not save the world, to bring its codes into existence. This determination can also be observed by the protagonist Tuna's calmness after going through a schizophrenic process. Because postmodernism, on the axis of the thesis that the imperial and capital world order creates schizophrenic/paranoid individuals, believes that human beings can only heal through formal searches. In the same healing process, Tuna's ability to accept the civil war in his soul, reject the social civil war, and logically analyze a phenomenon he rejects with its causes and consequences is the result of the aforementioned formal searches. This conclusion is one of the factors that make this text important.

6. KAYNAKLAR

- Akay, A. (2010). *Postmodernizmin ABC'si*. İstanbul: Say Yayınları.
- Aktulum, K. (2000). *Metinlerarası ilişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Akyüz Sızgen, B. (2023). *Postmodernizm kavşağında Selim İleri romancılığı*. Ankara: Günce Yayınları.
- Best, S. ve Kellner, D. (2016). *Postmodern teori*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bolat, T. (2021). *Romanın kendini keşfi. Türk romanında üstkurmaca*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Çabuklu, Y. (2014). *Kovulanın izi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Deleuze, G. ve Guattari F. (2014). *Anti-Ödipus kapitalizm ve şizofreni* (Çev. Fahrettin Ege, Hakan Erdoğan, Mustafa Yiğitalp) Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Eagleton, T. (2018). *Edebiyat kuramı*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Ecevit, Y.(2006). *Türk romanında postmodernist açılımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eliuz, Ü. (2016). *Oyunda oyun postmodern roman*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Emre, İ. (2006). *Postmodernizm ve edebiyat*. Ankara: Anı Yayınları.
- Freud, S. (2006). *Rüya yorumları I*. İzmir: İlya Yayınları.
- Fromm, E. (2003). *Sevme sanatı*. (Çev. Işıtan Gündüz) İstanbul: Mopa Kültür Yayınları.
- Fry, P. H. (2017) *Edebiyat kuramı*. (Türkçesi Ayşe Demir, İbrahim Tüzer) Ankara: Hece Yayınları.

- Jameson, F. (1994). *Postmodernizm ya da geç kapitalizmin mantığı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Louster, P. (2000). *Aşk ve aşkın psikoloji* (Çev. Nurettin Yıldırım). Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Neiman, S. (2006). *Modern düşüncede kötülük*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Özdemir, M. (2014). *İslam düşüncesinde kötülük meselesi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Parla, J. (2016). Tarih yazımsal üstkurgu. *Üstkurgu/Üstkurmaca Üzerine*. (Derleyen ve Çeviren: Aytaç Ören). Ankara: Hece Yayınları. s.141-152.
- Sarup, M. (2010). *Postyapısalcılık ve postmodernizm. eleştirel bir giriş*. İstanbul: Kırk Gece Yayınları.
- Uştuk, O. (2016). *Aşk örüntüleri üzerine bir anlatı analizi*. 15.03.2024. <https://dergipark.org.tr>. Adresinden erişildi.
- Uzuner, B. (2009). *Kumral Ada Mavi Tuna*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Yardımcıoğlu, M ve Kaplan M. (2018). *Kapitalizm ve şizofreni. Deleuze ve Guattari*. 19.03.2024 tarihinde <https://dergipark.org.tr>. Adresinden erişildi.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Gönderim Tarihi: 16.11.2024

Kabul Tarihi: 10.12.2024

MEHDİ CHAREF'İN BEUR ROMANI *LE THÉ AU HAREM D'ARCHI AHMED*'DE GÖÇ VE UYUM: ÇATIŞMA VE KÜLTÜR(SÜZ)LEŞME YÖNTEMBİLİMİ OKUMASI

Migration and Integration in Mehdi Charef's Beur Novel *Le Thé Au Harem D'Archi Ahmed*: A Reading of the Methodology of Conflict and Acculturation

Ali TİLBE

Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi,
Yabancı Diller Bölümü, Fransız Dili Anabilim Dalı
ali.tilbe@iuc.edu.tr / alitilbe@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4634-8822

Yusuf TOPALOĞLU

Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi,
Yabancı Diller Bölümü, Fransız Dili Anabilim Dalı
yusuf.topaloglu@iuc.edu.tr / yusuftopaloglu84@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2832-6902
Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Mehdi Charef'in Le Thé au Harem d'Archi Ahmed adlı romanı, Beur yazınının önemli bir yapıtı olarak, Cezayir kökenli göçer gençlerin kimlik arayışlarını, ayrımcılığı ve iki kültür arasında sıkışmışlıklarını ele alır. Göç olgusunun toplumsal ve bireysel etkileri, çatışma ve kültür(süz)leşme yaklaşımıyla incelenir. Romanda, Fransa'daki göçerlerin yaşam savaşı, dil, iyelik ve ekinsel çatışma izlekleri çözümlenir. Anlatı, göçer gençlerin zorlu yaşam koşullarını ve kimlik bunalımlarını gerçekçi bir yaklaşımla betimleyerek, bireysel öyküler üzerinden evrensel sorunlara ışık tutar. Roman, bu bağlamda göçerlerin yaşadığı zorlukların yanı sıra, kendi ekinsel kalıtlarını koruma çabalarını da gözler önüne serer.

Anahtar sözcükler: Göç ve Kültür(süz)leşme, Kimlik Arayışı, Beur Yazını ve Verlan Dili, Ekinsel Çatışma

Abstract

Mehdi Charef's Le Thé au Harem d'Archi Ahmed, an important work of Beur literature, deals with the search for identity, discrimination, and being caught between two cultures of young immigrants of Algerian origin. It examines the social and individual effects of the migration phenomenon through conflict and acculturation. The novel emphasizes the struggle of immigrants in France and the themes of language, belonging, and cultural conflict. The narrative realistically depicts immigrant youth's difficult living conditions and identity crises and sheds light on universal problems through individual stories. In this context, the novel reveals the difficulties immigrants face and their efforts to preserve their cultural heritage.

Keywords: Migration and (deculturization), Search for Identity, Beur Literature and Verlan Language, Cultivational Conflict

1. GİRİŞ: KURAMSAL VE YÖNTEMSEL ÇERÇEVE

Beur Yazını, 1950 ile 1960'lı yıllarda Fransa'nın iş gücü ihtiyacını karşılamak için çağrıda bulunduğu, *işçi göçü* ya da *Mağrip göçü* olarak anılan dönemde, Cezayir, Fas ve Tunus gibi Afrika'nın Kuzey ülkelerinden, özellikle Paris, Lyon ve Marsilya gibi büyük kentlere ekonomik nedenlerle göç eden ailelerin Fransa'da doğup büyüyen ve deneyimlerini öyküleyen çocuklarının, yazar kimliğiyle oluşturduğu kimlik, iyelik, ayrımcılık ve uyum gibi konuları ele alan yazın evrenine verilen addır. *Beur* terimi de Fransa'da doğan Kuzey Afrikalıların 1980'li ve 1990'lı yıllarda kendilerini tanımlamak için kullandıkları bir sözcüktür. *Beur* yazını, yazarların yaşamlarının ve deneyimlerinin birçok yönünü ele alır. Göçer ailelerin zorlukları, iki kültür arasında bocalayan gençlerin kimlik arayışları, toplumsal dışlanma ve ayrımcılık gibi konular yazınsal yapıtlarda sıklıkla işlenir. Bu yazınsal alan, Kuzey Afrika kökenli yazarların Fransa'da ve dünya genelinde tanınmasına ve ekinsel çeşitlilik konusunun yazın alanında da işlenmesine katkıda bulunur.

Mağrip göçü, Fransa'nın bugün de karşı karşıya kaldığı göçerlik sorunlarına örnek olarak gösterilmektedir. Bu göç dalgasının, Fransa'nın etnik, ekinsel ve toplumsal yapısını köklü bir biçimde değiştirdiği ve günümüzde de hala çeşitli bağlamlarda duyumsanan bir etkiye iye olduğu söylenebilir.

Doğal olarak, *Beur* yazını, göç olgusu temelinde gelişen ve göç yazını içinde ele alınabilecek bir alan olarak değerlendirilmektedir. Bu durumda, inceleme konusunun daha iyi anlaşılabilmesi ereğiyle göç kavramını kısaca açıklamakta yarar görüyoruz. Bir yerden bir yere yerleşim amaçlı ya da uzun süreli taşınma anlamına gelen ve çok eski geçmişine karşın, önemi her geçen gün daha çok artarak evrensel bir olguya dönüşen göç kavramı, en genel anlamıyla yaşanılan yeri, yönetsel bir sınırın dışına doğru değiştiren, çıkış ve varış ülkelerini etkileyen kişiselden toplumsala uzanan çok boyutlu bir eylemdir. Göç, neredeyse tüm toplumsal kesimlerin ve bilimsel alanların üzerinde konuştuğu, araştırmalar yaptığı, siyaset ürettiği, sıklıkla haberi yapılan, göçerlerin olduğu kadar göç edilen ülke toplumlarının da odağında olan ve özellikle de toplumsal, tinsel, artırımsal, yazınsal, dilsel ve ekinsel süreçlerin incelenmesine önemli bir bilimsel etkinlik değeri katan bir olgudur (Bosnalı & Topaloğlu & Dikmen & Atalay, 2019, s. 111; Sirkeci & Göktuna Yaylacı, 2019, s. 16; Tilbe, 2021, s. 13; Kan & Kanmaz, 2022). Kuşkusuz, bu süreçlerin en önemlilerinden biri, bizim araştırma bütüncesi ve alanını oluşturan toplumun bir anlatımı olan yazın alanıdır.

Görüldüğü gibi, göç olgusu ile yazın arasında sıkı bir bağ bulunmakta ve geçmişten günümüze kadar her iki alan da birbirini etkileyerek birbirlerinden yararlanmaktadır. Göç ile yazın ilişkisi, toplumsal bir olgu olan göçün yazında izleksel anlamda yer alması ve günümüzde göç(er) yapıtlarının çoğalmasıyla daha çok önemsenmektedir. Bu ilişkiler örgüsüne karşın, çok eski dönemlerden beri göç yapıtlarının incelenmesinde bir yaklaşım ve yöntem bilim sorununun var olduğu açıktır. Bu göç yapıtların türsel olarak sınıflandırılması, yeni yöntem ve yaklaşımlar geliştirilerek incelenmesi, karmaşık, yönlü ve devingen bir yapısı bulunan göç olgusunu, düşünsel yaratılar aracılığıyla daha iyi anlamayı ve açıklamayı sağlayabilecektir. Genel olarak *göç öncesi*, *göç sırası*, *göç sonrası* anlatı kişilerinin yaşamöykülerini öyküleyen ve kökleşik bir yapısal görünümü bulunan göç yapıtları, bu üç sürecin herhangi birisi, ikisi ya da bütüncül olarak hepsi üzerine kurgulanabilir (Tilbe, 2021, s. 25). Böylelikle söz konusu yapıtın kurgusal yapısında, her göç süreci ayrıntılı incelenebilecek, anlaşılabilir ve açıklanabilecektir (Tilbe & Tilbe, 2019, s. 119; Tilbe, 2021, s. 27).

Bu bağlamda göç, üç süreçten oluşan (*öncesi-sırası-sonrası*) göç devinimini, toplumsal ve bireysel göçleri, bunların zaman ve uzamda farklılaşmasını ve göç düzenekleri ile süreçlerini ve etkilerini anlamak ve açıklayabilmek için sayıca çok fazla olan göç kuramları ve yaklaşımları bulunmaktadır (Sirkeci & Göktuna Yaylacı, 2019, s. 16; Tilbe & Tilbe, 2019, s. 119). Bu kuramlardan en güncel ve en kapsamlı olanlardan biri, karmaşık ve çok boyutlu bir olgu olan göçü, bilimler arası bir bakış açısıyla çözümlemeyi hedefleyen ve karma bir yöntem olan *Çatışma ve Kültür(süz)leşme Yaklaşımı*'dir (Tilbe ve Sirkeci, 2015, s. 1).

Bu yaklaşım, göçün olumlu olumsuz bütün niteliklerini ve boyutlarını içine alan karma bir nitelik göstermektedir. Söz konusu yaklaşımda kişilerin ya da toplulukların göç etmeleri, yaşadıkları ülkedeki yerleşim yerlerinde ya da yakınlarında karşı karşıya kaldıkları çatışmaların yarattığı güven(lik)sizlik algısına (Sirkeci, 2009, Cohen ve Sirkeci, 2011, Sirkeci ve Cohen, 2016) ve Sirkeci'nin 4S modeli olan *Beşerî, Toplumsal, Mali ve Fiziksel Sermaye* (Sirkeci, 2018 ve Sirkeci vd. 2019) ile belirttiği mikro-mezo-makro düzeylerde ve çevresel koşullara dayanmaktadır (Sirkeci & Göktuna Yaylacı, 2019, s. 26). Bu karma yaklaşımın çıkış noktası, Sirkeci ve Cohen tarafından geliştirilen ve göçü insani güvensizlik ve tehdit algısı sonucunda gerçekleşen bir olgu olarak niteleyen çatışma ve göç kültürü yaklaşımıdır. Şekil 1'de de görüleceği üzere, kendilerini güvensizlik içinde duymayan göçerler, kişisel (mikro), ailesel (mezo) ya da kitlesel

(makro) düzeyde görel bir insani güvenlik ve iş birliği umuduyla ulusîçi veya ulusötesine doğru göç ederler.

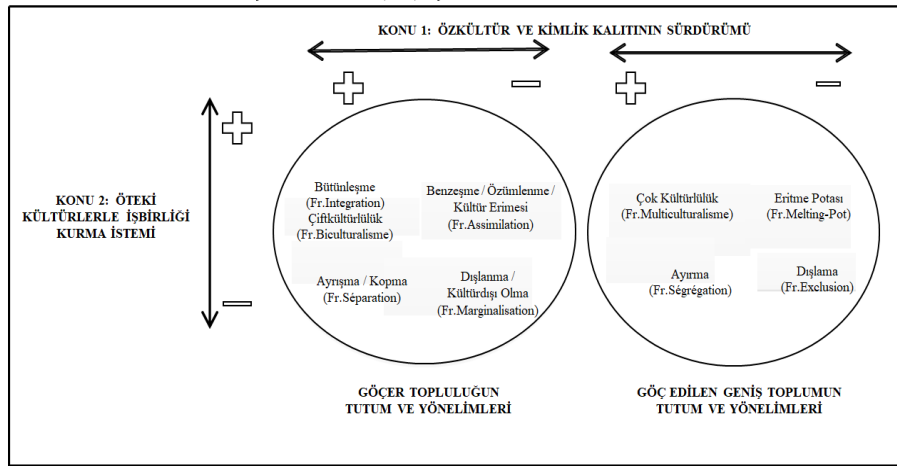

Şekil 1. İnsani güvenlik ve çatışma eksenleri (Sirkeci, 2009, s. 7 & Sirkeci, 2012, s. 357 & Sirkeci ve ark, 2019, s. 208, Tilbe, 2021, s. 17)

Göç süreci, göç öncesindeki toplumsal dengenin bozulmasına bağlı olarak, insanların yaşayabilmek için üretme, ürettiklerini bölüşme biçimlerinin ve bu devinimlerden doğan ilişkilerde, ekinsel, dinsel, dilsel, siyasal, uygulamabilimsel, çevresel alanlar ile kişiler, aileler ya da toplu(m)(luk)lar arasındaki çekişmeler, şiddete dayanan olaylar gibi toplumsal olarak ortak soy bağlılıkları bulunan topluluklar ya da siyasal kümeler arasındaki silahlı çatışmalar, iç savaşlar ya da ülkeler arasındaki çekişmeler, savaşlar ve doğal yıkımlar yüzünden istemli ya da istemsiz bir biçimde insan belleğindeki güvenlik algısının değişimi ile başlayabilmektedir (Tilbe & Tilbe, 2019, s. 120; Sirkeci & Göktuna Yaylacı, 2019, s. 26; Tilbe, 2021, s. 24-28; Genç, 2021).

Afrika ve Avrupa'daki göçer örneklerinde görüldüğü gibi ulaşılan yeni uzamda beklenen iş birliği, kültürleşme, bütünleşme ve uyumun gerçekleşmemesi sonucunda göç süreci çatışma, etnik ve ekinsel haklar ve eşitsizliklerle dikkati çeken ancak ekonomik eşitsizliğin düzenli bir biçimde sürmesi de ekonomik ve tinsel insani güvensizlik ortamlarına neden olmaktadır (Sirkeci & Göktuna Yaylacı, 2019, s. 26-27; Tilbe & Tilbe, 2019, s. 120; Aksoy, 2019; Tilbe & Tilbe, 2023; Yiğittürk Ekiyor, 2021). Böylelikle, yukarıda sunduğumuz Sirkeci'nin insani güvenlik ve çatışma eksenleri çizelgesinden anlaşılacağı üzere, göç öncesi başlayan ve birbirini izleyen şiddet ve çatışma sorunları, insanları kendi ülkelerini tek etmelerine yol açtığı gibi, göç sırasında karşılaşılan güçlüklerle birlikte, göç sonrasında yaşanılacak coğrafyada da gerçek anlamda karmaşık ve zorlu yeni bir süreci başlatacaktır (Tilbe & Tilbe, 2019, s. 121; Civelek, 2016; Saygın & Hasta,

2018). Gerçekte bu süreçte, göçerlerin güvenli bir ortama yerleştirilip toplumsal yapıyla iş birliği olanaklarına kavuşması ve kültürleşmesi beklenen bir olgudur (Tilbe & Civelek, 2018, s. 78; Tilbe & Tilbe, 2023). Böylelikle göç sonrası süreç ile göç edilen yerdeki siyasal ve toplumsal tutum ve davranışlar, özellikle göçerlerin tinsel ve ekinel durumlarının kültür(süz)leşmeleri üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Berry, göçer kültür(süz)leşmesine ilişkin olarak, özkültür ve özkimlik kalıtının sürdürümü konusunda geniş toplum ile göçerlerin karşılıklı olarak birbirleriyle kurduğu ekinlerarası ilişki düzeylerini gösteren bütünleşme (fr. intégration) ya da çiftkültürlülük (fr. biculturalisme), benzeşme ya da ekin erimesi (fr. assimilation), ayrışma/kopma (fr. séparation) ve dışlanma/kültürdışı olma (fr. marginalisation) oluşan dört çeşit kültürleşme ulamı belirler (Bosnalı & Topaloğlu & Dikmen & Atalay, 2019, s. 114; Tilbe & Tilbe, 2019, s. 120). Buna koşut olarak göç edilen geniş toplum da tutum ve yönelimlerini de çok kültürlülük (fr. multiculturalisme), eritme potası (fr. melting-pot), ayrıma (fr. ségragation) ve dışlama (fr. exclusion) gibi dört düzeyde inceler. Bu yaklaşım, hem göçerlerin göç ettikleri toplumla kurduğu ilişkiyi, hem de göç edilen toplumun göçerlere karşı tutumunu çözümlemeyi amaçlamaktadır (Tilbe, 2021, s. 24-27).

Şekil 2. Berry'nin Kültürleşme Ulamları (Berry, 2001, s. 618; 2005, s. 704, Tilbe, 2021, s. 20).

Bütün bu yaklaşımları çoğul bir bakış açısıyla ele alan bu çalışmada, bir yandan göç öncesi, sırası ve sonrası süreçleri toplumbilimsel bakış açısıyla anlamak, bir yandan da yapısal ve öykülemibilimsel bir yaklaşımla yapıya dönük bir inceleme erek edilmektedir. Bu bağlamda, bu göç yapıtı

incelemesinde Tilbe'nin (2019) göç yapıtlarının incelenmesine ilişkin yapısal, öykülemebilimsel, izleksel, toplumbilimsel ve ekinel yaklaşımları bir araya getirerek *çatışma ve kültür(süz)leşme* adını verdiği karma yaklaşım kullanılacaktır. Bununla birlikte, göç yapıtlarının çözümlenmesi ereğiyle Lucien Goldmann'ın görüngübilimsel anlama ve açıklama düzeylerinden oluşan iki aşamalı bir çözümlenme yöntemini benimseyen ve 2015 yılından beri geliştirmeyi sürdürdüğü (2018, s. 80) Tilbe'nin *Göç Yazını Yöntembilim Çizgesi*'nide önerdiği inceleme yöntemini izleyeceğiz.

Tablo 1. Göç Yazını Yöntembilim Çizgesi

Çatışma ve Kültür(süz)leşme Yaklaşımı Çizgesi	
Anlama Aşaması ↔ İçkin Çözümleme	Açıklama Aşaması ↔ Aşkın Çözümleme
↓	↓
Anlatının Yapısı → Bakış Açıları	Dönemsel Göç Devinimleri
↓	↔
Öyküleme Uygulamaları	Göç Kültürü
Anlatı Yerlemleri → Kişi-Süre-Uzam	Göç Sonrası Toplumsal Yapı
↓	↔
Temel İzlekler	Dünya Görüşü
Göç Öncesi Toplumsal Yapı	Görelî Güvenlik Uzamı
↓	↓
Görelî Güvensizlik Uzamı	Kültür(süz)leşme/Uyum
Çatışma ↔ Göç Devinimi	↓
↓	Göçün Çevrimselliği/Döngüsellliği
Mikro-Mezo-Makro Düzey	

Kaynak: (Tilbe ve Civelek, 2018, s. 80; Tilbe, 2021, s. 27)

Bu çizelgeden anlaşılacağı üzere, ilk aşama olan anlama düzeyi, yapısal bir yaklaşımla metne içkin bir biçimde uygulanır ve metinde yer alan anlatı yerlemleri ile anlatısal uygulamalar incelenip çatışma yaklaşımı bağlamında, göçer toplumsal yapı ve ilişkilerden oluşan yapının özü ve iç tutarlılığı çözümlenir. Öte yandan, metne aşkın olan açıklama aşamasında, metinde geçen göç olgusu/izleği, çatışma yaklaşımı temel alınarak, yapının içinde yer alan toplumsal, ekonomik ve siyasal dışsal ilişkileriyle güven(siz)lik bağlamında açıklanır. Çizelgeden de anlaşılacağı gibi, çatışma ve şiddete dayanan nedenlerle göç etmeye karar veren göçerleri, göç edilen ve yerleşilen uzamda onları bekleyen karmaşık ve zorlu bir süreçle karşı karşıya kalacaklardır. Böylelikle bu süreçte, göçerlerin yerleştikleri yeni uzamda iş birliği, kültürleşme, bütünleşme ve uyumu gerçekleştirmeleri,

etnik ve ekinsel haklar ile ekonomik eşitliğe iye olmaları beklenen olgulardır (Tilbe, 2015, s. 464-465; Tilbe, 2021, s. 27-28).

2. BEUR YAZINI VE VERLAN DİLİ

Beur Yazını, ilk olarak Magripli yazar *Driss Chraïbi*'nin *Les Boucs* (1955) adlı yapıtıyla anılsa da 1980 yılından başlamak üzere, Fransa'da Mağrip göçünden sonra Magripli genç yazarlar tarafından üretilen bu yeni yazınsal alan, 1983 yılında Charef tarafından kaleme alınan ve ticari alanda önemli bir başarı yakalayan *Le thé au Harem d'Archi Ahmed* adlı yapıtın yayımlanmasıyla ilk kez okurla tanışır. 1980'li yıllardan günümüze kadar gelen ve yazınsal bir akım olan, Fransa'da doğan ya da erken çocukluk döneminde Fransa'ya göç eden genç Mağrip kökenli Fransızları işaret etmek için, Fransızca *l'envers* sözcüğünün hece değişimi ile elde edilen ve kendisine özgü söyleyiş biçimi, vurgusu ve tonlaması olan *Verlan* dilinde Arap sözcüğünün hecelerinin yer değiştirilmesiyle elde edilen *Beur terimi*, ortaya çıktıktan sonra uzun yıllar süresince Fransa'da önemsenmemiştir.

Verlan dili de özellikle Beur yazını yazarlarının romanlarında sıklıkla ve genişçe yer bulan bu toplumsal uzama iye gençlerin yarattıkları bir iletişim aracı olarak öne çıkmaktadır. Örneğin, "femme" (kadın) sözcüğü "meuf"e dönüşürken, "Beur" sözcüğü de "arabe" sözcüğünün tersine çevrilerek oluşmuştur. Kimi sözcüklerde de "chaud" (sıcak) sözcüğü "dcha", "frigo" (buzdolabı) sözcüğü "gorf" gibi harfler atılabilir, Verlan, özellikle Fransa'da yörekentlerde (gecekondu) yaşayan göçer gençler tarafından yaratılmakta ve yenilenerek gelişimini sürdürerek günlük dilde ölçünlü Fransızcanın yapısını bozma duruma gelmektedir. Öyle ki Fransa'daki kimi senaryo yazarları, sanatçılar, yazarlar ve şarkıcılar bu *özel / gizli dilden* (fr. argot) türetilen sözcüklere sinema filmlerinde, roman ve öteki anlatı türlerinde ve bestelerinde yer vermekte, bu dil Fransız ekininin bir parçası olmaktadır.

Ancak 1983 yılında *Eşitlik ve Irkçılığa Karşı Yürüyüş* (fr. marche pour l'égalité et contre le racisme) eylemlerin ortaya koyduğu izlek ve iletleri okurla buluşturmasıyla önemi artar. Bu alanda özellikle Fransa'ya göç eden Magripli genç göçerler; ekinsel çatışma, kimlik arayışı, yabancılaşma, ötekileşme ve kendileri için yeni bir yurt olan Fransa'da bütünleşme ve uyum sürecinde karşılaştıkları sorunlar, acılar, yaşamsal zorluklar, dışlanmalar, yoksulluk, işsizlik, kaba güç, suçluluk, fuhuş, zor koşullardaki yaşam alanlarına ilişkin yapıtlar yayınlamaya başlarlar. Bu yapıtların anlatı kişileri, bir yandan Arap ekinine bağlı kökleşik aile yapısı içinde yetişmeleri, onlarda özekinlerine karşı güçlü bir iyelik duygusu

oluştururken, öte yandan Fransız ekiniyle karşı karşıya kalmaları ve göreceli olarak onu benimsemelerinden ötürü de sürekli bir sorgulama içinde olan ve kimlik bunalımı yaşayan çoğunlukla Mağrip kökenli gençleri kapsar. Cezayir kökenli Beur yazarı Aïcha Benaïssa, *Né en France* adlı özyaşamöyküsünde yaşadığı bu kimlik bunalımını şöyle özetlemektedir: “Kişiliğimi ayırtırmayı ve her iki karşıt kişiliği de bir arada yaşamayı başardım: Hem Fransız hem de ailemin istediği Cezayirli kadını” (1990, s. 15; Dinar, Tilbe ve Güzel, 2023, s. 913). Ancak herkes yazar gibi uyum sürecini başarabilmiş midir? sorusuna, *Le thé au Harem d’Archi Ahmed* roman kişilerinin yaşamına bakıldığında olumlu yanıt verebilmek zordur kanımızca.

1983 ile 1990 yılları arasında özellikle *L’Harmattan*, *Le Seuil*, *Mercure de France* gibi tanınmış yayınevleri tarafından yayınlanan bu yapıtlar aracılığıyla bu yeni alan, yazın eleştirmenlerin ilgisini çeker ve bu yeni yazınsal alan *Beur Yazını* olarak adlandırılır. 1983 yılında *Mercure de France*, *Collection Folio* aracılığıyla yayınlanan Charef’in üçüncü kişi tarafından anlatılan *Le thé au Harem d’Archi Ahmed* yapıtı, yeni yazın akımı olan *Beur Yazını* ve 1980 yıllarında Paris yörekentlerine yerleşen Magripli göçerlerin yaşamını ilk defa betimlemeye başlar.

Sinemaya da uyarlanarak önemli bir başarı elde eden yapıtta, Cezayir göçerlerinin kaygılı, huzursuz, tedirgin oluşları ve kimlik arayışları, kalabalığın içinde yalnızlaşmış bir çocuğun kişiliğine odaklanıp yaşadığı kentleri, iki ekin, iki dil, iki yaşam, siyah-beyaz ten renkleri arasındaki çarpınışlarını ve bunları anlamlandırmaya çalışmasını betimler. *Beur Yazını* akımının gerçek doğuşu olan Charef’in bu ilk *Le thé au Harem d’Archi Ahmed* romanı, Magripli göçer gençlerle polis arasındaki çatışmaların birkaç gencin ölümüne ve neredeyse ölümcül bir çatışmaya yol açtığı *Eşitlik ve Irkçılığa Karşı Yürüyüş* hareketinin gerçekleştiği ve Fransa’da budunsal (fr. ethnique) gerilimlerin yüksek olduğu bir zamanda okuyucuyla tanışır.

Bu anlatı, 1983 yılında yayımlandıktan sonra *Beur Yazını* alanında bu ilk yapıttan ve Mağrip göçerlerin başı çektiği bu büyük yürüyüşten etkilenen Farida Belghoul, Nacer Kettane, Azouz Begag, Leïla Sebbar, Rachid Boudjedra, Tahar Ben Jelloun, Faïza Guène, Soraya Nini, Rachid Mimouni, Sabri Louatah, Samira Sedira gibi yeni yazarlar ortaya çıkar.

Beur yazınında, yazarların ele aldıkları başlıca izlekler şunlardır:

Kimlik arayışı ve bağlılık: Kendilerini arafta kalmış duyumsayan yazarlar, anlatılarında hem Kuzey Afrikalı hem de Fransız olarak kendilerini tanımlama arayışlarına odaklanmakta ve insanların yaşadığı kimlik

sorunlarını işlemektedirler. Romanlarda, ekinlerarası geçişlerin neden olduğu çift kimlikli olmanın getirdiği zorluklar, kimlik arayışı ve kargaşası, kimliğin sürekli bir biçimde yeniden tanımlanması gibi konulara yer verirler. *Beur* yazarları, iki ekin arasında büyümenin ve hangi topluma iye olmanın zor olduğunu konu alan romanlar üretirler. Romanlarda incelenen konular, kısaca gerçekte bir iyelik, yalnızlık ve kimlik arayışının öyküsüdür denilebilir.

Ekinsel çatışmalar: Kuzey Afrikalıların Fransa'da yaşadığı ekin çatışmaları da *Beur* yazınının önemli bir izleğidir. Bu yazarlar, kendi ekinlerinin Fransız ekiniyle çatıştığı durumları ele alarak, bu çatışmaların etkilerini ve sonuçlarını tartışır. Kuzey Afrika kökenli yazarlar, bir yandan ana dilleri Arapça ve Berberice ile Fransızca arasında bir denge kurmaya çalışırken, diğer yandan ekinsel farklılıklara odaklanarak, yazın aracılığıyla kendilerine bir özgürlük alanı yaratma çabasına girerler.

Dil: *Beur* yazarları hem Kuzey mağrip ülkeleri dillerini hem de Fransız dilini kullanarak, dilsel kimlik arayışlarına odaklanırlar. Bu yazarlar, kendi dil ve ekinlerini koruma arayışları ile Fransız dilini öğrenme ve kullanma arayışları arasındaki dengeyi ele alırlar. *Beur* yazarları, Fransızca'yı ana dilleri olan Arapça veya Berberice ile karşılaştıran ve Fransızca'yı kullanarak kendi kimliklerini ifade etmek için yeni bir dil yaratan insanların deneyimlerini öykülemeye girerler.

Göçmen deneyimi: Bu yazarlar, göçmenlerin karşılaştığı zorluklar, ayrımcılık ve önyargı gibi konuları işlerler. *Beur* yazarları, Kuzey Afrika'dan Fransa'ya göç eden insanların deneyimlerine odaklanırlar. Romanlarında, göçmenlik sürecindeki zorluklar, Fransa'da yaşayan göçmenlerin yerleşme sorunları, yabancılaşma, toplumun onamı, ekinsel iyelik, uyum sağlama çabaları ve ayrımcılık gibi izleklere yer verirler.

Irkçılık: *Beur* yazarları, ırkçılık ve ayrımcılık gibi toplumsal adaletsizlikleri ele alırlar. Yapıtlarında, Kuzey Afrikalıların Fransa'da uğradığı ayrımcılık, yabancı düşmanlığı, İslam karşıtlığı ve ırkçılıkla mücadele etme çabaları gibi konulara yer verirler.

Toplumsal değişim ve adaletsizlik: Yazarlar romanlarında sınıf farklılıkları, yoksulluk, işsizlik, eğitim fırsatlarına erişim eksikliği ve toplumsal eşitsizlik ve değişim gibi konuları da işlerler. Bu değişimler, Kuzey Afrika'daki toplumsal ve siyasal değişimlerden kaynaklanabilir, ancak aynı zamanda Fransa'da yaşayan göçmen toplumlarının da toplumsal değişimlerine odaklanabilir.

Fransa'nın yörekentlerinde yaşanan, görülen, duyulan, edinilenlerden sonra Mağrip göçerlerde beliren ve içinde yaşanan şartların tümünü kapsayan, tedirginliğe, huzursuzluğa ve korkuya yol açan ırkçılık ve yoksulluğun neden olduğu sorunlara ilişkin kaleme alınan Charef'in bu ilk romanı, Fransızların göçerlere karşı tutumlarını ve bunun sonucunda ortaya çıkan dışlanmışlığı ve yoksulluğu; Fransız ve Cezayirli göçer genç nüfus arasındaki anlayış eksikliğini eleştirerek bunu gözler önüne serer. *Le thé au Harem d'Archi Ahmed*, yalnızca Charef'in kariyerini başlatmakla kalmaz, aynı zamanda *Beur Yazını*'ni de başlatan ilk roman olarak raflardaki yerini alır. (Cello, 2011, s. 190; Hargreaves, 2014, s. 144-145; Reeck, 2014, s. 122; Tilbe & Topaloğlu, 2020, s. 5-6; Vitali, 2009, s. 174; Xavier, 2010, s. 330; Gökgöz, 2017). Begag, kendi yazınsal gelişimi üzerine şunları söyler:

Kişisel olarak şunu söylemeliyim ki, Charef'in Le thé au Harem d'Archi Ahmed'ini okumam, beni o kadar şaşırttı ki bir yapıt yazabileceğimden de emin oldum! Yapıtım! Bu şaşkınlığın etkisiyle kendi yaşamöyküm olan Le Gone du Chaaba'yı (1986) yazmaya başladım. Charef bir öncüydü, bir geçit açtı, yayınevlerine giden yolu erişilebilir duruma getirdi. Bu yapıt tarafından açılan çıkış yolu, tam bir özdeşleşme, bu romanın tümcelerindeki bir izdüşüm ile bende kendini gösterdi. Fransa'da göçmen bir çocuk olarak yaşamımda ilk kez bir yapıt, bana topluluk, köken ve toplumsal kimliği tanıma olanağı sunuyordu. Bu yazarın, kişiliğime bu kadar güçlü ve gizlice kök salmış şeyleri nasıl bu kadar doğru bir biçimde yazabildiğini merak ettim. Her sayfayı çevirdiğimde şaşkınlıkla güldüm. Bugün, zorlu mahallelerde tanıştığım Mağrip kökenli gençler arasında korumak istediğim işte bu açılan geçittir. Toplumsal tanınmanın ve anlatımların "özgürleşmelerini" harekete geçirmek için, bunun bilincinde olmak ve onu kullanabilmek gerekir. Yaklaşık on yıldan beri gittiğim sınıflarda, bu açılan geçidin niteliğini neredeyse her fırsatta doğrudan gözlemliyorum (Begag, 1999, s. 73-74).

Buradan da anlaşılacağı gibi, Beur yazını göç yazınında olduğu gibi temelde özyaşamöyküsel nitelikli öykülerle örüntülenen bir alandır. Bu anlatılarda genellikle kişisel, ailesel ya da kitlesel göç öyküleri, yaşama ilişkin temel izlekler çevresinde kurgulanır. *Le thé au Harem d'Archi Ahmed* romanı da bu anlatıların ortak yapısal niteliklerini taşıyan örnek bir anlatıdır.

Magripli göçerler Fransa'da genellikle büyük kentlerin yörekentlerinde yaşamakta ve yoksulluk, işsizlik ve ırkçılık yüzünden acı çekmektedirler. Kentlerde yaşayan Fransızların varlığını ve rahat bir yaşam sürmeleri Magripli göçerlerde düş kırıklığı yaratmaktadır. Roman kişilerinin davranışları, sözleri ve düşünceleri, göçerlerin umutsuzluğunu

yansıtır. Romanın arka kapağında yer alan “göç, sokakta yaşam, suç ve daha sonra hapisane” tümcesi, Magripli göçerlerin yazgısını özetler niteliktedir.

3. YAPITIN ÇÖZÜMLEMESİ

3.1. Anlama Aşaması: İçkin Çözümleme

3.1.1. Anlatının Yapısı

Roman, 1983 yılında Mercure de France Yayınevi tarafından Folio dizisinde yayımlanmıştır. Yazarın ilk romanı olan *Le thé au Harem d'Arché Ahmed*, numaralandırılmamış 20 bölüm ve 185 sayfadan oluşmaktadır.

Yanmetinsel olarak bakıldığında, romanın başlığı doğrudan matematik alanında kullanılan *Arşimed Önermesine (Le thé au Harem d'Arché Ahmed)* gönderme yaparak romanın içeriğine ilişkin önsel çağrışımlar yapmaktadır. Romanda öne sürülen varsayım, Magripli gençlerin Fransız toplumu içinde uyum sorunu yaşamaları ve dışlanmaları, olası bir çözüm umudu da görülmemesidir. Öte yandan *Harem* ve *çay* sözcükleri de romanın Doğu ekini çevresinde gelişen bir öykü anlattığına dair bir gönderme olarak değerlendirilebilir.

Romanın kapağında yer alan resimde iki yeniyetmenin bir duvara resim çizme anı betimlenmekte, doğrudan yörekentlerdeki göçer gençlerin siyasal ve toplumsal yerleşik düzene bir tür tepkisel özdeşleşmelerini yansıtmaktadır. Öte yandan yazar romanı annesi Mebarka'ya adamıştır: “okumayı bilmese bile annem Mebarka için” (s. 7).

Romanda gelişen eylemler, genellikle tekil üçüncü kişi öyküleme uygulayımı ile dışöyküsel anlatıcı-yazar (Fr. narrateur-auteur extradiegétique) tarafından tanrısal bakış açısı (Fr. focalisation zéro) ile nesnel bir biçimde öykülenmektedir. Anlatının başkişisi olan Madjid ile arkadaşları Pat, 18 yaşındaki Farid ve Rustine'in çevresinde olup biten olaylar anlatılır.

Anlatının başlangıcında kötü kokulu kuytu bir zindanda eter koklayan Magripli gençler betimlenir. Bunlar, Afrika'nın Kuzey'inden Cezayir'den göç eden ailelerin yalnız ve mutsuz çocuklarıdır. Bir sığınak işlevi gören bu kapalı zindan, bu gençler için esenlikli ve özgürlük uzamıdır.

Romanda yazar, toplumsal ya da siyasal bir sorgulama yapmaktan öte, o uzamda yaşayan gençlerin uğradığı açık dışlanma ve ayrımcılığı, tinsel patlamaları kendi toplumsal yapıları içinde hiçbir ayrıntıyı atlamadan olanca yalınlığıyla sunmaktadır okura. Romanda baskın olan şiddet imgesi her yerdedir: aile içi şiddet, cinsel şiddet, artırımsal şiddet, ırkçı şiddet...

Nefret duygusunun ve umutsuzluğun kol gezdiği bu kokuşmuş uzamda, yazar okura sevgi, dostluk ve şefkat duygularının da yer aldığı bezemler sunmaktan geri kalmamaktadır.

Mehdi Charef kendi adına söz almaksızın, kimilerinin açgözlü ve kibirli kayıtsızlığı ile acımasızlığın doğurduğu nefreti romanda açıkça ortaya koymaktadır.

3.1.2. Dil ve Anlatım

Bir yapıtın yazarı için çok fazla anlam üreten, yapıtın özünü ve aynı zamanda yeni bir kimlik oluşturan, gerçekliğin yansıtabilmesini ve bu gerçekliğe egemen olunabilmesini sağlayan dil ile yazarın görüşlerini ve düşüncelerini dile getirmenin önemli araçlarından biri olan yazın, yazar için her açıdan değerli iki alandır. *Le thé au Harem d'Archi Ahmed*'de, Magripli göçerlerin özeğin ve yabancı ekin karşısındaki davranış ve tutumları, romanda kullanılan dil konusunda da benzer sonuçlar doğuracağını gösterir. Charef, yörekte yaşamını sürdüren Magripli genç göçerlerin deneyimlerinden edindikleri ekini, bilgiyi, tarihi, yaşama koşullarını dile getirmeyi ve toplumsal olarak kullandıkları ortak dili yapıtında işlemeyi amaçlayarak, bu genç göçerlerin duygu, düşünce ve görüşlerini okura daha iyi aktarmak ereğiyle kendilerine yabancı bir ülkede, birbirlerini anlamak ve anlaşabilmek için kullandıkları tek ortak dil, ölçünlü olmayan Fransızca ile dışa vurur. Böylelikle, bu erekle işleve konulan ölçünlü olmayan Fransızca, toplumsal yaşam, yörekte yaşanan acılar, işsizlik, dışlanmalar, kaba güç, suçluluk, fuhuş, kadına yönelik şiddet, yaşadıkları zor koşullar, yoksulluk, ırkçılık, sefalet, ailevi sorunlar, güzel duyu ve ekinsel etkinlik, kimlik arayışı ve göç gibi izleklerden söz edebilmelerini sağlayan bir araç biçimine dönüşür. Gerçekten yapıtta kullanılan dilin ölçünlü bir Fransızca olmadığı, yapıtta oldukça fazla günlük konuşmalara, söyleşilere, her yerde ve her zaman işleve konulmayan ya da kullanılmaması gereken çoklukla eğitimsiz kişilerin ağzından çıkan kaba söz ya da deyim olarak tanımlanan *özel / gizli dile* ilişkin sözcükler ve anlatımlardan anlaşılır. Anlatı kişilerinin duygu ve düşünceleri anlatmak ve günlük yaşamdaki iletişimlerini sağlamak için özellikle Magripli göçerlerin yarattığı *Verlain* dilini kullandıkları görülmektedir. Açıkçası bu *özel / gizli dil* kullanımı, Fransız toplumu ile yaşadıkları çatışma ortamında kendilerini daha güvende duyumsamalarının ve arayış içinde oldukları kimliklerini yeniden kurmalarının bir aracı niteliğindedir.

Romanda oldukça fazla sayıda *özel / gizli dil* ya da bu erekle kullanılan sözcükler görülmektedir: “Hayta (fr. apache), ayyaş (fr. bourré),

(hamile) şişmek (fr. bouffir), aptal (fr. bête), iş (fr. boulot), (insan teni) siyah (fr. bougnoule), oğlak (fr. bicot), gayret etmek (fr. bosser), bön / budala (fr. bébéte), düşmek (fr. beton), irikıyım (fr. baraquée), kavga / itişme (fr. bagarre), (sevgi sözcüğü) dişi geyik (fr. biche), kutlama (fr. biguine), sürtük (fr. cabossée), köpek (fr. clébard), (fr. chahuter), sıçmak / bok (fr. chier), but (fr. cuisse), çatlak (fr. craquer), kavga /dövüş (fr. cogne), amcık (fr. con), göt (fr. cul), taşşak (fr. couille), iğrenç (fr. dégueulasse), boğaz (fr. dalle), yutmak (fr. engouffrer), başından savmak (fr. esquiver), sövmek (fr. engueuler), sikmek (fr. foutre), vermek / sıvışmak (fr. filer), oğul (fr. fiston), polis (fr. flic), mangır (fr. fléché), kış / göt (fr. fesse), çene (fr. gueule), biber ve tuz (fr. grisonnant), velet / çocuk (fr. gosse), kafes (fr. grillagé), üzüntü (fr. grisaille), şikayet etmek (fr. gémettre) (gémit), herif (fr. gar), kalça (fr. hanche), ayyaş (fr. imbibe), küfür (fr. juron), siyah ırktan (fr. kebla), usanmış / bezgin (fr. las), bok / pislik / lanet (fr. merde), herif (fr. mec), velet ya da genç kız / bızdık (fr. môme), yeter (fr. marre), sır / giz (fr. mèche), vali (fr. missiou), mahalle piçleri (fr. marmaille), iptal etmek (fr. moucharder), hiç de değil (fr. macache), (insan teni) siyah (fr. négro), kanka (fr. pote), burun (fr. pif), anlamak (fr. piger), fişkırmak (fr. pissette), (sex) boşalma (fr. pipe), sürtük / zerzevat / fahişe / hayat kadını (fr. putain), çiş (fr. pipi), oda (fr. piaule), yatak (fr. plumard), sakın (fr. peinaid), kayıp / uçmuş (fr. paumé), fahişe / piç (fr. pute), kişneme / havlama (fr. proutte), eğlenmeyi seven (fr. rigolard), küçük meblağ (fr. roupillon), pasaklı kız / kaltak / orospu (fr. salope), işemek (fr. uriner), birinden para talep etmek (fr. taper), kafa / surat (fr. tronche), fotoğraf aktarımı (fr. téloche), tıka basa (fr. tassé), iş yeri / hapis (fr. taule), kargaşa / telaş (fr. touille), şey / beceri / çare vs. (fr. truc), irza geçme / tecavüz (fr. viol), müzik (fr. zizique)”.

Charef'in romanlarında oldukça fazla kullandığı bu sözcüklerin Fransız toplumu tarafından da bilindiği ve günlük yaşamlarında kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu kullanımın gerçekte ekinlerlerarası etkileşimi ve belli ölçüde de Magripli göçerlerin Fransız toplumuyla göreceli dilsel uyumunu işaret ettiği söylenebilir. Özellikle bir tür gizli iletişim aracı olan bu *özel / gizli dil*, ebeveynlerinin anlamadığı bir iletişim yöntemiyle Magripli göçer gençlerin her konuda birbirleriyle iletişim kurmalarına, kendi özekinlerini yansıtmalarına kolaylaştıran bir olanak tanır. Ancak toplumsal uyumsuzluğun, dilsel bağlamda da bir yozlaşmaya yol açtığını kesinlemek gerekir. Zira bu *özel / gizli dil* kullanımının ölçünlü Fransızcaya zarar verdiği açıktır.

Romanda ölçünlü Fransızcanın yanında kimi zaman İngilizce kimi zaman Arapça dillerinden sözcük ve anlatım biçimleri kullanılması, çok

dilliliğe ve çok kültürlülüğe bir göndermedir esasında. Çok sık olmasa da bir konuşma anında aynı anda farklı dillerden kullanımlarla karşılaşılır. Öte yandan, göçerlerin yeni kuşaklarında dilsel kullanımda değişiklikler görülecektir. Özellikle ilk kuşak göçerler tarafından Fransızca ve Arapça dillerinin aynı tümcede kullanımı yoğunken, sonraki genç kuşak göçerler tarafından genellikle Fransızca kullanımı öne çıkmaktadır. Bu kullanım da iki göçer kuşak arasındaki bir çatışmayı göstermekte ve Charef de romanında bu iki kuşağa yer vermektedir. Görüldüğü gibi çatışma yalnızca Fransız ve Magripli göçerler arasında değil, aynı zamanda Magripli göçer kuşakları arasında da sürüp gitmektedir.

Yazar, romanda ilk kuşak göçerlerin özellikle annelerin, çoğunlukla kendi anadillerinde bile okuma yazma bilmediklerinden, Fransızca'yı doğru bir biçimde öğrenmediklerini ve aksanlı konuştuklarını dile getirir. Yapıtta anne rolünü üstlenen Malika, Fransızca sözcükleri doğru söylemeye çalışır ancak okuma ve yazma bilmediği için Fransızca söyleyişi nasıl duymuşsa, sesleri Fransızca o biçimde söylemeye çalışır:

-Fitigui, moi, malade. Ji travaille li matin, li ménage à l'icole et toi ti dors. Ji fi li ménage, dans li bureau li soir et à la maison. Fitigui moi, fitigui. Hein finiant, va. Et ji cours à la mairie, à l'ide sociale, à l'assistance sociale... j'ai mal à mi jambes... et ti promenés... Ah mon Dieu... (s. 21-22).

-Ji ti li trouve di travail, moi, Chouette, ji ti li trouve...à la cantine de l'icole...serveuse, ti seras!... Ya! Chouette ya Allah a Rabbi... [...]

- Ci une bien place... Chouette... Ti tranquille à la cantine, travail pour toujours... Et ti seras content, ya Chouette... Si ti pli... Demain Chouette... ji dimande l'embauche pour toi... ci une place propre, i bien piyi... demain! (Charef, 1983, s. 163-164). Ci li pitit... crie Malika en direction du balcon. Ton piti... (s.165).

Göçerlerin dillerinin yapısında oluşan ses, biçim, sözcük ve dizim düzlemindeki dilsel olgular (Bosnalı, Topaloğlu, Dikmen, Atalay, 2020, s. 111), onların ekinsel, eğitsel ve sosyo-ekonomik düzeylerine ilişkin bilgiler verir. Romanda Malika'nın kurmuş olduğu bu tümcelere bakıldığında, “ji” (je), “ti” (te) “li” (le) “di” (de), “ci” (ce) Fransızca “e” [ə], “é” [e] ve “è” [ɛ] seslerini, “i” [i] sesi ile değiştirdiği görülür. Öte yandan, “pli” sözcüğü, “plaît” biçiminde yazılan ve [ple] ve de iyelik bildiren çoğul “mes” ön adın [me] biçiminde söylenen sözcüklerdir. Zira “plaît” sözcüğündeki “aî” ile “mes” sözcüğündeki “es” [e] olarak söylenir ve bu durumda Malika'nın [e] seslerini çıkarmada zorluk çektiği ve bütün romandaki konuşmalarda düzenli olarak bu ses yerine [i] sesini kullandığı görülür. Böylelikle, Charef'in yapıtta böyle anlatım biçimlerine yer vermesi, göçer ilk kuşağın dilsel

zorlanmalarla karşı karşıya kaldığını, sonraki genç kuşakların ise kendi iletişim dillerini yaratmaya yöneldiklerini göstermektedir.

4. ANLATI YERLEMLERİ

4.1. Kişi

Roman başkişisi Fransa'ya gelen ilk kuşak göçerlerden olan Madjid, Paris'in eteklerinde yer alan Nanterre yöreğinde yaşayan büyük bir Cezayirli göçer ailenin ilk çocuğudur. Madjid, küçük yaşta suç işlemek zorunda kalmış olsa da kötü biri değildir.

Bu çerçevede yazarın gerçek yaşamı ile Madjid'in yaşamı arasında bir köşütük kurmak olasıdır. Yazar Charef'in gerçek yaşamındaki babası gibi, başkişi Madjid'in babası da iş bulmak için Fransa'ya göç etmiştir. Annesi ile o zamanlar doğmuş olan tek oğul Madjid, daha sonra babasının peşinden Fransa'ya göç ederler. Paris yöreğinde musluğun dışarıda olmasından ötürü kışın su almak için musluğun ateşle ısıtılması gerektiği çok kötü durumda bir gecekonduda birkaç yıl boyunca yaşam sürerler. Anlatıda kişi, uzam, zaman ve olay örgüsü bağlamında anlatının daha başından itibaren özyaşamöyküsel izler görmek olasıdır.

Fransızca kullanımında yetersiz olan ve Fransa'da Arap ekini sürdürmeyi isteyen öteki anlatı kişisi anne Malika'dır. Anadili Arapçadan kopamadığı, dinsel uygulamalarını sürdürdüğü ve özekinine sıkı sıkıya bağlı olduğu görülmektedir. Kuşkusuz, belli bir yaştan sonra başka bir ülkeye göç eden ve geniş toplumla iletişim kurma olasılığı olmadan kendi etnik çevresinde yaşamak zorunda kalan insanların gerek kolaylıkla dil öğrenme yaşını geçmiş olmalarından gerekse toplumsal çevrelerinden ötürü dil engelini aşmaları kolay olmamaktadır. Kaldı ki Malika'nın Fransızca dil eğitimi alması da olası değildir. Doğal olarak ailenin kendi içinde Arapçayı Fransızcaya tercih ettiği görülür. Madjid'in ayrıca lisede başarılı olan ve her zaman annesine yardım eden Amaria adında bir kardeşi ile olay örgüsünde özel bir yeri olmayan ve yalnızca varlıkları bilenen, küçük erkek ve kız kardeşleri de vardır. Bununla birlikte, Malika fabrikada çalışan komşusunun oğlu Stéphane ile de ilgilenir. Malika, kocası çok fazla sarhoş olduğunda ve onu dövmek istediğinde her zaman başka bir komşuya yardım etme bahanesiyle evden uzaklaşır. Cezayir'i çok özleyen bu kadın, çok güçlü bir kişiliğe iye olsa da gerek yurt özlemi gerekse de içinde bulunduğu acıklı durumdan ötürü her zaman ağlamakta ve dua ederek Allah'a sığınmaktadır.

Madjid'in babası iş yerinde çatının üzerine çökmesi sonucu bir kaza geçirmiş ve belleksel sorunlar yaşamaya, bir bebek gibi hiçbir şey

anlamamaya başlamıştır. Evden çıktıktan sonra evin yolunu bulamaz olmuş, kendi başına yemek yiyemez, konuşamaz ve sözcük üretmez duruma gelmiştir ve her zaman uzanma gereksinimi duymaktadır. Ailenin en büyük oğlu olan Madjid, baba rolünü üstlenmek zorunda kalsa da aileye ilişkin hiçbir sorumluluk almayacaktır. Bu nedenle Madjid'in annesi hem tüm aileye bakmaya hem de aynı anda anne ve baba rolünü üstlenerek, çocuklarını yalnız başına eğitmeye çalışmaktadır.

Madjid'in arkadaşlarıyla ilişkileri, işsizlik ve alkol gibi nedenlerle Madjid ile annesi arasında sıkça anlaşmazlıklar ve tartışmalar yaşanır. Madjid'in annesi; tanımak, bilmek ya da bir şeyler duymak istemediği atalarının geçmişini ve değerlerini reddeden Madjid'in onu yanlış anlaması ve ona karşı başkaldırısı ile karşı karşıya kalır. Madjid, annesine sürekli olarak karşılık verir, annesinin kötü Fransızca aksanı ve gülünç görünümü ile alay edip, onu azarlar. Madjid'in annesi ise, kırık ve gülünç aksanlı kötü Fransızcasıyla oğlunu her gün girişimcilik eksikliği, tembel yaşam tarzı ve sıklıkla içki içmesi nedeniyle eleştirir.

Magripliler Fransa'da yaşamalarına karşın, askerlik yapmak için Cezayir'e giderler ve askerliğe gidilmemesi durumunda doğup büyüdükleri ülkelerinden kopacaklarını düşünürler. Bu durum, kendilerini hala Fransız kimliğine iye hissetmediklerini, bu yabancı ülkeye geçici olarak geldiklerini ve doğup büyüdükleri ülkelere geri gidecekmiş gibi kendilerine yabancı saydıkları bu ülkede yaşamlarını sürdürdüklerini, kendi ana dillerini unutmak istemediklerini ve çocuklarının da bu dili öğrenmelerini arzu ettikleri anlaşılır.

Annesi oğluna şöyle seslenir: "anlaşılmadı, anlaşılmadı. Kalçalarına vurarak ah! Allah'ım (ah! Tanrım) [...]. Şimdi Malika oğluna, Arapça, "Cezayir Başkonsolosluğu'na gideceğim, seni almaya gelecekler ve orada askerliğini yapman için seni götürecekler" diyor! Ülkeni, anne-babanın dilini öğrenecek ve bir erkek olacaksın. Arkadaşların gibi askere gitmek istemiyorsun, sana asla evraklarını vermezler. Yitip gideceksin, ben de kaybolacağım. Bundan böyle Cezayir'e gitmene izin verilmeyecek, yoksa seni hapse atacaklar. Başına gelecek olan şey bu! Artık ülken olmayacak, artık kökenin olmayacak. Kaybolacaksın, yitip gideceksin (Charef, 1983, s. 16-17).

Madjid, kendisinden beklenenleri yerine getiremediği için, her zaman evde bu tür olay ve tartışmalarla karşı karşıya kalır. Öyle ki Cezayirli arkadaşlarının çoğu gibi, iki ekin arasında başarılı bir biçimde yaşamamanın bir yolunu bulamaz. Bunun yerine, her iki toplum tarafından dışlanır, her ikisinde de mutlu olamaz ve sonuçta kendisini arafta kalmış duyumsar.

Sonuçta okulu terk edip iş sahibi de olamayan on sekiz yaşlarındaki Madjid, büyük bir kimlik bunalımı yaşayacaktır. Magripli göçerlerin genç çocukları, gerçekten de iki ekin arasında parçalanarak tam olarak bunlardan hangisine iye olduklarını anlayamamaktadırlar. Bu çocuklar, çok zor yaşam koşullarında Batı ekinel ortamında büyüseler de ebeveynleri onları Mağrip ekinine doğru itmekte, bu da çocukların yetişkinlik çağlarında sarsıcı sonuçlar doğurmaktadır.

Annesi odayı terk eder ve Majid yatağına uzanır, uzun zamandır ne Arap ne de Fransız olduğuna inanır. O, bağlarını yeniden yaratıp kendi köklerini keşfedecek, iki ekin, iki tarih, iki dil ne beyaz ne de siyah olan iki ten rengi arasında kaybolmuş göçerlerin oğludur. Şimdilik bekliyor... Bekliyor. Bunu düşünmek istemiyor, bu acıya katlanmak istemiyor (Charef, 1983, s. 17).

Madjid'in ailesi, dört odalı bir evde yaşamakta ve her bir odada ikişer kişi kalmaktadır. Mehdi salonda uyur. Madjid babasıyla aynı odada kalırken, annesi kızlarının en büyüğü ve lisede üstün bir başarı gösteren Amaria ile odasını paylaşır. Ailenin en küçüğü yedi yaşındaki Ounissa'dır ve en büyüğü ise, Madjid'tir. Madjid dışında bütün çocuklar Fransa'da doğmuştur. Anne ve babaları, çocuklarının güzel bir yaşam için, her birinin doktor, mühendis, avukat, okul müdürü gibi konumlarda olmaları düşüyle Fransa'ya göçerler.

Oturma odasındaki yatakta yalnız uyuyan küçük Mehdi dışında, dört yatak odasının her biri iki çocuk tarafından paylaşılıyor. Madjid odasını babasıyla paylaşıyor. Malika, lisede çok çalışkan olan kızların en büyüğü Amaria ile uyuyor, hatta Malika ona daha önceki gibi kiralamak yerine daha iyi çalışabilmesi için taksitle bir daktilo satın aldı. Yedi yaşındaki en küçük çocuk Ounissa, en büyüğü ise on sekiz yaşında olan Madjid, bir makine satın aldı. Madjid dışında hepsi Fransa'da doğdu. Ebeveynleri yeni evliken göç etti. Köyde konuşulduğu gibi, çocuklarının doktor, avukat ya da öğretmen olmaları için okula gitmelerini istediler (s. 21).

Charef yapıtında, Madjid ve ailesinin yaşadığı yörekentin kirliliğine, bir toplumun değer yargılarına bütünüyle aykırı olan kötü çalışma koşullarına, işsizliğe ve yoksulluğa kadar, korku ve umutsuzlukla dolu yörekentlerde sonu belli olmayan, tekdüzelik ve bezginlikten doğan bir ruhsal yorgunluğun, bir karanlık yaşamın ve yaşanan korkunun betimlemesini yazıya döker:

Kentte korku hüküm sürüyor. Onu birbirimize bulaştırıyoruz, çünkü kendimize verecek başka bir şeyimiz yok ve bunu istemeyiz. Özellikle de istemiyoruz. Kendinizi ve başkalarını korkutmak, ayaklarının yanında bir Alman Çoban ile evde kalmak, birbirlerini ve onları anlamak için insanların önünde dışarı çıkmaktan daha kolay görünüyor. Kentte ve kentin

sakinlerinde korku egemendir. Uyuşturucu kullanan, yol kesip soyan ve yaşlı kadınlara tecavüz eden tüm bu gençlerle anılan şey, acıdır. Bu çalgıncadır: Hepsi kendilerini silahlandırmak istiyor... (s. 23).

Paris'in boş arazilerde ya da yaşamaya uygun olmayan kıyılarında yer alan gecekondu, toplumsal olarak iyi insan ilişkilerini barındırsalar da genellikle aşırı yoksulluğu simgeleyen yerlerdir. Yapıtta, Madjid'in yaşadığı toplumsal alan *çiçekler yörekenti* (fr. La Cité des Fleurs) biçiminde betimlenerek, kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme ve iğrenme gibi duygular ile kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amaçlanır. Ancak sıkıntı, kaba güç ve korku yeri olan Madjid'in yaşadığı *çiçekler yörekenti*, adın anlamına karşıt bir gerçekliği taşır.

Çiçekler Kenti, diye anılır! Yukarı, aşağı, çapraz arabalar, idrar ve köpek pisliği. Kalpleri ve ruhları olmayan yüksek ve uzun binalar. Ne sevinç ne kahkaha, yalnızca şikâyetler, yalnızca mutsuzluk. Colombes, Asnières, Gennevilliers ve Pontoise otoyolu ile fabrikalar ve polisler arasında büyük bir kent. Küçük oyun alanı, onu tel kafesle çevirdiler! Çiçekler! Çiçekler! Ve beton duvarlarda, duvarlara çizilen resimler, sloganlar, imdat çağrıları, kalkmış yumruk biçimde S.O.S (s. 24-25).

Madjid'in *çiçekler yörekenti* olarak adlandırılan toplumsal yaşam alanında gördüğü her şey bütün benliğini ele geçiren umutsuzluk, mutsuzluk ve korku duygularıdır. Charef'in yapıtında korku, bu sefil toprakları ele geçirir. Ayrıca oyun alanının tellerle çevrilmiş olması, bu insanlık dışı alanda korkunun hüküm sürdüğünü, tutsaklığı ve her türlü kısıtlamanın yaşandığını, özgürlüğün olmadığını ve yörekentte yaşayan göçerlerin ne bedensel ne de zihinsel özgürlüğe iye olmadıklarını gösterir. Yörekentteki varsıllık ve yoksulluk, sınıf farklılığı ve hırsızlık, uzamsal sıkışıklık, özel yaşamın olmayışı, karşılıklı saldırılar, komşuya sataşmalar, yörekentlerin çok ortaklığı ve çirkinliği, Madjid'in Cezayir'de bir çocuk olarak yaşadığı, aile ve komşu bağlarının güçlü olduğu değerlerle karşıtlık oluşturur. Charef yapıtında, böyle bir ortamda yaşamaktansa kendi ülkesinde aç kalmayı, ebeveynlerinin iye olduğu küçük taş ve sazdan evin her şeye değer olduğunu dile getirir.

Herkes casusluk yapar, herkes birbirini gammadlar ve hiç kimse elbette hiçbir şey bilmez. Özel yaşam yoktur, her şey açıktır ve karşı saldırıya geçmek, komşuya saldırmak için kullanılır[...]. "Ben fabrikadayken evimi gelip soyabilirsin, canlı çıkmayacaksın!" Neredeyse açık bir çağrı! Madjid, kentte bir Alman Çoban ve efendisi ile her karşılaştığında, yere tükürür. Her iki tarafın da bakışları aşağılayıcıdır ve her biri yoluna devam eder. Hiçbir şey olmazsa bile, en ufak bir kıvılcım, bir patlama olması için yeterli olacaktı (s. 25-26).

Yapıtın diğer kişilerinde açıkça görülmeyen arafta kalma ve kimlik bunalımı, yapıtın başkışisi Madjid için yaşamsal bir engeldir. Madjid, iş kazası sonucu zihinsel ve duygusal olarak kötü duruma düşen yaşlı babasını, gittiği bardan eve getirme görevini kendinde bir iş olarak görür. Madjid'in babası başının üzerine düştükten sonra hasta kalır, aklını kaybeder, alkolik olur ve kendi özbakımını yapamayacak derecede yaşamdan kopar. Her zaman birinin onu kollaması ve her türlü bakımını üstlenmesi gerekir. Böylelikle baba, bütün gün müzik eşliğinde içki içilen, yemek yenilen bir Arap aş evinde zaman geçirir. Öte yandan Fransa'daki iki farklı nesil Kuzey Afrikalı göçerlerin öyküsünü anlatabilmek için Charef, yapıtta Madjid ve babasının iletişim kurduklarına ilişkin hiçbir şey yazmama ve böylelikle babaya amaçsızlık ve umutsuzlukla bağlantılı olarak her zaman sağır ve dilsiz bir işlev verme yolunu izler. Böylelikle yapıtta, bedensel olarak var olsa bile babanın varlığı ve işlevi yok olur ve artık yaptırım gücünü elinde bulundurmadığı görülür. Aynı zamanda Madjid de babası gibi, herhangi bir güce iye değildir. Babanın kazasından önce her şey çok daha güzel olduğu yapıtın birçok yerinde var olan bir öğedir.

Küçük yaşlı adam hiçbir şey söylemeden onu takip eder [...]. Madjid küçük adamı kolundan tutar ve kaldırıma geri getirir [...]. [...] Madjid, paketinden iki sigara çıkarır ve yakar. Babasına bir tane verir. Yaşlı adam bakışlarında uzaklık, boşluk ve kayıtsızlık karışımı sonsuz bir ifadeyle sigarayı alır. Madjid onu bir an için izler, içinde acıma ve şefkat duygusu artar ve onu hasta babasına yöneltir. Baba, üzerinde çalıştığı çatıdan kafası üzerine düştüğünden beri aklını kaybetmiştir. Karısının dediği gibi akli yoktur artık. O, onunla bir çocuk gibi ilgilenir. Onu yıkar, giydirir, traş eder, bir bardak kırmızı şarap ve sigara paketi için ona birkaç kuruş verir. [...] Madjid babası gibi değildir. Ona göre, boy olarak çok daha uzun, güçlü ve iriyaradır. Küçükken babası onu kaldırdığı gibi babasını tek eliyle kaldırabilir. Madjid, onu anımsar. babasının iyi olduğu, çocukları sevdiği gerçektir. O, çocuklarını bir kadın gibi şımartır ve pohpohlardı. Ve pazar günü bile, hava güneşli olduğunda, onları Maisons-Laffitte, Auteuil, Enghien'de bulunan yarış pistine götürürdü (s. 40-41).

Yapıtta Josette kişisi ile işsizlik izleği öne çıkar. Josette, çalışanlarının üçte birini işten çıkarmaya karar veren bir kumaş fabrikasında iki yıldır çalışan genç bir kadın ve bir kız annesidir. Josette ve kızı Stéphane, Madjid ve ailesinin Fransız komşularıdır. Josette, çalıştığı fabrikadan kovulur ve işsiz kalır; işten çıkarılması, bu kadının umutsuzluğa düşmesine neden olur ve daha sonra zamanını yeni bir iş bulmak için harcar. Malika ve Madjid her zaman ona yardım eli uzatır. Çok çaresiz bir duruma düşer ve bunalıma girer ve bu edilgen varlığını sona erdirmek için balkondan atlayarak intihar etmeye kalkışır. Josette'in tüm yaşamına verdiği anlam,

sabahın hala karanlık olduğu çok erken saatlerinde ücretli kötü otobüsle işe gitmektir.

Otobüs, kendi yolunda hızla ilerler. Emekçi yürüyüşü. Gün henüz başlamaktadır. Büzülmüş bir karaltı biçiminde Josette, fabrika duvarlarının karanlığında kaybolur. Görülen o ki, patron fabrikanın üçte birini işten çıkarmak ister, ekonomik bunalım bunu zorunlu kılmaktadır. Çoğunlukla anneler, en çok gereksinim duyanlar, greve gitmeyenler öncelikli olarak işe alınır, ancak aynı zamanda en ufak bir sıkıntıda ilk işten atılanlar da bunlar olur. Josette işten atılabilecek olanlardan biridir, yalnızca iki yıllık kıdemi vardır, duruma bakılırsa işte yenidir ve bu yeniler, iş ve işçi bulma kurumunda sıraya girenlerin başında yer almaktadır (s. 48-50).

Roman boyunca eyleyenler sürecinde özne ya da nesne olarak yer alan tüm anlatı kişileri, romanda kurulmak istenen anlatısal bezemin temsilcileri durumundadırlar. Her biri, göç edilen ve anakentten uzak yalıtılmış bir yaşam sürdükleri bu uzak uzamda, kendi yalnızlıklarının ve acıklı yazgılarının peşinden gitmekte ve göçer olarak Fransa'da yaşamının zorluklarını çarpıcı biçimde okura vermektedirler.

4.2. Süre

Romandaki olay örgüsü yazarın özyaşamına çok sayıda gönderme ile örüntülenmiştir. Roman başkışisi Madjid, yazar Mehdi Charef gibi Fransa'ya babasının arkasından yıllar sonra çocuk yaşta annesi ile göç etmiş ve eğitimine burada başlamıştır. Göç süresi Cezayir'in Fransa'dan bağımsızlığını kazandığı 1960'ların başlarını çağrıştırmaktadır. Olaylar daha çok 70'lerin başında Madjid'in ergenlik dönemlerindeki okul yılları ve sonrasına odaklanmaktadır.

Bir Kasım sabahı annesiyle birlikte kendilerini Gare d'Austerlitz'in peronunda bulduklarında Madjid yedi yaşındaydı. (...) Doğu Cezayir'deki köyünden hiç ayrılmamıştı ve şimdi bir çırpıda Akdeniz'in diğer tarafındaydı. (...) Sonunda babası geldi. Madjid onu tanıymıyor, babası göç ettiğinde çok küçükmüş. Fesli adam tarafından öpülmesine izin verir, çünkü Malika ona babası olduğunu söyler (s. 116).

Dışöyküsel anlatıcı-yazar (fr. narrateur-auteur-extradiégétique) tarafından artsüremlî (fr. narration antérieure) olarak öykülenen sonbahar ve kış aylarını kapsayan ve Noel'de son bulan olaylar, Madjid'in çocukluk ve okul yaşamına odaklanan yaklaşık 0n yıllık bir öykü süresini kapsar. Geri sapım uygulayımı ile kimi tarihsel olaylara göndermeler yapılarak öykü süresi uzar.

Noel yaklaşıyor. Malika en küçük üç çocuğunu Noel hediyelerini almak için belediye binasına götürüyor. Belediye her yıl muhtaç çocuklara ayakkabı dağıtıyor.

Otobüsü yakalayacağız. Soğuk bir gün (s. 125).

Madjid binasına doğru yürür. Zemin kattaki yarı açık pencereden televizyonun sesini duyar. Bir ses şarkı söylüyor: Mutlu Yıllar, İYİ ŞANSLAR (s. 166).

Anlatıda sıklıkla kış ayının gecekondü bölgesinde göçerlerin yaşamını nasıl zorlaştırdığı vurgulanmaktadır.

Gecekondü musluğundan su almak için Madjid gider; tüm köy için yalnızca bir tane musluk vardır ve bu kışın donar. Buzunu eritmek gerekir. Gazete kâğıdı, panolar, kartonlar, tahta kasalar alınır ve çevresinde ateş yakılır. Bu arada, bir bidon üzerinde otururken sohbet edilir, ateşin tadı çıkarılır (s. 118).

Banliyölerden gelen gri kar, sert ve ağır, asfaltı sarmış ve arabaları zaten kalın bir tabakanın altına gizlemiştir. İki silüet kaygan kaldırımda beceriksizce karşıdan karşıya geçiyor. Daha yukarılarda beton, gri gökyüzüyle birleşerek morarıyor. Oluklarda kar hızla eriyerek ayakkabıları delen çamura dönüşüyor (s.161).

Birbirlerini uzun zamandır tanıyan ve yıllarca birbirlerine karşı temkinli davranan Fransız Pat ile Cezayirli Madjid'in 'başka şans olmayan fakir çocukların gittiği' Teknik Eğitim Kolejinde aynı sınıfta başlayan arkadaşlıkları ve yaşadıkları romanın temel oluntusudur.

4.3. Uzam

Yapıtta anlatıların çoğu, gecekonduların kentsel ortamında gerçekleşir. Madjid'in babası Fransa'ya ilk göç ettiğinde, Paris'in en acımasız, en kötü yerleşim yerlerinden biri olan ve az güneş alan Nanterre gecekondularında yaşar. Babası, onlar Cezayir'de yaşarlarken onlara göndermiş olduğu mektuplarda ve hatta onları Fransa'ya getirirken barakalarda yaşadığını asla dile getirmez. Öyle ki bu koşullarda yaşamak istemeyeceklerini düşünür. Bu uzam, Fransız toplumundan uzakta yalıtılmış yaşam süren göçerlerin sürgün ülkesine varış yeri ve toplumsal grupların çatışmalarının merkezidir. Göçerler, gecekondü gibi yerlerde, hayat kadınları, işsizler, içkiye düşkünler, uyuşturucu kullananlar ve *Çingeneler* gibi toplum tarafından dışlanan insanlarla uzamlarını paylaşarak güvenilmez koşullara yerleşirler.

Son derece kapalı ve esenliksiz bir uzam olan gecekondü mahallesi, göçerlerin sefaletini tüm çıplaklığıyla ortaya koyar. Romanda başkişi Madjid ve ailesi, Fransa'ya ilk kez göç ettiklerinde ve babanın yaşadığı bu

gecekondu yerine vardıklarında çevrelerine bakınarak pişmanlık duyumsarlar. Kendi ülkelerinde aç da olsalar, taş, saman ve kamyş karışımından da olsa, en azından bir evlerinin olduğunu, bunun utanılacak bir durum olmadığını, kendi ülkelerinde onurlu bir biçimde yaşadıklarını haykırırlar. Yurtlarından ayrılmış olan bu aile, utanmışlık duygusuyla iki toplum arasında boğulur ve kaybolurlar.

Uzak uzam Cezayir	Yeni uzam Paris / Nanterre
Vatan, özlem, onur	Yabancı, sefalet, uzak
Taş, saman ve kamyş ev	Yörekent, gecekondu
Mutluluk	Mutsuzluk

Ekinsel olarak Cezayir’de yemeklerini yerde yemeye alışırken, Fransa’da masada yemeye başlarlar. Fransa’da eşarpla dışarı çıkılıp gezilmediği için anne Malika, rahat bir biçimde dışarı çıkmaya cesaret edemez. Yerleştikleri bu gecekonduda yaşam çok acımasızdır; su gereksinimini karşılamak için yalnızca bir çeşme vardır ve bu çeşme kış aylarında donar. Böylelikle su gereksinimlerini karşılamak amacıyla çeşmeyi günde en az iki ya da üç kez ısıtıp buzunu çözmeleri gerekir. Bu nedenle çeşmenin çevresinde buldukları karton, kâğıt, gazete ve tahtaları yakarlar ve yaktıkları ateşle de ısınırlar. O kadar ciddi bir su sıkıntısı yaşarlar ki, çeşmenin buzunun çözülüp suyun akması onlar için adeta bir sihir gibidir. Her zaman kapalı ve soğuk olan Fransa’daki havaya da alışmakta zorluk çekerler. Charef, romandaki betimlemelerle, Magripli göçerlerin yerleşmiş oldukları yörekentteki bu gecekondu mahallelerinde sefil bir yaşam sürdürdüklerini, mutsuz olduklarını, bu yeni yerleşim yerindeki yaşam koşulları ve biçimiyle bütünleşemediklerini gözler önüne serer.

Eskiden Madjid ve ailesi Folie caddesinde, tüm Paris yörekentlerinin en büyük ve en acımasız gecekonduları olan Nanterre'nin gecekondu mahallesinde yaşıyorlardı [...]. Cezayir'den karısını ve çocuğunu getirdiğinde, Madjid'in babası mektuplarında onlara dumanlı, soğuk kulübelerde kalacaklarını söylememişti. Durumun farkına varan Malika mutsuzluk içinde ağlarken Madjid bunun bir şaka olup olmadığını sorguladı. Ülkemizde, karnımızı doyuramıyorduk, eyvallah tamam ama küçük bir taş evimiz ile sazdan temiz bir barınağımız vardı. Aç bir karın gizlenebilir, ancak bir gecekonduyu herkes görür. Ve onurumuz, ne olacak! (s. 115). Malika, küçük çocuğuna sarılarak geldiğine pişman olur [...]. İki uygarlık arasında kaybolan Malika, peçesini çıkarmaz [...] (s. 116).

Köyden kente göçle birlikte toplumsal yaşamları da büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır. Daha önce köyde hiç de alışık olmadıkları yeni yaşam biçimine kendilerini yabansı duyumsamaktadırlar.

Madjid akşam eve geldiğinde, annesini mutfak masasının önünde oturmuş, patatesleri soyarken bulur. Malika'nın bir sandalyede olmasına, Madjid henüz alışkın değildir. Cezayir'de yemek yerde yenirdi, yerde konuşulurdu ve bu böyle güzeldi [...]. Anne mutsuzdur, ahşap duvarları bile temizleyemez. (...) O başörtüsünü çıkarmaya cesaret edemez ve o başörtüsü olmadan sokakta kendini göstermez. Henüz cesaret edemez (s. 118).

Genelde kapalı ve esenliksiz bir uzamda gerçekleşen olaylar, göçerlerin yörekentteki bütün sıkıntılarını yansıtan bir bezem gibi sunulmuştur.

5. TEMEL İZLEKLER

5.1. Göçer Dayanışması ve Arkadaşlık

Le thé au Harem d'Archi Ahmed yapıtında en önemli izleklerden biri arkadaşlık izleğidir. Yapıtta arkadaşlık, umutsuzluğa direnmenin tek yolu olarak yansıtılır. Özellikle kolejde tanışan Madjid ve arkadaşı Pat arasındaki ilişki, yapıtta kesinlikle ayrıcalıklı bir ilişki olarak sunulur. Zira iki erkek yörekente yaşanan acılar, işsizlik, dışlanmalar, kaba güç, suçluluk, fuhuş, kadına yönelik şiddet, zorluklar, zor koşullar, yoksulluk, ırkçılık, sefalet, ailevi sıkıntı ve sorunlara karşı bir uysallık, bir boyun eğme duygusu paylaşır. Sorunlu bir aileden gelen Pat, Fransız'dır ve kolejden beri Madjid'in en iyi arkadaşıdır ancak Madjid'den daha kötü durumdadır. Babası küçükken aileyi terk eder. Bu iki dostun en sık karşılaştıkları olaylar fuhuş, alkol kullanımı ve suça bulaşmadır.

Yapıtta genellikle her ikisinin kadınlarla olan ilişkilerinden söz edilir. Pat, Fransız ve beyaz tenli olmasına karşın yoksul bir aileden gelmekte olup okulda da başarısızdır. Bununla birlikte anlatıcı-yazar, Madjid'in Pat'dan daha akıllı olduğuna vurgu yapar. Buna karşı, Madjid'in Fransız toplumuna bütünleşme çabaları, çevredekilerin ırkçı tutumlarından ötürü sürekli olarak engellenmektedir. Tüm bu nefret ve şiddet karşısında, Pat ve Madjid sıkıntı içinde olsalar da dayanışma içinde kalırlar. Her ikisinin ilişkisi, sözlü kaba güce dayanmasına karşın hem nefretlerinin bastırılması hem de insan sıcaklığının kaynağı olarak onlara güç verir. Biri Fransız diğeri Magripli olsa da dostlukları ekinsel bölünmeleri aşar ve her ikisi de toplumsal çevreleriyle ilgili ortak deneyimlerle birleşirler. Bu ikili ilişki, yaşadıkları şiddet dünyasından kaçmalarına ve bu birliğin sınırının farkında olmalarına karşın, gerçek olanın üstesinden gelmek için güçlerini

birleştirmelerini sağlar. Diğer arkadaşların çoğu, Fransız doğumlu Cezayirlilerdir. Her zaman birlikte içerler, birbirleriyle alay ederler ve eğer birisi şikâyet ederse, arabasını yakarlar; gülerler, sıkça uyuşturucu kullanırlar. Her gün birbirlerine yaptıkları kötü hakaretlere karşın, Madjid ve arkadaş çetesi dayanışma içinde kalır.

Pat ve Madjid, Teknik Eğitim Koleji'nde [...] arkadaş oldular. Birbirlerini uzun zamandır tanıyorlardı, ama daha önce hiç iyi anlayamıyorlardı. Yıllarca birbirlerine güvenmiyorlardı, ancak üniversitenin ikinci yılında birbirleriyle el sıkıştılar. [...] Birleşen iki zayıf insan bir güç oluşturmaz, ancak korku azalır (s. 51).

Pat ve Madjid kolejde zor, sorunlu gençler için özel olarak ayrılan bir sınıfta eğitim görürler. Pat, kadınlara düşkündür ve kadın öğretmenin bacaklarını ve bacak arasını görebilmek için, öğretmen masasının önünde oturur ve öğretmen masasında öğretmenin bacaklarını ve bacak arasını görebileceği bir delik açar.

Daha sonra Madjid ve arkadaşı Pat, öğretmenlerine hakaretten ötürü okulu bitirmeden kolejden atılırlar ve onları kabul edecek başka okul da bulamazlar.

En üst seviyede sertleşmek için masanın altında masturbasyon yapıyorlar. Öğretmen, yazılı sınavın sona ermesini beklerken bir kitaba daldı. Ortam çok sakin, ikisi dışında herkes çalışıyor. Pat, öğretmeni iterek çıkıyor ve ona bağıyor: sana bir kafa atacağım, göreceksin! Madjid, hiçbir şey söylemiyor, pantolonunun önünü kapatıyor. Sen de diye mırıldanıyor öğretmen. Haydi, çık Dışarı! Korkma, Pat öğretmene: seni becermeyeceğiz! Diyor (s. 55).

Pat ve Madjid, okuldan ayrıldıktan sonra iş bulamazlar ve suç işlemeye, hırsızlık yapmaya ve yasal olmayan cinsel ilişkilere aracılık etmeye sürüklenirler. Her ikisi de eskimiş konutlarda yaşarken daha iyi bir yaşamın düşünürler kursalar da bu perişan durumdan kurtulamazlar. Zamanlarının çoğunu yöre kentte arkadaşlarıyla başıboş dolaşarak geçirirler. Madjid yankesicilik, kaçakçılık, hırsızlık ve cinsel ilişkiler için başkalarına aracılık ettiği (Fr. maquerreau) bir yaşam sürer. Yasadışı yollardan elde ettiği kazancı içki, sigara ve hayat kadınları ile kendi zevkine ve eğlencesine harcarsa da eve hep umutsuz ve üzgün bir biçimde döner.

Romanda Fransız toplumu tarafından dışlanan göçer gençlerin yaşama tutunma, toplumsal uyum ve bütünleşme umutlarının olmadığı, kurulu düzene ve onun güçlerine karşı gelmeleri ve başkaldırıları çarpıcı biçimde işlenmektedir.

5.2. Yalnızlık, Yoksulluk ve Dışlanmışlık

Yörekente yaşayan bu göçer ailelerin ve çocuklarının yaşamları üzüntü ile doludur. Üzgün görünen soluk yüzlü anneler, çocuklarını eskiyip yıpranmış, bakımsız kalmış, yaşaması güç, kuru ve soğuk, hizmet dışı kalmış ve kötü kokular yayan bu mahallelerde büyötmeye çalışırlar. Anlatıcı-yazar, yörekente yaşayan bu göçerlerin yaşamlarını şiddeti sertleşen ve ruhu parçalayan yörekentin kendisine benzetir ve yörekent ile bu insanları karşılaştırır. Öte yandan anlatıcı-yazar, bu insanların yıkıcı hale gelen bu olumsuz enerjiye ve gücü ele geçiren yaşamsal şiddete karşı yörekentin çocuklarını, nefret ve umutsuzlukla birleşen, saldıran ve rahatsız eden bir hayvan sürüsüne benzetir. Böylelikle Charef, Magripli göçerlerin her şeye karşı bir öç alma tutkusunu ile bir başkaldırı içinde olduklarını vurgulamak ister.

[...] Solgun ve üzgün görünen çocuklar el ele büyüdüler. Kaçağın acılı bir kalbi var. Çocuklar betonda büyürler. Büyüyorlar ve bu kuru, soğuk canavar betona benziyorlar. Onlar da kuru, soğuk ve sert, görünüşe göre yok edilemezler, ama betonda da çatlaklar vardır [...] (s. 62). *[...] Bu bir patlamadır, hoş olmayan her şeye karşı uzun süredir intikam almayı düşünen bir yanardağ gibi uyanıyor [...]. Bu canavar beton şarkı söylemiyor, ormandaki kurtlar gibi umutsuzluk içinde uluyor, pençeleri kar içinde ve ölmek için bir çukur kazma gücüne bile iye değildir* (s. 63).

Le thé au Harem d'Archi Ahmed yapıtında, yalnızlık izleği, bekâr bir anne olan ve şirketi tarafından işten kovulan Josette'de olduğu gibi intihar girişimlerinde dışa vurulur. Stéphane'in babası Josette'i başka bir kadın için terk eder ve Josette oğluna bakmak için yalnız başına kalır. Romanda bir başka canına kıyan kişi, binaların yeraltı deposunda tutkal ya da oksijenli asitlerin alkolle birleşmesinden oluşan ve sıvılaştıran eter koklayarak yaşamını yitiren Rustine'dir. Yalnızlık duygusu, bu insanların mutluluklarını olduğu kadar umutsuzluklarını, acı, sefalet ve üzüntülerini kısaca bütün duygularını yok etmektedir.

Kent yalnız ruhlar üzerinde uykuya dalar. Josette, hiçbir şey beklemez. Gücsüz bedeni, korku ve yalnızlıktan ötürü çok daha zorlu uykusuz gecelerde onu yaşatmak, korumak ve nefes alabilmesi için, ona küçük bir hava boşluğu sağlar. Bu korkuyu ve bu yalnızlığı gizlemek için perdeleri kapamak gerekir, öyle ki her zaman kendinden daha yalnız birisi vardır (s. 67).

Romandaki bir başka çarpıcı toplumsal sorun da para kazanmak için değil, sevildiğini hissetmek için hem Madjid hem de kentte yaşayan öteki erkeklerle cinsel ilişkiye giren çocuk yaşta Madeleine kişiliğinde anlam

kazanır. Bu durum, yörekte yaşayan kız çocuklarının çok küçük yaşlarda nasıl cinsel sömürüye uğradığını açıkça ortaya koymaktadır. Cinsel sömürünün her ortamda umarsızca gerçekleşmesi, buna karşı alınacak önlemlerin eksikliği, zorluğunu ve ortamın güvensizliğini gösterir. Cinsel sömürüye uğrayan kişide geri dönüşü olmayan bedensel ve tinsel yıkım yaşanmaktadır. Başboş bırakılan, şiddetin, yoksulluğun, eğitimsizliğin, fuhuşun ve güvensizliğin egemen olduğu yörelerdeki cinsel sömürünün varlığı, yörekteki genç kuşağın cinsel eğitimsizliğini, ailelerin başboşluğunu ve sorumsuzluklarını açığa vurur.

Pembe yanaklı tombul küçük Breton olan Madeline, ailesiyle birlikte kente yaşar. On dört yaşında, mahalledeki tüm yeniyetmelerin bekâretini bozmuştu. Sinekler ordusunu boğacak kadar cehennem gibi çok kötü bir nefesi vardı. Sevgililerinin hiçbiri onunla sevgili olmadı ve yine de onlarla yattı! Mahzene inerdi, gençler onu ikili ya da üçlü takip ederdi ve bir sandık üzerine uzanırdı! Kendisinden geçmiş durumda, kendini gençlere bırakırdı ve hatta kimi zaman sonuncuya kadar zevk alırdı. Gençler, üzerinde bulunan kişiyi izlerlerken cinsel organlarını ellerine alırlardı. Onu evirip çevirirlerdi, göğüslerini okşarlardı, kadın cinsel organını tanıma olanağı bulurlardı. Madeleine okşamaları severdi, evdeyken ondan yoksun kalmalıydı (s. 83).

Birgün Madjid ve Pat ile okula giden genç bir adam olan Balou, kente mükemmel bir araba, güzel bir kadın ve çok para ile geri döner. Balou gibi olmak isteyen Pat ve Madjid de daha sonra para kazanmak ereğiyle küçük suçlara başlarlar. Madjid, üç yaşında bir çocuğu olan, her zaman sarhoş dolaşan genç kadın Solange ile aralıklarla cinsel ilişkiye girer. Pat ile birlikte para kazanmak için Solange'ı bir gecekonduya fuhuş yapmaya ikna etmeye çalışırlar. Bununla birlikte, hırsızlık da başvurdukları başka bir yasadışı yoldur. Yeraltı treni yolcularını ya da Seine nehri rıhtımlarında hayat kadınlığı yapan eşcinselleri soyarlar, ancak Balou gibi cinsel ilişki için başkalarına aracılık etme gibi bir suçluluğa düşmeye cesaret edemezler. Gerçekte anlatıcı-yazar, Balou'nun yaşam biçimini, yörekte yaşayan gençlerin kaçamayacağı kötü yazgıları olarak yansıtmayı denemektedir.

Balou'nun geçtiği yolu düşünüyordu. Daha önce çizdiği bir çizgi. Tek yapması gereken takip etmektir. Görünüşe göre bazı varlıklar için her şey önceden planlanmıştır, olmasını istediğimiz gibi olmuşlardır. Ve bu varlıklar, onlar için kolay ya da zor olsun, talihsizlik ya da intikam yoluyla her zaman sonunda belaya girerler. Henüz çocukken, arkadaşlarından haraç keserken yakalanan Balou okuldan atılmıştı (s. 90).

Öte yandan Josette, yaşama tutunmak için uçrak bir biçimde giyinip üzerindeki berbat giysilerle yeraltı treninden yeraltı trenine, otobüsten

otobüse binerek, ayakları su toplayana kadar caddelerde yürüyerek umarsız ve umutsuz bir biçimde iş aramaktadır. İş bulmanın zorluğuna, başvuru yapmış olduğu iş yerlerinde giyim biçimine dikkat edildiğine ve giyiminin eleştirildiğine değinilir. Pat'ın annesi de bir fabrikada bulaşıkçılık yapmaktadır. Charef romanda, yörekent sakinlerinin yaşamış olduğu işsizlik ve umutsuzluk olgusunu bu biçimde dışa vurur.

Josette, koltuğunun altında "iş teklifleri" başlığı altında katlanmış gazetesıyla Paris'te dolaşiyor. Metrodan metroya, otobüsten otobüse tüm ilginç yerlere gidiyor, her seferinde geri dönüyor. [...] Ayakkabılarını çıkarmak istiyor, ancak sokakta buna cesaret edemiyor. Ayakları ağrıyor [...]. [...] Öte yandan, genellikle kötü giyinmiş ve kılıksız olan işçilerin şefi, başvuranları yukarıdan aşağıya doğru ayrıntılı bir biçimde süzmekten geri kalmaz. Hatta beden ve kıyafetlerini bile eleştirebilir (s. 93).

Madjid, Pat, Balou ve arkadaşlarının gittikleri okulda başarısız olanlar, okuma yazma bilmeyen ya da okuma yazması çok zayıf olan öğrencilere özel sınıf açılır ve eğitimlerinin bu sınıfta sürdürmeleri sağlanır. Ancak küçümşenen ve azarlanan bu sınıf ilerleyen zamanlarda başarısız bir sınıfa dönüşür. Bu sınıfta geveze, hırsız, kavgacı, kopyacı, çılgın, dikizci, tembel ve aylak bütün öğrencileri toplarlar.

Romana adını veren Fransızca "le théorème d'Archimède" biçiminde yazılan sözcükler hecelere ayrıldığında "thé- / -orème, d'Archi- / -mède" seslerinden oluşan bir cinastır ve yapıtın başlığı olarak kullanılan "le thé au Harem d'Archi Ahmed", kolejde Balou tarafından arkadaşlarını eğlendirmek, neşelendirmek ve güldürmek için oynanan bir oyundur.

Çiçekler okulunda, yönetim okuma yazma bilmeyen ya da yarı okuryazar çocuklar için bir bölüm oluşturmuştu. Buna destekleme sınıfı denirdi. Ama sonunda aptalların sınıfı olmuştu [...] (s. 100). O sınıfa; gevezeler, hırsızlar, kavgacılar, kopyacılar, çılgınlar, dikizciler, tembeller hepsi, Raffin'e konulurdu [...] (s. 101). Balou, Arşimet Teoremini" Arşimet Harem inde Çay" olarak çevirdiğinde bile, neşeyi artırdı [...] (s. 102).

Gerçekte bu oluşum, çok anlamlı bir sözcüğe, her keresinde başka bir anlam yükleyerek birbirine yakın birkaç yerde kullanma anlamına gelen bir anıştırmadır, öyle ki bu söylem Arşimet Teoremi ile sesteştir. Öte yandan, Madjid'in annesi Malika'nın okuma yazma bilmemesi, Madjid ve arkadaşı Pat'nın okulu bırakması, Pat'nın yazmayı dahi bilememesi, yapıtın başlığının eğitim gördükleri okulda oluşturulması gibi olgular, göçerlerin yaşadıkları yörekentlerde düşük eğitim düzeyini ve okuryazarlığın olmayışını imlemektedir.

6. GÖÇ ÖNCESİ TOPLUMSAL YAPI VE GÖRELİ GÜVENSİZLİK UZAMI

Romanda göçün gerçekleştiği zaman, tam da Cezayir bağımsızlık savaşının sona erdiği ve Cezayir'in bağımsızlığını kazandığı 1962 yılına denk gelmektedir. Cezayir bağımsızlık savaşı, 1 Kasım 1954'te Cezayir milliyetçi hareketi Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLN) tarafından Fransız sömürgeciliğine karşı başlatılan silahlı savaşıdır. Bu savaş, 8 yıldan fazla sürmüş ve yaklaşık 1,5 milyon kişinin yaşamını yitirmesine neden olmuştur.

Cezayir, 1830'dan beri 130 yıldan fazla bir süre boyunca Fransa'nın bir sömürgesi olarak yönetilmiştir. 20. yüzyılın başlarından itibaren Cezayir milliyetçi hareketleri bağımsızlık isteklerini dile getirmeye başlamış, ancak bunlar Fransa tarafından reddedilmiştir. Cezayir halkının çoğu, özellikle Müslümanlar, Fransız sömürge yönetimine karşı ayrımcılık, baskı ve işkenceye uğramış, sonunda 1 Kasım 1954'te, milliyetçilerin birçok örgütünün bir araya gelerek oluşturduğu Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLN) önderliğinde silahlı bir savaşım başlatılmıştır. FLN, Fransız askerlerine ve yerel destekçilerine karşı saldırılar düzenlemiş, Fransa da FLN'nin eylemlerine karşı acımasız bir biçimde karşılık vererek Cezayir'deki Müslüman nüfusunun çoğunun yaşadığı kırsal bölgelerde, toplama kampları ve işkence merkezleri kurmuştur.

Bu savaş, Cezayir'de ve Fransa'da, özellikle de Fransa'daki solcular arasında, büyük bir siyasal tepkiye neden olmuştur. Fransa'da, savaşın yarattığı siyasal ve toplumsal gerilimler, 1958'de General Charles de Gaulle'un iktidara gelmesine yol açmış, böylelikle Fransa Cezayir'in bağımsızlığına yönelik siyasalarında değişim gerçekleştirmiştir.

Sonuç olarak, 1962'de FLN ve Fransa hükümeti arasında imzalanan Evian Antlaşması ile Cezayir, bağımsız bir devlet olarak tanınmıştır. Ancak, savaşın sonunda, Cezayir toplumunda derin yaralar açılmış ve Cezayir'in bağımsızlığı, özellikle Fransa'daki Müslüman toplum için simgesel bir anlam taşımıştır. Cezayir bağımsızlık savaşı, Cezayir ve Fransız tarihinde önemli bir olaydır ve bu savaşın sonuçları hala duyumsanmakta ve zaman zaman iki devlet arasında siyasal, ekinsel, dilsel ve toplumsal gerilimlere yol açmaktadır.

7. ÇATIŞMA VE GÖÇ DEVİNİMİ

Görüldüğü üzere, 1950'li ve 60'lı yıllar Cezayir'de büyük yıkımlara yol açmış, açlık ve sefalet insanların yaşama tutunabilecekleri olası güvensiz bölgeden olası güvenli bölgelere doğru yeni uzamlara göç etmesine neden

olmuştur. 1960 yıllarından başlamak üzere, daha iyi bir yaşama kavuşmak ereğiyle iş bulma düşleriyle Magripli gençler ve aileler Fransa'ya göçmeye başlamışlardır. Ancak ne yazık ki, iyi ve güzel bir gelecek düşüyle Fransa'ya göç eden ilk kuşak Magripli göçerlerin çocukları 1980'li yıllarda, işsizlik ve ırkçılık gibi birçok toplumsal sorunla karşı karşıya kalmışlar, göç sonrası yeni çatışmalar yaşamak zorunda kalmışlardır.

7.1. Mikro-Mezo-Makro Düzey

1960'lı yıllarda savaştan zarar gören Cezayir'de doğan Charef 1962 yılında on yaşında ailesiyle Fransa'ya göç etmiş ve Charef'in ailesi gibi Magripli göçerler çatışmalardan kaçarak, toplu biçimde göç etmeye başladıklarında, o zamanlardaki Fransız hükümeti bu göçerler için büyük kentlerin çevresinde ve yaşam koşulları içler acısı olan kirası uygun yerleşim yeri HLM (fr. habitation à loyer modéré) yörekentleri oluşturmuştur. Doğal olarak romandaki göç aile düzeyinde gerçekleştiğinden ötürü bu göçü mezo düzeyde değerlendiriyoruz.

8. AÇIKLAMA AŞAMASI: AŞKIN ÇÖZÜMLEME

8.1. Dönemsel Göç Devinimleri ve Göç Kültürü

Mağrip göçü, 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlamış, 1960'larda, Fransa'nın Mağrip bölgesindeki sömürge yönetimlerinin sona ermesiyle hızlanmıştır. Afrika'dan Fransa'ya gerçekleşen bu göç olgusu, 20. yüzyılın ortalarından başlayarak hız kazanan büyük bir göç dalgasıdır. Bu göç dalgası, Fransa'nın sanayileşme sürecindeki gereksinimleri ve Kuzey Afrika'daki ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunlar nedeniyle başlamış, özellikle Cezayir, Fas ve Tunus gibi Kuzey Afrika ülkelerinden Fransa'ya yapılan göçleri kapsar. Mağrip göçerleri olarak bilinen bu insanlar, işçi, öğrenci veya mülteci olarak Fransa'ya gelmişlerdir. Fransa, özellikle 1950'ler ve 1960'larda, işgücü ihtiyacını karşılamak için Kuzey Afrika'dan işçi getirme politikası izlemiş ve Mağrip ülkelerinden gelen binlerce işçi, Fransız fabrikalarında çalışmaya başlamıştır.

Paris, Lyon ve Marsilya gibi büyük kentlerde yoğunlaşan Mağrip göçü, Fransa'nın nüfus yapısını da değiştirmiştir. Fransa'da bugün Mağrip göçerlerin sayısı yaklaşık 6 milyon civarındadır. Bu göç dalgası, Fransa'da ekinsel ve toplumsal çeşitliliğin artmasına neden olmuş ve ülkenin çok kültürlü bir toplum haline gelmesinde önemli bir işlev üstlenmiştir.

Ancak, bu göçmenlerin Fransa'da varlığı, uyum ve özümleme sorunlarına neden olmuş, sıklıkla zor koşullarda ve düşük ücretlerle çalıştırılmış, ırkçılık, dinsel, dilsel ve ekinsel ayrımcılıkla karşı karşıya

kalmışlardır. Buna karşı bu insanlar, özekinlerini koruyarak Fransız toplumuna uyum sağlamaya çalışmakta ve iyelik sorunu yaşamaktadırlar.

Bu sorunların arasında temel olarak şunlar sayılabilir:

Artırımsal sorunlar: Mağrip göçmenleri, Fransa'da ekonomik nedenlerden ötürü göç etmişlerdir. Ancak, işsizlik oranlarının yüksek olması ve istihdam olanakları daralmaya başladığından, birçok Mağrip göçeri, yeterli gelir yoksunluğundan ötürü yoksulluk içinde yaşamaktadır.

Konut sorunları: Mağrip göçmenleri, genellikle büyük kentlerde çalışmak zorunda kaldıkları için kalacak yer bulmakta zorluk çekerler. Bu nedenle, genellikle kalabalık ve kötü koşullarda yaşamak zorunda kalırlar.

Eğitim ve dil sorunları: Mağrip göçmenleri, eğitim fırsatlarına erişimde zorluklar yaşamalarından ötürü genellikle eğitim seviyeleri düşük düzeydedir. Bu da iş bulma ve toplumsal hareketlilik açısından zorluklar yaratmaktadır. Mağrip göçmenlerinin çocukları, dil engelleri, ekinsel farklılıklar ve ekonomik zorluklar nedeniyle eğitimde başarısız olabilmektedirler. Bu da daha sonra iş bulma ve uyum sorunlarına neden olabilmektedir.

Ekinsel farklılıklar ve Ayrımcılık: Mağrip göçmenlerinin, genellikle Müslüman olmalarından ötürü Fransız ekiniyle uyum sağlamakta zorluk çekebilmektedirler. Bu da ayrımcılık ve yabancı düşmanlığına yol açabilmektedir.

Bu sorunlar, Mağrip göçmenlerinin geniş Fransız toplumuyla uyumunu zorlaştırmaktadır. Fransa, Mağrip göçmenlerinin uyum ve bütünleşmesini kolaylaştırmak için çeşitli siyasalar uygulamaya çalışsa da bu sorunların çözümü halen tam olarak bulunabilmiş değildir.

Afrika'dan Avrupa'ya doğru gerçekleşen göç dalgası günümüzde de artarak sürmektedir. 2020 Dünya Göç Raporu'na göre, özellikle güneyinde yaşanan silahlı çatışmalardan, çekişmelerden ve bir takım doğal afetlerden etkilenen Afrika, bölge içinde olduğu kadar bölgeden dışarıya doğru yoğun bir devinimin yaşandığı ve çok sayıda bireyin ya da topluluğun göç etmeyle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte 1990 yılından beri, Avrupa'ya göç eden insanların sayısının belirlenmesiyle, 2020'ye kadar toplamda iki kattan daha fazla bir artış kayda alınmıştır. Böylelikle 2019 yılında, Afrika'da doğan ve çatışma ortamlarından göç ederek kaçıp bölge dışında yaşamaya karar veren göçerlerin önemli bir çoğunluğunun Avrupa'da (10,6 milyon) yaşamını sürdürdüğü saptanmıştır. Kuzey Afrika bölgesinden dışarıya doğru uzanan ve birçoğu coğrafi yakınlık, tarihsel

bağlantı ve yerinden edilme etkenleri gibi gerekçelerle oluşan, en büyük ve en önemli göç geçeneklerinden kimleri, sömürgecilik sonrası bağlantılara dayanan ve kimileri ise, coğrafi yakınlıklar sunan Cezayir, Fas, Tunus gibi Kuzey Afrika ülkeleri ile Fransa, İspanya, İtalya arasında yer almaktadır. Bunlardan Cezayir-Fransa arasındaki geçenek birinci sırada yer alırken, Fas-Fransa dördüncü ve Tunus-Fransa on sekizinci sırada en çok kullanılan geçenekler olarak belirlemektedir (*World Migration Report 2020*, 2020, s. 54-57). Kuzey Afrikalıların Avrupa ülkelerine uzun yıllar boyunca gerçekleştirdiği göç, dünya göç devinimlerinde önemli bir niteliğe iye-dir. Kuzey Afrika ülkeleri Cezayir, Fas ve Tunus dışına 2019 yılından sayılmak üzere yaklaşık 12 milyon Kuzey Afrikalı, bireysel ya da kitlesel biçimde; coğrafi yakınlık, önceden yapılmış ve hala süren çalışma anlaşmaları ve sömürgecilik sonrası bağlantılar, köken ve hedef ülkeler arasındaki gelir dağılımındaki önemli farklılıklar, yüksek işsizlik oranı, çatışma, yerinden edilmeler, Kuzey Afrika içinde ve bu bölgeyi çevreleyen öteki alt bölgelerde yaşanan çatışma ve şiddet gibi nedenlerle, tarihsel olarak Avrupa ülkelerine göç ederek bu ülkelerde yaşamlarını sürdürmeye başlamışlardır. Afrika'nın güneyindeki birçok ülkeden gerçekleşen göç hareketliliği için, asıl ve doğrudan bir geçenek oluşturan Kuzey Afrika alt bölgesinden devletler tarafından oluşturulan yasal kurumsal çerçevelerin dışında Avrupa'ya gerçekleşen düzensiz göç (Sirkeci & Göktuna Yaylacı, 2019, s. 17; Aksoy, 2019) sonucu, güvenlik ve koruma konularında kimi güçlükler yaşanmaktadır. Bu bölgelerden 2018 yılında, yaklaşık 117.000 göçer Avrupa'ya deniz yoluyla göç etmiş ve Kuzey Afrika'da tüm yönlerde ulaşım sağlayan ve egemenliği birkaç suç ağının elinde bulunan, oldukça yoğun insan göçü kaçakçılığı ulaşım geçenekleri yer almaktadır. Kuzey Afrika'da bulunan bu alt bölgelerde, insan hakları yasalarına ve düzenine uymayan, güvenlik ve koruma ile ilgili zorluklar yaşayan ve bu bölgelerden doğrudan geçiş yapan birçok göçer, cinsel ve toplumsal cinsiyete dayanan şiddet, zorla çalıştırılma, yasal olmayan alıkonma, herhangi bir çıkar sağlamak amacıyla, göçerin kendisiyle ilgili lekeleyici, gözden düşürücü bir haberi yayma ya da açığa çıkarma tehdidiyle korkutma gibi daha birçok sömürü biçimleriyle karşı karşıya kalmaktadırlar (*World Migration Report 2020*, 2020, s. 66-68).

Bununla birlikte, 2020 Dünya Göç Raporu'na göre, Avrupa bölgesinde %26 oranla emek sömürü ve %56 oranla en yaygın olarak görülen cinsel sömürü erekli insan ticareti artmakla beraber en önemli asıl sorun olmayı sürdürürken, %18 oranla zorla dilendirme ya da organ ticareti ikincil en önemli sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Çoğunlukla birinin beslenme, giyinme vb. gereksinimlerini üstlenmek ve sağlamak ve ev işlerini yerine getirmek ve zorla fuhuş yaptırılmak üzere kaçırılan ve sömürülen

kadınlar ve kız çocukları bütün insan ticareti türlerinde haksızlığa uğramışların %68'ni oluşturmaktadır. Söz konusu insan ticareti hareketliliğine ilişkin farkındalık, bilgi birikimi, paylaşımı ve aktarımı giderek artmakta olmasına karşın, yasal kovuşturma ve hükümlülük oranları düşmektedir. Öte yandan, insan ticareti yapanlar, özellikle kırılgan konumda olan düzensiz göçerlerin toplum içindeki bu hassas durumlarından faydalanarak, onları çözüm getirilemeyen bir kısır döngüde süren bir sömürü çemberi içinde tutabilmektedirler (World Migration Report 2020, 2020, s. 95).

Göç edilen Avrupa ülkelerinde, 2015 yılında uluslararası göçerlerin sayısı 75 milyon olarak kayda geçmiş ve 2019 yılında ise bu sayı, 82 milyonu aşmıştır. Ancak bu göçerlerin kırk iki milyondan daha fazlasının Avrupa doğumlu olduğunu ve Avrupa içinde doğdukları ülkeden yine aynı bölgedeki bir ülkede yaşadığını belirtmek gerekir. 2015 ve 2019 yılları arasında Avrupa doğumlu olmayıp Avrupa'da yaşayan göçerlerin sayısı ise, otuz beş milyonun üzerinde gerçekleşmiştir (World Migration Report 2020, 2020, s. 85). Avrupa'da birinci sırada yer alan Almanya'dan sonra, ikinci en fazla sayıda mülteci ağırlayan ülke Fransa ve üçüncü en fazla mülteci barındıran ülke İsveç olmuştur. 2019 yılında Fransa dışında doğmuş ve Fransa'da yaşayan yaklaşık sekiz milyon yabancı doğumlu kişinin Fransa'da yaşadığı saptanmıştır. Cezayir, Fas ve Tunus başta olmak üzere, özellikle Kuzey Afrika'nın Fransızca konuşan ülkelerinde doğmuş olan göçerler, Fransa'nın en büyük yabancı doğumlu göçer nüfuslardan birini oluşturmaktadır (World Migration Report 2020, 2020, s. 87-90). Kuzey Afrika'nın Fransa'ya bu göçü, 1960'ların başlarında sömürgecilik ve bağımsızlık, 1962'de Cezayir Savaşı'nın sonunda Cezayir'den gelen göçerler ve 1968'de Fransa'ya çok sayıda göçer işçiyi ağırlayan bir Fransız-Cezayir anlaşmasının imzalanmasından sonra ciddi manada yoğunlaşmıştır. Öncelikle, göç sonrası süreçte göç edilen yerleşim yerinde bu Magripli genç göçerlerle ilgili ilk aşamada benzeşim (fr. assimilation) izlemi amaçlanmış olsa da, daha sonra bütünleşme (fr. integration) yolunu yeğleyen 1981-1995 yılları arasında iki dönem görev yapan Mitterrand yönetimi, ilk döneminden itibaren Magripli göçer gençlik nüfusunun Fransız toplumunda sosyoekonomik yaşayabilirliklerini sağlamak için, bu nüfusla ilgili belirli önlemler hedeflemiştir (Xavier, 2010, s. 330).

8.2. Göç Sonrası Toplumsal Yapı ve Dünya Görüşü

Charef, ailesi Gennevilliers'deki düşük kirali evler olan HLM kente taşınmadan önce, Nanterre kentinde bir gecekonduya yaşar. Kargaşa içinde olan bir okuldan sonra, 1970'ten 1983'e kadar fabrikada bir torna / alet

yapımı makinesinde çalışır. Yıllar boyunca birçok kez yeniden tasarlanan ve zenginleştirilen *Le thé au Harem d'Archi Ahmed, Eşitlik ve Irkçılığa Karşı Yürüyüş* ayaklanmalarından sonra 1983 yılında *Mercure de France*'da yayınlanır. Aslında Charef'in yapıtının yayınlanmasına izin verilmesi, göçerlerin Fransız toplumundaki yerine ilişkin bilinçlendirme hareketinin bir parçasıdır.

Le thé au Harem d'Archi Ahmed yapıtı, beyazların ve Mağrip göçerlerin aynı toplumsal ve ekonomik zorluklarla karşı karşıya olduğu bir kentin günlük yaşamını hassas ve açık bir biçimde güncellerken, aynı zamanda göçer bir gencin bilinmeyen zorluklarını da ortaya koyar. Yapıt, Madjid'in doğduğu ülke Cezayir ile ilgili çok az bilgi içerir. Herhangi bir yere iye olma hissini bulundurmada iki ekin arasında paylaşılan bu genç adam Madjid, yaşamının akışını, arkadaş grubunda ve özellikle de beyaz yakın arkadaşı Pat ile değişmeyen dostluğunda bulur. Madjid, kendi ülkesinin dilinin ve ekininin hayaline dalmış bir anne ile Arapça konuşmak istemediği gibi kendisi için yabancılaşan bir bütünleşme sürecinde kendini kaybetmeyi de kabul etmez. Bununla birlikte, kendini bağlayacak bir iş bulma fırsatlarını geri çevirir. Böylelikle, göçer Mağrip ailelerinin akıllarını ve kalplerini bıraktıkları ülkelere geri dönemeyeceklerini, diline ve ekinine alışamadıkları bir ülkede yaşama imkânsızlığını ve etnik Fransızların kalıcı varlıklarını kabul etmek zorunda kalacaklarını fark ettikleri bir zamanda, Fransız toplumu içinde kendine yer edinme arayışında ikinci nesil bir erdem örneği olan Madjid, yaygın ırkçılıkla yaşamayı öğrenir.

Le thé au Harem d'Archi Ahmed yapıtı, 1980 yılların başında Paris yörekentlerinde günlük yaşamı betimler. Yapıt; yoksulluk, işsizlik, uyuşturucu bağımlılığı, içkiye hastalık derecesinde düşkün olma, kadınlara ve çocuklara yönelik kaba güç kullanımı ve fuhuş gibi yörekent sakinlerinin karşılaştığı toplumsal sorunların çoğunu anlatır. On sekiz yaşında Magripli genç göçer olan yapıtın başkişisi Madjid, okulu bıraktıktan sonra işsiz kalır ve günlerini sokaklarında arkadaşlarıyla birlikte geçirir. Her biri kendi sorunları olan diğer birçok kişiyle ve bu kişilerden binaların yeraltı deposunda sefil koşullarda yaşayan genç bir uyuşturucu bağımlısıyla tanışır. Yapıtın her bir sayfası incelendikçe okur, hayatta kaldıkları umutsuz, acınası, can sıkıntısı ve zor durumu ayırmsar.

8.3. Göreli Güvenlik Uzamı

Charef, Magripli genç göçerlerin açlık çektiklerini betimler. Bu gençlerin uyuşturucuya bağımlı olduklarını ve yörekentlerde gizli kalmış binaların yeraltı deposu gibi kuytu yerlerde buluşarak uyuşturucu

kullandıklarını belirtir. Bu yeraltı depolarının da ne kadar kasvetli ve ürkütücü olduklarını ayrıca tanımlar. Böylelikle, buralarda toplanan Magripli göçer gençlerin, yeni ekinden ve toplumdan olumsuz yönde etkilendikleri ve bunlara uyum sağlayamadıkları anlaşılır.

Madjid, yalnızca kırk kilo ağırlığında ve kesinlikle ölmekte olan bu adama ne düşüneceğini ne söyleyeceğini bilmeden onu izliyor ve kimse umursamıyor. Kentteki herkes Farid'in uyuşturucu kullandığını biliyor, kafa yapmak için her şeyi kullandığı söyleniyor. Doğrusu, maddi olarak ulaşılabileceği bütün uyuşturucu maddeleri, hatta benzini bile. [...] Madjid bir sigara çıkarır ve Rustine'in karnının üzerinde duran eter şişesinin yanına yerleştirir. İçi boş bir göbek. Rustine kımıldamaz, elini koca burnuna İskelet gibi avucundaki paçavraya birkaç damla eter damlatır ve yeniden burnuna çeker. Madjid sabırsızlanır. Farid'in evi yaptığı bu mahzenin sızan tavanından tozlu örümcek ağları sarkar. Karanlıkta, kırmızı tebeşirle "s..tir et", "ağla", "iyi olacağım", "bıktım" sözcüklerini ya da onların yarısını okuyabilir, bir göz atabilirsiniz. [...] (Charef, 1983, s. 10-11).

Charef, Fransız halkının yörekent içindeki düzensizliği, binaların duvarlarına boyalarla, çizilen resimlerle ve yazılan *özel / gizli dil* (fr. argot) yazılarla zarar verilmesini, caddelerin kirletilmesini Arap göçerleri sorumlu tuttuğunu yansıtır. Bununla birlikte, komşuları olan Peder Lévesque gibi Fransızların köpek ve kedi gibi hayvanları evcilleştirip beraber yaşamaları, onların ekinsele gelişmişliğini ve kentnin soylusu olduklarını simgeler.

Ancak böyle bir yaşam biçimi, Arap göçerlere ve ekinlerine uzaktır. Lévesque, her zaman sarhoş ve eşini öldüresiye döven biridir. Lévesque'in çocukları, babaları annelerini her öldürmek istediğinde Malika'ya haber verirler ve Malika gelip durumun sakinleşmesine yardımcı olur.

Yüzü alkolden ve dışarıdaki soğuktan kıpkırmızı olmuş ve şişmiş Peder Lévesque yorum yapmadı. Ona göre, asansöre işeyen ve binaya zarar veren Araplardır. Bu nedenle Madjid, onun küfü yeminli sözlerine yanıt vermek zorunda olduğunu düşündü. Arapların köpeği yoktur, ya da çok az görülür (s. 12).

Binaların merdivenlerinde ve mahzenlerinde, kuytu yerlerinde, genellikle uyuşturucu kullanmış gençler bulunur ve yapıta binaların içinde uyuşturucu, alkol, kusmuk, idrar gibi pis, mide bulandıran kokuların varlığı betimlenir. Madjid'in diğer bir komşusu Pelletier'in bir Alman köpeği vardır ve binada özellikle Cezayirlilere karşı ırkçı oluşuyla bilinir. Asansörde yalnızca Cezayirlilerin işediğine, binadaki kokudan yalnızca Cezayirlilerin sorumlu olduğuna inanır.

8.4. Kültür(süz)leşme ve Uyum

İlk başta, Pat ve Madjid toplumsal bütünleşmeyi reddetmiş olsalar da yani okula devam etmemeyi ya da iş dünyasına girmemeyi tercih etseler de iş ve işçi bulma kurumuna dosya bırakıp başvuruda bulunurlar. Böylelikle Pat ve Madjid'in bu girişimleri, bir fabrikada iş bulmalarını sağlar. Başlangıçta Madjid işini mümkün olduğunca iyi yapmaya çalışır ancak Pat onunla alay eder, ona güler ve yardımcı olmaz ve böylelikle her ikisi de işe başladıkları gün işten kovulurlar. Doğrusu Madjid bu işi saçma ve iğrenç bulur zira bu fabrikada çalışan genç insanların kafalarını kaldırmadan adeta bir robot gibi çalıştıklarını, insanlık dışı bir durum olduğunu düşünür. Böylelikle hırsızlık, genellikle bu gençlerin para kazanmalarının en kolay yolu olur ve hırsızlıktan elde ettikleri parayla amaçsız ve hedefsiz bir biçimde günlerini gün ederler; bu parayı içki, sigara ve hayat kadınlarına harcarlar; hiçbir şey umurlarında olmaz ve günün sonunda umutsuz ve üzgün olarak eve geri dönerler. Bu olaylar zinciri, yapıtta sonsuz bir döngü içinde sürmeye devam eder. Bu bağlamda, Pat ve Madjid tren garlarında, kuytu caddelerde insanların ceplerinden cüzdanlarını çalarak yaşamlarını sürdürür. Örneğin; onları takip eden bir eşcinsel oyuna getirerek onu kuytu bir caddeye sokup döverler ve cüzdanını çalarlar; yeraltı treninin bekleme yerlerinde ya da trenin içinde insanların cüzdanlarını aşırırlar. Böylelikle Charef yapıtta, okuldaki gençlerin can sıkıntısı ve oraya gitmenin amacını anlamadıkları gerçeğini ortaya çıkarır. Yapıtta betimlenen çocukların yaşamlarını ebeveynlerinin hayatlarıyla karşılaştırır. İlk nesil göçerler, gecekondu ve yörekentlerde yaşamaya mahkûm edilirler ne görülebilen ne de duyulabilen sessiz bir göçer kuşağı olarak görülürler. İkinci nesil ise, kaba güç kullanan işsiz güçsüz suçlular olan, arabaları yakan, hırsızlık yapan, şiddete başvuran, eğitimsiz olan, hayat kadınlarıyla yatan, cinsel sömürde bulunan ve kent duvarlarını tahrip eden uyuşturucu bağımlıları olarak ün kazanırlar. Belli bir işi ve yeri olmayan, başıboş gezen bu ikinci kuşak gençler, ana dili olarak Fransızca konuşular ve bu nedenle dilsel olarak bütünleşirler. Ancak bu dil onamasına karşın, koyu tenleri ve aile bağları nedeniyle Fransız toplumu tarafından yine de toplumsal bir kabul görmezler. Böylelikle Charef, yapıtında Mağrip göçerlerini Fransız toplumunun dışında, toplumsal ve ekonomik fırsatlardan uzak olarak dışlandıkları izleğini yansıtır.

Ona işsizlik bürosunda bir dosya doldurduğumu söyledim (s. 100). [...] "Kendine bir yeraltı treni yapmak" deyimi, kendi gizli dillerinde, yer altında yankesicilik yapmak anlamına gelir. Sonra işsiz kaldığınız ve yardım alamadığınız zaman, bir sandviç ve bir paket sigaraya nasıl para ödeyeceğinize bakmazsınız. Hayvanlar gibi, günü gününe yaşamak ve

yarının nasıl olacağını düşünmemek (s. 103-104). Tren duruyor, kimi yolcular iniyor. Karısı tarafından izlenen şişman bir yolcu, trene biniyor. Ağır bir bavul sürüklemek için iki eliyle tutuyor. Daha sonra Madjid, bagajını yerleştirmek için olabildiğince adama sürtünerek biniyor. Madjid, adamın cüzdanını sol eliyle hızlı bir biçimde çekme fırsatını yakalıyor ve hızlı bir biçimde kapıya dönüyor (s. 105). [...] Hayat kadınlarını bulmak için Saint-Denis caddesinde dolaşırlar (s.108).

Charef yapıtta, bu göçerlerin dini inançlarını, dilsel ve ekinsel davranışlarını, giyim kuşamlarını da yansıtır. Madjid'in annesi Malika'nın namaza durması ve namaz kılarken eşarp takması; aynı biçimde yaşlı bir Arabın bağdaş kurup eşarplı başı ile namaz kılması; Malika'nın Kuranı Kerim okuması ve sürekli olarak Madjid'de ekinsel değerlerinden söz etmesi, aile içinde ana dilleri olan Arapçayı tercih etmeleri yörekte yaşayan Magripli göçerlerin her şeye karşın kendi ekinsel değerlerini sürdürmeye çalıştıklarının ve özlerinden kopmak istemediklerinin bir göstergesidir. Aslında bu olguların hepsi, kaybetme, yok olma ya da benzeşime uğrama korkusundan ve aynı zamanda doğup büyüdükleri topraklara duyulan, hissedilen özlemi ve gün gelecek yeniden bu topraklara döneceklerini düşünmelerinden başka bir şey değildir. Charef yapıtta, umut ve korku izleklerini özlemle birleştirerek başarılı bir biçimde işler ve okura yansıtır.

Oturma odasında, bir halı üzerinde bacaklarını çaprazlayarak oturmuş küçük bir yaşlı Arap kadın, başını bir eşarpla örtmüş ve Doğu'ya özgü bir elbise giymiş dua etmektedir. Aralıklı elleri bir Müslüman tespihinin fildişi boncuklarının üzerinde kaymaktadır. Koridorda olanlarla ilgilenmez (s. 112).

İslam'a ve Kuranı Kerim'e olan sadakat ve inanç gereği, Müslüman toplumu içinde ahlak kurallarına ve toplumsal değerlere; cinsel konularda ahlak kurallarına bağlılık önem arz eder. Bu bağlamda Charef yapıtta, yörekte yaşayan Magripli göçerlerin sililik kavramını yitirdiklerine, eğitim ve çocukları koruma alanında ciddi gereksinimlerin söz konusu olduğuna vurgu yapar. Bu insanların erken yaşta çocuk doğurmanın olumsuz sonuçlarını bilmedikleri, özellikle daha vücudu gelişmemiş genç yaştaki kızların aynı anda birçok kişi tarafından cinsel sömürüye uğrayarak, kimden olduğu belli olmayan bir yavruyu karınlarında taşıdıkları anlaşılır. Barınma ve beslenme sorunuyla mücadele ederek hayatta kalmaya çabalayan çocuk yaştaki bu genç kızlar, suç sayılan bu davranışlarından dolayı cezalandırılacağına ya da terk edileceğine ilişkin korku, utanç, suçluluk duyguları ile baş etmeye çalışır. Bu kız çocuklarının cinsel sömürüye karşı korunamadığı ve bunlara ilgisiz kalındığı, cinsel gelişime gereken önemin

verilemediği anlaşılır. Charef'in yapıtta sözünü ettiği Madeleine ve karnında kimden yavru taşıdığını bilmeyen, bundan dolayı dışarı çıkmasına izin verilmeyen ve bu duruma katlanamayıp canına kıyan Naima örnekleri, bu göçerlerin yaşamsal alanlarında cinsel sömürüyle çok sık karşılaştığını ve aile içi yasak ilişkilerin olabileceğini gösterir. Bununla birlikte, bu olumsuz davranışlar, yörekte bir süreklilik halini alarak toplumsal bir sorun oluşturur. Öte yandan cinsel sömürüyle karşı karşıya olan Magripli göçer kız çocukların bu durumları, bedensel, duygusal, toplumsal, ahlaki, ekinsel ve tüzel boyutları olan geniş kapsamlı ve karmaşık sorunlarıdır.

[...] Onlar, Naima'ya ait olan diğer odada bir kaplan gibi kızgın biçimde kız kardeşine küfür üzerine küfretmeye, homurdanmaya devam eden Abdallah'ı duyarlar. Naima, yalnızca on altı yaşındadır ve hamiledir. Bu küçük güzel kız, ailenin utancısıdır ve bir talihsizliktir. Kentteki herkes onun şokta olduğunu bilir. Dedikodu hızlı yayılır. Bu nedenle Abdallah onun dışarı çıkmasına izin vermez. Bu mutsuzluğu gizlemek gerekir. Ailesine söylemekten korkmasaydı, çocuğu aldrabilirdi. Ağabeyi tarafından güzel bir dayak yemiş olurdu, ama bugün bu durumda orada olmayacaktı. Mahallede çocuk aldran ilk çocuk o değildir. Kadınlar doğum kontrolü ve erkekler hakkında hiçbir şey bilmiyorlar; erkekler onları umursamıyor ve onlarla cinsel ilişkiye giriyorlar (s. 112).

Le thé au Harem d'Archi Ahmed yapıttının sonunda ele alınan deniz, farklı hayallerin nesnesidir. Her şeyden önce, Fransa'yı ebeveyn ülkesinden ayıran bir izlek olarak görmek gerekir. Deniz, Paris yöreketlerinden kaçan gençlerin bir gününün zenginliğini ve umudunu betimler. Ancak Madjid ve Pat'nın Deauville'e doğru çıkışı polis tarafından hapsedilmelerine yol açar. Deniz, yöreketlerde yaşayan gençler için Paris gibidir, rollerin ve kaderlerin tersine çevrilmesi, hayallerin gerçekleştiği bir intikam yeridir. Deniz aynı zamanda hızlı bir biçimde para kazanabilecek bir yerdir. "Yöreket gençleri doğrudan Côte d'Azur'a inerler. Cüzdanın cepten çekilmesi söz konusu olduğunda, bunun büyük olması istenir" (s. 131).

Magripli göçerlerin yaşadıkları bu yöreket gecekondu semtlerinde yaşayan göçerler tarafından nefretle karşılanan ve hiç sevilmeyen polisler, burada yaşayan insanların uyuşturucu kullanmaları ve satmaları, fuhuş yapmaları, her türlü hırsızlığa yatkın olmaları, araba yakmaları ve yangın çıkarmaları gibi birçok olayın olmasından ve suçun işlenmelerinden dolayı bu yerlere sıkça gelip tur atarlar. Kimi zaman keyiflerince arama tarama yaparlar ve istediklerine kimlik sorar ve kimi zaman suçlu olmadıkları halde kimilerini gözaltında tutarlar. Mahallede yaşayan göçerler, bu durumlara oldukça alışkındır bu durumları hiç garipsemezler. Genellikle polislere karşı

çıkarlar ve oldukça sık çatışma yaşarlar. Yapıtta polis figürü, güvensiz ortamı, suçlu, adaletsizliği, bozuk düzeni işaret eder.

Bir polis, evraklarını vermeyi reddeden Pat'a belgelerini sorar. Öfkeli polis yineler:

- Evraklar!

Pat, korkmadığımı arkadaşlarına göstermek için, birasını yudumlayarak, kaygısızca polise yanıt verir:

- Ben Fransız'ım, ben. Ben kendi ülkemdeyim. Bir Arap olduğumu mu düşünüyorsun, ne?

- Mesafenizi koruyun, benimle senlibenli konuşamazsınız!

Pat içkisini bara koyar, kendinden emin bir biçimde devam eder:

- Öyleyse benden evraklarımı istemene de gerek yok.

- Eğer vermeyi reddedersen kötü olacak (s. 139-140).

Direnişçiler, genellikle her türlü hırsızlıktan, gürültüden, çalıntı veya yanlış arabalardan bıkmış ve polis rolü oynamaya karar vermiş bir grup kiracıdır (s. 144-145).

Yapıtın sonunda Madjid ve arkadaşları, çalıntı bir BMW ile polisin onları takip ettiği Deauville'deki bir plaja kaçarlar. Madjid, özgür olduğunu hissettiği deniz kıyısında tek başına oturur ve yaşamını gözden geçirir; yaşamı yüzünden büyük bir hayal kırıklığı yaşar ve böylelikle polise teslim olmaya hazır olduğu anlaşılır. Polis tarafından tutuklanması sırasında Madjid'in kayıtsız kaldığı görülür ve aslında bu kayıtsızlığı, toplumun kendisini dışladığı ve kendisine dayandırdığı dengesizliğin yazgısına yenilişini gösterir. Pat da tutuklanmasına karşı koymayarak aynı kayıtsızlıkla Madjid'e katılır. Polis arabasının içinde Madjid ve Pat karşı karşıya otururlar. Madjid uyur, Pat onu izler ve gece saatlerinde polis arabasının akıp geçmesiyle öykü sonlanır. "Arkadaşının karşısında oturdu. Madjid uyuyordu. Pat ona bakıyordu. Polis arabası gece akıp gidiyordu" (s. 185). Yörekentin kasvetli ortamına karşın, bu yapıt ırkçılık ve şiddet üzerinde durarak, beyaz gençler ve Beur gençleri arasındaki dostluğu ve paylaştıkları sorunlara da kapı aralar denilebilir.

8.5. Göçün Çevrimselliği ve Döngüsellliği

Madjid, ne Cezayir ne de Fransa'ya iye olduğunu hisseder; dilsel ve ekinsel olarak arafta kalır ve bu durum, acı çekmesine neden olur. Arapça bilmese de anne babasının Müslüman ekini ile yeni Fransız değerleri arasında belirli bir çatışma yaşasa da Charef tarafından memleketi Cezayir,

yapıtta çok olumlu bir biçimde yansıtılır. Diğer taraftan, annesi Malika Cezayir'i her hatırladığında, aklına parlak renkler, baharat kokuları, Cezayir dansı gelir. Özellikle bütün göçerlerin tercih ettiği gibi Malika da Gennevilliers'de kurulan Arap pazarlarında dolanmayı çok sever. Zira bu pazarlarda Arap tüccarlar bulunur ve onların varlığını hissetmek ister. Ayrıca Cezayir'i anımsatan ve Cezayir'de insanların sıkça burunlarına götürdükleri taze nane kokusu, pembeli yabancı ıslak naneleri görür, tıpkı Cezayir'deki gibi. Bu pazarlar Malika için aynı Cezayir'deki gibi kokar. Afrika'nın kuzeyinde bulunan baharatlar, hoş kokular hep bu pazarlarda bulunur.

Malika, tüm göçerler gibi, yalnızca Arap tüccarların üç sırasının bulunduğu Gennevilliers pazarını tercih eder. Kendini ülkesinde duyumsar. Burası taze nane gibi kokar, hala çiğ, yabancı ıslak nane. Cezayir'de insanların kimi zaman burnunda sık sık taşıdıkları nane yaprağı ile dolaştığı görülür, bu güzel kokar ve tazedir. [...] Evet, tüm baharatlar, Kuzey Afrika'nın tüm baharatları Gennevilliers pazarındadır (s. 132).

Yapıtta Cezayir'e ilişkin bu olumlu çağrışım, özellikle ön adlarla dilsel ögeler tarafından zenginleştirilir. Malika, Cezayir'de yeterince yemek yiyemediklerini iyi bilir ancak en azından orada suçlu konumda olmadıklarını düşünür. Kenti, gecekondu varoşlarını, Fransa'yı tanımlayan yapıttaki bütün betimlemelerin olumlu hiçbir yanı bulunmaz. Böylelikle Charef yapıtta, Mağrip göçerlerinin öz vatanlarına duydukları özlemlerini ve göç ettikleri Fransa'ya karşı, olumsuz bakışlarını ve ona karşı olan nefretlerini yapıtta işler.

9. SONUÇ YERİNE

1980'li yıllar Fransa içi ikili bir farkındalığın başlangıcını imlemektedir. Bir yanda büyük kentlerin karmaşıklığından doğan toplumsal başarısızlık öte yanda yönetilmesi zor bir sömürge-sonrası dönemin sonucu olarak gelişen çok ekinli ve budunlu toplumsal yığın karmaşıklığı söz konusudur.

Archi Ahmed'in Le Thé au Harem'in yayımlanması ile daha önce gündemde çok yer tutmayan göçerlerin Fransız toplumundaki yerine ilişkin içten içe kaynayan dışlanmışlık ve uyum sorunda bir farkındalık belirmiştir. Roman, yayımlandığı yıllardaki Fransa'nın yörekentlerde yaşamak zorunda kalan hem beyazların hem de göçer Arapların aynı toplumsal ve artırımsal zorlukları yaşadığı bir kentin günlük yaşamını yüksek duyarlılık ve açıklıkla görünür kılmıştır.

Roman bir yandan göçer Arapların göç sonrası yaşadıkları yeni uzamlarındaki toplumsal, siyasal, artırımsal ve eğitsel sorunlarını işlerken bir

yandan da kalplerini Akdeniz'in öteki yakasında bırakarak gurbetçi olan, dilini iyi kullanamadıkları bir ülkede her şeye karşın tutunarak çocuklarını büyötmeye ve yaşamda kalmaya çalışan bu ilk gelen birinci ebeveynler kuşığına da bir saygı duruşu niteliğı taşımaktadır.

Anayurdu Cezayir'e ilişkin çok az anısı olan anlatı başkişisi ergenlik dönemindeki Madjid, herhangi bir olumsal sınıfa iye olma duygusuna kapılmadan iki ekin arasında kalmayı seçerek, yönünü arkadaş çevresinde ve özellikle de Fransız can dostu Pat ile bitmek bilmeyen dostluğına çevirir. Anne Melika'nın bir gün ülkesine geri dönme umuduyla oğlunun Cezayir Arap ekinine bağılı kalması için verdiği çabaya karşı, Madjid onunla Arapça konuşmayı reddederek bilinçli olmasa da ikinci kuşak göçer olarak anayurduna geri dönme düşüncesini dışlamıştır. Ancak ikinci kuşak göçerlerin geri gönderilmesinin çok olası olmadığına ayırımına varsalar bile geniş Fransız toplumunun göçerler ile bir bütünleşme siyasası ve istenci içinde olmadığı, Madjid'in okuldan uzaklaştırılması ve iş bulma çabası sırasındaki ırkçı, dışlayıcı ve ötekileştirici söylemlerde açık biçimde görölmektedir. Flörtleri ile uyuşturucu arasında başarısızlığa mahkûm görönen Madjid ve arkadaşı Pat için bu uzamda beliren tek esenlikli bezem, çocukluk duygusu ile beliren şefkat, dostluk ve birkaç kahkahadır denilebilir.

Göröldüğü gibi özellikle Fransa'nın işgücü gereksinimi karşılamak ve asker olarak yararlanmak için sömürgelerinden aldığı göçerlerin aileleriyle yörekentlerdeki gecekonduarda sürdükleri yaşamlarından bir kesit sunan roman, Beur yazımının ilk romanı olması ve sinemaya uyarlanmasıyla öne çıkmış önemli bir yapıttır. Roman başkişisi Madjid'in Fransa'ya çocuk yaşta göç etmesi sonrasındaki süreçte ailesinin yanında mahalle ve okuldaki arkadaşlarıyla yaşadıkları olumsuz olayları öykülemektedir. Göçerlerin mahallesinin duvarlarında grafitiler, sloganlar, imdat çağrıları, müstehcen çizimler bezemi dolduran imgeler olarak belirlemektedir. Özellikle kendi kökleri ve bağılarıyla zayıf bağı olan Madjid'in iki ekin, iki dil, iki ten rengi arasında kaybolması büyük bir toplumsal uyum sorunu olarak betimlenmektedir. Kaygının, şiddetin, umutsuzluğun, ayrımcılığın, dışlanmanın ve korkunun hüküm sürdüğü bu yabancı uzamda Madjid ve annesi Melika'nın var olma savaşımı ve yaşama tutunma çabaları sonuçsuz kalacaktır.

10. SUMMARY

Mehdi Charef's *Le Thé au Harem d'Archi Ahmed* constitutes one of the seminal texts within the corpus of *Beur* literature that emerged during the 1980s. This literary work engages with themes of identity, social

marginalization, and the intricate experiences of young Algerian expatriates in France, who navigate the complexities of dual cultural affiliations. *Beur* literature is specifically concerned with the narratives of North African immigrant progeny, born or raised within the French context. The narrative rigorously interrogates the phenomenon of migration through both individual and collective lenses, accentuating notions of conflict and acculturation. By delving into the characters' psychological struggles, the novel provides readers with a profound understanding of their quest for identity formation.

The novel intricately examines the myriad challenges associated with the immigration experience through the lens of the protagonist, Madjid, and his familial unit. Situated in a socioeconomically disadvantaged suburb of Paris, the narrative elucidates the issues of unemployment, poverty, racism, and linguistic obstacles that confront immigrants. It underscores the sensation of being ensnared between two cultures, alongside the nuanced complexities of familial connections, identity crises, and the social ostracism encountered by immigrant youth.

As Madjid increasingly distances himself from his family's traditional Algerian heritage, he grapples with the quest to establish his position within French society. This internal struggle propels him toward a search for identity, engendering feelings of alienation and an intense yearning for a sense of belonging. Ultimately, Madjid's multifaceted predicament exacerbates his inner conflict and compels him to contemplate his interactions with the surrounding community.

The work furnishes a credible representation of the cultural dissonances and adversities that immigrants confront in their pursuit of assimilation. Charef deftly employs language as a fundamental medium of expression, depicting the quotidian experiences of immigrants using French and Verlan. This linguistic dimension significantly influences the construction of identity and the facilitation of societal integration. The protagonist, Madjid, finds himself in a position of compelled responsibility for his family after his father's occupational mishap. Nevertheless, the prevailing social and economic realities impede his capacity to meet these demands. Moreover, themes of violence, criminality, and despair pervasive among youth starkly illuminate the harsh realities of immigrant enclaves. In this context, Madjid's challenges and societal pressures further complicate his trajectory toward identity formation, leading him to interrogate his aspirations for personal autonomy.

Charef's novel meticulously examines the trials faced by migrants on both personal and societal dimensions. It foregrounds universal dilemmas such as identity ambiguity, exclusion, and poverty experienced by immigrant youth, prompting readers to critically reflect on these themes. *Le Thé au Harem d'Archi Ahmed*, a pivotal exemplar of *Beur* literature and migration literature, compellingly articulates the lives and tribulations of migrants. The novel accentuates the imperative of advocating for social justice and reconstructing cultural identity, offering readers an in-depth analysis of the myriad difficulties encountered by migrants.

11. KAYNAKLAR

- Aksoy, S. (2019). Çatışma ve göç kültürü yöntembilimi bağlamında bir roman okuması: H. G. Daha. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne Trakya Üniversitesi-Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Edirne-Tekirdağ.
- Benaïssa, A. ve Ponchelet, S. (1990). *Née en France. Histoire d'une jeune beur*. Paris: Payot.
- Begag, A. (1999). Écritures marginales en France: Être écrivain d'origine maghrébine. *Tangence*, 59, 62–76. <https://doi.org/10.7202/025992ar>
- Berry, J. W. (2001). A psychology of immigration. *Journal of Social Issues*, 3, 615–631.
- Berry, J. W. (2005). Acculturation: Living successfully in two cultures. *International Journal of Intercultural Relations*, 697–712.
- Bosnalı, S., Topaloğlu, Y., Dikmen, F. ve Atalay, İ. (2020). Özbek göçmenlerin dilsel uyum stratejileri. *Humanitas - Uluslararası Topumsal Bilimler Dergisi*, 8(15), 109–132. <https://doi.org/10.20304/humanitas.684196>
- Cello, S. (2011). Au-delà du roman beur: La littérature de banlieue. *Quaderni di Palazzo Serra*, 21, 189–211. Erişim adresi: https://www.academia.edu/15716537/Au-del%C3%A0_du_roman_beur_la_litt%C3%A9rature_de_banlieue_
- Charef, M. (1983). *Le thé au Harem d'Archi Ahmed*. Paris: Mercure de France.
- Civelek, K. (2016). Çatışma ve göç kültürü modeli bağlamında bir göç kültürü modeli: Le Clézio'nun Göçmen Yıldız'ı. Ali Tilbe ve Sonel Bosnalı. (Ed.). *Göç Üzerine Yazın ve Kültür İncelemeleri* içinde (s. 87-99). London: Transnational Press London.
- Cohen, J. H. ve Sirkeci, İ. (2011). *Cultures of migration, the global nature of contemporary mobility*. Austin, TX: University of Texas Press.
- Dinar, G., Tilbe, A., ve Güzel, E. (2023). Mohamed Mbougar Sarr'ın La Plus Secrète Mémoire Des Hommes Adlı Yeniötesi Elkurmaca Romanı. *Söylem Filoloji Dergisi*, 8(3), ss. 911-927. <https://doi.org/10.29110/soylemdergi.1391536>
- Genç, H. N. (2020). Orhan Pamuk'un 'Kafamda Bir Tuhaflık adlı romanını çatışma ve göç kültürü modeli. *Folklor/Edebiyat. Dergisi*, 26(1), ss. 1-21.

- Gökgöz, T. (2017). Fransa'da Beur edebiyatı. *Şarkiyat Mecmuası*, 30(1), 17–33.
- Hargreaves, A. (1997). *Immigration and identity in Beur fiction*. New York: Berg.
- Hargreaves, A. G. (2014). De la littérature « Beur » à la littérature de « banlieue » : Des écrivains en quête de reconnaissance. *Africultures*, 1(97), 144–149. <https://doi.org/10.3917/afcul.097.0144>
- Kan, K. ve Kanmaz, M. (2022). Küreselleşmenin kültürel boyutu ve göçün etkileri. *Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der.* (47): ss. 59-73.
- McAuliffe, M. ve Khadria, B. (2020). *World migration report 2020*. Geneva, Switzerland: International Organization for Migration.
- Reeck, L. (2012). La littérature beur et ses suites. *Hommes et migrations*, 120–129. <https://doi.org/10.4000/hommesmigrations.1077>
- Saygın, S. & Hasta, D. (2018). Göç, kültürleşme ve uyum. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 10(3), ss. 312-333.
- Sirkeci, İ. (2009). Transnational mobility and conflict. *Migration Letters*, 6(1), 3–14. <https://doi.org/10.33182/ml.v6i1.82>
- Sirkeci, İ. (2012). Transnasyonal mobilite ve çatışma. *Migration Letters*, 9(4), 353–363.
- Sirkeci, İ. ve Cohen, J. H. (2016). Cultures of migration and conflict in contemporary human mobility in Turkey. *European Review*, 381–396.
- Sirkeci, İ. ve Göktuna Yaylacı, F. (2019). Küresel hareketlilik çağında göç kuramları ve temel kavramlar. İçinde İ. Sirkeci (Ed.), *Kuramsal ve uygulama boyutları ile Türkiye'de sığınmacı, mülteci ve göçmenlerle toplumsal hizmetler* (s. 15–39). Londra: Transnational Press London.
- Tilbe, A. (2015). Göç/göçer yazını incelemelerinde çatışma ve göç kültürü modeli. Ali Tilbe ve Ark. (Ed.), *3rd Turkish Migration Conference, Charles University Prague, Turkish Migration Conference 2015 Selected Proceedings* (s. 458–466). Londra: Transnational Press London.
- Tilbe, A. (2016). Göç kültürü ve çatışma modeli bağlamında Latife Tekin'in *Sevgili Arsız Ölüm'üne bir bakış*. A. T. Bosnalı (Ed.), *Göç üzerine yazın ve kültür incelemeleri* (s. 1–19). Londra: Transnational Press London.
- Tilbe, A. (2017). Göç kültürü ve çatışma modeli bağlamında Mathias Enard'ın *Hırsızlar Sokağı*. Ali Tilbe ve Ark. (Ed.), *The 5th Migration Conference, Harokopio University Athens, The Migration Conference 2017 Selected Proceedings* (s. 6–24). Londra: Transnational Press London.
- Tilbe, A. (2021). Göç(er) anlatısı incelemelerinde çatışma ve kültür(süz)leşme yöntemliliği. İçinde A. Tilbe & M. C. Atalay (Ed.), *Göç ve Sanat Okumaları-I* (s. 9–32). Londra: Transnational Press London.
- Tilbe, A. ve Civelek, K. (2018). Çatışma ve göç kültürü modeli bağlamında göç romanı okuması: Yüksel Pazarkaya'nın *Savrulanlar'ı*. *Göç Dergisi*, 5(1), 77–106.
- Tilbe, A. ve Sirkeci, İ. (2015). Göç ve göçmen yazını üzerine. *Göç Dergisi*, 2(1), 1–4.
- Tilbe, A. ve Tilbe, F. (2019). Zülfü Livaneli'nin *Bir Kedi, Bir Adam, Bir Ölüm* adlı göç romanı: Çatışma ve kültür(süz)leşme yaklaşımı. İçinde T. B. Ali Tilbe

- (Ed.), *Göç, Kültür ve Yazın* (s. 119–154). Londra: Transnational Press London.
- Tilbe, A. ve Topaloğlu, Y. (2020). Beur yazını ve Verlan dili: Fransa'daki Kuzey Afrika göç(er) söylemi. *Söylem Filoloji Dergisi*, 5(2), 329–350. <https://doi.org/10.29110/soylemdergi.760335>
- Tilbe, A. ve Topaloğlu, Y. (2023). Azouz Begag'ın *Şabalı Çocuk (Le Gone du Chaâba)* adlı romanında dilsel-anlatısal yapı ve izlek. *Söylem Filoloji Dergisi*, 8(3), 928–950. <https://doi.org/10.29110/soylemdergi.1389541>
- Tilbe, F. ve Tilbe, A. (2023). Fransa'daki Afrikalı Göçmenlerde Sosyal Dışlanma ve Göçmen Hareketi: Athena Filmi Bağlamında Bir İnceleme. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, cilt.8, sa.22, ss. 885-899.
- Vitali, I. (2009a). De la littérature beure à la littérature urbaine: Le Regard des "Intrangers". *Nouvelles Études Francophones*, 24(1), 172–183.
- Yiğittürk Ekiyor, E. (2021). Afganistan'dan göç ve uçurtma avcısı: Göç kültürü ve çatışma modeli bağlamında bir okuma. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 25, Sayı: 1, ss. 15-32.
- Xavier, S. (2010). Mehdi Charef and the politics of French immigration. *The French Review*, 84(2), 328–341.

Çatışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederiz.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Prof. Dr. Ali TİLBE %60; Doç. Dr. Yusuf TOPALOĞLU %40.

Gönderim Tarihi: 08.11.2024

Kabul Tarihi: 10.12.2024

“DÜNYA’DA TÜRKOLOJİ” VESİLESİYLE

On the Occasion of “Turcology in the World”

Hakan YALAP

Doç. Dr.; Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi A.B.D.
hakanyalap@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0300-2741

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Dünyanın çeşitli ülkelerindeki Türkoloji çalışmaları, Türk dili, tarihi ve kültürünün yanında pek çok akademik disipline dair konuların araştırılması ve incelenmesiyle ilerlemektedir. Diğer milletlerin Türklerle kurduğu ilişkiler, tarihsel süreçte siyasi, ekonomik veya toplumsal nedenlerle değişmiş ve Türkoloji araştırmaları da bu sonuçlardan doğrudan etkilenmiştir. Bu duruma göre günümüzde Türkolojiye verilen önemin XX. yüzyıla kıyasla giderek azaldığı görülmektedir. Bu çalışmada, Dünya’da Türkoloji adlı üç ciltlik eserde, Türkolojinin ülkelerdeki gelişimi ve mevcut durumu hakkında kaleme alınmış çalışmalar özetlenerek incelenmiştir. Söz konusu incelemelerden yola çıkılarak Türkoloji biliminin günümüzdeki durumundan hareketle geleceğine dair önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Türkoloji, Türk Dili, filoloji, kültür, tarih

Abstract:

Turcological studies in various countries of the world are progressing by researching and analysing subjects related to many academic disciplines as well as Turkish language, history and culture. The relations of other nations with Turks have changed in the historical process due to political, economic or social reasons, and Turcological research has been directly affected by these results. According to this situation, it is seen that the importance given to Turcology today is gradually decreasing compared to the XXth century. In this study, in the three-volume work titled Turcology in the World, the studies written about the development and current situation of Turcology in the countries examined are summarised and examined. Based on these analyses, suggestions have been made for the future of Turcology based on the current situation of the science.

Keywords: Turcology, Turkish Language, philology, culture, history.

1. GİRİŞ

19. ve 20. yüzyıllar Türkoloji araştırmaları açısından tarihin en parlak devrileri olarak bilinmektedir. Türklere dair dünyanın çok farklı coğrafyalarında tarihi, arkeolojik, edebî, folklorik, mitolojik vb. araştırmalar ve keşifler Türkoloji bilimine verilen önemin artmasına vesile olmuştur. Bu keşiflerin yanında genç Türkiye Cumhuriyeti’nin millî varlığını kurmak ve ulus devlet yapısını sağlamlaştırmak için kurulan Türk Dil ve Türk Tarih kurumları da dünyadaki Türkoloji araştırmalarını hem takip etmiş hem de

araştırmacılarla Türkiye Cumhuriyeti arasında kopmayan bir bağ kurulmasını sağlamıştır.

Ancak günümüzde Türkoloji araştırmalarının nitelik ve nicelik yönünden farklılıklar taşımasının yanında geneli itibariyle hak ettiği seviyeye gelememiş olduğu açıktır. Türkoloji araştırmaları incelendiğinde, ülkeler nezdinde kat edilen ilerlemenin Türklerle kurulan ilişkiler, sosyal ve siyasi temaslar ölçüsünde köklü ve detaylı olduğu görülecektir. Bu ilişkilerin kurulduğu zaman dilimi ve coğrafya, Türkoloji araştırmalarının temel hatlarını belirlerken bu çalışmaları yürüten araştırmacıların bireysel ilgi ve emekleri de Türkolojinin ilerleyişini ve yönünü tesis etmiştir.

Türkoloji faaliyetleri, ilgili ülkenin ihtiyaç ve istekleri doğrultusunda ortaya konmuş çalışmaların bilimsel verileri ışığında ilerlemektedir. Dil, sosyoloji, siyaset, din veya kültür gibi alanlarda elde edilmesi planlanan bu bilimsel verilerin ortak ve kaçınılmaz sonucu, araştırmacının yapıldığı ülkenin manevî kimliğinden etkilenmesidir. Türkologlar, haklı olarak öncelikle kendi ülkelerinin Türklerle olan ilişkileri doğrultusunda daha özel konular çalışmayı tercih etmişlerdir. Bu özel durum, bahse konu çalışmaların sadece meseleye ilgi duyan araştırmacıların nazar-ı dikkatinde kalmasına sebep olmuştur. Durum böyle olsa da günümüzde teknik araştırma imkânlarının zenginliği tüm çalışmalara kolaylıkla ulaşılabilmesini sağlamaktadır.

Genelde Doğu kültürlerini temel alan şarkiyat araştırmalarının Fransa, İngiltere ve Almanya gibi bazı Avrupa ülkelerinde ilahiyat temelli oluşu sebebiyle, filoloji alanında yetişen yeni neslin ilahiyat vesayetinden bağımsız, kurumsal bir Şarkiyat çevresi oluşturması uzun zaman almıştır (Herzog, 2010, s. 80-82).

Doğu dillerinin sözlü ve yazılı ürünleri, akademik kurumlarda incelenmeye başlamadan önce ilahiyat çalışmalarına konu olmuştur. Bu süreç, Doğu medeniyetini ve İslam coğrafyasını tanımak için öncelikle dil ve edebiyatının öğrenilmesi gerektiği fikriyle başlamaktadır. Doğu dillerinden yapılan tercümelemlerin başında, Hıristiyanlık ve İncil'in versiyonlarına dair eserler yer alır. Rönesans'ta dini kaygılardan uzak yürütülen araştırmalara kadar devam eden bu dönem, Şarkiyat alanının ilahiyat temelini açıklar niteliktedir (Bulut, 2007).

Doğu coğrafyasına yolculuğa çıkan seyyahların sayısındaki artışla birlikte, seyahatname türü de sayıca artmıştır. Bu eserlerde dil, tarih, sanat, mimari, ekonomi ve coğrafya gibi alanlarda verilen bilgiler merak uyandırıcı niteliktedir. Doğu dillerinin din dışı amaçlarla öğrenilmesi de bu dönemlere rastlamaktadır. Çeşitli Avrupa ülkelerinde farklı dillerde kaleme alınan bu

eserler, Şarkiyat araştırmalarının dil öğrenimi boyutunu da oluşturur. Buna rağmen dil alanındaki araştırmalarda Arap ve Fars dillerine nazaran geriplanda kalan Türk dili çalışmalarının, münferit bir çerçeve kazanması uzun zaman almıştır. Her ülkede kendine has bir süreç takip eden bu ilerlemenin tespit edilebilmesi kapsamlı bir araştırmanın konusudur.

2. TÜRKOLOJİ TANIMI VE KAPSAMI

Türkoloji biliminin kapsamının açıklanabilmesi için değerli veriler sunan Dünya’da Türkoloji isimli bu eserde, ismi zikredilen bilim insanlarının çalışmaları incelendiğinde, Türk dili, edebiyatı ve filolojisi üzerine yapılan araştırmaların konu olarak ilk sırada olduğu tespit edilebilir. Türk dili, ülkeleri yönetenler için uluslararası diplomaside siyasi ve politik amaçlarla, yönetilen kesim içinse kültür ve etkileşimin tabii bir sonucu olarak öğrenilmiştir. Osmanlı idaresi altında bulunan Balkan coğrafyasındaki Bulgar, Boşnak, Hırvat, Sırp ve Yunan halkları gibi toplumlar, Türk dilini doğrudan toplumsal ilişkilerin temelinde yaşayarak öğrenirken Osmanlı’yla yoğun diplomatik temaslar kuran Almanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkeler, dil okulları ve tercümanlık kurumlarıyla muhatap tanıma amacı gütmüşlerdir. Bu ülkelerde Türkoloji ve Şarkiyat araştırmaları Orta Doğu stratejilerini ve politikalarını belirlemek, bilgi toplamak ve bu konuda çalışacak uzmanlar yetiştirmek için yapılmıştır (Şenlik, 2021, s. 63). Bu durum, Türkoloji araştırmalarının yürütüldüğü ülkelerin Türklerle olan ilişkilerinin genişliği ve farklılığı ölçüsünde, yeni bakış açıları ve yaklaşımlarla, pragmatik amaçların ön planda tutulduğu akademik sonuçları ortaya çıkarır. Sözelimi Finlandiya ve İran’da yapılan Türkoloji araştırmaları aynı veya yakın zaman diliminde incelense dahi amaçları, süreçleri ve çıktılarındaki farklılıkları sebebiyle birbirinden bağımsız olarak görülmelidir.

Eserin ilk cildindeki önsözde, Türkolojinin tanımı dar, geniş ve daha geniş kapsamıyla verilmiştir. Türk dili üzerine yapılan çalışmalar dar kapsam; Türk dili, edebiyatı, tarihi, bilimi, kültür ve sanatı gibi farklı alanlarıyla akademik ve akademik olmayan tarzda yapılan çalışmalar geniş kapsam olarak değerlendirilir. Yalnızca Türklüğün değil eski devirlerde dil ve kültür bağlantıları olan Ural-Altay, Moğolistik, Mançuristik, Tunguzistik, Fin-Ugor, Finoloji ve Hungaroloji ve hatta son zamanlarda Japonoloji ve Kore araştırmaları ise daha geniş kapsam olarak belirtilmiştir (Emiroğlu ve Mussa, 2024a, s. 7).

Söz konusu bölümde belirtilen anlam ayrımlarının temel sebebini, Türkoloji araştırmalarının yürütüldüğü ülkelerin Türk toplum ve kültürüne

baktığı perspektiflerin farklılığında aramak gerekir. Tanıma göre geniş kapsamlı Türkoloji araştırmalarında Osmanlı dönemi Türk dili ve tarihine yönelik çalışmalar, Osmanlı devrinin geniş coğrafyayı etkileyen uzun bir dönem olması sebebiyle bazı Avrupa ve Balkan ülkelerinde yapılan Türkoloji araştırmalarının odak noktasını teşkil eder. Türkistan coğrafyasındaki Türk halklarıyla yoğun ilişkiler kuran Rusya'da ise Türk dillerinin tarihsel süreç ve bağlantılarını inceleyen Türkoloji araştırmalarıyla daha geniş kapsamlı tanıma dâhil edilebilecek çalışmalar yapılmıştır. Buna göre Türkolojinin tanım kapsamı, farklı ülkelerde farklı konularla değişiklik göstermektedir. Türkoloji adına yapılan çalışmaların ülkeler nezdinde bu alana yaptığı katkıların kalitesinin yükseltilmesi için yapılması gerekenler hakkında fikir üretmek, bu alanda çalışmalar yapan bilim insanının görevi olmalıdır.

3. DÜNYA'DA TÜRKOLJİ

Editör yazarlarıyla birlikte 35 araştırmacının çalışmalarından oluşan ve 33 ülkenin Türkoloji faaliyetlerini inceleyen üç ciltlik bu eser, Türkoloji biliminin ve araştırmalarının geniş kapsamına rağmen yoğun emekler sonucu ortaya çıkmıştır. Eserde Prof. Dr. Öztürk Emiroğlu editörlüğünde hazırlanan Avrupa'da Türkoloji adlı eserde yer alan ülkelere ek olarak; ABD, Çin, Danimarka, İran, İspanya, İsveç, Japonya, Kanada, Moğolistan, Norveç ve Portekiz'deki çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. İncelenen ülkelerdeki Türkologlara ait biyografik ve bibliyografik bilgiler ve varsa fotoğrafları eklenerek farklı bir bölüm altında bilgilendirme yapılmıştır. Eserde yer alan ülkelerdeki faaliyetleri konu alan çalışmalar özetlenerek incelenecektir.

3.1. Almanya

Almanların Türklerle kurduğu ilişkiler ışığında dilbilim çalışmalarının ağırlıkta olduğu eserlerle başlayan Türkoloji faaliyetlerinin XVI. yüzyıldan sonra Şarkiyat araştırmalarının içinde incelendiği ifade edilmektedir. Siyasî ilişkilerin savaş meydanları dışında devam ettiği dönemde ortaya çıkan sosyal ve kültürel iletişim, çok sayıda Alman seyyahın Türk kültürünü merak ederek yaptığı seyahatlerin ardından kaleme aldığı eserlerde açıkça kendini göstermektedir. Bu seyyahlar, Almanlar da dâhil olmak üzere Avrupa'da korku uyandıran, merak celbeden Türkler hakkında bilgi aktarımında bulunmuşlardır (Gül ve Cengiz, 2024a, s. 22). Merak edilen Türkler hakkında bilgi sahibi olabilmek için ilk hedeflerden biri konuştukları dili incelemektir. İki topluluk arasındaki ilişkilerin tarihi seyrinin verilmesinin ardından, Şarkiyat araştırmalarının farklı bir boyutunu oluşturan din ve inanç araştırmalarından ayrılan Türkoloji çalışmaları ve bu çalışmalara imza atan bilim insanları hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Şarkiyat çalışmalarının (Orientalische Studien) kapsamından çıkan Türkoloji faaliyetleri, filoloji bilimi sürecine girerek kurumsal bir kimliğe sahip olmuştur (Gül ve Cengiz, 2024a, s. 31-32). Bu yıllarda yayımlanan eserler, Türkolojide Alman ekolünün temellerinin atılmasını sağlamıştır. G. Jacob, W. Schott, H. J. von Klaproth, L. von Ranken, M. Von Moltke, W. Radloff, A. von Le Coq, A. Fischer, F. Babinger ve A. von Gabain gibi önemli isimlerin çoğunluğu, Türk dili ve dilbilimle ilgili olmak üzere yaptığı çalışmalarla söz konusu ekolün yapı taşı konumundadır. Çalışmanın devamında, Almanya'da bulunan 15 üniversitedeki Türkoloji bölümünün günümüzdeki durumu belirlenmiş, 64 Türkolog hakkında biyografik bilgi verilerek önemli çalışmaları sıralanmıştır (Gül ve Cengiz, 2024a, s. 17-124).

Türkolojinin Almanya'daki tarihi seyri bir Alman ekolü meydana getirmiş ve diğer ülkelerdeki araştırmacıları doğrudan veya dolaylı şekilde etkilemiştir. Bugün Almanca literatürden bağımsız olarak Türkolojiye dair araştırma yapmanın neredeyse mümkün olmadığı kabul edilirse Almanların Türk dilinin tarihine yaptıkları katkının boyutu fark edilecektir.

3.2. ABD ve Kanada

Amerika'da yer alan üniversitelerde Türkoloji çalışmaları, Türkçenin filolojisinden ziyade Osmanlı tarihi ve Osmanlı Türkçesiyle diğer Türk halklarının dil, tarih ve kültürlerinin incelenmesiyle ilgilenmiştir. Princeton Üniversitesi, Columbia Üniversitesi, Harvard Üniversitesi, California Üniversitesi, Chicago Üniversitesi, New York Üniversitesi, Wisconsin-Madison ve Georgetown Üniversitesi gibi yükseköğretim kurumlarında Türkolojiye dair çalışmalar yürütülmektedir. Bu kurumlardan mezun olan bilim insanları, yalnızca ismen zikredilmiştir. Kanada hakkında iki farklı üniversitedeki çalışmalar için iki paragraftan sonra Amerika'da Türkolojiyle ilgili kaynakların bulunduğu arşiv ve kütüphaneler hakkında bilgi verilerek süreli yayınlar sıralanmış, ardından hazırlanan doktora tezleri için bir internet sitesi belirtilerek çalışma tamamlanmıştır (Kocaoğlu ve Schamiloğlu, 2024a, s. 125-140). Coğrafi açıdan okyanus aşırı konumuna rağmen, dünya üzerindeki siyasi, askeri ve ekonomik gücüyle Avrupa ve Asya ülkeleriyle kurduğu ilişkilere bakıldığında, ABD gibi bir ülkede Türkoloji faaliyetlerinin bu denli zayıf oluşunun incelenmesi için münferit çalışmalar yapılabilir.

3.3. Avusturya

Avusturya'nın Türklerle olan münasebeti, Osmanlı Devleti'yle XV. yüzyılda savaşlar ve diplomasi görüşmelerinden başlayarak devam etmiştir.

Türk dilini öğrenmek için çeşitli kurumlarıyla çalışmalar yürüten Avusturya, tercümanlık çalışmaları için Osmanlı Devleti'ne yetkin siyasetçi ve bilim insanları göndermiştir. Bu dönemde kendi imkânlarıyla veya Türkler tarafından esir tutuldukları yıllarda Türkçe öğrenen J. Gaudier, H. B. von Leopoldsberg ve B. Georgijević değerli çalışmalar yapmışlardır.

XVII. yüzyıl ve sonrasında tercümanlık faaliyetleri, Tercümanlar Okulu'nun (Sprachknabeninstitut) açılmasıyla devam etmiş, Türkolojinin önemli bir ismi olan F. M. Meninski sözlük ve dil bilgisi üzerine eserler vermiştir. Bu dönemde açılan Doğu Dilleri Şarkiyat Akademisi'yle halen çalışmalarına devam eden Şarkiyat bölümünün temelini atıldığı ifade edilebilir.

Viyana Üniversitesi, akademik birim olarak Türkoloji bölümünü bünyesinde bulunduran tek yükseköğretim kurumudur. XVII. yüzyılda kısa bir zaman diliminde Türkçe dersleri verilmiş olsa da XIX. yüzyılda A. Pfizmaier, J. Goldenthal, W. F. A. Bernhauer, Türkçe ve Türk Edebiyatı derslerine devam etmiştir. A. Wahrmud, K. E. Sachau, J. R. von Karabaçek, M. Bittner, F. K. E. von Greifenhorst, T. Seif ve H. Jansky bu dönemde önemli çalışmalar yapmış isimler arasındadır. Kitapta, Şarkiyat Akademisi, Viyana Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü ve Diploması Akademisi hakkında bilgi verilerek 11 Türkolog çalışmalarıyla birlikte tanıtılmıştır (Kepenek, 2024a, s. 141-192).

Avusturya'da, XVI. yüzyılda başlayan Türkçe öğretimi ve Türkoloji faaliyetleri günümüzde başat kurum olarak Viyana Üniversitesi bünyesinde yürütülmektedir. Bu faaliyetler, Osmanlı dönemi ağırlıklı yürütülmüş ve Türkolojinin Şarkiyat araştırmalarından bağımsız olarak incelenmesi konusunda önemli adımların atılmasını sağlamıştır.

3.4. Bosna-Hersek

Osmanlı sınırlarına dahil olduktan sonra, İslam dininin benimsenmesinin de etkisiyle Bosna-Hersek'te kültürler arası etkileşim hızlanmış ve Türkolojinin temelleri bu dönemde atılmıştır denilebilir. Türk dili, hem resmi yazışmalarda hem de halkın iletişimde kullandığı dil olarak yaşamıştır. Türkçe aynı zamanda Boşnak Müslümanlar tarafından edebiyat ve sanat dili olarak da gelişme göstermiştir. Bosnalı Hevâ'i'nin Makbûl-i Ârif adlı manzum sözlüğü, alanında hazırlanmış sayılı eserden biri olarak döneminde önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Günümüzde Boşnakçada yaşayan on binden fazla Türkçe veya Türkçe vasıtasıyla geçmiş Arapça ve Farsça kökenli kelime bulunmaktadır

(Seljaci ve Ademi, 2024, s. 199). Fakat söz konusu kelime varlığının tespitindeki coğrafyanın Sırbistan, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Karadağ, Kosova ve Kuzey Makedonya'yı kapsadığı unutulmamalıdır (Yalap, 2016, s. 243). Bu tespit, Türkçenin bu coğrafyada Osmanlı Devleti'nden çok önce yaşadığını kanıtlanması açısından oldukça önemlidir.

XX. yüzyılda Yugoslavya sınırları içinde Saraybosna Üniversitesi bünyesinde açılan Şarkiyat Enstitüsü ve Türkoloji bölümü, çalışmalarına başladığı tarihten bu yana Türkoloji alanına önemli katkılarda bulunmuştur. XX. yüzyılın sonunda yaşanan savaş ve çatışmalar neticesinde zarar gören tarihî arşiv belgelerinin ve el yazmalarının kaybı, dönüşü olmayan bir durum olarak tarihe geçmiştir. Ancak Osmanlı dönemine ait el yazmaları ve siyasî belgeler, arşiv kayıtları ve bu evrakın tahlil ve tasnifiyle ilgili çalışmaların yanında, Arap ve Fars diliyle ilgili çalışmalar aktif olarak yürütülmektedir. Kitapta Tuzla Üniversitesi, Zenica Mostar Cemal Biyediç Üniversitesi ve Uluslararası Saraybosna Üniversitesi'nde yapılan çalışmalar hakkında da bilgiler verilmiştir. Bosnalı 30 Türkolog araştırmacının çalışmaları detaylıca sıralanmış, arşiv ve kütüphane bilgileri eklenmiştir. (Seljaci ve Ademi, 2024a, s. 193-286)

Günümüzde Bosna-Hersek'teki Türkoloji faaliyetleri, Türklerle asırlarca devam eden irtibatın bir sonucu olarak, akademik kurumlarda önemli bir konuma sahiptir.

3.5. Bulgaristan

Bulgarlar, Balkan coğrafyasındaki diğer milletler gibi Osmanlı idaresine girdiği XIV. yüzyıl itibarıyla Türk dili ve kültürüyle çok yakın temaslar kurmuşlardır. Türk-Bulgar ilişkileri, Bulgaristan'ın Rum halkı çatısı altında bulunduğu yıllardan bağımsızlığını elde ettiği XIX. yüzyıla kadar pek çok alanda gelişerek ilerlemiştir.

Çalışmada, Bulgaristan'da Türkçenin anadil olarak öğretiminin farklı dönemlerde ve farklı kuruluşlarda nasıl yürütüldüğü detaylıca incelenmiştir. Bağımsızlıktan II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönem, II. Dünya Savaşı'ndan 1959 yılına kadar olan dönem, 1959-1989 yıllarını kapsayan dönem ve 1989'dan günümüze kadar olan dönemin incelenmesi, bu dönemlerde eğitim veren kurumların ve okulların ders saatlerine kadar detaylandırılması, Türk dilinin öğretim sürecine geniş bir perspektiften bakılmasını sağlamaktadır. Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi ise XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Sofya Üniversitesi ve Sofya Özgür Üniversitesi'ndeki çalışmalarla başlamaktadır. Bu kurumlarda S. Tilkov, D. G. Gacanov ve G. D. Gılibov önemli çalışmalar yürütmüştür.

Türkoloji çalışmaları, XX. yüzyılın ikinci yarısında Sofya Üniversitesi bünyesinde kurulan Türk Filolojisi Bölümü ile devam eder. Takip eden yıllarda bölümün adı, Doğu Araştırmaları Bölümü ve ardından Doğu Dilleri Bölümü olarak değiştirilmiştir. V. Georgiyev, S. Dimitrov, B. Nedkov, K. Popov, E. Boev, ve P. Samsareva gibi araştırmacılar, kurumun farklı dönemlerinde değerli çalışmalar yürütmüştür. Çalışmada ayrıca Piskopos Konstantin Preslavski Üniversitesi ve Plovdiv Paisiy Hilendarski Üniversitesi'ndeki Türkoloji faaliyetleri hakkında bilgi verilmiş ve 10 Türkolog çalışmalarıyla tanıtılmıştır (Yordanova, 2024a, s. 287-330)

3.6. Çekya ve Slovakya

Çekoslovakya'nın halefi olan bu iki ülkenin tarihte Osmanlı ile olan ilişkileri incelendiğinde, Çekya topraklarının Osmanlı hâkimiyetine hiç girmediği görülecektir. Slovakya'nın topraklarının bir kısmında, kısa bir dönem Osmanlı egemenliği yaşanmışsa da bu coğrafya XVII. yüzyılda tamamen Ormanlı idaresinden çıkmıştır.

XV. yüzyıl ve sonrasında, gezginlerin İstanbul hakkındaki seyahat notlarıyla başlayan Şarkiyat yayınları, karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları ve çeviri faaliyetleriyle devam eder. XVIII. yüzyılda F. D. de Keresztén ve J. M. Korabinský, ardından J. K. Bese ve Macar Türkolog olarak anılan Ármin Vámbéry, Slovak Türkoloji faaliyetlerine önemli katkılarda bulunmuştur.

Türkoloji, Şarkiyat çalışmalarının bir kolu olarak XIX. yüzyılın ortalarında kurulmuştur (Lesiczka, 2024a, s. 340). Bu yıllardan cumhuriyete kadar olan dönem, Çekoslovakya Cumhuriyeti dönemi, Komünist rejimin iktidarda olduğu dönem ve Kadife Devrim'den sonraki yılları kapsayan dönemlere göre Türkoloji çalışmalarında farklılıklar görülmektedir (Yüksel, 2005: 767). XX. yüzyıla gelindiğinde Kadife Devrim'den önce, Nazım Hikmet, Sabahattin Ali, Yaşar Kemal ve Aziz Nesin gibi Türk yazarların eserleri Çekçe olarak basılmıştır. Komünizm Dönemi sonrasında, çeviri çalışmalarında yavaşlama görülmektedir.

Eserde, Prag Karl Üniversitesi, Prag Devlet Dil Okulu, Slovakya Bratislava Komenius Üniversitesi ve Matej Bel Üniversitesi'nde yapılan Türkoloji çalışmaları ve Türkçe öğretimi hakkında bilgiler verilerek 9 Türkolog tanıtılmıştır.

Günümüzde Slovakya'da aktif bir Türkoloji bölümü bulunmamaktadır. Çekya Prag Karl Üniversitesi'nde ise Ortadoğu Çalışmaları çatısı altında eğitim verilmektedir. Türkoloji faaliyetleri bu

lkelerde eski canlılığını yitirmiş görünmektedir (Lesiczka, 2024a, s. 331-360).

3.7. Çin

Çin ve Türk halkları, yüzyıllar boyunca aynı coğrafya içinde yaşamış, devlet ve hanedanlık kurmuş, savaşmış ve karşılıklı olarak derin tesirler bırakmışlardır. Bu tarihi süreçte dil, kültür, din ve inanç, ticaret, sanat, ekonomi, bilim ve teknoloji gibi sayısız alanda kurulan etkileşim sayesinde, iki toplumun sözlü ve yazılı kaynakları ortak geçmişe ışık tutmaktadır.

Türkolojinin Avrupa’da bilimsel ve akademik olarak ortaya çıkışından önce Çin’de Sinoloji çalışmalarıyla ilgili gelişmeler başlamış bulunmaktadır (Işık ve Işık, 2024a, s. 367). Bu doğrultuda Türkoloji biliminin kapsamı altında Uygur, Kazak, Kırgız ve Özbekler gibi Türk halklarının bulunduğu çok geniş bir alanın olacağı açıktır. Bu çalışmada, 1971 yılında başlayan Türkiye-Çin diplomatik ilişkilerinin ardından, 1985 yılında Türkiye ve Türkiye Türkçesiyle ilgili olarak açılan Pekin Uluslararası alışmalar niversitesi Türkçe Bölümü, Türkoloji çalışmalarının ilk adımı olarak kabul edilmektedir. Eserde, Türkçe veya Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri bulunan niversiteler verilerek 2 Türkolog tanıtılmıştır (Işık ve Işık, 2024a, s. 361-376).

Bu çalışmada, bazı sınırlılıklar sebebiyle Çin’deki Türkoloji faaliyetleri 1971’den bu yana yaklaşık 50 yıllık bir süre içine sığdırılarak tanıtılmıştır. Ancak Türkistan coğrafyasında yüzlerce yıldır dirsek teması halinde bulunan bu iki kadim halk arasındaki ilişkinin Türkoloji alanında bilimsel olarak incelenmesi, Çin’de Türkoloji başlığıyla yayımlanacaksa 50 yıllık bir döneme sığdırılamayacağı ortadadır. Böyle bir çalışmanın adı, konusu itibariyle *Çin’de Türkiye Türkçesi alışmaları* veya *Çin’de Türkiye İlişkileri Bağlamında Türkoloji Faaliyetleri* olarak belirlenebilir.

3.8. Danimarka

Danimarkalıların Türklerle münasebetleri, diğer bazı Avrupa lkelerinde olduğu gibi birtakım şahsi macera arayışında olan gezginler veya doğrudan bilgi edinmek ve araştırma yapmak amacını taşıyan kişiler aracılığıyla olmuştur. Bunlar arasında M. Lorck, W. Von Ghler, C. Niebuhr ve C. Andersen gösterilebilir.

Danimarka’da Türk dilinin uzmanlık alanı haline gelmesi, Türkoloji alanında çalışmış ve Trkolojiyle ilgilenen herkes tarafından bilinen, karşılaştırmalı dilbilimci Vilhelm Thomsen’in Orhun yazıtlarını zmesiyle

başlamıştır. Bu önemli çalışmanın ardından devam eden süreçte, Kopenhag Üniversitesi bünyesinde münferit Türkoloji faaliyetleri artarak devam etmiştir. K. Wulf, V. Grønbech, H. Petersen, J. E. Østrup, K. Grønbech ve R. Meyer gibi araştırmacılar hakkında bilgiler verilmiştir (Akbaş, 2024a, s. 377- 422)

Kopenhag Üniversitesi'ndeki Türkçe ve Türkoloji çalışmalarının, XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren incelenmesinin ardından 9 Türkolog çalışmalarınıyla detaylıca tanıtılmıştır.

3.9. Finlandiya

Finlandiya'daki Türkoloji faaliyetlerinin başlangıcı, diğer ülkelerden farklı olarak özgün bir duruma işaret etmektedir. Asırlarca kendi egemenliğine kavuşmamış bir millet olarak Finler, tarihî kimliklerini araştırmak için Moğolistan'a kadar gitmişlerdir. Altay dilleri ve Türk lehçeleri üzerine yapılan çok sayıdaki araştırma sonucunda, Türkoloji faaliyetleri için çalışma alanını genişleten veriler elde edilmiştir.

Finlandiya'da Türkoloji alanında çalışmalar yürüten kurumlar arasında; Helsinki Üniversitesi, Turku Üniversitesi, Türk Halk Mektebi, Fin-Ugor Cemiyeti, Fin Arkeoloji Cemiyeti sayılabilir. (Mussa, 2024a, s. 423-464).

Finlandiya, tıpkı Danimarka gibi günümüzde Türkoloji ve Türk dilleri konusunda çalışmalar yapan herkes tarafından tanınan, çok önemli bilim insanları yetiştirmiş ve kendi ekolünü oluşturmayı başarmış ülkelerden biridir. Çalışmada tanıtılan 13 Türkolog ve sunulan bibliyografik bilgiler, Finlandiya'da Türkoloji faaliyetlerinin tanıtılması için yüzeysel fakat yeterli niteliktedir.

3.10. Fransa

Fransa-Osmanlı ilişkileri doğrultusunda, siyasî ve ticarî faaliyetlerin geliştiği dönemde, Türk dilinin ve kültürünün yanı sıra diğer doğu dillerini iyi bilen kişilerin yetiştirilmesi için Ecole des Jeunes de Langues kurulmuştur. Bu kurumda yetişen öğrenciler, elçilik ve konsolosluk görevlerinin yanında, çeşitli tercümanlık faaliyetleri de yürütmüşlerdir.

Fransa, Avrupa ülkeleri arasında hümanist fikirlerle daha erken tanışarak Türk dili, kültürü ve tarihi hakkında araştırmalar yapan bir ülke haline gelmiştir (Temir, 2024, s. 328). Bu duruma rağmen söz konusu araştırmalar, Almanya, Danimarka veya Finlandiya tarihindeki örneklerin aksine doğrudan Türkoloji çalışmaları bünyesine girmemektedir. Avrupa'da

bir dönem etkisini her alanda gösteren Orientalisme akımının Fransa'da siyasi ve kültürel alandaki yansımaları olarak kabul edilebilir.

Türkoloji ile ilgili müesseseler bölümünde ELCO (Enseignement des Langues et Cultures d'origines), INALCO – Ulusal Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsü (Institut National des Langues Civilisations Orientales) ve Strasbourg Üniversitesi günümüzde Türkçe ve Türk dili tarihi üzerine eğitimler vermektedir. Çalışmada, 23 Türkolog ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir (Yılmaz, 2024a, s. 465-552).

3.11. Hırvatistan

Hırvatistan'daki Türkoloji çalışmalarının ilk adımları, Vilhelm Thomsen'in Orhun yazıtlarıyla ilgili yaptığı araştırmalar sonucu başlamıştır. Avrupa'da bu denli ilgi çeken keşifler, Hırvat bilim çevrelerinde de merak uyandırmıştır.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Şarkiyat araştırmaları bünyesinde toplanan el yazmaları, doğu dillerinin incelenmesi ve araştırılmasına yönelik çalışmaların hızlanmasını sağlar. Hırvatistan Bilim ve Sanat Akademisi Doğu Dilleri Koleksiyonu, bugün Avrupa'da önde gelen el yazması koleksiyonlar arasında yer almaktadır.

XX. yüzyılın sonlarına doğru Zagreb Üniversitesi bünyesinde kurulan Türkoloji Araştırmaları Bölümü, bugün Oryantal Araştırmaları Bölümü altında araştırmalarını yürütmektedir. Çalışmada, 8 Türkolog ve çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir (Erdem, 2024a, s. 553-592).

3.12. Hollanda

Hollanda'da Türkoloji faaliyetleri, Şarkiyat araştırmalarının bir parçası olarak Arapça ve İbranice ile ilgili yapılan çalışmaların ardından başlamıştır. Ancak Türkoloji faaliyetleri, bu iki dil seviyesindeki araştırmalara hiçbir zaman erişememiştir.

Çalışmada, Türkoloji araştırmalarıyla Türkçenin öğretimi konusunda ayırım yapılmış ve bu ayırma uygun olarak bilgi verilmiştir. Türkçenin yabancı dil olarak öğretildiği kurumlardaki faaliyetler, doğrudan Türkoloji alanında yapılan çalışmalar olarak nitelendirilmemiştir. Türkoloji faaliyetlerinin bilimsel alan çerçevesinde yürütüldüğü Leiden Üniversitesi ve Utrecht Üniversitesi hakkında detaylı bilgi verilmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren yaşamış 28 Türkolog ve Şarkiyatçı, çalışmalarıyla birlikte tanıtılmıştır.

Hollanda'da İncil'in daha iyi anlaşılması için Arapça ve İbranice hakkında yapılan önemli araştırmaların yanında, Türk diline verilen değerin bu iki dile yetişemediği eserde ifade edilmektedir. Sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetlerinin birlikte yürütüldüğü bölgelerde Türk dili, Arapçanın yanında kullanılmıştır. Günümüzde, Leiden Üniversitesi dışında Türkoloji çalışmalarıyla ilgilenen kurum bulunmamaktadır (Ersoy, 2024a, s. 593-664).

3.13. İngiltere

İngiltere'nin Türklerle kurduğu ilişkiler XV. yüzyıla kadar tarihlendirilse de Türk tarihiyle ilgili ilk eser XVII. yüzyıl başlarında yazılmıştır. R. Knolles'a ait, *The Generall Historie of the Turkes* isimli bu eser, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî tarihini incelemiştir. Önceki dönemlerde de Türklerle ilgili yayımlar bulunsa da bu eserler geneli itibarıyla diğer dillerden tercüme edilmiştir.

İngiltere'deki kurumsal Türkoloji faaliyetleri, Şarkiyat ve İslam araştırmaları çatısı altında başlasa da XVIII. yüzyıldan itibaren Türk dili grameri ve Türkçe öğretimine dair eserler yayımlanır. T. Vaughan, A. L. Davids, C. Boyd, W. B. Barker, J. W. Redhouse ve E. Arnold bu konuda çalışmalar yürüten araştırmacılar arasında yer almaktadır (Yeşilyurt, 2015, s. 21-26).

Çalışmada, İngiltere'de Türkoloji alanında eğitim veren yükseköğretim kurumları yalnızca isimleriyle belirtilmiş ve Türkoloji kaynaklarının bulunduğu arşiv ve kütüphaneler bölümü ise oldukça kısa tutulmuştur. 10 Türkolog hakkında bilgi verilmiştir (Saraç, 2024a, s. 665-686).

3.14. İran

İran coğrafyası, pek çok Türk boyunun İran halklarıyla yüzyıllardır birlikte yaşadığı toprakları kapsamaktadır. Bu coğrafyadaki iki millet, pek çok devlet ve siyasî oluşum kurmuş, günümüze dek devam eden sosyal ve kültürel etkileşimi ortaya çıkarmıştır.

1925 yılında Pehlevî Hanedanı'nın yönetime gelmesiyle birlikte, Türklerin siyasî ve kültürel olarak kendilerini ifade etmelerine imkân verilmemiş ve Türkler çok ciddi sınırlamalara maruz bırakılmışlardır. Pehlevî devri dil politikası gereği, Türkçenin kamusal alanda yasaklanması gibi katı uygulamalar hayata geçirilmiştir. Araştırma sahasının enginliğine bakıldığında, Avrupa ülkelerine kıyasla zengin veri birikimine sahip İran coğrafyasında, söz konusu hâkim ideolojinin baskısı sebebiyle, millî benliğin

inşasına dayalı faaliyetlerin suç unsuru olarak kabul edildiği dönemler yaşanmıştır. Fakat buna rağmen Türk aydınlar, sayıca yetersiz de olsa yayın faaliyetlerine devam ederek dillerine sahip çıkmaya gayret göstermişlerdir.

Tahran Allameh Tabatabai Üniversitesi, günümüzde Türk Dili ve Edebiyatı bölümünün faal olduğu tek üniversitedir. Urumiye Üniversitesi'nde, bölüm varsa da faaliyette değildir. Tahran Üniversitesi'nde ise Türk Dili ve Edebiyatı bölümü bulunmamaktadır. Çalışmanın devamında, İran'daki 4 Türkolog hakkında bilgi verilmiştir.

Günümüzde, çalışmada bahsedilen bu kültürel etkileşime rağmen İran'da Türkoloji faaliyetlerinin yeterince gelişemediği görülmektedir. Bu durumun nedenleri arasında -birtakım Avrupa ülkelerinde olduğu gibi- akademik merakın azalması ve hâkim ideolojinin tavrı zikredilmektedir (Fidan, 2024a, s. 687-726).

3.15. İspanya ve Portekiz

Türkoloji çalışmaları, İspanya ve Portekiz'de henüz kurumsal bir zemine sahip değildir. Türkolojinin alanına giren konularda çeşitli çalışmalar varsa da bu araştırmalar, üniversitelerin tarih bölümlerinde yürütülmektedir. Bu çalışmalarda, bazı Avrupa ülkelerindekine benzer şekilde, Osmanlı tarihiyle ilgili konuların sayıca fazla olduğu görülmektedir. A. Alemany, M. Angel de Bunes Ibarra ve E. Sola Castaño bu alanda faaliyet yürüten araştırmacılar arasında gösterilebilir.

İber Yarımadası'nda Türk diline, kültürüne yönelik çalışmaların yapılmıyor oluşu, bahse konu coğrafyanın Türklere uzak kalmasıyla açıklanabileceği gibi yıllarca süren Akdeniz hâkimiyeti mücadelelerine de bağlanabilir. Aynı zamanda özellikle İspanya'nın uzun yıllar iç sorunlarla boğuşması ülkenin kendi içinden başka yerlere bakmasına ve odaklanmasına da engel olmuştur.

İber Yarımadası'nda Şarkiyat alanına giren konularda çeşitli üniversiteler ve araştırma çevrelerinde çalışmalar bulunsa da Türkoloji araştırmaları, akademisyenlerin bireysel gayretiyle sürdürülmektedir (Emiroğlu, 2024b, s. 7-18)

3.16. İsveç

İsveçlilerin Türkoloji araştırmalarına yönelik attığı ilk adımlar, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanmaktadır. İstanbul'dan yola çıkarak Doğu ülkelerini ziyaret eden M. Eneman, C. Loos, K. Sparre, J. Otter, J. J.

Björnsthål ve H. Gyllenskepp gibi araştırmacılar, bu seyahatlerde değerli bulgular elde etmişlerdir.

Alman kökenli İşveçli subay Philip Johan von Strahlenberg'in İşveç'te Türkolojinin gelişimine katkıları sayesinde, diğer ÷lkelerde de Türkolojinin önemli isimlerinden biri hâline geldiği bilinmelidir. Strahlenberg, Göktürk yazıtlarının keşfetmesiyle başlayan çalışmalarıyla İskandinav coğrafyasında Türk diline olan ilginin artmasını sağlamıştır. Bu tarihlerden önce XVII. yüzyılda başlayan Doğu dilleri ve şarkiyat araştırmaları alanında, Uppsala Üniversitesi'nde Doğu dilleri profesörü olan Christian Ravius'u unutmamak gerekir. Ravius'tan sonra G. P. Lillieblad, C. Aurivillius, H. Almkvist ve H. S. Nyberg Uppsala Üniversitesi'nde Türk dili ve tarihi üzerine araştırma yapmıştır.

XX. yüzyılda, Uppsala'da kendine ait akademik alan kazanan Türkoloji çalışmaları, günümüzde Türk Dilleri anabilim dalıyla, Türk dillerinde eğitim veren tek kurumdur. Lund Üniversitesi'nde XX. yüzyılın ikinci çeyreğinde kapanan Türkoloji bölümü, bugün faaliyette değildir. Çalışmada 10 Türkolog hakkında bilgi verilmiştir (Karakoç: 2024b, s. 19-58).

İşveç'teki akademik kurumlarda tarihsel süreçte, Türk dili tarihi ve Türkoloji araştırmaları adına önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak günümüzde aynı ilgi ve araştırma çabasının sürdüğünü söylemek oldukça güçtür.

3.17. İtalya

İtalyanlar, ticarî ve kültürel ilişki kurdukları coğrafyalarda hem ekonomik faaliyetlerini en üst seviyede yürütmek hem de karşılıklı ilişkileri diri tutmak için o milletin dilini ve kültürünü öğrenme gayreti içinde olmuşlardır. Takip eden yüzyıllarda, Türkçe gramer kitapları ve konuşma kılavuzları da yayımlanmıştır. G. Donado ve G. Toderini tarafından yazılan eserler de Türk edebiyatı hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

İtalya'da Türkoloji, kurumsal olarak Arapça, Farsça ve İşlam araştırmalarının ardından, XIX. yüzyılda, edebiyat ve dilbilim alanlarının ayrılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle İtalya'daki Türkoloji faaliyetleri, diğer bazı Avrupa ÷lkelerine kıyasla daha erken tarihte şarkiyat kapsamından çıkarılarak kendi bağımsız kimliğine kavuşmuştur, denilebilir. L. Bonelli, E. Rossi, A. Bombaci ve A. Gallotta bu konuda emek veren önemli bilim insanları olarak gösterilmektedir.

Napoli Orientale, Venedik Ca' Foscari Üniversitesi, Floransa Üniversitesi ve Lecce Salento Üniversitesi, günümüzde Türkoloji faaliyetlerinin aktif olarak devam ettiği üniversitelerdir. Ayrıca eserde Lincei Ulusal Bilimler Akademisi, Uluslararası Doğu ve Akdeniz Çalışmaları Derneği ve Venedik Şark Enstitüsü gibi diğer kurum ve araştırma merkezlerinin çalışmaları hakkında bilgi verilmiş, İtalya'daki 16 Türkolog çalışmalarıyla birlikte tanıtılmıştır (Mutlu ve Bei, 2024b, s. 59-166).

3.18. Japonya

Japonya'daki Türkoloji faaliyetleri, iki farklı koldan ilerlemiştir. Kuzey ve Orta Asya coğrafyasındaki Türkistan halklarıyla ilgili olarak, temelinde Çin kaynaklarına dayanan araştırmalar ilk kısmı teşkil eder. Diğer kısım ise Anadolu'da devletleşmiş Türk milletinin, Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsça kaynaklarından beslenen çalışmalardan meydan gelir. Bu kısımlar akademik kurumlarda Türkoloji çatısı altında birleşir.

Budizm ve Çin tarihine olan ilginin artmasıyla incelenen çok sayıda kaynak eserle Japonlar, Türkler hakkında detaylı bilgi sahibi olsalar da akademik çalışmaların başlaması, Meiji dönemine rastlar. Bu sürecin ardından, Türk tarihinin yanında yeni araştırma alanları da ortaya çıkmış ve araştırma konuları çeşitlenmiştir. Anadolu'daki Türkler hakkında yapılan çalışmalar da dört gruba ayrılarak incelenmiştir.

Günümüzde araştırmalar, Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya doğru genişleme göstermektedir. Tokyo ve Kyoto Üniversitesi'nde kurulan enstitüler, Türkoloji çalışmalarını sürdürmektedir. Çalışmada, 25 Türkolog hakkında detaylı bilgi sunulmuştur (Saraç, 2024b, s. 167-202).

Japonya'daki Türkoloji faaliyetleri, akademik kaynak sahasının çeşitlendirilmesiyle farklı bir karaktere sahiptir. Bu husus, Türkoloji araştırmalarının geniş bir alana yayılabildiğini göz önüne sermesi açısından önemlidir.

3.19. Kosova

Kosova halkının kültürel mirası içinde, bugüne dek taşınan Osmanlı etkileri dikkate alındığında; tarih, siyaset, dil, din ve toplumsal araştırmalar alanındaki hemen her çalışma Türkoloji ile ortak bir paydada buluşmaktadır. Bu çalışma ise, söz konusu ortak noktanın doğrudan Türkoloji ile ilgilenen adımlarını incelemiştir.

Kosova'da kurumsal Türkoloji faaliyetleri, Priştine Üniversitesi Şarkiyat araştırmaları bölümüyle başlamaktadır. Sonraki yıllarda, aynı

üniversitenin Filoloji Fakültesinde açılan Türk Dili ve Edebiyatı bölümüyle birlikte akademik çalışmalar artarak devam etmiştir. Eserde bu akademik birimler hakkında bilgi verildikten sonra, 24 Türkolog çalışmalarıyla birlikte tanıtılmıştır (Sulçevsi ve Sulçevsi, 2024b, s. 203-244).

3.20. Kuzey Makedonya

XIV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Türkler ve Makedonlar, Osmanlı'nın Balkan coğrafyasını kültürel olarak etkilediği süreçle birlikte yoğun ilişkiler kurmuşlardır. Osmanlı iskân politikasının somut mirası olarak çok sayıda mimarî eser, halen ayakta durmaktadır. Bu mimarî eserlerin yanında Türkçeden Arumence ve Makedonya'da konuşulan diğer dillere geçen kelime kadrosu bulunmaktadır.

Dilin en doğal ve olağan hallerinden olan ödünçleme ve verinti kelime hareketleri, diller arasındaki etkileşimin en temel göstergeleridir. H. Polenakovik tarafından kaleme alınan ve Makedonya'daki Türkoloji faaliyetlerinin önünü açan çalışma olarak kabul edilen Arumencede Türkçe Unsurlar (1939) konulu doktora tezi aracılığıyla Arumencede 1638 Türkçe kökenli kelime tespit edilmiştir.

Makedonya Aziz Kiril ve Metody Üniversitesi, Gotse Delçev Üniversitesi ve Tetovo Üniversitesi'nde çeşitli fakülteler kapsamında Türkoloji faaliyetleri devam etmektedir. Çalışmada, bu akademik birimler hakkında detaylı bilgi verildikten sonra Milli Tarih Enstitüsü, Marko Çepenkov Folklor Enstitüsü, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Devlet Arşiv ve Makedonya Bilimler Sanatlar Akademisi tanıtılmış; devamında 51 Türkolog ve çalışmaları hakkında detaylı bilgi verilmiştir (Leontik, 2024b, s. 245-396).

3.21. Litvanya

Litvanya'ya XIV. yüzyıl itibariyle yerleşmeye başlayan Tatar ve Karay Türklerinin etkisiyle iki toplum arasındaki ilişkiler, Türk kültür ve tarihiyle ilgili çalışmalara kaynak olacak şekilde güçlenmiştir. Bu konudaki çalışmaların merkezi olan Vilnius Üniversitesi'nde, J. Lelewel, G. E. Grodeck, W. Münnich ve K. Kontrimas gibi bilim insanları, Şarkiyat alanında araştırmalar yapmışlardır. XIX. yüzyılda ise I. Pietraszewski, A. Muchliński, J. Kowalevski ve A. Chodźko, Litvanya'da Türkolojinin kurulmasına öncülük eden isimlerdir.

Litvanya-Polonya ayaklanmaları bahane edilerek 1832 yılında kapatılmasının ardından 80 yıldan fazla bir süre faaliyet gösteremeyen Vilnius Üniversitesi, XX. yüzyılda önemli çalışmaların merkezi olmuştur.

Aynı zamanda Polonya Doğu Bilimleri Derneği'nin Vilnius şehrinde düzenlediği Şarkiyat kongrelerinde sunulan Türkoloji bildirileri, Türk dili ve tarihi açısından önem arz eder. Bugün Vilnius Üniversitesi'nde, farklı akademik birimlerde ve Litvan Dil Kurumu'nda Türkoloji çalışmaları devam etmektedir. 8 Türkolog eserleriyle çalışmada tanıtılmıştır (Miškinienė, 2024b, s. 397-434).

3.22. Macaristan

Macarlar X. yüzyılda günümüz Macaristan coğrafyasına yerleşmiş ve sonraki yüzyıllarda farklı devletlerin hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Bu durum, Avrupa ulusları arasında asimile olmaktan kurtulma çabasıyla, köken ve devamında kimlik arayışını ortaya çıkarmıştır. Bu arayışa yön veren konu ise Fin/Ugor-Türk araştırmalarıdır. Macaristan, Türkoloji konusunda öncü ülkelerden biri olma özelliğini bu kimlik arayışına borçludur.

Macarlar için Türkoloji araştırmalarının başlangıcı, milli benlik arayışının başladığı XIX. yüzyılın ilk yarısı olarak tarihlendirilebilir. Bu tarihlerde J. Repiczky, Á. Vámbéry, J. Thúry, A. Szilády, ve S. Szilágy, tarihî belgeleri incelemişler ve önemli araştırmalar yapmışlardır.

Budapeşte Eötvös Loránd Üniversitesi ve Szeged Üniversitesi günümüzde Türkoloji çalışmalarını sürdüren Macar akademik kurumları arasında yer alır. Çalışmada, 33 Türkolog hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

Macarların milli benlik arayışının temel sonucu olan bu çalışmaların takip edilmesi ve kazanımlarından yararlanılabilmesi için Mustafa Kemal Atatürk'ün isteğiyle Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (DTCF) Hungaroloji bölümü kurulmuştur (Türker, 2024b, s. 435-512). Bu akademik birimin kuruluşu, XIX. yüzyıldan itibaren Macarların Türkoloji alanındaki araştırmalarında kaydettiği ilerlemenin bir göstergesidir. Günümüzde, I. Kúnos, J. Eckmann, L. Ligeti, T. Halasi-Kun gibi isimleri anmadan Türkoloji tarihini incelemek mümkün görünmemektedir.

3.23. Moğolistan

Moğolistan'daki Türkoloji faaliyetleri, XX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Moğol ve diğer uluslardan gelen bilim insanlarının çalışmalarıyla başlamıştır. Moğolistan'ın tarihe ışık tutacak çok sayıda tarihî eser barındıran coğrafyası, Türkoloji araştırmaları için açık bir laboratuvar vazifesi görmektedir. Buna göre Moğolistan'da Türkoloji çalışmalarının yoğunlaştığı alan, en eski Türk yazıtları olan Göktürk Yazıtları üzerinde olmuştur. Bu yazıtların yanında kaya yazıtları ve damgalar, insan figürlü

taşlar, sunak taşları ve sikkeler gibi tarihi kalıntılar da araştırmalara konu olmaktadır.

Türk dilleri ve Moğolca arasında karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları yapılmış ve söz varlıkları incelenerek Türkoloji alanına önemli katkılar sunulmuştur. Moğol coğrafyasında en yoğun nüfuslu Türk halkı olarak Kazaklar hakkında yapılan çalışmalar, diğerlerine nazaran sayıca daha fazladır.

Bütün Türk kültürü araştırmalarına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti ve Moğolistan arasındaki ilişkiler, XX. yüzyılın sonundan itibaren güçlenmeye başlar. Türkolojinin kurumsal bir yapıya sahip oluşu da yaklaşık 20 yıl gibi yakın bir geçmişe dayanır. Günümüzde Moğolistan Devlet Üniversitesi, Ortak Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Moğol Araştırmaları Enstitüsü, Moğol Bilimler Akademisi, Dilbilim Enstitüsü, Arkeoloji Enstitüsü, Tarih ve Etnoloji Enstitüsü ve Moğolistan Savunma Üniversitesi, Türkoloji ve Türkçe eğitimi alanında çalışmalar yapan kurumlardır. Çalışmada, 35 araştırmacı hakkında bilgi verilmiştir (Albayrak ve Gül, 2024b, s. 513-566).

3.24. Norveç

Norveç, Türk dünyasıyla XX. yüzyıla kadar siyasî ve toplumsal açıdan anlamlı bir ilişki kurmamıştır. Bu durumun sonuçlarından biri de Türkoloji alanında yoğun faaliyetlerin yürütülmemiş oluşudur. Ankara Üniversitesi DTCF bünyesinde Sanskritçe dersleri vermek üzere Türkiye'ye gelen Hjalmar Borgström, Türkoloji alanına doğrudan katkı sağlamamış olsa da Türkolog Even Hovdhaugen'in Türkoloji araştırmalarına yönelmesini sağlamıştır.

Çalışmada, Even Hovdhaugen ve Bernt Brendemoen dahil 7 Türkolog hakkında bibliyografik bilgiler sunulmuştur (Brendemon, 2024b, s. 567-580).

3.25. Polonya

Polonya, Osmanlı'yla kurulan ilişkilerin de etkisiyle XVI. yüzyıldan itibaren siyasi ve diplomatik amaçlarla Türk dili öğretimine önem vermiştir. Dil eğitimi almak için Osmanlı topraklarına gelen öğrenciler, sarayda tercüman olarak görevlendirilmiştir.

XVII. yüzyılda M. Paszkowski tarafından hazırlanan Lehçe-Türkçe sözlük, Polonya'daki Türkoloji alanında yapılan ilk çalışmalar arasında gösterilir. S. Otwinowski, aynı yüzyılda çeşitli çeviri çalışmaları yapmıştır. F.

Masgnien'in (Franciszek Meniński) hazırladığı sözlük, alanının en önemli eserlerinden biridir.

Eserde; İstanbul Polonya Şark Okulu, Litvanya Vilnius Üniversitesi Şarkiyat ve Türkoloji Çalışmaları, Krakov Jagiellon Üniversitesi Şarkiyat ve Türkoloji Çalışmaları, Lviv Jan Kazimierz Üniversitesi Türkoloji Merkezi, Varşova Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, Polonya Bilimler Akademisi ve Poznan Adam Mickiewicz Üniversitesi hakkında bilgiler verilerek 60 Türkolog çalışmalarıyla birlikte tanıtılmıştır (Emiroğlu, 2024b, s. 581-744).

3.26. Romanya

XV. yüzyılda Osmanlı idaresine giren Romanya coğrafyasında, bu tarihlerden itibaren Türk dilini ve kültürünü öğrenme isteği ortaya çıkmıştır. Dönemin aydın kesiminden kişiler, Türkçe öğrenmek için İstanbul'a gelmiş, yöneticiler Türk dilinin öğrenilmesi gerektiği görüşünü benimsemişlerdir (Ustabulut ve Kara, 2016: 9). XIX. yüzyılda yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar geçen sürede, N. M. D. Kantemir, J. Vacarescu ve P. Y. Pascal gibi kişiler sözlük, konuşma kılavuzları, dil bilgisi kitaplarıyla Türkolojinin tarih, kültür ve sanat alanında araştırmalar kaleme almışlardır.

Çalışmada, Bükreş Üniversitesi, Yaş Üniversitesi, Ovidius Üniversitesi, Nicolea Iorga Tarih Enstitüsü ve Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Enstitüsü'nde Türkoloji çalışmalarına ilgili bilgi verilmiş ve 6 Türkolog tanıtılmıştır (Emiroğlu, 2024c, s. 7-22).

3.27. Rusya

Rusya'da Ruslar ve Türk halkları arasında yüzyıllar boyunca süregelen ilişkinin neticesi olarak kapsamlı bir Türkoloji literatürü oluşmuştur. Türklük bilimi tanımına uyarak dil, edebiyat, sanat, folklor, tarih, din, inanç, sosyoloji, ekonomi, arkeoloji ve antropoloji gibi pek çok alanda yapılan araştırmalar, Türkolojinin sınırlarının tespiti açısından önemlidir. Çeşitli Avrupa ülkelerindeki Türkoloji çalışmaları Osmanlı dönemi merkezli devam ederken Rus araştırmacılar Türkoloji çalışmalarına daha geniş bir perspektifle bakabilmişlerdir. Ruslar temas halinde oldukları Türk halklarını başta siyasi ve politik sebeplerle tanımak istemiş, Türklerle yaşadıkları coğrafyada, çeşitli yüzyıllarda sık sık egemenlik mücadelesi içine girmişlerdir.

Rus İmparatorluğu, Sovyet yılları ve günümüz Rusya devleti dönemlerinde Türkoloji çalışmaları, farklı ivmelenmelerle devam etmiştir. XVIII. yüzyılda Bilimler Akademisi bünyesinde çalışan G. Z. Bayer, dil

öğretimi konusunda uzman kabul edilen G. J. Ker, sözlük çalışmaları yapan V. N. Tatişev ve K. A. Kondratoviç, etnografya üzerine çalışan J. H. Klaproth ve dil akademisi girişimlerinde bulunan S. S. Uvarov, Rus Türkolojisinin önemli isimleri arasında yer alır.

XX. yüzyıl öncesinde devam eden çalışmaları kapsayan döneme, Türkolojinin çeşitli alanlarında önemli araştırmalar yapan Wilhelm Radloff öncülük etmiş ve bu dönem, Türkolog A. N. Samoyloviç tarafından Radloff Dönemi olarak tanımlanmıştır. Radloff, Türk dillerinin karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları, dillerin tarihi gelişimi, el yazmaları, folklor ve sözlükbilim araştırmaları gibi alanların yanında, Eski Türk yazıtlarının bilim dünyasına tanıtılmasına V. Thomsen ile öncülük etmiştir. Yakın dönemde Radloff'un yetiştirdiği öğrencilerden N. F. Katanov, P. M. Melioranski, S. E. Malov ve A. N. Samoyloviç yer alır. Ek olarak İ. İ. Giganov, A. A. Troyanski, M. A. Kazem-Bek, İ. N. Berezin, N. İ. İlminskiy gibi araştırmacılar tarafından sadece Rusya için değil tüm dünya Türkoloji tarihi için çok kıymetli başvuru eserleri kaleme alınmıştır.

Devrim'den sonra çalışmalarına devam eden Sovyet Türkologları arasında V. A. Gordlevskiy, A. N. Samoyloviç, E. E. Malov, N. K. Dmitriyev, N. A. Baskakov, A. N. Kononov ve diğer isimler sayılabilir. Bu çalışmaların büyük bir kısmı Türkistan coğrafyasındaki Türk dillerinin incelenmesi, tarihsel gelişimi, lehçe ayrımları ve karşılaştırmalı dilbilim araştırmaları üzerine yoğunlaşmıştır. E. Fazılov, M. Şiraliyev, Z. Muhammedova, E. A. Grunina, V. G. Yegerov gibi araştırmacılar, bu dönemde çalışmalar yürütmüştür.

Sovyet sonrası Prestroyka Dönemi ve günümüzde B. İ. Tatarintsev, N. N. Şirobokova, A. A. Çeçenov, V. İ. Rassadin, O. A. Mudrak ve L. Tuğuşeva gibi önemli Türkologlar, çalışmalar yapmışlardır.

Bahse konu bölümde Türk dillerinin eğitimi konusunda Moskova Üniversitesi, Astrakhan Halk Mektebi, Kazan Koleji hakkında bilgi verilmiş, Kazan Üniversitesi, Petersburg Üniversitesi, Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü, Rusya Bilimler Akademisi, Dışişleri Bakanlığı Asya Şubesi ve Moskova Devlet Üniversitesi gibi kurum ve kuruluşlarda yürütülen Türkoloji faaliyetleri incelenmiştir. Çalışmada, 140'ın üzerinde Türkolog tanıtılmış ve çalışmaları geniş bir kaynakça halinde sunulmuştur (Oganova, Vorobeva ve Alekseeva., 2024c, s. 23-358).

Eserin en hacimli bölümlerinden biri olarak hazırlanmış bu çalışmada, Rus coğrafyasındaki Türkoloji faaliyetleri Türk dilleri alanıyla ilgili araştırmalar ve şahsiyetler nezdinde incelenmiştir. İki ulus arasında

yüzyılları kapsayan söz konusu ilişkilerin maddî ve manevî mirasının bu denli fazla olması, Türkoloji araştırmalarının derinliğini artırmaktadır. Rus ve Türk halklarının bilim insanları ve bu çalışmada ismi zikredilemeyen pek çok araştırmacı, bu alanın günümüzde geldiği konuma katkı sağlamıştır.

3.28. Sırbistan

Balkanlarda Türk soylu halkların yurt tutmaları ve bu coğrafyadaki halkla yakın ilişki kurmaları, IV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bizans, Bulgar, Macar ve Osmanlı idaresinde yaşayan topluluklar arasında asırlar boyunca sürüp gelen bu etkileşim, sosyal ve kültürel alanda ulusların önemli bağlar kurmasını sağlamıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı idaresinden çıktığı tarihe kadar Sırbistan'da Türkolojinin araştırma konusu olarak incelenebilecek çok sayıda kültür mirası ortaya çıkmıştır. Sırpada yaşayan Türkçe kökenli kelimelerle Türkçe aracılığıyla geçmiş olan Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin sayısının binlerle ifade edilmesi, iki ulus arasındaki tarihsel iletişimin boyutunu gösterir niteliktedir.

Sırbistan'daki Türkoloji faaliyetleri, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Belgrad niversitesi bünyesinde, Felsefe Fakültesinde Türk dili derslerinin seçmeli olarak verilmesiyle başlamaktadır. Aynı zamanda Belgrad niversitesi'nin başat konumu, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti çatısı altındaki diğer devletlerin akademik yapılanmasında Türkoloji çalışmalarının başlaması ve ilerlemesinde yaptığı etkide kendini göstermiştir. Zagreb Üniversitesi, Sarajevo Üniversitesi, Priřtine niversitesi ve Üsküp niversitesi bu akademik kurumlar arasındadır. F. Bayraktarević ve B. Popović, Türkolojinin Sırbistan akademisindeki nc isimlerindedir.

Çalışmada Belgrad Üniversitesi, Novi Pazar Devlet niversitesi ve Novi Sad niversitesi bünyesindeki Türkoloji faaliyetleri incelenerek 7 Türkolog ve akademik çalışmaları hakkında detaylı bilgiler verilmiştir (Yalap, 2024c, s. 359-424).

3.29. Slovenya

Balkanlar ve Avrupa coğrafyası arasında kalan bölgede Yugoslavya'nın dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Slovenya, tarihte Osmanlı idaresine girmemiştir. Fakat güney Balkan lkeleri kadar güçlü olmasa da Slovenler ve Türkler arasında kültürel etkileşim söz konusudur. Günümüzde Slovenya'da yaşayan Müslüman Boşnakların bu etkileşimdeki rolü büyüktür. Diğer Balkan uluslarının dillerinde yaşayan Türkçe kökenli kelimeler gibi Slovence de çok sayıda Türkçe kökenli veya

Türkçe vesilesiyle geçen Arapça ve Farsça kökenli kelime hâlen kullanılmaktadır.

Türkoloji çalışmalarına konu olabilecek materyalin diğer Balkan ülkeleri kadar zengin olmadığı Slovenya’da, akademik kurumlarda Türk dili üzerine herhangi bir bölümün açılmamış oluşu, Türkoloji adına önemli bir boşluk meydana getirmektedir. Eserde, Ljubljana Üniversitesi ve Maribor Üniversitesi hakkında bilgi verilerek Türkoloji kaynaklarının bulunduğu kurumlar belirtilmiştir (Koçak, 2024c, s. 425-436).

3.30. Yunanistan

Yunanistan’daki Türkoloji faaliyetlerinin odak noktası, çoğunlukla Osmanlı araştırmaları olmuştur. Yüzyıllar boyunca Osmanlı idaresinde kalan Yunan coğrafyasında, Türklerle kurulan ilişkilerden kalan tarihî vesikalar, resmî evrak ve fermanlar ile el yazmaları gibi pek çok belgenin incelenmesi, Yunanca ve Karamanlıca hakkında yapılan çalışmalar, Yunan tarihçiliği açısından önemli görülmüştür.

Bu araştırmaları yürütenler arasında; T. Evangelidis, A. K. Ypsilantis, A. Papazoglou, G. Aphthonidos, M. İ. Gedeon, S. Lambros gibi isimler sayılabilir. Bu durumun yanında XIX. yüzyıldan itibaren Türk dilinin öğretilmesi için dil bilgisi eserleri, sözlükler ve konuşma kılavuzları yayımlanmış olsa da sonraki yüzyılda yaşanan iki büyük savaş döneminde ilerlemeler, durma noktasına gelmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası devam eden tarihsel araştırmalar, siyasî çıkarlar gereği sürdürülmüş ve Osmanlı kaynaklarının kullanımıyla ortaya konan çalışmalar, G. Kanakis, A. Mamzoridis, Th. Symeonidis, S. Anagnostidis gibi araştırmacılar tarafından yürütülmüştür.

Akademi bünyesindeki Osmanlı araştırmaları, XX. yüzyılın son çeyreğinde yükseköğretim kurumlarında disiplin olarak kabul edilmesiyle başlar. Bu tarihten önce E. Zachariadou ve V. Dimitriadis’in İngiltere’ye, P. Hidiroglou ve H. Papoulia’nın Almanya’ya gönderilmesi, bu ülkelerdeki Türkoloji ekolünün ve faaliyetlerinin incelenmesi için önemli bir adımdır.

Türk dilinin ana dal programı olduğu tek akademik kurum, Atina Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Bilimleri ve Çağdaş Asya Bilimleri Bölümü olarak gösterilmektedir. Ayrıca çalışmada, Makedonya Ekonomi ve Sosyal Bilimler Üniversitesi, Trakya Demokritus Üniversitesi, Girit Üniversitesi, Batı Makedonya Üniversitesi gibi kurumlarda Türkoloji ve Türkçe öğretimiyle ilgili bilgiler verilerek 23 Türkolog çalışmalarıyla tanıtılmıştır (Uyar, 2024c, s. 437-538).

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Ülkelerin akademik kurumları bünyesinde yürüttüğü Türkoloji faaliyetlerinin kapsamlı bir şekilde araştırılması, elbette birtakım zorlukları beraberinde getirmektedir. Bu konuda yapılan çok sayıda araştırma varsa da bu çalışmalar ülke bazında yürütülmüş veya dar kapsamlı tutulmuştur. Eserin sonuç bölümünde, birkaç başlık altında incelendiği gibi en önemli husus, böylesine geniş bir sahada, uluslararası alanda çok sayıda araştırmacının aynı amaçla emek vermesi ve bu emeğin sonunda yaklaşık 2000 sayfadan oluşan üç ciltlik hacimli bir eserin ortaya konmasıdır.

Eseri meydana getiren çalışmalarda, ilgili ülkelerin Türk milletiyle tarihî ilişkileri, Türk dilinin öğretimi ve Türkoloji araştırmaları kapsamındaki çalışmaların tarihi, kişiler ve çalışmaları, kurumlar, arşiv ve kütüphaneler, akademik ve süreli yayınlar, yazarlarının ulaşabildiği kadarıyla verilmiştir. Eserin büyük bir kısmı, ilgili ülkelerdeki araştırmacıların biyografisi ve akademik yayınlarını içeren bibliyografik bölümden oluşmaktadır. Bu duruma ek olarak çalışmaların çoğunda sonuç bölümü bulunmamaktadır. Nitekim, üçüncü cildin sonundaki 5 (beş) sayfalık sonuç bölümü, bu kadar geniş bir eser için yeterli değildir.

Eserde, hacimli çalışmalar olduğu gibi kısa tutulmuş çalışmalar da bulunmaktadır. Bunun öncelikli sebebi Türkoloji araştırmalarındaki akademik birikimin farklılığıdır. Rusya, Almanya, Fransa ve İtalya'ya dair çalışmalarla; Portekiz, İspanya, Slovenya ve Norveç'e dair çalışmalar arasındaki farklılığın kaynağı bu husustur. Fakat Çin ve İngiltere'ye dair çalışmaların ilgili ülkelerin Türkoloji faaliyetlerine rağmen kısa tutulduğu gözlemlenmektedir. Çin'deki çalışmalar, Türkiye-Çin ilişkileri ve Türkiye Türkçesi bağlamında değerlendirilerek dar kapsamlı tutulmuştur. İngiltere'yi konu edinen çalışmada da tarihsel süreç kısaca verilmiş ve atıf yapılan makale özelinde değerlendirme yapılmıştır.

Balkan coğrafyasındaki Türkoloji faaliyetlerinin, bazı Avrupa ülkelerine göre daha kurumsal bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Kuzey Makedonya, Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan gibi ülkelerde çok sayıda Türkolog yetişmiştir. Yapılan çalışmalar, bu coğrafyanın uzun bir dönem Osmanlı idaresi altında bulunmasının da etkisiyle Osmanlı dönemi ağırlıklı olsa da Türkoloji için önemli bir akademik birikim meydana getirmiştir.

Eserde yer alan bazı çalışmaların Avrupa'da Türkoloji adlı eserden hareketle oluşturulduğu bilgisi verilmiştir. Bunun yanında kimi çalışmalar, önceki yıllarda birtakım derin veya yüzeysel farklılıklarla makale olarak yayımlanmıştır. Prof. Dr. Bülent Gül'e ait Almanya'da Türkoloji Çalışmaları

(2006), Dr. Bagdagul Mussa'ya ait Finlandiya Türkologları ve Finlandiya'da Türkoloji Çalışmaları Bibliyografyası (2012) ve Doç. Dr. Cem Erdem'e ait Hırvatistan Örneğinde Balkan Coğrafyasına Ait Bir Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi Kaynakçası (2018) adlı makaleler bu hususta örnek gösterilebilir. Bu çalışmalarda değişiklikler yapılmış olsa da söz konusu akademik içerik tekrarlandığında, malumun ilanı haline gelme riskiyle karşılaşılmaktadır. Çalışmaların bir ansiklopedi maddesinden uzaklaşarak Türkoloji alanına katkı sunabilmesi ancak yeni fikirler üretmesi ve üretilmesi için tartışma alanı oluşturabilmesiyle mümkündür.

Başvuru ve kaynak eser niteliğindeki bu tip çalışmalarda, öncelikle kapsam değerlendirmesi yapılmalı ve amaca yönelik en uygun kapsam belirlenmelidir. Birtakım sınırlılıkları bünyesinde barındıran bu durum, doğru adımlarla sonuçlandırılırsa akademik çalışmalara büyük katkı sağlayacaktır. Söz konusu eserde yer alan ülkeler arasında Avrupa ülkelerinin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Türkoloji araştırmalarını konu edinen eserde, haklı olarak farklı bir disiplin dünyası olan Türk dünyası ülkelerinin Türkoloji tarihine yer verilmemiştir. Eserin genişletilmiş baskıları yayımlanırsa incelenen ülke sayısının artması, eser ve Türkoloji sahasında çalışanlar için daha faydalı olacaktır.

Eserde tanıtılan Türkologların çalışmalarıyla ilgili hazırlanan bibliyografik bilgi bölümü, Türkoloji araştırmaları için büyük bir hizmet olarak görülmelidir. Neticede Türkoloji bilimi Türk tarihi ve kültürü, Türk filolojisi, Türk dili, Türk edebiyatı, Türk folkloru, Türk inanç dünyası gibi çok çeşitli alanları kapsamaktadır. Dolayısıyla kitaba katkı sağlayan bölüm yazarlarının bahse konu ülkelerdeki Türkologların ulaşabildikleri akademik yayınlarını bir düzen içinde araştırmacılara sunması Türkoloji tarihinde büyük bir boşluğu doldurmuştur.

Eserin sonuç bölümünde de belirtildiği gibi, bazı ülkelerdeki Türkoloji faaliyetleri XX. yüzyıldaki canlılığını maalesef yitirmiş görünmektedir. Çeşitli ülkelerdeki önemli akademik kurum ve kuruluşlarda, henüz Türkoloji ve Türk Dili alanında eğitim veren bölümler bulunmamaktadır. Aynı zamanda yeterli araştırmacıların yetişmemesi sebebiyle öğretime ara veren bölümler, uzun müddet öğrenci kabul edememiş veya tamamen kapanmak durumunda kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti, resmî kurumlarıyla dünyadaki Türkoloji bölümleriyle işbirliği halindedir. Fakat Türkiye'deki bu kurumların tek çatı altında, bir bütünlük arz edecek şekilde, diğer birimlerle işbirliği halinde ve akademik öncelikli yönetildiğini söylemek zor görünüyor.

Türkoloji biliminin dünyada değer kaybettiği bu vahim tablonun değişmesi için her şeyden önce Türkiye merkezli yetki sahibi kurumların nitelikli, liyakatli, emeğini esirgemeyen, Türkoloji bilimine gönül vermiş gerçek anlamda Türkolog kimselerle çalışması bir zorunluluktur. Siyasî çekişmelere ve ikbal beklentilerine Türkoloji bilimi kurban edilemez.

Dünyadaki Türkoloji bölümlerinin kıymetli hocaları Türk Dil ve Türk Tarih kurumlarında hak ettikleri yerde bulunmalıdır. Türkiye'deki neredeyse bütün üniversitelerde Türk Dili ve Edebiyatı, Türkçe Öğretmenliği, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları gibi Türkoloji biliminin alt bölümleri sayılabilecek bölümler bulunmaktadır. Bu bölüm öğrencilerine Türkoloji bilimi ve dünya üniversitelerindeki Türkoloji bölümleri hakkında sistematik bilgiler verilmelidir. Mümkün oldukça Türk üniversiteleri, Türkoloji bölümleri olan üniversitelerle hoca ve öğrenci değişimini en üst düzeyde sürdürmelidir.

Türkoloji araştırmaları, Türk kültürünün kendisinin ve ilişki içinde olduğu diğer kültürlerin tarihi süreçteki tekamülünün mümkün olan her alanda incelenmesi gerektiği bilinciyle ilerlediğinde gelişecektir.

Unutulmamalıdır ki, Türkiye'nin diplomatik ilişkileri Türkoloji temelli yürütülürse daha kalıcı ve daha verimli sonuçlara ulaşılabilir.

5. SUMMARY

Comprehensive research on the Turcology activities carried out by the countries within their academic institutions, of course, brings along some difficulties. Although there are many studies on this subject, these studies have been carried out on a country basis or have been narrow in scope. As examined under several headings in the conclusion section of the work, the most important issue is that in such a wide field, many researchers in the international arena have laboured for the same purpose and at the end of this labour, a voluminous three-volume work consisting of approximately 2000 pages has been produced.

In the studies that make up the work, the historical relations of the relevant countries with the Turkish nation, the history of the studies within the scope of Turkish language teaching and Turcology research, people and their works, institutions, archives and libraries, academic and periodical publications are given as far as the authors can reach. A large part of the work consists of a bibliographic section including the biographies and academic publications of researchers in the relevant countries. In addition to this, most of the studies do not have a conclusion section. As a matter of fact,

the 5 (five) page conclusion section at the end of the third volume is not sufficient for such a large work.

In the work, there are voluminous studies as well as short studies. The primary reason for this is the difference in academic background in Turcological studies. This is the source of the difference between the studies on Russia, Germany, France and Italy and the studies on Portugal, Spain, Slovenia and Norway. However, it is observed that the studies on China and England are kept short despite the Turcological activities of the related countries. The studies on China were evaluated in the context of Turkey-China relations and Turkish Turkish and were kept narrow in scope. In the study on England, the historical process is given briefly and an evaluation is made in the context of the cited article.

It is seen that Turcology activities in the Balkan geography have a more institutionalised structure compared to some European countries. Many Turcologists have been trained in countries such as North Macedonia, Bosnia-Herzegovina, Croatia and Serbia. Although the studies carried out are predominantly on the Ottoman period due to the fact that this geography was under Ottoman rule for a long period, they have created an important academic accumulation for Turcology.

It is informed that some of the studies in the work are based on the work titled *Turcology in Europe*. In addition, some studies were published as articles in previous years with some deep or superficial differences. Prof. Dr. Bülent Gül's *Turcology Studies in Germany* (2006), Dr. Bagdagul Mussa's *Turcologists of Finland and Bibliography of Turcology Studies in Finland* (2012) and Assoc. Prof. Dr. Cem Erdem's *A Bibliography of Teaching Turkish Language and Literature in the Balkan Geography in the Example of Croatia* (2018) can be given as examples in this regard. Although changes have been made in these studies, when the academic content in question is repeated, there is a risk of becoming a declaration of knowledge. It is only possible for studies to move away from an encyclopaedia article and contribute to the field of Turcology by generating new ideas and creating a discussion area for their production.

In such studies, which are reference and source works, the scope should be evaluated first and the most appropriate scope for the purpose should be determined. This situation, which has some limitations, will make a great contribution to academic studies if it is finalised with the right steps. It is seen that European countries are the majority among the countries included in the work in question. The history of Turcology of the countries of the Turkic world, which is rightly a different disciplinary world, is not

included in the work on Turcological research. If the expanded editions of the work are published, the increase in the number of countries examined will be more beneficial for the work and those working in the field of Turcology.

The bibliographic information section on the works of the Turcologists introduced in the work should be seen as a great service for Turcological research. After all, the science of Turcology covers a wide range of fields such as Turkish history and culture, Turkish philology, Turkish language, Turkish literature, Turkish folklore, Turkish belief world. Therefore, the fact that the authors of the chapters contributing to the book have presented the academic publications of Turcologists in the mentioned countries to the researchers in an orderly manner has filled a great gap in the history of Turcology.

As stated in the conclusion of the work, unfortunately, Turcology activities in some countries seem to have lost their vitality in the XXth century. In important academic institutions and organisations in various countries, there are still no departments providing education in the field of Turcology and Turkish Language. At the same time, the departments that interrupted teaching due to the lack of sufficient researchers could not accept students for a long time or had to close down completely. The Republic of Turkey, with its official institutions, cooperates with Turcology departments around the world. However, it seems difficult to say that these institutions in Turkey are managed under a single roof, as a unity, in cooperation with other units and with academic priority.

In order to change this grave situation in which the science of Turcology is losing value in the world, first of all, it is imperative that the institutions with authority based in Turkey work with qualified, meritorious, hard-working people who are truly Turcologists who are devoted to the science of Turcology. The science of Turcology cannot be sacrificed to political conflicts and future expectations.

Distinguished professors of Turcology departments in the world should be in their rightful place in Turkish Language and Turkish History Institutions. In almost all universities in Turkey, there are departments such as Turkish Language and Literature, Turkish Language Teaching, Contemporary Turkish Dialects and Literatures which can be considered as sub-departments of Turcology. Students of these departments should be given systematic information about the science of Turcology and Turcology departments in world universities. Whenever possible, Turkish universities

should maintain the exchange of teachers and students with universities with Turcology departments at the highest level.

Turcological research will develop when it proceeds beyond all ideologies, with the awareness that the development of Turkish culture itself and other cultures with which it is in contact in the historical process should be examined in every possible field.

It should not be forgotten that if Turkey's diplomatic relations are conducted on the basis of Turcology, more permanent and more productive results can be achieved.

6. KAYNAKLAR

- Bulut, Y. (2007). Oryantalizm. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt:33, 428-437, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Emiroğlu, Ö. ve Mussa, B. (Ed.). (2024a). *Dünya'da Türkoloji 1. cilt* (1. Baskı). Ankara-Varşova: Türkoloji Akademisi & Continent Publications Continent.
- Emiroğlu, Ö. ve Mussa, B. (Ed.). (2024b). *Dünya'da Türkoloji 2. cilt* (1. Baskı). Ankara-Varşova: Türkoloji Akademisi & Continent Publications Continent.
- Emiroğlu, Ö. ve Mussa, B. (Ed.). (2024c). *Dünya'da Türkoloji 3. cilt* (1. Baskı). Ankara-Varşova: Türkoloji Akademisi & Continent Publications Continent.
- Herzog, C. (2010). Almanca konuşulan ülkelerde Türkiyat ve Şarkiyat çalışmalarının gelişimi üzerine notlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (15), 77-148.
- Şenlik, A. Ş. (2021). *Ana hatlarıyla Almanya Türkolojisi*. Ankara, Kırklareli: SAGE & RumeliYA.
- Temir, H. (2024). Fransız Şarkiyat kurumu Inalco'daki Türkçe dil eğitiminin arka planı ve Türkoloji çalışmaları. *Turcology Research*, 80, 327-338.
- Ustabulut, M. Y. ve Kara, K. (2016). Romanya'da Türk dili tarihi ve Dobruca'daki (Köstence) Türkoloji eğitimi. *Aydın Tömer Dil Dergisi*, 1(2), 1-16.
- Yalap, H. (2016). Türkçeden Sırpça'ya geçen kelime ve eklerle bu unsurların Sırpçaya Türkçe öğretimindeki katkısı. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 39, 239-5.
- Yeşilyurt, E. (2015). Osmanlı döneminde İngilizlere Türkçe öğretimi. Yayımlanmamış doktora tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Yüksel, Z. (2005). Çek Cumhuriyeti'nde Türkolojinin tarihi. G. Gülsevin, M. Arıkan (Ed.) *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı* içinde (s.767-782). İzmir: Kanyılmaz Matbaası.

Çatışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Gönderim Tarihi: 12.03.2024

Kabul Tarihi: 16.10.2024

THE EFFECT OF DISCOURSE-LEVEL CUES ON RC ATTACHMENT PREFERENCE IN L2 ENGLISH: IMPLICIT CAUSALITY IN VERBS¹

L2 İngilizce'de RC Bağlam Tercihinde Söylem Düzeyi İpuçlarının Etkisi:
Örtülü Nedensellik Fiilleri

Tuğba AYDIN YILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi; Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Ereğli Eğitim Fakültesi, İngilizce Dili Eğitimi Bölümü
tugbaaydinyildiz5@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5248-2484

Çalışmanın Türü: Araştırma

Abstract

Examining implicit causality and relative clause attachment ambiguity in bilingual participants, this study investigates whether adult second language (L2) English speakers share sensitivity with native speakers to implicit causality (IC) information during online resolution of relative clause attachment ambiguity. L1 Turkish/L2 English speakers and English natives participated in offline sentence completion and online self-paced reading tasks. Results revealed that L1 English speakers preferred high attachment in IC conditions and low attachment in non-IC conditions. In contrast, L2 speakers showed a preference for high attachment in both conditions, suggesting that L2 sentence processing relies more on lexical than syntactic information.

Keywords: Implicit Causality, Relative Clause, Attachment Ambiguity, Sentence Processing

Öz

İkinci dil (L2) konuşan yetişkinlerin İngilizce'deki örtülü nedensellik ve ilgi cümlecığı bağlama belirsizliği konularını inceleyen bu çalışma, L2 İngilizce konuşmacılarının, İngilizce'de fiillerde kodlanan örtülü nedensellik (ON) bilgilerine ne kadar duyarlı olduklarını araştırır. L1 Türkçe / L2 İngilizce konuşmacılar ile İngilizce ana dil konuşmacıları, çevrimdışı cümle tamamlama ve çevrimiçi kendi hızlarındaki okuma görevlerinde test edilmiştir. Sonuçlar, L1 İngilizce konuşmacılarının ON koşullarında yüksek bağlama, ON olmayan koşullarda düşük bağlama tercih ettiğini gösterdi. Buna karşın, L2 konuşmacıların her iki koşulda da yüksek bağlama tercih ettikleri ortaya çıktı. Bulgular, L2 cümle işleme sürecinin daha çok sözdizimi bilgisi yerine leksikal bilgiye dayandığını destekliyor.

Anahtar Kelimeler: Örtülü Nedensellik, İlgi Cümlecığı, Belirsizlik Bağlamı, Cümle İşleme

1. INTRODUCTION

It has been well attested that in first language (L1) sentence processing, the semantic information in verbs, in particular implicit

¹ Bu makale, "The Role of Discourse Information in the Resolution of Relative Clause Attachment Ambiguity in L2 English" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

causality (IC) information, affects real-time comprehension of ambiguous structures, such as referential ambiguity and relative clause (RC) attachment ambiguity in English. IC information is defined as a semantic feature encoded in verbs, which implicitly points either to the subject or the object of the matrix clause as the cause of the event indicated by the verb (Garvey & Caramazza, 1974). In referential ambiguity resolution, for example, Garvey and Caramazza showed that some verbs such as *frighten* in (1) are subject-biased, whereas others, such as *love* in (2), are object-biased depending on the direction of IC information they carry.

- (1) “Sally frightened Mary because she...
- (2) Sally loved Mary because she...” (Hartshorne, 2013, p. 804).

Garvey and Caramazza suggested that L1 English speakers assign the ambiguous pronoun “she” to Sally in (1), because the main verb “frighten” implicitly indicates the subject as the centre of the underlying cause of the fright. In (2), they assign “she” to Mary because love implicitly points to the direct object as the locus of the underlying cause of the love. The conjunction “because” in both sentences introduces an explanation of causes.

In the same way, Rohde, Levy and Kehler (2011) showed that IC verbs significantly switched L1 speakers’ low attachment (LA) preference to high attachment (HA) in sentences with IC verbs like “detest” in (4), compared to those with non-IC verbs like “babysit” in (3). The author tested a group of native English speakers using an offline sentence-completion task and an online self-paced reading task involving RC attachment ambiguity. In the sentence completion task, which examined whether L1 English speakers can change their default low-attachment preference in non-IC condition (3) to high-attachment under the influence of IC verbs in IC condition (4).

- (3) “[Non-IC prompt] John babysits the children of the musician who...
- (4) [IC-prompt] John *detests* the children of the musician who...” (Rohde et al., 2011, p. 343)

The results of the sentence completion task showed that the percentage of RCs that modify NP1 (HA) in the IC condition (4) was higher than those in the non-IC condition (3). More importantly, the percentage of RCs with explanation in the IC condition (4) was significantly higher than

those in the non-IC condition, which confirmed the claim that IC verbs can lead more RCs with explanation than non-IC verbs. These findings indicated that L1 speakers establish discourse driven coherence relations between IC verbs and the ensuing RCs in English.

In the online self-paced reading task, using the same material of the sentence completion task, the author examined whether IC verbs affects comprehenders' syntactic attachment preference during online resolution of RC attachment ambiguity as in (5-6) below.

- (5) “[Non-IC] John babysits the children of the musician who...
 a. [LOW] ...lives in La Jolla.
 b. [HIGH] ...are students at a private school.
 (6) [IC] John detests the children of the musician who...
 a. [LOW] ...lives in La Jolla.
 b. [HIGH] ...are arrogant and rude.” (Rohde et al., 2011, p. 346)

In IC-condition, the prediction was that if L1 speakers use coherence-based pragmatic knowledge (IC information of verbs) when they process sentences with RC attachments, this should be observed in their longer RTs on the critical and the spillover regions (are “arrogant” and “rude”) in low attaching RCs than high attaching RCs in (6). In non-Condition, however, they should spend longer RTs on same regions in high attaching RCs than low attaching RCs in (5) under the influence of syntactic information.

The results of the online self-paced task confirmed this indicated that the critical and the spillover regions (are “arrogant” and “rude”) in high attaching RCs (6b) were significantly read faster than those in low attaching RCs (6a) in the IC condition. In the non-IC condition (5), whereas high attachment' critical and spillover regions (“are”, “students”, and “at a private school” respectively) in (5b) were read more slowly than those in low attachment (5a). The author concluded that in L1 sentence processing, “discourse-level expectations can affect online disambiguation as rapidly as lexical and morphosyntactic cues” (Rohde et al.2011, p. 339).

In L2 sentence processing, however, it is still unclear whether L2 speakers are as successful as L1 speakers in utilizing pragmatic/discourse level cues, in particular the semantic/pragmatic information of verbs in the resolution of local ambiguities, in particular in the resolution of RC attachment ambiguity. Some of L2 researchers proposed that adult L2

speakers "... are guided more strongly than native speakers by semantic, pragmatic, probabilistic or surface-level information" (Clahsen & Felser, 2018, p. 694) rather than syntactic information. More importantly, there are few studies which have examined whether L2 speakers use pragmatic/discourse information in L2 processing, particularly in RC attachment resolution and the results are not conclusive yet (Dekydspotter, et al., 2008; Pan, Schimke & Felser, 2015; Sokolova, 2018). Dekydspotter (2008) proposed that L2 speakers can use both syntactic and contextual information in RC attachment even at a very early stage of language acquisition, whereas Pan et al. (2015) claimed that L2 speakers are more sensitive to discourse information than L1 speakers in their RC attachment preference. Sokolova (2018), on the other hand, reported that L2 speakers' attachment preference is affected by the semantic/pragmatic information of perceptual verbs (e.g., "see", "hear") in the same way as native speakers. Taken together, these results are inconclusive and signals the need for more research to understand whether L2 speakers can use semantic/pragmatic cues in the same way as L1 speakers in resolution of local ambiguities.

To meet this need, following Rohde et al.'s (2011) findings, we looked at the effects of IC verbs on the resolution of RC attachment ambiguity in L2 English. More specifically, we examined whether L2 speakers can use IC information of verbs to create an expectation for an explanation from the ensuing RC, and establish a discourse-driven causal relations between the direct object and the ensuing RC during the resolution of RC attachment ambiguity.

A Turkish and English language combination was selected, because Turkish is typologically different from English, with respect to the formation of RCs and word order. Turkish is a head-final, non-configurational language with a free word order (Öztürk, 2015). English, however, is head-initial language with a strict subject-verb-object (SVO) word order. RCs in English follows the head noun, whereas RCs in Turkish precede the head noun. English is an LA language (Fernandez, 1999), whereas Turkish more likely is a HA language, due to it being a head-final, non-configurational language with a free order. Within this perspective, the research questions of the thesis are formed as follows;

- 1.a. Do monolinguals of English prefer high-attachment site in the sentences with RC attachment ambiguity in implicit causality condition?
- 1.b. Do monolinguals of English prefer low-attachment site in the sentences with RC attachment ambiguity in non-implicit causality

condition?

2.a. Do Turkish L2 speakers of English prefer high-attachment site in the sentences with RC attachment ambiguity in implicit causality condition in the same way as the monolinguals?

2.b. Do Turkish L2 speakers of English prefer low-attachment site in the sentences with RC attachment ambiguity in non-implicit causality condition in the same way as the monolinguals?

1.1. Previous research on RC attachment ambiguity in L2

A considerable number of studies have looked at RC attachment ambiguity in L2 to examine whether L2 speakers' attachment preference is the same as that of L1 speakers, with mixed results (e.g., Fernandez, 2002; Dussias, 2003; Felser, Roberts, Marinis & Gross, 2003; Papadopoulou & Clahsen, 2003; Dekydtspotter et al. 2008). Some of these studies showed that unlike L1 speakers, L2 speakers do not have a clear attachment preference in sentences with a complex genitive NP, but do have LA in conditions where two NPs in the genitive construction are joined with a preposition like with (Felser et al 2003; Papadopoulou & Clahsen, 2003; Dussias, 2003). These findings were taken as evidence for the Shallow Structure Hypothesis (SSH), which states that L1 and L2 processing is different, in that "unlike native speakers, even highly proficient L2 speakers tend to have problems building or manipulating abstract syntactic representations and are guided more strongly than native speakers by semantic, pragmatic, probabilistic or surface-level information." (Clahsen & Felser, 2018, p. 694). In contrast to these findings, Dekydtspotter et al., (2008) showed that L2 speakers are as sensitive as native speakers to both syntactic and contextual information in RC attachment resolution.

In addition, studies which examined the claim that "L2 processing may prioritize semantic, pragmatic, or other types of non-grammatical information, compared to L1 speakers." (Clahsen & Felser, 2018, p. 695), provided inconclusive results (e.g., Pan et al., 2015; Sokolova, 2018). Pan et al. (2015) examined whether a preceding referential context affected both L1 English speakers' and L1 German- and L1 Chinese-speaking ESL learners' attachment preferences in RC resolution of English. An overall analysis of the offline tasks showed that both L1 and L2 groups preferred NP2 (LA) with a preceding NP2 context rather than a NP1 (HA) in a NP1 context. Further separate analyses of L1 and L2 groups indicated that both L2 groups preferred NP1 modification in the NP1 context to NP2 modification in the NP2 context. The L1 English group, however, showed NP2 modification preference in a NP2 context. In other words, L2 groups preferred HA more

frequently than LA in the offline task. In the online task, the author reported that in L2 groups, NP1 preference received shorter RTs, showing that the referential context affected L2 speakers' disambiguation preferences, but not the L1 English speakers'. Pan et al. took these findings as evidence supporting the claim that "non-native ambiguity resolution is more strongly affected by extra-sentential context information compared to native ambiguity resolution" (Pan et al.2015, p. 311).

In a recent study, however, Sokolova (2018), provided contrasting evidence which showed that L2 speakers' RC attachment preference is affected by perceptual matrix verbs in the same way as L1 speakers. Sokolova, tested L2 Russian and English speakers' RC attachment preference. She found HA in both L2 English and Russian (e.g., the mother) in cases in which perception verbs function as matrix verbs. Thus, the results of Pan et al. and Sokolova' studies remain inconclusive and demonstrate the need for more research on the question of whether L2 learners are more or as sensitive as L1 speakers to semantic, pragmatic and discourse-level cues in the online resolution of RC attachment ambiguity. Within this context, the present study aims to examine the effect of semantic information of the main verb on L2 resolution of RC in English.

The main motivation underling this research is that in L2 sentence processing, there is limited research examining the effect of pragmatic and discourse level information on syntactic processing, in particular on RC attachment resolution. The findings of previous research, reviewed above, are not conclusive with respect to attachment preference in L2 English. This can be attributed to the fact that these studies did not control the effect of semantic information of the main verbs in their experimental stimuli, even though that effect has been attested in L1 research (e.g., Rohde et al., 2011; Grillo & Costa, 2014).

Moreover, previous studies mainly examined the extent to which referential context affected L2 speakers' attachment preferences, but none presented a context in which one could detect the change in L2 speakers' attachment preferences in cases in which syntactic and semantic/pragmatic information interact.

2. METHODOLOGY

2.1. The Participants

Two different groups participated in the current study; 30 adult L1 Turkish learners of L2 English as the experimental group and 30 L1 English

speakers as the control group. The two groups were homogeneous with respect to age, education, and gender. The adult L2 learners took the Oxford English Proficiency test to confirm their proficiency in L2 English. Table 1 displays the background information related to the experimental and control groups of the study.

Table 1. Background information of L1 and L2 groups

Group	Sex		Age			Any other Language
	Male	Female	Mean age of first exposure to L2 English	Mean age at time of testing	Age range	
L2 learners (n = 30)	18	12	12	35	25–42	none
L1 speakers (n = 30)	21	9	From birth	36	30–54	none

2.2. Materials

2.2.1. The sentence completion task

The offline sentence completion task involved 30 experimental sentences. In all sentences, the subject NP of the main verb was a proper noun with a [+human] semantic feature, and the object NP was a complex NP with two [+human] NPs in genitive construction. The verb in the main clause was either an object-biased IC verb as in (10), or a non-IC verb as in (9).

(9) “[non-IC PROMPT] John babysits the children of the musician who. . .

(10) [IC PROMPT] John detests the children of the musician who. . .” (Rohde et al., 2011, p. 346)

There were 60 fillers which involved the same forms of different grammatical structures such as tenses, modals, and conjunctions to prevent the participants from discovering experimental sentences and improving any mechanical answering strategies. The participants were asked to write a natural sentence completion covering the first completion that came to their mind and avoiding humour with using only finite verbs (e.g., was/were, have/has, is/are etc.).

2.2.2. Online self-paced reading task

The task had 48 experimental sentences and 96 fillers with a 2x2

design varied in verb-type and RC attachment-height. The experimental sentences were composed of four conditions, each of which had 12 experimental sentences as illustrated below.

(11) “[IC Condition]

a) John / detests /the children/ of /the musician/ who / is/ generally/ arrogant/ and rude.

b) [HA] John / detests /the children/ of /the musician who / are / generally/ arrogant /and rude.

(12) [Non-IC Condition]

a) [LA preference] John / babysits /the children /of /the musician /who / is / generally / arrogant /and rude.

b) [HA] John / babysits /the children /of /the musician /who / are / generally/ arrogant and rude.” (Rohde et al., 2011, p.356)

The NP consisted of two NPs, one singular and the other plural. The RC verb, the embedded verb, is either “be” or “have”, as it is influential for subject-verb agreement. The verb types and the height of the attachments were distributed equally, and the fillers had the same sentence structures as the experimental sentences. Each sentence was followed by a comprehension question; such as “Does John get frustrated with the children?” / “Could John be a teenager?” in order to make sure that the participants understood the sentence.

The critical region of disambiguation for the RC attachment-height was the embedded finite verb (e.g., is/are), which agrees in number with only one of the preceding NPs, either NP1 or NP2, and the immediate post-critical region, the adverb (e.g., generally) and the subsequent word were the two spillover regions. It was assumed that HA preference would be easier in IC condition, which would be reflected in the participants’ shorter RTs on the critical and two spillover regions; and LA preference in non-IC condition, which would be reflected in both groups’ shorter RTs on the disambiguating regions.

2.3. Procedure

The participants completed all the tasks individually in the following order: (1) background information task, (2) proficiency test (for the L2 learners), (3) sentence completion task, and (4) the online self-paced word-by-word reading task in a moving window procedure in different sessions at different times. They took the online self-paced reading task, which was individually administered to all participants on a laptop using E-Prime 2.0 (Schneider, Eschman, & Zuccolotto, 2002), and the participants were

informed that it was a reading comprehension experiment and they were instructed how to proceed.

3. RESULTS

3.1. Results of the Sentence Completion Task

In the sentence completion task, the participants completed 30 experimental sentences in two conditions: the IC Condition and the non-IC Condition. Table 2 below presents attachment preferences of L1 and L2 English speakers in two conditions: sentences with non-IC verbs (13) and sentences with IC verbs (14).

(13) “[non-IC PROMPT] John babysits the children of the musician who. . .

(14) [IC PROMPT] John detests the children of the musician who...” (Rohde et al., 2011, p.355).

Table 2. The mean attachment scores of the sentence completion task

		IC-high (N = 6)		IC-low (N = 9)		Non-IC-high (N = 6)		Non-IC-low (N = 9)	
		M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
L1	English (n = 30)	11.33	2.01	3.67	2.01	5.27	1.63	9.73	1.63
L2	English (n = 30)	11.37	1.88	3.63	1.88	11.03	1.10	3.97	1.90

Table 2 shows that in the IC condition, L1 speakers produced more RCs referring to high NPs, the children (M=11,33) than those referring to low NPs, the musician (M=3,67). In the non-IC condition, whereas, they produced more RCs referring to low NPs (M=9, 73) than those referring to high NPs (M=5, 27). This shows that L1 English speakers prefer high attachment in IC Condition under the influence of IC verbs and low attachment in non-IC Condition in which matrix verbs do not carry IC information. L2 speakers, however, produced more RCs referring to high NP (NP1) in both the IC (M=11,37) and non-IC conditions (M=11,03), which indicates that L2 English speakers have different RC-attachment preferences in non-IC condition.

The results of the repeated-measures ANOVA conducted with verb-types as the within-subject factors revealed a main effect for the verb-type in IC and non-IC conditions in the L1 group ($F(1, 3,87) = 243.005, p < 0.001, \eta^2 = 0.893$) and in the L2 group ($F(1, 3,87) = 396.64, p < 0.001, \eta^2 =$

0.932). A pairwise comparison (Bonferroni, 0.05) of the four conditions (IC high-NP, IC low-NP, the non-IC high-NP, and the non-IC low-NP) shows that the differences between the mean scores of the IC high-NP and the IC low-NP are statistically significant in both the L1 group ($p < 0.001$) and the L2 group ($p < 0.001$). Also, in the non-IC condition, the difference between the mean scores of the high-NP and the low-NP are significant in both the L1 group ($p < 0.001$) and the L2 group ($p < 0.001$).

This result suggests that in IC-condition, L1 speakers strongly preferred high-attachment under the influence of IC verbs in resolving RC attachment ambiguity whereas in the non-condition, they preferred low-attachment under the influence of syntactic information. That means, IC information encoded in the verbs affects syntactic attachment decisions of L1 speakers during the resolution of RC attachment ambiguity. As for the L2 group, the high attachment preference in IC and non-IC condition shows that they do not use the syntactic and pragmatic information in the same way as the native speakers in RC sentence completion. Figure 1 illustrates the distribution of mean scores for the four attachment sites in the IC and non-IC conditions.

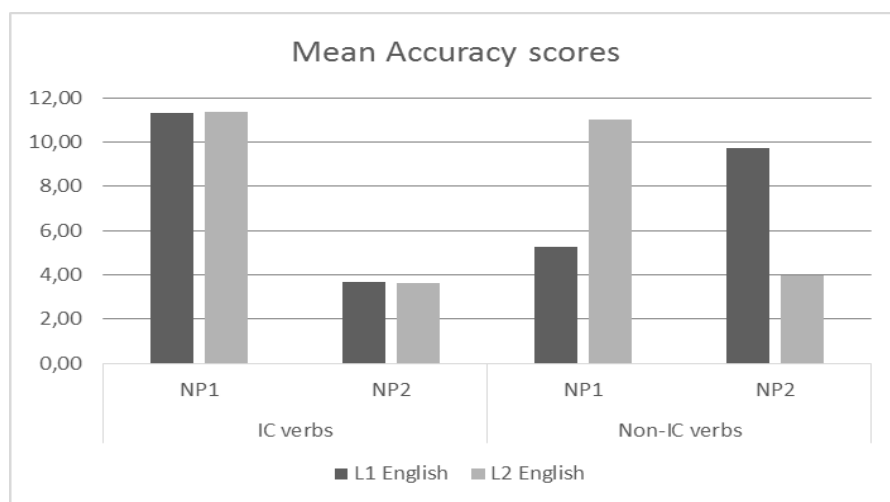

Figure 1. The distribution of mean scores across the four attachment sites by subject

3.2. Results from the Self-paced Reading Task

The assumption was that if both L1 and L2 speakers' expectation for the attachment height mismatched with the attachment height indicated by the embedded verb (is/are), this would result in longer RTs on the embedded

verb. Therefore, the embedded verb (is/are) was the disambiguating /critical region of the experiment. Also, the two post-critical words were selected as spillover regions: (1) a semantically neutral adverb, which appeared immediately after the embedded verb (e.g., generally); and (2) the subsequent word (e.g., arrogant).

We expected longer RTs on the critical region (is/are) and the two spillover regions (generally and arrogant) of the RCs when the RC modified the low NP in the IC condition, due to the effect of the IC verb like (detest) in the main clause, which implicitly forces a high NP. In the non-IC condition, however, the RTs on the same regions of the RC were expected to be longer when the RC modified the high NP.

After excluding L2 participants whose accuracy was below 70%, we provided the mean accuracy for each condition in Table 3 below. We also analysed the raw RTs at the critical and the two spillover regions of the sentences (John (detests/babysits) /the children/ of /the musician/ who / (is/are) / generally/ arrogant/ and rude.) removing the raw RTs that were more than 2.5 standard deviations from the mean, per region, per condition in the sentences.

Table 3. Mean RTs, and the accuracy mean on the critical and the spillover regions

		RC Verb (is/are)		Spillover1 (generally)		Spillover2 (arrogant)		Accuracy	
		M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
IC high (n = 12)	L1	959,97	237,48	693,13	232,07	756,83	232,36	9,00	1,56
	L2	959,23	395,39	942,83	397,97	981,33	401,20	7,97	2,20
IC low (n = 12)	L1	1221,20	231,67	776,40	234,41	807,00	232,13	10,00	1,46
	L2	1078,27	409,27	1002,80	404,72	893,30	398,92	8,33	1,69
Non-IC high (n = 12)	L1	1309,27	234,59	787,60	232,39	818,07	235,14	8,00	1,68
	L2	938,30	398,55	1140,67	410,31	963,20	397,14	7,00	2,13
Non-IC low (n = 12)	L1	628,70	234,63	596,90	232,10	608,80	234,05	7,00	2,13
	L2	1026,80	404,20	1020,63	412,16	939,90	393,01	9,97	1,10

Table 3 shows the RTs by condition for the critical region (is/are) and the spillover region1 (generally), spillover region 2 (arrogant) and the

mean accuracy scores for comprehension questions. Mean accuracy scores of the sentences in IC and non-IC conditions show that both groups read the sentences carefully, despite the fact that the L1 group appeared more accurate than the L2 group in both conditions.

Mean RTs in Table 3 show that both L1 and L2 speakers spent longer time on the spillover regions of the RCs which modified low NP in the IC condition. In the non-IC condition, however, while L1 speakers spent longer RTs on the same regions of the RCs which modified high NP, L2 speakers spent longer RTs on RCs which modified low NP.

These findings are consistent with those of the sentence completion and multiple-choice tasks above, which suggests that for both groups, online interpretation of HA is easier than LA in IC condition. In non-IC condition, L1 speakers consistently found LA easier than HA, whereas L2 speakers found HA easier than LA. Figure 2 and 3 below present the distribution of both L1 and L2 speakers' mean RTs on the critical and the spillover regions respectively.

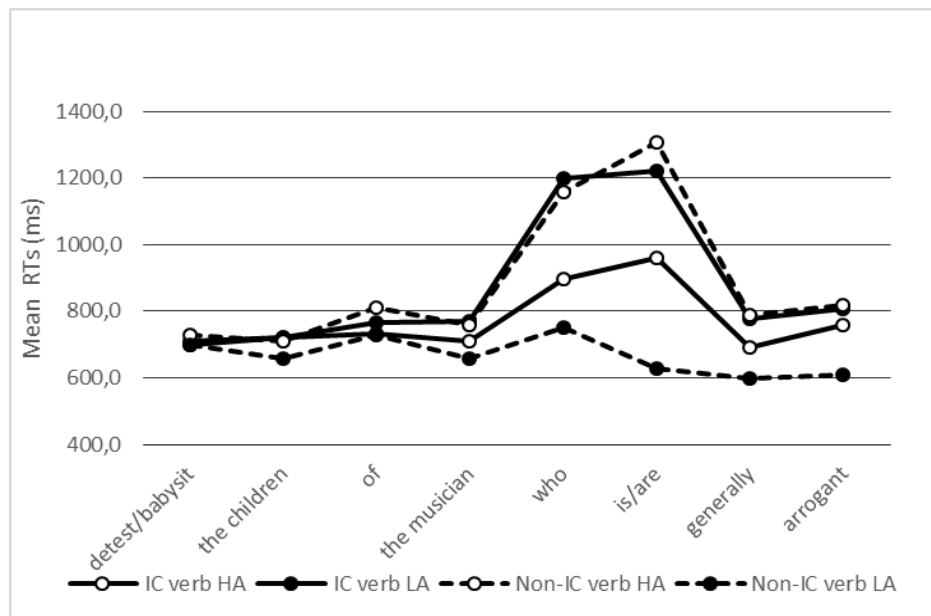

Figure 2. Distribution of L1 group's reading times on the critical and the spillover regions

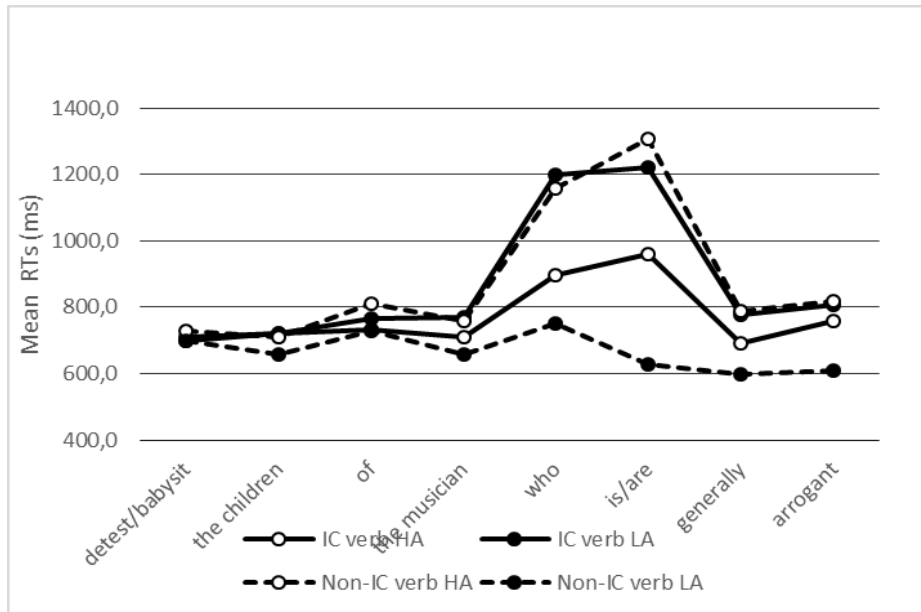

Figure 3. Distribution of L2 group's men RTs on the critical and the spillover regions

We conducted separate 2x2x2 mixed design repeated-measures ANOVAs with verb type (IC and non-IC) and attachment height (low/high) as the repeating within-subject factors and the languages (L1 English and L2 English) as the between-subjects' factors. The results of the subject analysis indicated a main effect of verb type (is/are) ($F(1, 58) = 46.80, p < 0.001, \eta^2 = 0.447$), and a main effect for the attachment-height ($F(1,58) = 21.32, p < 0.001, \eta^2 = 0.269$) which confirms differences in RTs on critical regions in the two conditions. We also found a significant interaction between verb type and language ($F(1,58) = 13.71, p < 0.001, \eta^2 = 0.191$); a significant interaction between attachment-height and language ($F(1,58) = 186.77, p < 0.05, \eta^2 = 0.763$), and a significant interaction between verb-type and attachment-height interaction ($F(1,58) = 362.35, p < 0.05, \eta^2 = 0.862$). There was also a significant verb-type–attachment-height–language interaction ($F(1,58) = 318.42, p < 0.05, \eta^2 = 0.846$). However, the difference between L1 and L2 groups in overall RTs on the critical region was not significant ($F(1,58) = 607.09, p = .725, \eta^2 = 0.002$). To better understand the significant interaction for verb-type–attachment-height–subjects, we conducted separate ANOVAs for the L1 speakers and the L2 groups.

3.3. L1 Speakers

The first 2x2 repeated-measures ANOVA was conducted with the L1 group, with verb-type and attachment-height as the within-subject factors. The results of the subject analyses indicated a main effect for the verb-type ($F(1,29) = 64418.16$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 1.000$) and a main effect for the attachment-height ($F(1,29) = 82395.61$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 1.000$). Also, there was a significant verb type–attachment-height interaction ($F(1,29) = 486925.10$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 1.000$). A pairwise comparison (Bonferroni, 0.05) of the verb-type revealed that the embedded finite verbs (is/are) in the IC conditions took a significantly longer time to read than those in the non-IC conditions. Also, the high-attaching RCs took a significantly longer time to read than the low-attaching RCs. Further analysis of the verb-type–attachment-height interaction revealed that in the IC conditions, the low-attaching RCs took significantly longer RTs, whereas in the non-IC conditions, the high-attaching RCs took significantly longer times. These findings are in line with those of the previous task - the sentence completion task - which showed that L1 speakers prefer high-attaching RCs in the IC condition and low-attaching RCs in the non-IC condition. In other words, the results confirm our predictions regarding short RTs on HA in the IC condition under the influence of the IC verbs and LA in the non-IC condition under the influence of syntactic information during online RC resolution in L1 English.

The second 2x2x2 repeated-measures ANOVA was conducted on the mean RTs for the first spillover region (generally). The results of this analysis indicated a main effect for the verb-type ($F(1,29) = 6746.27$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 0.996$) and the attachment-height ($F(1,29) = 4173.15$, $p < 0.05$, $\eta^2 = .993$). There was also a significant verb-type–attachment interaction ($F(1,29) = 58015.18$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 1.000$). Pairwise comparisons (Bonferroni, 0.05) of the verb-type and the attachment-height revealed that the L1 speakers spent significantly longer RTs in IC conditions than in non-IC conditions ($p < 0.001$) and that they spent significantly longer RTs on HAs. Further analysis of the verb-type–attachment interaction indicated that the L1 speakers read the LAs more slowly than the HAs in IC conditions ($p < 0.001$), but faster in non-IC conditions ($p < 0.001$).

The third 2x2x2 repeated-measures ANOVA test conducted on the mean RTs for the second spillover region (arrogant) indicated a main effect for the verb-type ($F(1,29) = 8075.88$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 0.996$) and the attachment-height ($F(1,29) = 61053.91$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 1.000$) and a significant verb-type–attachment interaction ($F(1,29) = 126370.59$, $p < 0.05$,

$\eta^2 = 1.000$). Pairwise comparisons (Bonferroni, 0.05) of the verb-type and the attachment-height showed that IC conditions took significantly longer RTs than non-IC conditions and that the HAs were read more slowly than the LAs. Further analyses of the significant interaction revealed that the L1 speakers read LAs more slowly than HAs in IC conditions but faster in non-IC conditions. All of these findings are consistent those of the previous two tasks above and suggest that during online incremental processing of RC ambiguity attachment, L1 speakers prefer HA in the IC condition and LA in the non-IC condition. These finding confirm L1 English speakers are sensitive to the discourse coherence relations and which enable them to generate expectations that will affect their syntactic attachment decisions.

3.4. L2 Learners

As for the L2 group, the first 2x2x2 repeated measures ANOVA was conducted on the mean RTs of the L2 group on the critical and the spillover regions. The results indicated no main effect for the verb type ($F(1,29) = 2.46$, $p = 0.127$, $\eta^2 = 0.078$), but a significant effect for the attachment-height ($F(1,29) = 20.49$, $p > 0.05$, $\eta^2 = 0.414$). The verb type–attachment-height interaction was not significant ($F(1,29) = 0.358$, $p = 0.555$, $\eta^2 = 0.012$). A pairwise comparison (Bonferroni, 0.05) of the attachment-height indicated that the L2 learners spent longer RTs on the low-attaching RCs in both IC and non-IC conditions. This finding is in line with those of the sentence completion task where L2 speakers had significantly higher HA preferences in both the IC and non-IC condition. In other words, L2 speakers found HA significantly easier than LA in both conditions, which was reflected in their significant shorter RTs on the disambiguating region of the RCs modifying HA.

The second 2x2x2 repeated-measures ANOVA was conducted on the mean RTs for the first spillover region (generally). The results of this analysis indicated a main effect for the verb type ($F(1,29) = 12.07$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 0.294$), but not for the attachment-height ($F(1,29) = 0.953$, $p = 0.337$, $\eta^2 = 0.032$). There was a significant verb type–attachment interaction ($F(1,29) = 7.25$, $p = .012$, $\eta^2 = .078$). Pairwise comparison of the verb type revealed that the RTs of the L2 group on the first spillover region of the RCs modifying HA were significantly shorter than those on the same region of the RC modifying LA, in both IC and non-IC condition.

The third 2x2x2 repeated-measures ANOVA conducted on the mean RTs for the second spillover region (arrogant) showed no significant effect for the verb type ($F(1,29) = 0.345$, $p = 0.562$, $\eta^2 = 0.012$) and a marginal

effect for the attachment-height ($F(1, 29) = 3.07, p = 0.090, \eta^2 = 0.096$), and no significant verb type–attachment interaction ($F(1, 29) = 1.55, p = 0.223, \eta^2 = 0.051$). Further analysis of the attachment-height indicated that L2 learners spent longer RTs with low-attachments in both IC and non-IC conditions, suggesting that LA reading is more difficult than HA reading in both conditions. These findings are in line with the sentence completion task discussed earlier, which confirms that L2 speakers prefer HA in both offline and online reading of ambiguous RCs in L2 English.

4. DISCUSSION AND CONCLUSION

In this study, we examined whether L1 and L2 English speakers were sensitive to discourse level-cues, in particular IC information of verbs in both online and offline resolution of RC attachment ambiguity in English. The two tasks involved sentences with RC attachment ambiguity in two conditions: IC condition and non-IC condition. In the IC conditions, the main verbs were IC verbs (e.g., John detests the child of the musician who is generally arrogant and rude.), and in the non-IC conditions, they were not (e.g., John babysits the child of the musician who is generally arrogant and rude). Our first hypothesis was that in the IC condition, if both L1 English and L1Turkish/L2 English speakers are sensitive to discourse-level cues, in particular the IC information in the main verbs, which implicitly refer to the direct object as the attachment site, they will prefer HA in both offline and the online resolution of RC attachment ambiguity in English. In the non-IC condition, whereas, in the absence of IC information of the main verbs like babysit, they will prefer LA under the influence of syntactic information.

The findings of the sentence completion indicated that native English speakers preferred HA in the IC condition, and LA in the non-IC condition when they were completing main clauses with RCs. In the IC condition, L1 English speakers' HA preference was in line with the findings of Rohde et al.'s (2011) study, which suggests that L1 speakers utilize IC information encoded into verbs to create expectation for an explanation from an ensuing RC and establish discourse-driven causal/coherence relations between the direct object and the explanation –providing RCs. In the non-IC condition, they used syntactic information reflected in their low-attaching RC completions. These findings support the findings of Rohde et al. (2011), which suggest that L1 English speakers are sensitive to IC information of verbs during the comprehension and production of sentences with RC attachment ambiguity. In other words, using IC information of the main verbs, L1 English speakers can create an expectation for an explanation from the ensuing RC and establish discourse-driven causal relations between the

direct object and the ensuing RC, which results in HA preference in RC resolution.

This effect is more robust in the findings of online self-paced reading. L1 speakers spent significantly longer RTs on the critical region (RC verbs: *is/are*), and the spillover regions in the IC condition, when the ensuing RC forces LA. The similar effect was also observed for the same regions in the non-IC condition when the ensuing RC forces HA. These findings confirm the claim that IC verbs affect L1 speakers' moment-by-moment syntactic processing. The findings observed in all tasks in the IC condition are also in line with predictions of the Referential Theory (Altmann & Steedman, 1988), which predicts immediate integration of pragmatic/discourse information during online L1 sentence processing. Also, these results revealed that an IC verb is a must in establishing a discourse-driven causal relation between the direct object and the explanation-providing RCs.

The finding of LA attachment in all tasks in the non-IC condition, supports the predictions of the Late Closure Principle (Frazier, 1978) and Recency (Gibson et al., 1996), which predict local attachment in RC resolution. To sum up: these findings confirm our first hypothesis regarding L1 RC resolution.

L2 speakers' HA preference in both the IC condition and the non-IC condition in all tasks shows that unlike native English speakers, L2 English speakers are not sensitive to IC information encoded in verbs, which will lead them to create expectations for an explanation from the ensuing RC and establish discourse-coherence relations between the direct object in the main clause and the ensuing RC. In other words, unlike native English speakers, L2 English speakers' HA preference in the IC condition cannot be attributed to the fact that they can use IC verbs to create a discourse-driven coherence relation between the direct object and the ensuing RC, because the same attachment site was also preferred in the non-IC condition, too.

All in all, the difference observed in RC attachment preference in L1 and L2 English speakers' production and comprehension tasks support the findings of the previous studies which suggest that L1 and L2 sentence processing strategies are different (e.g., Felser, Roberts, Marinis & Gross, 2003; Papadopoulou & Clahsen, 2003).

L2 speakers may be not as good as native speakers in using semantic/pragmatic and syntactic information in L2 sentence processing. The reason that underlies L2 speakers' failure in using the syntactic

information in L2 RC attachment resolution involving non-IC verbs can be attributed to the difference in the way RCs are constructed in L1 Turkish and L2 English. Turkish is a head final, non-configurational language in which RCs precede NP heads without using an overt RC pronoun. These findings were explained by the Predicate Proximity Hypothesis (PPH, Gibson et al., 1996), which states “attach as close as possible to the head of a predicate phrase” (p. 42). That means HA (NP1) is preferred in these languages because NP1 is closer to the predicate than LA (NP2).

5. SUMMARY

This study delves into the comparison of sentence processing strategies between L1 and L2 of English in resolving RC attachment ambiguity. The primary objective is to investigate whether L2 speakers can employ pragmatic/discourse-level cues, particularly IC information embedded in verbs, akin to the proficiency of L1 speakers during the resolution of local ambiguities in sentence processing.

The study employs both an online self-paced reading task and an offline sentence completion task to scrutinize the attachment preferences of participants in different conditions with 30 L1 and 30 L2 participants.

In the first part, the focus is on L1 speakers, where the results of the online task confirm that in IC conditions, the critical and spillover regions in high-attaching RCs are read faster than those in low-attaching RCs. Conversely, in non-IC conditions, high-attaching RCs are read more slowly than low-attaching ones. The author concludes that discourse-level expectations can impact online disambiguation in L1 sentence processing. However, in the second part the L2 speakers preferred to attach to the NP1 (high attachment site) in IC and NON-IC conditions.

The discussion and conclusion section presents the findings, indicating that L1 English speakers show attachment preferences in line with previous research, supporting the idea that they are sensitive to IC information in verbs during sentence processing. However, L2 speakers exhibit a strong preference for high attachment in both IC and non-IC conditions, suggesting a potential lack of sensitivity to IC information. The difference observed between L1 and L2 speakers supports previous studies suggesting distinctions in sentence processing strategies between native and non-native speakers. The explanation for L2 speakers' failure to use syntactic information is attributed to differences in RC construction between L1 Turkish and L2 English.

5. REFERENCES

- Altmann, G. ve Steedman, M. (1988). Interaction with context during human sentence processing. *Cognition*, 30, 191–238.
- Clahsen, H. ve Felser, C. (2006). How native-like is non-native language processing?. *Trends in Cognitive Sciences*, 10(12), 564-570.
- Clahsen, H. ve Felser, C. (2018). Notes on the Shallow Structure Hypothesis. *Studies in Second Language Acquisition*, 40, 693-706.
- Dekydtspotter, L. Donaldson, B., Edmonds, A., Fultz, A. ve Petrush, R. (2008). Syntactic and prosodic computation in the resolution of relative clause attachment ambiguity by English-French learners. *Studies in Second Language Acquisition*, 30, 453-480.
- Dussias, P. E. (2003). Syntactic ambiguity resolution in second language learners: Some effects of bilinguality on L1 and L2 processing strategies. *Studies in Second Language Acquisition*, 25, 529 - 557.
- Felser, C., Roberts, L., Marinis, T. ve Gross, R. (2003). The processing of ambiguous sentences by first and second language learners of English. *Applied Psycholinguistics*, 24(3), 453-489.
- Fernández E. M. (2002). Relative clause attachment in bilinguals and monolinguals. In R.R. Heredia & J. Altarriba (Eds.), *Bilingual Sentence Processing* (1st ed., pp.187-215). Amsterdam: Elsevier.
- Frazier, L. (1978). *On comprehending sentences: Syntactic parsing strategies*. (Ph.D. thesis, University of Connecticut).
- Garvey, C. ve Caramazza, A. (1974). Implicit causality in verbs. *Linguistic Inquiry*, 5(3), 459-464.
- Gibson, E., Pearlmutter, N., Canseco-González, E. ve Hickok, G. (1996). Recency preference in the human sentence processing mechanism. *Cognition*, 59, 23-59.
- Grillo, N. ve Costa, J. (2014). A novel argument for the universality of parsing principles. *Cognition*, 133, 157-187.
- Kehler, A., Kertz, L., Rohde, H. ve Elman, J. L. (2008). Coherence and coreference revisited. *Journal of Semantics*, 25, 1–44.
- Koornneef, A. ve Sanders, J. M. T. (2013). Establishing coherence relations in disource: The influence of implicit causality and connectives on pronoun resolution. *Language, Cognition and Neuroscience*, 28, 1169-1206.
- Öztürk, B. ve Taylan, E. E. (2015). Possessive construction in Turkish. *Lingua*, 182, 88-108.
- Pan, H.Y., Schimke, S. ve Felser, C. (2015). Referential context effect in non-native relative clause ambiguity resolution. *International Journal of Bilingualism*, 19, 298-313.
- Papadopoulou, D. ve Clahsen, H. (2003). Parsing strategies in L1 and L2 sentence processing: A study of relative clause attachment in Greek. *Studies in Second Language Acquisition*, 25, 501-528.
- Rohde, H., Levy, R. ve Kehler, A. (2011). Anticipating explanations in relative clause processing. *Cognition*, 118, 339-358.

Schneider, W., Eschman, A. ve Zuccolotto, A. (2002). *E-prime user's guide psychology software tools*, Pittsburgh: PA.

Sokolova, M. (2018). Phenomenon-specific sentence processing in native speakers and language learners. In *Proceedings of Generative Approaches to Language Acquisition (GALA13) Conference*.

Conflict of Interest Statement: The author declares that there are no financial relationships with any individuals or organizations that could be perceived as a potential conflict of interest related to this study.

Financial Support and Acknowledgments: No financial support or assistance from any institution or organization was received for this study.

Contribution: One author article.

Gönderim Tarihi: 20.07.2024

Kabul Tarihi: 03.12.2024

ESTETİK, MÜZİK VE SİYASAL OLANI DÜŞÜNMEK¹

Thinking Aesthetics, Music, and the Political

Taylan ŞENGÜL

Doktora Öğrencisi; Hacettepe Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Bilim Dalı,
tayylansengul@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3865-0063

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Bu çalışma, öncelikle başlı başına estetik bir üretim olan müziğin toplumsal işlevlerinden yola çıkarak siyasallığını kurgulamaktadır. Bu bağlamda estetik kavramının da siyasallığı ele alınmaktadır. Devamında ise teknikte yaşanan bir dönüşüm olarak dijitalleşmenin estetik ve müzik adına yarattığı dönüşümün yeni bir politika tarzı için sağladığı imkânlar adına estetik bir alt yapı inşa edilmeye çalışılacaktır. Estetik üzerine inşa edilebilecek yeni imkânları ise sadece kurumsal-politik uygulamalar olarak değil, siyaset üretmeye dair yeni bir perspektif ve yeni bir ilişki biçimi anlamında siyasallaştırmak mümkündür. Bu doğrultuda ise çalışmada estetik ve müzik ilişkisi, özellikle Rancière ve Sloterdijk'in görüşlerinden hareketle etik-estetik bir özne kategorisi ihtiyacına karşılık gelecek biçimde siyasallığı ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: / Estetik, müzik, siyasal, teknik, dijitalleşme

Abstract

This study primarily constructs the political dimension of music by starting from its societal functions, despite being an aesthetic production in its own right. In this context, the political nature of the concept of aesthetics is also addressed. Subsequently, the transformation brought about by digitalization, as a shift in technology, is examined in terms of the opportunities it provides for a new style of politics, aiming to build an aesthetic foundation for this purpose. The new possibilities that can be constructed upon aesthetics are not only viewed as institutional-political practices but can also be politicized as a new perspective and form of relationship for producing politics. Accordingly, the study explores the relationship between aesthetics and music, particularly through the perspectives of Rancière and Sloterdijk, in a way that addresses the need for an ethical-aesthetic category of the subject and expresses its political dimension.

Keywords: Aesthetics, music, political, technique, digitalisation

1. GİRİŞ

“Μούσα” (muse) yani “ilham” kelimesinden türeyen müzik kavramı hem yapısı, türleri, icra edilmiş biçimleri vs. itibariyle hem de işitsel ve ses ile ilgili olması nedeniyle “beğeni” ye dair bir yargı içermektedir. Bu bakımdan

¹ Bu çalışma, yazarın Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Bilim Dalı'nda, Doç. Dr. Ruhtan YALÇINER danışmanlığında yürütülmekte olan “Bir Siyasal Başkalık Formu Olarak Müzik” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

da müzik gerek içeriği gerekse de beğenilerden kaynaklanması dolayısıyla toplumsal olarak da çeşitlenen bir olgudur. Müzik toplumsal bir olgu olması sebebiyle aynı zamanda siyasal bir niteliğe de haizdir. Fakat müziğin siyasallığını sadece toplumsallaşma üzerinden kurmak onu sadece toplumsal bir olguya indirgeyerek siyasal karakterini de ötelemektedir. Dolayısıyla ele alınması gereken nokta, müziğin toplumsal işlevinden öte onun özgünlüğünden kaynaklanmaktadır. Bu anlamda müzik sanatsal bir faaliyet olması dolayısıyla bir “beğeni” anlayışı üzerine gelişmekte ve tam da bu bakımdan beğeni ve varlığa getirme biçimi anlamında da teknik ile irtibatlanmaktadır. Şu hâlde müziğin siyasallığını değerlendirmek adına “estetik” kavramı temel bir tartışma noktasıdır.

Estetik tartışması, özellikle neyin olduğuna; sanatta estetik ise neyin sanat/sanat eseri olduğuna dair merkezi bir problem etrafında şekillenmektedir. Kökeni felsefenin başlangıcına değin götürülebilecek olan bu problemin ise modern düşüncenin gelişim sürecinde tanımlandığını belirtmek gerekir. 20. yüzyılda yaşanan ve Benjamin’in (2014: s. 43) Klee’nin tablosuna atfen ifadesiyle “ilerleme denen felaket”e giden süreçte estetiğin kaybından duyulan korku, 21. yüzyıla gelirken yerini bir tür bilinmezliğe bırakmıştır. Yine özellikle 20. yüzyılın deneyimlediği iki büyük savaşın ardından ivmelenen kapitalizm dolayısıyla toplumsal anlamların üretimi ve bağlı olarak sanatın anlamı ve sanatsal üretim sürecinde bir krize meydana gelmiştir. Dolayısıyla sürecin kendisi, siyaset ile estetiğin çeşitli biçimlerde ilişkilenerak estetiğin siyasallaşmasını ve siyasetin estetize edilmesini beraberinde getirmiştir.

Estetiği siyasetle beraber düşünmek, siyasetin sadece devlet ya da hükümet odaklı kurumsal bir anlayışla ele alınmasının ötesine geçmektedir. Siyaseti kurumsal bir şekilde düşündüğümüzde estetiğin siyasallaşması, örneğin bir siyasal partinin parti propagandası adına çeşitli sembolleri veya imgeleri araçsallaştırmasını çağrıştırdığı için sanatın ve siyasalın potansiyel anlam üretimini de kısıtlamaktadır. Dolayısıyla siyasetten ziyade “siyasal olan” üzerinde durmak, siyaset üzerine yeniden düşünmeyi öneren teorik bir noktadan başlamaktadır. Öte yandan böyle bir yaklaşım, hiper-endüstriyel, kapitalizmin temel karakteristiği olan dijitalleşme mefhumunun kendisini sorgulamak açısından da gereklidir. Siyasal olan bu bağlamda ele alındığında, dijitalleşme üzerinden “teknik yeniden üretim” estetiğinin siyasal olanda ve sanatta yol açtığı “yeniden üretilebilirliğin” ötesine geçen yeni imkânlar bir anlam kazanacaktır. Bu sonuçları takip etmek adına ise müzik alanını takip etmek, siyasal olanı gözlemek için alternatif bir yol sunmaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın amacı, müziğin sadece yüklendiği mesajlar açısından siyaset ile yakın bir ilişki içinde olduğunu vurgulamaktan öte müziğin başlı başına kendisinin siyasal bir karakterinin olduğunu açıklamaktır. Bu anlamda müzik, yeni siyasal biçim veya biçimler adına da bir zemin teşkil etmektedir. Yeni siyasal biçim ve/veya oluşumların imkânı adına ise müzikte dijitalleşmenin kritik bir konumu söz konusudur. Dolayısıyla çalışma, bu süreci açıklamaya yönelik iki ana kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda müziğin siyasal niteliğini vurgulamak adına, müziği bir “hakikat” meselesi olarak gören ve bu hakikati anlamlandırmak adına onu yorumlayan müzikal bir “hermeneutiğin” imkânı üzerine tartışılmakta ve müziğin siyasallığının aslen onun toplumsal olan ile ilişkisindeki mesafeden kaynaklandığı belirtilmektedir. Takip eden ikinci kısımda ise genel olarak estetik kavramının ve müzik estetiğinin “iktidar” tarafından belirlenen yapısının giderek iktidara karşı veya ondan bağımsız gelişen bir zemine dönüşümü vurgulanmaktadır. Böylece müzik estetiğinin de siyasal biçimleri etkileyebilme ve yeni siyasal oluşumlara kaynaklık edebilme potansiyeline işaret edilmektedir.

2. MÜZİĞİ ANLAMLANDIRMAK

Müzik, en nihayetinde sanatsal bir üretim olması sebebiyle estetiğin kapsamındadır. Ancak müziğin çok farklı formlarda ve tekniklerde (örneğin klasik müzik, halk müziği, pop müzik, caz vs.) üretildiğini göz önünde bulundurmak gereklidir. Bu farklılığın getireceği en temel soru ise bu türlerin hepsinin sanatsal bir üretim olarak görülüp görülemeyeceği ve dolayısıyla da estetik bir üretim olup olmadığıyla ilgilidir. Bu doğrultuda “güzel” olanın ne olduğuna karar veren bir otoritenin varlığı, bir iktidar odağına işaret etmesi sebebiyle konunun siyasal olan ile ilişkisini şekillendirir.

Estetik, güzel olana dair bir tanıma ilişkin norm üretme çabası olduğu ölçüde eleştirel bir tavrı da içermektedir. Ancak bu anlayışın daha çok modern özne-nesne ikiliği üzerinden hareket ettiğini ve moderniteye içkin bu anlayışın kırılmaya uğradığı modernite sonrası dönem için eleştirel tavrın artık kendisinin de nitelik kaybına uğrayarak, kapitalizmin sanatsal olanı ve toplumsal eleştiriyi massettiği ölçüde kendini yeniden inşa ettiğini görmek mümkündür. Dolayısıyla teknik bir üretim olarak müziğin bir tür temsil ve eleştiri krizinden bağımsız okumak da zorlaşmakta, en azından müziğin siyasallığını belirginleştirmek adına “anlamı” üzerinde durmak gerekmektedir.

Müziğe ve en nihayetinde müziğin anlamına ilişkin bu çalışma, daha

çok felsefi bir soruşturma niteliğinde olacağı için hermeneutik yöntemin esas teşkil ettiğini belirtmek gereklidir. Gadamer'e (2003) göre bildirme, haber verme, çeviri yapma, açıklama ve açıklama sanatı anlamında hermeneutik sanatından gelen ve "dünya'ya ait bir anlam bağlamını o an içinde yaşanan dünyaya aktarma/çevirme etkinliği" olarak tanımlanan hermeneutik günümüzde, bilimsel bir metot olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu perspektifin bir anlam ve açıklama öğretisi Schleiermacher tarafından evrenselleştirildiğini belirten Gadamer, insanların birbirini anlaması adına konuşma ve dilin rolünü ön plana çıkararak hermeneutik tüm tarihsel bilimlerin temeli haline geldiğini belirtmektedir (Gadamer, 2003: s. 13-17). Müziğin sadece bir dil veya iletişim meselesi olarak ele alınamayacağını öne sürdüğümüzde, hermeneutik için nesnelliğin gerçekten bir kural olup olmadığını sorgulanır. Örneğin yönetmen, şef veya çevirmen de ortaya bir yapıyı koyar ve sanatçı "yeniden yapıyı" üretir. Dolayısıyla felsefi hermeneutik bilim olma kaygısı da yersiz hâle gelir; yorumcunun "üretken katkısı" zaten anlamaya aittir; dilde anlaşılabilir olanın yorumcu veya çeviren tarafından yeniden dile getirildiğini belirtmek mümkündür. Bu noktada hermeneutik, sadece konuşma ve yazıya değil, "tüm insani yaratımlara anlamın sokulmuş" olması nedeniyle anlamı yeniden okumak görevini üstlenmiştir (Gadamer, 2003: s. 22-29). Şu hâlde hermeneutik, anlamın sokulmuş olduğu bir diğer alan olarak müzik ile müziğin anlamını okumak-yeniden okumak adına değerlendirmek de mümkün hale gelmektedir.

Bir dil biçimi olan müziğin topluluk ile *logos* arasında kurulan ilişkiyi de yansıttığını belirten Arbo'ya göre (2016) müziğin yapısı itibarıyla tarihsel bir hermeneutik açmazları da ortaya çıkmaktadır. Buna göre müzik, bir yandan şiirsel ve söze dayalı olması nedeniyle nesnel olanın yorumunu, diğer yandan ise "sonsuz-belirsiz nesne" olarak enstrümantal müziğin yorumunu gerektirir. Bu bakımdan tarihselci bir hermeneutikten ziyade ontolojik zemine dayanan 20. yüzyıl hermeneutikine geçmek gerekmektedir. Bu haliyle müziğin anlamını yorumlama çabası müzikal yapının betimlemesinden veya açıklanmasından farklı bir hal alacaktır. Öte yandan müziğin bir dil formu olarak ele aldığımızda "sesin hareketinin okunması" meselesi nedeniyle "icra anının tematikleştirilmesi" gerekliliği ortaya çıkmaktadır (Arbo, 2016: s. 155; 160-165). Bu bağlamda müzikal hermeneutik, mevcut müziğin aktarılması veya anlatılmasından daha öte bir faaliyet haline alır. Bu kez sesin hareketi ve temalar arasında bir irtibat kuracak olan fail ve yorum arasındaki ilişkinin boyutu ön plana çıkmaktadır.

Nesnellikten öznelliğe doğru kaymaya başladığı noktada hermeneutik yöneliminde de bir değişim söz konusu olmaktadır. Bu

bağlamda Kramer'e göre (2011) hermeneutik, argümanların yeniden üretiminden ziyade başka bir üretime işaret eder ve iki açıdan önem kazanır. İlki, hermenutiğin olgulara ve sabit varsayımlara bağlı hareket etmek zorunluluğunu ortadan kaldıran bir kaynağa dönüşmesidir. İkincisi ise hermeneutiğin, akıl sahibi fail olan öznellik için gerekli hale gelerek öznelliği bir yorumlama kapasitesine dönüştürmesidir. Öte yandan hermeneutik ile öznellik arasında böyle bir bağ kurulurken, dijitalleşmenin öznellik üzerine yarattığı kırılmayı da göz önüne alarak yorumlayan özneyi "posthuman" çağında konumlandırmak adına özneyi yeniden düşünmek gerekmektedir (Kramer, 2011: s. 2-3).

Müzikte dijitalleşmenin sağladığı kimi imkânlar göz önünde bulundurulduğunda tam da posthümanist çağın karakterine uygun bir biçimde müzikal performanslarda ve müzik üretiminde bir farklılık da söz konusudur. Örneğin Vokaloid teknolojisi sayesinde ses üretimi, Verbasizer gibi yapay zekâ teknolojisi ile beste yapımı veya hologram teknolojisi sayesinde sahnede performans icra eden sanal şarkıcılar mevcuttur. Bu durumun getirdiği en önemli mesele ise dijitalle dayalı üretilen müziğin ve performansın "gerçekliği"ni açıklamaya yöneliktir ve hermeneutik bir çabayı da bu bağlamda anlamlı bulmak mümkündür. Üstelik bu biçimdeki bir yorumlama girişimi Kramer'a (2011) göre bir şarkıcı ya da enstrümantalistin performansının da hermeneutik bir eylem olarak görülmesini sağlar. Öznellik ile nesnel yorum arasındaki mesafe bir tür "anlamsızlık"tan bahsetmemize yol açsa da yorumlama eylemi olarak anlamın inşası, boşluktan doluluğa doğru bir hareketi açığa çıkarır ve bu hareketliliği tetikler. Öte yandan anlam oluşturmaya yönelik bir çaba olarak müzik, anlamı açıklamaya dair "beceriksizliği" de beraberinde getirir ve bu beceriksizlik bizi anlamın merkezine götürmektedir: Müzik, kendisi hakkında bir "belirsizlik" yarattığı ölçüde bir anlam üretir ve hermeneutik de bu durumun farkında olduğu sürece işleyebilir (Kramer, 2011: s. 7- 12).

Müzikal hermeneutiği sadece müziğin içkin anlamına yönelik bir yorumlama çabası olarak düşünmek, dışsal etkenlerden yalıtık özsel bir anlamı yakalamaya çalışmak gibi bir düşünce uyandırma riski taşır. Oysaki yorumun belirsizlik ve beceriksizlik ile süregiden bir inşa olduğunu hatırladığımızda, boşluğu doldurmaya yönelik inşanın malzemesi de mevcut koşullar ve imkânlar dâhilinde olacaktır. Bu bakımdan müzikal hermeneutiğin, müzik ve toplumsal olan arasında ilişki kurması da beklenmektedir. Savage'a göre (2010) müziğin koşullardan özerk veya bunların üzerinde olduğu düşüncesi, müziği estetik alana yerleştirerek onun toplumsal öznenin ilgi ve arzularını yönlendirme mücadelesindeki gücünü

gizlemektedir. Bununla beraber müziğin otonomisini eleştiren yaklaşım metafiziği ve bireysel çalışmayı yaşamdan soyutlayan biçimciliği olumsuzlar. Fakat bir eserin anlamını, üretimini, performansını veya alımlanmasını “koşullar” ile açıklayan yaklaşım ise bunlar arasındaki yerleşik düzeni eleştiren farkı yıkar. Gerçeklik ile arasında bir mesafe kalmadığı durumda müzik, içinde bulunduğu alandaki değerler ve anlamları kamusalılaştıran (ve bu anlamda yeniden üreten) saf kültürel yapı haline gelir. Müzik, mutlak estetik fark yoluyla gerçeklikten yalıtılırsa, eleştirel ya da üretken coşkunluk karşısında güçsüzlüğü belirir ve müziğin sabitleşmiş ideolojik temsilleri kırma becerisi gözden kaçar. Ancak estetik eleştirisinin bu becerisi, eserin egemen ideolojiyi pekiştirebilme gücü ortadan kaldırmamaktadır. Bu bağlamda da eleştirmenin, eserin üretken önemini değerlendirmesi konusunda ikileme karşı karşıya kalması söz konusudur (Savage, 2010: s. 2-7).

Estetik eleştirisinin eser karşısındaki bu çelişkili konumu, bir yandan Kramer’in bahsettiği anlamın açıklığı ve belirsizliği olgusuyla bir arada düşünülebilir ve bu bağlamda estetik eleştiri, çelişkiyi ve/veya belirsizliği aşmak adına yorumlayıcı bir özne olarak belirir. Bahsedilen çelişkinin kaynağını ise Savage’da (Kramer gibi) yine eserin çevreyle olan ilişkisinde aramaktadır. Ona göre müziğin toplumsal işlevlerden özgürleşmesinin tarihi ile yakın ilişkili bir estetik anlayışı, aynı zamanda estetik ve siyaset ilişkisini kurucu niteliktedir. Bu bakımdan estetiğin ideolojik tutumunun aynı zamanda bir eserin üretken ve özgürleştirici öneminin koşulu olabileceğine dair çelişki, estetiğin değerini biçme çabasına içkin bir çelişkidir (Savage, 2010: s. 7-8).

Estetiğin ideolojik tutumuna içkin çelişki müziği anlamlandırmak adına da bir yargıda bulunmayı güçleştirmektedir. Bu doğrultuda müzikal hermeneutik, müzik estetiği üzerinden toplumsal-siyasal ile olan irtibatını açığa çıkarma ihtiyacını karşılamaktadır. Adorno’ya göre (2002) sanatın hem özerk hem de toplumsal olan ikili karakterinin özerklik seviyesinde yeniden üretimi, sanatın, doğrudan çıkarınamasa da toplumsal olanın “toplumsal antitezi” olduğunu ifade etmektedir. Öte yandan sanatı, kişinin kendine dair temsilini kurduğu içsel bir alan olarak belirten Adorno, sanat eserinin yapısının mutlaklaştırılmasının, içkin analizin ideolojiye kurban verilmesi demek olduğunu ifade eder (2002: s. 5-8; 180). Dolayısıyla Savage’a göre (2010) eserin toplumsal gerçekliği ve “içkin estetik” yapısı deşifre edilirken eserin toplumla ilişkisi, eserin toplumla olan mesafesi üzerinden kurulmuş olur. Bu anlamda mesafe, müziğin koşullardan soyutlanmasını amaçlayan eleştirel pratikler ve stratejilerin ardındaki tasarımın eleştirisi adına bir alan

açarak estetik nesne ile gerçeklik bilgisi arasındaki farklılaşma hakkında düşünmeyi de gerekli kılmaktadır (Savage, 2010: s. 8-14).

3. MÜZİĞİN SİYASAL ESTETİĞİ

3.1. Müziğin Toplumsal Olarak Politik Kökeni

Müziğin anlamlandırılmasında “içkin estetik”ten bahsettiğimiz noktada, onun hem toplumsal hem de özerk oluşu, sanatta olduğu gibi müziğin de bireyin içsel alanındaki bir inşa süreci olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla kapitalizme içkin çatışmaların “kimlik” tartışmalarını gündeme getirmesi, geç kapitalist toplumlarda tüketim, toplumsal cinsiyet, sınıf ve ırk yapılarının yeniden düşünülmesine ve gündelik yaşamın bir mücadele alanına dönüşmesine yol açmıştır (Bennett, 2018: s. 91-92). Dolayısıyla gündelik yaşamda müziğin konumu, bireyin mevcut toplumsal yapılara karşı bir özne olma sürecini içermektedir.

Müziği belli bir düzen doğrultusunda yapılanan bir ses olarak gören ve bu bağlamda müziğin “özerkliğini” sorgulayan Ridley (2007) müziğin ses yapısının çözümlenmesiyle onun gerçekliğinin açığa çıkabileceğini savunan düşüncenin, müziği sadece sestem oluştuğunu varsaydığı için onun yaşam hakkında bir yorum gerçekleştiremediğini ifade eder. Bu bağlamda müzik bir ses yapısını içermekle beraber kendi tarihselliğine sahiptir. Yine müzik, oluşum sürecinde hem diğer kavramlar tarafından koşullanır hem de bu kavramları koşullamaktadır (Ridley, 2007: s. 12; 21-24). Dolayısıyla müziğe ilişkin içkin estetiğin tarihsel koşulları ve toplumsal yapıları göz ardı eden bir yaklaşım olmadığı bir kez daha vurgulanmış olur. Bu yapıların en önemlisi ise bir sesi “müzik” olarak tanımlayabilen ve bu bakımdan da müzik ile siyasal arasındaki bağı oluşturan iktidar anlayışıdır. Bu bağlamda Attali (2017) iktidarın müzik ile “gürültü” arasında bir ayrım çizerek gürültüyü müzik ve müziği gürültü biçiminde tanımlayabilme gücüne sahip olduğunu ifade eder. Gürültüler aslen iktidar düzeneğine konumlanır; gürültünün kontrolü seslerin tanımlanması, baskılanması veya eğitilmesini kapsar. Müzik ise gürültü ve iktidarın konumlanması karşısında bir özgürlük alanına işaret etmektedir. Ama hemen belirtilmelidir ki gürültü veya müziğin iktidara göre konumlanması da sabit değildir; gürültü bir iktidar aracı olabilirken isyan kaynağına da dönüşebilir. Dolayısıyla iktidarlar gürültüleri takip etmişlerdir. Gürültü, belli bir kanala sevk edildiğinde artık müzik olur veya tersine, müzik olarak düşünülen, zamanla gürültüye dönüşebilir. Ayrıca gürültünün diğer sesleri susturmada olduğu üzere “sansür” etkisi de bulunur. Keza, yine gürültüden bir düzenin doğabileceğini de unutmamak gerekir (Attali, 2017: s. 16-17; 38-41). Dolayısıyla gürültü ve müzik

üzerinden çizilen sınır çizgisinin, iktidarın denetimine rağmen oldukça belirsiz olduğunu ve bu sınırın gündelik hayattaki karşılığının da aynı şekilde bir direnç hattı yarattığını unutmamak gerekir.

Gürültüler üzerine kontrol çabasının politik niteliğinin reel siyasette de çeşitli karşılıkları görmek mümkündür. Bu örneklerden akla ilk gelebilecek olanı, seçim süreçlerinde veya siyasal iktidar yarışında çeşitli aktörlerin kendi kampanyalarını yürütmek ve mesajlarını topluma iletmek adına müziği işlevselleştirmesidir. Bu bağlamda Street (2003), seçim kampanyalarında propaganda faaliyeti adına müziğin kullanımı ve politikacıların belirli imaj, ilişki ve duyguları harekete geçirdiğine değinirken müziğin sansür gücünün işlediğine fakat sansürün bizzat müziği politize ederek yasaklanmaya çalışılan içeriği yeniden inşa ettiğine işaret etmektedir (Street, 2003: s. 114-120). Ancak bu noktada asıl odağın müziğin araçsal kullanımı değil de onun kendinden kaynaklı siyasallığı olduğunu hatırlamak gerekir. En nihayetinde bir siyasal talep veya fikir, onun yöneldiği topluluğun “beğeni, iyi, güzel, çirkin” gibi yargılarına göre karşılık bulacak ve bu bakımdan “estetize” edilecektir. Haliyle müzik ile politika arasındaki tartışmayı bir tür “beğeni” ve/veya “iyi” yargısı üzerine çekmek gerekecektir.

3.2. Müzik, İktidar ve Siyasal

İktidar mekanizmasının kutsallaştırılmış olduğunu veya “yüce bir hareketsizlik” üzerine konumlandığını belirten Agamben’e göre (2008) yücelik “merkezi bir boşluğa” ihtiyaç duyar ve iktidar mekanizması, bu “yönetilmez boşluktan” beslenir. Bu çerçevede iktidar için tören ve ayinler hayati önemdedir. İktidar veya devlet, insan yaşamının da merkezinde yer alan böylesi bir boşluğu ele geçirmeye yönelmektedir. Sanatın iktidar ile kesiştiği yer de burasıdır: Sanat, insan yaşamını biçimlendirerek duyu ve eylemleri harekete geçiren ve bu bakımdan gerektiğinde siyasal bir nitelik kazanan estetik bir faaliyet olarak işlevsiz insan duygularını ve eylemlerini tasarlayıp harekete geçirdiği için kendiliğinden politik bir hal alır (Agamben, 2008). İnsan yaşamı ve toplumsal hayat için büyük yıkımlar ise örneğin 2. Dünya Savaşı’nın ardında olduğu üzere duygularımızın anlamlandığı ambiyansın yok olduğunu ifade etmekte ve “kendi müziğimizi kaybettiğimizi” göstermektedir. Böylece insanlığın asıl kaybı, “kökenin erişilmezliğinin ruhta kayıt altına alınması”dır (Agamben, 2009: s. 89-92). Agamben’in vurgulamış olduğu bu husus bize göstermektedir ki gerek iktidar gerekse de sanat, kökende yer alan boşluğu doldurmanın yanında bu boşluğu ve erişilmezliği kayıt altına alma çabası içindedir. Böylece bir boşluk/açıklık üzerine inşa edilen bir siyasal tarifi ve dolayısıyla müziğin

siyasal olan ile ilişki hatlarından biri kurulmaktadır.

Müziğin siyasal olana dair kurduğu ilişkinin niteliğini sorgulamak adına özellikle 20. yüzyıl itibarıyla hızlanan teknik dönüşümün yarattığı krizin siyasal olanın ne olduğu sorusuna aciliyet kazandırdığı öne sürülebilir. Bu bağlamda Lacoue-Labarthe ve Nancy'e göre (1997) siyasal olanın kendisine ilişkin soruşturma, siyasalın "bilimsel" nitelik kazandığı bir çağda öncelikli bir mesele haline gelmiş; siyasal ile felsefi olan arasında bir "karşılıklılık" öne çıkarmıştır (Lacoue-Labarthe ve Nancy, 1997: s. 109). Bu karşılıklılık ise teknolojinin baskın oluşu karşısında felsefi olanın geri çekilişi doğrultusunda totaliteryenizm ile ilişkilidir. Bununla birlikte totaliter rejim(ler)in hâkim olduğu bir dünyada siyasalın her yerdeliği, siyasalın belirsizleşmesini/görünmezliğini de işaretlemekte ve bu anlamda siyasalın geri çekilişine işaret etmektedir (Lacoue-Labarthe ve Nancy, 1997: s. 125-126). Siyasalın geri çekilişi öncelikle "aşkınlığın" geri çekilişini ve siyasal aşkınlığın yerinden edilişi, onun yeniden değerlendirilmesi ve yeniden işletilmesini yansıtırken siyasalın "öz"üne ilişkin bir sorgulamayı ve sorunu ampirik bir temelde ele almanın imkânsızlığını vurgulamaktadır (Lacoue-Labarthe ve Nancy, 1997: s. 129-130). Bu anlamda siyasalın geri çekilişi, siyasaldan geri çekilmekten ziyade "siyasalın kendisine geri çekilişi" ifade etmektedir (Lacoue-Labarthe ve Nancy, 1997: s. 131). Yanı sıra Lacoue-Labarthe'ye göre (1990) siyasal olanın kendisi, sanat çalışması olarak ve sanat çalışmasının içerisinde konumlanmakta; (polis adına) siyasal "plastik sanat"a ait bir tür yapaylığı değil, physis'in tamamlanmışlığı olarak techne alanına ait olan bir üretimi ifade etmektedir (Lacoue-Labarthe, 1990: s. 64-66). Bu çerçevede müziği, siyaset teorisi dâhilinde teknik meselesi üzerinden konumlandırmak adına bir zemin oluşur. Özellikle dijitalleşme sürecinde "insani üretim"in kendisi bir dönüşüm geçirdiği için sanatın ve müziğin dijitalleşmesinin, tekniğin toplumsal olana karşı egemenliği bağlamında aşkınlığın geri çekilişi olarak totaliterleşme sürecinin bir parçası olma ihtimalini gözden kaçırmamak gerekir.

Teknik, sanat eserinin orijinalliyi ve sanatsal niteliğine dair önemli bir tartışmayı gündeme getirdiği için 20. yüzyıl eleştirel teorisi içinde belirleyici iki önemli isim olan Adorno ve Benjamin tarafından ele alınmıştır. Adorno (2018b), Benjamin ile ortaklaştığını düşündüğü bir zemin olarak müzikte teknolojinin önceliğinin ve estetik özerkliğin bir burjuva idealizmi olduğundan bahsetmekte ve "özerk sanatın teknik yasalarına uymadaki" kuralcılığın, sanatı bir tabu ya da fetişe dönüştürmektense özgürlük durumuna ve bilinçli bir üretime yaklaştırdığını ifade etmektedir. Sanat eserinin özerkliğini bir ayrıcalık olarak görmeyen Adorno, dönem

itibariyle Benjamin gibi sanat eserinde *aura*'nın kaybolduğunu kabul etmekle beraber bunun nedeninin sadece teknik kopyalama değil eserin özerk biçimsel yasalarının tamamlanması olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda Benjamin'i, özerk sanatın teknik niteliğini hafife almakla eleştirmektedir (Adorno, 2018b: s. 180-185). Bir diğer yandan Adorno (2018a), teknikte yaşanan dönüşüm sonucu anlamlı ve tutarlı bir sanatsal üretim karşısındaki engellerin, müzikte ticarileşme ve özerk üretimin dinleyiciden kopuşuna yol açtığını; müziği “kendinde şey” olarak değil “başkaları için şey” haline dönüştürdüğünü ve bu bakımdan müziğin standartlaştırılmış bir tüketim malzemesi haline geldiğini belirtir. Geleneğin kaybı, teknik, zihinsel ve toplumsal şuarsuzluk nedeniyle “büyük müziği” geçici bir kategoriye dönüştürmektedir (Adorno, 2018a: s. 192-195).

Teknikte yaşanan dönüşümü, tekno-sosyal olanın aşkınlaştırılması olarak totaliteryenizm biçiminde okuyan Benjamin, Alman faşizmini ele alırken yine teknik ilerlemenin toplumsal olarak yol açtığı bir tür anlam kaybına ve banalleşmeye işaret etmekte ve bu bağlamda siyasetin estetize edildiğine vurgu yapmaktadır. Öyle ki, Hillach'a (1995) göre Benjamin, faşizmin doğuşunu geç dönem burjuva bilincindeki bir bunalım ve ilişkili olarak idealizm ile öznelciliğin bu bunalımda aldığı rol üzerinden açıklamaktadır. Öte yandan özellikle teknolojinin, toplumsal olarak gelişmesi karşısında gerek toplumsal güçlerin mülkiyet ilişkileri bu imkânı içselleştirdiğini gerekse de kitlelerin kendi ihtiyaçlarının toplumsal örgütlenmesi adına yeterli olmaması nedeniyle emek ve teknoloji arasında bir yabancılaşmanın baş göstererek bu yabancılaşmanın “savaş” üzerinden, “geriye yönelik” çözüldüğünü belirtmektedir. Savaş toplumsal eylemin öznelliğe itilmesinin oluşturduğu baskılanmış bir ihtiyacın dışa vurumu olarak, kurgulanmış bir düşman imajı üzerinden toplumsal eylemin amacını temsil olunma düzeyine sıkıştırarak “estetize etmektedir” (Hillach, 1995: s. 59-64). Bu bağlamda teknoloji, kitle iletişim araçlarına dayanan “yeni bir estetizm” yaratarak “kendi kamusunu yaratma” becerisi sayesinde politikacının kamuoyuna karşı “dışavurumunu” ve kendi estetik doyumunu sağlar ve bu durum, faşizm örneğinde olduğu üzere siyasetin estetize edilmesidir (Hillach, 1995: s. 92-94).

Teknolojinin gelişimi doğrultusunda siyasetin estetize edilişi savaş olgusunun “hesaplama ve sayım” sorununa indirgenmesine yol açmaktadır (Benjamin, 1995: s. 106). Dolayısıyla faşizmin siyaset estetiği, yaşamı bir “hesaplamaya” indirgediği ölçüde anlam kaybına yol açmaktadır. Bu kaybın bir başka boyutu olarak sanat eserinin niteliğini sorgulayan Benjamin (2015), sanatın ekonomi-politiğine işaret etmektedir. Ona göre üstyapıdaki

dönüşümün altyapıdaki daha yavaş gerçekleşmesi nedeniyle kültürde yaşanan değişimi tespit etmek daha fazla zaman alır. Ayrıca üretim koşullarındaki değişimi üst yapıya yansıtılarak sanatsal gelişimi etkileyen faktörleri siyasi mücadele adına önemli kılar. Bu çerçevede Benjamin, sanat yapıtının ilkesel olarak yeniden üretilebilir bir eser olduğunu ve bu yeniden üretilebilirliğin “teknik olarak” yeniden üretime dönüştüğüne işaret ettiğini belirtir. Sanat yapıtının teknik olarak yeniden üretilebilir oluşu ise sanatın “şimdi”liğini ve belli bir mekândaki özgün mevcudiyetini; “sahiciliğini” kendisinden çıkarmıştır. Bu bağlamda Benjamin’e göre yeniden üretilebilirlik çağında sanat yapıtının aurası da solmaktadır (Benjamin, 2015: s. 10-15). Öte yandan sanat yapıtının yeniden üretimi eserin sahiciliğini zedelerken ve üretim miktarı olarak artarken, sanatın kendisi de ritüelden bambaşka bir alana taşınır ki bu alan politika alanıdır (Benjamin, 2015: s. 21). Orijinal olanın yerine replikaların ikame edilerek boca edildiği sanatsal alan, toplumsal bağlamında bir kayma yaşayarak kitlelerle ilişki kurar ve politikleşir ve bu bağlamda sanatsal kalabalık, insanın kendine yabancılaşmasını da beraberinde getirmektedir (Benjamin, 2015: s. 38). Fakat Benjamin’in teknik yeniden üretimin hakkında umutsuz bir tavırdan ziyade barındırdığı yeni imkânların farkındaymışçasına bir tavır içerisinde olduğu belirtilebilir. Örneğin yeniden üretilebilirliğin, kitlelerin katılımında bir artışa yol açarak “farklı türden bir katılımı” beraberinde getirdiğini belirtmektedir (Benjamin, 2015: s. 53).

21. yüzyıla gelindiğinde teknikte yaşanan bu dönüşümün artık “kitleli üretim” ile tanımlanmayı dahi yetersiz kılacak bir boyuta erişmiş ve kapitalizmin “hiper-endüstriyel” bir aşamaya geçmiş olması dolayısıyla kontrol edilebilirliğinin giderek güçleşen bir üretim-tüketim sürecine girdiği ifade edilebilir. Bu dönemin karakteristiği ise “sanat eseri”nin de dâhil olduğu “dijitalleşme” mefhumu ile anlaşılabilir. Çünkü dijitalleşme, verileri inceleyip ayırt etmeyi neredeyse imkânsız kıldığı için her şeyi potansiyel olarak kullanışlı ve hesaba katılabilir olarak değerlendirir (Rouvroy ve Stiegler, 2016: 7-13). Dijitalleşmenin sanat eserinin üretiminde ve haliyle estetikte yol açtığı dönüşümü de bu bakımdan düşünmek gerekir. Örneğin dijitalleşme ve elektronik müziğin gelişimi ile müzikte “beste” sadece notalar yoluyla değil, “ses” ve herhangi bir nota ile ifade edilemeyen seslerin de katılması yoluyla gerçekleşmektedir (Soykan, 2012: s. 39).

Bunun yanı sıra Şentürk’e göre (2013) müzik üretimi ve kayıt teknolojilerindeki gelişmeler sesi zaman, mekân ve hatta müzisyenden dahi özgürleştirmiş; farklı zaman ve mekânlarda kaydedilen sesler yoluyla, kayıt stüdyolarına bağlı kalmaksızın müzik üretiminin ve yine birden fazla

kaydedilebilen müziğin yolunu açmıştır. Bunun yanı sıra bilgisayar yardımı ile ses ve müzik kusurlarından temizlenebilir, müziğin tonları değiştirilebilir, farklı yerlerdeki sesleri birleştirilebilir ve ona yeni sesler eklenebilir hale getirilmiş, böylece gerçek zamanlı performans deneyiminin ötesine geçilmiştir. Ayrıca bu imkânlar, klasik nota sistemi okuyamayan veya bir enstrümanı yeterince çalamayan kimsenin de müzik üretebilmesine olanak tanımaktadır. Daha ucuz, daha hızlı ve daha kolay taşınabilir hale gelen müzikal üretim, daha geniş kapasiteli cihazlar aracılığıyla müzikal yetenek, teknik bilgi ve hayal gücü ölçüsünde genişleterek müzik üretimini belirli bir sermaye veya yapımcı çevresinden özgürleştirmektedir (Şentürk, 2013: s. 99-100).

Dijitalleşme ile müzik üretim teknikleri ve süreçlerinin geldiği bu durum, artık bir beste/kompozisyon olarak müzik yapımından daha farklı bir üretime işaret etmektedir. Bu anlamda Di Scipio (2015) sesin otonomlaşması nedeniyle “ses yapım” kavramını kullanmayı önermektedir. Bu geçiş estetik olarak diğer ses biçimleriyle etkileşime girerek form alış-verişinde bulunması anlamında müziğin anlam sınırlarını da genişletmekte; ses yaratım ve dinleme pratiklerinin, tekniğe-teknolojiye dayanması nedeniyle belirli bir ses ve işitsel alana özgü güç ve bilgi diyalektiği ile iç içe geçtiğini ifade etmekte; ses ve dinlemenin anlaşılmasını biçimlendiren kültürel dinamiklere aktif biçimde katılmaları ve ses yapım pratiklerinin kendi değer ve söylemleriyle beraber güncel öznelleşme biçimlerini temsil etmektedir. Öte yandan ses ve müzik belirli bir kavrayış biçimi yoluyla hayata geçirildiği için sesi dikte eden kültürel mekanizmalar “işitme kültürünü” inşa eden dizpozitifler olarak bilgi ve iktidar aygıtlarıdır. İdeoloji de yaygın ve hegemonik söylemler ile kültürel araçlar tarafından iletişimin biçimlendiği bir alan olduğundan, sesin kendisini de ideolojik kılması ve “sesin politikasının, müziğin biyopolitiği” biçiminde icra edilmesi söz konusudur (Di Scipio, 2015: s. 278-280). Sesin biyopolitiğinin bir diğer vechesi olarak Revill’in (2000) ses ve öznelleşme arasında kurduğu ilişkiye de dikkat etmek gerekmektedir. Buna göre ses ve öznelleşme özellikle bir “beden” üzerinde konumlandığından, müziğin ve sesin ritim ve tını yoluyla bedeni tetiklediğini, duyguları harekete geçirdiğini veya onları bastırmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda ulusal müziğin yaratımı ve onun siyasal mesajları, bedenselliğin estetiğinde gelişir. Bu bakımdan ses öznelliği inşa ederken işitsellik ise bir öznellik biçimi ve onun mekânsal inşası olarak merkezi bir konum elde eder (Revill, 2000: s. 602-604). Dolayısıyla müziğin biyopolitikası, beğeniler üzerinden bir öznelleşme ve hatta bireyleşme süreci ortaya çıkarmakta ve bedeni de buna göre düzenlemektedir. Ancak bu noktada kültürel beğenilerin öznelleşme

sürecinde tek yönlü olarak aktarıldığı ve belirli bir beğeni anlayışının yeniden üretildiği bir süreçten bahsedilmemektedir. Özellikle değişen dijitalleşmenin bu bağlamda estetik açıdan bir kırılma yaratarak farklı beğeni anlayışlarının zaman ve mekândan bağımsızlaşarak aynı anda alımlanmasına yönelik bir imkân yarattığını söylemek mümkündür.

Şu hâlde çalışmanın genelinde müziğin dönüşümünden bahsediliyor olmakla beraber müziğin dijitalleşmesinin bağlamı ve sürecin getirdiği imkânların değerlendirilmesi adına bir estetik tartışmasının yürütülmesi gerektiğini ifade etmek gerekir. Ve bu tartışmayı siyasetin estetize edilmesinin aşkınlığı karşısında artık estetiğin siyaseti üzerinden ve hatta estetik ile siyaset arasındaki bu ilişkilerin kendisinin sorgulandığı bir zemin üzerinden yürütmek gerekmektedir. Kaldı ki Kreft'e göre sanat ve hatta sanatın özerklik alanı olarak estetik (ki hem metafizik hem de pozitivist kimliği ile) 19. yüzyıldan bu yana özerkliği sayesinde ve ona rağmen siyasal olan ile ilişkilidir (Kreft, 2020: s. 188-189).

3.3. Müzik Estetiğinin Siyasallığı

Siyaset ile estetik arasındaki ilişkinin sorgulanışı, aynı zamanda müzik hermeneutiğinin bir yönü olarak toplumsal olana ilişkin eleştiri ve bu eleştiri kapasitesinin yetkinliğini sorgulamaktadır. Bu noktada Rancière'in yaklaşımı tartışmayı açmak adına önem taşımaktadır. Rancière (2013), bir "hakikati" açığa çıkarmaya yönelik toplumsal eleştiriye olan ihtiyacın devam ettiğini ancak kapitalizme içkin bir tüketim toplumunda eleştiri düzeneğinin kendi tükenişini teşhir ederek "meta teşhirinin sınırsız hükümlerliliği" nedeniyle sonuçlanmadığını ifade etmekte ve eleştiri paradigmasının "yürürlükten kalktığı"ni belirtmektedir. Öte yandan sınıf-kimlik karmaşası arasında toplumsal özgürleşme aynı zamanda estetik bir özgürleşme olarak belirtmekte ve bu özgürleşmenin, işçi kimliğini oluşturan hissetme, görme ve söyleme biçimlerinden bir kopuş olarak bireyselliğin keşfi ile özgür kolektivite dayanışmasını teşkil ettiğini ifade etmektedir (Rancière, 2013: s. 27-35). Bu bağlamda Rancière özgürleşmeyi, "duyumsanabilir olanın polis'teki paylaşımı" dediği şeyle yani "belirli bir meslek, araç gereç ve belirli bir zaman-mekân arasında kalmak" ile "başka bir zaman ve mekânı fethetme yeteneksizliği"nin çözülüşü ile anlatmaktadır (Rancière, 2013: s. 42). Bu bağlamda müziğin (ve müzik ile ilgili olanın) potansiyelinin ve daha genelde sanatın ve estetiğin (ve hatta özgürleşme bağlamında estetiğe dair tartışmanın) zaman ve mekânı fethetme becerisi veya beceriksizliği üzerinden değerlendirilmesi çalışma açısından elverişlidir.

Rancière göre (2012) güncel durumda estetik, sanat eserini başka

amaçlara tabi kılan bir söylem olarak eser ile saf biçimde karşılaşmayı engelleyen bir söylemdir. Öte yandan estetik, güzel sanatlar “düzenini” güvenceye alan ve mimesis-poesis-aisthesis arasındaki ilişkinin (mimesis yasaları, bir yapma tarzı olarak poesis ile ondan etkilenme tarzı olarak aisthesis arasında kurallı bir ilişki tanımlar) bozuluşunu ifade eder. Böyle bir tanımlama ihtiyacı doğrultusunda estetik, bir disiplinden ziyade sanatı tanımlamaya dair “özgül bir rejimin adı” biçiminde belirir. Bu çerçevede estetik, “sanata dair yapma tarzları yerine duyulur olma tarzlarının” yer değiştirmesidir ve bu nedenle sanata dair olanı tanımlamaya elverişli olmayan ve kaybedilmiş bir insan doğasına ait olan; etkin bir yeti ile alımlayıcı bir yeti arasındaki yitirilmiş uygunluk normu düşüncesi olarak sensorium’a aittir (Rancière, 2012: s. 8-17).

Estetiği bir bakıma sanat ile siyasetin birbirine olan bağılılığını belirtmek adına ele alan Rancière’nin (2012), “özgür bir mekânın konfigürasyonu” olarak tanımladığı siyaset ile sanatı iç içe görmesinin dayanak noktası, sanatın dünya düzenine dair aktardığı mesajlar, duygular, toplumsal yapı, toplumsal grupların çatışmaları ve kimliklerin temsil tarzı değil bunlarla olan mesafesi; oluşturduğu zaman-mekân ve bu zaman-mekânı biçimlendirme ve doldurma tarzıdır. Bu bağlamda Rancière, meseleyi siyasetin estetiği ile estetiğin siyaseti arasındaki ilişki olarak görmekte; sanatın görünürlük formlarını, duyulur olanın paylaşımında ve yeniden biçimlendirilmesinde devreye girme tarzı olarak ifade etmektedir (Rancière, 2012: s. 26-29). Dolayısıyla estetik sanat rejiminde sanat nesnesinin ayrı bir alana ait olduğunu ve bu nesnenin diğer alanlardaki nesnelere özgül farklar taşımadığı ölçüde siyasi olduğunu ifade etmektedir (Rancière, 2020b: s. 212).

Rancière’e göre (2012) estetik, siyasetin görünüm ve form dünyasında ulaşabileceği bir noktayı “duyulur” düzen ve hakikatte gerçekleştirme hedefindeki bir “metapolitika”dır. Bu bağlamda form, kendi siyasallığını dünyaya yönelik her tür müdahaleden ayrı kurarak yaşamı sanatta biçimlendirmektedir. Bir eserin siyasal potansiyeli ise estetize edilen metadan ve dünya biçimlerinden ayrı olarak, iç çelişkisinin saflığına bağlıdır. Bu çerçevede sanatın estetik tarafından tamamen ele geçirildiğini söylemek de yanlıştır ve sanatı belli bir siyaset biçimine bağlayan “duyulur-paylaşımı” olmadan ne sanat ne de estetik olamayacaktır (Rancière, 2012: s. 40-47). Ancak Rancière (2020b), sanat ile yaşam arasında kaynaşmaya doğru ilerleyen hareketin karşısında ikinci bir siyaset biçimi olarak “direniş formu siyaseti”nin devreye girdiğini belirtmekte ve bu noktada eserin “uyuşmazlığının” (kökene ilişkin çelişkisinin), özerk bir alana ait oluşunun,

her tür toplumsal dönüşüm projesine veya gündelik yaşamın “güzelleştirilmesine” dair girişimlere karşı ilgisizliğinin bir tür “eşitlik potansiyeli” olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda sanatın siyasallığı, özerkliği dolayısıyla “heterojen duyumsanabilir” olanı korumak olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasi sanat ise alternatif estetik siyasetleri bir araya getiren bir tür “karşıtlar kolajı” olarak ve “uyuşmazlık” formları yaratmalıdır.² Bu bağlamda siyasi sanat aslen “...sanat ile sanat olmayan arasındaki sınır yokluğu üzerinde sürekli oynayarak” belirlemektedir. Bu sınır yokluğu veya sınırın belirsizliği, özellikle meta, metanın kullanımı ve tüketimi ile bağlamından kopan değeri arasındaki tartışmayı daha belirgin kılmaktadır. Sanatın meta ile ilişkileneceği de eleştirel sanata ilişkin temel bir soru olarak diyalektik çatışmanın görünürlüğünün kaybına işaret etmektedir (Rancière, 2020b: s. 215-221). Eleştirel sanatın ve diyalektiğin bir tür sembolizme kaydığının altını çizen Rancière, bu geçişin “siyasetin ortak bir sahneyi biçimlendirme yolu” olarak “konsensus” ile ilişkili olduğunu belirtir ancak konsensusu toplumsal bir uzlaşıdan ziyade “ortaklığın görünürlüğünün yeniden düzenlenmesi”; bir kolektif durumun bir ihtilafa yol açamayacak denli nesnelleştirilmesi biçiminde görmektedir. Bu anlamda konsensus, siyasetin estetiğinin reddi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla sanat pratikleri siyasi pratikler olarak görünürlük kazanmakta (zaman-mekânın, ortaklığın görünürlük formlarının, nesne-imge-anlam arası bağlantı biçimlerinin yeniden dağıtılması) ve sanat performansları uyuşmazlığın inşasında siyasete ikame edilmektedir. Rancière’ye göre sanat, siyasal çatışmalardan kaynaklı boşluğu doldurmaktan çok o boşluğu biçimlendirebilmelidir (Rancière, 2020b: 226-228).

Rancière’nin estetik tartışmasına içkin olarak ele aldığı eleştiri veya toplumsal eleştirinin muğlaklığı meselesini Sloterdijk’ın yeniden biçimlendirmeye çalıştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Şahiner’e göre (2020) 1970’li yıllar itibarıyla Kavramsal Sanat’ın ön plana çıkışının yanı

² Rancière, sanat ve siyaseti ilişkisi adına siyasala ilişkin bir tanımdan da yola çıkmaktadır. Buna göre siyasal olan, ortak nesnelere belirlendiği çerçeveyi yeniden düzenleyen bir etkinliktir ve tam da merkezinde, bir duygusal temsil ile onun anlamlandırılması arasında ya da çeşitli “algı rejimleri” ile “bedenler” arasındaki çatışma olarak *dissensus* yani uyuşmazlık yer almaktadır. Siyasal, duyu ile algılanabilir olanı anlamlandırmanın yeni yollarını ve zaman-mekânın dağılımını ve bu anlamda da “verili olanı” yeniden şekillendirerek *dissensus*’a ait yeni bir biçim yaratmış olur. Yanı sıra Rancière’ye göre siyasal ile sanat arasındaki bağlantı da “estetik rejimin çekirdeği” olarak *dissensus* üzerine gelişir. Sanat eserleri, en nihayetinde bir amaca sahip olmadıkları ölçüde *dissensus* etkisine sahiptirler (Rancière, 2020a: 137-138).

sıra 1980'lerin piyasalaşma sürecinin yol açtığı hiper-gerçeklik, kimi sanatçıların birtakım geçmiş stillerin içlerini boşaltarak kullanmaları adına işlevselleştirilmiştir. Bu bağlamda sanat eleştirisinde de bir kriz durumu ortaya çıkmıştır. Sloterdijk'ın "sinik akıl" olarak öne sürdüğü kavram ise toplumsal gerçeklik ile ideolojik "maske" arasındaki mesafenin farkında olan ve ancak bu maskeyi kullanmakta ısrar eden bir sinik özneyi tanımlamaktadır. 1980'li ve 90'lı yılların "temellük sanatçıları"nda belirginleşen bu tavır, sanat eserinin oluşumunu, özgünlüğünü, yaratıcılığını vs. yok etmenin yanı sıra güncel sanatın meta-gösterge halini alan sanat eserinin yapıbozumu olarak da belirlemektedir (Şahiner, 2020: 197-199). Öte yandan Huyssen (1999) sanat eserindeki bu çözümlenin, 1960'ların ardından gelen siyasal hayal kırıklığının 1970'lerde sinizmin gelişimine ve 1980'lerde ise ideolojik muhafazakârlığa zemin hazırlamış olmasından kaynaklandığını belirtir. Bu noktada Sloterdijk, sinizmi gündelik çalışma yaşamıyla tamamen bütünleşmiş ve fakat toplum dışı bir karakter olarak görmektedir; sinizm, aydınlanmadan payını alan ancak bunu hayata geçirememiş olan, mutsuz bir yanlış bilinç olarak şekillenir. Öte yandan bu tutumu, yanlış karşısında bir "hakikati" ortaya çıkarmaya yönelik aydınlanmacı düşüncenin kırılma noktası olarak görmek mümkündür. Sloterdijk ise sinizmi, aydınlanmış yanlış bilinç olarak tanımlayarak modernlik-postmodernlik tartışmasını çıkmaza sürükleyen "sahte karşıtlıkların" dışına çıkmaya çalışmaktadır (Huyssen, 1999: s. 140-142). Bunun için ise Sloterdijk, hayal kırıklığına uğramış sinik akıl karşısında Diogenes'te vücut bulan "kinizmi" öne çıkarır. Aydınlanma'nın bedeni ve duyuları özgürleştirmedeki başarısızlığı karşısında, "kendini yaşantılama", kendini ortaya koyma ve kendini gerçekleştirme olarak "kinik başkaldırı" ile "egemenliğe ve kendine egemen olmaya yönelik sinik akıl" arasındaki çatışmayı vurgulamaktadır (Huyssen, 1999: s. 147-148).

Bu bağlamda Sloterdijk'ın sinik-kinik ayrımı ile özellikle aydınlanmanın yarattığı hayal kırıklıklarına rağmen ona dönüşü ve yine bu çerçevede beden üzerinden "kendini yaşantılama" teması müzik üzerine tartışma hakkında da bir dayanak noktası sunmaktadır. Şöyle ki; sanatta ve müzikte dijitalleşmenin getirisi olarak yeni müzikal türlerin müzik olup olmadığına ilişkin tartışma (ki bu tartışmanın, estetik belirsizlik üzerine geliştiği belirtilmişti), bir anlamda sinik tavrın yaygınlaşmasının getirdiği bir durum olarak da okunabilir; estetik sanatsal vs. değer in ötesinde kimi türlerin "koşullar" gerekçesiyle (bahanesiyle) üretiliyor oluşu basit bir örnektir. Ancak tam da bu durumun değerlendirmesi adına Sloterdijk'a başvurmak elverişli bir zemin teşkil etmektedir. Öte yandan bilgi ve iktidar aygıtı olarak bedensel estetiği inşa eden müzik biyopolitikası için de kinik

aklın bedensel yaşantılanması, en nihayetinde müziğin politik gücünün vücut bulduğu bir an olması açısından önemlidir ve Sloterdijk bu noktada bize bir kapı açmaktadır. Bu bağlamda Weibel'e göre (2011) Sloterdijk, sanatın klasik ve modern biçimleri üzerine bir tartışma yürüterek; "kurumsal bir sanat teorisine yakınlığını açığa vururken" aynı zamanda "görsel kültür" pratiği üzerinde durmaktadır. Öte yandan Sloterdijk, sanat felsefesinin etik, epistemoloji, metafizik, toplum, siyaset ve özne gibi klasik problemleriyle de ilgilenmekte ve bu çerçevede sanatı bilginin heterodoks formu olarak görmektedir (Weibel, 2011: s. 84).

Weibel'a göre Sloterdijk, etik yönlü bir estetik "buyruk" (imperatif) ortaya koymaktadır. Bu anlayış, estetik tatmin ile deneyim ve güzel olanın görünümü arasındaki içsel ilişkiyi sorgulayan ve estetik ile etik bağıntısını koruyan bir boyuta sahiptir. Ancak Sloterdijk, "güzel"i yaratanın "yüceltim" olmadığını; güzellik ve estetik zevkin haz ilkesinin ötesinde konumlandığını ifade etmektedir. Bununla beraber herkes için bağlayıcı, evrensel bir estetik olduğunu kabul etmemektedir. Ona göre estetik zevk, estetik deneyimin merkezinde yer alır; sanatçı eseriyle beraber kendini yaşamdan ayırmamakta ve sanatı da zevk ve yaşam eylemi olarak görmektedir. Bu bağlamda Sloterdijk'a göre estetik deneyim, zevk, haz ve gerçeklik ilkeleri uzlaşabilmektedir. Dolayısıyla kültürel sürecin etik ve estetik düzen arasında gömülü olduğunu düşündüğü için estetik düzene ve güzelliğin diktasına karşıdır. Ona göre estetik buyruklar "barbarlığı" azaltmak adına işlev görmez ancak onun yoğunlaşmasını engelleyen ise estetik buyruktur. Bu bakımdan estetik olarak davranmak ve "modernitenin estetik cehenneminden" bir çıkış yolu bulabilmek adına estetik emirlerin evrenselliğini terk etmek gerekmektedir. Şu hâlde Sloterdijk, estetik buyruk olmaksızın bir estetik etiği tasarlamakta; Kant'ın kategorik buyruğuna karşı dönerek, öznelliklerin kendi anlaşmazlıklarını kesin olarak formüle etmeden aktarmalarına imkân tanıyan bir demokrasi talebinde bulunmakta ve iktidar veya tiranlık adına değil de demokratik bir öznellik adına estetiğin temellerini bulmaya çalışmaktadır (Weibel, 2011: s. 92-95).

Bu izlek doğrultusunda Sloterdijk'ın müziğe ilişkin yorumlarının da özellikle modern öznenin oluşumuna dair şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda Sloterdijk (2017), "güzel olanın/güzellik politikasının" (*Beautiful Politics*) Kantçı anlamda estetik hazzın öznesi olması ölçüsünde gerçekleştiğini ve yine "güzel"i, kendini gerçekleştirmek adına duyduğu iştah sebebiyle siyasal bir nitelik kazandığına işaret etmektedir. Bu doğrultuda idealizmin, orta sınıf tarafından iktidar alanı olarak görülmesi, bu aristokratik itkinin genel ve gündelik bir biçim halini

almasına yol açmıştır ki bu politika, Sloterdijk'in "coşku politikası" olarak adlandırıldığı ve tüm toplumun bu aristokratik düzleme "yükseltildiği" bir durumu işaretlemektedir. Bu doğrultuda kavramsallaştırılan özne ise "gerçekliği karşılayan", evrensel bir "kardeşlik" kapasitesine sahip olan ve bu bakımdan da "birleşmiş bir aile" ağı potansiyeline sahip olan; "tek sesli" bir varlık olarak nitelenmektedir. Öyle ki Sloterdijk, burjuva toplumlarının, her bir üyesinin bir sese sahip olduğu siyasal müzik toplumlarından başka bir şey olmadığını altını çizmektedir. Bunca ses arasında bir tür ahengin de olduğuna işaret eden Sloterdijk'a göre "ulus" denilen burjuva toplumunun kendisi de bir tür müzikaliteyi ifade etmektedir (Sloterdijk, 2017: s. 18-20).

Bir diğer yandan "güzel olanın politikasına" içkin bir yıkıma vurgu yapan Sloterdijk, böyle bir politikanın evrenseli kapsama sürecinin oldukça ağır sonuçlara yol açtığının geç fark edildiğine işaret etmiştir. Güzelin yanı sıra güzel olanın "aşkınlaşma" çabasının, güzel olanın kendini gerçekleştirme hırsının bir parçası olduğuna işaret eden Sloterdijk (2017), bu anlamda güzelliğin, baştan bu yana bir yozlaşma ya da "berbat olanın başlangıcı"ndan başka bir şey olmadığını belirterek estetikten kaynaklı metafizik şiddete de işaret etmiş olmaktadır. Böylesi bir yozlaşma politikasının, devletin yurttaşlarının kalplerinde yer edinme çabası uyarınca Aşkın Devlet haline gelişi doğrultusunda "insanların imhası" ihtimalini hatırlatması söz konusudur ki bu imha, estetik terimlerle ifade edilmekten daha önceleri, erken modern devletin kendini öznelere ve ölümcül güçler olarak düşmanlarına teatral biçimde yerleştirmesinde görülmektedir. Bu doğrultuda ise "yüce" olan, burjuva olan haline gelmeye başlayınca insan özgürlüğünün estetik yansıması haline gelmiştir. Öte yandan bu özgürleşme politikası öznenin direnişinden kendi gönüllü imhasına doğru ilerleyerek burjuva "buyruğunun" mutlakıyetçi devletten demokratik devlete geçiş vaadini gerçekleştirmediğini de vurgulamaktadır. Bunun bir göstergesi olarak ise Beethoven'ın 9. Senfoni'sinin final korosunda güzel ve yüce arasındaki dengeyi kuran ve bu bakımdan da dostluğun kutsanması ile gönüllü çöküşü kaynaştıran bir başka örnek olmadığını ifade etmektedir. Bu gelişim sürecinin bir sonucu olarak ise "yücesizliğin" kitleselleşmesi söz konusudur. Sloterdijk'a göre yaşanan dönüşümün espirisi, "yüksek" kültürün genel itibarıyla "anlaşılamaz olmakla suçlanamaz" hale dönüşmesi ve güzel olan ile anlaşılamayana "tapınılması"dır (Sloterdijk, 2017: s. 22-25). Bu bağlamda Sloterdijk'a göre müzik, "mutsuz kulak" için büyük geri dönüşü; dinlememe, seçici dinleme, uyumsuzluktan çıkış yolunu seçme gibi arayışları teşvik etmektedir. Sloterdijk'ın tekrarlar ve basitleştirme çerçevesinde "fikir birliği olarak tonal popülizm" biçiminde adlandırdığı durum, dünyayı uzak tutmanın müzikal yollarından başka bir şey değildir;

O'na göre müzik dinlediğimizde aslen dünyada değiliz ya da belirsiz bir konumda yer almış oluruz (Sloterdijk, 2017: 34). Bu belirsizliği bir ölçüde dahi olsa gidermek adına ise Sloterdijk, müziğin, “öznenin kendisini işitmesi” olduğunu belirtmektedir; müzik, “işiten öznededir” ve “işiten özne sadece müziktir”. Bu anlamda ise özne, kendi içinde duyulmasını sağlayan bir şeye sahip olduğunda kendisiyle var olabilmektedir. Kulak ancak ses olduğu ölçüde olmaktadır ve özne ise sadece sesler, duygular ve düşüncelerle titreyen bir ortam olduğu ölçüde düşünen ve yaşayan olarak kendinin bilincindedir (Sloterdijk, 2017: 38).

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışma göstermektedir ki sanat ve müziği anlamlandırmak ilk başta müziğin “siyasal” kavramıyla yorumlanmasına ilişkindir. Dolayısıyla siyaset bilimi ve müzik olmak üzere iki disiplin arasında kesişim noktalarını siyasal olan üzerinden okumaya dair bir deneme ortaya konmuştur. Öte yandan müziğin siyasallığını “geri çekilme” ve açıklık üzerinden açıklamaya çalışmak, literatürde çokça göze çarpan ve müziği, çeşitli siyasal mesajların taşıyıcısı olmakla beraber politik olarak niteleyen çalışmaların da dışında bir yaklaşım olacaktır.

Müziğin siyasallığını geri çekilme üzerinden okuyarak bir estetik tartışmasına da dâhil olmak, başlı başına estetik nosyonu üzerinde bir katkı ortaya çıktığı anlamına gelmemektedir. Öte yandan müzik ve müziğin siyasallığı yolunda estetiğin belirsizleşmiş alanına ilişkin yeni bir estetik arayışında bulunmak (ki özellikle dijitalleşmenin estetiği üzerine düşünmek), bir siyaset bilimi çalışması anlamında estetiğin siyasallığı hakkında bir katkı imkânı taşımaktadır. Bu katkının bir getirisi olarak ise yeni bir politika veya politik tarz arayışlarının yoğunlaştığını düşünebileceğimiz bir dönemde, politika imkânı olarak bir yöne işaret etme iddiasını da bünyesinde barındırmaktadır. Bu anlamda ise politika imkânlarının mevcut kalıplar eksenine sıkışmasına bir itiraz imkânı olarak müziği öne çıkarmak, politik müzik literatürü anlamında sınırlı bir katkı potansiyeline sahip olmakla beraber yine müziğin siyasallığına işaret etmesi bakımından onun gücüne işaret ettiği ölçüde daha büyük bir katkı sunmaktadır.

Güzel olan ile yüce olan arasındaki kopuş dolayısıyla yücesizliğin popülerleşmesi yapısal bir tahakküm meydana getirmektedir. Nihayetinde müzik ile dinleyici arasındaki ilişkinin bir anlamda kinik özne ile ilişkisini de kurmak mümkün hale gelmektedir. Kendinin bilincinde bir özne olarak dinleyici, bir bakıma dünyada olmadığı bilincinde olan bir öznedir ve modern estetiğin getirdiği ve şimdiye değin bahsedilmeye çalışıldığı üzere

bir tür normun çözülüşü ve belirsizlik alanı olarak estetik tartışmasında yer aldığı bilincindedir. Tam da bu anlamda müzik, dinlediği yerde olmayan dinleyiciler arasında yeni bir tür birlikteliğin imkânını kurmaktadır ki bu imkânın yeni bir tür siyasal birliktelik olarak okunmasının da önü açılmaktadır. Ve bu anlamda “kitschy devlet” olarak eleştirilen durumun dışında bir tür siyasal birliğin oluşma potansiyeline işaret etmek mümkün hale gelmektedir. Öte yandan dijitalleşme sürecinin getirdiği teknik dönüşümün, müzik ve dinleme üzerinden farklı bir bir-aradalık imkânını düşünmek ve duyumsanabilir olanın yeni paylaşımları üzerinden farklı uyumsuzluk formları yaratmak adına bir zemin de ortaya çıkmış durumdadır.

Böyle bir bir aradalık imkânının siyasallığını tahayyül etmek adına özellikle Rancière ve Sloterdijk’ın teorilerini beraber okumanın özgün katkısı, özellikle liberal demokrasilerde uzlaşma, oydaşma, iktidara yönelik önceden belirlenmiş kurallar çerçevesinde rekabet gibi bir “birlik” anlayışı etrafında biçimlenen siyasal anlayışı ve siyasal sistemin kendisine alternatif bir temel bulma arayışı olacaktır. Bu bağlamda Rancière’nin, sanatı ve estetiği “duyulur olanın paylaşımı” üzerinden okuması, aynı zamanda siyasetin mekânına yönelik perspektifi de sorgulamaya açmakta ve siyasal olana dair mekânın yeniden biçimlendirilmesine olanak tanımaktadır. Böylece siyaset de sadece temsil kurumlarına sıkışan bir uygulamanın dışına/ötesine geçme imkânına kavuşabilir. Müziği de bu çerçevede okumak, duyulur olanın paylaşımı yoluyla hem siyasalın bünyesindeki “çatışmayı” ya da “uyumsuzluğu” hem de heterodoksiyi koruyabilecektir. Özellikle küreselleşme olgusunun tartışıldığı ve/veya kürselleşmenin bir kriz içinde olduğunun ifade edildiği bu dönemde müzik, siyasetin uygulanmasından kaynaklanan çatışmalar arasındaki boşluğu ve mekânı düzenleyebilmek adına siyasal bir güç olarak görülebilir. Sloterdijk’ın yaklaşımı doğrultusunda yine bir duyumsama meselesi olarak siyasal boşluğun düzenlenmesi, siyasetin örgütlenmesine yönelik ayrıca bir mekânı ve duyulabilirliği işitmeye dair etik-estetik bir yönelimi sorgular. Tam da böylesi bir sorgulama, siyasetten siyasal olana doğru geri çekilen kitlelerin yeni bir siyasal arayışında bir özne ve öznellik olarak “insan”ın kim/ne olduğunu tanımlamak ile ilgilidir. Özellikle neoliberal kapitalizmin sosyal, siyasal ve ekonomik hakları giderek daralttığı bir dönem itibarıyla “insan”ın ne olduğunu müzik üzerinden ve duyulur olmak yoluyla kurgulayabilmek, geleneksel siyaset kurumlarından özgürleşmeyi sağlayabilecek bir potansiyele sahiptir. Hele ki ekolojik sorunlar karşısında post-insancıl kavramlarla insanın bizzat kendisinin sorgulandığı bu dönem itibarıyla duyumsama, işiten özneler üzerinden “başka” bir siyasallık tanır ve bu başkalık her daim değişim ve dönüşüme açık olarak kalacaktır.

5. SUMMARY

This study examines the political nature of music as an aesthetic production based on its social functions. The political nature of the concept of aesthetics is also discussed in this context. The opportunities provided by the technical transformation of digitalization and its impact on aesthetics and music for a new political style are explored. Within this framework, the study emphasizes how digitalization contributes to political and artistic transformation by creating an aesthetic infrastructure.

The introduction mentions that the concept of music is derived from the word “inspiration” and inherently contains an aesthetic judgment due to its structure and modes of performance. Music is a significant force as a social phenomenon because it carries various meanings and has the potential to inspire new ideas. Thus, the social function and aesthetic dimension of music play a critical role in determining its political nature.

The aesthetic discussion revolves around the central problem of what constitutes art or an artwork. The major wars and the acceleration of capitalism in the 20th century led to a fear of losing aesthetics and a crisis in the meaning of art. In this process, the relationship between aesthetics and politics becomes evident, and the phenomena of the politicization of aesthetics and the aestheticization of politics emerge.

Digitalization offers new opportunities for participation in music production and aesthetics. Music production becomes more accessible, overcoming dependence on technical knowledge and skills, enabling broader participation. This leads to socialization through music and the establishment of new or redefined connections. Therefore, digitalization and aesthetic transformation strengthen political nature and add a new dimension to the social aspect of music.

The study is based on the social nature of music and its role in conveying messages and meanings between subjects. The capacity of aesthetics as a discipline to end this contention is discussed. The argument that the boundaries of the concept of aesthetics have become blurred and it has lost its ability to judge is highlighted. This ambiguity also affects the outcomes of the political institution. Music, through the technical possibilities provided by digitalization, reveals new forms of sociality and interprets a political nature beyond existing institutional politics.

In conclusion, this study constructs the political nature of music by examining its aesthetic and social functions and investigates the opportunities provided by the transformation of digitalization in aesthetics

and music for a new political style by creating an aesthetic infrastructure. In this context, political and artistic transformations are evaluated through the social nature of music and the processes of digitalization.

6. KAYNAKLAR

- Adorno, T. W. (2002). *Aesthetic theory*, Gretel Adorno ve Rolf Tiedemann (Ed.), Robert Hullot-Kentor (çev.), London: Continuum.
- Adorno, T. W. (2018a). *Müzik yazıları*, (Şeyda Öztürk, haz. ve çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Adorno, T. W. (2018b). Walter Benjamin'e mektuplar (Elçin Gen, haz.), *Estetik ve Politika* (s. 163-198), (Elçin Gen, Taciser Belge ve Bülent Aksoy, çev.), 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Agamben, G. (2008). "Art, inactivity, politics", political/politics, *Criticism of Contemporary Issues*, 131-141, Erişim: 30.06.2019, [https:// quepue deuncuerpo.files.wordpress.com/2014/06/art-inactivity-politics.pdf](https://quepue.deuncuerpo.files.wordpress.com/2014/06/art-inactivity-politics.pdf).
- Agamben, G. (2009). *Nesir fikri*, (Fırat Genç, çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Arbo, A. (2016). Müzik hermenötiği?, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, ss. 151-168, Erişim: 03.06.2021, [https:// dergipark.org.tr/tr/download/article-file/270306](https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/270306).
- Attali, J. (2017). *Gürültüden Müziğe*, (Gülüş Gülcügil Türkmen, çev.), 3. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Benjamin, W. (1995). Alman faşizminin kuramları, Ernst Junger'in denemeler derlemesi, "savaş ve savaçı" üzerine, *Estetize Edilmiş Yaşam* (s. 103-126), (Ünsal Oskay, haz. ve çev.), İstanbul: Der Yayınları.
- Benjamin, W. (2014). *Son bakışta aşk*, (Nurdan Gürbilek, haz.), 7. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Benjamin, W. (2015). *Teknik olarak yeniden-üretilebilirlik çağında sanat yapıtı*, (Gökhan Sarı, çev.), İstanbul: Zeplin Kitap.
- Bennett, A. (2018). *Kültür ve Gündelik hayat*, (Nagehan Türkdoğan, Burcu Şenel, Umut Yener Kaya, çev.), 2. Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Cevizci, A. (2013). *Felsefe sözlüğü*, 8. Baskı, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Di Scipio, A. (2015). The politics of sound and the biopolitics of music: Weaving together soundmaking, irreducible listening, and the physical and cultural environment, *Organised Sound*, 20 (3), p. 278-289, Erişim: 23.03.2019, [https:// www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/CB5E52A58B1053EE68416BA76F9F9CB8/S1355771815000205a.pdf/politics_of_sound_and_the_biopolitics_of_music_weaving_together_soundmaking_irreducible_listening_and_the_physical_and_cultural_environment.pdf](https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/CB5E52A58B1053EE68416BA76F9F9CB8/S1355771815000205a.pdf/politics_of_sound_and_the_biopolitics_of_music_weaving_together_soundmaking_irreducible_listening_and_the_physical_and_cultural_environment.pdf).
- Gadamer, H. G. (2003). Hermeneutik, *Hermeneutik Üzerine Yazılar* (s. 13-32), Doğan Özlem (der. ve dev.), İstanbul: İnkılap Kitabevi
- Hillach, A. (1995). Siyaset estetiği: Walter Benjamin'in "Alman faşizminin kuramları", *Estetize Edilmiş Yaşam* (s. 53-100), (Ünsal Oskay, haz. ve çev.), İstanbul: Der Yayınları.
- Huyssen, A. (1999). *Alacakaranlık anıları*, (Kemal Atakay, çev.), İstanbul: Metis

Yayınları.

- Kramer, L. (2011). *Interpreting music*, London: University of California Press.
- Kreft, L. (2020), 20. Yüzyılda sanat ve siyaset, *Sanat/Siyaset* (s. 185-206), Ali Artun (ed.), (Mustafa Tüzel, Elçin Gen, Esin Soğancılar, Haluk Barışcan, Nurdan Gürbilek, Sabir Yücesoy, Ufuk Kılıç, Emrehan Zeybekoğlu, çev.), 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lacoue-Labarthe, P. (1990). *Heidegger, art and politics*, (Chris Turner, çev.), Oxford: Basil Blackwell.
- Lacoue-Labarthe, P. ve Nancy, J.-L. (1997). *Retreating the political*, (Simon Sparks, ed.), London: Routledge.
- Rancière, J. (2012). *Estetiğin huzursuzluğu*, (Aziz Ufuk Kılıç, çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rancière, J. (2013). *Özgürleşen seyirci*, (E. Burak Şaman, çev.), 2. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Rancière, J. (2020a). *Dissensus*, (Mustafa Yalçınkaya, çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Rancière, J. (2020b). Estetiğin siyaseti, *Sanat/Siyaset*, (s. 207-228), Ali Artun (ed.), (Mustafa Tüzel, Elçin Gen, Esin Soğancılar, Haluk Barışcan, Nurdan Gürbilek, Sabir Yücesoy, Ufuk Kılıç, Emrehan Zeybekoğlu, çev.), 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Revill, G. (2000). Music and the politics of sound: Nationalism, citizenship, and auditory space, *Environment and Planning D: Society and Space*, 18 (5), p. 597-613, Scopus, Erişim: 23.03.2019.
- Ridley, A. (2007). *Müzik Felsefesi*, (Bilge Aydın, çev.), Ankara: Dost Kitabevi.
- Rouvroy, A. ve Stiegler, B. (2016). The digital regime of truth: From the algorithmic governmentality to a new rule of law, *La Deleuzine- Online Journal of Philosophy*, 3, pp. 6-29, Erişim: 30.06.2019, http://www.ladeleuziana.org/wp-content/uploads/2016/12/Rouvroy-Stiegler_eng.pdf.
- Savage, R. W. H. (2010). *Hermeneutics and music criticism*, New York: Routledge.
- Sloterdijk, P. (2017). *The aesthetic imperative*, Peter Weibel (ed.), (Karen Margolis, çev.), Malden: Polity Press.
- Soykan, Ö. N. (2012). Müzik nedir? Felsefi bir araştırma, *Doğu Batı*, Sayı: 62, s. 29-42.
- Street, J. (2003). "Fight the power": The politics of music and the music of politics, *Government and Opposition*, 38 (1), 113-130, Erişim: 30.06.2019, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/1477-7053.00007?casa_token=iG90NDvap-4AAAAA:szUzN_RHNUv1Isqis_DasSTcpzEi0wHoLQ6SF6EU7dr934DZm5jDpQm2QHd2b6VhXxA4geIPQDpnbADih.
- Şahiner, R. (2020). Sloterdijk ve sinik aklın eleştirisi üzerine, *Çağdaş Sanatta Postmodernizm, Neo-Avanguardizm, Sinizm* (s. 197-218), Rıfat Şahin (ed.), Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Şentürk, S. (2013). Sesin Özgürleşmesi: Müzik Prodüksiyonu teknolojileri, *Birikim*, Sayı: 285, 98-104.
- Weibel, P. (2011). Sloterdijk and the question of an aesthetic, *In Medias Res*,

Willem Schinkel & Liesbeth Noordegraaf-Eelens (ed.), Amsterdam:
Amsterdam University Press.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerinin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Gönderim Tarihi: 05.06.2024

Kabul Tarihi: 23.09.2024

**ANAOKULLARINDA KULLANILAN RENKLERİN YEMEK
ALANLARI ÖZELİNDE İNCELENMESİ**
Examination of the Colors Used in Kindergartens in the Dining Areas

Çağla TOPGÜL

Dr. Öğr. Üyesi; Kafkas Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi
İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü
caglagenis@outlook.com

ORCID ID: 0000-0002-8390-0236

Gülçin Cankız ELİBOL

Doç. Dr.; Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi,
İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü
gcelibol@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0002-6529-2855

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

İnsan yaşamının temelini oluşturan okul öncesi dönem, bir çocuğun yetişkin bir birey olma sürecinde önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde çocuğun sağlıklı bir aile ortamında büyümesinin öneminin yanında sosyal ve fiziksel gelişim sürecini destekleyecek niteliğe sahip ortamlarda bulunması da sağlıklı bir birey olarak yetişmesi açısından son derece önemlidir. Bu anlamda ele alındığında, okul öncesi eğitim kurumları; çocuğun ihtiyaçlarına uygun ortamlar sunan, yaş grubunun özellikleri ve bireysel gelişim özellikleri doğrultusunda eğitim ve öğretim sağlayan mekanlar olarak çocuğun yetişmesi sürecinde önemli bir rol oynamaktadır.

Bu çalışma, çocuğun fiziksel ve sosyal gelişiminde aileden sonra en etkili ortam olan okul öncesi eğitim kurumlarından anaokullarının yemek alanlarında tercih edilen renkleri genel bir perspektifte ele almayı ve okul öncesi eğitim kurumlarının iç mekan tasarımlarının gelişimine bu yolla dolaylı katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında, renk kavramı ve renklerin mekan algısına etkisi üzerine geniş bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma yöntemi uygulanan bu çalışmada, literatür bilgileri doğrultusunda anaokullarının yemek mekanlarında kullanılan renklere dair değerlendirme yapabilmek amacıyla ihtiyaç duyulan veriler doküman taraması yöntemiyle elde edilmiş ve doküman analizi yöntemi ile incelenmiştir. Bu doğrultuda, İstanbul ilinde bulunan, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı anaokullarının resmi internet sayfalarında yer alan yemek alanlarına ait görsellerden yararlanılarak doküman analizi gerçekleştirilmiş olup, yemek alanlarında bulunan masa, oturma elemanları, duvar ve zemin döşemelerindeki renk tercihleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Elde edilen verilere göre; anaokullarında en çok beyaz rengin tercih edildiği, bunu sırasıyla turuncu, ahşap tonları, kırmızı, yeşil, sarı, mavi ve krem renklerinin takip ettiği; en az kullanılan renklerin ise pembe, mor ve gri olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: okul öncesi eğitim mekanları, anaokulu, çocuk yemek mekanları, renk, mekan tasarımı

Abstract

The pre-school period, which forms the basis of human life, has an important place in the process of a child's becoming an adult. In this period, in addition to the importance of the

child's growth in a healthy family environment, it is extremely important for the child to be in an environment that will support the social and physical development process in order to grow up as a healthy individual. When considered in this sense, pre-school education institutions; it plays an important role in the process of raising the child as places that provide appropriate environments for the needs of the child and provide education and training in line with the characteristics of the age group and individual development characteristics.

The aim of this study, which was carried out specifically for kindergartens, one of the pre-school education institutions, which is the most effective environment after the family in the physical and social development of the child, was to consider the colors preferred in dining areas from a general perspective and to contribute to the development of interior designs of pre-school education institutions. Within the scope of the study, an extensive literature review was carried out on the concept of color and the effect of colors on the perception of space. In this study, where qualitative research method was applied, the data needed to make an evaluation about the colors used in kindergartens' dining areas in line with the literature information were obtained by document scanning method. In this regard, document analysis was carried out using the images of the dining areas on the official websites of the kindergartens affiliated with the Ministry of National Education in Istanbul, and the color preferences of the tables, seating elements, walls and floor coverings in the dining areas were examined comparatively. According to the data obtained; In kindergartens, the most preferred color is white, followed by orange, wood tones, red, green, yellow, blue and cream; It was determined that the least used colors were pink, purple and gray.

Keywords: *pre-school education spaces, kindergarten, children's dining areas, color, space design*

1. GİRİŞ

Erken çocukluk dönemi, 0-6 yaş aralığını kapsayan, çocukların fiziksel, zihinsel gelişim hızlarının yüksek olduğu, çevre ile etkileşim halinde oldukları bir dönemdir. Dünyaya geldiği ilk andan itibaren çocuğun etkileşimi bakım ve korunmasından sorumlu kişilerle ve konut vb. barınma- yaşam alanlarıyla sınırlıdır. Erken çocukluk dönemiyle birlikte bulunduğu çevreyi gözlemleyerek, deneyimleyerek keşfetme arzusu içinde olan çocuk, eğitim-öğretim hayatının başlangıcı olan anaokullarında farklı mekanlarda ve farklı kişilerle bir arada olmaya başlamaktadır. Bu anlamda, bu dönemde fiziksel ve sosyal çevreyle etkileşimi artan çocuğun içinde bulunduğu mekanın niteliği de göz önünde bulundurularak, uyarıcılarla zenginleştirilmiş mekanlarda eğitim görmesi algısal ve bilişsel gelişimi açısından büyük önem taşımaktadır (Read, 2007; Izadpanah ve ark., 2022; Ünal ve ark., 2000).

Gerçekleştirilen araştırmaların birçoğu, eğitim alanlarının mekânsal olanaklarının çocuğun öğrenmesi üzerindeki olumlu etkisine dikkat çekmektedir (Şensoy & Sağsöz, 2015; Gür & Zorlu, 2002; Seven & Engin, 2008). Erken çocukluk döneminde çocuğun sürekli öğrenme, keşfetme isteği içerisinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda, gün boyu etkileşim halinde olduğu tüm mekanların ve donatıların eğitim sürecinin bir parçasını

oluşturduğu söylenebilmektedir. İhtiyaç duyulan fiziksel niteliklere sahip mekanlarda çocuk, yardım almadan kendi ihtiyaçlarını karşılayabilir, bireysel veya grup etkinliklerinde rahat hareket edebileceği alana sahip olarak hem sosyal hem fiziksel gelişimi desteklenmiş olur (Oktay, 1999). Bu bilinçle, okul öncesi eğitim mekanlarının tasarımlarının eğitim programlarıyla bir bütün olarak ele alınması, aynı zamanda kullanıcı olan çocukların ve öğretmenlerin ihtiyaçlarının bilincinde olarak bu ihtiyaçlara yönelik mekan tasarımları gerçekleştirilmesi öğretme ve öğrenme performansının artırılması açısından önemlidir.

Okul öncesi eğitim kurumlarında; kullanıcı olarak çocuk ve mekan arasındaki etkileşim çocuğun mekânı algılama biçimiyle ilişkilidir. Genel anlamda ele alındığında algılama, tüm duyu organlarının etkileşimi ile gerçekleşse de görsel algı algılama çeşitleri arasında en güçlü olanıdır (Çift yıldız & Aktaş, 2020). Bu durumda, eğitim ve öğretimin gerçekleştirildiği tüm iç ve dış mekanların renk, ışık, boyut, konum gibi görerek algılayabildiğimiz birçok özelliğinin, çocukların mekan algısını etkileyen öncelikli faktörler arasında yer aldığı söylenebilmektedir. Bu faktörler arasında yer alan renk kavramı ise çocukların yaş grupları, cinsiyetleri vb. özelliklere göre farklı algılanabilmesi ve renklerin sahip olduğu psikolojik etkileri nedeni ile okul öncesi eğitim mekanlarının tasarımında göz önünde bulundurulması gereken önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır (Çukur & Güller Delice, 2011).

Çalışma kapsamında gerçekleştirilen literatür taramasında okul öncesi eğitim kurumlarında yer alan eğitim mekanları (sınıflar), oyun alanları, dış mekanlar üzerine gerçekleştirilmiş birçok araştırmaya rastlanmıştır. Bununla birlikte, sınıf ve oyun alanları dışında da çocukların sosyalleşmesine katkı sağlayan, aynı zamanda sağlıklı beslenme alışkanlığının kazandırıldığı, fiziksel gelişimlerinin desteklendiği yemek mekanlarına yönelik fazlaca araştırmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle, araştırma kapsamında anaokullarının yemek mekanlarının tasarım kurgularını inceleyebilmek ve yemek alanlarının da diğer tüm mekanlar gibi kullanıcıya yönelik tasarlanması gerektiği konusuna dikkat çekebilmek amaçlanmış olup, bu alanlarda tercih edilen renkler duvar yüzeyleri, zemin döşemesi, masa ve oturma birimleri başlıkları altında ele alınmıştır.

Bu kapsamda, çalışmada benimsenmiş olan nitel araştırma yöntemlerinden doküman taraması ile Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı anaokullarının resmi internet sayfalarından, okul öncesi eğitim mekanlarının yemek alanları görsellerine ulaşılmış; elde edilen renk kullanımına yönelik bulgular doküman analizi yöntemiyle analiz edilmiştir.

2. MATERYAL ve YÖNTEM

Çalışma, anaokullarının yemek alanlarında tercih edilen renkleri genel bir perspektifte ele almak ve daha sonra gerçekleştirilecek okul öncesi eğitim kurumlarının mekanlarında ve/veya erken yaş grubu çocukların kullanımı için tasarlanan eğlence, oyun, eğitici aktivite merkezleri gibi özel bir amaç taşıyan mekanlarda kullanılacak renk tercihlerine, bu alana yönelik tasarımlara ve literatüre katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın konusunu Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı anaokullarının yemek alanlarında kullanılan renklerin araştırılması oluşturmaktadır. Bu kapsamda, öncelikle literatür taraması yapılarak renklerin insanlar üzerindeki psikolojik etkileri ve okul öncesi yaş grubu çocukların renk tercihleri üzerine gerçekleştirilmiş çalışmalar incelenmiştir. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı bu çalışmada doküman taraması ve analizi yöntemleri kullanılmıştır. Olgu ve olayların içinde buldukları çevre içerisinde izlendiği, araştırıldığı nitel araştırma yönteminde doküman taraması ve analizi; var olan kurum, işyeri vb. yerlere ait kayıtlar, belgeler, raporlar gibi bilgi kaynaklarından yararlanılarak veri elde edilmesi olarak tanımlanmaktadır (Gökçe, 2018; Karasar, 2005). Doküman analizinde var olan belgeler araştırmanın konusuna, amacına uygun olacak bir şekilde taranarak değerlendirilmektedir (Karasar, 2005).

Bu kapsamda, Milli Eğitim Bakanlığı, İl Milli Eğitim Müdürlükleri'ne bağlı anaokullarının künyelerinin ve çeşitli görsellerinin paylaşıldığı resmi internet sayfaları aracılığıyla doküman taramaları yapılmıştır. MEB'in "Okul Öncesi Beslenme Desteği" kapsamında anaokullarının yetkilileri tarafından çekilmiş fotoğraflar incelenmiş; kamuya açık paylaşımlı bu görsellerden, araştırma hedeflerine uygun görsellerin elde edilebildiği, İstanbul ilindeki çeşitli ilçelerde bulunan 10 farklı anaokuluna ait yemek alanları araştırma kapsamında analiz edilmiştir. Araştırmaya dahil edilen anaokulları, etik kurallar gereğince çalışma içerisinde Ö1, Ö2, Ö3... şeklinde kodlanmıştır.

Bununla birlikte, görsellerin seçiminde duvar, zemin döşemesi, masa ve oturma birimlerinde kullanılan renkler hakkında görselin fikir veriyor olmasına özen gösterilmiştir.

3. OKUL ÖNCESİ EĞİTİM KURUMLARINDA YEMEK YEME MEKANLARI

Okul öncesi eğitim kurumları, 0-6 yaş aralığındaki çocukların aile ortamından sonra çevreyle birebir etkileşimde oldukları önemli mekanlardan

birisidir. Çocuğun çevresini gözlemleyerek, araştırarak tanımaya çalıştığı, kişiliğinin geliştiği bu dönem için kurgulanan okul öncesi eğitim kurumları, çocuğa toplumun kültürel yapısına uygun davranış ve alışkanlıkları aşıl原因an, öz bakım, motor yeteneklerin gelişmesini destekleyen sosyal ve fiziksel mekanlar olarak tanımlanmaktadır (Demiriz ve ark, 2003). Fiziksel koşulları, öğretim materyalleri ile zengin uyarıcılarla sahip olan bu eğitim mekanları, çocukların bedensel, algısal, duygusal ve sosyal gelişimlerinin desteklenmesi açısından büyük öneme sahiptir. Bu amaçlar doğrultusunda, okul öncesi eğitim yapısının yerleşim planından, uygulanan eğitim- öğretim programına ve bu eğitim planlarının uygulanmasına olanak sağlayacak mekânsal donanımına kadar kurumu oluşturan her bir faktörün birbiriyle bağlantılı bir şekilde oluşturulması, tasarlanması büyük önem taşımaktadır.

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan 'Eğitim Yapıları Asgari Tasarım Standartları Kılavuzu'nda okul öncesi eğitim kurumlarında bulunması gereken mekanlar; yönetici odası, öğretmen odası, sınıflar, mutfak-yemek odası, uyku odası, oyun- etkinlik odası, tuvalet ve lavabolar, veli bekleme odası, görüşme odası, depo- arşiv odası, teknik hacimler, bahçe oyun parkı olarak belirtilmektedir (MEB, 2015). Çocukların güvenlik, barınma, oyun oynama ve eğitim görme süreçlerinin geçtiği bu mekanlardan olan sınıflar, gün içerisinde en çok zaman geçirilen, birebirde eğitimin ve etkileşimin en yoğun olduğu mekanlardır. Bununla birlikte, tıpkı sınıflarda olduğu gibi çocukların bir arada bulunduğu, sofraya kültürü, yemek yeme, sağlıklı beslenme alışkanlığı kazanma gibi eğitim sürecinin bir parçası olan eylemlerin gerçekleştirildiği 'yemek odası' olarak adlandırılan mekanların tasarımlarının da aynı özenle gerçekleştirilmesi çocukların sosyal ve fiziksel gelişimleri için önemlidir. Bu anlamda, okul öncesi eğitim kurumlarının yemek alanları planlanırken çocukların gelişim özelliklerini destekleyecek, mekanın gerektirdiklerine uygun, işlevsel tasarımların gerçekleştirilmesinin gerekliliği göz önünde bulundurulmalıdır.

Yemek alanlarının da oyun alanları ve sınıf mekanları kadar öğrenme sürecinin bir parçası olduğu göz önünde bulundurularak, çalışmada, bu konuya odaklanılmıştır.

Ortak alanlar, çocukların yaşlarıyla sınıf ortamı dışında da nasıl sağlıklı bir iletişim kurabileceklerini deneyimledikleri, birbirleriyle sürekli etkileşim halinde oldukları mekanlardır. Giriş, ıslak hacimler (tuvaletler), oyun alanları ve yemek odası/salonu olarak sayılabilen bu ortak kullanım mekanlarından yemek alanları; çocukların sınıf arkadaşları dışında farklı yaş gruplarından çocuklarla da sosyalleşebildikleri, aynı zamanda sağlıklı beslenme alışkanlıkları edindikleri bir alandır ve daha uzun süreli kullanıma

sahip olması açısından diğer ortak alanlardan ayrılmaktadır (Izadpanah, Günçe, & Şekerci, 2022).

Beslenmek, tüm canlıların hayatlarını sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları fizyolojik bir gereksinimdir. Bununla birlikte, tüm canlılardan farklı olarak insanlar için yemek yemek, fizyolojik bir ihtiyaç olmak dışında diğer insanlarla iletişim kurma fırsatı sağlayan, sosyal gelişimi destekleyici bir araçtır. Özellikle erken çocukluk döneminde yemek yemek; fiziksel ve zihinsel açıdan hızlı büyümenin gerçekleşmesi için bir zorunlulukken, aynı zamanda gerek aile içerisinde gerekse eğitim ortamlarında gerçekleşen yeme aktivitesiyle çocuklar yaşitları ya da yetişkinlerle/aile bireyleriyle iletişim halinde olmaktadır (Abdurrezzak, 2014; Özmert, 2005). Bu anlamda, yemek alanları tasarlanırken bu mekanları yalnızca yemek yeme eyleminin gerçekleştiği yerler olarak değil, çocukların iletişim kurmayı öğrendikleri, servis, yemek kültürü, sofraya kuralları vb. birçok bilgiyi edindikleri, eğitim süreçlerinin devamı olan mekanlar olarak değerlendirmenin yarar sağlayacağı düşünülmektedir.

MEB tarafından hazırlanan asgari tasarım standartlarına göre yemek odası şu özelliklere sahip olmalıdır;

“Merkezi bir yerde, mutfak ve depoya bağlantılı bir şekilde konumlandırılmalı; doğal aydınlatma ve havalandırmaya sahip olmalı, pencere yüksekliği zemin döşemesinden min. 90 cm yukarıdan başlamalı; zemin döşemesi darbelere dayanıklı, kolay temizlenebilen, A sınıfı yangın direncine sahip, kaymaz özellikte pvc esaslı malzeme ile kaplanmalı; duvar yüzeylerinde kolay temizlenebilen, su bazlı boyalar tercih edilmelidir. Bahçeye bakan bir mekan olarak düzenlenmelidir.” (MEB, 2015).

Okul öncesi eğitim kurumlarında yemek alanlarının boyutlarının çocuk sayısı ile bağlantılı olması ve yemek alanında her bir çocuğun rahat hareket edebileceği bireysel alana sahip olması gerekmektedir. Bununla birlikte, yemek masalarının hazırlama ve servis mekanlarıyla yakın konumda bulunması, yiyeceklerin taşınması sırasında çıkabilecek olası kazaların engellenmesi açısından dikkat edilmesi gereken bir husustur. Benzer şekilde, zemin, duvar, masa yüzeylerinde kullanılan boya ve malzemelerin kolay temizlenebilir olmasıyla beraber kaymayan özelliğe de sahip olması hem kazaların önlenmesi hem de hijyenik bir ortam sağlanması açısından önemlidir. Dış mekanla bağlantısı olan, dengeli bir doğal/yapay aydınlatma, sağlıklı havalandırma sistemi ve yemek aktivitesine uygun, ilgili çekici, iştah açıcı renk tercihlerine sahip yemek alanları, çocuklara sakin, huzurlu bir mekan sunarak, çocukların yemek yemeyi bir iş, bir zorunluluk olarak

görmesinden çok zevk alınan bir aktivite olarak görmesini sağlayacaktır ve yemek yeme alışkanlığı kazanırken akranlarıyla uyum içerisinde olacaktır (Cin,1989'dan akt. Demiriz, Karadağ, & Ulutaş, 2003).

Sağlıklı bir iletişim, ancak bireylerin kendilerini rahat hissettikleri, geniş, ferah mekanlarda gerçekleşebilir (Eriş, 2001). Bu anlamda, eğitim kurumlarında bulunan yemek mekanlarında tefriş, zemin, duvar yüzeyleri, mobilya ve donatılarda kullanılan renk ve malzemelerin seçimi gibi birçok etmenin dolaylı yoldan çocukların yeme alışkanlıklarını ve iletişim becerilerini geliştirmede etkili olduğu söylenebilmektedir. Bu nedenle, diğer tüm alanlarda da olması gerektiği gibi yemek mekanlarının tasarımında da, kullanıcı olan çocukların yaş grubu özelliklerinin göz önünde bulundurulması, tercih ettikleri renkler konusunda bilgi sahibi olunması başarılı bir eğitim kurumu tasarımı için önemlidir.

3.1. Renk Kavramı ve Erken Çocukluk Dönemi-Renk İlişkisi

Renk, ışık ile bağlantılı olarak ortaya çıkan bir olgu olarak düşünülse de rengin insanın ifade biçimine dönüşmesi ve plastik bir değer olarak varlığını sürdürmeye başlaması, İspanya'daki Altamira ve Fransa'daki Lascaux Mağaralarındaki duvar resimlerine kadar uzanmaktadır. Yapılış amaçları farklı alanlarda tartışılan mağara resimlerinin bu anlamdaki önemi, bu çizimlerin yalnızca çizgi ile yapılmamış olmaları ve rengin de ifade aracı olarak ele alınmış olmasıdır. İnsanın doğadaki renkleri gözlemleyerek kendi anlatımına aktarması sonucu ortaya çıkan renk olgusu, her dönem kendine has özellikleri, bilimsel tespitleri ve uygulamaları da beraberinde getirmiştir (Çağlayan, 2018).

Renk; yalnızca görme duyusuyla ilişkili olmayan, sahip olduğu titreşim enerjisinin düşük ya da yüksek olmasıyla bağlantılı psikolojik, simgesel etkileriyle de ön plana çıkan bir tasarım ögesi olarak tanımlanmaktadır (Arıtan, 1998). Algılamanın her türünde olduğu gibi rengin görsel algıda etkisi insanların deneyimleri, kültürleri, yaş ve cinsiyetleri vb. değişkenler nedeniyle farklılık gösterebilmektedir (Çukur & Güller Delice, 2011). Bununla birlikte, kişiye özel bir tasarım olmadığı sürece ortak kullanım alanlarında bireysel farklılıklara göre renk tercihlerinde bulunmak mümkün değildir (Ulaş, 2002; Aytem, 2005). Bu nedenle, herhangi bir tasarım gerçekleştirirken kullanılan renk tercihlerinde ürün veya mekanın kullanım amacı ve kullanıcılarının genel özelliklerine dikkat edilmesi gerekmektedir.

Renkler kullanıldıkları mekanda hacimsel farklılıklar oluşturabilmektedir. Kullanıldıkları yüzey, kullanıldıkları miktar mekan tasarımı yapılırken önemli unsurları oluşturmaktadır. Farklı renkler ve tonları

farklı algılar oluşturabilmektedir. Örneğin; sıcak renkler daha yakında algılanırken, soğuk renkler daha uzakta algılanmaktadır. Böylece iç mekanda, işlevlere göre uygun seçilmemiş olan renkler, olumsuz sonuçlar doğurarak kullanıcıları doğrudan etkileyebilecektir (Özsavaş, 2016).

Bir mekan ne kadar nitelikli bir tasarıma sahip olursa olsun renk tercihlerinde yapılan yanlışlıklar sebebiyle kullanıcıda olumsuz bir etki bırakabilmekte, diğer tüm mekânsal özellikler geri planda kalabilmektedir. Bu nedenle, araştırmanın bu aşamasında, anaokullarının yemek alanlarında kullanılan renkleri değerlendirilebilmek amacıyla literatürdeki çalışmalarda yer alan renklerin psikolojik etkilerine dair bulgulara da ulaşılmıştır.

Eğitim mekanlarında renk kullanımı, öğrenme ve öğretim sürecinde öğrencilerin konsantrasyonlarını sağlayan ve algılamalarını kolaylaştıran önemli bir faktördür (Hidayetoğlu, 2010). Rengin insanlar üzerindeki psikolojik ve fizyolojik etkilerine dair birçok araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmalarda sıcak renklerin kullanıldığı alanlarda insanların algısının çevreye, soğuk renklerin kullanıldığı alanlarda ise zihinsel işlere yöneldiği görülmüştür (Müezzinoğlu, 2018; Hidayetoğlu, 2010; Stone, 2003). Başka bir çalışmada ise benzer bir ifadeyle soğuk renklerin sakinleştirici, sıcak renklerin teşvik edici etkisine dikkat çekilmiştir (Stone & English, 1998). Bununla birlikte, araştırmalarda renk türlerinin psikolojik etkileri üzerine genel tanımlara da yer verilmiştir. Buna göre;

KIRMIZI	dikkat çeken, dinamizmi artıran, heyecan verici bir renk olarak tanımlanırken fazla kullanıldığı durumlarda şiddet, saldırganlık vb. duyguları tetikleyerek rahatsız edici etkiye sahip olabilmektedir.
MAVİ	kırmızı rengin etkilerinin tersine sakinleştirici, huzur verici olarak tanımlanmakta olup, düşünmeyi, odaklanmayı ve yaratıcılığı artırıcı etkisi ile çalışma alanlarında öncelikli olarak tercih edilen renkler arasında yer almaktadır.
SARI	neşeli, parlak, aydınlatıcı etkiye sahiptir. Sıcaklığı artıran aktif bir etki yaratırken, sıcaklığı azaldıkça dingin, gevşetici bir etki yaratır. Genel kas sinirlerinin gücünü artırdığı ifade edilen sarı rengin birçok çalışmada odaklanma sağlayıcı, anlamayı keskinleştirici, zihni uyarıcı etkisine dikkat çekilmiş olup bu yönüyle de eğitim mekanlarında kullanılmasının uygun olacağı söylenebilmektedir.
TURUNCU	heyecan verici ve enerjik bir etkisi bulunmaktadır. Mekanda sanimi bir atmosfer yaratan turuncu rengin, kırmızı renge oranla daha olgun bir renk olduğuna dair ifadeler bulunmaktadır.
YEŞİL	doğanın bir parçası, yansımaları olarak ifade edilebilmektedir. Bu anlamda da doğal ortamlarda, doğanın içinde bulunduğu gibi insana huzur veren, çevreye, sakinleştirici etkisiyle dikkat çekmekte olup, kullanıldığı mekânlarda kişinin ortama uyum sağlamasını kolaylaştırmaktadır.
KAHVERENGİ	yeşil renkte olduğu gibi doğanın içinden yansıyan bir renktir. Bununla birlikte, yeşilin - yeşermenin dinamizminin tersine topraktan, ağaçtan gelen tutarlı, olgun, yatıştırıcı bir etkiyi yansıtmaktadır.
BEYAZ	iyiliğin, saflığın rengi olarak kabul edilmekle birlikte, iç mekânlarda özellikle zemin döşemeleri ve duvar yüzeylerinde yoğun kullanıldığında psikolojik olarak rahatsız edici bir etkiye sahiptir. İşğin homojen dağılımını sağlayarak gölge oluşumunu azaltan beyaz rengin mekânın kullanım amacına göre tercih edilmesi mekânın verimliliğini artırabilmektedir.
GRI	tek başına kullanıldığında sıkıcı, cansız, enerjiyi emen bir etki yaratabilen, diğer renklerle kombinasyonunda ise birlikte kullanıldığı rengin enerjisini yansıtan bir özelliğe sahiptir. Endüstriyel etkisi bulunan gri rengin teknoloji bazlı mekânlarda kullanımı mekanda daha çağdaş bir etki yaratabilecektir.
MOR	Ortaçağ Avrupası'nda aristokratların tercih ettikleri bir renk olarak karşımıza çıkmakta, bu yönüyle de itibarı, asaleti simgelediği söylenebilmektedir. Bununla birlikte, literatürde iç mekânlarda yoğun tonlarda ve geniş alanlarda kullanımında konsantrasyonu zorlaştırıcı, huzursuzluğu artırıcı etki yarattığı ifade edilmektedir.
SIYAH	beyaz rengin zıttı, aynı zamanda gece- gündüz, iyi- kötü gibi ikilemler arasında karanlık tarafı temsil eden bir renktir. Bu tanımların yanında içerdiği anlamsal zıtlıklarda olduğu gibi, tezat bir etkiyle strateji, zenginlik, sonsuzluk gibi güç içeren anlamları da yansıtabilmektedir.

Tablo 1: Renk Türlerinin Psikolojik Etkileri (Mahnke, 1997'den akt. Bozdayı, 2004; Martel, 1995; Frieling, 1978).

Renklerin görsel algıda öncelikli algılandığı göz önünde bulundurulduğunda, çocuğun gelişimin hızının en yüksek olduğu okul öncesi yaş aralığına yönelik üretilen mobilya, donatı, oyuncak vb. etkileşim araçlarında ve çocuk mekanlarında kullanılacak olan renklerin tespit edilebilmesi açısından bu alanda yapılmış olan çalışmalar, tasarımlara önemli derecede ışık tutmaktadır (Yavuzer, 2003).

Çocuk oyuncaklarında kullanılan malzemeleri ve 4-6 yaş aralığındaki çocukların oyuncak ve donatılarda tercih ettikleri renkleri tespit etmek ve oyuncaklara yönelik malzeme önerisi getirmek amacıyla gerçekleştirilmiş olan bir çalışmada belirlenen yaş aralığında 100 çocuk ile yüz yüze görüşme yoluyla anket uygulaması yapılmıştır. Buna göre, kız çocuklarının oyuncak ve donatılarda en çok tercih ettikleri renklerin sırasıyla pembe, mavi, sarı ve kırmızı; erkek çocuklarda ise bu sıranın kırmızı, mavi, mor ve sarı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte, siyah renk kız çocukları tarafından hiç ilgi görmezken, erkek çocukları tarafından önemli ölçüde tercih edilen renk olmuştur (Elibol ve ark, 2006).

Thompson (1973) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada, erken çocukluk dönemindeki çocukların kreş, anaokullarına kırmızı, sarı, mavi rengi bilerek geldiklerini ve sarı ve kırmızının karışımı olan turuncu rengin de en çok tercih ettikleri renk olduğunu belirtmiştir (Konrot, 1989).

Birren (1963), çocukluk döneminde rengin forma oranla daha baskın olarak algılandığını; yaşamın ilk yıllarında sıcak renklerin (kırmızı, pembe, sarı, turuncu vb.) daha çok tercih edildiğini, zamanla cinsiyet, ırk, kültür gibi değişkenlerin de etkisiyle mavi, kırmızı, yeşil renge dönüldüğünü ifade etmiştir. Erken çocukluk döneminde tercih edilen renklerin sırasıyla sarı, pembe, kırmızı, turuncu, mavi, yeşil ve mor olduğunu; ergenlik döneminde ise bu tercihlerin kırmızı, mavi, yeşil, pembe, mor, sarı ve turuncu olarak değiştiğini belirtmiştir (Birren, 1963).

Erken çocukluk dönemi, bir çocuğun en aktif dönemi olduğundan, kapılar, mobilya, donatılar ve diğer vurgu alanlarında parlak ve sıcak renklerin kullanılması çocukların dikkat sürelerini artırabilir ve buldukları mekanda geçirdikleri süreyi uzatabilir. Bu durum, çocukların derslere olan ilgisini artırarak, öğrenme süreçlerini kolaylaştırabilir (Trent, 1995'ten akt. Başoğlu, 2002; Dilmaç, 2018).

Benzer şekilde, kullanıcı sayısının ve kullanıcı grubunun fazla olduğu hastaneler ve eğitim mekanları gibi ortak alanlarda, renk tercihlerini bireysel farklılıklara göre yapmak mümkün olmayabilir. Ancak yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen verilerle tasarımlara yön vermek, daha sağlıklı

mekanlar yaratılmasına katkı sağlayabilmek adına önemlidir. Bu yaklaşım, sınıf ortamlarında yaş gruplarına uygun genel renk tercihlerinin kullanılmasıyla öğrencilerin ilgisizlik, sinirlilik gibi davranışsal sorunlarını azaltabilir ve derse olan etkileşimlerini artırabilir, böylece yeni konuların öğrenilmesini kolaylaştırabilir (Birren, 1988).

4. BULGULAR

Milli Eğitim Bakanlığı'nın İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı anaokulları arasından toplamda 7 farklı ilçeden 10 anaokulunun, Bakanlığın resmi internet sayfasında paylaşmış olduğu yemek alanına ilişkin görselleri; duvar, zemin döşemesi, masa ve oturma birimlerinde kullanılan renkler özelinde incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Tüm bu bilgiler doğrultusunda, örnekleme oluşturan anaokullarına ait görsel veriler incelendiğinde;

Ö1 Anaokulu tarafından paylaşılan yemek alanı görselinde (Resim 1), duvar yüzeylerinde krem ve beyaz olmak üzere 2 farklı rengin kullanıldığı, zemin döşemesinde ise duvar yüzeylerine yakın, meşe tonlarında laminat parke kullanıldığı görülmektedir. Yemek masalarında yeşil, kırmızı ve beyaz renklerin kullanıldığı anlaşılan yemek alanının görsellerinden oturma birimlerinde kırmızının tek renk olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Resim 1: Ö1 Anaokulu- Yemek Alanı (Url-1, 2023)

Ö2 Anaokulu'nun yemek alanında ise Resim 2'de görüldüğü gibi, duvar yüzeylerinde çok renkli duvar resimleri kullanılmıştır. Mavi ve yeşil

tonlarının ağırlıklı kullanıldığı yüzey, parlak ve farklı birçok figürü barındırmaktadır. Zeminde ise duvar yüzeylerindeki hareketliliği dengeleyecek şekilde krem tonlarında granit yer döşemesi kullanılmıştır. Oturma birimlerinde ise sol kısımda yer alan görselde, ahşap iskelet üzerine pastel tonlarda sarı, turuncu, kırmızı renkli oturma yüzeylerinin yer aldığı, sağ taraftaki görselde ise sarı ve mavi renkli plastik oturma birimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, yemek masalarında metal iskelet üzeri krem rengi (akçaağaç desenli hazır melamin kaplamalı levha) yemek tablası kullanıldığı görülmektedir.

Resim 2: Ö2 Anaokulu -Yemek Alanı (Url-2, 2023)

Resim 3'te görüldüğü üzere, Ö3 Anaokulu'nda zemin kaplamalarındaki farklılıklardan dolayı yemek alanının en az iki farklı mekandan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte her iki alanın da zemin kaplamasında açık tonlarda ahşap laminat parke kullanılmıştır. Her iki mekânın duvar yüzeyinde de beyaz renk kullanılmıştır. Resim 3'te sol üst tarafta yer alan mekanda kullanılan oturma birimleri sarı ve kırmızı renkli plastik sandalyelerden oluşurken, diğer mekanda ahşap iskelet üzeri yeşil, sarı, turuncu, mavi ve kırmızı renkleri olmak üzere farklı ana ve ara renklerden oluşmaktadır. Benzer şekilde, görselin sol üstünde yer alan yemek alanında kullanılan yemek masalarında turuncu ve sarı renkler hakimken, diğer mekanda oturma birimlerinde olduğu gibi kırmızı, turuncu, mavi ve yeşil renkli melaminli levha (MDF veya suntalam) kullanıldığı görülmektedir.

Resim 3: Ö3 Anaokulu - Yemek Alanı (Url-3, 2023).

Ö4 Anaokulu'nun (Resim 4) zemin döşemesinde beyaz renkli epoksi zemin kaplama kullanıldığı görülmektedir. Benzer şekilde duvar yüzeylerinde de beyaz renk kullanılmıştır. Yemek masası ve oturma elemanlarında yuvarlak ve dikdörtgen olmak üzere iki farklı form tercih edildiği görülmektedir. Oturma elemanlarının her ikisinde de ahşap malzeme kullanılmıştır. Yemek masalarında ise daire formuna sahip olanda turuncu renkli melaminli levha uygulanmış olup, dikdörtgen formlu yemek masalarının kırmızı tonlarında yüzey kaplamasına sahip olduğu görülmektedir. Genel anlamda ele alındığında, mekan içerisinde zemin ve duvar yüzeyleriyle nötr renklerin kullanıldığı; masalarda turuncu ve kırmızı kullanıldığı görülmektedir. Oturma birimlerinde ahşap kontraplak kullanıldığı ve doğal renginde bırakıldığı görülmektedir.

Resim 4: Ö4 Anaokulu - Yemek Alanı (Url-4, 2023)

Ö5 Anaokulu'nun yemek alanına ait görselde (Resim 5), duvar yüzeylerinde koyu turuncu rengin tercih edildiği görülmektedir. Benzer şekilde masa ve oturma birimlerinde turuncu renkli metal iskelet üzerine beyaz renkli melaminli levha kullanılmıştır.

Resim 5: Ö5 Anaokulu - Yemek Alanı (Url-5, 2023)

Ö6 Anaokulu'nun yemek alanına ait görselde, duvar yüzeylerinde beyaz tonlarının ağırlıkta olduğu görülmektedir. Benzer şekilde, zemin döşemesine de krem renkli zemin seramiği uygulaması yapılmıştır. Yemek masalarında beyaz metal profil üzerine krem rengi (akçaağaç) melaminli levha uygulanmıştır. Oturma birimleri ahşap iskelet üzeri sarı, turuncu, yeşil olmak üzere farklı renklerle mekan içerisinde renk çeşitliliği sağlanmıştır (Resim 6).

Resim 6: Ö6 Anaokulu - Yemek Alanı (Url-6, 2023)

Ö7 Anaokulu'na ait yemek alanında, zeminde parlak, beyaz renkli zemin seramiği kullanıldığı, duvarların ise beyaz renkli boya üzerine yemek temasını vurgulayacak etiketler ve çocuklara ait el baskıları ile renklendirildiği görülmektedir. Görsellerde oturma elemanlarına dair bir bilgi bulunmamakla birlikte yemek masalarında turuncu metal ayak üzeri beyaz melaminli levha uygulandığı görülmektedir (Resim 7).

Resim 7: Ö7 Anaokulu - Yemek Alanı (Url-7, 2023)

Ö8 Anaokulu'nun yemek alanındaki duvar yüzeyleri, beyaz boya ve aynı şekilde beyaz yarım duvar lambri kaplama uygulanması ile kullanılmaktadır. Zemin döşemesinde sıcak tonlarda ahşap parke kullanılmış olup, oturma elemanları yine sıcak tonda turuncu plastik sandalyelerden

oluşmaktadır. Yemek masalarında ise ahşap iskelet üzerine pembe ve sarı renkli, melaminli levha yüzeyler kullanılmıştır (Resim 8).

Resim 8: Ö8 Anaokulu - Yemek Alanı (Url-8, 2023)

Ö9 Anaokulu'nun yemek alanında, duvar yüzeylerinde pastel tonda mor ve beyaz rengin tercih edildiği görülmektedir. Zemin döşemesinde ise açık renkli parke kullanılmıştır. Oturma elemanlarının ise yeşil, sarı ve kırmızı renklerden oluşan plastik sandalyeler olduğu anlaşılmaktadır (Resim 9).

Resim 9: Ö9 Anaokulu - Yemek Alanı (Url-9, 2023)

Ö10 Anaokulu'na ait yemek alanı görseline göre, yemek hazırlama mekanıyla birlikte tasarlanan yemek alanının duvar yüzeylerinde gri tonun ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda beyaz renkli depolama ünitelerinin (mutfak dolapları) yarattığı duvar yüzeyi etkisi ile beyaz-gri renk dengesi oluşturulmuştur. Zemin döşemesinde mat gri PVC zemin kaplama kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, beyaz renkli masa ve yeşil plastik sandalyelerle yemek alanı oluşturulmuştur (Resim 10).

Resim 10: Ö10 Anaokulu - Yemek Alanı (Url-10, 2023)

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Araştırma kapsamında, Milli Eğitim Bakanlığı, İl Milli Eğitim Müdürlükleri'nin resmi internet sayfalarında yer alan, İstanbul ili ve ilçelerindeki anaokullarının yemek mekanlarına dair görsellerden elde edilen bulgular; zemin, duvar döşemeleri, masa ve oturma birimlerinde kullanılan renklerin dağılımlarını gösterecek şekilde tablolaştırılmıştır (Tablo 2).

Tablo 2'ye göre;

Duvar Yüzeyleri

Anaokullarının yemek alanlarının duvar yüzeylerinde beyaz rengin 10 anaokulunun 7'sinde tercih edilmesiyle en çok kullanılan renk olduğu görülmektedir. Turuncu renk ise Ö5 Anaokulu'nda duvar yüzeyindeki yoğun kullanımıyla dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, Ö2 Anaokulu ve Ö7 Anaokulu'nda gerçekleştirilen duvar resim uygulamasıyla mavi, kırmızı, sarı, yeşil renklerin kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular sonucunda, beyaz renge duvar yüzeylerinde sık rastlanıldığı tespit edilmiştir. Genel anlamda saflığı, ferahlığı temsil eden beyaz rengin; mekanın aydınlık, parlaklık seviyesi arttıkça soğuk bir etki yarattığı söylenebilmektedir.

Ö9 Anaokulunun duvar yüzeyinde diğer anaokullarından farklı olarak beyaz-mor rengin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Soğuk renklerden olan

mor rengin sıcak etki yaratan pastel tonuyla soğuk etkinin azaltıldığı söylenebilmektedir. Ö5 Anaokulu'nda ise tüm duvar yüzeylerinin turuncu renk olduğu görülmektedir. Sıcak renklerin mekanda bulunma süresini uzatan etkiye sahip olmasıyla birlikte yemek mekanında kullanılan turuncunun hem koyuluğu hem de mekanda farklı yüzeylerde (masalar ve oturma birimlerinin ayakları) kullanımıyla sahip olduğu sıcaklık etkisi artırılmıştır. Bu durumun da kullanıcıda bunalma etkisi yaratabileceği düşünülmektedir.

Zemin Döşemesi

İncelenen yemek alanlarının zemin döşemelerinde ise duvar yüzeylerindeki renk tercihlerine benzer bir biçimde beyaz rengin 10 anaokulu içerisinde 4'ü tarafından tercih edilerek en çok kullanılan renk olduğu tespit edilmiştir. Bunu ahşap tonlarında parke (3), krem (2) ve gri (1) renk zemin kaplaması sırasıyla takip etmiştir. Zemin yüzeylerinde kullanılan renklerin etkisi kullanılan malzemenin cinsi, parlak veya mat oluşu vb. özelliklerine göre değişebilmektedir.

Anaokullarında kullanılan beyaz zemin döşemesi, yemek yeme eylemi açısından kullanışlı olmakla birlikte; parlak beyaz zemin, mekana hakim olan (duvar ve masalar) beyaz veya soğuk renklerle birlikte kullanıldığında soğuk etkiyi kuvvetlendirebilecektir. Soğuk renklerin mekanlarda yoğun kullanımının ise kullanıcıda, yemek yeme anlamında isteksizliğe sebep olabileceği düşünülmektedir. Buna bağlı olarak, Ö7 Anaokulu'nun yemek mekanında gerçekleştirilen oturma, yemek yeme, çevresindekilerle iletişim kurma vb. eylemleri olumsuz yönde etkileyebileceği söylenebilmektedir.

Yemek Masaları

Tablo 1'de yemek mekanlarında bulunan masalarda kullanılan renklerden beyaz (5) ve turuncu (5) eşit sayıda görünmekle birlikte renklerin masaların tablalarında kullanımı göz önünde bulundurulduğunda beyaz (4), turuncu (3) olarak öne çıkmaktadır. Bu anlamda, masaların tablalarında kullanılan renkler değerlendirildiğinde beyaz en çok kullanılan renk olmaktadır. Turuncu, kırmızı, yeşil renklerle ise eşit tercih edilen renkler arasındadır. Bu renkleri sarı (2), krem (2), mavi (1) ve pembe (1) renkleri takip etmektedir.

Kimi okullarda, yemek masalarında pembe ve sarı rengin kullanıldığı görülmektedir. Koyu tonlarda kullanılan sarı ve pembe; zeminde kullanılan koyu ahşap rengi ve oturma birimlerinde tercih edilen turuncu renk ile sıcaklık etkisini arttırmaktadır. Bu durumda, duvar yüzeyinde kullanılan turuncu

renğin etkisine benzer şekilde, sıcak renklerin yoğun kullanımı da kullanıcıda bunaltıcı bir etki yaratabilecektir. Bununla birlikte, yemek alanında masalarda kullanılan beyaz rengin yanında, zemin ve duvar yüzeylerinde de beyaz rengin kullanılmasının yansıtıcı etkisi, kullanıcıda sonsuzluk, belirsizlik etkisi yaratabilecektir. Kullanılan beyaz ile oturma birimlerinde sıcak renk kullanımının etkiyi dengeleyebileceği düşünülmektedir.

Oturma Elemanları

Oturma elemanlarında tercih edilen renklerin sayısı; turuncu renk (5), kırmızı renk (4), sarı renk (4), yeşil renk (4), ahşap tonları (4) ve mavi renk (2) olacak şekilde sıralanmaktadır. Turuncu renk oturma elemanlarında en sık tercih edilen renk arasında öne çıkmaktadır. Genel anlamda ele alındığında, oturma elemanlarının mekanlarda çoğunlukla yemek masalarıyla takım mantığında alındığı/kullanıldığı görülmekte, bu yüzden tercih edilen renklerin net bir veri oluşturacak sayısal farklılığa sahip olmadığı söylenebilmektedir. Bununla birlikte, oturma birimlerinde tercih edilen turuncu, yeşil, sarı renklerin mekanın diğer öğelerinde kullanılan krem ve beyaz renklerle sıcak, soğuk ilişkisini dengeleyici, tamamlayıcı bir etki yarattığı söylenebilmektedir.

Okulöncesi eğitim kurumlarından anaokullarının yemek mekanlarında kullanılan renklere yönelik literatür kaynaklı bilgiler doğrultusunda değerlendirilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada, çalışmanın örneklemini oluşturan anaokullarının yemek mekanları, duvar, zemin döşemesi, masa ve oturma birimlerinde kullanılan renkler üzerinden incelenmiştir. Araştırma kapsamında, gerçekleştirilen incelemeler sonucunda elde edilen veriler literatür bilgileri kapsamında irdelenerek, anaokulu mekanlarında renk kullanımlarını tespit etmek ve gerçekleştirilecek eğitim kurumları/çocuk mekanları tasarımlar için veri elde etmek amaçlanmıştır.

Renk tercihlerinde, kullanıcıların yaşına, kültürüne, cinsiyetine, yaşadığı coğrafi bölgeye kadar birçok faktör etkili olabilmektedir. Özellikle genel kullanıcı kitlesine hitap eden kamusal mekanlarda kullanıcıların kişisel tercihlerine göre tasarım yapmak mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte, literatürde renk kullanımıyla ilgili kullanıcıların tercihlerini etkileyen faktörler, kullanıcı grubunun özelliklerine, mekanın gereksinimlerine göre renk çalışmaları vb. gerçekleştirilen birçok bilimsel araştırmalarla renklerin psikolojik etkileri vb. genellemelere, renk konusunda kabul gören ilkelere ulaşılabilir. Bu nedenle, özellikle kullanıcı grubunu çocukların oluşturduğu mekan ve donatı tasarımlarında tasarımcıların renk kullanıma bu bilgiler doğrultusunda yön vermesi önemlidir.

Çalışmanın örneklemini oluşturan anaokullarının yemek mekanları üzerinden yapılan değerlendirme sonucunda, bu alanlarda kullanılan renklerin pek çok faktöre göre değişkenlik gösterebildiği; ancak, renklerin seçiminde, renklerin mekana ve kullanıcıya etkisi üzerine literatürde yer alan bilimsel verilerin kullanılmasının yarar sağlayabileceği söylenebilecektir. Farklı yaş grubu ve cinsiyette kullanıcıya sahip olan ve eğitim-öğretim amacı taşıyan tüm okul yapılarında ve mekanlarında kullanılacak renk tercihlerine mekanın ve kullanıcısının gereksinimleri doğrultusunda yön verilmesinin hem verilen eğitimin kalitesini hem de çocukların performanslarını arttırmada fark yaratabileceği düşünülmektedir.

ANAOKULLARI	ANALİZ KRİTERLERİ	MAVİ	KIRMIZI	SARI	YEŞİL	BEYAZ	TURUNCU	AHŞAP	FEMBE	MOR	GRİ	KREM
01 ANAOKULU	DUVAR					X						
	ZEMİN DÖŞEMESİ							X				
	MASA		X			X						
	OTURMA BİRİMİ		X									
02 ANAOKULU	DUVAR	Y	X	X			X					
	ZEMİN DÖŞEMESİ											X
	MASA											X
	OTURMA BİRİMİ	Y	X	X			X	X				
03 ANAOKULU	DUVAR					X						
	ZEMİN DÖŞEMESİ							X				
	MASA	Y	X	X			X					
	OTURMA BİRİMİ	Y	X	X			X	X				
04 ANAOKULU	DUVAR					X						
	ZEMİN DÖŞEMESİ					X						
	MASA		X			X	X	X				
	OTURMA BİRİMİ							X				
05 ANAOKULU	DUVAR						X					
	ZEMİN DÖŞEMESİ											X
	MASA					X	X					
	OTURMA BİRİMİ					X	X					
06 ANAOKULU	DUVAR					X						
	ZEMİN DÖŞEMESİ					X						
	MASA											X
	OTURMA BİRİMİ			X			X	X				
07 ANAOKULU	DUVAR					X						
	ZEMİN DÖŞEMESİ					X						
	MASA					X	X					
	OTURMA BİRİMİ											
08 ANAOKULU	DUVAR					X						
	ZEMİN DÖŞEMESİ							X				
	MASA			X				X				
	OTURMA BİRİMİ						X	X				
09 ANAOKULU	DUVAR					X				X		
	ZEMİN DÖŞEMESİ					X						
	MASA						X					
	OTURMA BİRİMİ		X	X								
010 ANAOKULU	DUVAR											X
	ZEMİN DÖŞEMESİ										X	
	MASA					X						
	OTURMA BİRİMİ											

Tablo 2: Anaokullarının yemek alanlarında kullanılan renklerin kategorilerine göre tablolaştırılması

6. SUMMARY

Early childhood, covering the age range of 0-6, is a period in which children's physical and mental development rates are high and they interact with the environment. From the first moment of birth, the child's interaction with the people responsible for his care and protection, housing, etc. It is limited to shelter-living areas. The child, who has a desire to explore the environment by observing and experiencing it in early childhood, begins to be in different places and with different people in kindergartens, which are the beginning of his education life (Read, 2007; Izadpanah et al., 2022; Unal et al., 2000).

According to the end-of-school formal education statistics prepared by the Ministry of National Education, the enrollment rate in pre-school education increases every year (MEB, 2022). The increase in children's participation in pre-school education, together with the qualified education programs and physical conditions of pre-school education institutions, means that more qualified individuals are raised in terms of physical, mental, social and language development for the society. In this sense, it can be said that the spatial qualities of pre-school education institutions should be given as much importance as the teachers, administrators and educational programs of the educational institutions.

In the literature review carried out within the scope of the study, many studies were found on educational spaces (classrooms), playgrounds and outdoor spaces in pre-school education institutions. However, there is not much research on dining venues that contribute to the socialization of children, as well as providing healthy eating habits and supporting their physical development, outside of classrooms and playgrounds. For this reason, within the scope of the research, it was aimed to examine the design setups of dining areas of kindergartens and to draw attention to the fact that dining areas should be designed for the user, like all other spaces, and the preferred colors in these areas were discussed under the headings of wall surfaces, flooring, tables and seating units. In this context, through document scanning, one of the qualitative research methods adopted in the study, visuals of the dining areas of preschool education spaces were obtained from the official websites of kindergartens affiliated with the Ministry of National Education; the findings regarding the use of color were analyzed using the document analysis method.

In this context, document scanning was carried out through the official websites of the kindergartens affiliated with the Ministry of National Education and Provincial Directorates of National Education, where the

names and various images were shared. Within the scope of MEB's "Preschool Nutrition Support", photographs taken by kindergarten officials were examined; The dining areas of 10 different kindergartens in various districts of Istanbul, where visuals suitable for the research objectives could be obtained from these publicly shared images, were analyzed within the scope of the research. Kindergartens included in the research were coded as Ö1, Ö2, Ö3... in accordance with ethical rules. However, in the selection of the images, care was taken to ensure that the visuals gave an idea about the colors used on the walls, flooring, tables and seating units.

As a result of the evaluation made on the dining areas of the kindergartens that constitute the sample of the study, it was determined that the colors used in these areas may vary depending on many factors; however, it can be said that in the selection of colors, it may be beneficial to use scientific data in the literature on the effect of colors on the space and the user. It is thought that directing the color preferences to be used in all school buildings and spaces with users of different age groups and genders and for educational purposes, in line with the needs of the space and its user, can make a difference in increasing both the quality of the education provided and the performance of the children.

7. KAYNAKLAR

- Abdurrezzak, A. O. (2014). İşlevsel teori bağlamında yemek kültürünün iletişimsel yönü. *Turkish Studies*, 9(11), 1-16.
- Acer, D. (2015). Okul öncesi eğitim kurumlarının fiziksel ve eğitsel ortamları. G. Haktanır içinde, *Okul Öncesi Eğitime Giriş* (s. 235-262). Ankara: Anı Yayıncılık.
- ASHB. (2023, Haziran 12). *Özel kreş, gündüz bakımevleri ve çocuk klüpleri*. <https://www.aile.gov.tr/sss/cocuk-hizmetleri-genel-mudurlugu/ozel-kres-gunduz-bakimevleri-cocuk-klupleri/#:~:text=Kre%C5%9F%20ve%20G%C3%BCnd%C3%BCz%20Bak%C4%B1mevleri%20Aile,Hizmetler%20Bakanl%C4%B1C4%9F%C4%B1na%20ba%C4%9Fl%C4%B1%20olarak%20a%C3%A7%C4%B1> adresinden alındı
- Başoğlu, Z. (2002). *A comparative study on color preferences of children for their school environments: two private schools in Ankara* (Master's thesis, Bilkent Üniversitesi (Turkey)).
- Birren, F. (1963). *Color: A survey in words and pictures from ancient mysticism to modern science*. New Hyde Park, N.Y., University Books.
- Birren, F. (1988). *Light, color & environment: Presenting a wealth of data on the biological and psychological effects of color, with detailed recommendations for practical color use, special attention to computer facilities, and a historic review of period styles*. West Chester, Pa.: Schiffer Pub.

- Bozdayı, A. M. (2004). *İç mekan ve insan*. Ajansmat Matbaacılık, Ankara.
- Çağlayan, E. (2018). Temel sanat eğitiminde renk olgusu. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 22-34.
- Çiftçiyıldız, K., & Aktaş, E. (2020). Okulöncesi eğitim kurumlarında verimlilik açısından renk ve mekân ilişkisi. O. Köse, & Y. Ulutürk Sakarya içinde, *Sosyal Bilimlerde Yeni Araştırmalar- III* (s. 187-213). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Çukur, D. ve Güller Delice, E. (2011). Erken çocukluk döneminde görsel algı gelişimine uygun mekan tasarımı. *Aile ve Toplum*, 7(24), 25-36.
- Demiriz, S., Karadağ, A. ve Ulutaş, İ. (2003). *Okul öncesi eğitim kurumlarında eğitim ortamı ve donanımı*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Dilmaç, O. (2018). *Sanat eğitim tarihi çerçevesinde çocuk sanatının tarihi*. Pegem Atıf İndeksi, 001-189.
- Elibol, G. C., Kılıç, Y. ve Burdurlu, E. (2006). Okul öncesi çocuk oyuncaklarında malzeme kullanımı ve 4-6 yaş çocuklarının renk tercihleri. *Aile ve Toplum*, 3 (9), 35-44.
- Eriş, U. (2001). Çevrenin ve mekanın iletişime etkisi. *Kurgu Dergisi*, 311-324.
- Frieling, H. (1978). Coloured packages for dairy products. *Deutsche Molckerei-Zeitung*, Vol. 99, No. 14, 452, 454-455
- Gökçe, B. (2018). *Toplumsal bilimlerde araştırma*. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Gür, Ş. Ö. ve Zorlu, T. (2002). *Çocuk mekanları*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Tasarım Yayınları.
- Hidayetoğlu, M. L. (2010). *Üniversite eğitim yapılarının iç mekanlarında kullanılan renk ve ışığın mekansal algılama ve yön bulmaya etkileri*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Izadpanah, S., Günçe, K. ve Şekerci, Y. (2022). Okul öncesi eğitimi için etkili mekan tasarımı. S. A. Şensoy içinde, *Eğitim Yapıları ve Tasarımı* (s. 551-582). Ankara: Sonçağ Yayıncılık.
- Karasar, N. (2005). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Martel, C., (1995), *Ben enerjyim*, Arion Yayınevi, İstanbul
- MEB. (2015). *2015 Eğitim yapıları asgari tasarım standartları kılavuzu*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı. http://erbaa.meb.gov.tr/meb_ays_dosyalar/2016_12/06090414_2015_egitim_yapilari__asgari_tasarim_standartlari__klavuzu.pdf adresinden alındı
- Müezzinoğlu, M. K. (2018). *Eğitim mekanlarında kullanılan renk ve ışığın öğrencilerin fonksiyonel ve algısal değerlendirmeleri üzerindeki etkileri*. Doktora Tezi. Konya, Türkiye: Selçuk Üniversitesi.
- Oktay, A. (1999). *Yaşamın sihirli yılları: Okul öncesi dönem*. İstanbul: Epsilon.
- Özmert, E. N. (2005). Erken çocukluk gelişiminin desteklenmesi-I: Beslenme. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 48(2), 179-195.
- Özsavaş, N. (2016). İç Mekan tasarımında renk algısı. *SDÜ Art-E*, 9 (18), 449-460.
- Read, M. A. (2007). Sense of place in child care environments. *Early Childhood Education Journal*, 34, 387-392.
- Stone, N. J. (2003). Environmental view and color for a simulated telemarketing task.

- Journal of Environmental Psychology*, 23(1), 63-78.
- Stone, N. J. ve English, A. J. (1998). Task type, posters and workspace color on mood, satisfaction and performance. *Journal of Environmental Psychology*, 175-185.
- Şensoy, S. ve Sağsöz, A. (2015). Öğrenci başarısının sınıfların fiziksel koşulları ile ilişkisi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(3), 87-104.
- Thompson, J. D. (1973). Society's frontiers for organizing activities. *Public Administration Review*, 33(4), 327-335. <https://doi.org/10.2307/975112>
- Ünal, S. ve Ada, S. (2000). *Sınıf yönetimi*, M.Ü. Tek. Eğitim Fak. D.S.İ Matbaa Birimi, İstanbul.
- Yavuzer, H. (2003). *Çocuğu tanımak ve anlamak*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- URL 1, https://hazimersuanaokulu.meb.k12.tr/icerikler/hazim-ersu-anaokulu-ucretsiz-yemek-uygulamasi_13747670.html. 10 Temmuz 2023.
- URL 2, https://yenibosnadogusanayianaokulu.meb.k12.tr/icerikler/uccretsiz-yemek-uygulamamiz-devam-ediyor_13771889.html. 10 Temmuz 2023.
- URL 3, https://eyupcolakogluanaokulu.meb.k12.tr/icerikler/okul-oncesi-ogrencilere-uccretsiz-beslenme-destegi_13723152.html. 10 Temmuz 2023.
- URL 4, https://sehitmelihsancaranaokulu.meb.k12.tr/icerikler/okul-oncesi-egitimde-uccretsiz-yemek-uygulamasi_13879787.html. 10 Temmuz 2023.
- URL 5, https://tokitasolukanaokulu.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/34/35/972297/fotograf_galerisi_618649.html?CHK=b32baef03edb82b25d7abafd9f35e09b. 10 Temmuz 2023.
- URL 6, https://arnavutkoyanaokulu.meb.k12.tr/icerikler/arnavutkoy-anaokulu-ucretsiz-yemek-uygulamasina-basladi_13696820.html. 10 Temmuz 2023.
- URL 7, https://aliyasaryurdabakanaokulu.meb.k12.tr/icerikler/her-cocuk-saglikli-beslensin-diye_13860353.html. 10 Temmuz 2023.
- URL 8, <https://mehmetcikanaokulu.meb.k12.tr/tema/dosyadetay.php?KATEGORINO=1160292&git=1>. 10 Temmuz 2023.
- URL 9, https://bayrampasahurriyetanaokulu.meb.k12.tr/icerikler/beslenme-saatimizden-kareler_13882905.html. 10 Temmuz 2023.
- URL 10, https://tokimimarsinan.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/34/36/974304/fotograf_galerisi_2531066.html?CHK=be02f88ae3f183cfd62e9e3163af9430. 10 Temmuz 2023.

Çatışma beyanı: Çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederiz.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Dr. Öğr. Üyesi Çağla TOPGÜL %50; Doç. Dr. Gülçin Cankız ELİBOL %50'dir.

Gönderim Tarihi: 10.05.2024

Kabul Tarihi: 05.12.2024

SANATTA İMGE VE BİÇİM İLİŞKİSİ: FARKLI DÖNEMLERDEN SANATÇILARIN BAKIŞ AÇILARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

The Relationship between Image and Form in Art: An Analysis of Perspectives
from Artists Across Different Periods

Burak YAVUZYILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi; Ordu Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Tasarımı Bölümü.
brkyvzylmz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8917-9438

Rıdvan COŞKUN

Prof.; Anadolu Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü.
rıdvanc@anadolu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2093-7699

Elif Gül KURT

Öğrenci; Anadolu Üniversitesi,
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Resim Bölümü.
elifgulkurt@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-7907-0209

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Toplumsal sorunlar, inançlar, günlük yaşam ve teknolojinin gelişim göstermesi gibi unsurlar sanatı etkilemektedir. Araştırma bağlamında ele alınan sanatçıların farklı dönemlerden olmaları, imge ve biçim ilişkisinin anlatımında belirleyici koşullar oluşturmaktadır. Rubens ve Goya'nın Satürn betimlemeleri, imgeyi mitolojik bir temada psikolojik derinlik ile ele almaktadır. Velázquez ve Eyck'in, ayna imgesi izleyiciyi resmin bir parçası haline getirmesi ile önemli olmaktadır. Velázquez'in Papa imgesinin biçimsel gerçekliği ile Bacon'ın Papa yorumlaması imgeyi modern bir dehşete dönüştürmüştür. Klein ve Saville ise kadın bedenini farklı yaklaşımlarla ele alırken figüratif temsillerde yaratıcılığın sınırlarını zorlayarak bedeni sorgulayan imgeyi kullanmaktadırlar. Bu nedenle makalenin ele aldığı problem, çeşitli dönemlerden sanat eserlerinin; imge ve biçim ilişkilerindeki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaktır. Böylece söylem, biçim ve imge üzerinden konunun kapsamına dahil olabilecek örneklerle yer verilerek literatür taraması yapılmıştır. Sonuç olarak her dönemin birbirinden beslendiğine, imge ve biçim olmadan sanatın derinliğini ve anlamına ulaşmanın mümkün olmadığına karar verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Resim, Öz, Biçim, İmge, Sanat.

Abstract

Elements such as social issues, beliefs, daily life, and technological advancements influence art. In the context of this research, the fact that the artists examined are from different periods establishes determining factors in the expression of the relationship between image and form. Rubens and Goya's depictions of Saturn address the image within a mythological theme with psychological depth. Velázquez and Eyck's use of the mirror image is significant for integrating the viewer as part of the painting. The formal

reality of Velázquez's image of the Pope and Bacon's reinterpretation transform the image into a modern horror. Klein and Saville, on the other hand, employ the female body through different approaches, pushing the boundaries of creativity in figurative representations and utilizing the body as a questioning image. Therefore, the issue addressed by the article is to examine works of art from various periods in order to reveal the similarities and differences in their image and form relationships. A literature review has been conducted, covering examples that could fall within the scope of the discourse, form, and image. In conclusion, it has been determined that each period is nourished by others and that it is impossible to reach the depth and meaning of art without image and form.

Keywords: *Painting, Essence, Form, Image, Art.*

1. GİRİŞ

Sanatçı, görünen ya da görünmeyen dünyayı, sanatsal üretim süzgeçlerinden geçirecek belirlediği biçim ve imgelerle somut ya da soyut estetik bir esere dönüştürebilme yetisine sahiptir. Bu süreç her sanatçıya özel imgelerle oluşturulmuş farklı sanatsal yaklaşım biçimlerinin oluşmasını sağlamaktadır. Çalışmada ele alınan sanatçılar ve somut imgeler aracılığıyla oluşturdukları eserler üzerine değinilmiştir. Somut imgeler, resim sanatında anlaşılabilirlik ve netlik sağlayarak sanatçının mesajını doğrudan ve etkili bir biçimde iletmesine olanak tanımaktadır. İzleyici, gerçek dünyadan aşına olduğu bu imgeleri tanıma ve anlamlandırma sürecini daha hızlı gerçekleştirdiği için, sanatçının iletmek istediği duygusal ya da tematik içeriği kolaylıkla kavrayabilmektedir. Özellikle belirli bir hikâye anlatımını hedefleyen eserlerde somut imgeler, olayları, karakterleri ve mekânları detaylı bir şekilde ifade ederek izleyiciyi sanatsal anlatımın içine çekmektedir. Bu bağlamda, tarihsel ya da sosyal içerikli eserlerde somut imgeler, izleyicinin konuyla bağ kurmasına yardımcı olurken, kültürel ya da zamansal sınırlılıklar içermediğinde evrensel bir anlam katmanı oluşturabilmektedir. Ayrıca, somut imgeler sanatçının estetik ve teknik becerilerini sergileyebilmesi açısından önem taşımaktadır. Detayların, ışık-gölge oyunlarının veya perspektifin gerçekçi bir biçimde işlenmesi, eserin estetik değerini artırarak izleyicinin sanata olan ilgisini derinleştirmektedir. Bu anlamda somut imgeler, sanatçının gözlem gücünü ve ustalığını vurgulayan güçlü bir araç olarak öne çıkabilmektedir. Sanatçı, izleyiciye tanıdık gelen imgeleri kullanarak eserin etkileyciliğini artırırken, aynı zamanda sanatsal ifade biçiminde anlaşılabilirlikten ödün vermeksizin zengin ve kalıcı bir izlenim bırakmaktadır.

Çalışmanın kapsamı bağlamında resim sanatından ele alınan örnekler, somut ve soyutlama imgelerin farklı biçimlerde nasıl kullanıldığını, izleyiciyle kurdukları ilişkiyi ve sanatçının mesajını nasıl iletildiğini göstermesi açısından önemli olabilmektedir. Goya ve Rubens'in

“Oğlunu Yiyen Satürn” eserleri, mitolojik bir konunun somut bir imgede yorumlanarak izleyiciye doğrudan bir dehşet ve korku hissi vermesi açısından dikkat çekerken; her iki sanatçının farklı stilistik yaklaşımları, imgenin öz ve biçim ilişkisini vurgulamaktadır. Velázquez’in “Nedimeler” ve Jan van Eyck’in “Arnolfini’nin Evlenmesi” tablolarındaki ayna metaforu, sanatçının kompozisyon içinde çok katmanlı bir anlam yaratma, izleyiciyi adeta eserin içine dahil etme ve sanatçı-izleyici ilişkisini güçlendirme yollarını gözler önüne sermektedir. Bu aynalar, somut imgeler olmalarına karşın sembolik bir işlev üstlenir, böylece imgelerin farklı anlam katmanları oluşturabilme potansiyeline dikkat çekilebilmektedir.

Velázquez ve Francis Bacon’ın Papa resimleri, tarihsel bir figür olan Papa imgesinin hem somut bir gerçeklik hem de soyut bir duygusal deneyim olarak nasıl yorumlandığını ortaya koymaktadır. Velázquez’in detaylı ve somut çizimleri izleyiciye tarihsel bir gerçekliği sunarken, Bacon’ın Papa portreleri bu imgeyi soyutlayarak izleyiciye psikolojik ve varoluşsal bir gerilim aktarmaktadır. Bu açıdan, iki sanatçının aynı imgeyi söylem ve biçim ilişkisini farklı biçimlerde kullanarak nasıl dönüştürdüğü görülmektedir.

Son olarak, Yves Klein ve Jenny Saville’in beden kullanımlarındaki farklılıklar, bedeni soyut ya da somut bir ifade aracı olarak değerlendirmenin yaratıcı süreç ve izleyici algısı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Klein bedenin izini soyut bir form olarak kullanırken Saville, bedeni doğrudan ve somut bir biçimde detaylandırır, böylece bedenin sanat eserinde nasıl söylem ve biçim arasında dengeyi kurabildiğini göstermektedir.

Soyut olan imgede nesnel referansların eksikliği, kavramsal ve duygusal yoğunluğun fazlalığı, renk ve biçimin anlam üretimindeki farklı rollerinin olması, bağlamsal farklılıklar, sanatçının üslup ve teknik çeşitliliği ve izleyicinin yorumunun öznel olması gibi zorluklar nedeni ile soyut olan imgeye bu çalışmada yer verilmemiştir. Soyut olanın yerine benzer imgelerin soyut olana olan gönderileri üzerinden bu çalışmada soyutlamalara yer verilmiştir. Sanatçı, içerisinde bulunduğu zaman, toplum ve getirdiği psikolojik etkenlerin de ötesinde imgelerin benzerliğinin tespit edildiği söylenebilmektedir.

İmgenin oluşum biçimi bir başlangıç noktasının olması gerektiğini düşündürmektedir. Sanat eserinde ise imge, öz ve biçim ilişkisinin bir bütün olarak okunmasını sağlamak göreviyle kendini göstermektedir. Sanatın tarihsel sürecinde üretim biçimleri ele alındığında imgeler ile düşünme ve

tasarlama, sanatçı ve eseri ile örneklendirilebilmektedir. Ele alınan farklı dönemlerden sanat eserlerinde, benzer biçimlerin ele alınmış olması önemli olmaktadır. Bulunduğu dönem ya da mekânın ötesinde sanatçıların, benzer kaygıları barındırmaları üzerinde durulması gerekebilmektedir. Bu bağlamda zaman ve mekân farklı olsa dahi benzer imgeleri barındıran sanatçılar makalenin merkezini oluşturmaktadır. Biçim, farklı düşünme pratiklerinin öz ile olan ilişkisinin eser üzerinden alıcısına olan aktarımında imgeler ile bağ kurmaktadır.

2. İMGE, ÖZ VE BİÇİM İLİŞKİSİ

“İmgelerle düşünme ve imgeler tasarlama insanlığın en eski düşünsel süreçlerindedir. Duyularla algılanan veya zihinde tasarlanan imgeler, sanatı var eden temel kavramlardandır. Sanat, imgeler tasarlama ve oluşturma sürecidir” (Bayav, 2009, s.105). Her dönemde düşünürlerin sanat tanımı ve yaklaşımı farklılık göstermiştir. Genel bir tanım yapılmak istendiğinde yaratıcılık ifadesi genel kamı olmaktadır. TDK’ya göre sanat, “Duygu ve düşünceleri göze ve gönle hitap edecek şekilde söz, yazı, resim, heykel vb. ile ifade etme konusundaki yaratıcılık” olarak ele alınmaktadır (http 1).

Günümüzde ele alınan bir başka tanımlama ise şu şekildedir: “Sanat; belli kalıplar içine konulamayan ve estetik olan insan duygularını, fikirlerini ve hayallerini çeşitli şekillerde çeşitli boyutlarda gerçekleştirme, dışa vurma ve varetme çabasıdır” (Kutup, 2010, s.10). İmgeler hayal gücünde varolan ve üretim sürecinde bize izlenimi gösteren temel göstergelerdir. TDK’da imgenin tanımı, “Zihinde tasarlanan ve gerçekleşmesi özlenen şey; hayal” olarak bahsedilmektedir (http 1). Sanatta imgenin okunması, sanat tanımının çeşitli nedenlerden dolayı değişkenlik göstermesi gibi çok okumalıdır. İmgenin öz ile bağlantısı, sanatçı ve eseri aracılığıyla çeşitli şekillerde biriciklik koşuluyla kendini göstermektedir. İmge olmadan sanatçının sübjektif bir yaklaşımı olduğundan bahsetmek mümkün olmamaktadır.

İmgelerle üretme süreci sanatçıya ve döneme göre şekillenmekte, çeşitlilik göstermektedir. “Resimsel imgeler sözcükler gibi yalnızca zihne yönelik değildir; bedene ve duyguya da yöneliktir ve bu boyutuyla daha etkilidir” (Bayav, 2009, s. 108). İmgelerin oluşumunda, kişisel düşünceler ve ortak problemlerin etkili olduğu görülmektedir. Sanatsal üretim sürecinde hissettiklerini imgeyle birleştirerek sanatçı bizleri eserle buluşturmaktadır.

Sanat, insanlık tarihi boyunca merak uyandıran ve derin tartışmalara konu olan bir kavram olmuştur. Felsefeciler, sanatın özü ve bağlantısı

hakkında çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Platon, sanatı bir kopya olarak görürken, gerçekliğin ideal formlarının zayıf bir taklidi olduğunu savunmuştur (Platon, 2002, s.365-371). Bu görüşe karşın, Aristoteles, sanatın katharsis (duygusal arınma) sağladığını savunmuştur. Sanat, insanların duygusal deneyimlerini işlemelerine ve anlamalarına yardımcı olur (Aristoteles, 1987, s.22-26). Benzer şekilde, Hegel'e göre, gerçek sanat eseri, öz ile biçimin uyumlu bir bütün oluşturduğu ve birbirini tamamladığı bir yapıya sahiptir. Öz ve biçim arasındaki bu organik birliktelik, sanat eserini nitelikli kılar ve onun sanat değerini belirler. Dolayısıyla, Hegel'in estetik felsefesinde, sanat eserinin öz ve biçimi arasındaki ilişki, sanatın anlamını ve değerini belirleyen temel unsurlardan biridir (Hegel, 2012, s.23-41).

Friedrich Nietzsche, sanatı yaşamın anlamını bulma ve ifade etme aracı olarak görmüştür. Ona göre, sanat, insanın iç dünyasını ifade etmenin ve gerçekliği anlamının bir yoludur (Nietzsche, F., 2012, s.10). Benzer şekilde, Immanuel Kant, estetik deneyimin temelinde öznenin algısal ve duygusal tepkilerinin olduğunu belirtmiştir. Kant'a göre, sanat, estetik deneyim yoluyla öznelin iç dünyalarını ifade etmelerine ve bu deneyimi paylaşmalarına olanak tanır (Kant, 2011, s.53). Martin Heidegger ise sanatı varoluşsal bir fenomen olarak ele almıştır. Ona göre, sanat, insanın varoluşsal durumunu anlamak ve ifade etmek için bir araçtır. Sanat eserleri, insanın varoluşsal kaygılarını ve gerçekliği anlama çabasını yansıtır (Heidegger, 2011, s.31-58).

Bu düşünürler ve daha birçoğu, sanatın doğasını ve insan deneyimiyle olan ilişkisini farklı perspektiflerden ele almış ve anlamlandırmıştır. Sanatın öz ve biçimle olan bağlantısı da tıpkı buradaki gibi çok çeşitlidir, insanlığın sanata olan ilgisi ve anlayışı bu şekilde zenginleşmiştir.

Sanatçı, imgelerini oluştururken duyguları ve düşünceleri doğrultusunda algıya ve kurguya doğru bir dünya yaratmaktadır. Kişisel deneyimler, yaratıcı yöntemler ve ifade yolları, ilham kaynağı olarak önemlidir. "Sanat eseri bir bakıma kişiliğin kurtuluşudur" (Read, 2017, s. 25). İmgeler, algı ve kurgunun yardımıyla izleyiciyle bağ kurabilmektedir. Görsel algının renk, şekil, çizgi ve dokuların ötesinde izleyiciye bırakacağı etki bireysel farklılıklardan kaynaklı değişken olabilmektedir. Dolayısıyla sanatçı, sanatsal üretim sürecini öz ile ilişkilendirerek bazen izleyiciye yorum yapma hakkı verirken bazen de mesajı net bir şekilde vermektedir.

Sanatçı ile çocuğun imgeler oluşturma süreci benzerdir. İkisi de

duyumlarından ve yaşantılarından etkilenerek imgeler oluşturur. İmgesel düşünme yaratıcılığı geliştirmektedir. John Berger'in imge üzerine geliştirdiği düşüncelerini aktardığı 4 bölümden oluşan "The Way of Seeing" serisi önemli bir kaynaktır. Berger'e göre:

"Bir imge, yeniden yaratılmış ya da yeniden üretilmiş görünümüdür. İmge ilk kez ortaya çıktığı yerden ve zamandan -birkaç dakika ya da birkaç yüzyıl için kopmuş ve saklanmış bir görünüm ya da görünümler düzenidir. Her imgede bir görme biçimi yatar. Fotoğraflarda bile. Çünkü fotoğraflar çoğu zaman sanıldığı gibi mekanik kayıtlar değildir. Her bir fotoğrafa baktığımızda, ne denli az olursa olsun, fotoğrafçının sınırsız görünüm olanakları arasından o görünümü seçtiğini fark ederiz. Rastgele aile fotoğraflarında da böyledir bu. Fotoğrafçının görme biçimi konuyu seçişinde yansır. Ressamın görme biçimi bez ya da kağıt üzerine yaptığı imgelerle yeniden canlandırılır. Her imgede bir görme biçimi yatsa da, bir imgeyi algılayışımız ya da değerlendirişimiz aynı zamanda görme biçimimize de bağlıdır'' (Berger, 1995, s. 10).

İmgeler, sanat içinde yeni bir iletişim aracı olarak kabul edildiğinde, insanın zihinsel yetenekleri ve duygusal zenginliği ortaya çıkmaktadır. İmge, insanın farkındalık, sorgulama ve değerlendirme gibi özgün eylemlerinin ifadesidir. İnsan, tarih boyunca kendi ve toplumunun hafızasını oluşturma görevini üstlenmiş ve bu süreçte bilgiyi besleyerek, deha ve estetik çerçevesinde medeniyetler inşa etmiştir.

Sanatçının sözüyle öz ve imgelerin biçim ile bağlantısı bizlere gösterilmektedir. Biçim ile ortaya çıkan üslup bizlere içinde bulunulan kültürü, duygu durumlarını ve daha birçok insana dair olanı anlatma aracı olmaktadır. Sanat bu noktada insanoğlunun en duyarlı dokunuşu haline gelmektedir. Biçim ve öz'le ilgili araştırmaları derinleştirip onların kökenine dair daha çok bilgiye ulaştıkça, tarihin içine sinen birçok bilgi deşifre edilebilecektir.

Sanatın, kendimizi anlama, anlamlandırma adına üstlendiği görevi sonsuza kadar sürdüreceği düşünülmektedir. Geçmişten günümüze insan anlaşılma için ifade üzerine denemeler yapmaktadır. Sanat bu ifade biçimlerinin en saf halini eserler aracılığı ile sağlamaktadır. Biçimin ardında imgeler öz ile iletişim halindedir ve öz, sanatçının eserinde söylem olarak okunmaktadır.

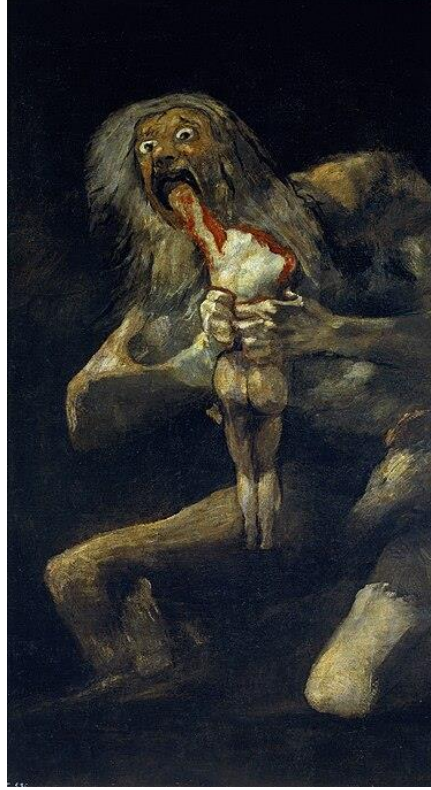
Sanatçı, seçmiş olduğu biçim doğrultusunda özünü bizlere yansıtmaktadır. Bu aşamada rengi, sembolleri belki nesneyi ve hatta boşluğu kullanmaktadır. Bu ilişkilerin okunması sonraki bölümde seçilen çeşitli ressamın eserleri üzerinden yapılacaktır.

3. İMGE VE BİÇİM İLİŞKİSİ ÜZERİNDEN RESİM KARŞILAŞTIRMALARI

Sanat eserinin oluşum aşamasında sanatçının yaratıcı süreçleri etkili olmaktadır. Bu süreçte sanatçının rolünü vurgulayan bir perspektif ile sanat eseri incelenmektedir. “Sanatçının iç gözü görsel dünyayı algılayarak oluşturduğu imgeler, sanat yapıtının oluşumundaki ilk malzemelerdir” (Kara, 2011, s.2). Bu bölümde, Francisco Goya, Peter Paul Rubens, Diego Velázquez, Jan van Eyck, Francis Bacon ve Jenny Saville gibi ustaların eserlerini mercek altına alarak, somut imgelerin sanatçıların farklılık ve yaratıcılık arayışlarında nasıl bir rol oynadığını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, farklılık, her sanatçının imgeleri yorumlama biçimindeki özgünlüğü, yaratıcılık ise bu imgeler aracılığıyla ortaya koydukları yenilikçi yaklaşımları ifade etmektedir. Klasik biçim analizlerinin ötesine geçerek, her bir sanatçının imgelerdeki yenilikçiliğini kültürel ve tarihsel bağlam içinde değerlendirilecektir. Bu süreçte, sanatçıların farklı bakış açıları ve yaratıcı dönüşümleri sayesinde imgelerin sınırlarının nasıl aşıldığını ve sanat tarihinde nasıl özgün bir yer edindiklerini ortaya konulmuştur.

Tablo 1. Peter Paul Rubens, “Oğlunu Yiyen Satürn”, 1636-1638, Yağlı boya, 182.5 cm x 87 cm, Prado Müzesi, Madrid ([http 5](http://www.museo-las-ruinas.com/))

Tablo 2. Francisco Goya, “Çocuklarını Yiyen Satürn” 1819-1823, Duvar sıvası üzerine yağlı boya sonradan tuvale aktarım, 146cm x 83 cm, Prado Müzesi ([http 4](http://4)).

Peter Paul Rubens ve Francisco Goya'nın “Satürn” temasını ele alış biçimleri, iki farklı dönemin sosyo-politik yapısını ve sanatçıların topluma yönelik eleştirel bakışını anlamak için etkili bir karşılaştırma alanı sunmaktadır. Rubens'in Barok dönemde kraliyet ve dini otoritenin gücünü vurgulayan alegorik dili, toplumsal düzen ve otoriteye güçlü bir vurgu yapmaktadır. Goya ise aydınlanma sonrası İspanya'nın savaşlarla şekillenen çalkantılı sosyal yapısını eleştirirken, insan doğasının karanlık yönlerine odaklanarak bireyin içsel çelişkilerini ve yıkıcılığını sorgulayan bir anlatı geliştirmektedir. Eserler, mitolojik bir tema olan Kronos (Satürn)'e dayanmaktadır. Mitolojide, Kronos, kendi çocuklarını yemekle suçlanan bir tanrıdır ve bu bağlamda eserlerde tasvir edilmektedir. “Mite göre Satürn'ün çocuklarından biri, kendisinin babası Caelus'un yerine geçtiği gibi, Satürn'ün yerine geçecekti ve tanrı bunu biliyordu. Satürn bunu engellemek için bütün çocuklarını doğar doğmaz yiyordu” ([http 2](http://2)). Rubens'in “Oğlunu yiyen

Satürn” (Tablo 1) yorumunda Barok dönemin estetik anlayışı ve mitolojik temaları belirgindir. Julius S. Held’in değerlendirmesine göre, Rubens Satürn figürünü, kraliyet güçlerinin ve otoritenin bir simgesi olarak ele almakta ve izleyiciye gücün yapıcı ve yıkıcı yönleri arasındaki ikilemi göstermektedir (Held, 1980). Bu bağlamda Rubens, Satürn mitini sadece bir efsane değil, dönemin ahlaki ve toplumsal değerlerini yansıtan bir metafor olarak kullanmaktadır. Barok dönem sanatı, izleyiciyi otoriteye saygı duymaya, toplumun düzenine katkıda bulunmaya ve kraliyet güçlerinin koruyucu işlevini kabul etmeye yönlendiren bir işlev taşımaktadır. Svetlana Alpers’in yorumuna göre, Rubens’in güçlü figüratif dili, izleyiciyi bu toplumsal mesajlara çekmek için kullanılmakta, Barok sanatta imgenin biçim ve anlamı doğrudan bir mesaj aracı haline getirmektedir (Alper,1995). İspanyol Romantik ressam Francisco Goya, dönemi için avangard olarak tanımlanabilecek bir sanatçıdır. 1819-1823 yılları arasında yapmış olduğu “Çocuklarını Yiyen Satürn” (Tablo 2) tablosu sanatçı duygularının eserin anlatısına yaptığı etkiye iyi bir örnektir. Goya’nın “Satürn” yorumu, Tomlinson’a göre, insan doğasının acımasızlığını ve toplumun birey üzerindeki yıkıcı etkilerini sorgulayan bir yorum olarak öne çıkmaktadır (Tomlinson, 1992).

Henry Sayre’nin Goya üzerine yaptığı analiz de bu karanlık bakışı desteklemektedir; Goya’nın grotesk ve vahşi imgeleri, savaşın ve toplumsal baskının bireyin doğasını nasıl bozduğunu gözler önüne sermektedir (Sayre,1989). Goya’nın yaklaşımı, toplumun bireye olan etkilerini alegorik bir anlatımdan çıkararak, gerçekliğin şiddet dolu yönlerini açığa çıkaran bir simgesel dil kullanmaktadır. Bu anlamda, Goya’nın somut imgeleri izleyiciyi doğrudan sarsmakta, insan doğasının ve toplumsal yapıların yıkıcı doğasını metaforik olmaktan çok bireysel ve ruhsal bir travma olarak hissettirmektedir. Goya, bu tabloyu yaptığı dönemde İspanya siyasi ve toplumsal çalkantılarla uğraşmaktadır. Savaşın yıkıcılığı ve insanın doğasındaki karanlık yönler sanatçının işlerinde köklü değişikliklere neden olmuştur.

Goya, döneminin etkisiyle iç dünyasındaki karanlık ve izolasyonun doğurduğu depresyon ile bu eseri oluşturmuştur. “İktidarını elinden alacakları korkusuyla çocuklarını yiyerek öldüren Satürn gibi, İspanya kralı da iktidarını sarsan kendi vatandaşlarını öldürtmüştür. Satürn krala, Satürn’ün yediği çocukları ise öldürülen İspanyollar’a gönderme yapmaktadır” (Ateş, 2021, s.326). Goya’nın eserini yorumlayıp açıklarken, izleyiciye, kültürel bağlama ve zamanın etkisiyle birlikte farklı anlamlar ifade edebileceği görülmektedir. “Goya, Rubens’in resminden etkilenmiş

ancak ondan çok daha karanlık ve korkunç bir resim ortaya çıkarmıştır. Satürn'ü; Rubens yaşlı bir insan kılığında resmederken Goya ise karanlıkların içerisinden çıkıp öldürme arzusunu dizginleyemeyen çıplak ve uzun saçlı histerik bir yaratık şeklinde resmetmiştir'' (http 3). İki resim aynı konuyu ele almış görünseler de biçim olarak farklılıklar göstererek söylemde tamamen farklı odak noktalarına sahip olduklarını ortaya koymaktadırlar.

Bu iki sanatçının aynı temayı ele alış biçimleri, dönemin sanatsal ifade biçimleri, toplum yapısı ve birey-toplum ilişkilerine dair çarpıcı bir karşıtlık sunar. Rubens'in toplumsal düzen ve otoriteyi yücelten yaklaşımı, Barok dönemin dinsel ve monarşik değerleriyle örtüşürken, Goya'nın eleştirel ve karamsar bakışı, modern dönemin bireyci ve sorgulayıcı bakış açısının yansımasıdır.

Tablo 3. Diego Velázquez, ‘Las Meninas (Nedimeler)’’, 1656, Yağlı boya, 318 x 276, Prado Müzesi, Madrid (http 6).

Tablo 3. Diego Velázquez, ‘Las Meninas (Nedimeler)’’, Detay, 1656, Yağlı boya, 318 x 276, Prado Müzesi, Madrid ([http 6](http://6)).

Sanat tarihinde her dönemin farklı konuları olduğu gibi farklı problemleri olmuştur. Üslup, kültür ve zaman olarak farklı ama biçimsel olarak benzer olan eserleri incelemek biçim ve öz ilişkisinin benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymada önemli örnekler oluşturmaktadır. Barok sanatının İspanya’daki öncülerinden Diego Velázquez ve Kuzey Rönesans sanatının öncülerinden Jan Van Eyck örneklerinin karşılaştırılması güzel bir örnektir.

Diego Velázquez’in 1656 yılında ‘Las Meninas’ (Tablo 3) diğer adıyla ‘Nedimeler’, Barok resim sanatının özellikleri taşıyan ancak sanat tarihinde döneminin ötesinde birçok tartışmaya kapı açan özellikleri ile önemli bir eserdir. Eserde, etkili bir portre ve ışık kullanımı hakimdir. Sanatçı, kraliyet ailesini konu aldığı resmine kendi dahil olmak üzere saray çalışanlarını da eklemiştir. Bu resim konu olarak, kraliyet portreleri, kahramanlık hikayeleri ya da soylu ailelerin tarihi olayları dışında ressamın başka bir söylemi izleyiciye ulaştırma derdinde olduğunun en önemli örneklerinden biridir.

Sanatçı resmini oluşturan öğeleri bir araya getirirken sembolik

anlamalarını kullandığı gibi zaman ve mekân kavramlarıyla ilgili sorgulamalarının okunmasını sağlayan ipuçlarını bizlere sunmaktadır. Ayna'nın resimdeki kullanımını mekân ve zaman kavramının resme nasıl dahil edileceği konusundaki arayışlarda sanatçının en önemli anlatım aracı olmuştur. Ayna'nın yansıtma işlevi bulunduğu zamanın ötesinde hareket ederek izleyiciyi dahi resmin yapıldığı an'a davet etmektedir.

Resmin kendisi arkada kral ve kraliçenin yansıdığı küçük ayna dışında kocaman bir ayna gibidir. "Ressamın gözleri, seyirciyi bakışlarının alanı içine yerleştirdiği anda, onu kavramakta, tablonun içine girmeye zorlamakta, ona hem ayrıcalıklı ve hem de zorunlu bir yer vermekte, onun aydınlık ve görünür yanını yok etmekte ve onu donuk tuvalin ulaşılamaz yüzeyine yansıtmaktadır" (Foucault, 2001, s.30).

Sanatçı zamanın ötesine ulaşma düşüncesini kendine has yöntemlerle izleyiciyle bağ kurarak başarmaktadır. Öz de olan zamansız olma fikri bir tablo aracılığıyla gerçekleşmiştir. Sanatçının var olduğu ve izleyiciyle bağ kurma isteği İspanya'nın kuzeyinde Hollandalı bir sanatçının da kafasını kurcalamıştır. Kuzey Rönesans sanatının öncülerinden olan Jan Van Eyck'in 1434 yılında "Arnolfini'nin Evlenmesi" (Tablo 4) adlı tablosu sanatçının "orada" olmasıyla ilgili söylemin güçlü örneklerinden biridir. Flaman resim sanatının gelişiminde önemli bir rol oynayan usta sanatçı tempera tekniğiyle eserini tamamlamıştır. Ancak kompozisyonda ilginç olan birçok nesne sembolik anlamlarla kompozisyonda yer almaktadır. En ilgi çekici olanı ise kompozisyonun arkasında yer alan büyük bir aynanın varlığıdır.

"Aynanın etrafı dini hikâyeleri konu alan küçük resimlerle çevrilidir. Bu ayna resim içerisinde bir resim daha görülmesine olanak sağlamıştır. Böylelikle ayna, sanatçının da orada olduğunu belgeleyerek resim içerisinde görünenden fazla figür olduğu fikrini uyandırmıştır. Bu yönden bakıldığında mekânı farklı bir açı ile sunduğu yorumu yapılabilir" (Boydaş ve Yıldırım, 2022, s. 1077).

Öz ile ilgili sanatçının eserinde kendini gösterme isteği söz konusudur. Varlığının kanıtı olarak izleyiciyle bağı aynanın üst kısmında "Jan van Eyck buradaydı" yazısıyla sağlamaktadır. Daha sonra ise göz ayna ve gösterdiği yansımaya kayarak sanatçı ile izleyici arasında diyalog başlatmaktadır. Nikah belgesi niteliği taşıyan "Arnolfini'nin Evlenmesi" ve saray ahalisini resmeden "Nedimeler" adlı eser oldukça farklı dönemlere ve koşullara ait sanatçıların olsalar da öz bağlamında sorgulamalar sonucu sanatçılar esere kendilerini dahil etmişler ve zamanın ötesinde izleyiciyle bağ kurmuşlardır.

İki eserde de biçimsel olarak benzer olan nesnelere ile karşılaşmaktadır. Her iki sanatçı da döneminin konularını işlerken belge niteliğinde ipuçları bırakmışlardır. Benzer olan biçimsel öğeler arasında yer alan aynanın kullanımı, esere bir şekilde kendini dahil etme isteği, öz ile ilgili sorgulamaların dönemler ve üsluplar farklı olsa dahi yeni arayışlar peşinde olduklarının kanıtlarıdır.

Öz ile ilgili söylem geliştirme çabası sanatçıyı yeni arayışlara yönlendirmektedir. Saray ressamı dahi olsa sanatçı 'ifade etme' sancısıyla, sezgilerini kurcalayan ve çeşitli ifade biçimleri geliştirmesini sağlayan üretim süreçlerini yönetmektedir.

Tablo 4. Jan Van Eyck, ‘Arnolfini'nin Evlenmesi (Portrait of Giovanni Arnolfini and His Wife)’, 1434, Meşe üzerine yağlı boya, 82,2 cm × 60 cm, Londra Ulusal Galerisi, Londra (<http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/jan-van-eyck-portrait-of-giovanni-arnolfini-and-his-wife>).

Tablo 4. Jan Van Eyck, Arnolfini'nin Evlenmesi (Portrait of Giovanni Arnolfini and His Wife)”, Detay, 1434, Meşe üzerine yağlı boya, 82,2 cm × 60 cm, Londra Ulusal Galerisi, Londra (http 7).

Üslup, kültür ve zaman olarak çok farklı ama özünde otoriteye karşı çıkma isteği olan iki sanatçı ile biçimin farklı ama söylemde aynı olan iki eserin karşılaştırılması konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Diego Velázquez ve Francis Bacon’a ait iki eserin karşılaştırması bu söylemin desteklenmesi için uygun olacaktır. Ressamların yaptığı Papa tabloları, somut bakışın resim sanatında imge yaratmadaki rolünü farklı biçimlerde sergileyen güçlü örneklerdir.

Diego Velázquez, saray ressamı olmasına rağmen otoritenin etrafında dolaşarak kendiyile ve dönemiyle ilgili söz söyleme ve bunu eserlerinde kullanmakta usta bir ressamdır. Francis Bacon, 1909-1992 yıllarında yaşamış ve tıpkı Velázquez gibi kendi döneminin otoritesine karşı söylemleri olan bir sanatçıdır. 1650 yılında, Diego Velázquez, Papa’nın isteği üzerine portresini yapmıştır. “Portre geleneği, kraliyet ailesi, din adamları gibi saygın kişilerin yaşadığı dönemlerdeki genel görünüşleri, karakteristik özellikleriyle birlikte toplumsal konumlarının gelecek

kuşaklara aktarılması amacıyla gerçeğe uygun bir şekilde yapılmasıdır” (Girgin, 2021, 615). Velázquez’in “X. Innocent” (Tablo 5) portresinde Papa, ayrıntılara verilen titizlikle resmedilmiş, bu somut yaklaşım dönemin dini ve toplumsal otoritesine doğrudan bir bakış sağlamıştır (Brown, Painter ve Courtier, 1986). Velázquez, Papa figürünün yüz hatları, giysileri ve mekândaki duruşuyla Papa imgesini detaylandırarak, eserin etkileyiciliğini somut bir gerçeklik çerçevesinde güçlendirmiştir. Brown, Velázquez’in gerçekçiliğinin figürün toplumsal kimliğini belirginleştirdiğini ve bu somut bakışın portreye tarihsel bir anlam yüklediğini belirtmektedir. Velázquez, dönemin portre resim geleneğinin dışında Papa’yı güven verici ve bilge biri özelliklerinden çok; otoriter kurnazlığı ve zeki kişiliğini ortaya koymuştur.

İngiliz dışavurumcu Francis Bacon, 20. yüzyılın en etkileyici sanatçılarından biri olarak kabul edilmekte ve sanatında insanın içsel dünyasını derinlemesine keşfetmektedir. Bacon’ın tuvaleri, insan bedeninin ve ruhunun karmaşıklığını ortaya çıkarırken, hayvan insan karışımı beden çözümlenmeleri, kan motifini sıkça kullanması, sanatında derin sembolik anlamların izini sürmemize olanak tanımaktadır. Francis Bacon, hiçbir zaman boyanmaya cesaret edilmemiş bir şekilde Papa’yı tekrar ele almıştır. Bacon’ın “Velázquez’den Sonra” (Tablo 6) adlı eseri,

Velázquez’in Papa portresini yeniden yorumlayarak onu somut imgelerden uzaklaştırmış, bozulmuş ve soyutlanmış bir biçimde yeniden resmetmiştir. Bacon, Papa figürünü deforme ederek izleyiciye varoluşsal bir kaygı ve korku hissi iletmiştir. John Russell, Bacon’ın Papa resimlerinin içsel huzursuzluk ve korkuyu betimlemek için bir araç olarak soyutlamayı nasıl kullandığını vurgular ve Bacon’ın bu soyut imgelerle bireysel psikoloji ve evrensel bir kaygı arasında bağlantı kurduğunu ifade etmektedir (Russell, 1993). Bacon, Papa’yı sanki demir parmaklıklar arkasında tutmak istemiş gibidir (Köse ve Köse, 2009, s.15).

Bacon, yapmış olduğu birkaç düzine Papa portresi ile grotesk bir anlatım dili kullanmıştır. Velázquez’ in açıkça yapmadığını Bacon tüm çıplaklığıyla göstermektedir. Papa sanki demir parmaklıkların arkasına bir sandalyede cezasını çekmesi için yerleştirilmiştir. İnsan doğasının Papa bile saklanamayacağını en güzel örneğini vermiştir. Aynı söylem, biçim ve netlikte farklılıklarıyla birlikte bize ulaşmaktadır.

Bu iki sanatçının Papa figürünü ele alış biçimleri, somut ve soyut imgelerin izleyici üzerinde yarattığı farklı etkileri göstermektedir. Velázquez’in tarihsel gerçeklik kazandıran somut bakışı, izleyiciye Papa figürünün toplumsal kimliğini aktarırken; Bacon’ın soyutlama yaklaşımı,

figürün psikolojik derinliğini ve varoluşsal kaygıları öne çıkarmaktadır. Bu zıt yaklaşımlar, sanatçıların söylem ve biçim ilişkisini nasıl kullandıklarını ve izleyiciye ilettikleri mesajın niteliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Tablo 5. Diego Velázquez, “Papa Innocent X”, 1650, 140 cm x 120 cm, Yağlı boya, Galería Doria Pamphili, Roma ([http 8](http://8)).

Tablo 6. Francis Bacon, ‘‘Velázquez’den Sonra’’, 1950, Tuval üzerine yağlı boya, 198x137,2 cm, Steven ve Alexander Cohen Koleksiyonu (<http> 9).

Sanatçının varlığının temsili için seçtiği teknik ve yöntem çağdaş sanata kadar katedilen yolu eserler aracılığıyla anlatmaktadır. ‘‘Öz ve biçim ilişkisi, sanat eyleminin varmak istediği tamlık olgusuna kadar devam eder. Sanatın ortaya çıkma gerekçesini oluşturan öz, biçimin form karakterini de belirler. Biçimin yaşadığına dair izler özün hala canlı kaldığına işaretir ve bu alışveriş sürekli’’ (<http> 10). Öz’ün, estetik biçim olarak ifade edilmesinin yanında, kendisinin biçim olarak aktarıldığı kavramsal sanat örnekleri bulunmaktadır. Bu bağlamda sanatçının varoluş sancısının yansımaları sanatı araç olarak kullanıp sayısız biçim ve imge ile karşımıza çıkmaktadır.

Figüratif sanat eserleri üzerinden karşılaştırması yapılan Yves Klein ile Jenny Saville’nin ‘‘beden’’ üzerine olan sanatsal yaklaşımları, imgenin

farklı biçimlerde kullanılıp varoluşsal bir söylemde benzerlik göstermeleri açısından önemli örneklerdir. Sanatçıların, bedeninin sanatsal temsiline yönelik yaklaşımları zıtlık oluşturmaktadır. Yeni gerçekçilik bağlamında eserler üreten Klein, biçimini renk ve teklik üzerine oluşturmaktadır. Klein'in beden kullanımı, bedeni bireysel kimliğin ötesinde evrensel bir varoluşsal simgeye dönüştürmesiyle dikkat çekmektedir. Klein'in eserlerinde görülen bu "Beden Metafizik" yaklaşımı, bedeninin ruhani ve metafiziksel bir boyuta ulaşmasını amaçlayan Fransız düşünürlerin yorumlarına dayanmaktadır. Özellikle Fransız filozof Gaston Bachelard ve Maurice Merleau-Ponty gibi düşünürlerin beden ve mekân arasındaki varoluşsal ilişkiyi vurgulayan çalışmalarında, bedeninin yalnızca fiziksel değil aynı zamanda ruhani bir varlık olarak yorumlanması Klein'in soyut beden izleriyle örtüşmektedir (Bachelard, 1994; Merleau-Ponty, 2002). Bu düşünürlerin, bedeninin ötesinde bir varoluşsal alanı temsil ettiği ve soyut imgeler aracılığıyla bu alanı ifade etmenin bir sanatsal pratiğe dönüştüğü görüşleri,

Klein'in eserlerine önemli bir kuramsal temel sağlamıştır. "Anthropometries" (Tablo 7) serisinde bedenleri mavi boya ile kaplayıp tuval üzerine bastırarak izlerini almaktadır. "1961 yılında bulduğu mavi pigmentli rengeyle çıplak bedenli kadınları boya ile lekeleyerek ve bunları tuval üzerinde bir anlamda fırça gibi kullanarak hafızalarda yer almıştır" (Balseçen, 2018, s.12). Bu bağlamda döneminin sanatçılarından farklı bir biçim kullanarak özün, beden ile ilgili olan ilişkisini ortaya koymuştur. "Klein'in çalışmaları kavramsal sanat, performans sanatı ve çevre sanatının estetik dünyasında kendisini var etmiştir" (Balseçen, 2018, s.12). Üslup olarak oldukça zıt olan Jenny Saville'nin "Branded" (Tablo 8) adlı eserinde, figüratif resmi abjekt olan beden ile resmetmeyi tercih etmiştir. İmge olarak insan bedeninin yüzeydeki yansıması, biçimsel farklılıklar gösterse bile görüntüsel varlığın doğadaki gerçekliğiyle verilmesi söz konusudur. Klein "canlı fırçalar" fikrini kullanarak yaklaştığı bedenlerde benimsediği döneminin yeni ve farklı olan yaklaşımını sergilerken, Jenny ise abjekt olanı tuvale yansıtarak bedenle ilgili olanı yakalamayı hedeflemektedir. Saville, özellikle kadın bedenine odaklanarak, figüratif resim geleneği içinde kalırken devasa boyutlarda ve çarpıcı gerçekçilikte eserler üretmektedir. Bedenin ağırlığını, hacmini ve kusurlarını vurgulayarak toplumsal güzellik normlarına meydan okumakta ve bedeninin kırılabilirliğini ayrıca gücünü bir arada sunmaktadır.

Saville bedeninin toplumsal ve fiziksel gerçekliğini ön plana çıkarırken, Klein bedeninin ruhani ve enerjik bir iz olarak kalıcılığını

araştırmaktadır. Soyut bir söylememin somut olandan kopmayan baskılarıyla -ki bu tekniğin doğası gereği mümkün değildir- anlatımı söz konusu olmaktadır. Her iki sanatçı da bedeninin sanattaki yerini sorgulayarak, izleyicinin beden algısını ve sanatsal deneyimini yeniden şekillendirmektedir. Teknikte ve biçimde ne kadar farklı olsa da iki sanatçının da bedene ait olanı kendi öncü fikirleriyle yansıtmaya düşüncesi imge aracılığıyla güçlü birer anlatı ortaya koymaktadır. Teknik ya da dönem fark etmeksizin imge aracılığıyla kavramının anlatısında imgenin varlıkla olan bağı önemini korumaktadır. Bu bağlamda iki sanatçının benzerlikler ortaya koyduğunu söylemek gerekmektedir.

Tablo 7. Yves Klein, "Untitled Anthropometry", 1960, 199 x 144 cm, Louvre Abu Dhabi Koleksiyonu ([http 11](http://11)).

Tablo 8. Jenny Saville, “Branded”, 1992, Tuval üzeri yağlı boya ve karışık teknik, Charles Saatchi Koleksiyonu, Londra (<http> 12).

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bir ayna, yalnızca yansıttığını mı gösterir, yoksa gerçeğin ötesine geçen yeni bir gerçeklik mi yaratır? Sanat tarihinde, somut imgeler bu soruyu sorgulamamızı sağlayan güçlü araçlar olmuştur. Goya'nın karanlık fırça darbelerinden Rubens'in ihtişamlı kompozisyonlarına, Velázquez'in gizemli aynalarından Jan van Eyck'in gerçekçi detaylarına kadar, her sanatçı somut olanı kendine özgü bir biçimde yorumlayarak yenilik arayışını ve gerçeklik algısını gözler önüne sermiştir. Bu noktada beden de sanatçıların farklı yaklaşımlar sergilediği önemli bir somut imge olarak karşımıza çıkar. Yves Klein, bedeni soyut bir araç olarak kullanarak onu metafizik bir varoluşa dönüştürürken, Jenny Saville, bedeni toplumsal ve fiziksel bir

varlık olarak tüm gerçekliğiyle ele alarak izleyiciye sunmaktadır.

Sanat tarihi, sanatçıların yenilik arayışının ve gerçekliği kendilerine özgü biçimlerde yorumlama çabasının izlerini taşımaktadır. Bu arayışta somut imgeler, sanatçıya hem tanıdık bir zemin hem de sınırsız bir ifade alanı sunmaktadır. Bu bağlamda ele aldığımız farklılık kavramı, imgelerin her sanatçının yorumunda kazandığı özgün anlam katmanlarına odaklanmıştır. Goya ve Rubens'in "Oğlunu Yiyen Satürn" tabloları, aynı mitolojik olayın somut imgeler aracılığıyla nasıl farklı duygusal ve sanatsal etkilere bürünebileceğinin çarpıcı bir örneği olmuştur. Rubens, Barok üslubun ihtişamına yakışır bir biçimde dramatik ve hareketli bir kompozisyon kullanırken Satürn'ü idealize edilmiş bir tanrı figürü olarak vermektedir. Goya ise, karanlık ve kasvetli renk paleti, grotesk figür tasvirleri ve derinlikli arka planıyla izleyicide içsel bir dehşet duygusu uyandırmaktadır. Bu noktada yaratıcılık, Goya'nın mitolojik bir figürü insan ruhunun karanlık dehlizlerini yansıtmak için nasıl kullandığını gözler önüne sermektedir. Benzer şekilde, Velázquez'in "Nedimeler" ve Jan van Eyck'in "Arnolfini'nin Evlenmesi" tablolarındaki ayna metaforu, farklılık ve yaratıcılık kavramlarını ele almak için bir başka çarpıcı örnek olmuştur. Van Eyck'in ayna kullanımı, izleyiciyi sahneye tanık olarak dahil ederken belgesel bir gerçeklik hissi uyandırmaktadır. Velázquez ise aynayı, kral ve kraliçenin kompozisyona dahil edilmesini sağlayarak iktidarın sembolik bir temsili olarak kullanmakta hatta çalışmanın belkide bir ayna olması niteliğiyle resme konunun izleyici olması söz konusu olabilmektedir. Velázquez'in "Papa Innocent X" adlı eseri ile Bacon'ın "Velázquez'den Sonra" adlı eseri, imgede Papa figürünü resmetmelerine rağmen yaşadıkları dönemin getirdiği biçim olanakları ile söylemlerini geliştirmişlerdir. Papa figürü ile ilgili söylemin benzerliği dikkat çekerken, biçimsel olarak çağın gereklilikleri ile zıt bir plastik anlatım yöntemi kullanmışlardır. Klein, bedenini soyutlama yöntemi ile varoluşsal bir imgeyi ortaya koyarken, Saville ise bedeni varolduğu gibi ortaya koymak istemiştir. Klein, bedeni kendi söylemleri ile ele alırken soyutlamaya çalışsa dahi imgeden tamamen uzaklaşmamıştır. Klein, bedeni bir iz ve soyutlama aracı olarak ele alırken; Saville, bedeni toplumsal ve psikolojik bir varlık olarak abjekt kavramı boyutunda ele alır.

Sonuç olarak, sanatçıların, imgeleri ele alış biçimlerinin yalnızca temsili düzeyde değil, aynı zamanda psikolojik, toplumsal ve felsefi düzeylerdeki yenilikçiliği de ele aldığı görülmektedir. Klasik biçim analizlerinin ötesine geçerek, her bir sanatçının imgelerdeki yaratıcılığını kültürel ve tarihsel bağlam içinde değerlendirildiği görülmektedir.

Dolayısıyla sanat eserlerinin birbiriyle iletişim kurma ve etkileşimde bulunma yeteneği, imge ve biçimin bütünselliğini göstermektedir. Öyle ki sanatçının, varoluşsal arayışının bir yansıması olarak ortaya çıkan dil, evrensel boyutu da sergilemektedir. Sanatçıların farklı bakış açıları ve yaratıcı dönüşümleri sayesinde imgelerin sınırlarının nasıl aşıldığını ve sanat tarihinde nasıl özgün bir yer edindikleri saptanmıştır. İncelenen eserlerdeki imgenin kullanış biçimleri, eserin anlam ve etkisini arttırmaktadır. Sanat eserlerindeki öz, biçim ve imge üçlüsü, sanatın evrensel ve zamansız niteliğini ortaya koymaktadır. Sanatçılar, bu ilişkiyi ustalıklarla dengeleyerek, insanlık tarihine derinlemesine bir anlam katmaya devam etmektedirler.

5. SUMMARY

This research presents an analysis of the perspectives of artists from different periods in the context of the use of images and the relationship between form and image in art. As the artist conveys their images through their work, they enrich their expression by transferring emotions and thoughts into their discourse. Considering the different periods in which the artists lived, this study explores the similarities in form or image and examines what distinguishes them. The focus is on the importance of distinctive conditions in the expression of painting, as well as the presence of similar discourses. While the psychological depth of the differences in Peter Paul Rubens and Francisco Goya's depictions of Saturn is highlighted, the similarity of the image is conveyed through its different treatment across periods. The use of the mirror metaphor in Diego Velázquez's *Las Meninas* and Jan van Eyck's *The Arnolfini Portrait* serves as a striking example of creativity, conveying depth within the context of the subject. Velázquez's *Portrait of Pope Innocent X* and Francis Bacon's *Study after Velázquez's Portrait of Pope Innocent X* establish a connection through the similarity of discourse in the changing interpretations of the Pope image over time. The body image, as addressed by Yves Klein and Jenny Saville from different periods, demonstrates similarities in their departure from traditional perspectives. Klein's abstraction of the body as an existential image and Saville's depiction of the female body with its imperfections illustrate how the body image is approached innovatively. Selected paintings from different periods highlight how images and forms have transformed over time, with each artist pushing the creative boundaries of their era and leaving lasting marks, underscoring the importance of the topic. Thus, the essential

discourses, the presence of form and image in the examined artworks, signify a universal language and demonstrate the depth of meaning layers. In evaluating the journey of understanding, interpretation, and creation in art, the communication between images behind form is highly valuable. Through the forms they choose, artists convey their discourses, making similarities perceptible. The images and forms in selected paintings from the history of art not only show us their unique actions through their similarities and differences but also enable access to various insights. This relationship, established through the discourses of form and image, allows for diverse readings. When evaluating the scope of the research, it becomes clear that the ways artists approach images reflect not only representational levels but also innovations in psychological, social, and philosophical dimensions. Ultimately, this research shows that the relationships established through artists' works create layers of meaning and reaffirm the depth of the art of painting.

6. KAYNAKLAR

- Alpers, S. (1995). *The making of Rubens*. Yale University Press.
- Altet, X. B. I. (2006). *Sanat tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Aristoteles. (1987). *Poetika*. (Çev: İ. Tunah). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bachelard, G. (1994). *The poetics of space*. (Çev. Maria Jolas). Beacon Press.
- Bayav, D. (2009). Resim sanatında ve sanat eğitiminde imge. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 105-122.
- Berger, J. (2013). *Görme biçimleri*. (Çev:Yurdanur Salman), (19. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Boydaş, O. ve Yıldırım, G. (2022). Jan Van Eyck, Diego Velazquez ve Eduoard Manet'nin eserlerinde ayna kullanımına dair bir inceleme. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, (Issn:2630- 631X) 8(60): 1074-1081.
- Brown, J. (1986). *Velázquez: Painter and courtier*. Yale University Press.
- Erinç, S. (2004). *Resmin eleştirisi üzerine*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Foucault, M. (2001). *Kelimeler ve şeyler*. (Çev. M. A. Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi.
- Girgin, F. (2021). Diego Velazquez'in Papa X. İnnocent'in portresi adlı eseri bağlamında sanatta yineleme. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (22), 613-642. <https://doi.org/10.29029/busbed.929729>.
- Gombrich, E. H. (1987). *Sanatın öyküsü*. (Çev. E. Erduran ve Ö. Erduran). (3.Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hegel, G. W. F. (2012). *Estetik, güzel sanatlar üzerine dersler* (Cilt I) (T. Altuğ, H. Hünler, Çev.). İstanbul: Payel Yayınları.

- Held, J. S. (1980). *The oil sketches of Peter Paul Rubens: A critical catalogue*. Princeton University Press.
- Heidegger, M. (2011). *Sanat eserinin kökeni*. (Çev. Fatih Tepebaşı). Ankara: De Ki yayınevi.
- http 1. Türk Dil Kurumu. Türk Dil Kurumu Sözcükleri: <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 12.02.2024).
- http 2. Wikipedia katılımcıları (2024). Çocuklarını Yiyen Satürn. Vikipedi, Özgür Ansiklopedi:https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C3%87ocuklar%C4%B1n%C4%B1_Yiyen_Sat%C3%BCrn&oldid=32002868. (Erişim tarihi: 25.03.2024).
- http 3. FRANCISCO DE GOYA'NIN BAŞYAPITI: ÇOCUKLARINI YİYEN SATÜRN: <https://hoghheim.com/blogs/sanat-tarihi/goya-cocuklarini-yiyen-saturn> (Erişim Tarihi: 25.03. 2024).
- http 4. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87ocuklar%C4%B1n%C4%B1_Yiyen_Sat%C3%BCrn (Erişim Tarihi: 27.03.2024).
- http 5. https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Rubens_saturn.jpg (Erişim Tarihi: 26.03.2024).
- http 6. [https://tr.wikipedia.org/wiki/Nedimeler_\(tablo\)#/media/Dosya:Las_Meninas,_by_Diego_Vel%C3%A1zquez,_from_Prado_in_Google_Earth.jpg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Nedimeler_(tablo)#/media/Dosya:Las_Meninas,_by_Diego_Vel%C3%A1zquez,_from_Prado_in_Google_Earth.jpg) (Erişim Tarihi: 29.03.2024).
- http 7. https://tr.wikipedia.org/wiki/Arnolfini%27nin_Evlenmesi#/media/Dosya:Van_Eyck_-_Arnolfini_Portrait.jpg (Erişim Tarihi: 01.04.2024).
- http 8. https://es.wikipedia.org/wiki/Inocencio_X_%28Vel%C3%A1zquez_%29_#/media/Archivo:Retrato_del_Papa_Inocencio_X._Roma,_by_Diego_Vel%C3%A1zquez.jpg (Erişim Tarihi: 01.04.2024).
- http 9. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/8/81/Study_after_Vel%C3%A1zquez-Francis_Bacon-.jpg (Erişim Tarihi: 01. 04.2024).
- http 10. Ergün, D. Sanatta öz ve biçim, (2014) <https://www.aydinlik.com.tr/haber/sanatta-oz-ve-bicim-185077> (Erişim Tarihi: 26.03. 2024).
- http 11. [https://www.yvesklein.com/en/ressources/index?sb=serie&sd=asc&rt\[\]=322#/en/ressources/view/artwork/881/untitled-anthropometry?rt\[\]=322&sb=serie&sd=asc](https://www.yvesklein.com/en/ressources/index?sb=serie&sd=asc&rt[]=322#/en/ressources/view/artwork/881/untitled-anthropometry?rt[]=322&sb=serie&sd=asc) (Erişim Tarihi: 01.04.2024).
- http 12. <https://www.mutualart.com/Artwork/Branded/32B6EFF463C078FB> (Erişim Tarihi: 01.04.2024).
- Kaçmaz Ateş, Ö. (2021). Goya'nın kara resimleri ve "köpek" adlı resminin analizi. *Sanat Dergisi* (37). 317-336. <https://doi.org/10.47571/ataunigsfd.874505>.
- Kant, I. (2011). *Yargı yetisinin eleştirisi*. (Çev.: Aziz Yardımlı). Ankara: İdea Yayınları.
- Kara, D., (2011). Sanat yapıtının oluşum süreci. *Art-E Sanat Dergisi*. 4(8). 1-5. <https://doi.org/10.21602/sgsfsd.35491>.
- Köse, O. ve Köse, A. (2009). “Bir düşünür-bir kavram”, “üç resim-bir ressam” ve “bir imge”: Kötü. *Art-E Sanat Dergisi*. 2(3). 1-20.
- Kutup, N. (2010). İnternet ve sanat, yeni medya ve net. art. *Akademik Bilişim*. 10(9).
- Merleau-Ponty, M. (2002). *Phenomenology of perception*.(Çev. Colin Smith),

Routledge.1

Nietzsche, F. (2014). *Müziğin ruhundan tragedyanın doğuşu*. (Çev. İsmet Zeki Eyuboğlu). (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 10.

Platon. (2002). *Devlet*, (Çev: Hüseyin Demirhan), İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Read, H. (2017). *Sanatın anlamı* (2. Baskı). (Çev. N. Asgari). İstanbul: Hayalperest.

Russell, J. (1993). *Francis Bacon*. Thames and Hudson.

Sayre, H. (1989). *The visual text of Francisco Goya's Disasters of War*. Rutgers University Press.

Tomlinson, J. A. (1992). *Francisco Goya: The last carnival*. Yale University Press.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Burak YAVUZYILMAZ %45, Rıdvan COŞKUN %30, Elif Gül KURT %25.

Gönderim Tarihi: 28.02.2024

Kabul Tarihi: 06.08.2024

ARDAHAN İLİ ALEVÎ-BEKTAŞÎ VATANDAŞLARIN DİNÎ UYGULAMALARINDAKİ FIKHÎ DAYANAKLAR

Fiqh Basis in the Religious Practices of Alevî-Bektaşî Citizens of Ardahan
Province

Taha YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi; Ardahan Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
tahayilmaz1981@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9503-3937

Mehmet Emin KALGI

Doç. Dr.; Ardahan Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
mehmet.emin.63.21@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6999-5059
Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz Bu çalışma Ardahan ili Damal ilçesinde yaşayan Alevî-Bektaşî vatandaşlarımızın dinî uygulamalarındaki fikhî dayanakları ele almaktadır. Bu sebeple çalışma hazırlanırken Ardahan ili Damal ilçesinde yaşayan Alevî-Bektaşîlerin tarihi arka planı, din adamı olgusu, dinî inançları ve diğer dinî pratiklerinden olan namaz, oruç, zekât, hac, kurban, cenaze töreni, cem gibi hususlar katımlı gözlem, görüşme, doküman, söylev analizi ile sosyal gerçeklik ve doğal ortamda bilimsel bir bakışla derinlemesine incelenmiştir. Çalışmada şahıslar dinî inanç olarak kendilerini nasıl ifade etmişler ise o şekilde ele alınmıştır. Ayrıca dinî pratiklere dair nasıl bir anlam ve tezahür içinde olmuşlar ise o doğrultuda bir çalışma desenlemesi yapılmıştır. Alevî dedeler ve Alevî-Bektaşî vatandaşlar kendileri ile yapılan söyleşilerde kendilerinin Alevîliği İslâm'ın içinde bir dinî inanç olarak gördüklerini ancak Alevîliğin İslâm'ın farklı bir yorumu olduğunu beyan etmişlerdir. Onlara göre Alevîlik, Hak-Muhammed-Ali yolunun kırklar meclisinde olgunlaşmış ve peygamberliğin son bulmasından sonra on iki imam geleneğiyle velayet şeklinde devam etmiştir. Tarihi arka planı çerçevesinde ise Alevîlik, göçebe Türk oymaklarının İslâm'ı benimsemeye başladığı X. yüzyıldan günümüze kadar devam eden uzun süreci kapsar. Bu tarihi süreç Asya bozkırlarından Anadolu'ya oradan da Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye'nin kuruluşuyla birlikte günümüze kadar devam etmiştir. İnanç mozaiki bakımından Alevîlik-Bektaşîlik içinden geçtiği sürece bağlı olarak İslâm inancı ile önceki bazı inanç ve anlayışları mezçetmiş, bağdaştırıcı bir karakter sergilemiştir. Bu bağdaştırıcı karakter kendini Hak-Muhammed-Ali üçleri ile formülize etmiştir. Hak kavramı ile her şeyin Allah'ın tecellisi olduğuna inanılmış, Muhammed-Ali ile de nübüvvet ve velayet olgusuna gönderme yapılmıştır. Alevî-Bektaşî geleneğine dair bu genel bilgilere dayanarak Ardahan ili Damal Alevîlerinin özeldeki dinî uygulamalarının fikhî dayanaklarını ortaya koymak amacıyla bu çalışma yapılırken, önceden Alevîlik-Bektaşîlik hakkındaki dinî hususları kapsayacak şekilde sorular hazırlanmış ve bu sorular muhataplara yöneltilerek bu çerçevede çalışma yürütülmüştür. Böylece Ardahan özelinde Alevîlik-Bektaşîliğe dair yazılı bir gelenek oluşturulmaya çalışılmıştır. Alevîlik ve Bektaşîlik önemli bir sosyal gerçeklik olduğu için bu alanda bir çok çalışma bulunmakla birlikte Adahan ili özelinde bu çalışma bir ilk olma özelliğini taşımaktadır. Dolayısıyla

Ardahan ili çerçevesinde yaptığımız bu alan çalışması ile Alevî-Bektaşîlikteki dinî kavram ve dinî pratikler ele alınmış ve bu çalışma yapılırken diğer Alevî ve Bektaşî ana kaynakları çerçevesindeki değerlendirmelere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Alevîlik, Bektaşîlik, İbadet, Dayanak.

Abstract This study deals with the fiqh basis in the religious practices of our Alevi-Bektashi citizens living in Damal district of Ardahan province. For this reason, while preparing the study, the historical background, the phenomenon of clergy, religious beliefs and other religious practices of the Alevi-Bektashis living in Damal district of Ardahan province, such as prayer, fasting, alms, pilgrimage, sacrifice, funeral ceremony, cem, etc. were collected through participatory observation, interviews, documents, Social reality and natural environment were examined in depth with a scientific perspective through discourse analysis. In the study, individuals were handled as they expressed themselves as religious beliefs. In addition, a study design was made in line with the meaning and manifestation of religious practices. In the interviews conducted with them, Alevi dedes and Alevi-Bektashi citizens stated that they saw Alevism as a religious belief within Islam, but that Alevism was a different interpretation of Islam. According to them, Alevism matured in the council of forties of the path of Hak-Muhammad-Ali and continued in the form of guardianship with the tradition of the twelve imams after the end of the prophethood. Within the framework of its historical background, Alevism covers a long process that continues from the tenth century, when nomadic Turkish tribes began to adopt Islam, until today. This historical process continued from the Asian steppes to Anatolia and from there to the present day with the establishment of the Seljuks, Ottomans and Turkey. In terms of belief mosaic, Alevism-Bektashiism, depending on the process it went through, combined the Islamic belief with some previous beliefs and understandings and displayed a syncretic character. According to them, Alevism matured in the council of forties of the path of Hak-Muhammad-Ali and continued in the form of guardianship with the tradition of the twelve imams after the end of the prophethood. While this study was carried out in order to reveal the fiqh basis of the private religious practices of the Damal Alevis of Ardahan province, based on this general information about the Alevi-Bektashi tradition, questions were prepared in advance to cover religious issues about Alevism-Bektashiism and these questions were directed to the interlocutors and the study was carried out within this framework. Thus, an attempt was made to create a written tradition about Alevism-Bektashiism in Ardahan. Since Alevism and Bektashism are important social realities, there are many studies in this field, but this study is a first in Adahan province. Therefore, with this field study we conducted within the framework of Ardahan province, religious concepts and religious practices in Alevi-Bektashiism were discussed, and evaluations within the framework of other Alevi and Bektashi main sources were also included during this study.

Keywords: Islamic Law, Alevîsm, Bektashism, Worship, Awareness

1. GİRİŞ

Tarihi arka planı bakımından Alevîlik, göçebe Türk oymaklarının İslâm'ı benimsemeye başladığı X. Yüzyıldan başlayıp günümüze kadar devam eden uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır (Koca, 2012, s. 41/480-482). Asya'nın steplerinde başlayan bu süreç Anadolu'ya, oradan da Balkanlar'a kadar uzanmıştır (Taşağıl, 2012, s. 41/467-474). Bu süreç Selçuklu ve Osmanlı devletinin akabinde Osmanlı bakiyesi Türkiye'nin

kuruluşuyla devam etmiştir. İnanç yapısı bakımından Alevîliğin, içinden geçtiği sürece bağlı olarak İslâm inancı ile önceki bazı inanç ve anlayışların mezcedildiği bir kombinize sunum olduğu görülmektedir. İçinde eklektik unsurlar barındırmaktadır (Özaydın, 2012, s. 41/474-480). Hak-Muhammed- Ali şeklinde üçlü bir ifadeyle kendi söylemini ortaya koymuştur. Hak kavramıyla her şeyin tecellisi olan Allah'ı, Muhammed ve Ali ile de nübüvvet ve velayeti formülize etmişlerdir. Alevîlik üzerine yapılan incelemelere bakıldığında bu toplulukların teolojik bir ayrışmadan ortaya çıkmadığı görülmektedir. Alevî olan eski göçebe Türklerin başlarına kızıl külah takmaları sebebi ile bu gruplar kızıl baş olarak tarif edilmiştir. İslâm dininin inanç ve ahlak boyutunu aldıkları fakat göçebe yaşadıkları için yerleşik hayatı gerektiren ibadetlerin ve cami içinde cemaat şeklinde kılınan namazın daha çok zikir şeklinde bir formla yapıldığı rivayetleri bulunmaktadır. Tarihsel olarak Alevîlik, Türk-İslâm tarihinin bir parçası olarak kabul edilmiş, günümüzün de önemli bir sosyal gerçeği olarak görülmüştür (Bozkuş, 2006, s. 23).

Ardahan, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kuzeydoğusunda yer alan, kısmen karasal iklimin kısmen de Karadeniz ikliminin hâkim olduğu, nüfus ve yüzölçümü açısından Türkiye'nin en küçük il merkezidir. Farklı etnik, kültürel ve dinsel grupları içinde barındırmaktadır. Bu kültürel ve dinî mozağin bir yansıması olarak Damal ve Hanak ilçelerinde yoğun olarak Alevîler yaşamaktadır. Bunun dışında Ardahan merkez ve Göle ilçesinin bazı köylerinde de Alevîler yaşamaktadır. Burada yaşayan Alevîler kendilerini Türkmen olarak tanıtmaktadır (Üzüm, 2020, s.15). Biz de bu araştırmamızla Ardahan ilinde ve çevresinde yaşayan Alevî-Bektaşîlerin geleneksel olarak yaptığı dinî uygulamaların fikhî dayanaklarını ortaya koyarak toplumda sosyo-psikolojik ve tarihi farkındalık oluşturmayı hedefledik. Bu gruplar hakkında toplumdaki diğer bireylerin sağlıklı bir bilgiye sahip olması için bu grupların dinî dayanaklarının bilinmesi ve özellikle de İslâm Hukuku alanındaki dayanaklarının ortaya konulması gerekir (Orman, 2019, s. 59-66).

Orta Asya steplerinden İslâm inancını yaymak için Anadolu'ya gelen ilk Türkler ve onların bir yansıması olan Alevî-Bektaşîler daha önceki sosyal yaşam tezahürlerini de terk etmeyerek sözlü geleneğe önem vermişlerdir (Ocak, 2020, s. 45). Sözlü geleneğin içeriğini de İslâm dininin mesajlarıyla şekillendirerek kendine özgü dinî bir irşat metodu oluşturmuşlardır (Coşkun, 2021, s. 65-68). Bu irşadın pratikteki dinî uygulamalarının fikhî dayanağı insanlar tarafından önemsenmektedir. Bu

dayanakları tespit edip İslâm fıkıh geleneğiyle örtüştürmek toplumda yanlış algıları giderecek ve sosyo-psikolojik bir farkındalığın oluşmasına sebep olacaktır. Çalışmamızda Ardahan'daki Alevî-Bektaşîlerin dinî uygulamalarındaki fikhî dayanaklarını akademik bir disiplin ve teorik bir derinlikle anlatmayı amaçladık. Onların inanç ve ibadet pratiklerini ortaya koyarken fikhî dayanaklarını bilimsel ve objektif olarak tespit edip ortaya koymak son derece önemlidir. Bu bakımdan Ardahan ilinde bulunan Alevî-Bektaşî vatandaşların akidelerinin ve dinî uygulamalarının doğru anlaşılmasının onlarla toplumsal ilişki kurulmasına da olumlu katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Toplumsal yaşam alanlarında bireylerin birbirlerini dinî açıdan değerlendirmelerinde doğru bilgi çok önemlidir. Bundan dolayı bu çalışmada sahih ve doğru bir bilgi iklimi oluşturarak bireylerin ilişkilerine sağlıklı bir bakış açısı kazandırılmak istendi. Bu çerçevesinde Damal ilçesinde birçok köyü ziyaret ederek bu amaç doğrultusunda araştırmalar yapıldı. İlk olarak bu çalışmanın sağlıklı yürümesi için bölgede dinî kanaat önderi olan ve toplum tarafından Alevîlik hakkında en bilgili olduğu düşünülen, kendilerine “dede” diye hitap edilen kişilerle görüşüldü. Ayrıca birçok defa Damal ilçe merkezinde yer alan cem evi ziyaret edilerek dinî ritüelleri izlendi. Yine bu çerçevede insanların toplu olarak bulunduğu kahvehaneler ziyaret edilerek gözlemci katılım ve karşılıklı mülakatlar yapıldı. Dinî merasimlerden olan cenaze ve nikâh törenlerine katılım sağlandı. Ayrıca araştırma kapsamında muhataplarımıza Alevîlik ve Bektaşîlik hakkında önceden belirlediğimiz sorular soruldu. Dedelerle yapılan soru-cevap şeklindeki söyleşiler beş saat sürdü. Toplumda, Alevîlikle ilgili sorular sorulduğunda dini kanaat önderleri olan dedelere bu hususta yönlendirildiği için daha çok dedelerden bilgi alınmaya çalışıldı. “Damal Cem Evinin” resmi dedesi olan Ali Ekber Çari ile birçok görüşme sağlandı. Dedenin, Alevîlik geleneğinde adap ve erkân üzerine yazdığı kitaptan da ayrıca yararlandı. Araştırma kapsamında Damal Alevîliği hakkında yazıya geçirilen bilgiler kitâplardan elde edilen bilgiler olmayıp daha çok gözlemci katılım, mülakat ve anket soruları sonucunda elde edilen bilgilerin literatürle karşılaştırılması sonucu oluşan bilgilerdir. Bu bilgiler şifâhî geleneğe dayalı literatür olarak halk tarafından kabul edilmektedir. Elde edilen bilgiler ayrıca nitel yöntem tekniği kullanılarak metin analizi şeklinde yine karşılaştırmaları yapılarak sentezlenme yönüne gidildi.

1. ARDAHAN İLİ ALEVÎ-BEKTAŞÎ VATANDAŞLARIMIZIN DİNÎ UYGULAMALARINDAKİ FİKHÎ DAYANAKLAR

Alevîlik, Türk-İslâm tarihinin bir parçası olduğu kadar, günümüzün önemli bir sosyal gerçekliği olarak da toplumsal hayatta yerini almaktadır. Alevî terimi, İslâm kültür tarihinde Hz. Ali'nin soyundan gelenler manasında, ayrıca siyasi, tasavvufî ve itikadî anlamda kullanıla gelmiştir. Alevîliğin, İslâm toplumları içinde bilinen bir yeri vardır (Ocak, 1989, s. 2/368-369; Işık, 2024, s. 25-27). Bu gerçekliğe dayalı olarak günümüzde ve daha önce birçok akademik yayın hazırlanmış, popüler nitelikte birçok çalışma yayımlanmıştır ve yayımlanmaya devam etmektedir. Ancak bu çalışmalar doğal olarak konunun bir yönüne odaklandıkları için resmin tamamını ortaya koymakta yetersiz kalabilmektedir. Dolayısıyla yapılan çalışma ile bugüne kadar değinilmeyen bir konu ele alındı. Damal Alevîlerinin fikhî dayanakları ele alınarak konu bu perspektiften de irdelendi. Bu bakımdan konunun anlaşılması amacıyla öncelikli olarak Damal Alevîlerinin tarihi arka planı ele alındı. Daha sonra Alevîliğe özgü diğer dini hususlar ortaya konuldu.

2. DAMAL ALEVÎLERİNİN TARİHİ ARKA PLANI

Tarihte, Alevîlik bölgelere ve dönemlere göre farklı isimlerle ifade edilmiştir (Ertit, 2023, s. 1-8). Sosyokültürel yapı olarak on asırlık uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. Göçebe Türklerin Müslüman olmasıyla başlayan ve devam eden bu süreçte Alevîlik günümüze kadar kimliğini koruyarak gelmiştir. Çeşitli bölgelerde farklı hükümdarlıklar halinde yönetilen Türkler, Müslümanlarla ilk defa Hz. Ömer döneminde Horasan, Toharistan ile Kafkasya bölgelerine yapılan akınlar sonucunda karşılaşmıştır (Esin, 1978, s. 11-17). Emevîler döneminde aralarında Kabul, Belh ve Büst'ün de bulunduğu birçok şehir ele geçirilmiştir. 665'te Sind, 678'de ise Mâverâünnehir bölgelerinde fetihler gerçekleştirildi. 750 de ise Abbasîler zamanında yeni şehirler kurulmuş, Türkler askeri kabiliyete sahip olduğu için Müslüman olan Türkler buralara yerleştirilmiştir (Yıldız, 1976, s. 32-45). Müslümanlarla Çinliler arasında meydana gelen 751 yılındaki Talas savaşında Türkler Müslümanların tarafında yer almış ve sonrasında ise Müslümanlık Türk boyları arasında hızla yayılmaya başlamıştır (Özaydın, 2012, s. 41/474-480).

Halife Mehdî-Billâh (ö. 785) İslâm'ı yaymak amacıyla Soğd, Üsrüşene, Karluk, Dokuz Oğuz (Uygurlar) vb. bölgelerdeki Türk hükümdarlarına elçiler göndermiştir. Me'mun (ö. 833) halktan Müslüman

olanları ödüllendirmiş, Mu'tasım-Billâh ise (ö. 842) çeşitli Türk kavimlerinden asker temin etmiştir. Bu yolla Mâverâünnehir halkının büyük bölümünün Müslüman olması sağlanmıştır. Karahan devletinin (840-1212) Müslüman olmasıyla Türkler hükümdar Saltuk'u takip ederek İslâm dinini seçmişlerdir. Müslüman olan Türkler bazı âlim ve sufilerden İslâm'a dair bilgi edinmiştir (Yıldız, 1988, s. 1/31-48).

Müslüman olan Türkler daha çok göçebe olarak yaşamaktaydılar. Göçebeliliğin kendine özel bir yaşam tarzı vardı. Ayrıca göçebe Türklerin geçim kaynağı daha çok hayvancılıktı. Kışlık ve yazlıklarda devamlı olarak hayvanlarını otlattıkları için bu yaşam tarzına uygun kendilerine özgü bir hayat tarzı oluşmuştu. Bu bakımdan yazın sosyal hayat yok denecek şekilde durağan, kışın ise düğünler, âdetler, merasimler ve eğlenceler yapılarak aktif geçirdi. Bilgiye dayalı bir İslâm anlayışının oluşması uzun süreceği için daha çok gönül dili kullanılarak bu göçebe toplulukların İslâm'a girmesi sağlanmıştır (Tanyu, 1986, s. 67-74; Oytan, 1988, s. 11-23). Dolayısıyla göçebe Türkler'in İslâm anlayışı üzerinde durulurken bu noktaların ele alınması gerekmektedir. Alevî-Bektaşî düşüncesinin bir anlamda ilk dönemini oluşturan göçebelilik ortamında yaşayan halk, mevcut yaşam şartlarının zaruri bir sonucu olarak basit ve yüzeysel bir İslâmî anlayışa ulaşmış ve bu düşüncüyü hayata geçirmeye çalışmıştır. İslâmî yaşamın göçebe Türkler içinde yayılmasında etkin rol oynayan mistik akımlar da olduğu için daha çok sevgi diline vurgu yapılmıştır (Günay-Güngör, 2007, s. 23-67). Bu çerçevede Yesevîlik, Vefâîlik, Haydarîlik ve Kalenderîlik öncü rol oynamıştır. XIII. Yüzyılda kendisine bağlı Bektaşlı oymağıyla birlikte Horasan'dan Anadolu'ya gelerek Sulucakarahüyük'e zâviyesini kuran Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271) de bu konuda önemli bir misyon görevi görmüştür. Yapılan bilimsel araştırmalarla onun kaleme aldığı düşünülen Vilâyetnâme, Makâlat, Kitâbü'l-Fevâid ve Şerh-i Besmele gibi eserlerin de Alevî-Bektaşî geleneğin yazılı kaynakları olarak bu düşüncenin Anadolu coğrafyasında yayılmasına büyük etki ettiği de bir gerçektir. Geyikli Baba, Aslan Baba, Abdal Mûsâ ve Balım Sultan da yine bu geleneğe önemli şahsiyetler olarak görülmektedir. Durum bu olmakla birlikte Alevî-Bektaşî geleneği daha çok sözlü rivayete dayanmaktadır (Ocak, 1992, s. 5/373-379).

Bu açıdan yaşadıkları sosyal hayatın bir gereği olarak kitabî İslâm'dan belli ölçülerde uzak olan bu göçebe Türk toplulukları daha çok sözlü geleneğe İslâm'ı öğrenmişlerdir. Sözlü geleneğin doğası olarak zamanla değişmesi de tabii olarak mümkündür. XI. Yüzyılın ikinci yarısının başından itibaren Anadolu'ya askerî akınlar düzenleyen Türkler, 1071 Malazgirt zaferine kadar Bizans'ın doğu sınırına öncü kuvvetler olarak

yerleşmişlerdir. Erzurum, Erzincan, Malatya, Sivas, Kayseri, Konya gibi belli başlı şehirler oluşmuştur. İnallı, Dânişmendli, Dulkadirli, Bayburtlu, Maraşlı, Bozdağlı, Akçakoyunlu, Karakeçeli, Dünderli, Karahisarlı, Tecirli, Osmanlı vb. adlar altında boy ve oymaklar XIII. Yüzyılda Karahıtaylar'la Hârizmşahlar arasındaki mücadele ve Moğol istilası sonucunda Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Türklerin baş giysisi olarak kızıl börk takmaları da onlara kızıl baş denilmesini sağlamıştır. Yerleşik hayata geçene Bektaşî, göçebe hayatı tercih edenlere de kızıl baş denildiği de yine tarihi kaynaklarda zikredilmiştir (Merçil, 1991, s. 3/138-143).

Yapılan görüşmelerde Damal Alevîlerinin tarihi arka planı irdelendiğinde edinilen bilgilere ve anlatılanlara göre Damal Alevîleri, Türklerin Oğuz boyundan olan Dulkadiroğullarına bağlı gruplar halinde Malatya, Kahramanmaraş, Erzincan ve Tunceli topraklarında ikamet etmişlerdir. Osmanlı döneminde Dulkadiroğulları beyliğinin topraklarına el konulmasından sonra Azerbaycan tarafına gitmek için yola çıkan bu grupların Damal mevkiine kadar gelerek buraya yerleştikleri söylendi. Yapılan bu tarihi bilgi şifahi olarak dinî kanaat önderi olan Dede tarafından anlatıldı. O dönemde Malatya, Maraş, Erzincan ve Tunceli'yi içine alan toprakların Dersim bölgesi olarak adlandırıldığı beyan edildi. Bu bölgede yaşayan halkın Osmanlı döneminde çeşitli nedenlerle buraya göç ettikleri ve kendilerine tarihi bir arka plan oluşturdukları görüldü. Damal ilçesinde yoğun bir şekilde Alevîler yaşıyor olmakla beraber daha önce bu bölgede Sünnî köylerin olduğu da tespit edildi (Uyanık-Kala, 2013, s. 19/76-163). Sünnî inanca sahip köylerin Alevî köylerden daha önce burada bulunduğu Alevîler tarafından ifade edilmektedir. Alevîlerin sonradan yapılan göçle buraya geldiği ifade edilirken ayrıca Alevîlerin Hüseyinî dedikleri köylerin de mevcudiyeti görüldü. Hüseyinî olarak tarif edilen bu köylerin de Alevîlik içinden birtakım gruplardan oluştuğu beyan edildi.

3. DAMAL ALEVÎLERİNDE DİN ADAMI OLGUSU

İlmi çalışmaların ortaya koyduğu veriler ışığında insanoğlunun tarihi çağlardan beri maddi ve manevi yönünün olduğu ifade edilmiştir. İnsanoğlu maddi yönünü teknolojik gelişmelere paralel olarak ilerletirken manevî yönünü ise kutsal saydığı birtakım dinamiklere dayandırarak canlı tutmuştur. Bu dinamikleri hayata geçirip insanları birbirleriyle etkileşime sokan amillerin başında da din adamı gelmektedir. Her dinin kendince din adamı olgusu oluşturduğu da bir gerçek olarak toplumsal hayatta yerini almıştır. Alevîlerde de din adamı olgusu Dedelik makamı üzerinden sistemleştirilmektedir (Üçer, 2005, s. 1-29). Dede makamının sonradan elde edilen ilmi bir mükteşabatla kazanılmayacağı, bunun Muhammed-Ali

soyundan gelenlerin oturacağı bir makam olduğu belirtildi. Hak-Muhammed-Ali yolunun kırklar meclisinde olgunlaşan ve on iki imamla devam eden dinî gelenek dedeler vasıtasıyla icra edilmektedir. Ayrıca Pîr ve ulu ozanlarda bu gelenekte önemli bir konuma sahiptirler. Onların nefesleri bu dinî geleneğe hayat vermektedir. Horasan erleri Anadolu topraklarına gelerek sazı da bu geleneğe mezcetmiş, sözlü ve rivayete dayalı bir felsefe ortaya koymuşlardır. Böylece bu dinî formun adı Alevîlik olarak sistematize edilmiştir (Ersöz, 1977, s. 80-88; Yaman, 2004, s. 1-13).

Damal ilçesinde yapılan araştırmada Burmadere (eski ismi Sors) köyünde ikamet eden Dede Musa Müştekin'in, halk tarafından dedelik makamına layık görüldüğü ifade edilirken kendisi tarafından babasının ve dedelerinin de molla olduğu ifade edildi. Musa Müştekin kendisini Güzel Muhammed yolunun temsilcisi olarak gördüğünü beyan ederek bu makamın ilmi müktesebatla kazanılmayacağını dile getirdi. Ayrıca dede Alevîlik yolunun Hz. Nuh'un gemisi gibi güvenli olduğunu beyan etti ve Alevîlik inancını dört kapı, kırk makam, on iki hizmet olarak tarif etti. Bu tasviri yaptıktan sonra Kuran-ı Kerim'deki en-Nûr suresinin 35. ayetine gönderme yaptı. "Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir." (en-Nûr, 24/359. Bu konudaki İnancını Kuran-ı Kerim'e dayandırdı. Ayrıca şeriat, tarikat, hakikat ve marifet makamlarının Alevîlikte önemli bir ölçü olduğunu söyledi.

4. DAMAL ALEVÎLERİNDE İNANÇ SİSTEMİ

Alevîler, dinî inançları bakımından kendilerini İslâm inancı içerisinde görmektedirler. Ancak onlardaki bu inanç olgusu birçok bâtnî ve tasavvufî boyutta sözlü anlatımla kendini ortaya koyar. Bu inanç aynı zamanda dinî bir yaşayışa dönüşerek kendine has geniş ve esnek bir zeminde varlığını sürdürmektedir. Alevîliğin genel dinî inancını ortaya koymak oldukça zor ve geniş bir konu olduğu için çalışmamızda Damal Alevîlerinin dinî inanç ve ritüellerini ele almaya çalıştık. Nitekim bu yapı X. Yüzyıldan günümüze kadar uzanan bir süreyi ve Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar geniş bir coğrafi sahayı kapsamaktadır. Bir diğer nokta da Alevîlik teolojik sebeplere dayalı olarak ortaya çıkan bir fırka değildir. Bu bakımdan arkasında zengin bir yazılı literatür bırakmamıştır. Bugüne aktarılan sınırlı sayıdaki eserlerde konular sistematik bir biçimde ele alınmamış ve işlenmemiştir. Alevîliğin içinden ve dışından yazan müellifler bazen

Alevîliğin İslâm dışı öğelerini öne çıkarırken bazıları da onun İnanç yapısını genel İslâm anlayışı ve inancı çerçevesinde tasvir etmişler, Alevîliğin “Âmentü”sünü İslâm anlayışıyla aynileştiren bir tutum sergilemişlerdir (Fığlalı, 1990, s. 9-13, 327-371; Küçük, 2023, s. 27-28; Yıldırım, 2003, s. 71-75).

Alevîlik inancı “Hak-Muhammed-Ali veya Allah-Muhammed-Ali” metaforu üzerinde inşa ve tasavvur edilmiştir (Ersöz, 1997, s. 222-257; Gökmen-Tutar-Iğdır, 2023 s. 12; Turan, 2023, s. 79-83; Çatal, 2023 s.17-44). Damal Alevîleri de bu çerçevede inançlarını formülize etmişlerdir. Bu konuda kendisini Alevî olarak ifade eden birçok kişi ile mülakat yapıldı. Alevîliğin referans klasik kaynakları sayılan menâkıbnâmeler, Caferî Sadık’a isnat edilen Buyruk ile yedi büyük ozanın şiirleri inancın tezahüründe delil gösterilmektedir. Yapılan söyleşilerde şifahî geleneğin ön planda olduğu görüldü. Gök tanrı kültürü ile XV. yüzyılın ilk yarılarında yapıya nüfuz eden Hurûfî etkilerin de olduğu ortaya konuldu. Aynı şekilde Şîî öğeleri ile Safavî inanç motifinin Alevî geleneğine hâkimiyetinin göz ardı edilmeyen bir unsur olarak yer aldığı da tespit edildi.

Alevîlikte “Hak la ilahe illallah, Muhammeden Resulullah Ali Veliyullah Arifi Billahi Mürşidi Kâmilullah” şeklinde kelimeyi tevhid formülize edilmiştir (Çari, 2018, s. 11-12). Tevhit kavramında Allah bir kabul edilir. Muhammed Mustafa’nın peygamberliğine inanılır ve Hz. Ali’nin Allah’ın velisi ve soyundan gelen mürşitlerin hak olduğu inancı yaygındır. Hak aşkın bir yaratıcı olan Allah’ı, Muhammed genel anlamda nübüvveti yani peygamberliği, Ali de tasavvuftaki velayeti yani ermişliği ifade eder. Ulûhiyet, nübüvvet ve velayet kavramları ile inanç sembolize edilmiştir (Küçük, 2020, s. 58; Kocadağ, 2022, s. 130-166; Bektaş, 2023, s. 87; Engin, 2023, s. 52, 67).

Alevîliğin genel inancında olduğu gibi Damal Alevîlerinin melek inancı belli bir esneklik ve kapalılık içinde yine sembolik kavramlar üzerinden izah edilmektedir. Cebrâil, Azrâil, Mikâil ve İsrâfil (a.s) olarak bir sıralamayla birlikte insan merkezli bir anlatım bulunmaktadır. Bu anlayışa göre insan vücudu fiziki olarak dört meleğe benzer. Buna göre kulak Mikâil’e, göz Azrâil’e, burun İsrâfil’e, ağız ise Cebrâil’e benzemektedir. Yine Alevîlikte dört kitaba göndermede bulunduğu; Kur’an’a karşı saygı beslediği, ancak onun kendi karakterine paralel olarak belli bir esneklik içinde ele alındığı da görülmüştür. Peygamberlik olgusu da bir inanç kuralı olarak yer almaktadır. Ancak Hz. Musa ve Hz. İsa’ya daha çok atıfta bulunmaktadır. Alevîlikte ahiret inancı da belirgin bir şekilde bulunmaktadır. İnanç sistemi böyle olmakla birlikte Alevî inançları üzerinde

Fazlullah-ı Hurufî (ö. 769/1394) tarafından kurulup sistemleştirilen batınî ve sembolik anlatımların etkisinin hâkimiyeti de görülmektedir (Aksu, 1998, s. 18/408-412).

5. DAMAL ALEVÎLERİNİN DİNÎ RİTÜELLERİNİ DAYANDIRDIKLARI DİNÎ METİNLER

Damal Alevîlerinin dinî ritüellerinde dayandıkları dinî metinlerin başında İmam Cafer'in Buyruk'u gelmektedir. Ayrıca cem evlerinde Kur'an-ı Kerim de bulundurlar. Yine dinî ritüellerde Halil Öztoprak'ın Kur'an'da Hikmet Tarihte Hakikat adlı kitabını, Ahmet Yesevî'nin (ö. 562/1166) eserlerini (Yesevî'nin Fakr-nâmesi) ve Hacı Bektaş'ın Makâlât, Vilâyetnâme veya Velâyetnâmesini kendileri için asli kaynak kabul ederler (Ocak, 1996, İstanbul, s. 14/471; Kardaş, 2019, s. 105-112) Zikredilen şahısların kitap ve buyruklarıyla dinî hayatlarını deruhte etmektedirler. Alevî geleneğinde de ilmihal geleneği bulunmaktadır. Dinî hayattaki pratiklerini tarihi gelenekte rivayet ve yazılı bir forma dayandırarak devam etmektedirler. Bağdaştırıcı ve batınî bir yönü bulunan Damal Alevîliğinde dört kapı-kırk makam, üç sünnet-yedi farz ve on iki farz kavramları inancın arka planını inşa etmektedir. Şariat, tarikat, marifet ve hakikat şeklinde ifade edilen dörtlü bir ayırım dört kapı inancını sembolize etmektedir. Diğerleri ise bu dört kapının talibinin mutlaka bilmesi gereken kavramlardır. Üç sünnete gelince, ilki Tanrının adının dillerden ve sevgisinin gönüllerden eksik olmamasıdır. İkincisi Hz. Muhammed'e karşı olan kin ve nefretin inanç gereği gönüllerden silinmesidir. Üçüncü sünnet ise Hz. Ali olup bunun gereği olan yola teslim olmaktır. Yedi farza gelince ilki musâhiplik, ikincisi mürebbiye düşmek, üçüncüsü rehber sahibi olmak, dördüncüsü mürşide tabi olmak, beşincisi tövbe almak, altıncısı sır tutmak, yedincisi ise hak ile sohbet etmektir. Bu kavramların hepsi içinde mistik ve ahlakî prensipler barındırmaktadır (Çari, 2018, s. 151-155).

6. DAMAL ALEVÎLERİNDE DİNÎ RİTÜELLERDE UYGULANAN ÂDAP-ERKÂN

Alevîlikte ve Bektaşilikte âdap-erkân, diğer bir ifadeyle yolun temel usul ve uygulamaları önemli bir yer tutar. Tarikat nizamnâmesi veya yol mensuplarının insân-ı kâmil oluncaya kadar uymaları gereken kurallar olarak adlandırılabilir olan âdap-erkân, Alevîlik ve Bektaşilikte büyük benzerlik göstermekle birlikte belli ölçüde farklılıklar da içermektedir. Erkannâme olarak bu kurallar formüle edilmiştir (Buyruk, 1982, s. 7-83). Alevîlik halife, dede, mürebbi, rehber, musâhip ve talip'ten oluşan altı dereceli bir hiyerarşiye sahiptir. Günümüzde ise Damal Alevîlerinde dedelik, rehberlik

ve tâlîplik olmak üzere üç dereceli bir hiyerarşi bulunmaktadır. Dedeler mürşitlik, pîrlik ve mürebbilik görevlerini yerine getiren kimseler olup bunların Hz. Peygamber soyundan geldiklerine inanılır. Rehber dedenin yardımcısı, tâlip de yol mensubu demektir. Kırklar meclisi ve cem geleneğinde dinî ve batınî bir form yüklenmiştir. Miraç hadisesi sırasında Hz. Muhammed'in doksan bin kelamı konuşmak için Allah'a vardığından ve orada bazı tecrübeler yaşadığından söz edilir. Bu inanışa göre Hz. Ali'nin (ö. 40/661) de miraçta bulunduğu ve kırklar meclisinde pîr olduğu rivayet edilir. Selmân-ı Fârisî'nin (ö. 36/656) ise kırklar meclisine üzüm getirdiği ve bu üzümün bir şerbet yapıp içildiği sonrasında ya Allah diyerek üryan büryan semaha kalktığı rivayetleri bulunmaktadır. Cemde on iki hizmet denen bir adâp-erkân geleneği bulunmaktadır. Alevîlikte dedelik, rehberlik, gözcülük, çerağcılık, zâkirlik, süpürgecilik, suculuk, sofracılık, semahçılık, okuyuculuk, iznikçilik ve bekçilik makamları bulunmaktadır. Dedenin (pîr, mürşit) postunun yeri baş köşedir. Bunların dışında cem çeşitler/erkânı, ikrar cemi/yola kabul erkânı, musâhiplik erkânı, görgü erkânı, Abdal Mûsâ Kurban'ı , hizmet görme (baş okutma) erkânı, koldan kopan erkânı, dârdan indirme erkânı, muharrem erkânı ve düşkünlük erkânı gibi dinî ritüeller bulunmaktadır (Çari, 2018, s. 107).

7. DAMAL ALEVÎLERİNDE NAMAZ VE DİNÎ RİTÜELLERDEN OLAN CEM GELENEĞİ

Namaz, İslâm'ın en önemli ibadetlerinden olup Kur'an-ı Kerim'de önemle vurgulanmıştır. Kur'an-ı Kerim'in değişik ayetlerinde namazın vakte bağlı bir ibadet olduğu ifade edilmektedir. Allah'ın mekândan da münezzeh olduğu inancıyla birlikte Müslümanların namaz esnasında sembolik olarak Kâbe'ye yönelerek namaz kılmaları istenmiştir. Namazlardan önce manevi/hükmi temizlik yapılarak abdest alınması ve namaz esnasında rükû ve secdelerin yerine getirilmesi gerekir. Günlük namazların eda edilmesi esnasında bunların yapılması farz olarak ifade edilmiştir. İnanışa göre Hz. Peygamber ve Hz. Ali namazı kılmış ve dinî hayatlarını bu ritüellerle biçimlendirmişlerdir (Yaşaroğlu, 2006, s. 32/350-357; Hacı Bektâş-ı Velî, 2011, s. 50).

Damal ilçesinde dedelerle ve halkla yapılan görüşmelerde İslâm dininin temel pratiklerinden olan namaz konusunda da söyleşiler yapıldı. Yapılan görüşmelerde dedeler tarafından namazın iki kısma ayrıldığı beyan edildi. Saf ve cem namazı denen iki olguyla bu dinî ritüelin yapıldığı belirtildi. Saf namazının yalnızca cenaze törenlerinde kılındığı diğer zamanlarda ise cem namazı şeklinde bu ritüelin yapıldığı ifade edildi. Ancak Alevîliğe dair yapılan dinî literatürde namazla ilgili hadislerin

irfânî bir içerikle açıklandığı görülmüştür. Hacı Bektâş Velî'nin namaz kıldığını Velâyetnâme'de sıklıkla yer verilmiştir. Ayrıca abdest, namaz, oruç gibi Şerîat kapısının temel ibadetlerinde Caferî mezhebinin içtihatlarına uymuş, kimi fikhî konularda tarîkat erkânı olarak kendi içinde başka bir yapı geliştirmiştir (Gölpınarlı, 1958, s. 6-30; Güzel, 2011, s. 493). Dedeye göre cem geleneği Hz. Muhammed'in doksan dokuz kelâmı ve şeriatı getirmek için gittiği miraçtan dönerken oluşmuştur. Bu rivayete göre Hz. Peygamber miraç dönüşü kırklar meclisine uğramış ve kendisi buradayken Selmân-ı Farisî bir üzüm tanesini getirmiştir. Gökten gelen bir ses bu üzüm tanesinin herkesle paylaşılması gerektiğini, bu sebeple üzüm tanesinin ezilip suyla karıştırılarak herkese içirilmesini emretmiştir. Tarihi gelenekte güzel Muhammed'in bunu bir kişiye içirmesiyle hepsinin aşka geldiği, cem/bir olup semah yaptıkları rivayet edilmektedir. Dedeler cem ve semah geleneğinin buradan geldiğini ifade ettiler (Çari, 2018, s. 201). Ayrıca Alevîlikte Kur'an'ın dışında bir ibadetin olmadığını da ifade ettiler. Erenler dergâhı ve cem ibadetinin kutsallığının kaynağı bu tarihi rivayete dayanmaktadır. Cem ibadeti cem evi denilen mekânda dedenin riyasetinde yapılmaktadır. Onlara göre her suyla abdest alınmaz, her imamın arkasında namaz kılınmaz. Kadınlar ibadette üç etek giyerler. Ayrıca ibadet için manevî temizlik yapılması gerektiği ve ibadetten önce abdest alınması gerektiği vurgulandı. Saf namazı sadece cenazede, halka namazı da cemde yapılır. Kara paça cemi ile gençlere ibadet ve usul öğretildiği vurgulandı. Ayrıca yine bu kurallara uygun bir şekilde cenaze namazı kılınır ve telkin verilir.

Ayrıca önceleri insanların cuma gününe saygınlık atfederek bağ bahçe işlerini bıraktıkları, bugünde ibadet ettikleri, fakat daha sonra bu ibadetin cuma akşamı yerine perşembe gününe alındığı vurgulandı. İbadetlerde yakalı gömlek giymediklerini bunun ilk dönemlerde yasak olduğu, ancak günümüzde buna dikkat edilmediği de söyleşi esnasında değinilen konular arasında yer aldı. Namazlar kılınmadan önce abdest alınması gerektiği de vurgulandı. Ancak şeriat abdesti su ile bilinen şekliyle alınır; tarikat abdesti ise ikrar vermektir. Mârifet abdesti nefsinin bilip Hakk'ı tanımaktır. Hakikat abdesti ise kendi kusurlarını görüp başkalarının kusurlarını örtmektir.

8. DAMAL ALEVÎLERİNDE ORUÇ

Kur'an-ı Kerim'e göre oruç önceki ümmetlere farz kılındığı gibi Müslümanlara da ramazan ayında farz kılınmıştır. Bu sebeple hasta, yolcu, dayanamayacak kadar yaşlı ve özürlü kimseler dışında, bütün müminlerin oruç emrini yerine getirmeleri gerekmektedir (el-Bakara, 2/183-185). Oruç,

Hız. Peygamber, ehl-i beyt mensupları, on iki imam ve genel Müslümanlar tarafından eda edilen bir ibadet olarak tarihi süreçte devam edegelmiştir. Ayrıca oruç Allah'ın verdiği nimetlere karşı şükür ve nefis terbiyesi için önemli bir ibadet olarak görülmüştür. Orucun ferdi ve toplumsal birçok fonksiyonunun olduğu da İslâm kaynaklarında geçmektedir (Yitik, 2007, s. 33/416-425).

Damal Alevî geleneğinde Muharrem ayında sadece 12 gün oruç tutulur. Dede Ramazan orucu hakkında ise en-Nisa suresi 91-92. ayette belirtilen duruma dayanarak bu orucun adam öldürme kefareti olduğunu, kendilerinin ise adam öldürmediğini, dolayısıyla bu orucu tutmadıklarını belirtti. Oruç konusunu bu şekilde izah eden dedeye ramazan orucu hakkındaki ayetin Kur'an'daki en uzun ayetlerden olduğu (el-Bakara, 183-185) ve orada adam öldürmekten bahsedilmediği dile getirildi. Ayrıca Kur'an'ın indiği ay olması sebebiyle ramazan ayının kutsal kabul edildiği ve bu ayda oruç tutmanın emredildiği ifade edilince dedenin konunun detayını bilmediği ve bu ayetlerden haberdar olmadığı bilgisine ulaşıldı. Nitekim Makâlât' a göre şeriatın makamları şunlardır: 1) İman getirme; 2) İlim öğrenme; 3) Namaz, zekât, oruç tutma, hacca varma, gaza eyleme, cenabetten arınma; 4) Helal kisbetme, riyabı haram eyleme; 5) Nikâh kılma; 6) Hayz'ın ve nifas'ın nikâhına haram eyleme; 7) Sünnet-i cemaat olma; 8) Şefkatli olma; 9) Arı giyme, arı yeme ve 10) Emr-i maruf olma ve yaramaz işlerden sakınmadır. (Korkmaz, 2013; s. 130) Benzer eserlerden Buyruk'a göre şeriatın makamları: 1) İnanıp iman getirme; 2) İlim öğrenme; 3) İbadet etme; 4) Kazanç yeme; 5) Haramdan sakınma; 6) Hayız ve nifaz durumunda karısına yakın olmama; 7) Şeriat evine girme; 8) Şefkatli olma; 9) Pak yiyip pak giyme ve 10) İyilik buyurma' dır. (Korkmaz; 2007, s. 197). Böylece rivayet şeklinde aktarılan oruç hakkındaki bilgilerinin sahit kaynaklara dayanmadığı olgusu ortaya çıktı.

Alevilikte oruç kavramına bakıldığında genelde orucun şükriye olarak on ile on iki gün şeklinde Muharrem ayında tutulduğu bilgisine rastlanılmaktadır. Bu günlerde Aleviler Kerbela olayını hatırlayarak belli yiyecekleri tüketirler. Hız. Hüseyin'in (ö. 61/680) ve ehl-i beytin şehit edilmesinden dolayı şükriye olarak tutulan bu oruç artık matem havasında tutulmaktadır. Ayrıca oruç, erkân yürüten bir sofu'nun aynı yol kardeşine saygı göstermesi olarak da açıklanmaktadır (Çari, 2018, s. 102).

9. DAMAL ALEVÎLERİNDE ZEKÂT

İlk dönemlerden itibaren yoksul ve düşkünlere yardım etme, isteyen ve ihtiyaç içinde olanları kollayıp gözetme konusunda çok sayıda ilahî

beyana yer veren İslâm, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinin ikinci yılında malî bir ibadet olarak zekâtı farz kılmıştır. İnen ayetlerde zekâtın önemi, zekât vermenin fazileti ve zekâtın kimlere verileceği gibi konularda açıklamalar yapılmış, teferruata dair hususlar da sünnetteki açıklama ve uygulamalarla belirtilmiştir (Erkal, 2013, s. 44/197-207).

İslâm dininin beş esasından olan zekât formu Alevîlikte de kabul edilmektedir (Hacı Bektâş-ı Velî, 1986, s. 17-61). Fakat dede tarafından zekât olgusunun günümüzde çok yaygın olarak uygulanmadığı ve zekâtın perşembe günü fakirlere verildiği ifade edildi. Buna göre İslâm'da senede bir olan zekâtın Alevîlikte form değiştirdiği görülmektedir. Zekât için malda aranan nisap miktarı ve kırkta bir ödenmesi gibi şekilsel özelliklerin burada gözetilmediği asıl olanın fakirlere zekât adı altında yardıma bulunmak olduğu söylendi. Yapılan söyleşilerde Alevîliğin genel dokusu doğrultusunda diğer ibadetlerde olduğu gibi zekâta da çok sınırlı sayıda lafzi göndermeler yapılmaktadır. Batınî bir işaretle zekâta yol mensuplarının birbirlerini niyaz etmeleri olarak işaret edildi. Yine dede tarafından, malî yardımlaşma, yoksulların kollanıp gözetilmesi ve insanların ibadet düşüncesiyle kazançlarının bir kısmını özel birtakım uygulamalarla diğerleriyle paylaşması da zekât olarak değerlendirildi. Bu uygulamaların hakkullah ve lokma adıyla kavramlaştırıldığı da yapılan mülakatta görüldü.

10. DAMAL ALEVÎLERİNDE HAC

Hac sözlükte kastetmek, yönelmek anlamına gelmektedir. Terim olarak da belirli vakitte Arafat'ta bulunma ve usulüne uygun olarak Kâbe'yi tavaf etme fiillerinden oluşan bir ibadettir. Kur'an-ı Kerim'de şartları elverişli olan kimselerin yerine getirmeleri ilahî bir hak olduğu bildirilen bu ibadet, aynı zamanda hem Peygamber'in hem lafzi hadisleri hem de fiilî uygulamasıyla ortaya konulmuştur (Harman, 1999, s. 14/389-397).

Hac bütün semâvî dinlerde farklı formlarda olsa da yapılagelmiştir. Dolayısıyla hac ibadeti İslâm dininin tebliğ ve tebyini ile son formuna kavuşmuştur. Ancak Damal ilçesinde yaşayan Alevîlerde hac ibadeti kavram olarak kabul edilmekle (Hacı Bektâş-ı Velî, 1986, s. 17-61). birlikte form değiştirdiği görülmektedir. Alevîler haccı "hac kapıdadır" şeklinde mecazi bir şekilde ifade etmektedirler. Bu bakımdan fakire maddi yardıma bulunursa hac yapılacağı veya hac sevabının kazanılacağı belirtilmektedir. Alevîliğin temel düşüncesinde hac, batınî bir form şeklinde yol mensubunun kendisi gibi yol mensubu olan sûfi kardeşiyle tecellâ'sı (görüşmesi) olarak ifade edilmektedir. İnsanoğlunun mecazi olarak Mekke'yi onun gönlünün ise

Kâbe’yi temsil ettiği de vurgulanmaktadır. Bu inanç “Gönül kıran Kâbe’yi yıkmış gibi olur” şeklinde ifade edilmiştir (Çari, 2018, s.159).

11. DAMAL ALEVÎLERİNDE KURBAN

Arapça’da gerek maddî gerekse mânevî her türlü yakınlığı ve yakın olmayı kuşatacak biçimde bir anlam yelpazesine sahip olan kurbân kelimesi dinî terminolojide kendisiyle Allah’a yaklaşılacak şeyi, özel olarak da Allah’a yakınlık sağlamak, yani ibadet amacıyla belli vakitte belirli cinsten hayvanları boğazlayarak kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder (Bardakoğlu, s. 26/426-440).

Damal Alevîleri, dinî pratikler hususunda kurban ibadetinin Hz. İbrâhim’e dayandığını kabul etmektedirler (Hacı Bektâş-ı Velî , 1986, s. 17-61). Hz. İbrâhim oğlu İsmail’i kurban etmeye kalkıştığında Cebrail tarafından getirilen koç ile Hz. İsmail’in kurtulduğunu dile getirirler. Alevîlere göre kurbanın başka hayvanlardan değil de sadece koçtan olduğunu beyan etmektedirler. Fakat dede tarafından günümüzde bu geleneğin sürmediği belki de Alevî-Bektaşî toplumu tarafından unutulduğu ifade edildi (Çari, 2018, s. 102). Dolayısıyla dede, bu dinî geleneğin bölgede yaşayan Alevî toplumu tarafından canlı olarak yaşanmadığından şikâyetçi oldu. Kurban ibadeti konusunda Alevîler ile sünnilerin inanış ve uygulamalar açısından büyük ölçüde örtüştüğü görüldü.

12. DAMAL ALEVÎLERİNDE GÜNAH KAVRAMI

Tüm toplumlarda birtakım konular sevap ve günah kavramları çerçevesinde ele alınmaktadır. Farsça bir kelime olan ve sözlükte suç manasına gelen günah, dinî bir kavram olduğu için kutsal ve tabiatüstü varlık alanlarıyla irtibatlandırılmıştır. Günah kutsal sayılan emirlerin yerine getirilmemesi, yasakların çiğnenmesi ile ortaya çıkan dinî, ahlâkî ve vicdanî açıdan sorumluluk getiren bir olgudur (Harman, 1996, s. 14/278-282). Tüm toplumlarda görüldüğü gibi Alevî toplumunda da helal ve haram kavramlarının olduğu yapılan inceleme ve gözlemlerle tespit edildi. Alevîlikte günah sağire ve kebaire kavramlarıyla ifade edilmektedir. Alevî toplumunda en-Nisa suresinin 91-92 ayetleri çerçevesinde insan öldüren kimse kebaireyi işlemiş kabul edilir. Büyük günah işleyen kimse düşkün diye isimlendirildiği için böyle bir kişi de “düşkün” olarak ifade edilir. Zina sebebiyle boşanmış olması dışında boşanan kişinin de düşkün olacağı kanaati hâkimdir. Alevîlerde boşanma ancak eşlerden birinin zina etmesi durumunda meşru kabul edilmektedir. Zina dışında boşanmalar keyfi olarak görülmekte ve böyle olan kişinin düşkün olacağı kabul edilmektedir. Düşkün olan kişi Alevî ve Bektaşî toplumunda itibarını kaybeder. Eski itibarına ise ancak

hakkına girdiği kişilerden helallik alarak kavuşabilir. Bu rızanın da ancak dedenin öncülüğünde toplanan meclis tarafından verileceği ifade edilmektedir. Bu amaçla dede tarafından dar meclisi toplanır. Dar meclisinde dede bu kişi hakkında görüş beyan etmelerini talep eder. Dar meclisine katılan tüm taraflar söz konusu kişiye haklarını helal ettikleri takdirde kişi dardan arınarak eski saygınlığına kavuşur. Saygınlığına kavuşan kişi lokma ikramında bulunur. Lokması yenilir ve cem ayinine katılır ve şahitliği kabul edilir. Başka birine musahip olabilir. Bu işleme tabi olmayan kişi arınamaz ve ceme giremez. Günahkâr kişinin arınması dedenin öncülüğünde toplanan dar meclisinden geçerek olmaktadır. Kişi kendi başına tövbe ederek arınamaz. Dedenin kabulü ve dar meclisinin onayıyla ancak arınabilir (Çari, 2018, s. 51-107).

13. DAMAL ALEVÎLERİNDE NİKÂH

Sözlükte birleştirme, bir araya getirme, evlenme, evlilik, cinsel ilişki gibi anlamlara gelen nikâh kelimesi İslâm hukuku terminolojisinde, fikhî açıdan aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkekle bir kadının hayatlarını geçici olmaksızın birleştirmelerini sağlayan akdi ve bu yolla eşler arasında meydana gelen evlilik ilişkisini ifade eder. Kur'an-ı Kerim'de nikâh kelimesi ve türevleri genellikle evlenme akdini belirtmek üzere on dokuz âyette geçmektedir (Atar, 2007, s. 33/112-117). Bütün toplumlarda aile ve nikâh kavramı vardır. Evlilikler nikâh olgusuyla oluşur. Bu bakımdan Alevî toplumunda da şahıslar nikâhla aile kurmaktadır. Alevîlere göre 18-19 yaşına gelen kişi evlenebilir. Evlenen kişinin dedenin öncülüğünde belli dualar okunarak nikâhı kıyılır. Nikâh esnasında en az iki erkek şahidin bulunması gerekir. Kadınların şahitliği kabul edilmez. Nikâhta Kur'an'dan belli dualar okunur. Nitekim yapılan dinî nikâh ritüeli esnasında dedenin dua kitabının Arapça olduğu ve okunan duaların Sünnî gelenekte yapılan dualar olduğu görüldü. Alevî toplumunda evlenmek ömür boyu devam eden bir süreçtir. Boşanma olayı sadece eşlerden biri zina ederse olabilir. Taraflar başka hiçbir nedenden dolayı boşanamaz.

14. DAMAL ALEVÎLERİNDE DİĞER DİNÎ SİMGE VE RİTÜELLER

Alevî toplumunda sakal bırakmanın ve gümüş yüzük takmanın sünnet olduğu kabul edilmektedir. Kadınların başörtüsü takması farzdır. Ayrıca kadınlar üç etek giyerler. Ancak dede günümüzde bu hususlara dikkat edilmediğini vurgulamıştır. Gençler askere uğurlanırken kendilerine hayır dualar yapılır. Erkeklerde sünnet olma geleneği Hz. İbrâhim peygamberin geleneğine dayandırılmaktadır. Her perşembe günü bütün

beden yıkanarak boy abdesti alınması gerektiği de yine dede tarafından ifade edildi. Sabah vakti Hz. Âdem'i, öğle Hz. İbrâhim'i, ikindi Hz. Yûnus'u, akşam Hz. İsâ'yı, yatsı vakti ise Hz. Musa'yı temsil etmektedir. Alevilikte kutsal sayılar olarak Allah, Muhammed Ali üçlemesi, Al-i beyt olarak beş sayısı, yediler: Yedi ulu ozan, (Fuzûlî (ö. 963/1566), Hatâî (ö. 930/1524) , Nesîmî (820/1417), Yemenî (ö. 743/1341), Pîr Sultan Abdal, Kul Hümmî/Kul Himmet ve Virânî), on iki imam, on dört masumu paklar, on yedi kemerbest ve kırklar kutsal olarak kabul edilmekteler. Cemde saz olmak zorundadır. Zakir post sahibidir. Cemde gözcü, cem esnasında insanları susturan, Cırağ uyandıran, süpürgeci, ibrikçi, post hizmeti veren, lokma bekçisi, kapıcı gibi makamlar bulunmaktadır. Bu zevat cemin sağlıklı bir şekilde düzenlemesinde dedeye yardımcı olan ve görevleri deruhte eden kişilerdir. Alevî geleneğinde Selmân-ı Fârisî büyük bir konumda bulunmaktadır. Anlatılan tarihi hikâyeye göre Selmân-ı Fârisî bir kralın oğludur. Kralın emirlerini yerine getirmeyen Selmân-ı Fârisî'nin babasının emriyle Erzen dağına götürülmesi istenir. Askerler tarafından Erzen dağına götürülen Selmân-ı Fârisî orada uykuya dalar. Askerler tarafından orada bırakılan Selmân-ı Fârisî göle girerek yıkanır. Bir aslan tarafından saldırıya uğrar. Binekli bir şekilde gelen Hz. Ali onu aslandan kurtarır. Selmân-ı Fârisî bu süvariye nergis çiçeğinden bir demet çiçek sunar. Bu yüzden Alevilikte nergis çiçeği o günün anısına kutsal kabul edilir. Alevilikte kutsal olan bir diğer husus var ki o da musahiplik kurumudur (Çari, 2018, s. 119-201). Alevîlerde vefat eden kişi defin işlemine bedeninin toprağa sırlanması olarak ifade edilir (Çari, 2018, s. 175). Defin sonrasında sünnî gelenekte olduğu gibi dualar okunur. Bölgede gerçekleşen bir cenaze törenine katılıp, katılımcı gözlem şeklinde bu olgular tespit edildi.

15. DAMAL ALEVİLERİNİN DÖRT HALİFEYE BAKIŞLARI VE Hz. ÂİŞE'YE KARŞI TUTUMLARI

Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) babası Hz. Ebû Bekir, Annesi Ümmü Rûmân'dır. Bi'setin 4. Yılında (614) Mekke'de doğmuş ve İslâm tarihinde önemli bir konuma sahiptir. İslâm tarihindeki yeri Sünnî gelenek tarafından bilinmektedir. Fakat Alevîler bu konuda farklı bir kanaate sahiptirler. Hz. Âişe'nin Hz. Ali ile Cemel savaşında karşı karşıya gelmiş olmaları da bu konuda büyük bir etken sayılabilir (Fayda, 1989, s. 2/201-205). Ayrıca Alevîlerde Hz. Muhammed'in Hz. Âişe ile fiili bir evlilik yapmadığı kanaati hâkimdir. Halifelik makamı siyasi bir makam olarak kabul edilmektedir. Dört halife olan Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ı siyasi olarak kabul ettiklerini ancak bu halifelerin fazilet sıralamasında Hz. Ali'nin önünde olmadıklarını beyan etmektedirler. Fazilet sıralamasında Hz. Ali'nin Hz.

Muhammed'den sonra geldiği kanaati hâkimdir. Peygamberlikten sonra velayet olayının olduğu ve bu makamın da Hz. Ali ve nesli tarafından devam edeceği düşüncesi hâkimdir. Kadirhum olayında velayet olgusunun Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali'ye verildiği söylemi toplumda hâkim bir kanaattir.

16. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Günümüzde teknolojinin gelişimi sayesinde her alanda çeşitli araştırmalar yapıldığı gibi dinî gruplar üzerinde de araştırmalar yapılmaktadır. Türkiye'de de son zamanlarda akademik ve dinî araştırma alanları gelişmektedir. Bu gelişmeye bağlı olarak yaşanan coğrafyada araştırmacılar kendi alanlarında nitelikli araştırmalar yapmakta ve bu yaptıkları araştırmaların sonuçlarını kamuoyuyla paylaşmaktadırlar. Araştırmaların yapıldığı alanlardan biri de Türkiye de varlıklarını sürdüren Alevî- Bektaşîler ile ilgili saha çalışmalarıdır.

Bu kapsamda Ardahan ili ve çevresinde hayatlarını sürdüren Alevî-Bektaşîlerin dinî uygulamaları ve bunların fikhî dayanaklarının araştırılması objektif bir okumaya ihtiyaç duymaktadır. Yapılan bu okumalar ve gözlemlerin bilimsel olarak da temellendirilmesi önemlidir. Türk İslâm anlayışıyla gelişen Alevî-Bektaşî tekkeleri ve oralarda yapılan dinî ritüellerin her ne kadar tespiti yapılmamış ise de birer dinî kaynağının olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Nitekim dinî pratikler ya bir fikhî temele veya toplumsal bir geleneğe dayanmaktadır. Her iki durumda da bir temelinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Ardahan ilinde yaşayan Alevî-Bektaşî geleneğinde de bir takım dinî uygulamalar devam etmektedir. Çalışmamızda bunların fikhî ve sosyo-psikolojik tespitlerini yapmaya çalıştık.

Ardahan yöresinde yaşayan Alevî-Bektaşîlerin dinî uygulamalarındaki fikhî dayanaklarını yazılı hale getirerek tarihe not düşmek ve yaşadığımız çevreyle ilgili bilimsel alan değerlendirmesi yaparak bunları tanınır hale getirmek amacıyla bu çalışmayı yürüttük. Böylelikle bu araştırma kapsamında Ardahan çevresi Alevî/Bektaşîlerin dinî uygulamalarında dayandıkları fikhî delilleri tespit edip bilimsel olarak temellendirmeye çalıştık. Ayrıca sosyo-psikolojik ve tarihi okumalar da yaparak toplumda farkındalık oluşturmayı hedefledik. Böylelikle yaşanan sosyal toplum örüntülerinde dinî ritüellerin ilk kaynağı olan Türk İslâm düşüncesindeki dayanakları tespit etmeye çalıştık. Nitekim yaşanan coğrafi şartlar ölçeğinde dinî ritüellerin farklı tezahürü doğaldır. Her toplumun kendine özgü gelenek-görenek ve dinî düşünce yapısının yaşanan

coğrafyada renklenmesi bir zenginliktir. Fakat dinî ve fikhî dayanaklara olduğu sürece yapılan ritüellerin başka bir anlam kazandıkları da bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda İslâm dininin yaşanılan coğrafyada yaygın olması Alevî/Bektaşî dinî uygulamalarının fikhî olarak dayanaklarının bilimsel bir metotla ortaya konulması son derece önem arz etmektedir. Bu çalışma da bu alanda özgün bir değer ortaya koymaktadır.

Ardahan ili Damal ilçesi ve çevresinde yaşayan Alevîler kendilerinin bu bölgeye dışardan gelen göçler sonucunda meydana gelen bir takım siyasi ve sosyal olaylar sebebiyle konuşlandırıldıklarını belirtmektedirler. Kendilerinin süreklilik arz eden kadim gelenek içerisinde Dersim bölgesine ait olduklarını beyan etmektedirler. Ayrıca köken olarak eski göçebe Türk topluluklarına dayandıklarını ifade etmektedirler. Alevî ve Hüseyinî olarak kendilerini ifade eden bu insanlar dedelik makamı üzerinden cem evleri vasıtasıyla dinî ritüellerini yapmaktadırlar. Dinî ritüellerini İmam Sadık'a atfedilen "Buyruk" adındaki kitaba, Hac-ı Bektaş-ı Veli'nin Vilâyetnâmesine ve yedi büyük ozanın deyişlerine dayandırmaktadırlar. İslâm dininin temel inanç ve ibadetlerini kabul etmekle birlikte bunlara bir takım batınî anlamlar yükleyerek kavramlaştırmışlardır. Kavram olarak birçok ritüel ismi aynı olmakla birlikte yüklenen manalar değişmektedir. Yazılı geleneğe sahip olmayan bu dinî grupların şifahî gelenekle de bazı değişimlere uğradığı göz ardı edilmeyecek bir gerçektir. Daha çok dinî ibadetler sembolik ifadeler üzerinden tezahür etmektedir. Özellikle cem erkânı tamamen şifahî geleneğe dayanmaktadır. Bu tören eski Türklerin kıymızlı törenlerini andırır niteliktedir. Yapılan araştırma ile Damal Alevîlerinin bazı uygulamalarının Hanefî mezhebine yakın olduğu da görülmektedir. Nikâh ve esnasında okunan duaların, saf namazı şeklinde tarif edilen cenaze namazının, asker uğurlamada yapılan duaların Hanefî mezhebi geleneğinin bazı formlarından etkilendiği gözükmektedir. İslâmiyet hakkında yapılan değerlendirmelerde de Şîî yorumlarının olduğu görülmektedir. Hz. Âişe için yapılan değerlendirmeler, Oruç ve dört halifenin değerlendirilmesine bakılınca konularının Şia kaynaklarından alındığı veya etkilendiği görülmektedir. Tüm bu değerlendirmeler ile birlikte Damal Alevîleri Türkiye Cumhuriyeti'ne samimi bir şekilde bağlı olduklarını, İslâm dinine inandıklarını ve İslâm dinin farklı bir yorumu olduklarını beyan etmektedirler.

17. SUMMARY

In terms of its historical background, Alevîsm covers a long period of time, starting from the 10th century, when nomadic Turkish tribes began to adopt Islam, and continuing until today. This process, which started in the steppes of Asia, extended to Anatolia and from there to the Balkans. This

process continued with the establishment of Turkey, the Ottoman remnant, following the Seljuk and Ottoman states. In terms of belief structure, Alevîsm appears to be a combined presentation of the Islamic belief and some previous beliefs and understandings, depending on the process it has gone through. In this respect, it contains eclectic elements. He put forward his own discourse with a triple expression: Hak-Muhammad-Ali. They formulated Allah, who is the manifestation of everything, with the concept of truth, and prophethood and guardianship with Muhammad and Ali. When we look at the studies on Alevîsm in the historical process, it is seen that these communities did not emerge from a theological separation. These groups were described as red heads because the ancient nomadic Alevî Turks wore red caps on their heads. There are narrations that they take the faith and moral dimension of the religion of Islam, but that the prayers that require a settled life because they live nomads and the prayer performed in congregation in the mosque are mostly done in a form in the form of dhikr. Within the framework of these general evaluations, historically Alevîsm has been accepted as a part of Turkish-Islamic history and is seen as an important social reality today.

Ardahan is the smallest provincial center of Turkey in terms of population and surface area, located in the Northeast of the Eastern Anatolia Region, where the continental climate and the Black Sea climate dominate. Sociologically, it includes different ethnic, cultural and religious groups. As a reflection of this cultural and religious mosaic, Alevîs mostly live in Damal and Hanak districts. Apart from this, Alevîs also live in Ardahan center and some villages of Göle district. Alevîs living here introduce themselves as Turkmen. With this research, we aimed to raise socio-psychological and historical awareness in the society by revealing the fiqh basis of the religious practices traditionally performed by the Alevî-Bektashi people living in and around Ardahan province. In order for other individuals in the society to have sound information about these groups, the religious basis of these groups must be known and especially their basis in the field of Islamic Law must be revealed.

The first Turks who came to Anatolia from the Central Asian steppes to spread the Islamic faith and their reflection, the Alevî-Bektashi, did not abandon their previous manifestations of social life and gave importance to oral tradition. They created a unique religious guidance method by shaping the content of the oral tradition with the messages of the Islamic religion. The fiqh basis of the practical religious practices of this guidance is considered important by people. Identifying these foundations and

aligning them with the Islamic fiqh tradition will eliminate misperceptions in society and cause socio-psychological awareness to arise. In our study, we aimed to explain the fiqh basis and socio-psychological awareness of the religious practices of the Alevî-Bektashi in Ardahan with an academic discipline and theoretical depth. As a matter of fact, history demands from us, within the framework of the scientific mission we have undertaken, to declare the religious basis and understanding of the Alevî-Bektashi to the public in an understandable manner in this age when social interaction and change are rapid. The subject of our research is the understanding of Islam and fiqh bases of the Ardahan Alevî-Bektashi community, which carries out its religious practices according to oral tradition. While revealing their beliefs and worship practices, it is extremely important to identify and present their fiqh bases scientifically and objectively. In this regard, we believe that a correct understanding of the creeds and religious practices of the Alevî-Bektashi citizens in Ardahan will contribute positively to establishing social relations with them.

Accurate information is very important for individuals to evaluate each other from a religious perspective in social life spaces. Therefore, in this study, it was aimed to provide a healthy perspective on individuals' relationships by creating an authentic and accurate information climate. Within this framework, research was conducted for this purpose by visiting many villages in Damal district. First of all, in order for this study to proceed properly, religious opinion leaders in the region and people who are the most knowledgeable about Alevîsm by the society and who are called "dede" were interviewed. In addition, the cemhouse located in Damal district center was visited many times and religious rituals were attended. Again within this framework, coffeehouses where people gathered together were visited and observer participation and mutual interviews were conducted. Participation was made in religious ceremonies such as funerals and weddings. In addition, within the scope of the research, our interlocutors were asked pre-determined questions about Alevîsm and Bektashism. The question-and-answer interviews with the grandfathers took place in a friendly atmosphere and lasted five hours. When the society was asked questions about Alevîsm, they were directed to the dedes, who are religious opinion leaders, so they tried to get more information from the dedes. Many meetings were held with Ali Ekber Çari, the official grandfather of the "Damal Cem House". The

book written by Dede on etiquette and manners in the Alevîsm tradition was also benefited from. Within the scope of the research, the information written about Damal Alevîsm is not information written in a book, but rather information obtained as a result of observer participation, interviews and survey questions. This information is accepted by the public as literature based on oral tradition. The information obtained was also synthesized by making comparisons in the form of text analysis using the qualitative method technique.

18. KAYNAKLAR

- Aksu, H. (1988). Hurûfluk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 18, 408-412.
- Atar, F. (1989). Nikâh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2, 368-369.
- Bardakoğlu, A. (2002). Kurban. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 26, 426-440.
- Bektaş, H. (2023). *Alevî- Bektaşilikte İmam Mehdi ve mehdeviyet*. İstanbul: Dört Kapı Yayınevi.
- Bozkuş, M. (2006). *Sivas Aleviliği*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Cafer Sadık. (2018) *Buyruk*. (haz. Fuat Bozkurt). İstanbul: Salon Yayınları.
- Coşkun, H. (2021). *Tokat Alevileri*. Ankara: Kitabe Yayınları. Coşkun, Z. (1995). *Aleviler, Sünniler ve Öteki Sivas*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çari, A. (2018). *Alevilikte temel konular*. İstanbul: Erenler Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Çatal, M. (2023). *Alevî ritüellerinin kökeni*. Ankara: Sınırsız Kitap Yayın.
- Engin, G. (2023). *Alevilik*. Ankara: Tezkire Yayınları.
- Erkal, M. (1997). Zekât. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 44, 197-207.
- Ersöz, M. (1977). *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*. İstanbul: Otağ Matbaacılık.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyet'ten önce Türk kültür tarihi ve İslâma giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Fayda, M. (1989). Âişe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2, 201-205.
- Fırlı, E. R. (1990). *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*. İzmir: Selçuk Yayınları.
- Gökmen, N. vd. (2023). *Oniki imam, Alevî Bektaşilikte ritüeller ve sembolizm*. Ankara: Göktuğ Ofset.
- Gölpınarlı, A. (1958). *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş Velî: Velâyetnâme*. İstanbul: İnkılap.
- Günay, Ü. vd. (2007). *Başlangıçlarından günümüze Türklerin dinî tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Güzel, A. (2011). Makâlât-ı gaybiyye ve kelimat-ı ayniyye. *Hacı Bektâş Velî El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hacı Bektâş-ı Velî. (1986). *Makâlât*. (haz. M. Esad Coşan). İstanbul: Seha Neşriyat.

- Hacı Bektâş-ı Velî. (2011). Fevaid. (haz. Abdurahman Güzel). *Hacı Bektâş-ı Velî El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Harman, Ö. F. (1996). Günah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 14, 278-282.
- Harman, Ö. F. (1996). Hac. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 14, 389-397.
- Işık, C. (2024). *Alevî teolojisi*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Kardaş, S. (2019). Hacı Bektâş-ı Velî velayetnamesi üzerine bir bibliyografya denemesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/65, 105-112.
- Koca, S. vd. (2012). Türkler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 41, 467-482.
- Kocadağ, E. (2022). *Yedi ulu ozanın eserlerine tekitle Anadolu Aleviliğinde imamet inanacı*. İstanbul: el-Mustafa Yayınları.
- Korkmaz, E. (2007). *Yorumlu İmam Cafer buyruğu*. İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Korkmaz, E. (2013). *Dört kapı kırk makam*. İstanbul: Şahkulu Sultan Dergahı Yayınları.
- Küçük, M. (2020) *Bir Pîr'in kaleminden Alevilik*. İstanbul: Dört Kapı Yayınevi.
- Küçük, M. (2023). *Alevilikte dinin temelleri*. İstanbul: Dört Kapı Yayınevi.
- Merçil E. (1991). Anadolu beylikleri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 3, 138-143.
- Ocak, A. Y. (1989). Alevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2, 368-369.
- Ocak, A. Y. (1992). Bektaşilik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 5, 373-379.
- Ocak, A. Y. (1996). Vilâyetnâme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 14, 471.
- Ocak, A. Y. (2020). *Alevî ve Bektaşî inançlarının İslâm öncesi temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orman, S. (2019). *Medeniyet analizi metametodoloji ve metodoloji*. İstanbul: al-Baraka Yayınları.
- Oytan, M. T. (1988). *Bektaşîliğin içyüzü*. İstanbul: İstanbul Maarif Kütüphanesi.
- Öz, M. (2010). Şîa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 39, 114-121.
- Saklavçı, F. G. (2021). *Alevî-Bektaşî inançlarında sembol ve motifler*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Şükrü, A. (2023). Alevîler, Alevilik ve dönüşüm deneyimleri. *Alevîlerin Dönüşümü*. (ed. Volkan Ertit). Adana: Karahan Kitapevi.
- Tanyu, H. (1986). *İslâmlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan, M. İ. (2023). *Aleviliğin özü*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Uyanık, Z. vd. (2013) Ardahan yöresi (Damal) Alevîlerinde “hakk’a yürüme erkânı”: Ölümle ilgili inanış ve uygulamalar. *Folklor/Edebiyat*. 19, 76-163.

- Üçer, C. (2005). Geneksel Alevilikte ibadet hayatı ve Alevilerin temel İslâmi ibadetlere yaklaşımları. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 5, 161-189.
- Üçer, C. (2010). *Tokat yöresinde geleneksel Alevilik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Üçer, C. (2013). *Alevilikte musahiplik*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Üçer, C. (2019). *Anadolu'da Alevî ocakları ve grupları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Üzüm, İ. (2020). *Tarihsel ve kültürel boyutlarıyla Alevilik*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Üzüm, İ. (2022). Kızılbaz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 25, 546-557.
- Yaman, A. (2004). *Alevilik'te dedelik ve ocaklar*. İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları.
- Yaşaroğlu, M. K. (2006). Namaz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 32, 350-357.
- Yıkımsı, M. S. (2014). *Hacı Bektaş Veli'nin evlatları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım, A. (2003). Alevî Bektaşî edebiyatında kullanılan hadisler ve değerlendirilmesi. *İslâmiyat* 3, 71-92.
- Yıldız, D. H. (1976). *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgî Kültür ve Sanat Yayınları.
- Yılmaz, H. (2012). *Alevî-Sünnî diyalogu*. İstanbul: Asistan Kitap.
- Yitik, A. İ. (2007). Oruç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 33, 416-425.
- Yoldaş, E. vd. (2022). Ardahan Damal yöresi Alevî cemleri ve semah ritüeli. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*. 2, 34-42.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederiz. Çalışma, BAP projesinden makale olarak üretilmiştir.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Dr. Öğr. Üyesi Taha YILMAZ %90; Doç. Dr. Mehmet Emin KALGI %10.

Gönderim Tarihi: 25.01.2024

Kabul Tarihi: 31.07.2024

YEREL KALKINMADA İSTİHDAMIN ÖNEMİ: BİLGİ VE İLETİŞİM SEKTÖRÜNE İKTİSADİ BİR PERSPEKTİF¹

The Importance of Employment in Local Development: An Economic Perspective on the Information and Communication Sector

Ömer Faruk ASLAN

Öğr. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi

İspir H.P. MYO,

ofaruk.aslan@atauni.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-7415-6049

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Toplumdaki bireylerin hayatının her aşamasında refah seviyesinin artırılması hedefine sahip yerel kalkınma devletlerin ilgilendiği konuların başında yer almaktadır. Gelişmişlik seviyeleri ne olursa olsun ülkeler kalkınma politikaları izlemektedir. Yerel kalkınmanın temel amaçlarından biri de yerel motifleri de göz önünde bulundurarak istihdam olanaklarının artırılmasıdır. Firmaların en kaliteli malı daha ucuza üretme anlayışı bilgi ve iletişim sektörünün önemini bir kat daha artırmaktadır. Çalışmada bilgi ve iletişim sektörünün ülkemizdeki görünümünü iktisadi yönden ele almak için çeşitli değişkenlere ilişkin istatistik veriler kullanılmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde yıl bazında sektörel büyümenin yaşandığını, ancak yeterli seviyede olmadığı sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, İletişim, Yerel Kalkınma, İstihdam, Gelişmişlik Seviyesi.

Abstract

Local development, which aims to increase the level of welfare of individuals in society at every stage of their lives, is one of the main issues that states are interested in. Regardless of their level of development, countries follow development policies. One of the main aims of local development is to increase employment opportunities, taking into account local motifs. The understanding of companies to produce the highest quality goods at a cheaper price increases the importance of the information and communication sector even more. In the study, statistical data on various variables were used to address the economic outlook of the information and communication sector in our country. As a result of the findings, it is concluded that there is sectoral growth on an annual basis, but it is not at a sufficient level.

Keywords: Information, Communication, Local Development, Employment, Development Level.

1. GİRİŞ

Ülkelerin tarihsel olarak en büyük sorunlarının başında üretim faktörlerinin optimal seviyede üretime yönlendirilememesi gelmektedir. Bu alanda birçok politika uygulanmış olsa da hiçbiri toplumda yüzde yüz başarı

¹ Bu makale 23-25 Mayıs 2024 tarihlerinde Cumhuriyet Üniversitesi tarafından düzenlenen Uluslararası Ekonomi Finans ve İşletme Kongresi'nde sunulan özet bildirinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

sağlanamamıştır. Ayrıca her devlette aynı oranda etki eden ortak bir görüş oluşturulamamıştır. Bu konuda herhangi bir tedbirin tek başına alınması da yeterli olmamaktadır. Bundan dolayı bu alanda birçok çalışma ve yöntem uygulanmıştır.

Kalkınma kavramı büyümeden farklı olarak hayatımızın her alanını kapsamaktadır. Özellikle toplumların ekonomik, sosyal ve çevresel alanların tamamında refah seviyesinin artırılması kalkınmanın temel sorunsalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca toplumdaki bireylerin tamamının aynı imkânlardan yararlanması da hedeflenmektedir. Bu da kalkınmanın birçok açılardan incelenmesine neden olmaktadır.

Globalleşen dünyada tüketicinin amacının en kaliteli ürünü en ucuza satın alma hedefinde olduğunu görmekteyiz. Bu da firmaları Ar-Ge yatırımlarına yöneltmektedir. Gerekli ölçüde Ar-Ge yatırımını yapamayan küçük firmalar ise Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ)'le rekabet edemeyerek piyasada faaliyet göstermemelerine neden olmaktadır. Ayrıca, her alanda farklı yerlerin ve firmaların uzmanlaştığı bir piyasa sistemi hâkim olmaya başlamaktadır.

Yerel kalkınma politikalarının uygulanacağı alanlarda fiziki ve beşeri kaynakların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Üretim için gerekli olan nitelikli elemanların faaliyet yapan yerde bulunması kurulacak olan yeni firmaya ucuz işgücü temin edebilmesi açısından rekabet avantajı sağlamaktadır. Zira nitelik elemanının hem eğitim giderlerine katlanılmaması hem de eğitim için gerekli olan süre olmaksızın üretime başlanması malı daha hızlı ve ucuza mal etmesine neden olacaktır.

Üretim alanında yaşanan bu gelişmeler bilgi ve iletişim sektörünün geçmişe nazaran daha fazla önemli hale gelmesine neden olmuştur. Çalışmada ülkemizin bilgi ve iletişim sektöründe gelmiş olduğu seviyeyi tespit etmek amaçlanmaktadır. Bu kapsamda TÜİK'ten elde edilen 2009-2023 yılları arasında bu alandaki girişimci sayısı, çalışan sayısı ve hizmet ciro endekslerine ilişkin ikincil veri kaynakları ele alınmıştır. Çalışma bu yönlü nicel bir çalışma özelliğini taşımaktadır. Yıl bazında yaşanan artış ve azalışlar göz önünde bulundurularak nedenleri ve yapılacak tedbirler hakkında bilgi verilecektir.

2. YEREL KALKINMA VE İSTİHDAM KAVRAMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Kalkınma bir ulusun ideal bir düzeyde her alanda pozitif yönden değişmesi ve gelişmesi olarak ifade edilmektedir (Tüylüoğlu ve Çeştepe, 2004: 29). Her ülke ve topluluğun kalkınmaya bakış açılarına göre farklı

tanımlamalar yapılmaktadır. Bu da kavramın literatürel açıdan ortak bir tanımlama yapılamamasına neden olmaktadır. Bu yüzden kavram her geçen gün farklı şekillerde yorumlanmasını ve dinamik bir yapıda olmasını sağlamaktadır (Gant, 2006: 260).

Ülkelerin bölgeler arasında ekonomik, sosyal ve çevresel alanlarda gelişmişlik farklılıklarının olması hükümetlerin bu farklılıkların giderilmesine yönelik politikalar geliştirmesine ve uygulamasına neden olmaktadır. Hükümetler politika uygulayacağı kesim ve alanın özelliklerini de dikkate alarak yerel aktörlerin de sürece dâhil olmasını sağlayarak politikanın etkin ve verimli biçimde uygulanmasına katkı vermektedir.

Yerel kalkınma yöredeki özel ve kamu sektörlerinin istihdamın artırılmasına yönelik yapmış oldukları politikalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzmanlaşmanın popülerliğinin arttığı bugünlerde, hükümetler tarafından yerel kalkınma politikaları belirlenirken yörenin fiziki ve beşerî kaynaklarını eskiye nazaran bir kat daha önem verilmektedir. Bu da yörede istihdam olanaklarının artmasını ve iktisadi olarak kalkınmasını sağlayacaktır (Karataş ve Çetinkaya, 2010: 31).

3. YÖNTEM

Çalışmanın temel amacı doğrultusundan TÜİK'ten elde edilen ikincil veri kaynakları (nicel veriler) derlenerek oluşturulmaktadır. Son yıllarda ele alınan sektör olan bilgi ve iletişime ilişkin istatistiki veriler elde edilmiştir.

Yıllar bazında artış veya azalışlara bakılarak nedenleri hakkında yorumlama yapılmıştır. Bil ve iletişim alanının ideal düzeye getirilebilmesi için alınacak tedbirler hakkında bilgi verilmiştir.

4. BULGULAR

Bu bölümde ele alınan konu hakkında yapılmış yerli ve yabancı kaynaklar derlenmiştir. Çalışmanın literatür olan katkısı hakkında bilgi verilmiştir. Sonrasında ise TÜİK'ten elde edilen istatistiki veriler ışığında yorumlama yapılarak çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

5. LİTERATÜR TARAMASI

Çalışma kapsamında ele alınan yerli ve yabancı kaynaklar taranmıştır. Elde edilen kaynaklar yazarın soyadı, yayımlanma tarihi, çalışmanın amacı, kullanılan yöntem ve sonuç olmak üzere beş kategoride özetlenerek aşağıda Tablo 1 de gösterilmektedir. Bu bölümde konuyla alakalı çalışmalar genel olarak özetlenerek çalışmanın literatüre olan katkısı hakkında bilgi verilecektir.

Tablo 1. Literatür Taraması

Yazarın Soyadı	Yayımlanma Tarihi	Çalışmanın Amacı	Kullanılan Yöntem	Çalışmanın Sonucu
Sayın	2006	Girişimciliği Destekleme Merkezleri'nin yerel ekonomik kalkınmadaki yeri ve önemini belirlemek hedeflenmektedir.	Nitel Çalışma	Girişimciliği Desteleme Merkezleri'nin yerel kalkınmada önemli olduğunu belirtmektedir. Özellikle bu alandaki projelerin yaygınlaştırılmasıyla bölgeler arasında yaşanan gelişmişlik farklılıkların giderilmesi hızlı biçimde sağlanacağı ileri sürülmektedir.
Çarkçı	2007	Ülkemizdeki KOBİ'lerin genel görünümü verilerek yerel kalkınmaya olan etkilerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.	İstatistiki Veriler	Çalışmada yerel kalkınmada KOBİ'lerin önemi ortaya konulmuştur. Özellikle inovasyon, mekânsal odaklanmada, ulusal rekabette, orta kesimin korunmasında, mesleki eğitimlerde, sermayenin yabancılaştırmasını engellenmesinde ve sermayenin alt tabana yayılmasında olumlu etkilerin olduğu ortaya konulmaktadır.
Tutar/Demiral	2007	Bölgesel kalkınmada kalkınma ajanslarının önemini belirlenmesi amaçlanmıştır.	Nitel Araştırma	Ülkelerin bölgeler arasında gelişmişlik farklılıkların giderilmesinde Bölgesel Kalkınma Ajanslarının önemli olduğu iddia edilmiştir.
Özbek	2008	KOBİ'lerin uluslararası rekabet seviyelerinin artırılması ve buna bağlı istihdam olanaklarının genişletilmesinde önemli işleve sahip olduğunun tespit edilmesi amaçlanmaktadır.	İstatistiki Veriler	Çalışmada KOBİ'lerin istihdamın korunmasında önemli işleve sahip olduğu belirtilerek ülkemizdeki KOBİ'leri girişimcilik ve inovasyon alanlarında geliştirilmesi gerektiğini iddia edilmektedir.
Tunçsiper/Ö. Yılmaz	2009	Turizmin yerel kalkınmada etkisinin tespit edilmesidir.	Nitel Çalışma	Turizmin yerel kalkınmada önemli ölçüde etkili olabilmesi için yerel motiflerin dikkate alınmalı. Buna ilişkin kamusal teşvikler yapılmalıdır.
Yıldız	2010	Meslek yüksekokulların bulunduğu yörenin kalkınmasını olumlu yönde etkilediğinin	Anket Yöntemi	Yüksekökol öğrencilerinin gıda, barınma, ulaşım, okul kantini ve kırtasiye gibi sektörlerden yapmış oldukları harcamalarla yerel kalkınmayı pozitif yönde

		tespit edilmesidir.		etkilediği belirlenmektedir.
Kadanalı/Yazgan	2012	Kırsal turizmin gelişmesinde ekonomik, sosyal-kültürel ve çevresel etkilerin fonksiyonları irdelenmektedir.	Nitel Çalışma	Yöre halkının özellikleri de göz önünde bulundurularak kırsal turizmine ilişkin kalkınma politikalarının yapılması, yerel kalkınmayı olumlu etkileyeceği belirtilmiştir.
Topkaya	2015	Yerel kalkınmada istihdamın rolü ve önemi hakkında bilgi verilmesi ve kayıtdışı istihdamın ekonomiye vermiş olduğu zararları tespit edilmesi amaçlanmaktadır	İstatistiki veriler	Emek piyasasındaki kayıt dışı çalışanların olması yerel kalkınmayı olumsuz etkilediği belirtilmiştir. Özellikle çalışanların ideal koşullarda işlerini icra etmesi kayıt dışılığı azaltacağı iddia edilmiştir.
Keskin	2015	Yerel kalkınmanın sağlanmasında turizm sektörünün önemli işleve sahip olduğu ve bu kapsamda turizmin gelişmesinde yerel idarelere düşen görevlerin irdelenmesi amaçlanmaktadır.	İstatistiki Veriler	Ülkemizin 100 yıllık hedeflerinden biri olan ilk on Dünya Ekonomisi içerisinde olması için turizme önem vermesi gerektiği iddia edilmiştir.
Mesci/Dönmez	2016	Çalışmada turizmin yerel ekonomik kalkınmaya ve yerel halka olan katkısının tespit edilmesi amaçlanmıştır.	Karma Araştırma Yöntemi	Elde edilen bulgular neticesinde yerel halkın turizm konusunda yeterli seviyede bilinçli olmadığı, turizm sektöründe çalışacak niteliğe sahip işçilerin dışarıdan temin edildiği ve Mudurnu'nun turizm alanında uzmanlaşması gerektiği savunulmaktadır.
Kılıçoğlu	2018	Bartın ili özelinde turizmin yerel kalkınmada etkisini ortaya koymak ve ilin bu alandaki başarılı olma olasılığını irdelemek amaçlanmaktadır.	Anket Yöntemi	Bartın ilinin turizm açısından önemli zenginliklere sahip olmasına rağmen yeterli düzeyde yatırımların olmadığı tespit edilmiştir. Bu alanda yapılacak kalkınma politikaların bölgeye olumlu etkisi olacağı belirtilmiştir.
Polat	2019	Çalışmada hastanelerin buldukları yöreye çeşitli faktörler açısından olumlu etkilediğinin tespit edilmesi	Nitel Çalışma	Çalışmada sağlık hizmetini etkin ve verimli veren hastanelerin bulunduğu yere olumlu olarak etkilediği ortaya konulmuştur. Hastane hizmetinde yararlanmak isteyenlerin bölgeye gelmesi barınma, gıda vb. alanlarda

		amaçlanmıştır.		faaliyet yapan bölge firmalarının ticari hacimlerinin artmasına neden olmaktadır.
Akay	2023	Ülkemizin önemli bir vizyonu haline gelmiş gençlere yönelik politikaların hangi alanlara odaklandığının belirlenmesidir.	Nitel Çalışma	Kalkınma politikalarında gençlere yönelik sürekli olarak hedeflerin olduğunu, politikaların başarılı olabilmesi için gençlerin sürece katılımlarının sağlanmasını savunulmaktadır.
Doğan	2023	Kamu İktisadi Teşebbüslerin (KİT) yerel kalkınmada etkilerinin belirlenmesidir.	Nitel Çalışma	Ülkemizdeki KİT'ler incelendiğinde bölgeler arasında gelişmişlik farklılıklarının giderilmesinde, piyasa koşullarının altında mal ve hizmetin sunulmasında, istikrarlı bir ekonomik yapının tesis edilmesinde ve sosyal adaletin sağlanmasında önemli işleve sahip olduğu iddia edilmektedir.

Genel olarak çalışmalar özetlendiğinde yerel kalkınmada birçok değişkenlerin etkileri incelenmektedir. Bu kapsamda elde edilen bulgular yerel kalkınma politikalarının istihdamı olumlu olarak etkilediği görülmektedir.

Yerli ve yabancı kaynaklar genel olarak konuyu birincil veri (anket yöntemi) ve ikincil veri (istatistiki analiz) kaynaklarıyla incelemiştir. İdeal bir emek yapılanmasında nelere dikkat edilirse daha verimli üretim sağlanır sorularına cevaplar aranmıştır. Özellikle ele alınan sektörlerdeki yerinde tedbirlerin alınması bunlara bağlı yan sektörlerin de gelişmesine ve yöredeki istihdamın iki kat oranda artmasına neden olacağı ortaya konulmuştur.

Çalışmada özellikle literatürde yeterince irdelenmemiş bilgi ve iletişim sektörü özelinde istihdamın yerel kalkınmaya olan etkisi belirlenmesi bu alanda yeterince çalışılmamış sektör açısından önemli bir boşluğu gidereceği düşünülmektedir. Araştırmanın literatüre önemli katkılar vereceği ön görülmektedir.

6. ÇALIŞMA KAPSAMINDA ELE ALINAN İSTATİSTİKİ VERİLER

Çalışmada ilk olarak 2009-2022 yılları arasındaki bilgi ve iletişim alanındaki girişimci sayıları ele alınmaktadır. Ele alınan veriler bir önceki yıla göre artış/azalışların yüzdeleri Tablo 2'de verilmektedir.

Tablo 2. 2009-2022 Yıllarındaki Bilgi ve İletişim Alanındaki Girişimci Sayısı

Yıllar	Bilgi ve İletişim Alanındaki Girişimci Sayısı	Artış/Azalış (%)
2009	21.614	-----
2010	22.963	+6
2011	26.570	+15
2012	32.034	+20
2013	34.594	+8
2014	35.850	+4
2015	36.674	+2
2016	36.687	+0,3
2017	37.601	+2
2018	38.379	+2
2019	40.115	+4
2020	42.766	+6
2021	48.783	+14
2022	55.211	+13

Kaynak: TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre girişim sayısı (2009-2022), <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (Erişim Tarihi: 14.01.2024).

Tablo 2'ye göre 2009 yılında bilgi ve iletişim sektöründeki girişimci sayısı 21.614 iken 2022' ye gelindiğinde bu sayı 1,55 kat artarak 55.211'e ulaşmaktadır. Bilgi ve iletişim alanındaki girişimci sayılarının bir önceki yıla göre artış veya azalışlar incelendiğinde en fazla artışın % 20 ile 2012 yılında gerçekleşirken en az artışın ise % 0,3 ile 2016'da yaşanmıştır. Genel olarak girişimci sayıları her yıl sürekli artış yaşanmıştır. Tablo 3' te ise 2009-2022 yıllarındaki ülke geneline ilişkin toplam girişimci sayıları ele alınmaktadır.

Tablo 3. 2009-2022 Yıllarındaki Ülke Geneline İlişkin Toplam Girişimci Sayısı

Yıllar	Ülke Geneline İlişkin Toplam Girişimci Sayısı	Artış/Azalış (%)
2009	2.631.085	-----
2010	2.678.787	+2
2011	2.737.278	+2
2012	2.800.060	+2
2013	2.847.725	+1
2014	2.888.180	+2
2015	2.941.233	+1
2016	2.981.381	+4
2017	3.100.412	+2
2018	3.160.371	+2
2019	3.228.421	+2
2020	3.304.088	+8
2021	3.578.931	+6
2022	3.784.464	+2

Kaynak: TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre girişim sayısı (2009-2022),

<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1>
(Erişim Tarihi: 14.01.2024).

Tablo 3'e göre ülke genelinde 2009 yılında toplam girişimci sayısı 2.631.085 iken 2022'ye gelindiğinde % 44 artarak 3.784.464'e ulaşmaktadır. Bir önceki yıla göre ise en fazla artış % 8 ile 2020'de yaşanırken en az artış ise % 1 ile 2013 ve 2015 yıllarında gerçekleşmektedir. Tablo 4' te bilgi ve iletişim sektörünün girişimci sayısının ülke genelindeki payı verilmektedir.

Tablo 4. 2009-2022 Yıllarındaki Bilgi ve İletişim Sektöründeki Girişimci Sayısının Ülke Genelindeki Payı

Yıllar	Bilgi ve İletişim Sektörüne İlişkin Girişimci Sayısı (A)	Ülke Geneline İlişkin Toplam Girişimci Sayısı (B)	Ülke Genelindeki Bilgi ve İletişimin Payı (A/B)
2009	21.614	2.631.085	%0,8
2010	22.963	2.678.787	%0,8
2011	26.570	2.737.278	%1
2012	32.034	2.800.060	%1
2013	34.594	2.847.725	%1
2014	35.850	2.888.180	%1
2015	36.674	2.941.233	%1
2016	36.687	2.981.381	%1
2017	37.601	3.100.412	%1
2018	38.379	3.160.371	%1
2019	40.115	3.228.421	%1
2020	42.766	3.304.088	%1
2021	48.783	3.578.931	%1
2022	55.211	3.784.464	%1

Kaynak: TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre girişim sayısı (2009-2022), <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1>
(Erişim Tarihi: 14.01.2024).

Tablo 4'e göre 2009-2022 yılları arasında bilgi ve iletişim sektöründeki girişimci sayısı ülke genelindeki yerinin % 1 olduğu görülmektedir. Ülke genelindeki pay sürekli olarak korunmaktadır. Ancak bilgi ve iletişimin öneminin çokça arttığı bugünlerde payının yeterli düzeyde olmadığı söylenebilir. Tablo 5'te ise 2009-2022 yıllarındaki bilgi ve iletişim alanının ülke ekonomisine olan katkısı ele alınmaktadır.

Tablo 5. 2009-2022 Yıllarındaki Bilgi ve İletişim Alanının Ülke Ekonomisine Olan Katkısı

Yıllar	Bilgi ve İletişim Alanının Ülke Ekonomisine Olan Katkısı (TL)	Artış/Azalış (%)
2009	41.648.280.622	-----
2010	44.629.717.233	+7

2011	51.243.261.378	+15
2012	57.708.000.709	+12
2013	64.258.652.111	+11
2014	70.410.798.897	+10
2015	79.066.156.797	+12
2016	90.582.872.943	+14
2017	106.537.973.767	+18
2018	125.310.730.782	+18
2019	144.509.246.972	+15
2020	177.969.762.313	+23
2021	254.035.414.405	+43
2022	433.770.755.406	+70

Kaynak: TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre üretim değeri, 2009-2022, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (Erişim Tarihi: 14.01.2024).

Tablo 5'e göre 2009 yılında bilgi ve iletişim sektörünün üretim değeri 41.648.280.622 TL iken 2022'ye gelindiğinde 9,4 kat artarak 433.770.755.406 TL olmuştur. Bir önceki yıllara göre artma veya azalma eğilimlerine bakıldığında en fazla artışın % 70 ile 2022'de yaşanırken en az artış ise % 7 ile 2010'da gerçekleşmiştir. Tablo 6'da 2009-2022 yıllarındaki ülke genelinde tüm sektörlerin üretim değerleri gösterilmektedir.

Tablo 6. 2009-2022 Yıllarındaki Tüm Sektörlerin Toplam Üretim Değerleri

Yıllar	Tüm Sektörlerin Toplam Üretim Değerleri (TL)	Artış/Azalış (%)
2009	1.041.857.940.619	-----
2010	1.230.473.642.039	+%18
2011	1.570.710.776.397	+%28
2012	1.765.683.792.203	+%12
2013	2.047.455.925.747	+%16
2014	2.350.839.632.364	+%15
2015	2.664.690.071.473	+%13
2016	2.958.354.976.905	+%11
2017	3.716.967.668.978	+%25
2018	4.727.811.479.414	+%27
2019	5.305.543.653.183	+%12
2020	6.030.495.522.238	+%14
2021	9.845.022.375.709	+%63
2022	21.982.056.999.574	+1,23

Kaynak: TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre üretim değeri, 2009-2022, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (Erişim Tarihi: 14.01.2024).

Tablo 6'ya göre 2009 yılında 1.041.857.940.619 TL iken 2022'ye gelindiğinde 20,1 kat artarak 21.982.056.999.574 TL olmuştur. Bir önceki yıllara göre artış veya azalışlar incelendiğinde en fazla artışın 1,23 kat ile

2022’de yaşanırken en az artış ise 11 ile 2016’da gerçekleşmektedir. Tablo 7’de bilgi ve iletişim sektörüne ait üretim değerinin ülke içindeki pay ele alınmaktadır.

Tablo 7. 2009-2022 Yıllarındaki Bilgi ve İletişim Teknolojisinin Ülke Genelindeki Payı

Yıllar	Bilgi ve İletişim Sektörünün Üretim Değerleri (A)	Tüm Sektörlerin Toplam Üretim Değerleri (B)	Bilgi ve İletişim Sektörünün Ülke Genelindeki Payı (A/B)
2009	41.648.280.622	1.041.857.940.619	%4
2010	44.629.717.233	1.230.473.642.039	%3
2011	51.243.261.378	1.570.710.776.397	%3
2012	57.708.000.709	1.765.683.792.203	%3
2013	64.258.652.111	2.047.455.925.747	%3
2014	70.410.798.897	2.350.839.632.364	%3
2015	79.066.156.797	2.664.690.071.473	%3
2016	90.582.872.943	2.958.354.976.905	%3
2017	106.537.973.767	3.716.967.668.978	%3
2018	125.310.730.782	4.727.811.479.414	%3
2019	144.509.246.972	5.305.543.653.183	%3
2020	177.969.762.313	6.030.495.522.238	%3
2021	254.035.414.405	9.845.022.375.709	%2
2022	433.770.755.406	21.982.056.999.574	%2

Kaynak: TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre üretim değeri, 2009-2022, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (Erişim Tarihi: 14.01.2024).

Tablo 7’ye göre bilgi ve iletişim sektörünün ülke ekonomisindeki payı ortalama % 3 olarak gerçekleşmektedir. Belçika’nın 2021’de payı 3.43, Çin Halk Cumhuriyeti’nin 2.43, Finlandiya’ nın 2.99, Fransa’nın 2,22, İsrail’in 5.56, Kore’nin 4.93, İsviçre’nin 3.42, ABD’nin 3.46, İngiltere’nin 2.91ve AB genelinde bu payın 2.31 olduğu göz önünde bulundurulduğunda ülkemizde bu alanda yeterli seviyede üretimin olmadığı söylenebilir (The World Bank Data).

Tablo 8’de 2009-2022 yıllarındaki bilgi ve iletişim sektörüne ait çalışan sayıları verilmektedir.

Tablo 8. 2009-2022 Yıllarındaki Bilgi ve İletişim Sektöründeki Çalışan Sayıları

Yıllar	Bilgi ve İletişim Sektöründeki Çalışan Sayısı	Artış/Azalış (%)
2009	152.661	-----
2010	162.005	+6
2011	176.333	+9
2012	189.869	+8
2013	196.406	+3

2014	203.804	+4
2015	214.199	+5
2016	218.372	+2
2017	226.518	+4
2018	230.860	+2
2019	234.180	+1
2020	245.627	+5
2021	279.071	+14
2022	309.841	+11

Kaynak: TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre çalışanlar sayısı, 2009-2022, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (Erişim Tarihi: 14.01.2024).

Tablo 8'e göre 2009 yılında bilgi ve iletişim sektöründe çalışan sayısı 152.661 iken 2022'ye gelindiğinde yaklaşık 1 kat artarak 309.841'e ulaşmaktadır. Bir önceki yıla göre artış veya azalışlar incelendiğinde en fazla artışın % 14 ile 2021'de gerçekleşirken en az artış ise % 1 ile 2019'da yaşanmaktadır. Genel olarak sektördeki çalışan sayıları artmıştır.

Tablo 9'da 2009-2022 yıllarındaki ülke genelindeki toplam çalışan sayıları ele alınmaktadır.

Tablo 9. 2009-2022 Yıllarındaki Toplam İşçi Sayıları

Yıllar	Toplam Çalışan Sayısı	Artış/Azalış (%)
2009	10.106.588	-----
2010	10.929.200	+8
2011	12.078.434	+10
2012	13.141.443	+9
2013	13.889.265	+6
2014	14.615.295	+5
2015	15.222.587	+4
2016	15.401.642	+1
2017	16.013.635	+4
2018	16.156.378	+0,9
2019	15.656.571	-3
2020	15.952.817	+2
2021	17.493.674	+10
2022	18.646.162	+6

Kaynak: TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre çalışanlar sayısı, 2009-2022, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (Erişim Tarihi: 14.01.2024).

Tablo 9'a göre 2009'da toplam çalışan sayısı 10.106.588 iken 2022'ye gelindiğinde % 85 artarak 18.646.162'ye ulaşmaktadır. Bir önceki yıla göre artış veya azalışlar incelendiğinde en fazla artışın % 10 ile 2011 ve 2021 yılında yaşanırken en fazla azalış ise 2019'da -%3 ile olmaktadır. Tablo 10'da 2009-2022 yılları arasındaki bilgi ve iletişim sektöründeki

çalışan sayılarının toplam çalışanlar içindeki payı verilmektedir.

Tablo 10. 2009-2022 Yılları Arasındaki Toplam Çalışan Sayıları İçerisindeki Bilgi ve İletişim Sektörünün Payı

Yıllar	Bilgi ve İletişim Sektöründeki Çalışan Sayısı (A)	Toplam Çalışan Sayısı (B)	Bilgi ve İletişim Sektörünün Toplam Çalışanlar İçindeki Payı (A/B)
2009	152.661	10.106.588	%1
2010	162.005	10.929.200	%1
2011	176.333	12.078.434	%1
2012	189.869	13.141.443	%1
2013	196.406	13.889.265	%1
2014	203.804	14.615.295	%1
2015	214.199	15.222.587	%1
2016	218.372	15.401.642	%1
2017	226.518	16.013.635	%1
2018	230.860	16.156.378	%1
2019	234.180	15.656.571	%1
2020	245.627	15.952.817	%1
2021	279.071	17.493.674	%2
2022	309.841	18.646.162	%2

Kaynak: TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre çalışanlar sayısı, 2009-2022, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (Erişim Tarihi: 14.01.2024).

Tablo 10'a göre bilgi ve iletişim sektöründeki çalışan sayılarının toplam çalışan sayılarındaki payı genel olarak %1'dir. Bu oran sadece 2021 ve 2022 yılında % 2'ye çıkmaktadır. Veriler değerlendirildiğinde bilgi ve iletişim alanındaki istihdamın yeterli düzeyde olmadığı düşünülmektedir. Tablo 11'de bilgi ve iletişim sektörüne ilişkin hizmet ciro endeksi ele alınmaktadır.

Tablo 11. 2009-2023(11 aylık) Yıllarındaki Bilgi ve İletişim Sektörüne İlişkin Hizmet Ciro Endeksi (2015=100)

Yıllar	Bilgi ve İletişim Sektörüne İlişkin Hizmet Ciro Endeksi	Artış/Azalış (%)
2009	49,5	-----
2010	54,1	+9
2011	62,9	+16
2012	70,8	+12
2013	79,3	+12
2014	86,5	+9
2015	100	+15
2016	112,9	+13
2017	134,1	+19
2018	157,3	-17
2019	179,3	+14

2020	217	+21
2021	300	+38
2022	524,3	+75
2023	863,2	+65

Kaynak: TÜİK, Hizmet Ciro Endeksi (2015=100), 2009-2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (Erişim Tarihi: 14.01.2024).

Tablo 11'e göre bilgi ve iletişim sektörünün hizmet ciro endeksi 2009'da 49,5 iken 2023 yılına gelindiğinde 16,4 kat artarak 863,2 olmaktadır. Bir önceki yıla göre en fazla artış %75 ile 2022 yılında yaşanırken en az artış ise %9 ile 2010 ve 2014'de gerçekleşmektedir.

7. SONUÇ

Hayatımızın her alanını ele alan kalkınmanın toplumların hedeflerindeki yeri yadsınamaz biçimde önemini korumaktadır. Toplum ilerledikçe bir üst seviyedeki yerel kalkınma hedeflerinin olması toplumların her seviyesinde ilgilendiği konuların başında olmasına neden olmaktadır.

Toplumun devlete görev olarak attettikleri fiiller her geçen gün artmaktadır. Zira 1776 yılında Adam Smith'in çıkarmış olduğu "The National of Wealth" adlı eserinde devlete güvenlik, adalet ve diplomasi olmak üzere üç alanda görev verilirken günümüz koşullarında bu görevler birçok alanda da verilmektedir.

Toplumlar gelişme gösterdikçe aktörlerin bilinçlilik seviyeleri de artmaktadır. Özellikle firmaların üretimlerini şekillendiren tüketicilerin de istediği ürünlerin değişmesine neden olmaktadır. Günümüz koşullarında tüketici daha kaliteli malı daha ucuza alma hedefindedir. Bu da firmaların üretim teknolojisinde yaşanan gelişmeleri yakından takip etmek zorunda bırakmaktadır. Ulusal düzeyde faaliyet gösteren küçük firmalar, yeterli kazanç elde edemedikleri için rekabet edememekte ve zarar etmektedir. Böyle bir piyasa sistemi, hükümetin firmaların zarar etmelerini engellemeye yönelik tedbirler alma görevini üstlenmesini gerektirecektir. Hükümetler her bir yörenin kendi motiflerine yönelik kalkınma hamleleri yapacaktır.

Firmaların üretim alanında yaşanan gelişmeleri yakından takip etmeleri ve uygulamaları açısından bilgi ve iletişim kanallarının aktif ve etkin biçimde işlemesi gerekmektedir. Ayrıca tüketicilerin rasyonel hareket etmelerinde de önemli rol almaktadır. Zira iletişim kanallarının aktif olması tüketicilerin daha kaliteli malları daha ucuza almalarını sağlayacaktır.

Makalede bilgi ve iletişim alanındaki gelişmeleri tespit etmek amacıyla bu alandaki istatistiki (ikincil) veriler TÜİK'ten temin edilmiştir. Çalışma

kapsamında bilgi ve iletişim alanlarında ülkemizdeki genel profilini görmek amacıyla 2009-2023 yıllarına ait veriler tablo halinde verilerek artış veya azalışlar tespit edilmiştir. Buna neden olan faktörler hakkında yorumlama yapılarak çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Çalışma kapsamında elde edilen veriler doğrultusundaki bulgular aşağıda maddeler halinde sunulmaktadır:

- Bilgi ve iletişim alanındaki girişimci sayısında 2009-2022 dönemlerinde artma yaşarken yıl bazında istikrarlı olmadığı tespit edilmektedir. Bu durumun, yıl içerisinde hükümetin sektöre yönelik izlediği politikalar ve ekonomik alanda yaşanan konjonktürel dalgalanmalar nedeniyle olduğu söylenebilir.
- Sektörün ülke genelindeki payı incelendiğinde % 1 olduğu görülmektedir. Bilgi ve iletişimin çok önemli olduğu şu günlerde yeterli düzeyde olmadığı söylenebilir.
- Sektörün ülke ekonomisine olan katkısında sürekli artış olduğu gözlemlenmektedir. Bir önceki yıla göre en fazla artış 2022’ de yaşanmıştır.
- Bilgi ve iletişim sektörünün üretim değeri ülke genelinde % 3’tür. Çalışma kapsamında ele alınan ülkeler (İsrail: 5,56; Kore: 4,93 vb.) göz önünde bulundurulduğunda ülke genelinde bilgi ve iletişim alanındaki payı yeterli seviyede değildir.
- Bilgi ve iletişim sektöründeki çalışan sayısı her yıl artmaktadır. Ancak toplam çalışan sayısındaki payının % 1 olduğu göz önünde bulundurulduğunda gereken önemin verilmediği sonucuna varılabilir.
- Sektörün hizmet ciro endeksi yıl bazında sürekli olarak artmaktadır.

Genel olarak bilgi ve iletişim alanında ülkemizde gelişmeler yaşanmaktadır. Ancak yıl bazında sektörde yaşanan artışla diğer ülkelerden daha az seviyede olduğu söylenebilir. Özellikle hükümetin bu alanda yaşanacak girişimlerin teşvik ve sübvansiyon gibi araçlarla teşvik edilmelidir. Ayrıca ulusal çapta faaliyet yapan firmalarında da ÇUŞ’lerle rekabet etmelerini sağlamak amacıyla belli bir dönemde korumacı politikalar izlenmelidir.

8. SUMMARY

Regardless of the development level of the country, one of the main problems is that there are not enough employment opportunities for individuals between the ages of 15-64 within the country. For this reason, countries have developed many policies on this issue. Although there are countries that are successful in this regard, a common policy that causes the

same success in every country has not been determined. This causes many studies in this field and causes it to gain a dynamic structure.

Keeping up with new developments in the field of information and communication, the impact of which we feel more in the globalizing world, and increasing the number of jobs in this field have a positive impact on countries. Because countries with active information and communication channels provide competitive advantage in all areas. In this context, the study aims to provide information about the current situation by considering statistical data on the variables related to the field of information and communication in our country and to determine the policies that need to be made in this field.

In the study, first of all, the number of entrepreneurs operating in this field in our country was obtained from secondary data sources obtained from TÜİK. In this respect, the study conducted research according to the quantitative method. Although there was an increase in the number of entrepreneurs between 2009 and 2022, when the increases/decreases compared to the previous year were examined, it was determined that the number of entrepreneurs did not show a stable increase. The reasons for this instability can be attributed to the fact that the government's policies in the field of information and communication vary from year to year and the fluctuations in the economic conjuncture. Another variable is the sector's share in the country's economy. Its share seems to be 1%. This rate may be considered low in developing economic structures. The sector's contribution to the country's economy is around 3% on average over the years. It is at a low level considering developed countries.

When the variables considered to determine the general outlook of our country are evaluated in general, it can be said that although there are no developments in this field on a yearly basis in our country, it is not at a sufficient level. Therefore, the government should use tools such as incentives and subsidies to increase investments in this field. In the long term, it should gain a competitive advantage by branding in this field.

9. KAYNAKLAR

- Akay, H. (2023). Kalkınma planlarındaki gençlik politikaları üzerinden genel bir değerlendirme. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 6 (4), 1278-1297. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mana/issue/82512/1347889>
- Çarkçı, A. (2007). *Yerel kalkınmada KOBİ'lerin rolü*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Başkanlığı Tez Tarama Merkezi veri tabanından erişildi (221749)

- Doğan, A. (2023). Türkiye örneğinde kalkınmanın yapı taşları olarak kamu iktisadi teşebbüsleri. *Turkish Research Journal of Academic Social Science*, 6 (2), 147-153. Erişim Adresi: <http://www.turkishsocialscience.com/en/pub/issue/82394/1383896>
- Gant, F. (2006). The concept of development administration. *Comparative Public Administration: The Essential Readings, Research in Public Policy Analysis and Management*. E. Otenyo, N. S. Lind (Editors). JAI Pres. Oxford, 15, 257–285. Erişim Adresi: <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2599289>
- Kadanalı, E. ve Yazgan, Ş. (2012). Kırsal turizmin ekonomik-sosyal ve çevresel etkileri. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14 (23), 97-100. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kmusekad/issue/10213/125513>
- Karataş, M. ve Çetinkaya, E. (2010). İktisadi kalkınma sürecinde beşeri sermayeye ilişkin bir inceleme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (3), 29-55. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/181729>
- Keskin, A. (2016). Yerel kalkınmada yerel yönetimlerin rolü: Turizm örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30 (1), 143-154. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/315495>
- Kılıçoğlu, İ. (2018). *Yerel kalkınmada turizm sektörünün rolü ve Bartın ili örneği*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Yükseköğretim Başkanlığı Tez Tarama Merkezi veri tabanından erişildi (514856)
- Mesci, M. ve Dönmez, G. (2016). Turizmin bölgesel kalkınma ve yerel halk üzerindeki etkisi: Mudurnu örneği. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (2), 21-49. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/526932>
- Özbek, Z. (2008). Kobi'lerin Türk ekonomisine etkileri. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, 31 (8), 49-57. Erişim Adresi: <https://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/yayinlar/EkonomikSorunlarDergisi/sayi31/Zerrin%20ozbek.pdf>
- Polat, G. (2019). Hastane harcamalarının yerel kalkınmaya etkisi. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)*, 5 (1), 1-15. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/749861>
- Sayın, M. (2006). Yerel ekonomik kalkınma modeli olarak gap-gidem projesi. TEPAV, 2006. Erişim Adresi: https://www.tepav.org.tr/sempozyum/2006/bildiri/bolum5/5_3_sayin.pdf
The World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS> (E.T.: 18.01.2024).
- Topkaya, Ö. (2015). Yerel kalkınma stratejilerinin istihdamı artırma ve kayıtdışı istihdamı azaltmadaki rolü. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29 (4), 645-658. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30614>
- Tunçsiper, B. ve Ö. Yılmaz, G. (2009). Yerel ekonomik kalkınma sürecine turizm

- sektörünün etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 53-64. Erişim Adresi: file:///C:/Users/Dell/Downloads/Tunsiper-Yılmaz-2009.pdf
- Tutar, F. ve Demiral, M. (2007). Yerel ekonomilerin yerel aktörleri: Bölgesel kalkınma ajansları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2 (1), 65-83. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oguiibf/issue/56507/785834>
- TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre çalışanlar sayısı, 2009-2022, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (E.T.: 14.01.2024).
- TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre girişim sayısı (2009-2022), <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (E.T.: 14.01.2024).
- TÜİK, Ekonomik faaliyetlere göre üretim değeri, 2009-2022, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (E.T.: 14.01.2024).
- TÜİK, Hizmet Ciro Endeksi (2015=100), 2009-2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ticaret-ve-hizmet-115&dil=1> (E.T.: 14.01.2024).
- Tüylüoğlu, Ş. ve Çeştepe, H. (2004). Kalkınma teorilerinin temelleri ve gelişimi. *Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular*, S. Taban ve M. Kar (Editör), Ekin Yayınevi, Bursa, 27-69.
- Yıldız, E. (2010). Meslek yüksekokullarının yerel ekonomiye katkıları: Babaeski meslek yüksekokulu örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2), 87-102. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trakyasobed/issue/30222/326314>

Çalışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Gönderim Tarihi: 03.07.2024

Kabul Tarihi: 24.10.2024

BİR LOBİCİLİK ORTAMI OLARAK X (TWİTTER): AKADEMİK DAYANIŞMA PLATFORMU ÖRNEĞİ

X (Twitter) as a Lobbying Environment: The Case of Academic Solidarity
Platform

Kahraman Kağan KAYA

Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü
kkagan.kaya@selcuk.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-6156-5027

Kadir CANÖZ

Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi
Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü
kcanoz@selcuk.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-1796-6621

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

X, hem lobcilere hem de vatandaşlara doğrudan lobcilik ve dolaylı lobcilik faaliyetlerini yürütebilmeleri için büyük bir avantaj sağlamaktadır. Çalışmanın amacı, ADAP'ın X hesabının lobcilik açısından nasıl bir görünüm sergilediğinin ortaya koyulabilmesidir. Çalışmada, içerik analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda araştırmada, literatürde buna yönelik olarak hazırlanmış herhangi bir ölçme aracına rastlanmadığı için, yazarlar tarafından lobcilik ve lobcilik türleri ile ilgili bilgiler ve X'in kullanım fonksiyonları göz önünde bulundurularak bir kodlama cetveli oluşturulmuş ve inceleme, bu cetvel çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, her şeyden önce, Akademik Dayanışma Platformu'nun (ADAP) X'i (Twitter) bir lobcilik ortamı olarak kullandığı tespit edilmiştir. Öyle ki araştırmanın gerçekleştirildiği tarih aralığında ADAP tarafından paylaşılan 318 gönderinin 308 tanesi (%96,85), çeşitli lobcilik yöntemlerini bünyesinde barındırmaktadır. Araştırmada, ADAP tarafından X üzerinden yürütülen lobcilik türleri söz konusu olduğunda ön plana, dolaylı lobciliğin çıktığı saptanmıştır. Buna göre bu doğrultuda paylaşılan 308 gönderinin, toplam 501 lobcilik tekniğini içerdiği, bunların da 408 tanesinin (%81,43) dolaylı lobcilik kapsamında değerlendirilebileceği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lobcilik, Doğrudan Lobcilik, Dolaylı Lobcilik, Dijital Lobcilik

Abstract

X provides a significant advantage for both lobbyists and citizens to conduct direct and indirect lobbying activities. The aim of the study is to conduct a situation assessment of ASOP's X account in terms of lobbying. In the study, content analysis technique was utilized. In this context, since no measurement tool had been prepared for this purpose in the literature before, a coding sheet was created by the authors taking into account the information about lobbying, lobbying types and the usage functions of X, and the investigation was carried out within the framework of this sheet. In the study, first and foremost, it has been determined that the Academic Solidarity Platform's (ASOP) X (Twitter) is utilized as a lobbying environment. In fact, during the period in which the research was conducted, 308 out of 318 posts shared by ASOP (96.85%) encompass

various lobbying methods. In the research, when it comes to the types of lobbying conducted by ASOP through X, it has been observed that indirect lobbying takes the forefront. Accordingly, it has been determined that out of the 308 posts shared in this context, a total of 501 lobbying techniques are encompassed, and 408 of these (81.43%) can be considered within the scope of indirect lobbying.

Keywords: Lobbying, Direct Lobbying, Indirect Lobbying, Digital Lobbying

1. GİRİŞ

“Modern demokratik devletlerde gelişen çoğulcu örgütlerin genellikle yasama, yönetim ve adalet gibi konularda, politikacıların yasama kararlarını etkileme ve yönlendirme pratiği” olan lobicilik (Sorgun ve Doğan, 2023, ss. 348– 349), güncel olarak “ortak çıkarların gerçekleştirilmesi doğrultusunda karar mekanizmaları üzerinde önemli bir yaptırım gücüdür” (Kotan ve Ünür, 2015, s. 153). Bu ortak çıkarlara sahip bulunan topluluklar ise literatürde, “baskı grupları” şeklinde adlandırılmaktadır.

Herhangi bir baskı grubu, ilişkili olduğu “sosyal grupların çıkarlarını savunmak amacıyla çalışmalar yapmaktadır” (Divanoğlu, 2017, s. 409). Bu çalışmalar arasında ise başı, içerdiği birtakım özelliklerden dolayı lobicilik çekmektedir ancak “lobicilik, daha çok belirli bir konu ve amaç için, bireysel ya da baskı grubu (teşkilat) adına, meclisi (yasama üyelerini) etkileme faaliyeti şeklinde yapılırken, baskı grupları kendiliğinden oluşarak birden fazla konu hakkında faaliyette bulunabilmektedir” (Canöz, 2007, s. 73).

Halkla ilişkiler literatürü, kendi bünyesinde son derece önemli bir konuma sahip olmasına rağmen, lobicilik bağlamında kaleme alınmış teorik ve ampirik metinler noktasında oldukça yetersiz bir görünüm sergilemektedir (Davidson, 2015, s. 625). Berg (2009, s. 16) ise bu nedenle halkla ilişkiler alanında görev yapan akademisyenlerin, lobiciliği sahiplenmeleri ve bu uygulamanın kuramsal, etik ve iletişimsel sonuçlarını inceleyen araştırmalar geliştirmeye devam etmeleri tavsiyesinde bulunmaktadır. En temelde bu çalışma, Berg’in çağrısına dijital lobicilik üzerinden bir karşılık verme amacı taşımaktadır.

Dijital lobicilik, insan hayatına dair neredeyse her olgu gibi lobiciliğin de, doğal olarak, dijitalleşme sürecinden etkilenmesi ve bu doğrultuda bünyesine birtakım yenilikler katması sonucunda gündeme gelmiş bir kavramı ifade etmektedir. Türkçe literatürde, en yalın anlatımla doğrudan lobicilik ve dolaylı lobicilik uygulamalarının dijital araçların ya da kanalların kullanımı ile gerçekleştirilmesi şeklinde açıklanabilecek dijital lobiciliğe ilişkin tek akademik metin, Filiz ve Demren (2023) tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu metinde, “dijitalleşen siyasal iletişim

kavramları Vote Leave kampanyası özelinde dijital lobicilik yöntemleri bağlamında analiz” edilmektedir (s. 188). Bu çalışmada ise Türkiye’de faaliyet gösteren bir platformun X (Twitter) üzerinden paylaştığı gönderiler, oluşturulan kodlama cetveli çerçevesinde bir içerik analizine tabi tutulacaktır.

2. GENEL HATLARIYLA LOBİCİLİK

Köken olarak “lobi” kavramı, önemli bir binadaki koridoru ya da giriş holünü ifade eden Latince “lobium” ya da ortaçağa ait “lobia” kelimesinden gelmektedir (Schendelen, 2013, s. 57). Lobicilik bağlamında bu kavram, sözlükte “çok zaman bazı yolsuz çıkarlar sağlamak amacıyla bir araya gelerek, parlamento koridorlarında, nüfuzlu çevrelerde, basında... çıkarıcı bir siyaseti geçerli kılmaya çalışan kimselerin oluşturduğu topluluk” şeklinde tanımlanmaktadır (Bayramoğlu, 1985, s. 9). Lobici ise, en basit ve net anlatımla, “kanun yapıcılar, baskı grupları ile bir menfaat sağlamak amacıyla bir araya gelen kişi olarak düşünülmektedir” (Arklan, 2008, s. 313).

Fiziksel bir durumun söz konusu olmayıp çıkarlar doğrultusunda etkilemenin amaçlandığı lobiciliğin (Gültepe, 2023, s. 10) geçmişi, doğduğu ülke olan Amerika Birleşik Devletleri’nde cumhuriyetin ilk benimsenmeye başladığı dönemlere dayanmaktadır. 1869-1877 yılları arasında başkanlık görevini yürüten Ulysses S. Grant’in Llard Otel’de kaldığı bilgisini edinen kişiler, zamanla bu otelin lobisini doldurmuş ve birtakım işlerini burada, kendisiyle görüşerek halletmeye çalışmıştır. Bu kişilerin faaliyetleri, süreç içerisinde “lobicilik” olarak tanımlanır hâle gelmiştir (Dincer, 1999, ss. 51–52).

Modern demokrasilerde gün geçtikçe siyaset oluşturma sürecinin daha önemli bir parçası hâline gelen lobicilik (Matsueda, 2020, s. 1), kuruluşların, kamu yönetimi alanındaki kanun yapıcıları yönlendirebilmek amacıyla giriştikleri bilinçli çabalar olarak tanımlanabilmektedir (Canöz ve Canöz, 2020, s. 239). Aslında lobicilik, lobicilerin resmî karar alma yeterliliğine sahip olmadığı sahalardaki politikaları etkileyebilmek için başvurduğu yollardan bir tanesini ifade etmektedir (Malmborg, 2022, s. 2). Halkla ilişkiler odaklı bir anlatımla ise lobicilik, “kanun yapıcı ve yasa koyucuların bir kurum ya da kuruluşun veya bir işletmenin hedef kitleleri olmaları durumunda devreye giren iletişimidir” (Peltekoğlu, 2014, s. 598).

Lobicilik, temelde doğrudan lobicilik ve dolaylı lobicilik olmak üzere iki farklı türü bünyesinde barındırmaktadır. Bu noktada “doğru muhatabı bulmak” ve “bilgi aktarımı” doğrudan lobiciliğin, “politik halkla

ilişkiler” ve “seferberlik taktikleri” ise dolaylı lobciliğin en önemli teknikleri arasında yer almaktadır (Lits, 2019, ss. 37–46). Buradan hareketle dolaylı lobcilik sürecinin her aşamasında olmazsa olmaz bir görünüm sergileyen halkla ilişkilerin, doğrudan lobcilik kapsamında kullanılan bilgi aktarımı açısından da son derece kritik bir nitelik taşıdığı ifade edilebilir. Verçiç ve Verçiç (2012, s. 19), bu durumu şu şekilde gözler önüne sermektedir: “İletişim, lobciliğin merkezinde yer almaktadır ve bu nedenle lobciliği düzenlemeye yönelik herhangi bir girişim, bir iletişim süreci olarak lobciliğin derin bir kavrayışını gerektirmektedir.”

Lobicilik, en iyi kullanımı ile hükümetlerin ve kuruluşların çalışma sürecinde gerekli ve yararlı bir bölümdür. Lobciler, uzman teknisyenlerdir; en zor ve karmaşık konuları açık seçik, anlaşılabilir biçimde sunmada yeteneklidirler. Hükümet, komisyon ve parlamenterler için kısa belgeler, notlar, yasal analizler ve tasarımlar hazırlarlar, kolay bulunmayan istatistikî bilgiler sağlarlar, komisyon toplantılarında konuşarak konuya aydınlık getirirler, çünkü konularında komisyon üyelerinden daha bilgilidirler (Bayramoğlu, 1987, s. 3).

Yukarıda yürüttükleri faaliyetlere ve yararlandıkları tekniklere ilişkin birtakım bilgiler verilen lobciler, arzu edilen kararların alınabilmesi ve amaçlanan sonuçlara ulaşılabilmesi için farklı biçimlerde gerçekleştirilebilen lobcilik uygulamalarından bir ya da birkaç tanesini tercih etmektedir.

2.1. Lobcilik Türleri

Lobicilik, çok çeşitli biçimlerde sınıflandırılabilir ancak bu noktada, “kilit idari ve politik elitlerle ağ oluşturma ile ilgili” olan doğrudan lobcilik (Beyers, Eising ve Maloney, 2008, s. 1121) ve “farklı güç yöntemlerini kullanarak” gerçekleştirilen dolaylı lobcilik (Hofman ve Aalbers, 2017, s. 6) olmak üzere iki temel tür ön plana çıkmaktadır.

2.1.1. Doğrudan Lobcilik

Doğrudan lobcilik, direkt olarak kanun yapıcılarla bir araya gelmeyi ve onları ikna etmeye çalışmayı içermektedir (Dragojlović, 2010, s. 107). Buna göre doğrudan lobciliğin en önemli özelliğinin, iletişimin aracısız ve mümkün olduğunca yüz yüze bir şekilde gerçekleştirilmesi olduğu ifade edilebilir. Ayrıca lobcinin, görüşülen kişinin zaman zaman bilgi ya da fikir talep edebileceğini göz önünde bulundurarak ilgili konu hakkında derinlemesine enformasyon derlemesi gerekmektedir (Canöz ve Canöz, 2020, s. 241).

En etkili lobcilik yöntemi olan ve “iç lobcilik” olarak da tanımlanabilen doğrudan lobcilik (Dincer, 1999, s. 114), “yasa koyucuyla doğrudan iletişime geçilerek konunun ve sorunun aktarılması görüş ve düşüncelerin paylaşılması durumunda” gündeme gelmektedir. Bu iletişimin ise yüz yüze ya da grup hâlinde gerçekleştirilebileceği belirtilebilir. Bununla birlikte doğrudan lobcilik, e-posta, telefon (Peltekoğlu, 2014, s. 600), mektup (Canöz ve Canöz, 2020, s. 241) gibi kanallar aracılığıyla yürütülen görüşmeleri de bünyesinde barındırmaktadır.

2.1.2. Dolaylı Lobcilik

Vatandaşları, “belirli politika hedeflerine yönelik” olarak (Şüküroğlu, 2023, s. 312) temas ya da baskı kurmaları amacıyla kamu görevlilerine karşı harekete geçirme girişimleri şeklinde tanımlanabilen dolaylı lobcilik (Kollman, 1998, s. 3), “halka dayalı lobcilik” (grassroots) biçiminde de adlandırılabilir (Canöz, 2007, s. 124). Bunun sebebi ise arzu edilen iklimin yaratılabilmesi için halkı ikna etmenin bir zorunluluk olmasıdır (Arklan, 2008, s. 323). Bu nedenle “kamu politikalarını etkilemek için kamu baskısına dayanan” dolaylı lobcilik (Dür ve Mateo, 2023, s. 2), sosyal paydaşlar ve destek sağlayan gruplarla işbirliği yapılmasını ve toplumsal faaliyetlerle politikacıların dikkatinin çekilmeye çalışılmasını içermektedir (Peltekoğlu, 2014, s. 600).

Dolaylı lobcilik kapsamında, liderlere ya da kamu personellerine yönelik olarak birtakım iletişim eylemleri üretilmektedir (Espancia, Cabanillas ve Martinez, 2023, s. 5). “Dış lobcilik” şeklinde de tanımlanabilen dolaylı lobciliğin teknikleri arasında ise “belirli aralıklarla medya ile ilgilenmek” ve muhatapları “mektup; telefon; telgraf; faks; dilekçe, e-mail veya kartpostal bombardımanına tutmak vb. yollar sayılabilir” (Dincer, 1999, s. 117). Bu tekniklerin etkisinin artmasının, söz konusu metinlerin kişisel ifadeler içermesine bağlı olduğu (Okay ve Okay, 2018, s. 484) ve buradan hareketle de ikna edici olabilmesi adına gerekirse her bir şahıs için ayrı ayrı hazırlanmasının oldukça büyük bir önem gösterdiği belirtilebilir.

2.2. Dijital Lobcilik

Siber lobcilik (Schendelen, 2013, s. 273) ya da elektronik lobcilik (Stürmer, O’Suilleabhain, Fenton ve Rademacher, 2020, s. 106) olarak da tanımlanabilen dijital lobciliğin, lobcilik faaliyetlerinin de kaçınılmaz bir şekilde dijitalleşme sürecinden etkilenmesi sonucunda tarih sahnesindeki yerini aldığı ifade edilebilir. Buna göre dijital lobcilik kavramı, iletişim teknolojilerinin gelişimi ile birlikte, bu teknolojilerin lobcilik strateji ve

taktikleri doğrultusunda kullanılması anlamına gelmektedir (Şüküroğlu, 2023, s. 314).

Bu yönüyle dijital lobciliği, mesaj içeriklerinin dijital dönüşümü ile birlikte mevcut lobcilik stratejilerinin dijital araçlara uygun olarak tasarlanmasına dayalı siyasal etki yöntemi olarak tanımlamak mümkündür. Bir başka deyişle, çıkar gruplarının karar vericileri etkilemek amacıyla mevcut doğrudan ve dolaylı lobcilik yöntemlerini dijital teknolojiler kullanılarak sosyal platformlar aracılığıyla uygulaması dijital lobciliğin bir parçasıdır (Filiz ve Demren, 2023, s. 187).

Dijital lobcilik kapsamında vatandaşlar, sosyal medya sayesinde ağlar hâlinde örgütlenebilmekte ve ortak amaçlarına yönelik olarak birtakım kampanyalar yürütebilmekte, bu durum ise ulusal ve uluslararası konularda yerel politik aktörleri geride bırakabilmektedir (Figenschou ve Thorbjørnsrud, 2020, s. 165). Bu doğrultuda dijital lobciliğin, aslında siyasetçileri ve lobcileri içeren iki yönlü iletişim sürecini, buna halkı da dâhil ederek üç yönlü bir iletişim sürecine dönüştürdüğü ifade edilebilir (Kuhn, Rademacher, Fenton ve O’Suilleabhain, 2023, s. 14).

Carro ve Di Mario’ya (2022, s. 387) göre “dijital lobcilik terimi, özel ve kamusal öznelerin ve kuruluşların dijital araçları kullanarak halkla ilişkileri ve lobcilik faaliyetleri ile ilgilenmeleri için yenilikçi bir yolu ifade etmektedir.” Bu faaliyetlerin dijital kanallar aracılığıyla yürütülebilmesi ise, doğal olarak, dijital araçların kullanımını gerektirmektedir. Dijital araçların kapsamına da web sitelerinin yanı sıra bloglar ya da mikroblogger gibi yeni medya platformları (Filiz ve Demren, 2023, s. 184), bir diğer ifadeyle sosyal ağ ortamları girmektedir.

Yukarıda açıklanan araçlar ve platformlar arasında başı, X (Twitter) çekmektedir. Bunun nedeni, X’in hem kanaat önderlerine hem politikacılara hem de vatandaşlara birbirleri ile etkileşim kurabilecekleri ve büyük ölçüde benzersiz olan alternatif bir ortam sunmasıdır (Gainous ve Wagner, 2014, s. 3). Bu etkileşimin yöntemleri ise başkalarının mesajlarını okumayı ve paylaşmayı ya da “mention” (@) ve “hashtag” (#) gibi fonksiyonları bünyesinde barındırmaktadır (Wukich, 2022, s. 35).

X, hem lobcilere hem de vatandaşlara doğrudan lobcilik ve dolaylı lobcilik faaliyetlerini yürütebilmeleri için büyük bir avantaj sağlamaktadır. Doğrudan lobcilik kapsamında kanun yapıcılara X üzerinden ulaşılabilir. Ek olarak, gerçekleştirilen yüz yüze görüşmelere ilişkin birtakım bilgilerin X vasıtasıyla aktarılmasının da bu görüşmelerin etkisini artırabileceği ifade edilebilir. Ayrıca konunun muhataplarına açık mektup vb.

metinler gönderilmesi bakımından X, son derece işlevsel bir karaktere sahip bulunmaktadır. Dolaylı lobcilik bağlamında değerlendirildiğinde ise X, toplumu yönlendirme ve halkı harekete geçirme amacı taşıyan lobcilere eşsiz fırsatlar sunmaktadır. Buna göre X aracılığıyla etiket kampanyaları düzenlenebilmekte ve böylece ilgili taleplerin daha belirgin bir hâle getirilmesi mümkün olabilmektedir.

Bu noktada X'in vurgulanması gereken bir başka fonksiyonunun, çeşitli raporların paylaşılması sayesinde kamuoyunun aydınlatılması olduğu belirtilebilir. Bununla birlikte, mevcut isteklerin irdelendiği haberlerin ya da gazetelerde yer alan köşe yazılarının ve televizyonda yayımlanan açıklamaların X kanalıyla duyurulması da bu açıdan oldukça önemli bir görünüm sergilemektedir.

3. METODOLOJİ

Akademik Dayanışma Platformu (ADAP), 2023 yılının Nisan ayında, başta akademik zam olmak üzere Türkiye'deki akademik personellerin özlük haklarında bazı geliştirmeler ve iyileştirmeler yapılmasını sağlamak hedefiyle kurulmuştur. ADAP'ın faaliyetlerini yürüttüğü sosyal medya siteleri arasında ise Facebook, Instagram ve X (Twitter) bulunmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, ADAP'ın X hesabına (https://twitter.com/ADAP_2023) yönelik olarak gerçekleştirilen araştırmanın amacına ve yöntemine ilişkin birtakım açıklamalar yer almaktadır.

Çalışmanın amacı, ADAP'ın X hesabının lobcilik açısından nasıl bir görünüm sergilediğinin ortaya koyulabilmesidir. Ayrıntılandırmak gerekirse araştırmada, söz konusu hesap tarafından paylaşılan gönderilerin, doğrudan lobcilik ve dolaylı lobcilik bağlamında değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Bir diğer ifadeyle inceleme, bu kanal üzerinden hangi lobcilik türünün daha yoğun bir şekilde uygulandığının tespit edilebilmesi için gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada, içerik analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda araştırmada, literatürde buna yönelik olarak hazırlanmış herhangi bir ölçme aracına rastlanmadığı için, yazarlar tarafından lobcilik ve lobcilik türleri ile ilgili bilgiler ve X'in kullanım fonksiyonları göz önünde bulundurularak bir kodlama cetveli oluşturulmuş ve inceleme, bu cetvel çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte ise konuya ilişkin alanlarda çeşitli akademik yayınları ve uzmanlıkları mevcut olan bilim insanlarının görüşlerine başvurulmuş ve alınan geribildirimler neticesinde bu cetvel, son hâline kavuşturulmuştur.

Tablo 1. Kodlama Cetveli

Dijital Doğrudan Lobcilik	Dijital Dolaylı Lobcilik
Kanun yapıcılara ulaşılmasının hedeflendiği mention (@) içeren gönderiler	Geniş kitlelerin dâhil edilmeye çalışıldığı hashtag (#) barındıran gönderiler
Yüz yüze görüşmelere ve ziyaretlere dair birtakım bilgilerin aktarıldığı gönderiler	Konuya ilişkin detayları ileten raporların paylaşıldığı gönderiler
Sorunun muhatapları için hazırlanan açık mektupların bulunduğu gönderiler	Medyada yayımlanan lehte açıklamaların ya da yazıların yer aldığı gönderiler

Oluşturulan kodlama cetveli, Dijital Doğrudan Lobcilik ve Dijital Dolaylı Lobcilik olmak üzere iki kategoriden meydana gelmektedir. Buna göre Dijital Doğrudan Lobcilik kategorisi, kanun yapıcılara ulaşılmasının hedeflendiği mention (@) içeren gönderileri, yüz yüze görüşmelere ve ziyaretlere dair birtakım bilgilerin aktarıldığı gönderileri ve sorunun muhatapları için hazırlanan açık mektupların bulunduğu gönderileri bünyesinde taşımaktadır. Dijital Dolaylı Lobcilik kategorisi ise geniş kitlelerin dâhil edilmeye çalışıldığı hashtag (#) barındıran gönderileri, konuya ilişkin detayları ileten raporların paylaşıldığı gönderileri ve medyada yayımlanan lehte açıklamaların ya da yazıların yer aldığı gönderileri kapsamaktadır.

Berelson (aktaran Aziz, 2020, s. 121) tarafından “iletişimin açıklanan içeriğinin yansız, dizgeli (sistematik) sayısal tanımlarını yapan bir araştırma tekniği” şeklinde tanımlanan ve “metinlerden (ya da diğer anlamlı içeriklerden) kullanım bağlamlarına ilişkin tekrarlanabilir ve geçerli çıkarımlar yapmak için” son derece avantajlı olan içerik analizi (Krippendorff, 2004, s. 18), “iletişim içeriğinin sistemli analizi için uygulanabilecek araştırma tekniklerinden bir tanesidir” (Hansen, 2004, s. 49) ve internet üzerinden pek çok temanın bir araştırma nesnesi olarak ele alınabilmesini sağlamaktadır (McMillan, 2000, s. 80). Buna göre bu tekniğin, ADAP’ın X hesabının lobcilik bağlamında incelendiği bu çalışma açısından oldukça uygun bir görünüm sergilediği ifade edilebilir.

ADAP tarafından paylaşılan gönderiler, doğal olarak, X’in tanıdığı olanaklar sayesinde yukarıda sıralanan maddelerden iki ya da daha fazlası ile aynı anda ilişkilendirilebilmektedir. Örneğin bu gönderiler, hem mention hem de hashtag içerebilmekte ve böylece kanun yapıcılara ulaşılması hedeflenirken eşzamanlı bir biçimde geniş kitleler de dâhil edilmeye çalışılabilmektedir. Bu nedenle araştırma kapsamında, söz konusu gönderilerin birkaç başlık altında birden ele alındığı ve değerlendirilmenin de bu şekilde gerçekleştirildiği ifade edilebilir.

Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından 2023-2024 Yükseköğretim Akademik Yıl Açılış Töreni, 9 Ekim 2023'te düzenlenmiştir (<https://www.yok.gov.tr/>). ADAP'ın ise taleplerinin bu törende yapılacak birtakım açıklamalar aracılığıyla kabul edileceğine dair bir beklentisi oluşmuş ancak bu beklenti, karşılıksız kalmıştır. Bu nedenle çalışma kapsamında yürütülen araştırma, 9 Ekim 2023'ün hem öncesini hem de sonrasını içine alan bir süreç olduğu düşüncesinden hareketle, 9 Temmuz 2023-9 Ocak 2024 tarihleri arasındaki altı aylık zaman diliminde gerçekleştirilmiştir.

4. BULGULAR

Araştırmada, Akademik Dayanışma Platformu'nun (ADAP) X (Twitter) hesabı (https://twitter.com/ADAP_2023), lobcilik ve lobcilik türleri bağlamında oluşturulan kodlama cetveli çerçevesinde bir içerik analizine tabi tutulmuştur. Çalışmanın bu bölümünde, söz konusu araştırmanın bulguları yer almaktadır.

Tablo 2. ADAP'ın Gönderilerinin Dağılımı

Toplam Gönderi Sayısı	Lobicilik Gönderisi Sayısı
318	308

Araştırmanın gerçekleştirildiği zaman diliminde, ADAP tarafından toplam 318 gönderi paylaşıldığı tespit edilmiştir. Bu 318 gönderinin 308 tanesi, çeşitli lobcilik amaç ve tekniklerini içermektedir. Söz konusu amaç ve tekniklerin ait olduğu lobcilik türleri arasında ise hem doğrudan lobcilik hem de dolaylı lobcilik bulunmaktadır.

Tablo 3. ADAP'ın Lobcilik Gönderilerinin Dağılımı

Doğrudan Lobcilik Gönderisi Sayısı	Dolaylı Lobcilik Gönderisi Sayısı
93	408

Çalışmanın yürütüldüğü tarih aralığında ADAP tarafından paylaşılan ve birtakım lobcilik hedeflerini kapsayan 308 gönderinin, bünyesinde 93 doğrudan lobcilik, 408 dolaylı lobcilik yöntemini barındırdığı saptanmıştır. Bu yöntemler ise daha önce de ifade edildiği gibi, üç doğrudan, üç de dolaylı olmak üzere toplam altı lobcilik tekniğinden meydana gelmektedir.

Tablo 4. ADAP'ın Doğrudan Lobcilik Gönderilerinin Dağılımı

Kanun yapıcılara ulaşılmasının hedeflendiği mention (@) içeren gönderiler	Yüz yüze görüşmelere ve ziyaretlere dair birtakım bilgilerin aktarıldığı gönderiler	Sorunun muhatapları için hazırlanan açık mektupların bulunduğu gönderiler	Toplam
67	23	3	93

Araştırmanın gerçekleştirildiği zaman diliminde ADAP tarafından paylaşılan gönderilerde yararlanılan 93 doğrudan lobcilik tekniğinin 67 tanesinin, kanun yapıcılara ulaşılmasının hedeflendiği mention (@) içeren gönderilerden oluştuğu belirlenmiştir. Ayrıca, yüz yüze görüşmelere ve ziyaretlere dair birtakım bilgilerin aktarıldığı gönderilerin 23 adet, sorunun muhatapları için hazırlanan açık mektupların bulunduğu gönderilerin sayısının ise 3 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5. ADAP'ın Dolaylı Lobcilik Gönderilerinin Dağılımı

Geniş kitlelerin dâhil edilmeye çalışıldığı hashtag (#) barındıran gönderiler	Konuya ilişkin detayları ileten raporların paylaşıldığı gönderiler	Medyada yayımlanan lehte açıklamaların ya da yazıların yer aldığı gönderiler	Toplam
206	101	101	408

Çalışmanın yürütüldüğü tarih aralığında ADAP tarafından paylaşılan gönderilerde yer verilen 408 dolaylı lobcilik tekniğinin 206 tanesinin, geniş kitlelerin dâhil edilmeye çalışıldığı hashtag (#) barındıran gönderileri kapsadığı saptanmıştır. Bununla birlikte, konuya ilişkin detayları ileten raporların paylaşıldığı gönderiler ve medyada yayımlanan lehte açıklamaların ya da yazıların yer aldığı gönderilerin miktarı ise her biri için 101 olarak belirlenmiştir.

5. SONUÇ

Çalışmada, her şeyden önce, Akademik Dayanışma Platformu'nun (ADAP) X'i (Twitter) bir lobcilik ortamı olarak kullandığı tespit edilmiştir. Öyle ki araştırmanın gerçekleştirildiği tarih aralığında ADAP tarafından paylaşılan 318 gönderinin 308 tanesi (%96,85), çeşitli lobcilik yöntemlerini bünyesinde barındırmaktadır.

Araştırmada, ADAP tarafından X üzerinden yürütülen lobcilik türleri söz konusu olduğunda ön plana, dolaylı lobciliğin çıktığı saptanmıştır. Buna göre bu doğrultuda paylaşılan 308 gönderinin, toplam 501 lobcilik tekniğini içerdiği, bunların da 408 tanesinin (%81,43) dolaylı lobcilik kapsamında değerlendirilebileceği belirlenmiştir.

Çalışmada, ADAP tarafından paylaşılan ve doğrudan lobcilik çerçevesinde incelenebilecek 93 gönderinin ağırlığını, kanun yapıcılara ulaşılmasının hedeflendiği mention (@) içeren gönderilerin (%72,04) oluşturduğu tespit edilmiştir. Bunu, yüz yüze görüşmelere ve ziyaretlere dair birtakım bilgilerin aktarıldığı gönderilerin (%24,73) takip ettiği, son sırada

ise sorunun muhatapları için hazırlanan açık mektupların bulunduğu gönderilerin (%3,22) yer aldığı belirtilebilir.

Araştırmada, ADAP tarafından paylaşılan ve dolaylı lobcilik başlığı altında değerlendirilebilecek 408 gönderinin çoğunluğunun, geniş kitlelerin dâhil edilmeye çalışıldığı hashtag (#) barındıran gönderilerden (%50,49) meydana geldiği saptanmıştır. Konuya ilişkin detayları ileten raporların paylaşıldığı gönderiler ile medyada yayımlanan lehte açıklamaların ya da yazıların yer aldığı gönderilerin ise eşit bir ağırlığa (%24,75) sahip olduğu ifade edilebilir.

Çalışma neticesinde elde edilen veriler, X'in oldukça kullanışlı bir lobcilik ortamı olarak değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır. Araştırmada, ADAP'ın X hesabı (https://twitter.com/ADAP_2023), dijital lobcilik bağlamında oluşturulan kodlama cetveli çerçevesinde analiz edilmiştir. Bununla birlikte halkla ilişkiler literatürü, daha önce de ifade edildiği gibi, lobciliğe ilişkin metinler açısından son derece eksik ve yetersiz bir görünüm sergilemektedir. Buradan hareketle, bu konuda yapılan incelemelerin sayısının artırılması gerektiği belirtilebilir.

6. SUMMARY

Digital lobbying is a concept that has come to the agenda as a result of the fact that lobbying, like almost every phenomenon in human life, is naturally affected by the digitization process and adds some innovations in this direction.

X provides a significant advantage for both lobbyists and citizens to conduct direct and indirect lobbying activities. Within the scope of direct lobbying, lawmakers can be reached through X. Additionally, it can be stated that the transfer of certain information related to face-to-face meetings through X can enhance the impact of these meetings. Moreover, in terms of sending open letters or similar texts to the relevant parties, X possesses a highly functional character. When considered in the context of indirect lobbying, X provides unique opportunities for lobbyists with the aim of guiding society and mobilizing the public. Through X, hashtag campaigns can be organized, enabling the relevant demands to be more clearly highlighted. It can be stated that another function of X that should be emphasized at this point is to enlighten the public by sharing various reports. In addition, the announcement of news examining current demands or columns in newspapers and statements broadcast on television through the X channel is very important in this respect.

The aim of the study is to conduct a situation assessment of ASOP's X account in terms of lobbying. To elaborate, the research aims to evaluate the posts shared by the mentioned account in the context of both direct and indirect lobbying. In other words, the examination has been carried out to determine which type of lobbying is more intensively implemented through this channel.

In the study, content analysis technique was utilized. In this context, since no measurement tool had been prepared for this purpose in the literature before, a coding sheet was created by the authors taking into account the information about lobbying, lobbying types and the usage functions of X, and the investigation was carried out within the framework of this sheet.

The created coding sheet consists of two categories: Digital Direct Lobbying and Digital Indirect Lobbying. Accordingly, the Digital Direct Lobbying category encompasses posts that aim to reach lawmakers and include mentions (@), posts that convey information about face-to-face meetings and visits, and posts containing open letters prepared for the relevant stakeholders. On the other hand, the Digital Indirect Lobbying category includes posts containing hashtags (#) in an attempt to involve broad masses, posts sharing reports conveying details about the issue, and posts featuring favorable statements or articles published in the media.

The posts shared by ASOP can be associated with two or more of the listed items at the same time, thanks to the opportunities provided by X. For example, these posts can include both mentions and hashtags, thus aiming to reach lawmakers while attempting to involve broad masses concurrently. Therefore, within the scope of the research, it can be stated that these posts are addressed under multiple headings, and the evaluation is carried out in this manner.

In the study, first and foremost, it has been determined that the Academic Solidarity Platform's (ASOP) X (Twitter) is utilized as a lobbying environment. In fact, during the period in which the research was conducted, 308 out of 318 posts shared by ASOP (96.85%) encompass various lobbying methods.

In the research, when it comes to the types of lobbying conducted by ASOP through X, it has been observed that indirect lobbying takes the forefront. Accordingly, it has been determined that out of the 308 posts shared in this context, a total of 501 lobbying techniques are encompassed,

and 408 of these (81.43%) can be considered within the scope of indirect lobbying.

In the study, it has been determined that out of the 93 posts shared by ASOP and can be examined within the framework of direct lobbying, the majority predominantly consists of posts containing mentions (@) aiming to reach lawmakers (72.04%). Following this, posts conveying information about face-to-face meetings and visits (24.73%) are observed, and lastly, there are posts containing open letters prepared for the stakeholders of the issue (3.22%).

In the research, it has been found that the majority of the 408 posts shared by ASOP and can be evaluated under the title of indirect lobbying mostly consist of posts containing hashtags (#) attempting to involve broader audiences (50.49%). It can be stated that the posts sharing details about the issue through reports and the posts featuring favorable statements or articles published in the media have an equal weight (24.75%).

The data obtained as a result of the study indicates that X can be considered a highly useful lobbying environment. In the research, ASOP's X account was analyzed within the framework of the coding sheet created in the context of digital lobbying. However, as previously mentioned, public relations literature exhibits a highly inadequate view in terms of texts related to lobbying. Therefore, it can be emphasized that the number of studies in this regard needs to be increased.

7. KAYNAKLAR

- 2023-2024 Akademik Yıl Açılış Töreni Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde Gerçekleştirildi. <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2023/2023-2024-akademik-yili-acilis-toreni-gerceklestirildi.aspx>
- Akademik Dayanışma Platformu. https://twitter.com/ADAP_2023
- Arklan, Ü. (2008). Lobicilik. A. Kalender ve M. Fidan (Ed.) *Halkla ilişkiler*, içinde (ss. 311–340). Tablet.
- Aziz, A. (2020). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri ve teknikleri*. Nobel.
- Bayramoğlu, N. (1985). *Amerika Birleşik Devletleri'nde lobi faaliyetleri*. Dış Politika Enstitüsü.
- Bayramoğlu, N. (1987). *Avrupa Topluluğu, ülkeleri ve Türkiye'nin tanıtımı*. TBMM.
- Berg, K. T. (2009). Finding connections between lobbying, public relations and advocacy. *Public Relations Journal*, 3(3), 1–19. https://epublications.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1081&context=co_mm_fac
- Beyers, J., Eising, R. ve Maloney, W. (2008). Researching interest group politics in Europe and elsewhere: Much we study, little we know? *West European Politics*, 31(6), 1103–1128. <https://doi.org/10.1080/01402380802370443>

- Canöz, K. (2007). *Halkla ilişkiler uygulaması olarak lobcilik*. NKM.
- Canöz, K. ve Canöz, N. (2020). *Halkla ilişkiler*. Palet.
- Carro, M. ve Di Mario, C. (2022). Digital lobbying. P. Harris, A. Bitonti, C. S. Fleisher, ve A. S. Binderkrantz (Ed.) *The palgrave encyclopedia of interest groups, lobbying and public affairs*, içinde (ss. 387–394). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-13895-0_78-1
- Davidson, S. (2015). Everywhere and nowhere: Theorising and researching public affairs and lobbying within public relations scholarship. *Public Relations Review*, 41(5), 615–627. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2014.02.023>
- Dincer, M. K. (1999). *Lobicilik*. Alfa.
- Divanoğlu, S. U. (2017). Siyasal iletişim sürecinin belirleyicileri. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 62, 399–415. <https://doi.org/10.9761/JASSS7454>
- Dragojlović, P. (2010). Lobbying as a method of business communication. *Škola Biznisa*, 3, 106–113.
- Dür, A. ve Mateo, G. (2023). Lobbying in the face of politicisation: Interest group strategies in trade policy. *Journal of European Public Policy*, 1–27. <https://doi.org/10.1080/13501763.2023.2203161>
- Esparcia, A. C., Cabanillas, A. M. ve Martinez, A. A. (2023). Lobbyists in Spain: Professional and academic profiles. *Social Sciences*, 12(4), 1–14. <https://doi.org/10.3390/socsci12040250>
- Figenschou, T. U. ve Thorbjørnsrud, K. (2020). “Hey there in the night”: The strategies, dilemmas and costs of a personalized digital lobbying campaign. H. Hornmoen, B. K. Fonn, N. Hyde-Clarke ve B. Y. Hågvar (Ed.) *Media health: The personal in public stories*, içinde (ss. 165–185). Scandinavian University Press. <https://doi.org/10.18261/9788215040844-2020-9>
- Filiz, Ş. ve Demren, G. A. S. (2023). Stratejik iletişim bağlamında dijital lobcilik: Vote Leave kampanyasının astroturf taktikler üzerinden niteliksel analizi. *Yeni Medya*, 14, 178–196. <https://doi.org/10.55609/yenimedya.1226986>
- Gainous, J. ve Wagner, K. M. (2014). *Tweeting to power: The social media revolution in American politics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199965076.001.0001>
- Gültepe, M. (2023). Halkla ilişkiler toplumu ve devlet. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 1–14.
- Hansen, A. (2003). İçerik çözümlemesi. M. S. Çebi (Der.) *İletişim araştırmalarında içerik çözümlemesi*, içinde (ss. 49–102). Alternatif.
- Hofman, A. ve Aalbers, M. B. (2017). Spaces of lobbying. *Geography Compass*, 11(3), 1–17. <https://doi.org/10.1111/gec3.12309>
- Kollman, K. (1998). *Outside lobbying: Public opinion and interest group strategies*. Princeton University Press.
- Kotan, D. ve Ünür, E. (2015). Siyasi atmosfer çerçevesinde sivil toplum kuruluşlarının gelişimi ve günümüzdeki yansımaları. E. K. Bilbil (Ed.) *Halkla ilişkiler perspektifinden sivil toplum*, içinde (ss. 115–166). Pales.

- Krippendorff, K. (2004). *Content analysis: An introduction to its methodology*. Sage. <https://doi.org/10.4135/9781071878781>
- Kuhn, K., Rademacher, L., Fenton, P. ve O'Suilleabhain, G. (2023). Digital lobbying: How digital transformation and social networks affect lobbying in Germany. *Research Square*. <https://assets.researchsquare.com/files/rs3398324/v1/4d6d1607-ba08-4f37-99bd-bd442be039d3.pdf>
- Lits, B. (2019). *Forging grassroots mobilization: Detecting astroturf movements and measuring their lobbying success*. Unpublished doctoral dissertation, Université libre de Bruxelles, Faculté de Lettres, Traduction et Communication - Information et communication, Bruxelles.
- Malmberg, F. von. (2022). Theorising member state lobbying on European Union policy on energy efficiency. *Energy Policy*, 167, 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2022.113057>
- Matsueda, N. (2020). Collective vs. individual lobbying. *European Journal of Political Economy*, 63, 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2020.101859>
- McMillan, S. J. (2000). The microscope and the moving target: The challenge of applying content analysis to the World Wide Web. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 77(1), 80–98. <https://doi.org/10.1177/107769900007700107>
- Okay, A. ve Okay, A. (2018). *Halkla ilişkiler: Kavram, strateji ve uygulamaları*. Der.
- Peltekoğlu, F. B. (2014). *Halkla ilişkiler nedir?* Beta.
- Schendelen, R. van. (2013). *The art of lobbying the EU: More Machiavelli in Brussels*. Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt45kd70>
- Sorgun, B. ve Doğan, İ. (2023). Devlet ve siyaset bağlamında siyasal iletişim aktörü olarak baskı grupları ve lobcilik. *İletişim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 333–357. <https://doi.org/10.59534/jcss.1315904>
- Stürmer, K., O'Suilleabhain, G., Fenton, P. ve Rademacher, L. (2020). Lobbying on the German federal level: The unknown shift through digital transformation. *Mediální Studia*, 14(1), 104–125.
- Şüküroğlu, V. K. (2023). Lobcilikte yeni gelişmeler ve halkla ilişkiler. M. A. Özer (Ed.) *Halkla ilişkilerde yeni yönelimler*, içinde (ss. 301–328). Ekin.
- Verčič, D. ve Verčič, A. T. (2012). Public relations and lobbying: New legislation in Slovenia. *Public Relations Review*, 38(1), 14–21. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2011.09.026>
- Wukich, C. (2022). Connecting mayors: The content and formation of Twitter information networks. *Urban Affairs Review*, 58(1), 33–67. <https://doi.org/10.1177/1078087420947182>

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarları bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerinin bulunmadığını, dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada, herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Arş. Gör. Kahraman Kağan KAYA %50; Prof. Dr. Kadir CANÖZ %50.

Gönderim Tarihi: 04.06.2024

Kabul Tarihi: 06.08.2024

YALNIZLIK, OLUMLU VE OLUMSUZ DENEYİM DÜZEYLERİ İLE SOSYAL MEDYA KULLANIM İLİŞKİSİ

The Relationship between Loneliness, Positive and Negative Experience and Social Media Usage

Fatma ÖZTAT

Dr. Öğr. Üyesi; Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi
Radyo, Televizyon ve Sinema, İletişim Bilimleri
fatma.oztat@selcuk.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-6988-7389

Birol GÜLNAR

Prof. Dr.; Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi
Radyo, Televizyon ve Sinema, İletişim Bilimleri
bgulnar@selcuk.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-7114-1500

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Sosyal medya kullanımı ve psikolojik iyi oluş göstergeleri etrafında yoğunlaşan son dönem iletişim araştırmalarına, bir katkı sunmayı amaçlayan bu çalışmada, Konya'da 18 yaş ve üzeri 694 kişiyle çevrim içi anket çalışması yapılmıştır. Anket formunda; katılımcıların yalnızlık düzeyi, olumlu ve olumsuz deneyim düzeyi, sosyal medya kullanımı ve bireysel nitelikleri belirlemeye yönelik ölçeklere yer verilmiştir. Katılımcıların %53,5'i kadın (N=371), %46,5'i erkektir (N=323). Katılımcılar düşük düzeyde yalnızlık hissetmektedir ($J=2,0542$). Katılımcılar yüksek düzeyde olumlu ($\bar{X}=3,5843$) ve orta düzeyde olumsuz deneyim düzeyine ($\bar{X}=2,7015$) sahiptir. Katılımcılar günlük ortalama 41,27 dakika sosyal medya kullanmaktadır. Katılımcıların olumlu deneyim düzeyi ile yalnızlık düzeyi arasında negatif ilişki görülmektedir. Katılımcıların olumsuz deneyim düzeyi ile yalnızlık düzeyleri arasında pozitif korelasyon bulunmaktadır. Twitter, YouTube ve Instagram kullanımı olumlu deneyim düzeyi ile negatif, olumsuz deneyim düzeyiyle pozitif ilişkilidir. YouTube kullanımı ile yalnızlık düzeyi arasında pozitif korelasyon vardır. Arkadaşlık kurma ve oyun oynama amacıyla sosyal medya kullanımı ile yalnızlık düzeyi arasında pozitif korelasyon bulunmaktadır. Katılımcıların eğitim düzeyleri arttıkça olumlu duyguları azalmakta, olumsuz duyguları artmaktadır. Lisans ve lisansüstü eğitim seviyesinde olumlu deneyim düzeyi düşük, olumsuz deneyim düzeyi diğer eğitim seviyelerine göre yüksektir. Öğrencilerin yalnızlık düzeyi anlamlı bir şekilde diğer mesleklere göre daha yüksektir. Diğer yandan öğrencilerin olumlu deneyim düzeyi diğer meslek gruplarına göre düşüken, öğrencilerin olumsuz deneyim düzeyi ise diğer meslek grupların göre daha yüksektir.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik İyi Oluş, Yalnızlık, Olumlu Deneyim, Olumsuz Deneyim, Sosyal Medya.

Abstract

In this study, which aims to contribute to the recent communication research focusing on social media use and psychological well-being indicators, an online survey was conducted with 694 people aged 18 and over in Konya. In the questionnaire form; scales were included to determine the level of loneliness, positive and negative experience level, social media use and

individual qualities of the participants. 53.5% of the participants were female ($N=371$), %46,5'i male ($N=323$). Participants felt low levels of loneliness ($\bar{X} = 2,0542$). Respondents have a high level of positivity ($\bar{X} = 3,5843$) and a moderate level of negative experience ($\bar{X} = 2,7015$). Participants use social media for an average of 41.27 minutes per day. There is a negative relationship between the positive experience level of the participants and the level of loneliness. There is a positive correlation between the negative experience level of the participants and their loneliness levels. The use of Twitter, YouTube and Instagram is negatively correlated with the level of positive experience and positively with the level of negative experience. There is a positive correlation between YouTube use and loneliness level. There is a positive correlation between the use of social media for the purpose of making friends and playing games and the level of loneliness. As the education level of the participants increases, their positive emotions decrease and their negative emotions increase. At the undergraduate and graduate education level, the level of positive experience is low, and the level of negative experience is higher than other education levels. Students' level of loneliness is significantly higher than in other professions. On the other hand, while the positive experience level of the students is lower than other occupational groups, the negative experience level of the students is higher than other occupational groups.

Keywords: Psychological Well-Being, Loneliness, Positive Experience, Negative Experience, Social Media.

1. GİRİŞ

İletişim çalışmalarının son döneminde; psikolojik iyi oluş göstergeleri ve medya kullanımına ilişkin çalışmalar hız kazanmıştır. Günlük hayatta yüz yüze iletişimden sosyal medya üzerinden gerçekleştirilen iletişime doğru hızlı bir dönüşüm söz konusudur. Bu süreç, sosyal hayatta birtakım dinamikleri dönüştürmektedir. Depresyon, yalnızlık ya da yaşam doyumu gibi psikolojik değişkenler, sosyal medya kullanımını açısından değerlendirilmektedir (Beyens vd., 2022; Kaur vd., 2021). Sosyal medya kullanımı, bireylerin yalnızlık düzeyi ile ilişkilendirilebilmektedir (Halston vd., 2019; Özgür, 2013; Zhang vd., 2021).

Sosyal medya kullanımının, psikolojik değişkenler üzerindeki olumsuz etkilerine yönelik çalışmalar bulunmaktadır (Brandon, 2019; Pulido vd., 2020). Diğer yandan sosyal medya kullanımının tek yönlü bir bakış açısından uzak değerlendirilmesi gerekmektedir. Dezavantajlı bazı gruplar için sosyal medya iletişimi; mekan, zaman ve fiziksel engelleri ortadan kaldıracak için sosyal medya üzerinden sağlanabilecek birtakım avantajları da barındırabilmektedir (Ayman vd., 2018). Bu açıdan yalnızlık, sosyal medya kullanımına yönlendirebilen bir süreci başlatabilirken diğer yandan sosyal medyanın problemleri kullanımı da yalnızlığa neden olabilmektedir (Genel, 2021; Özgür vd., 2014).

Yalnızlık ve sosyal medya kullanımına daha geniş bir açıyla bakabilmek için sosyal hayatın içinde yer alan farklı göstergelere ihtiyaç

duyulmaktadır. Olumlu ve olumsuz deneyim, bireylerin yalnızlık düzeylerini etkileyebilmesi adına öne çıkan göstergeler arasındadır. Bireylerin olumlu ve olumsuz duygularının, yalnızlık düzeyini belirlemede öne çıkabileceği öngörülmektedir (Bakalim ve Muyan-Kılık, 2020). Diğer yandan bireysel nitelikler sosyal hayatın içinde psikolojik göstergelere yön verebilmektedir (Yang, 2019).

Bu çalışmada yalnızlık, olumlu ve olumsuz deneyim ile sosyal medya kullanımı arasında var olabilecek ilişkiyi ortaya koymak adına literatür incelenmiş ve ilgili inceleme ışığında araştırma tasarımı hazırlanmıştır. Konya'da 18 yaş ve üzeri 694 katılımcıyla çevrim içi bir anket gerçekleştirilmiştir. Yalnızlık, olumlu ve olumsuz deneyim ile sosyal medya kullanımına ilişkin ölçeklere anket formunda yer verilmiştir.

2. OLUMLU VE OLUMSUZ DENEYİM

Psikolojik iyi oluş çalışmaları disiplinler arası pek çok araştırmada yer bulmaktadır. Psikolojik iyi oluş üzerine yaklaşımlar temelde iki ayrı bakış açısıyla değerlendirilebilmektedir. Bunlardan ilki hazcı gelenektir. Hedonik iyi oluş olarak da ifade edilen bu yaklaşım; olumlu duyguların varlığı ve olumsuz duyguların yokluğu olarak açıklanabilmektedir. İkinci yaklaşım ise hayatı dolu ve derin bir tatminle yaşamak olarak ifade edilebilecek eudaimonik mutluluktur (Deci ve Ryan, 2008). Yaşamdan tatmin duygusu yüksek olan, olumlu duygulanım içinde olan ve düşük düzeyde olumsuz duygulanım algılayanların öznel iyi oluşa sahip oldukları ifade edilebilmektedir (Durak ve Durak, 2019).

Duygular insan yaşamının merkezi bileşenleridir, duygusal deneyimlerin hem olumlu hem de olumsuz etkileri olabilmektedir (Nezlek ve Kuppens, 2008). Olumlu ve olumsuz deneyimler, temelde olumlu ve olumsuz duygularla iç içe bir mekanizma oluşturmaktadır. Podber ve Gruenewald'ın (2023) çalışmasında olumlu deneyimler ve olumlu duygulanımlar arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Olumlu duygular; enerjik, neşeli, ilgili, uyanık ve coşkulu hissetmeyi de içeren, bireyin yaşama zevkli katılımını ve tutkusunu gösteren genel bir ruh hali olarak tanımlanabilmektedir. Olumsuz duygular ise öznel sıkıntının genel bir faktörüdür ve korku, öfke, suçluluk, üzüntü, küçümseme ve tiksinti gibi çok çeşitli duygusal durumları kapsamaktadır (Clark vd., 1989). Fredickson'un (2000) çalışmasında negatif duyguların; bireyin anlık düşünce-eylem repertuarını, atalarının hayatta kalmayı teşvik etme işlevine hizmet eden belirli eylemlere doğru daralttığı ifade edilirken, olumlu duyguların ise bireyin anlık düşünce-eylem repertuarını genişlettiği ve bu durumun da bireyin kalıcı kişisel kaynaklarını oluşturabildiği belirtilmiştir.

Olumlu duyguların varlığı ve olumsuz duyguların yokluğu etrafında şekillenen çalışmalar, genellikle öznel iyi oluş üzerinde yoğunlaşmaktadır (Silva ve Caetano, 2013). Bireylerin kendi hayatlarındaki refaha ilişkin öz değerlendirmelerinden oluşan bu yaklaşımı benimseyen çalışmalar özellikle Diener ve arkadaşlarının araştırmalarında öne çıkmaktadır (Diener vd., 1985; Diener vd., 2010). Diener vd.'nin (2010) hedonik ve eudaimonik zemini kuşatarak geliştirdiği Olumlu ve Olumsuz Deneyim Ölçeği (SPANE); olumlu ve olumsuz duyguların, bireylerin öz değerlendirmelerine göre belirlendiği ve tek bir iyi oluş puanı sağladığı bir ölçüm düzeyidir. Alanda yaygın bir şekilde kullanılan Olumlu ve Olumsuz Duygu Ölçeği'ne (PANAS) (Watson vd., 1988) göre, duyguların uyarılmışlık düzeyiyle ilgili daha dengeli bir yelpaze oluşturulmaya çalışıldığı öne sürülmektedir (Diener vd., 2010). Son dönemde duygu ölçümlerine yönelik farklı çalışmalar da göze çarpmaktadır. Rogers vd.'nin (2021) Kısa Duygusal Deneyim Ölçeği (BEES) çalışmasında, katılımcılar art arda yedi gün boyunca olumlu ve olumsuz duygularını bildirmişlerdir. Elde edilen sonuçların, temel dinamikleri açısından SPANE (Diener vd., 2010) ölçeğine yakın olduğu belirtilmiştir.

Nezlek ve Kuppens'in çalışmasında (2008) olumlu duyguların yeniden değerlendirilmesi; benlik saygısında ve psikolojik uyumda artışla ilişkilendirilirken, olumlu duyguların bastırılması; olumlu duygu, benlik saygısı ve psikolojik uyumda azalma ve olumsuz duygularda artışla ilişkilendirilmiştir. Folkman'ın (2007) çalışmasında olumlu duyguların; fizyolojik, psikolojik ve sosyal başa çıkma kaynakları açısından onarıcı işlevinin bulunduğu ifade edilmektedir. Tammilehto vd.'nin (2023) araştırmalarında sosyal hayattaki bağlanmanın olumlu duygularla pozitif, olumsuz duygularla negatif ilişkili olduğu belirtilmiştir. Juretic'in (2018) çalışmasında; sosyal korku, duyguları ifade etmeye ilişkin inançlar, duyguları bastırma, romantik ilişki kalitesi, olumlu ve olumsuz duyguları yaşama sıklığı ile yaşam doyumu arasında ilişki olduğu ifade edilmiştir. Singh vd.'nin (2016) araştırmasında ise duygusal, psikolojik ve sosyal iyi oluş göstergeleri; olumlu duygularla pozitif ilişkiliyken, olumsuz duygularla negatif ilişkili ölçülmüştür. Eres vd.'nin (2021) çalışmasına göre; duygu düzenleme kapasitesi hem sosyal kaygı hem de yalnızlıkla ilişkilidir. Çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde; olumlu ve olumsuz duyguların; sosyal hayatın içerisindeki pek çok süreçle ilişkilendirilebileceği, olumlu olumsuz deneyimlerin özellikle diğer psikolojik iyi oluş göstergeleriyle anlamlı bir ilişki ağı içinde olduğu görülmektedir.

3. YALNIZLIK

Yalnızlık sosyal hayatın içinde yaygın bir deneyimdir. Başkalarının

arkadaşlığından yoksun olmayı ifade ederken aynı zamanda başkalarıyla beraber olma isteğini de içermektedir. Diğer yandan kişi, gruptaki diğer bireylere yakın olmasına rağmen kendisini yalnız hissedebilmektedir (Peplau, 1955). Victor vd.'nin (2019) çalışmasındaki; BBC'nin 55 bin katılımcıya ulaşan yalnızlık anketinin sonuçlarına göre yalnızlığın ilk beş tanımı; konuşacak kimsenin olmaması, dünyadan kopuk hissetmek, dışlanmış hissetmek, üzüntü ve yanlış anlaşılma hissi olmuştur. Yalnızlığın zıddını tanımlamak içinse; bağlı olmak, sosyal ilişkilerden memnuniyet, mutluluk, insanların dostluğu ve varlığı gibi kavramlar öne çıkmaktadır (Victor vd., 2019).

Ma vd.'ne (2019) göre yalnızlık; arzu edilen ve algılanan ulaşılabilirlik ve sosyal etkileşimlerin kalitesi arasında subjektif bir tutarsızlık olduğunda ortaya çıkan hoş olmayan deneyim olarak tanımlanmaktadır. Seeman'a (2022) göre yalnızlık üç boyutta incelenebilmektedir. Bunlar; *olağanüstü boyut*, *sosyal boyut* ve *normatif bilişsel* boyutlardır. Yalnızlığın olağanüstü boyutu; yalnızlığın öznel sıra dışılığını vurgulamaktadır; kişinin sosyal hayatı hangi düzeyde olursa olsun, yalnızlığı belirlemek adına bireyin öznel düşüncelerinin esas alınmasıdır.

Yalnızlığın sosyal boyutu; kişinin sosyal etkileşimleri üzerinde durmaktadır. Sosyal boyut; bireyin sosyal hayatta ne derece bağ kurduğu, sosyal mekanizmalarda ne derece aktif olabildiği ile ilgilidir. Normatif-bilişsel boyut ise yine bireyin öznel durumunu odağa almaktadır; yalnızlığı, bireyin eksik olarak algıladığı şey üzerinden yorumlamaktadır. Saine ve Zhao'ya (2021) göre yalnızlık; *sosyal yalnızlık* ve *duygusal yalnızlıktan* oluşan çok yönlü bir duygudur.

Yalnızlık oldukça öznel ve neredeyse ancak bu durumu hisseden bir bireyin değerlendirebileceği birtakım dinamiklere sahiptir. Tek başına olmak varoluşsal bir konuyken, yalnız hissetmek bir ruh hali durumudur. Yalnızlık hissi, çoğunlukla kişisel bir alan açma veya ihtiyaç giderme üzerine kuruludur (Çöm ve Toydemir, 2022). Birey evde tek başınayken varoluşsal düzeyde bir yalnızlık içindeyken, etrafında insanlar olmasına rağmen yalnız hissediyorsa bu durum bireyin ruh hali ile ilgilidir (Fenger, 2018). Yalnızlığın öznel ölçümü, bireyin ruh halinin öznel değerlendirmesine dayalıdır. Yalnızlık sıklıkla kullanılan UCLA Yalnızlık Ölçeği'ndeki (Russell vd., 1978) gibi maddelere istenilen cevaplarla ölçülür: "Kendimi yalıtılmış hissediyorum", "Konuşabileceğim insanlar var" ve "Kendimi bir grubun parçası gibi hissediyorum". Ölçekten alınan sonuç yani katılımcının yalnızlık düzeyi; sosyal olarak, yüksek düzeyde bağlantıdan son derece yalnızlığa kadar değişen puanların sürekliliğinden oluşmaktadır (Hawkley ve Cacioppo, 2010).

Yalnızlık ölçümünde yoğunlukla UCLA (Russell vd., 1978) ölçeği karşımıza çıksa da alanda yalnızlıkla ilgili farklı ölçüm düzeyleri de bulunmaktadır. Scalise vd.'nin (1984) 40 soruluk çok boyutlu Yalnızlık Derecelendirme Ölçeği (LRS); yalnız bireyler tarafından bildirilen duyguların sıklığı ve yoğunluğunu dört boyut açısından (tükenme, yalıtılma, heyecan ve üzüntü) ölçmektedir. Vlaming vd.'nin (2014) geliştirdikleri Yalnızlık Okuryazarlığı Ölçeği (LLS), yalnızlığı ihtiyaç ve davranışsal hedefler olarak iki boyutta ele alan, kısa vadeli bir değerlendirme ölçeğidir. UCLA Yalnızlık Ölçeği (Russell vd., 1978) ise, yıllar içinde geliştirilen veya sadeleştirilen versiyonlarıyla R-UCLA (Russell vd., 1980), ULS-3 (Russell, 1996; Hughes vd., 2004), ULS-4 (Hays ve DiMatteo, 1987), ULS-8 (Hays ve DiMatteo, 1987) beraber son dönem iletişim araştırmalarında en çok karşılaşılan yalnızlık ölçüm düzeylerinden olmuştur.

Kircaburun vd.'nin (2021) internetin telafi edici kullanımı konulu araştırmasına göre; yalnızlık; mukbang izleme ve YouTube'un problemli kullanımıyla pozitif ilişkilidir. Popa (2023) ise yalnızlığın çeşitli zihinsel ve fiziksel sağlık sorunlarıyla ilişkilendirildiğini fakat yalnızlığın bu koşulların bir nedeni olduğu düşüncesinin daha az kabul edildiğini öne sürmektedir. Andersson'un (1990) narsizm ve yalnızlık konulu araştırmasına göre; çocukluk döneminde narsist müdahalelerin hayatın ilerleyen dönemlerinde yalnızlık düzeyini artırabileceği, yaşlılıkta yalnızlığın daha fazla olduğu ve ev hanımı annelerin yalnızlık duygusunun daha şiddetli olduğu ifade edilmiştir. Kearns ve Creaven'in (2016) çalışmasında olumlu-olumsuz duyguların yalnızlık düzeyinde belirleyici olduğu belirtilmiştir. Heinze vd.'nin (2014) araştırmasında davranışsal duygu bilgisi; kişinin bildirdiği yalnızlık, mağduriyet/reddedilme ve ebeveynlerin bildirdiği içselleştirme belirtileriyle ilişkilendirilmiştir.

Çiftçi vd.'nin (2023) sosyal medya ve yalnızlık konulu çalışmalarında; sosyal medya bağımlılık düzeyi arttıkça yalnızlık ve sosyal dışlanmanın da arttığı, sosyal dışlanma düzeyi ile yalnızlık arasında pozitif ilişki olduğu görülmüştür. Shorter vd.'nin (2022) çalışmasında; yalnızlığın şiddeti, yalnızlığı azaltmaya yönelik sosyal medyayı kullanma motivasyonlarını etkilemektedir.

Literatür taraması ışığında aşağıda yer alan araştırma sorularına yer verilmiştir:

Araştırma Sorusu 1: Katılımcıların bireysel nitelikleri nasıl dağılmaktadır?

Araştırma Sorusu 2: Katılımcıların yalnızlık, olumlu ve olumsuz

deneyim düzeyleri nedir?

Araştırma Sorusu 3: Katılımcıların sosyal medya kullanım sıklığı ve sosyal medya kullanım amaçları nedir?

Araştırma Sorusu 3: Katılımcıların cinsiyetine, yaşına, eğitim durumuna ve mesleklerine göre yalnızlık, olumlu ve olumsuz deneyim düzeyleri ile sosyal medya kullanım düzeyleri farklılaşmakta mıdır?

Araştırma Sorusu 4: Katılımcıların, yalnızlık, olumlu ve olumsuz deneyim düzeyleri ile sosyal medya kullanımları arasında ilişki var mıdır?

4. YÖNTEM

Bu çalışmada nicel tasarım benimsenmiştir. Katılımcıların, yalnızlık, olumlu ve olumsuz deneyim düzeyleri ile sosyal medya kullanımları arasında var olabilecek ilişkileri ortaya koymak amacıyla Konya'da 18 yaş ve üzeri 694 bireyle çevrim içi anket yoluyla bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Çevrim içi ankette; yalnızlık, olumlu ve olumsuz deneyim, sosyal medya kullanımı ve katılımcıların bireysel niteliklerini belirlemeye yönelik soru gruplarına yer verilmiştir. Katılımcıların yalnızlık düzeyini ölçmek için Russel vd.'nin (1978) geliştirdiği, Hays ve DiMatteo (1987) tarafından sadeleştirilmiş Doğan vd. (2011) tarafından Türkçe versiyonu oluşturulmuş Yalnızlık Ölçeği kullanılmıştır. Katılımcıların olumlu ve olumsuz deneyim düzeylerini ölçmek içinse Diener vd.'nin (2010) geliştirdiği, Türkçe çalışmasını Durak ve Durak'ın (2019) yaptığı Olumlu ve Olumsuz Deneyim Ölçeği kullanılmıştır. Veriler SPSS 22 programıyla analiz edilmiştir, sonuçlar ilgili analiz yöntemleri ışığında tartışılmıştır.

4.1. Evren - Örneklem

Alan araştırması Konya'nın merkez ilçelerindeki (Karatay, Meram, Selçuklu) 18 yaş üstü bireylerle çevrim içi anket yoluyla gerçekleştirilmiştir. Konya'nın merkez ilçelerindeki 18 yaş ve üzeri nüfus sayısını belirlemek adına YSK'nın (2023) güncel seçmen sayılarından faydalanılmıştır. Konya'nın merkez ilçelerinde 18 yaş ve üzeri 965.758 kişi bulunmaktadır. Buna göre %95 güvenilirlik seviyesi ve evrenin homojen olmadığı kabulü için gerekli örneklem 384 kişi olarak hesaplanmıştır (Saruhan & Özdemirci, 2018). Çevrim içi ankette geri dönüş sorunları yaşanabileceği göz önüne alınmış, örneklem sayısı 500'e çıkarılmıştır. Çalışmada basit tesadüfi örneklem tekniği benimsenmiştir. Basit tesadüfi örneklemede evreni oluşturan her birim eşit seçilme şansına sahiptir (Ergin, 1994). Hesaplamalarda her elemana verilecek ağırlık eşittir. Katılımcılar, 18 yaş ve üzeri bireylerden; meslek, eğitim, cinsiyet ve yaş gibi değişkenler açısından dengeli bir dağılım yakalanmaya

çalışılarak seçilmiştir. 100 kişilik çevrim içi anketin ön test sonuçlarından hareketle ölçeklerde ve soru gruplarında gerekli değişiklikler yapıp, çevrim içi anket formu son haline getirilmiştir. Çevrim içi anket, 694 kişilik bir katılımcı sayısına ulaşmıştır. Çalışmadaki katılımcıların %53,5'i kadın (N=371), %46,5'i ise erkektir (N=323).

4.2. Veri Toplama Araçları

Olumlu ve Olumsuz Deneyim: Katılımcıların olumlu ve olumsuz deneyim düzeyini ölçmek için Diener vd.'nin (2010) geliştirdikleri 12 maddeden oluşan Olumlu ve Olumsuz Deneyim Ölçeği kullanılmıştır. Katılımcılardan, 5'li likert tipindeki ölçeği kullanarak (1 = Asla, 5 = Her zaman) 12 farklı duyguyu hangi sıklıkla hissettiklerini belirtmeleri istenmiştir. Diener vd. (2010) ölçeğin güvenilirliğini .89 olarak hesaplamışlardır. Ölçeğin geçerliliği yapı geçerliliği ile sağlanmıştır (Diener vd., 2009). Durak ve Durak'ın ölçeğin Türkçe versiyonunun psikometrik özellikleri konulu çalışmalarında ölçeğin güvenilirliğini .91 olarak belirtmişlerdir (Durak ve Durak, 2019). Bu çalışmada ölçeğin güvenilirliği .910 olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin alt boyutları olan olumlu ve olumsuz deneyim düzeyinin negatif korelasyonundan yola çıkarak ölçeğin yapı geçerliliği taşıdığı görülmüştür.

Yalnızlık: Katılımcıların yalnızlık düzeyini ölçmek için Russel vd.'nin (1978) geliştirdiği 20 maddelik ölçeğin, Hays ve DiMatteo (1987) tarafından sadeleştirilmiş versiyonu kullanılmıştır. Ölçek tek boyutludur. Hays ve Dimatteo'nun (1987) sadeleştirdiği yalnızlık ölçeği 8 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin güvenilirlik değeri .84 olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin geçerliliği yapı geçerliliği ile sağlanmıştır. Ölçeğin Türkçe versiyonu Doğan vd. (2011) tarafından kullanılmıştır. Yapılan çalışmada ölçeğin güvenilirliği .72 olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin geçerliliği, yapı geçerliliği ile sağlanmıştır. Bu çalışmada ölçeğin güvenilirliği .830 olarak ölçülmüştür. Çalışmada, yalnızlık veri setinin olumsuz deneyim düzeyi ile negatif, olumlu deneyim düzeyi ile pozitif ilişkisi görülmüş, veri setinin, yapı ve ayrışma geçerliliği taşıdığı anlaşılmıştır.

4.3. Verilerin Analizi

Verilerin analizi SPSS 22 ve Jamovi 1.8.2 programı aracılığıyla yapılmıştır. Öncelikle yalnızlık, olumlu ve olumsuz deneyim veri setlerine ilişkin açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizlerine yer verilmiştir. Katılımcıların yalnızlık, olumlu ve olumsuz deneyim düzeyleri ile sosyal medya kullanım düzeylerini belirlemek için merkezi eğilim istatistiği kullanılmıştır. Katılımcıların sosyo demografik verilerini belirleyebilmek için frekans analizi ve merkezi eğilim istatistiği kullanılmıştır. Katılımcıların sosyo

demografik niteliklerine göre olumlu ve olumsuz deneyim düzeyleri, yalnızlık düzeyleri ve sosyal medya kullanım düzeylerinin farklılaşp farklılaşmadığı belirlemek için t-test ve ANOVA analizlerine yer verilmiştir. Katılımcıların olumlu ve olumsuz deneyim düzeyleri, yalnızlık düzeyleri, sosyal medya kullanım sıklıkları ve sosyal medya kullanım amaçları arasında var olabilecek ilişkileri ortaya koymak için korelasyon analizi kullanılmıştır.

5. BULGULAR

Çalışmada ilk olarak veri setlerine ilişkin faktör ve güvenilirlik analizlerine yer verilmiştir. Yalnızlık veri setinin maddelerine ilişkin faktör yükleri, açıklanan varyans değeri ve alfa sayısı Tablo 1’de paylaşılmıştır. Tek boyutlu ölçekte en yüksek faktör yüküne sahip madde ‘Kendimi dışlanmış hissediyorum’ (.832) olmuştur. En düşük faktör yükü ise ‘İstedğim zaman arkadaş bulabilirim’ (.644) seçeneğine aittir. Ölçeğe ilişkin alfa değeri .830, KMO değeri ise .839’dur. Barlett testi değeri ise $\chi^2=2055,205$ ($p<.05$) olarak anlamlı bulunmuştur.

Tablo 1: *Yalnızlık Veri Setine İlişkin Faktör Analizi*

Faktörler ve Maddeler	Faktör Yükleri	Açıklanan Kümülatif Varyans	Cronbach Alfa Total
Arkadaşım yok.	.696		
Başvurabileceğim kimse yok.	.703		
Cana yakın bir insanım.*	.707		
Kendimi dışlanmış hissediyorum.	.832		
Kendimi diğerlerinden soyutlanmış hissediyorum.	.817	47,078	.830
İstedğim zaman arkadaş bulabilirim.*	.644		
Bu kadar içe kapanık olmaktan dolayı mutsuzum.	.745		
Çevremde insanlar var ancak benimle birlikte değil.	.712		
(*: Çevrilmiş madde.)	Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy	.839	
	Bartlett's Test of Sphericity	22055.205	
	df	28	
	sig.	.000	

Açıklayıcı faktör analizi ile tek faktörlü olduğu görülen yapının doğrulanması için Jamovi 1.8.2. yazılımıyla doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizini değerlendirmek için modelin; anlamlılık, Kikare/sd, RMSEA, CFI ve TLI değerleri hesaplanmıştır (Karakaya, 2021). Varsayılan

modele ait uyum indeksleri Tablo 2’de paylaşılmıştır. Tablodaki referans değerlerle, test edilen tek faktörlü modelin uyum indeksleri karşılaştırılmış, modelin veri ile iyi uyum gösterdiği görülmüştür.

Tablo 2: *Yalnızlık Ölçeği Model-Veri Uyum İndeksi*

Uyum İndeksleri	1 faktörlü model sonuçları	İyi Uyum	Referans
χ^2 ,p	.01	<.05	Çokluk vd. 2012
χ^2 /sd	2.75	< 3	Kline, 2011; Hair vd., 2012
RMSEA	.0503	.00 ≤RMSEA ≤.05	MacKenzie & Podsakoff, 2012
CFI	.985	.95 ≤CFI ≤1.00	Tabachnick & Fidell, 2015
TLI	.976	≥.90	Tabachnick ve Fidell, 2015

Olumlu Olumsuz Deneyim veri setinin maddelerine ilişkin faktör yükleri, açıklanan varyans değeri ve total alfa sayısı Tablo 3’te paylaşılmıştır. Olumlu Olumsuz Deneyim veri seti, iki alt boyuta sahiptir. Veri setine ilişkin olumlu ve olumsuz duyguları oluşturan maddelerin iki alt boyut olarak ayrıldığı görülmüştür. Ölçeğe ilişkin olumlu duygu ifadelerinin oluşturduğu ilk boyut toplam varyansın %51,606’sını açıklamaktadır. Çalışmanın devamında Olumlu Deneyim olarak adlandırılacak bu alt boyuta ilişkin alfa sayısı ,913’tür. Olumsuz duygulara ilişkin maddelerin oluşturduğu ikinci alt boyut ise toplam varyansın %13,345’ini açıklamaktadır. Olumsuz Deneyim olarak kullanılacak bu alt boyutun alfa değeri ,847’dir. Ölçekte en yüksek faktör yüküne sahip madde ‘Mutlu’ (.809) olmuştur. En düşük faktör yükü ise ‘Korkulu’ (.416) seçeneğine aittir. Ölçeğe ilişkin alfa değeri .910, KMO değeri ise .926’dır. Barlett testi değeri ise $\chi^2=4954,479$ (p< .05) olarak anlamlı bulunmuştur

Tablo 3: *Olumlu ve Olumsuz Deneyim Veri Setine İlişkin Faktör Analizi*

Faktörler ve Maddeler	Faktör Yükleri	Açıklanan Kümülatif Varyans	Cronbach Alfa Total
Olumlu	,774		
Olumsuz*	,739		
İyi	,766		
Kötü*	,709		
Keyifli	,791	64,951	.910
Keyifsiz*	,779		
Mutlu	,809		
Üzgün*	,738		

Korkulu*	,416	
Neşeli	,764	
Kızgın*	,473	
Hoşnut	,739	
(*: Çevrilmiş madde.)	Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy	,926
	Bartlett's Test of Sphericity	4954,479
	df	66
	sig.	000

Açıklayıcı faktör analizi ile iki faktörlü olduğu görülen yapının doğrulanması için doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizini değerlendirmek adına veri setinin; anlamlılık, Kikare/sd, RMSEA, CFI ve TLI değerleri ölçülmüştür. Varsayılan modele ait uyum indeksleri Tablo 4'te paylaşılmıştır. Tablodaki referans değerlerle, test edilen iki faktörlü modelin uyum indeksleri karşılaştırılmış, modelin veri ile iyi uyum gösterdiği anlaşılmıştır.

Tablo 4: Olumlu ve Olumsuz Deneyim Ölçeğinin Model-Veri Uyum İndeksleri

Uyum İndeksleri	2 faktörlü model sonuçları	İyi Uyum	Referans
χ^2 .p	.00	<.05	Çokluk vd. 2012
χ^2 /sd	2.75	< 3	Kline, 2011; Hair vd., 2012
RMSEA	.0502	.00 ≤ RMSEA ≤ .05	MacKenzie & Podsakoff, 2012
CFI	.983	.95 ≤ CFI ≤ 1.00	Tabachnick & Fidell, 2015
TLI	.977	≥ .90	Tabachnick ve Fidell, 2015

5.1. Demografik Veriler

Araştırma Sorusu 1'i yanıtlamak adına çalışmada ilk olarak demografik verilere yer verilmiştir. Katılımcıların cinsiyet dağılımı frekans analizi ile ölçülmüştür. Çalışmadaki katılımcıların %53,5'i kadın (N=371), %46,5'i erkektir (N=323). Katılımcıların yaş ortalaması \bar{x} =36,01'dir. Katılımcıların yaş dağılımına bakıldığında; %26,9'unun 18-24, %25,6'sının 25-34, %22,2'sinin 35-44, %14,3'ünün 45-54 ve %11'inin 55 yaş ve üzeri olduğu görülmektedir. Katılımcıların eğitim durumuna bakıldığında; %29,4'ü lisans, %24,4'ü lise, %19'u ilköğretim, %16,4'ü lisansüstü, %7,8'i ortaokul ve %3'ü ise diğer (eğitim almamış ya da eğitim durumunu belirtmek istemeyen) eğitim düzeyine sahiptir. Katılımcıların %26,8'i özel sektör çalışanı, %18,4'ü ev hanımı, %18'i öğrenci, %15'i memur, %15,4'ü diğer meslek sahibi

(çalışmıyor ya da iş durumunu belirtmemiş) ve %6,3'ü emeklidir.

5.2. Katılımcıların Yalnızlık, Olumlu ve Olumsuz Deneyim Düzeyleri

Katılımcıların yalnızlık, olumlu ve olumsuz deneyim düzeylerine yönelik merkezi eğilim istatistiği sonuçları, Araştırma Sorusu 2'yi yanıtlamaya yönelik incelenmiştir. Buna göre katılımcıların yalnızlık düzeyi ortalaması $\bar{x}=2,0542$ olarak ölçülmüştür. Bu sonuç katılımcıların yalnızlık düzeyi ortalamasının düşük olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların olumlu deneyim düzeyi ortalaması $\bar{x}=3,5843$ 'tür. Buradan hareketle katılımcıların olumlu deneyim düzeyi ortalamasının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcıların olumsuz deneyim düzeyi ortalaması ise $\bar{x}=2,7015$ 'tir. Katılımcılar orta düzeyde olumsuz deneyim düzeyine sahiptirler. (İlgili sınıflandırma için, çalışmada kullanılan beşli likert ölçeğinden yola çıkılmıştır.

Cevapların en düşük 1, en yüksek de 5 puanı ifade ettiği göz önüne alınmıştır. Sorulara en düşük 1, en yüksek de 5 puanı ifade eden yanıtlar verildiği ve toplam bir indeks oluşturulduğu için $4/5 = .80$ puan aralığında 1'den başlamak üzere derecelendirme yapılmıştır. 1,00-1,80 = çok düşük; 1,81-2,60 = düşük; 2,61-3,40 = orta; 3,41-4,20 = yüksek; 4,21-5,00 = çok yüksek.)

5.3. Katılımcıların Sosyal Medya Kullanım Düzeyi

Katılımcıların günlük ortalama sosyal platform kullanım sıklıkları (dk.), Araştırma Sorusu 3'ü yanıtlamak için, merkezi eğilim istatistiği ile incelenmiştir. Buna göre katılımcılar günlük ortalama en çok $\bar{x}=79,95$ dakika ile WhatsApp kullanmaktadırlar. WhatsApp uygulamasını sırasıyla; Instagram ($\bar{x}=70,67$), YouTube ($\bar{x}=49,38$), sosyal medya genel kullanımı ($\bar{x}=41,27$), Facebook ($\bar{x}=21,66$) ve Twitter ($\bar{x}=14,18$) takip etmektedir. Katılımcıların en az kullandığı sosyal platform günlük ortalama $\bar{x}=11,78$ dakika ile TikTok olmuştur.

Katılımcıların sosyal medya kullanım amaçları merkezi eğilim istatistiği ile ölçülmüştür. Buna göre katılımcılar en fazla 'Gündemi Takip Etme' amacıyla ($\bar{x}=3,67$) sosyal medya kullanmaktadırlar. 'Gündemi Takip Etme' amacını, sırasıyla; 'Zaman Geçirme' ($\bar{x}=3,34$), 'Arkadaşları Takip Etme' ($\bar{x}=3,24$), 'Oyun Oynama ve Eğlenme' ($\bar{x}=2,32$) ve 'Arkadaşlık Kurma' ($\bar{x}=1,88$) amaçları izlemektedir. Katılımcılar en az 'Kendini Tanıtma' ($\bar{x}=1,83$) amacıyla sosyal medya kullanmaktadırlar.

5.4. Veri Setlerine İlişkin Korelasyon Analizi

Bu çalışmada Yalnızlık, Olumlu ve Olumsuz Deneyim Ölçeklerinin geçerliliği, yapı ve ayrışma geçerliliği ile sağlanmıştır. Yalnızlık Ölçeğinin ($r = .139 - .738$), Olumlu Deneyim ($r = .596 - .745$) ve Olumsuz Deneyim ($r = .303 - .675$) alt boyutlarının maddeler arası korelasyon sonuçları ile elde edilen pozitif ve anlamlı korelasyon değerleri aracılığı ile veri setlerinin yapı geçerliliği taşıdığı görülmüştür.

Diğer yandan yalnızlık düzeyi ile olumsuz deneyim düzeyi arasındaki anlamlı pozitif korelasyon ($r = .477$, $p < .01$) çalışmanın yapı geçerliliğine katkıda bulunmaktadır. Buna paralel olarak yalnızlık düzeyi ile olumlu deneyim arasındaki ($r = -.520$, $p < .01$) ve olumsuz deneyim ile olumlu deneyim arasındaki ($r = -.577$, $p < .01$) anlamlı negatif korelasyon da ayrışma geçerliliğini sağlamaktadır (Tablo 5).

Tablo 5: Veri Setlerine İlişkin Korelasyon Matrisi

	<i>Yalnızlık</i>	<i>Olumlu Deneyim</i>	<i>Olumsuz Deneyim</i>
<i>Yalnızlık</i>	1		
<i>Olumlu Deneyim</i>	-.520**	1	
<i>Olumsuz Deneyim</i>	.447**	-.577**	1

Not: ** $p < .01$

5.5. Cinsiyet ve Veri Setlerine İlişkin T Test Sonuçları

Katılımcıların yalnızlık düzeyi, cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır (sig., .205, $p > .05$). Katılımcıların olumlu (sig., .070, $p > .05$) ve olumsuz (sig., .058, $p > .05$) deneyim düzeyleri de cinsiyetlerine göre anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır.

Tablo 6: Cinsiyet, Yalnızlık, Olumlu ve Olumsuz Deneyim Düzeylerine İlişkin Bağımsız Örneklem T Testi

	<i>Cinsiyet</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama</i>	<i>t Testi</i>	<i>Sig.</i>
<i>Yalnızlık</i>	<i>Erkek</i>	323	2,0488	,120	,205
	<i>Kadın</i>	371	2,0421		
<i>Olumlu Deneyim</i>	<i>Erkek</i>	323	3,5836	-,022	,070
	<i>Kadın</i>	371	3,5849		
<i>Olumsuz</i>	<i>Erkek</i>	323	2,5960	-3,705	,058

<i>Deneyim</i>	<i>Kadın</i>	371	2,7934
----------------	--------------	-----	--------

5.6. Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre Veri Setlerine İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Katılımcıların yalnızlık ($F=9,610$, $p<0,5$), olumlu ($F= 8,077$, $p<0,5$) ve olumsuz deneyim düzeyleri ($F= 15106$, $p<0,5$), katılımcıların yaş gruplarına göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (Tablo 7).

Yalnızlık düzeyindeki farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğu belirlemek için yapılan çoklu karşılaştırma testinin sonuçlarına göre; 18-24 yaş aralığındaki katılımcıların yalnızlık düzeyi ($\bar{x} = 2,3182$), diğer tüm yaş gruplarına göre anlamlı olarak yüksektir.

Olumlu deneyim düzeyindeki farklılaşmanın hangi birimler arasında olduğunu belirlemek için yapılan çoklu karşılaştırma testinin sonuçlarına göre; 18-24 yaş aralığındaki olumlu deneyim düzeyi ($\bar{x} = 3,3111$), diğer tüm yaş gruplarına göre anlamlı olarak düşüktür.

Olumsuz deneyim düzeyindeki farklılaşmaya bakıldığında; 18-24 yaş aralığındaki olumsuz deneyim düzeyinin ($\bar{x} = 3,0098$) diğer tüm yaş gruplarına göre anlamlı olarak yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre Veri Setlerinin Tek Yönlü Varyans Analizi

		<i>N</i>	<i>Ortalama</i>	<i>F Testi</i>	<i>Sig.</i>
<i>Yalnızlık</i>	18-24	187	2,3182	9,610	,000
	25-34	178	1,9712		
	35-44	154	1,9229		
	45-54	99	1,9634		
	55 ve üzeri	76	1,9013		
<i>Olumlu Deneyim</i>	18-24	187	3,3111	8,077	,000
	25-34	178	3,6685		
	35-44	154	3,6634		
	45-54	99	3,7088		
	55 ve üzeri	76	3,7368		
<i>Olumsuz Deneyim</i>	18-24	187	3,0098	15,106	,000
	25-34	178	2,6526		

35-44	154	2,6223
45-54	99	2,5572
55 ve üzeri	76	2,4057

5.7. Katılımcıların Eğitim Durumuna Göre Veri Setlerine İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Katılımcıların yalnızlık düzeyi, eğitim düzeylerine göre anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır ($F= ,600, p > .05$).

Tablo 8: Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre Yalnızlık Düzeylerinin Tek Yönlü Varyans Analizi

	<i>N</i>	<i>Ortalama</i>	<i>F Testi</i>	<i>Sig.</i>
<i>Yalnızlık</i>	İlkokul	132	1,9545	,600
	Ortaokul	54	2,0810	
	Lise	169	2,0503	
	Lisans	204	2,0907	
	Lisans Üstü	114	2,0395	

Katılımcıların olumlu ($F= 4,716, p < 0,5$) ve olumsuz deneyim düzeyleri ($F= 6,127, p < 0,5$) ise eğitim düzeylerine göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (Tablo 9). Olumlu deneyim düzeyindeki farklılaşmanın hangi birimler arasında olduğunu belirlemek için yapılan çoklu karşılaştırma testinin sonuçlarına göre; ilköğretim mezunlarının ($\bar{x} = 3,7399$), lisans mezunlarına ($\bar{x} = 3,4297$) göre, olumlu deneyim düzeyleri anlamlı bir şekilde yüksektir. Ortaokul mezunlarının ($\bar{x} = 3,8981$) olumlu deneyim düzeyi ise lisans ($\bar{x} = 3,4297$) ve lisansüstü ($\bar{x} = 3,5000$) mezunlarına göre anlamlı bir şekilde yüksektir.

Katılımcıların olumsuz deneyim düzeylerinin eğitim seviyelerine göre farklılıkları çoklu karşılaştırma testi ile incelendiğinde; ilköğretim mezunlarının ($\bar{x} = 2,5063$), lisans ($\bar{x} = 2,8791$) ve lisansüstü ($\bar{x} = 2,7733$) eğitim seviyesine sahip katılımcılara göre anlamlı bir şekilde düşük olduğu görülmektedir. Ortaokul mezunlarının ($\bar{x} = 2,4907$) ise lisans mezunlarına ($\bar{x} = 2,8791$) göre olumsuz deneyim düzeyi anlamlı bir şekilde düşüktür. Lise mezunlarının ($\bar{x} = 2,6607$) olumsuz deneyim düzeyi lisans mezunlarına ($\bar{x} = 2,8791$) göre anlamlı bir şekilde düşüktür.

Tablo 9: Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre Olumlu ve Olumsuz Deneyim Düzeylerinin Tek Yönlü Varyans Analizi

		<i>N</i>	<i>Ortalama</i>	<i>F Testi</i>	<i>Sig.</i>
Olumlu Deneyim	İlkokul	132	3,7399	4,716	,000
	Ortaokul	54	3,8981		
	Lise	169	3,6134		
	Lisans	204	3,4297		
	Lisans Üstü	114	3,5000		
Olumsuz Deneyim	İlkokul	132	2,5063	6,127	,000
	Ortaokul	54	2,4907		
	Lise	169	2,6607		
	Lisans	204	2,8791		
	Lisans Üstü	114	2,7734		

5.8. Katılımcıların Mesleklerine Göre Veri Setlerine İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Katılımcıların yalnızlık, olumlu ve olumsuz deneyim düzeylerinin mesleklerine göre farklılaşıp farklılaşmadığı test edilmiştir. Buna göre katılımcıların yalnızlık düzeyi; ($F= 3,771$, $p<0,5$) mesleklerine göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (Tablo: 10). Farklılaşmanın hangi meslek düzeylerinde olduğuna çoklu karşılaştırma testi ile bakıldığında; öğrencilerin ($\bar{x}=2,5387$) yalnızlık düzeyinin; ev hanımları ($\bar{x}=1,9453$) ve memurlara ($\bar{x}=2,1532$) göre anlamlı bir şekilde yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 10: Katılımcıların Meslekleri ile Yalnızlık Düzeylerinin Tek Yönlü Varyans Analizi

		<i>N</i>	<i>Ortalama</i>	<i>F Testi</i>	<i>Sig.</i>
Yalnızlık	Öğrenci	125	2,5387	3,771	,002
	Ev Hanımı	128	1,9453		
	Memur	104	2,1532		
	Özel Sektör	186	2,5177		
	Emekli	44	1,7531		
	Diğer	107	2,1097		

Katılımcıların olumlu ($F= 2,980$, $p<0,5$) ve olumsuz deneyim düzeyleri ($F= 5,373$, $p<0,5$) ise mesleklerine göre anlamlı bir şekilde

farklılaşmaktadır (Tablo: 11). Buna göre; öğrencilerin ($\bar{x}=3,3733$), ev hanımlarına ($\bar{x}=3,7383$) göre olumlu deneyim düzeyleri anlamlı bir şekilde düşüktür. Diğer yandan öğrencilerin ($\bar{x}=2,9613$) olumsuz deneyim düzeyi; ev hanımlarına ($\bar{x}=2,6510$), memurlara ($\bar{x}=2,6138$), özel sektör çalışanlarına ($\bar{x}=2,6953$), emeklilere ($\bar{x}=2,4280$) ve diğer meslek grubuna ($\bar{x}=2,6667$) göre anlamlı bir şekilde yüksektir.

Tablo 11: Katılımcıların Meslekleri ile Olumlu ve Olumsuz Deneyim Düzeylerinin Tek Yönlü Varyans Analizi

	N	Ortalama	F Testi	Sig.	
Olumlu Deneyim	Öğrenci	125	3,3733		
	Ev Hanımı	128	3,7383		
	Memur	104	3,5817	2,980	,011
	Özel Sektör	186	3,6075		
	Emekli	44	3,6894		
	Diğer	107	3,5654		
Olumsuz Deneyim	Öğrenci	125	2,9613		
	Ev Hanımı	128	2,6510		
	Memur	104	2,6138	5,373	,000
	Özel Sektör	186	2,6953		
	Emekli	44	2,4280		
	Diğer	107	2,6667		

5.9. Yalnızlık, Olumlu ve Olumsuz Deneyim Düzeyleri ile Sosyal Medya Kullanım İlişkisi

Katılımcıların yalnızlık düzeyleri, olumlu ve olumsuz deneyim düzeyleri ile sosyal medya kullanım sıklıkları Araştırma Sorusu 5'i yanıtlamak adına korelasyon analizi ile incelenmiştir. Sonuçları Tablo 12'de paylaşılan analize göre; katılımcıların yalnızlık düzeyi ile YouTube kullanımı arasında pozitif anlamlı ilişki ($r=,164$, $p<.01$) bulunmaktadır. YouTube kullanımı arttıkça yalnızlık düzeyi yükselmektedir. Olumlu deneyim düzeyi ile Twitter ($r= -,119$, $p<.01$), YouTube ($r= -,115$, $p<.01$), Instagram ($r= -,083$, $p<.05$) ve sosyal medya genel kullanım düzeyleri ($r= -,091$, $p<.05$) arasında negatif anlamlı ilişki bulunmaktadır. Olumsuz deneyim düzeyi ile Twitter ($r= ,105$, $p<.01$), YouTube ($r= ,119$, $p<.01$), Instagram ($r= ,187$, $p<.01$) ve sosyal medya genel kullanım düzeyleri ($r= ,163$, $p<.01$) arasında negatif anlamlı ilişki bulunmaktadır.

Tablo 12: *Yalnızlık, Olumlu ve Olumsuz Deneyim Düzeyi ile Sosyal Medya Kullanım Sıklığı Korelasyon Analizi*

	<i>Facebook</i>	<i>Twitter</i>	<i>YouTube</i>	<i>WhatsApp</i>	<i>Instagram</i>	<i>TikTok</i>	<i>Genel</i>
<i>Yalnızlık</i>	,057	,014	,164**	-,028	,045	,018	,073
<i>Olumlu Deneyim</i>	,009	-,119**	-,115**	-,009	-,083*	-,020	-,091*
<i>Olumsuz Deneyim</i>	-,029	,105**	,119**	,074	,187**	,059	,163*

Not: *p< .05, **p< .01

Katılımcıların yalnızlık düzeyleri, olumlu ve olumsuz deneyim düzeyleri ile sosyal medya kullanım amaçları arasında korelasyon analizi yapılmıştır (Tablo: 13). Buna göre katılımcıların yalnızlık düzeyi ile arkadaşlık kurma ($r= ,085$, $p< .05$), oyun oynama ve eğlenme ($r= ,076$, $p< .05$) amaçlarıyla sosyal medya kullanımı arasında pozitif anlamlı korelasyon bulunmaktadır. Katılımcıların olumlu deneyim düzeyi ile sosyal medya kullanım amaçları arasında anlamlı ilişki bulunmamaktadır. Olumsuz deneyim düzeyi ile sosyal medya kullanım amaçlarının ilişkisine bakıldığında olumsuz deneyim düzeyi ile zaman geçirme ($r= ,151$, $p< .01$) amacıyla sosyal medya kullanımı arasında anlamlı pozitif ilişki görülmektedir.

Tablo 13: *Yalnızlık, Olumlu ve Olumsuz Deneyim Düzeyi ile Sosyal Medya Kullanım Amaçları Korelasyon Analizi*

	<i>Arkadaşlık Kurma</i>	<i>Gündemi Takip Etme</i>	<i>Oyun Oynama</i>	<i>Kendini Tanıtma</i>	<i>Arkadaşları Takip Etme</i>	<i>Zaman Geçirme</i>	<i>İş Takibi</i>
<i>Yalnızlık</i>	,085*	-,025	,076*	,040	-,069	,064	-,002
<i>Olumlu Deneyim</i>	-,012	-,003	-,031	,014	,018	-,006	-,034
<i>Olumsuz Deneyim</i>	,001	,032	,069	,037	,066	,151**	,060

Not: *p< .05, **p< .01

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Katılımcıların yalnızlık, olumlu ve olumsuz deneyim düzeyleri ile sosyal medya kullanım düzeyleri arasında var olabilecek ilişkileri ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada, Konya'da 18 yaş üzeri 694 kişiyle çevrim içi anket yoluyla bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların yalnızlık düzeyi düşüktür. Katılımcıların olumlu deneyim düzeyi yüksek,

olumsuz deneyim düzeyi orta seviyededir. Olumlu deneyimin artması yalnızlığı düşürürken, olumsuz deneyimin artması yalnızlık düzeyini yükseltmektedir. Olumlu ve olumsuz deneyim ile yalnızlık düzeylerinin katılımcıların öznel değerlendirmeleri olduğu göz önüne alındığında, katılımcıların olumlu olarak niteledikleri duygular ve bunların sosyal hayattaki izdüşümlerini belirlemek ve artırmak adına yeni çalışmalar yapılabilir. Katılımcıların olumsuz duygularının nedenleri ve bunları önleme adına farklı çalışmalar yapıp yeniden yalnızlık düzeyleri kontrol edilebilir. Bu çalışmanın olumlu ve olumsuz deneyim ile yalnızlık ilişkisine dair sonuçları alandaki benzer çalışmalarla tutarlıdır (Wickrama vd., 2013; Bakalim ve Muyan-Kılık, 2020; Wegner ve Liu, 2023).

Katılımcılar günlük ortalama 41,27 dk. sosyal medya kullanmaktadırlar. Katılımcılar en fazla 'gündemi takip etme' amacıyla sosyal medya kullanmaktadırlar. Katılımcıların yalnızlık düzeyi, olumlu ve olumsuz deneyim düzeyi, cinsiyetlerine göre farklılaşmamaktadır. Bulgular, Mishra ve Dixit'in (2017) ve Tong ve Wang'ın (2017); cinsiyet ile olumlu ve olumsuz deneyim düzeylerinin anlamlı ilişkisi olmadığına yönelik sonuçlarıyla tutarlıdır. Nicolaisen ve Thorsen'in (2013) boylamsal araştırmasında; erkek ve kadın katılımcıların yalnızlık düzeylerinde farklılıklar ölçülmüştür. Örneklem farklılığı ve araştırmanın zaman boyutunun; yalnızlık ve cinsiyet ilişkisine dair farklı sonuçlar oluşturabileceği göz önünde tutulmalıdır.

Katılımcıların yalnızlık düzeyi, olumlu ve olumsuz deneyim düzeyi, yaş gruplarına göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. 18-24 yaş aralığındaki katılımcıların yalnızlık ve olumsuz deneyim düzeyi, diğer yaş gruplarına göre (25-34,35-44,45-54,54 ve üzeri) anlamlı bir şekilde yüksektir. Buna paralel olarak 18-24 yaş aralığındaki katılımcıların olumlu deneyim düzeyi ise diğer tüm yaş gruplarına göre anlamlı olarak düşüktür. Bu çalışmanın yalnızlık ve yaş ilişkisine dair sonuçları; Yang & Victor'un (2011) ergenlik döneminde yalnızlığın zirve yaptığı ifade ettiği bulguları ve Shovestul vd.'nin (2020) yalnızlığın 19 yaşında en yüksek seviyeye çıktığını ifade ettiği sonuçlarıyla örtüşmektedir. Diğer yandan Hawkey vd.'nin (2022) A.B.D.'de yaptığı yalnızlık ve demografik göstergeler konulu çalışmada, yalnızlık ve yaş arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Bu durum yalnızlık ve yaş ilişkisine dair farklı örneklerde yeniden çalışma yapılması ihtiyacını doğurmaktadır.

Katılımcıların yalnızlık düzeyi eğitim durumlarına göre anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır. Bu çalışmanın eğitim seviyesi ve yalnızlık düzeyine ilişkin bulguları; akademik deneyim ve yalnızlık arasında ilişki olmadığını öne süren Stoliker ve Lafreniere'nin (2015) bulgularıyla tutarlıdır.

Diğer yandan Lee ve Bierman'ın (2019) eğitim düzeyinin yalnızlığın konumlandırılmasında rolü olduğuna ilişkin bulguları, çalışmanın yaşlılık dönemine dair vurguları açısından; eğitim ve yalnızlık ilişkisine dair farklı bir zeminde durmaktadır.

Katılımcıların olumlu ve olumsuz deneyim düzeyleri ise eğitim durumlarına göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. İlkokul mezunları, lisans mezunlarına göre anlamlı bir şekilde daha fazla olumlu deneyime sahiptir. Li vd.'nin (2013) Çinli katılımcılarla yürüttükleri araştırmanın bulgularında ise yüksek lisans ve üzeri eğitim seviyesindeki katılımcıların duygu dengelerinin (olumlu duygu düzeyinden olumsuz duygu düzeyi çıkarıldığında elde edilen denge düzeyi) daha alt eğitim seviyesindeki katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar; Çin örnekleminin Türkiye'deki eğitim sistemi ve hayat şartları açısından farklı bir dinamiğe sahip olduğunu düşündürmektedir. Farklı sonuçlar göz önüne alındığında, olumlu ve olumsuz deneyim ve eğitim düzeyi ilişkisine yönelik yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

Öğrenciler, ev hanımları ve memurlara göre anlamlı bir şekilde daha fazla yalnızlık düzeyine sahiptir. İlköğretim mezunlarının olumlu deneyim düzeyleri, lisans mezunlarına göre anlamlı bir şekilde yüksektir. Diğer yandan öğrencilerin olumsuz deneyim düzeyi; ev hanımlarına, memurlara, özel sektör çalışanlarına, emeklilere ve diğer meslek grubuna göre anlamlı bir şekilde yüksektir. YouTube kullanımı arttıkça yalnızlık düzeyi artmaktadır. Yalnızlık ve YouTube kullanım ilişkisine dair bulgular, alandaki benzer çalışmalarla örtüşmektedir (Türkel ve Dilmaç, 2019; Bayrakçı ve Kurt, 2021). YouTube kullanımı ve sosyal medya genel kullanımı ile katılımcıların olumlu deneyim düzeyleri arasında negatif korelasyon bulunmaktadır. Twitter, YouTube, Instagram ve sosyal medya genel kullanımı arttıkça, katılımcıların olumsuz deneyim düzeyleri artmaktadır. Yalnızlık düzeyi arttıkça katılımcıların sosyal medyayı arkadaşlık kurma amacıyla kullanımı artmaktadır. Zaman geçirme amacıyla sosyal medya kullanımı katılımcıların olumsuz deneyim düzeyini yükseltmektedir.

Çalışma sonuçlarında öğrencilerin yalnızlık düzeyinin diğer meslek gruplarına göre yüksek çıkması, lisans eğitim seviyesindeki olumlu deneyim düzeyinin azlığı ve olumsuz deneyim düzeyinin yüksekliği düşündürücüdür. Öğrencilerinin yalnızlık durumunu ağırlıklı olarak eğitim sürecinde yaşama ihtimallerine karşı, sosyo ekonomik durumlarındaki değişiklikleri değerlendirebilecek yeni boylamsal araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Lisans mezunlarının daha fazla olumsuz deneyim bildirmesi, öğrencilik dönemindeki yalnızlığın bir devamı olarak değerlendirilebilmektedir.

Öğrencilerin yalnızlık düzeyini azaltma adına, olumlu deneyimlerini artıracak yeni politikalar geliştirilebilir. Öğrenciler sosyal medya kullanımı hakkında özellikle YouTube ve Facebook kullanımına yönelik bilinçlendirilebilir.

7. SUMMARY

In daily life, there is a rapid transition from face-to-face communication to internet-mediated communication. This transformation affects many social mechanisms as well as the communication process. When individuals communicate on social media, they may report different situations in terms of psychological indicators such as loneliness, depression or life satisfaction (Pulido et al., 2020). For this reason, the last period of communication research is guided by studies on the relationship between psychological well-being and media use (Brandon, 2019).

In the light of the relevant literature, an online survey was conducted with 694 people aged 18 and over in Konya in order to reveal the relationships that may exist between the participants' loneliness, positive and negative experiences and social media usage levels. In the questionnaire form; there are questions about loneliness, positive and negative experience, social media use, and individual qualities. In this study, the scale of Positive and Negative Experience, consisting of 12 items, developed by Diener et al. (2010) was used to measure the positive and negative experience level of the participants. Diener et al. (2010) calculated the reliability of the scale as .89. The validity of the scale was ensured by construct validity (Diener et al., 2009). In their study on the psychometric properties of the Turkish version of the scale, they stated the reliability of the scale as .91 (Durak & Durak, 2019). A simplified version (Hays & DiMatteo, 1987) of the 20-item scale developed by Russell et al. (1978) was used to measure the loneliness of the participants. The reliability value of the scale it is calculated as .84. The validity of the scale was ensured by the construct validity. The Turkish version of the scale is Doğan et al. it was used by (2011). The reliability of the scale in the study it is calculated as .72. The validity of the scale was ensured by the construct validity.

Looking at the results; it was seen that 53.5% of the participants were female (N=371) and 46.5% were male (N=323). Participants felt low levels of loneliness (EMBED Equation.3 =2,0542). Participants use social media for 41.27 minutes per day. The most frequently used social platform was WhatsApp with an average of 79.95 minutes of daily use. The positive experience level of the participants reduces the level of loneliness. The negative experience level of the participants increases the level of

loneliness. The use of Facebook and YouTube increases loneliness. The level of loneliness does not differ according to the gender and educational status of the participants. The loneliness levels of the participants differ significantly according to their occupations. Students' level of loneliness is significantly higher than in other professions. The use of social media for the purpose of 'following friends' prevents loneliness as it ensures that existing connections are maintained. There is a need for new policies and social studies to help students with high levels of loneliness and negative experiences cope with this situation.

8. KAYNAKLAR

- Andersson, L. (1990). Narcissism ve loneliness. *The International Journal of Aging ve Human Development*, 30(2), 81-94. <https://doi.org/10.2190/VQRP-3N2X-DKHA-8A>
- Ayman, U., Kaya, A. ve Kağan, S. (2018). Reflections of associations ve foundations' applications in new media to increase the quality in disabled people's lives. *Quality ve Quantity*, 52(2), 1371-1389. <https://doi.org/10.1007/s11135-018-0729-2>
- Bakalım, O. ve Muyan-Kılık, M. (2020). Yalnızlık ve yaşam doyumu ilişkisinde pozitif ve negatif duyguların aracı rolü. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*(50), 125-140.
- Bayrakçı, O. ve Kurt, P. (2021). Sosyal medya bağımlılığı ve yalnızlık: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *Conference: 7 th International Management ve Social Research Conference*.
- Beyens, I., Keijsers, L. ve Coyne, S. (2022). Social media, parenting, ve well-being. *Current Opinion in Psychology*, 47, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101350>
- Brandon, F. (2019). Social media ve negative well-being . *Master's Thesis* . Stanford University .
- Clark, L., Watson, D. ve Leeka, J. (1989). Diurnal variation in the positive affects. *Motivation ve Emotion*, 13(3), 205-234.
- Çiftci, N., Yıldız, M. ve Çiftci, K. (2023). The mediating role of social ostracism in the effect of social media addiction on loneliness in adolescents. *Journal of Pediatric Nursing*, 73, 177-183. <https://doi.org/10.1016/j.pedn.2023.09.005>
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve LISREL uygulamaları (Vol. 2)*. Ankara: Pegem Akademi.
- Çöm, Ş. ve Toydemir, H. H. (2022). Bir savaş yarası olarak dilsizlik: Çamur ve Flaşbellek filmlerindeki sessizliğe ideolojik bir bakış. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 11(96), 1151-1161. <https://dx.doi.org/10.7816/idil-11-96-01>
- Deci, E. ve Ryan, R. (2008). Hedonia, eudaimonia, ve well-being: an introduction. *Journal of Happiness Studies*, 9(1), 1-11. <https://doi.org/10.1007/s10902-006-9018-1>

- Diener, E., Emmons, R., Larsen, R. ve Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71-75. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
- Diener, E., Suh, E., Lucas, R. ve Smith, H. (1999). Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., ve Smit Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276-302. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Pietro, C., Choi, D. ve Oishi, S. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing ve positive ve negative feelings. *Social Indicators Research*, 97, 143-156.
- Doğan, T., Çötök, N. ve Tekin, E. (2011). Reliability ve validity of the Turkish version of the UCLA Loneliness Scale (ULS-8) among university students. *Procedia Social ve Behavioral Sciences*, 15, 2058-2062.
- Durak, E. ve Durak, M. (2019). Psychometric properties of the Turkish version of the flourishing scale ve the scale of positive ve negative experience. *Mental Health, Religion ve Culture*, 22(10), 1021-1032. <https://doi.org/10.1080/13674676.2019.1689548>
- Eres, R., Lim, M., Lanham, S., Jillard, C. ve Bates, G. (2021). Loneliness ve emotion regulation: implications of having social anxiety disorder. *Australian Journal of Psychology*, 73(1), 46-56. <https://doi.org/10.1080/00049530.2021.1904498>
- Ergin, D. (1994). Örneklem türleri. *M. Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*(6), 91-102.
- Fenger, A. (2018). Alone vs. loneliness. *Addiction Medicine ve Therapy*, 5(3), 127. <https://doi.org/10.15406/mojamt.2018.05.00105>
- Folkman, S. (2007). The case for positive emotions in the stress process. *Anxiety, Stress ve Coping*, 21(1), 3-14. <https://doi.org/10.1080/10615800701740457>
- Fredrickson, B. (2000). Cultivating positive emotions to optimize health ve well-being. *Prevention ve Treatment*, 3(1). <https://doi.org/10.1037/1522-3736.3.1.31a>
- Genel, M. G. (2021). Öğrencilerin sosyal medya tutumları ve yalnızlık algıları: Lise ve ön lisans Öğrencileri üzerine bir araştırma . *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* , 10(4), 2148-2159.
- Hair, J., Sarstedt, M., Ringle, C. & Mena, J. (2012). An assessment of the use of partial least squares structural equation modeling in marketing research. *Journal of the academy of marketing science*, 40(3), 414-433.
- Halston, A., Iwamoto, D., Junker, M. ve Chun, H. (2019). Social media ve loneliness. *International Journal of Psychological Studies*, 11(3), 27-38. <https://doi.org/10.5539/ijps.v11n3p27>
- Hawkley, L. ve Cacioppo, J. (2010). Loneliness matters: a theoretical ve empirical review of consequences vemechanisms. *Annals of Behavioral Medicine*, 40(2), 218-227. <https://doi.org/10.1007/s12160-010-9210-8>
- Hawkley, L., Buecker, S., Kaiser, T. & Luhmann, M. (2022). Loneliness from young adulthood to old age: Explaining age differences in loneliness. *International Journal of Behavioral Development*, 46(1), 39-49. <https://doi.org/10.1177/0165025420971048>

- Hays, R. ve DiMatteo, M. (1987). A Short-Form Measure of Loneliness. *Journal of Personality Assessment*, 51(1), 69-81. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5101_6
- Heinze, J., Miller, A. ve Seifer, R. (2014). Emotion knowledge, loneliness, negative social experiences, ve internalizing symptoms among low-income preschoolers. *Social Development*, 24(2), 240-265. <https://doi.org/10.1111/sode.12083>
- Hughes, M., Waite, L., Hawkey, L. ve Cacioppo, J. (2004). A short scale for measuring loneliness in large surveys: Results From Two Population-Based Studies. *Research on Aging*, 26(6), 655-672. <https://doi.org/10.1177/0164027504268574>
- Jauhiainen, J., Özçürümez, S. ve Tursun, Ö. (2021). Internet ve social media uses, digital divides, ve digitally mediated transnationalism in forced migration: Syrians in Turkey. *Global Networks*, 22(2), 197-210. <https://doi.org/10.1111/glob.12339>
- Juretic, J. (2018). Quality of close relationships ve emotional regulation regarding social anxiety. *Psychiatria Danubina*, 30(4), 441-451. <https://doi.org/10.24869/psyd.2018.441>
- Karakaya, K. (2021). Ölçek Geliştirme ve Güvenirlik Analizleri: Jamovi Uygulaması. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi [TARR]*, 6(5), 1330-1384. <https://doi.org/10.30622/tarr.1004560>
- Kaur, P., Islam, N., Tandon, A. ve Dhir, A. (2021). Social media users' online subjective well-being ve fatigue: A network heterogeneity perspective. *Technological Forecasting ve Social Change*, 172, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121039>
- Kearns, S. ve Creaven, A. (2016). Individual differences in positive ve negative emotion regulation: Which strategies explain variability in loneliness? *Personality ve Mental Health*, 11(1), 64-74. <https://doi.org/10.1002/pmh.1363>
- Kircaburun, K., Balta, S., Emirtekin, E., Tosuntas, Ş. ve Demetr, Z. (2021). Compensatory usage of the internet: the case of mukbang watching on YouTube. *Psychiatry Investig*, 18(4), 269-276. <https://doi.org/10.30773/pi.2019.0340>
- Kline, R. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling*. NY: Guilford.
- Lee, Y. ve Bierman, A. (2019). Loneliness as a mediator of perceived discrimination ve depression: examining education contingencies. *The International Journal of Aging ve Human Development*, 89(2), 206-227. <https://doi.org/10.1177/0091415018763402>
- Li, F., Bai, X. ve Wang, Y. (2013). The scale of positive ve negative experience (Spane): psychometric properties ve normative data in a large chinese sample. *PLoS ONE*, 8(4). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0061137>
- Ma, R., Mann, F. ve Wang, J. (2019). The effectiveness of interventions for reducing subjective ve objective social isolation among people with mental health

- problems: a systematic review. *Social Psychiatry ve Psychiatric Epidemiology*, 55, 839-876.
- MacKenzie, S. ve Podsakoff, P. (2012). Common method bias in marketing: Causes, mechanisms, and procedural remedies. *Journal of Retailing*, 88(4), 542-555.
- Mishra, K. ve Dixit, S. (2017). Cultural adaptation of new affective well-being measure in hindi-speaking youth: scale of positive ve negative experience. *Psychological Studies*, 62, 188–195. <https://doi.org/10.1007/s12646-017-0401-2>
- Nezlek, J. ve Kuppens, P. (2008). Regulating positive e negative emotions in daily life. *Journal of Personality*, 73(3), 531-580. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2008.00496.x>
- Nicolaisen, M. ve Thorsen, K. (2013). Loneliness among men ve women – a five-year follow-up study. *Aging ve Mental Health*, 18(2), 194-206. [/https://doi.org/10.1080/13607863.2013.821457](https://doi.org/10.1080/13607863.2013.821457)
- Ozgun, H., Demiralay, T. ve Demiralay, İ. (2014). Exploration of problematic internet use ve loneliness among distance education students. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 15(2), 75-90. <https://doi.org/10.17718/tojde.43009>
- Özgür, H. (2013). Öğretmen adaylarının sosyal ağ bağımlılığı, etkileşim kaygısı ve yalnızlık düzeyi arasındaki ilişkinin incelenmesiHasan Özgür1Abstract In this research, it was aimed to analyze the social networking addiction of pre-service teachers in . *Computer Education ve Instructional Technologies*, 10(2), 667-690.
- Peplau, H. (1955). Loneliness. *The American Journal of Nursing*, 55(12), 1476-1481 . <https://doi.org/10.2307/3469548>
- Podber, N. ve Gruenewald, T. (2023). Positive life experiences ve mortality: Examination of psychobiological pathways. *Social Science ve Medicine*, 335, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2023.116192>
- Popa, E. (2023). Loneliness as cause. *Topoi*. <https://doi.org/10.1007/s11245-023-09933-2>
- Pulido, C., Mara, L., Ionescu, V. ve Sorde-Marti, T. (2020). Social impact of psychological research on well-being shared in social media. *Social Impact of Research in Psychology*, 11, 1-12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00135>
- Rogers, S., Cruickshank, T. ve Nosaka, K. (2021). Reliability ve validity of the brief emotional experience Scale (BEES) for mood monitoring. *PsyArXiv*, 1-33. <https://doi.org/10.31234/osf.io/p4j7t>
- Ruby, S., ve Miao, Z. (2021). The asymmetrical effects of emotional loneliness vs. social loneliness on consumers' food preferences,. *Food QualityvePreference*, 87, 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2020.104040>
- Russell, D. (1996). UCLA Loneliness Scale (Version 3): Reliability, validity, ve factor structure. *Journal of Personality Assessment*, 66(1), 20-40. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa6601_2
- Russell, D., Peplau, L. ve Cutrona, C. (1980). The revised UCLA Loneliness Scale: Concurrent ve discriminant validity evidence. *Journal of Personality ve Social Psychology*, 39(3), 472-480. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.39.3.472>

- Russell, D., Peplau, L. ve Ferguson, M. (1978). Developing a Measure of Loneliness. *Journal of Personality Assessment*, 42(3), 290-294. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4203_11
- Saruhan, Ş., & Özdemirci, A. (2018). *Bilim, Felsefe ve Metodoloji*. Beta.
- Scalise, J., Ginter, E. ve Gerstein, L. (1984). Multidimensional loneliness measure: the loneliness rating scale (LRS). *Journal of Personality Assessment*, 48(5), 525-530. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4805_12
- Seeman, A. (2022). The psychological structure of loneliness. *Environmental Research ve Public Health*, 19(3), 1-12. <https://doi.org/10.3390/ijerph19031061>
- Shorter, P., Turner, K. ve Mueller, J. (2022). Attachment style's impact on loneliness ve the motivations to use social media. *Computers in Human Behavior Reports*, 171, 38-47. <https://doi.org/10.1016/j.chbr.2022.100212>
- Shovestul, B., Han, J., Germine, L. & Dodell-Feder, D. (2020). Risk factors for loneliness: The high relative importance of age versus other factors. *PLOS ONE*, 1-18. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0229087>
- Silva, A. ve Caetano, A. (2013). Validation of the flourishing scale ve scale of positive ve negative experience in portugal. *Social Indicator Research*, 110, 469-478. <https://doi.org/10.1007/s11205-011-9938-y>
- Singh, K., Junnarkar, M. ve Jaswal, S. (2016). Validating the flourishing scale ve the scale of positive ve negative experience in india. *Mental Health, Religion ve Culture*, 19(8), 943-954. <https://doi.org/10.1080/13674676.2016.1229289>
- Stoliker, B. ve Lafreniere, K. (2015). The influence of perceived stress, loneliness, ve learning burnout on university students' educational experience. *College Student Journal*, 49(1), 146-160.
- Tabachnick, B. & Fidell, L. (2015). *Using multivariate statistics (Vol. 5)*. Boston, MA: Pearson.
- Tammilehto, J., Kuppens, P., Bosmans, G., Flykt, M., Peltonen, K., Vänskä, M. ve Lindblom, J. (2023). Attachment orientation ve dynamics of negative ve positive emotions in daily life. *Journal of Research in Personality*, 105, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2023.104398>
- Tong, K. ve Wang, Y. (2017). Validation of the flourishing scale ve scale of positive ve negative experience in a Chinese community sample. *PLoS ONE*, 12(8). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0181616>
- Türkel, Z. ve Dilmaç, B. (2019). Ergenlerde sosyal medya kullanımı, yalnızlık ve yaşam doyumunu arasındaki yordayıcı ilişkiler. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ereğli Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(1), 57-70.
- Victor, C., Qualter, P. ve Barreto, M. (2019). What is loneliness: insights from the bbc loneliness experiment. *Innovation in Aging*, 3(1), 373. <https://doi.org/10.1093/geroni/igz038.1366>
- Vlaming, R., Nies, A., Groeniger, I., Huysduynen, E., Groot, L. ve Veer, P. (2014). Loneliness literacy scale: development ve evaluation of an early indicator for loneliness prevention. *Social Indicators Research*, 116(3), 989-1001. <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0322-y>

- Watson, D., Clark, L., ve Tellegen, A. (1988). Development ve validation of brief measures of positive ve negative affect: the Panas Scales. *Journal of Personality ve Social Psychology*, 54(6), 1063–1070. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.54.6.1063>
- Wegner, L. ve Liu, S. (2023). Positive ve negative experiences with the COVID-19 pandemic among lonely ve non-lonely populations in Germany . *Frontiers in Public Health*, 10, 1-11. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.1067038>
- Wickrama, K., O'Neal, C. ve Nepl, T. (2013). Life course trajectories of negative ve positive marital experiences ve loneliness in later years: exploring differential associations. *Family Process*, 59(1), 142-157. <https://doi.org/10.1111/famp.12410>
- Yang, F. (2019). Widowhood ve loneliness among Chinese older adults: the role of education ve gender. *Aging ve Mental Health* , 25(7), 1214-1223. <https://doi.org/10.1080/13607863.2020.1732293>
- Yang, G. & Victor, C. (2011). Age and loneliness in 25 European nations. *Ageing and Society*, 31(8), 1368-1388. <https://doi.org/10.1017/S0144686X1000139X>
- YSK. (2023, 14 5). YSK. [ysk.gov.tr](https://www.ysk.gov.tr): https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/14Mayis2023/IL_ILCE_SECMEN_SANDIK_SAYILARI.pdf adresinden alındı
- Zhang, K., Kim, K., Silverstein, N. ve Song, Q. (2021). Social media communication ve loneliness among older adults: the mediating roles of social support ve social contact. *Gerontologist*, 61(6), 888-896. <https://doi.org/10.1093/geront/gnaa197>.

Çatışma beyanı: Çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederiz.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÖZTAT %51; Prof. Dr. Birol GÜLNAR %49'dur.

Gönderim Tarihi: 06.03.2024

Kabul Tarihi: 27.08.2024

RUSYA FEDERASYONU'NDA ÖZEL ASKERİ ŞİRKET ÖRGÜTLENMELERİNİN GENEL YAPISI: WAGNER GRUBU ÖRNEĞİ

General Structure of Private Military Company Organisations in The Russian
Federation: The Wagner Group Example

Erden KİŞİ

Dr. Öğr. Üyesi; Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
erdenkisi@yyu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-3124-680X

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

İlk çağlardan günümüze, bütün toplumlarda güvenlik, en önemli ihtiyaç olarak kendini göstermiştir. Güvende olma hissiyatı ile hem insanların hem de devletlerin hareket etmesi üzerine, çeşitli güvenlik mekanizmaları ortaya çıkmıştır. Bu mekanizmalar içerisinde en öne çıkan ordular olmuştur. Genel manada orduların oluşumunda zorunluluk ve gönüllülük esası gözetilse de belli oranlarda birtakım maddi imkanlara sahip oldukları, tüm dünya toplumlarında görülmektedir. Bunun yanı sıra, dünyanın kimi yerlerinde paralı askerlerden oluşan yapıların, ortaya çıktığı da bilinmektedir. Bu yapıların şekillenmesinde temel esas, resmi ordu dışında bir yapılanma olmaları, fakat devletin denetimi ve istekleri doğrultusunda hareket etmeleridir. Daha sonrasındaki süreçte ise paralı askerlik sisteminin daha da kurumsallaş bir şekli olarak, özel askeri şirketlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Bu çalışmada, bir özel askeri şirket şeklinde resmi mekanizmanın dışında Rusya Federasyonu'nda oluşan, Wagner Grubu'nun genel yapısı irdelenmiştir. En nihayetinde ise özel askeri şirketlerin verimlilik derecesi ve gelecek dönemlerde Rusya'da nasıl bir gelişme yaşayacakları anlaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özel Askeri Şirketler, Paralı Asker, Rusya'da Askeri Yapı, Wagner Grubu.

Abstract

From ancient times to the present, security has been the most important need in all societies. Various security mechanisms have emerged as both people and states act with the feeling of being safe. The most prominent among these mechanisms was armies. Although the principles of necessity and volunteerism are generally taken into account in the formation of armies, it is seen in all societies around the world that they have certain financial means. In addition, it is known that structures consisting of mercenaries have emerged in some parts of the world. The basic principle in shaping these structures is that they are a structure other than the official army, but they act in line with the control and wishes of the state. In the following period, it was observed that private military companies emerged as a more institutionalized form of the mercenary system. In this study, the general structure of the Wagner Group, which was formed in the Russian Federation outside the official mechanism in the form of a private military company, was examined. Finally, it was tried to understand the efficiency level of private military companies and

what kind of development they will experience in Russia in the future.

Keywords: *Private Military Companies, Mercenaries, Military Structure in Russia, Wagner Group.*

1. GİRİŞ

Tüm insanlığının temel ihtiyaçlarından birisi olan güvenlik ihtiyacı, ilk dönemlerden bugüne, tüm dünya toplumlarında önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek iç güvenliğin gerekse de dış güvenliğin sağlanmasında, bu güvenlik hizmetini karşılayan kesimlere önemli görevler düştüğü anlaşılmaktadır.

Eski çağlarda insanlığın, içgüdüsel şekilde bir güvenlik arayışı sonucu oluşan devletlerin, bu güvenlik ihtiyacını karşılamak üzere çeşitli sistemler geliştirdiği görülmektedir.¹ Bu sistemler içerisinde en öne çıkanın ise askerlik sistemi, yani düzenli ordular olduğu göze çarpmaktadır. Eski çağlarda sadece zorunluluk ve gönüllülük esası ile resmi bir boyutta oluşan orduların, daha sonrasında paralı askerlik sisteminden de istifade etmeye başladığı görülmektedir. Nihayetinde ilerleyen süreçte paralı askerlik sisteminin, bir ihtiyaç üzere hasıl olduğu anlaşılmaktadır. Paralı askerlik sisteminden sonra ise kurumsallaşmış bir şekilde, özel askeri şirketlerin oluştuğu görülmektedir.

Tarihi süreçte özellikle devletlerin güvenliğinden sorumlu olan orduların oluşum şekillerinde, bir resmiyet bilincinin olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra kimi orduların oluşumunda, paralı askerlik sisteminin de devreye sokulduğu anlaşılmaktadır. Yakın tarihe geldiğimizde ise paralı askerlik sisteminin, daha kurumsallaşmış bir şekli olarak, özel askeri şirketlerin ortaya çıktığı bilinmektedir.

Soğuk Savaş sonrası döneme kadar çok da sıcak karşılanmayan özel askeri şirketler, 11 Eylül saldırıları sonrası yaşanan gelişmeler, Birleşmiş Milletler'in (BM) etkinliğinin azalması ve uluslararası hukuka saygının yara aldığı dönemlerde, bu şirketlerin önü açılmıştır (Tangör ve Yalçınkaya, 2010: 128). Günümüze gelindiğinde, birçok ülkede varlık gösteren özel askeri şirketler, aktif bir şekilde uluslararası çatışmalara ve savaşlara müdahil olabilmeye özelliği göstermektedirler.

Paralı askerlerin, özel askeri şirketler ile direkt ilişkisi olmasa da özel askeri şirketlerin ortaya çıkmasında temel esin kaynağı oldukları bilinmektedir (Öz ve Çalışkanlar, 2020: 312). Bu doğrultuda özel askeri

¹ Devletlerin oluşuma dair detaylı bilgi için bakınız: Engels, F. (2021). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yordam Kitap. - Strayer, Joseph R. (2020). *Modern Devletin Kökenleri*. Çev. Eraslan Candan, İstanbul: Say Kitap.

şirketlerin temelini oluşturan paralı asker uygulamasının tarihinin, çok eski dönemlere uzandığı anlaşılmaktadır. Tarihin büyük bir bölümünde, özellikle imparatorluklar çağında paralı askerlerin, savaşlarda aktif bir şekilde yer aldıkları bilinmektedir.

Tarihi süreçte Antik Greklerin askeri yapılarında paralı askerlik, çok önemli bir yerde bulunmaktadır. Çoğu yurttaş, polislerde (Yunan Şehir Devleti) ve sefere çıkan ordularda paralı asker olarak yer almıştır (Karakoç, 2016: 489). Bu doğrultuda hem toplumun ve devletin ihtiyacı olan güvenlik hizmetini karşılamak noktasında hem de ciddi derecede istihdam sağlamak noktasında paralı askerlik sisteminin, oldukça önemli olduğu ve tarihinin de bir hayli eski çağlara uzandığı karşımıza çıkmaktadır.

Tarihi, Kadeş Savaşı'na (M.Ö-1274) kadar uzanan paralı askerlik sistemi, 19. yy.'a kadar birçok ülkede yaygın bir şekilde yer bulmuş, fakat özellikle 20. yy.'ın sonlarından beri devletlerarası hukuk nezdinde yasaklı bir uygulama halini almıştır (Öztürk, 2021: 287). Bununla birlikte küresel alanda yaşanan konjonktürel değişimler sonucunda paralı askerlik sisteminin, daha kurumsallarmış bir şekilde yani özel askeri şirketler şeklinde karşımıza çıktığı görülmektedir. Her yönü ile hem toplumsal anlamda hem de devletler için oldukça işe yarar bir noktaya gelen özel askeri şirketler, dünyanın birçok yerinde kendisine yer bulmuş durumdadır. Günümüze geldiğimizde uluslararası sorunlarda ciddi bir şekilde yer aldıkları, devletlerin resmi ordularıyla koordineli bir şekilde uluslararası çatışmalara müdahil oldukları gözlenmektedir.

Birçok sosyolojik olgu karşısında toplumun farklı kesimlerinden, farklı tepkiler geldiği gibi özel askeri şirketlerin varlığı konusunda da ciddi birtakım tartışmaların olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle askerlik gibi önemli bir görevin, gönüllülük esas ve zorunluluk üzerine resmi ordularca yürütülmesi gerektiğini savunan ve bu nedenle paralı askerlik sistemi üzerine gelişen, özel askeri şirketlerin varlığını eleştiren, kesimlerin var olduğu karşımıza çıkmaktadır. Özel askeri şirketlerin varlığı konusunda yaşanan tartışmanın tarihinin, bir hayli eski dönemlere uzandığı da bilinmektedir. Günümüze gelindiğinde aynı tartışmanın, tüm hızı ile devam ettiği görülmektedir.

Askerlik hizmetinin, sadakat bağı ile gönüllülük esas veya zorunluluk üzerine oluşması gerektiğini düşünen ve paralı askerlik temelinde oluşan özel askeri şirketlerin, olumsuz şartlar altında sadakat sorunu yaşayacağını düşünen kesimler de göze çarpmaktadır. Geçmişten bugüne dile getirilen tüm eleştirilere rağmen özel askeri şirketlerin, oldukça yaygın

bir hale geldiği ve resmi ordularla koordineli hareket ederek, ülkelerin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren tüm sorunlara müdahale ettikleri görülmektedir. Bu kesimler içerisinde en öne çıkanlar ise kamusal hizmetlerin özelleştirilmesine karşı olanlar olduğu anlaşılmaktadır.

Nihayetinde bu çalışmada, Rusya Federasyonu'nun askeri sistemine kısaca değinilmiş ve ardından bir özel askeri şirket olan Wagner Grubu'nun, Rusya'daki askeri sistem içerisindeki gelişimi analiz edilmiştir. Rusya'da, bugün var olan askeri sistem içerisinde Wagner Grubu'nun, hangi konumda olduğu irdelenmiştir. Ayrıca Rus siyasetinin oluşum ve uygulanma noktasında, Wagner Grubu'nun etkisi ele alınmıştır. Daha sonrasında, son dönemlerde Wagner Grubu eski lideri ile Rusya'nın siyasi iktidarı arasındaki çatışmalı sürecin alt yapısı ele alınmıştır. Ayrıca Rusya'da var olan özel askeri şirketlerin geleceği konusunda, birtakım tespitlerde bulunulmuştur.

Çalışma sürecinde, literatür taraması yapılmıştır. Böylece bilimsel bir yöntem ile çalışmamız, sağlam bir temele oturtulmuştur. Çalışmanın gövdesinin oluşumunda, Türkçe ve diğer dillerde yazılmış bilimsel eserlerden istifade edilmiştir. Elde edilen veriler incelenmiş, analiz edilmiş ve çalışmanın lüzum görülen bölümlerine eklenerek çalışmamız şekillenmiştir. Kimi bölümlerde tarihi ve istatistiki verilerden istifade edilerek, çalışmanın yelpazesi geliştirilmek istenmiştir. Yer yer taranılan kaynaklardan elde edilen sosyolojik ve siyasi bulgular üzerinden çalışmamız derinleştirilmiştir.

Çalışmanın temel konusu, belli dönemlere ayrılarak kronolojik bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca, kırılma hatları olarak değerlendirilen önemli olaylar üzerinden çalışmamız gelişim göstermiştir. Elde edilen tüm veriler, yapılan analizler ile ortaya atılan tespit ve öneriler eşliğinde çalışmamız, bir derleme çalışması boyutuna ulaşmıştır.

2. RUS ASKERİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Askeri tarihle ilgili profesyonel toplantıların programları, askeri tarihle ilgili bilimsel dergiler ve popüler dergiler, askeri tarihe son derece dar bir bakış açısı ile yaklaşmışlardır, sadeleştirmek gerekirse bu askeri tarih, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) İç Savaşı ile başlamış ve Mississippi Nehri'nden Orta Avrupa'ya kadar yayılmıştır (Stone, 2006: 1x). Batı askeri tarihi ile ilgili ortaya atılan yaklaşımlar ve tüm dünyada oluşan askeri tarihle ilgili ortaya atılan tezler incelendiğinde ifade edilenin aksine askeri tarihin, çok eski dönemlere uzandığı ve tarihte devlet olabilmiş her toplumun, kendine has bir askeri tarihinin olduğu, göze çapmaktadır. Bu gerçeklik ekseninde Rus askeri tarihine bakıldığında birçok farklı devletle tarih

sahnesinde yer alan Rusların, derin bir askeri tarihi olduğu göze çarpmaktadır.

Rus tarihine kabaca göz atacak olursak, Rusların geleneksel yayılcılığının ve bunun yol açtığı militarizmin, öncelikle ekonomik faktörlerin eksikliğinden kaynaklandığı görülmektedir (Pipes, 1980: 2). Süreç içerisinde Rusların yaşadığı coğrafyanın gerek iklimsel gerekse de topoğrafik şartlardan dolayı, ekonomik yönden zayıf olması sonucunda Rusların, bir yayılcılık politikası yürüttüğü görülmektedir. Bu yayılcılık politikasının gelişiminde de askeri yöntemlerin tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Rus tarihinde yurttaş-askerlerden oluşan bir Batı tarzı ordu oluşmamıştır. Çünkü bu dönemlerde yurttaş bilinci oluşmamıştır. Çarlık dönemi Rus halkı, vatandaş değil tebaa olmuştur. Çar'ın, vermeye tenezzül etmediği haklardan, yoksun kalmışlardır. Özgür köylüler, Çar'ın keyfi hareketlerine göre serflere dönüştürülebilmiştir, erken modern Rus ordularının çekirdeğini oluşturan soylular ise kendilerini, Çar'ın köleleri olarak adlandırmış, Çar'la yazışmalarında, kendilerine çocukça lakaplar takılmış ve mülkiyet güvenliğinden yararlanamamışlardır (Stone, 2006: xi). Rusların, tarihte kurduğu devletlerin sahip olduğu siyasi ve sosyolojik özellikler nedeniyle Batı'dan daha farklı bir askeri örgütlenme bilincine sahip oldukları göze çarpmaktadır. En öne çıkan özellikleri ise Batılı tarzda bir orduya, sahip olmamaları olmuştur.

Rus tarihi boyunca ordu, tarihsel gelişme ve sosyal değişimin dinamosu olarak, hayati bir rol oynamıştır. Ancak savaş tarihi, strateji belirleme ve bir kurum olarak ordu, tarihçilerden oldukça fazla ilgi görmüş olsa da diğer ülkelerin tarih yazımlarında görülen, ordu ve toplum arasındaki ilişkilere ilişkin sürekli araştırma ve tartışma, Ruslar örneğinde eksik kalmıştır (Lohr ve Poe, 2002: xv). Bu doğrultuda Rus tarihinde ordular üzerine yapılan araştırmaların, diğer toplumlara nazaran eksiklik içermesi nedeniyle günümüze gelindiğinde bu konunun daha çok araştırıldığı karşımıza çıkmaktadır. Özellikle dünya tarihinin büyük bir bölümünde kendi coğrafyasından dışarı çıkmak için çetin bir mücadele veren Rusların, savaşlar ile anıldığı bilinmektedir. Günümüze gelindiğinde dahi aynı bilinç ile gerek batıya gitmeye gerekse de güneye inmeye çalışan Ruslar için ordunun, büyük bir önem arz ettiği karşımıza çıkmaktadır.

Her yönü ile önemli bir aktör olarak öne çıkan ordunun, Rusya'nın tarihi ve siyasi geçmişi için büyük bir önemi olduğu görülmektedir. Yakın tarihinde önemli savaşlar yaşayan Rusya'nın, sahip olduğu politik hedefleri

gerçekleştirmek için orduya, ciddi bir ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Rusya'nın sahip olduğu askerlik sisteminin ve ordu düzeninin, dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan araştırmacılar için ilgi çekici olduğu bilinmektedir.

Rus tarihinin emperyal döneminin büyük bir bölümünde otokratik devlet, Moskova merkezli daha önceki devletin ortaya koyduğu stratejik programı takip etmiştir. Sınırları dikkatle korumuş, kendisini bir yandaş devlet çemberiyle çevrelemiş, Batı'dan silah ithal etmiş, orduyu güçlendirmek için köylülerden destek toplamış ve devlet, otokratik olmaktan çıktığında bu olgu, feci sonuçlara yol açacak şekilde dönüşmüştür (Poe ve Lohr, 2002: 7). Yaşanan süreç, Rus tarihinde baskın bir anlayışla orduların oluştuğunu göstermektedir. Daha sonrasındaki süreçte ise daha farklı bir yapı ile orduların oluşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Yaşanan bu siyasal değişimin, askeri sistem üzerinde önemli değişimlere sebep olduğu görülmektedir.

Rus toplumunun yaşamış olduğu siyasal değişim süreçleri sonucunda, toplumla yakından ilgisi olan kurumların, ciddi bir değişim yaşadığı gibi orduların da ciddi bir değişim süreci içerisine girdiği bilinmektedir. Günümüze geldiğimizde bir dönemler zorunluluk ve gönüllülük ile oluşturulan orduların, bugün için paralı askerlerden oluşan askeri şirketler ile desteklenmeye çalışıldığı karşımıza çıkmaktadır.

Rus askeri tarihinin temel anlatısı, önemli ölçüde değiştirilmemiş veya dönüştürülmemiş olsa da muazzam miktarda yeni kaynağa erişim, Rus İmparatorluğu'nun yükselişi ve düşüşü hakkında daha derin, daha incelikli bir anlayışın geliştirilmesiyle sonuçlanmıştır (Steinberg, 2021: 155). İmparatorluk ardılı bir ülke olarak, imparatorluk mirasından oldukça fazla beslenen Rusya, bu miras içerisinde en çok da askeri mirastan istifade etmektedir. Rusya'nın bugün için sahip olduğu dış politikada bu askeri mirasın, önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Son dönemlerde Rusya'nın sahip olduğu dış politikaların oluşumunda Sovyet mirasının, büyük bir etkisi olduğu vurgulanmaktadır. Orta Asya'dan, Doğu Avrupa'ya hatta Akdeniz'e kadar Rusya'nın sahip olduğu dış politikada Sovyet mirasının, önemli bir yeri vardır. Rusya'nın bu politikaları oluştururken sadece Sovyet mirasını esas aldığını düşünmek ise dar bir yaklaşımdır. Doğru yaklaşım ise Sovyet mirasından da öte imparatorluk mirasının, daha etkili olduğudur. Rusya'nın son dönemlerde yürütmeye çalıştığı dış politika, analiz edilince köklü bir tarihsel arka plan dahilinde küresel bir hesabın yapıldığı karşımıza çıkmaktadır.

İmparatorluk sürecini analiz edecek olursak bu noktada devletin idaresi ve güvenliğinde ordunun rolünü anlamak hem Rusya'nın hem de Rus İmparatorluğu'nun tarihini bilmek için çok önemlidir. Büyük Petro (I. Petro, 1682-1725), Avrasya'nın hükümdarları olan Moğolların yerini almak için Rus askeri teşkilatını, 18. yy.'da imparatorluk kuran bir yapıya dönüştürmüştür (Steinberg, 2021: 156). Bu temelde gerek imparatorluk döneminde gerekse de daha sonrasında Rusya'nın sahip olduğu iç ve dış politikasının şekillenmesinde askeri teşkilatın, çok önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Rus tarihinin genel yapısı analiz edildiğinde ise her dönemde oluşan dış politikaların, küresel bir hesap üzerine şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu politikaların hayata geçmesi için ise askeri teşkilatlara, çok önem verildiği ve bu hedefler doğrultusunda askeri teşkilatların şekillendikleri görülmektedir.

Modern Rus askeri geleneği, I. Petro ve Büyük Katerina (II. Katerina, 1729-1796) döneminde doğmuştur, bu geleneğin kökenleri, büyük ölçüde 18. yy.'da Rus toplumunda yalnızca monarşi ve Ortodoks Kilisesi tarafından yürütülen, üstün bir konumu korumaya çalışan bir kurum olan, Rus İmparatorluk Ordusu'nun başarılarına uzanmaktadır (Menning, 2002: 47). Gerek siyasi gerek teolojik gerekse de sosyolojik olarak, diğer dünya toplumlarından oldukça farklı özelliklere sahip olan Rusların, sahip olduğu bu farklılıkların askeri teşkilatların yapılanmasında farklı şekillerin ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği görülebilmektedir. Yaşanan süreç, Rus toplumunun sahip olduğu teolojik, politik ve sosyolojik özellikler ile bir askeri geleneğinin oluştuğunu göstermektedir.

Tarihsel süreç genel hatları ile incelendiğinde her çağda Rusların, dünya siyasetinde önemli bir devlet ile yer buldukları anlaşılmaktadır. Gerek imparatorluk döneminde gerekse 20. yy. sürecinde gerekse de 21. yy.'ın başında Rusların, kendilerinden oldukça fazla söz ettirdikleri karşımıza çıkmaktadır. Sahip oldukları özellikler ile Batı toplumlarına nazaran, daha farklı bir yaşam çizgisine sahip olan Rusların bu özelliklerinin, askeri teşkilatlanmalarına da yansıdığı görülmektedir. Bu askeri yapının ise tarihin her döneminde Rusların iç ve dış politikalarının hayata geçmesinde, çok büyük roller üstlendiği anlaşılmaktadır. Günümüze gelindiğinde Rusların, mevcut askeri yapısının köklerinin ise çok eski dönemlere uzandığı, hatta modern bir yapıya kavuştuğu dönemin ise imparatorluk döneminde yaşandığı görülmektedir. Bu noktada en belirgin şekli ile karşımıza çıkan tarih 18. yy. olmuştur. Bu tarihte Rus imparatorluğu, orduyu modernleştirmek için ciddi bir mücadele vermiştir.

3. ÖZEL ASKERİ ŞİRKET ÖRGÜTLENMELERİNİN GENEL YAPISI

Son dönemlerde devletler, silahlı çatışmaların yaşandığı bölgelerde faaliyet göstermek üzere giderek daha fazla özel askeri şirketleri işe almaya başlamışlardır. Uluslararası toplumda hâkim olan tutum ise bu tür şirketleri, yeniden düzenlemenin en iyisi olacağı yönündedir (Cameron, 2006: 573). Devletlerin işe yararlılık yönünden özel askeri şirketleri daha çok tercih etmesine karşın, uluslararası toplumun özel askeri şirketler konusundaki yaklaşımı, ciddi bir nizam içerisinde bu yapıları tekrar dizayn etmek gerektiği yönündedir.

Geçmişten günümüze özel askeri şirketlerin birçok faaliyette yer aldıkları görülmektedir. Özel askeri şirketler, Eski Yugoslavya'da düzenli silahlı kuvvetlerin yanı sıra askeri personelin eğitiminde yer almış, Afganistan'da faaliyet göstermiş ve Kosova ihtilafı sırasında Makedonya'da yerinden edilmiş kişiler için kamplar inşa etmişlerdir (Cameron, 2006: 576). Her yönü ile gün geçtikçe faaliyet yelpazesini genişleten özel askeri şirketler, bugüne gelindiğinde önemli bir saha aktörüne dönüşmüşlerdir.

Soğuk Savaş'ın son bulmasıyla yeni bir güvenlik aktörü olan özel askeri şirketler, destek aramaya başlamışlardır. Bugün, uluslararası sahnede faaliyet gösteren özel askeri şirketlerin sayısında ciddi bir artış yaşanmaktadır. Bu yapılar, her açıdan her bölgede faaliyet gösteren küresel aktörlere dönüşmüşlerdir (Kinsey, 2006: 1). Soğuk Savaş sürecinde dünyanın iki ayrı kutba bölündüğü bilinmektedir. Bu süreçte, uluslararası alanda katı bir ideolojik çatışmanın yaşanması nedeniyle devletler arasında, sıkı bir rekabet veya iş birliğinin olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu süreçte devletlerin ve devlet kurumlarının oldukça aktif olduğu gözlenmektedir. Soğuk Savaş'tan sonra ise yeni tehdit tanımlarının ortaya konulması ve küresel arenada değişen konjonktürel şartlar ile özel askeri şirketlerin, aktif olarak ulusal ve uluslararası arenada rol almaya başladığı görülmektedir.

Özünde, 1980'li yıllar sonrasında birçok ülkede, tüm devlet kurumlarında bir küçülmenin olduğu bilinmektedir. Bu süreç, özelleştirme süreci olarak adlandırılmıştır. Bu gelişmenin akabinde ise özel sektörün büyümeye başladığı anlaşılmaktadır. Özellikle devletin ekonomik konularda oldukça küçülmeye gittiği ve özel sermayenin, büyümeye başladığı görülmektedir. Yaşanan süreç, aynı anlayışla birtakım devletlerin, resmi orduların haricinde özel askeri yapıların da oluşmasını teşvik ettiğini ortaya koymaktadır.

Verimlilik ve etkinliğe bağlanan özelleştirme, ileri doğru atılmış büyük bir adım olarak resmedilmiştir. Özelleştirmenin faydaları, aşırı merkezileşmiş hükümet bürokrasilerinin başarısızlıklarıyla keskin bir tezat oluşturmuştur. Özel sektör performansına yönelik bu onay, birçok ülkenin bu yönetim sistemini, hükümetin en temel işlevleri de dahil olmak üzere, neredeyse akla gelebilecek her sektörde benimsemesiyle sonuçlanmış ve bu sektörlerden birisi de güvenlik sektörü olmuştur (Kinsey, 2006: 3). Değişen küresel şartlar ve akabinde, birtakım devletlerin sahip olduğu mantalitenin değişime uğraması sonucunda, güvenlik gibi önemli bir konuda, oldukça ciddi bir değişimin yaşandığı görülmektedir. Esasında, paralı asker uygulamasının tarihinin, bir hayli eskilere uzandığı bilinmektedir. Soğuk Savaş sonrasında ise tam manası ile kurumsallaşmış bir yapı olarak özel askeri şirketlerin karşımıza çıktığı görülmektedir.

Bu durumda karşımıza şöyle bir soru çıkmaktadır: Bu sistemin, Soğuk Savaş sonrasında bu kadar güçlü bir şekilde, ortaya çıkmasının arkasında yatan temel neden nedir? Bu soruya cevap verebilmek için Soğuk Savaş'ın bitmesinden hemen sonraki süreci, doğru analiz etmemiz gerekmektedir. Bu süreçte, yaşanan değişimler incelendiğinde, tüm dünya coğrafyalarında yeni tehditlerin oluştuğu ve özellikle devletleri tehdit eden terör örgütlerinin sayısında, ciddi bir artış yaşandığı görülmektedir. Daha sonrasında ise bu terör örgütlerinin, kimi ülkeler tarafından yönlendirildiği, adeta bir “vekalet savaşı”nın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yaşanan bu tür gelişmeler neticesinde birtakım devletlerin, klasik manada savaşımlardan uzaklaştıkları ve birtakım aktörler üzerinden, askeri çatışmaların yürütülmeye başladığı bilinmektedir. Bu nedenle özel askeri şirketlerin, tam manası ile Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan yeni tehditlerin ve “vekalet savaşları”nın bir ürünü olduğunu düşünebilmemiz mümkündür. Bu olgunun yanında çeşitli nedenlerin olduğu da düşünülebilir.

Temelde kara, deniz ve hava gücünün inşası, çeşitli aktörler tarafından oluşturulmuş bir reçete üzerine olsa da son yüzyıllarda oldukça devlet odaklı bir tarza, sahip olmuşlardır. Bu üç askeri güç biçimini belirli şekillerde dizginleyecek, sahiplenecek ve uygulayacak önemli devlet kuruluşlarının varlığı, görünüşe göre devlet olmanın olmazsa olmazı olmuştur (Divided, 2017: 1). Uzun bir dönem devletlerin, bu mantık ile hareket ettiği görülmektedir. Bu anlayışın bir yansıması olarak devletlerin, uzunca bir süre özel askeri yapılara sıcak bakmadığı bilinmektedir. Soğuk Savaş sonrası yaşanan gelişmeler ve ortaya çıkan tehditler, her yönü ile dünya ülkelerinde derin bir mantalite değişimine neden olmuştur. Bu değişimin sonucunda çeşitli tartışmaların yaşandığı da görülmektedir. Bu

tartışmaların özünde ise ulusal güvenlik gibi önemli bir konuda özel askeri yapıların rol almasının, ciddi bir sorun olduğu düşüncesi yatmaktadır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde ve ardından 11 Eylül sonrası ortamda eldeki karmaşık zorluklara ilişkin değerlendirmeler özel askeri şirketlerin, acil bir küresel güvenlik gerekliliği duygusunun sonucu olduğunu sunmaktadır (Divided, 2017: 3). Bu tür tespitler o günün şartlarında oldukça doğru bir değerlendirme olarak karşımıza durmaktadır. Üzerinden oldukça fazla zaman geçmesine ve aciliyetlerin azalmasına rağmen, özel askeri şirketlerin sayısının, artmaya devam ettiği görülmektedir. Bu nedenle artık küresel manada birtakım devletlerin, özel askeri şirketlerin varlığını kabul ettikleri, hatta teşvik etmeye çalıştıkları karşımıza çıkmaktadır.

Özel askeri şirketlerin varlığı ve gelişimi konusunda, çeşitli tartışmaların olduğundan daha önce de bahsetmiştik. Bu tartışmaların genel yapısına bakıldığında, çeşitli endişelerin olduğu göze çarpmaktadır. Bu endişelerin en öne çıkanı ise denetim ve kontrol konusunda olmaktadır. Toplumun çeşitli kesimlerinin, sahip olduğu bu tür endişelerin giderilmesi için resmi kurumların, bu yapılar üzerinde denetimlerini sıkı bir şekilde yaptıkları, resmi makamlar tarafından dile gerilmektedir.

Geçtiğimiz yirmi yıldan daha uzun bir süre, küresel özel güvenlik endüstrisinin hızlı büyümesine ve konsolidasyonuna tanık olunmuştur. Özel askeri ve güvenlik şirketleri için çalışan on binlerce müteahhit, artık dünya çapında devletlere, uluslararası kuruluşlara, şirketlere ve sivil toplum kuruluşlarına çok çeşitli hizmetler sunmaktadırlar (Tonkin, 2011: 1). Kısa süre içerisinde, yaşanan bu önemli gelişmelerin akabinde özel askeri şirketlerin, ciddi bir kurumsal kimliğe kavuştukları görülmektedir. Hizmet ağlarının oldukça gelişmiş olması, kimi kesimlerce iyi karşılanırsa da kimi kesimler tarafından, ağır şekilde eleştirilmektedir.

Büyük ölçüde, uluslararası arenada güç kullanımının, devlet kurumlarının yetki alanına girdiğini varsayan, geleneksel uluslararası hukukun normatif çerçeveleri ve hesap verebilirlik yapıları için özel askeri şirketlerin varlığı, önemli zorlukları beraberinde getirmektedir (Tonkin, 2011: 2). Yaşanan gelişmeler gerek toplumun farklı kesimlerinin gerekse de hukukçu çevrelerin, özel askeri şirketler konusunda birtakım çekincelere sahip olduklarını göstermektedir. Özellikle askeri güvenlik gibi bir konuda özelleşmenin yaşanmasını, bir beka sorunu olarak algılayan yapıların var olduğu anlaşılmaktadır.

Son yıllarda özel askeri şirketlerin, hükümetler, uluslararası işletmeler, uluslararası kuruluşlar, sivil toplum kuruluşları, yardım

kuruluşları ve diğer devlet dışı aktörler için stratejik, teknolojik tavsiye, eğitim, lojistik ve destek hizmetlerinin yanı sıra temel askeri muharebe işlevleri sundukları görülmektedir (Jager ve Kümmel, 2007: 9). Sundukları hizmetlerin çeşitliliğine ve hesabına çalıştığı kurumların yapısına bakıldığında özel askeri şirketlerin, her yönü ile kâr amacı güden bir işletme mantığı ile hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu nokta da çeşitli eleştirilerin merkezinde olan özel askeri şirketlerin, tüm eleştirilere rağmen gün geçtikçe sayılarının arttığı bilinmektedir.

Devletler silahlı çatışmalar, işgaller, savaş, koruma, gözetim ve sorgulama dahil olmak üzere daha önce yalnızca resmi askerler tarafından yürütülen görevleri, yerine getirmek için özel askeri veya güvenlik şirketlerini tutmaktadırlar, kimi durumlarda tıpkı resmi askerler gibi özel askeri şirket personelleri de Uluslararası Hukuk'u ve İnsan Hakları Yasası'nı ihlal edebilir veya kasti olarak, bunlara aykırı hareket edebilirler (Hoppe, 2008: 989). Bu durumda, karşımıza şöyle bir soru çıkmaktadır: Özel askeri şirket personelinin, Uluslararası Hukuku veya İnsan Hakları Hukuku'nu ihlal etmesi durumunda, mesuliyet kime ait olacak ve nasıl bir yaptırım uygulanacaktır? Bu sorununun cevabı aranırken, yeni soruların karşımıza çıktığı anlaşılmaktadır: Yaşanan bir ihlal durumunda, eğer özel askeri şirket sorumlu tutulacaksa, devletlere yüklenmesi gereken bir yaptırımın, bir özel şirkete uygulanması, mümkün olabilir mi? ya da yapılan ihlalin sorumlusu olarak, bu şirketin hesabına çalıştığı devlet sorumlu tutulacaksa o devletin, bu sorumluluğu almaktan uzak durmaya çalışması, mümkün olabilir mi? gibi sorular, peşi sıra gelmektedir. Bu tür soruların sayısının artırılabilmesi mümkündür. Karşımıza çıkan bu ve bunun gibi sorulara, kesin ve net cevaplar verilebilmesi ise oldukça tartışmalı bir konudur.

Uluslararası hukuk, silahlı kuvvetler mensupları ile siviller arasında temel bir ayırım yapmaktadır. Bu ayırımın amacı, yalnızca sivil kayıpları sınırlamak değil, aynı zamanda geleneksel devletlerarası ilişkilerin önemli bir yönünü de vurgulamaktır. Ayrıca ordu mensupları, aynı zamanda devlet personelleridir ve herhangi bir hukuka aykırı durumda yakalandıklarında bu resmi statüden yararlanmaları beklenir (Doswald-Beck, 2007: 2). Bu noktada özel askeri şirketlerin varlığı, ciddi şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Bu durumun temel nedeni ise tıpkı resmi ordular gibi özel askeri şirketlerin hareket etmelerine karşın, hak ve yükümlülükler konusunda resmi orduların sahip olduğu kapsamın dışında kalmalarıdır.

Özel askeri şirketler ister uluslararası olsun ister uluslararası olmasın, sıklıkla silahlı çatışma durumlarında faaliyet göstermişlerdir. Bazen bir çatışmaya taraf olan bir devlet tarafından, bazen de çatışmanın yaşandığı

bir ülkedeki faaliyetlerini korumaya çalışan bir şirket tarafından işe alınmışlardır (Doswald-Beck, 2007: 1). Yaşanan gelişmeler, faaliyet sahası oldukça geniş olan özel askeri şirketlerin, hesabına çalıştığı aktörlerin de çeşitlilik gösterdiği karşımıza çıkarmaktadır.

Uzun bir geçmişe ve gelişmiş bir kurumsal kimliğe sahip olmalarına karşın, özel askeri şirketler üzerine, çeşitli tartışmaların sıcaklığını koruduğu görülmektedir. Ulusal ve uluslararası alanda, güvenliğin sağlanması için resmi orduların dışında bir özel askeri yapının, ilerde ciddi sorunlara yol açacağını düşünen kesimlerin varlığı göze çarpmaktadır. Günümüze geldiğimizde ise yaşanan tüm tartışmalara rağmen özel askeri şirketlerin sayısının oldukça arttığı, devletlerin dışında farklı kurumlara da hizmet edebildikleri ve birçok farklı alanda hizmet vermeye başladıkları anlaşılmaktadır.

4. ÖZEL ASKERİ ŞİRKETLERİN TANIMI VE GÖREVLERİ

1960'lı yıllardan itibaren Batı'ya yakın küçük devletlerin milli orduları için askeri eğitim gerekleri, özel askeri şirketlerin oluşmasına sebebiyet vermiştir (İlbaş, 2023: 557). Özel askeri şirketlerin ortaya çıkışında çeşitli belirleyici unsurların olduğu görülse de genel manada devletlerin sahip olduğu ihtiyaçlara bir cevap olarak, oluştukları anlaşılmaktadır. Bir arz ve talep dengesi ürünü olan özel askeri şirketler, zaman içerisinde işlerliğini ve önemini artırmıştır.

Özel askeri şirketlerin, paralı askerlik sistemi ile karıştırıldığı da görülmektedir. Esasında her iki sistem arasında, çok büyük farklılıklarının bulunduğu bilinmektedir. En basit yönü ile paralı askerlik sisteminde, bir ordu içerisinde istihdam olan ferdi paralı askerlerin olduğu anlaşılmaktadır. Özel askeri şirketlerde ise bir kurumsallaşmış yapı ve tüzel kişilik altında toplanan askerlerden oluşan personelin, bir devlet adına ya da başka bir kuruluş adına, bir şirket aracılığı ile hizmet verdiği görülmektedir.

Kayıtlı oldukları devletin hukuk kuralları üzerine tüzel kişilik kazanan özel askeri şirketler, rekabet şartlarının egemen olduğu serbest piyasa alanında askeri görevlere ilişkin hizmetlerde bulunmaktadır (Topal, 2011: 967). Temel amaçları karlılık olan özel askeri şirketler, çeşitli askeri faaliyetler noktasında hizmetler sunmaktadırlar. Bu yönü ile serbest piyasa şartlarında özel askeri şirketlerin, uluslararası bir aktör özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu noktada paranın, temel belirleyici unsur olması nedeni ile özel askeri şirketlerin, tüzel kişiliği hangi ülkede kayıtlı olursa olsun, herhangi bir ülke ya da şirket adına hizmet etmesi de beklenebilir.

Temelde, özel askeri şirketler, küreselleşme ile birlikte hükümetlerle çalışabilmiş, kurumsal kimliğe ulaşmış, hiyerarşik yapıda düzenlenmiş ve tüzel kişilik kazanarak, ulus üstü yapılarla buluşmuşlardır (Arıöz, 2019: 25). Özel askeri şirketlerin, küreselleşme ile beraber işlerlik yönlerini oldukça artırdıkları görülmektedir. Çeşitli askeri alanlarda faaliyet yürüten özel askeri şirketler, küreselleşen dünya şartları ile beraber uluslararası konulara daha çok yakınlaşabilme fırsatı bulmuşlardır. Bu nedenle 21. yy.'ın küresel şartlarının, özel askeri şirketlere yeni imkanlar ve alanlar açtığı söylenebilir.

Genel manada özel askeri şirketler, bir kara parçasını, unsuru ya da personeli koruma görevini yapan şirketler olarak değerlendirirken, ek olarak bazı tanımlarda istihbarat analizi, lojistik sağlama, kolluk unsurlarının ve askeri unsurların eğitimi gibi faaliyetleri de kapsayacak derecede büyük ölçekli bir tanıma sahip oldukları anlaşılmaktadır (Çatal, 2021: 2). Kısa süre içerisinde görev tanımlarında oldukça önemli bir genişleme yaşayan özel askeri şirketler, önümüzdeki dönemlerde faaliyet alanlarını ve sayılarını artıracak gibi görünmektedirler. Bu durumun temel nedeni ise küresel şartlar ekseninde özel askeri şirketlerin, devletler için oldukça işe yarar bir aktöre dönüşmüş olmalarıdır.

İsmi, yapısı ve faaliyet alanı ile son dönemlerde oldukça fazla derecede dikkatleri üstüne çeken özel askeri şirketler, 21. yy.'ın küresel alanda faaliyet gösteren en önemli aktörlerine dönüşmüş durumdadırlar. Sağlam bir kurumsal kimliğe sahip olmanın yanı sıra, sundukları hizmetler ile devletler için çok önemli bir noktaya gelen özel askeri şirketlerin, kısa süre içerisinde küresel ve ulusal siyaset için çok daha büyük öneme sahip bir aktör konumuna geleceği düşünülmektedir.

5. RUSYA'DA WAGNER GRUBU

Wagner Grubu, 2014 baharında eski Yarbay Dmitry Utkin tarafından kurulmuştur, Utkin zamanında Moran Güvenlik Grubu için çalışmış ve bundan önce ise Rus askeri istihbaratının 2. Özel Keşif Tugayı'nın bir üyesi olmuş, ayrıca Rus Askeri İstihbarat Teşkilatı'na (GRU), hizmet etmiş ve Suriye'deki özel askeri şirket Slavyansky Korpus'un komutanı olarak görev yapmıştır (Heinemann-Grüder ve Aris, 2022: 2). Özü itibari ile Wagner Grubu'nu kuran şahısların, Rus ordusu için yabancı kişilikler olmadığı görülmektedir. Ayrıca, Rusya'nın dünyanın birçok yerinde yürüttüğü askeri operasyonlarda ise ciddi bir şekilde yer aldıkları anlaşılmaktadır.

Wagner Grubu'nun, oldukça yakın bir dönemde kurulmasına rağmen kısa sürede önemli bir aşama katettiği görülmektedir. Bu olgunun arkasında yatan neden ise Wagner kurucularının, Rusya'nın resmi askeri kuvvetlerinde

aktif bir şekilde yer almaları olmuştur. Ayrıca, Wagner Grubu'nun kurucularının, Rus siyasi iktidarı ve siyasi elitler ile yakın bir ilişki içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Wagner Grubu, Donbass'ta değerini kanıtlamasının ardından, Eylül 2015'te Rusya'nın Suriye'deki askeri müdahalesine katılmış, Yevgeni Viktoroviç Prigojin (Dönemin Wagner Grubu lideri), Suriye'de petrol şirketi Evro Polis ile Suriye Enerji Bakanlığı adına, işgal altındaki petrol ve gaz sahalarının geri alınmasına dahil olmuştur (Heinemann-Grüder ve Aris, 2022: 3). Her yönü ile Rusya'nın küresel alanda üretmeye çalıştığı politikaların, önemli bir aracı olan Wagner Grubu, Rusya'nın çıkarlarını korumak için önemli bir mücadele vermiştir. Ukrayna'dan, Suriye'ye kadar önemli bir coğrafyada faaliyet yürüten Wagner Grubu, tam manası ile Rusya'nın siyasi iktidarının sahadaki bir aktörü misali hareket etmiştir.

Rusya'da birçok sayıda özel askeri şirketin var olduğu bilinmektedir. Wagner Grubu'nu, diğerlerinden ayıran unsur ise Başkan Vladimir Putin ve Putin'in etrafındaki siyasi elitler ile oldukça yakın olan iletişim ağıdır (Erkan ve Ateş, 2023: 2117). Yaşanan süreç, Putin'in uzun bir dönemdir, Rusya'da kurmaya çalıştığı siyasi yapının, bir sonucu olarak ortaya çıkan Rus oligarklarının, bir şekilde Wagner Grubu ile iletişim içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Wagner Grubu'nu, Rusya'da sadece bir özel askeri şirket ölçeğinde değerlendirmek, pek de mümkün değildir. Her yönü ile Rusya'nın askeri ve siyasi yapısı için çok önemli bir noktada konumlandığı ortaya çıkmaktadır.

Özünde, Rus özel askeri şirketleri, kesinlikle etkili bir güç politikası aracı olabilirler. Bununla birlikte, teknolojik olarak üstün ordularla karşı karşıya kaldıklarında veya zorlu arazide faaliyet gösterdiklerinde bu tür oluşumlar, etkinliğini kaybedebilirler (Sukhankin, 2019: 1). Bu gerçekliğin farkında olan Rusya'nın, askeri operasyonlar yürüttüğü bölgelerde, resmi Rus ordusundan da istifade ettiği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, tam manası ile bir "hibrit savaş" tekniği ile Rusya'nın, uluslararası alanda askeri operasyonlarını kurgulamaya çalıştığı görülmektedir.

Bilindiği üzere Wagner Grubu, ilk önce 2014 senesinde Doğu Ukrayna'daki çatışmada, Rusya yanlısı ayrılıkçıları desteklediği anda, tespit edilmiştir. O dönemden beri Suriye, Mozambik, Sudan ve Orta Afrika Cumhuriyeti gibi bölgelerde, yer almıştır, ayrıca Wagner Grubu'nun savaşçıları, başkent Trablus'ta BM destekli hükümete, bir saldırı başlattıktan sonra, isyancı General Khalifa Haftar'ın güçlerine katıldıkları sırada yani Nisan 2019'da Libya'da görülmüşlerdir (Barabanov ve Ibrahim, 2021: 2).

Avrupa'dan, Orta Doğu'ya kadar birçok bölgede faaliyet gösteren Wagner Grubu, tam manası ile Rusya'nın küresel alanda ortaya koyduğu çok boyutlu askeri politikaların bir parçasına dönüşmüştür. Özellikle, Orta Doğu'da geçmiş dönemlerde Wagner Grubu'nun, ortaya koyduğu mücadele hem askeri hem de siyasi boyutu ile Rusya'nın çıkarlarına hizmet eden bir mücadele olmuştur. Bu temelde Wagner Grubu'nu, sadece askeri faaliyetler yürüten bir özel askeri şirket olarak ele almak, eksik bir değerlendirme olarak görülmektedir. Yürüttüğü faaliyetler ile askeri ve siyasi olarak, Rusya için önemli bir saha aktörüne benzetilmektedir.

Rusya, tarih boyunca savaşlarında görev almak için sadık paralı askerleri kullanan, rasyonel devletler tarafından belirlenen bir modeli izlemiştir. Askeri operasyonlar üzerinde, sıkı bir sivil kontrole sahip olan modern devletler de dahil olmak üzere, birtakım devletler hem yerli hem de yabancı çeşitli özel askeri şirketler ile uzun süredir, sözleşmeler yapmaktadırlar (Marten, 2019: 186).

Rasyonel şekilde hareket eden bir devlet için özel askeri şirketler, ilk bakışta oldukça mantıklı gelebilir, lakin tüm yönleri ile bu süreç analiz edildiğinde, özel askeri şirketler ile devletler arasında yapılan iş birliklerinde, birtakım sorunların yaşandığı gözlenebilir. Kısa zaman önce, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ve dönemin Wagner Grubu Lideri Prigojin arasında yaşanan sorun, bu duruma güzel bir örnek olarak verilebilir.

Görüleceği üzere Wagner Grubu ve öncülerinin faaliyetleri, uluslararası medyada ve Rusça yayın yapan bağımsız internet haber sitelerinde, yıllarca iyi bir şekilde kaydedilmiştir. Şubat 2018'de ise Suriye'de ABD güçlerine karşı Wagner Grubu'nun, fiyasko yaşamasının ardından Wagner Grubu, Rusya'da ön sayfa haberlerde yer almış ve Duma'da (parlamentonun alt kanadı olan Rusya Federasyonu Devlet Duması) açıkça tartışılmıştır (Marten, 2019: 187). Yaşanan gelişmeler neticesinde, özel askeri şirketler konusunda Rusya'da, çeşitli fikir ayrılıklarının yaşandığı anlaşılmaktadır. Ancak daha sonrasında yaşanan sürece gelindiğinde Wagner Grubu'nun, faaliyetlerine devam ettiği görülmüştür.

Özünde, Wagner Grubu, Ukrayna'daki eylemleriyle bağlantılı olarak, büyük ilgi görmüştür, dolayısıyla Wagner Grubu'nun, Afrika'daki faaliyetleri ise daha az duyurulmuştur (Pokalova, 2023: 1). Çünkü medyada görülenin aksine Wagner Grubu'nun, Afrika'da Rusya adına, oldukça önemli faaliyetler yürüttüğü bilinmektedir. Bu yönü ile de Wagner

Grubu'nun, farklı coğrafyalarda Rusya için önemli bir askeri aktöre dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Wagner Grubu, Orta Doğu, Libya, Madagaskar, Mali, Mozambik, Sudan ve dünyanın diğer yerlerinde de faaliyet göstermiştir, Wagner Grubu'nun, bu tür faaliyetleri ile ilgili medya yorumlarının çoğu Rus paralı askerlerinin, bu bölgelere konuşlandırılmasına veya bu bölgelerdeki kaynakların çıkarılmasına odaklanmıştır (Pokalova, 2023: 2). Konu üzerine yapılan yorumların hepsinin, belirli oranda haklılık payı olduğu görülmektedir. Wagner Grubu'nun, bu ülkelerde yürüttüğü faaliyetlerden çıkarılabilecek en önemli sonuç ise Rusya'nın, bu bölgelere ciddi şekilde önem verdiği ve dış politikadaki yönünü, bu coğrafyalara çevirdiği gerçeğidir.

Rusya'da Wagner Grubu'nun varlığı, genel anlamda hükümeti iç tehditlerden korumaya yönelik bir anlaşmanın parçasıdır ve propaganda desteğini içermektedir (Czerep, 2021: 2). Bu yönü ile Rusya'da Wagner Grubu'nun varlığını, sadece askeri bir destek aracı olarak görmek, eksik bir değerlendirme olmaktadır.

Wagner Grubu, Putin Rusya'sı için askeri desteğin yanı sıra hem iç siyasette hem de küresel siyasette önemli misyonlar yüklenen bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Wagner Grubu, Rusya'nın Afrika'daki askeri ve politik genişlemesine yardım etmede etkilidir ve Libya, Sudan, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Mozambik'te de bulunmuşlardır (Czerep, 2021: 1). Yaşanan gelişmeler, her yönü ile Putin Rusya'sı için Wagner Grubu'nun, bir özel askeri şirket olmaktan daha çok anlam ifade ettiğini göstermektedir. Bu nedenle Rus siyaseti için ciddi bir önemi olan bu tür yapıların, ilerleyen dönemlerde Rusya'da daha da çoğalmasında mümkün gözükmektedir.

Nihayetinde, Putin Rusya'sının askeri ve siyasi politikaları için önemli bir araç olan Wagner Grubu'nun, Rusya adına küresel alanda önemli faaliyetler yürüttüğü anlaşılmaktadır. Rusya-Ukrayna arasındaki silahlı çatışmalar sürecinde, Putin ve Prigojin arasında yaşanan sorunlar ve ardından Prigojin' in ölümü sonrasında Wagner Grubu'nun, Rusya'daki geleceği konusundaki sürecin, nereye varacağını kestirebilmek bugün için zor görünmektedir.

Her şeye rağmen önümüzdeki dönemlerde Rusya'da özel askeri şirketlerin sayısının daha da artacağını, bugünden öngörebilmemiz mümkün gözükmektedir. Putin Rusya'sı gerek kendi coğrafyasında gerekse de küresel alanda askeri politikalarını sürdürmeye kararlı gözükmektedir.

6. RUSYA'DA ÖZEL ASKERİ ŞİRKET ÖRGÜTLENMELERİNİN GELECEĞİ

Militarizmin, Rusya'da ulus inşası amacıyla kullanımı, 1990'ların sonundaki mütevazı bir başlangıçtan sonra, 2012'den itibaren oldukça yoğunlaşmış ve militarizm, Rusya'nın kimlik politikasının temel bir varlığı haline gelmiştir (Bækken, 2021: 262). Bu durumun, dolaylı bir etkisi olarak da özel askeri şirketler, Rusya'da gözle görülür bir şekilde artmıştır. Hem iç hem de dış güvenlik için önemli görevler üstlenen bu yapıların, Rusya'nın iç ve dış politikasının önemli bir aracı oldukları anlaşılmaktadır.

Rusya'nın özel askeri şirketleri kullanmasının tek itici gücü, sadece stratejik hesaplamalar değildir. Elitlerin kazanç olasılıkları, genellikle Rusya'nın karar alma sürecini motive etmektedir ve bu durum, özel askeri şirketler açısından da geçerlidir (Østensen ve Bukkvol, 2022: 131). Rusya'da etkin bir konumda olan elitlerin, birçok alanda faaliyet gösterdikleri gibi askeri alanda da faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Siyasi iktidar ve elitler arasında kurulan ilişkinin bir sonucu olarak özel askeri şirketlerin, Rusya'da oldukça aktif bir konumda olduğu sonucu karşımıza çıkmaktadır.

Büyük güç olabilmenin, genellikle ekonomik ve askeri gücün bir ürünü olduğu, tahmin edilmektedir. Ekonominin büyüklük açısından, Uluslararası Para Fonu (IMF) 2020'de Rusya'nın, Satın Alma Gücü Paritesi'ne (SAGP) göre Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) açısından, dünyada altıncı sırada olduğunu hesaplamıştır (Østensen ve Bukkvol, 2022: 132). Ekonomik açıdan, sahip olduğu doğal kaynaklar temelinde önemli bir noktaya gelen Rusya'nın, askeri açıdan da önemli bir noktaya gelme gayesi, Rusya'nın özel askeri şirketlere, oldukça fazla önem vermesinin bir nedeni olmuştur. Özellikle ülke dışındaki askeri operasyonlarda Rusya, özel askeri şirketlere önemli roller vermiştir.

Anlaşılabileceği üzere Moskova'nın, 2014'ten itibaren, Ukrayna'nın doğusunda kullandığı "vekaleten savaş" yöntemi, yeni bir şey değildir (Dreyfus, 2018: 3). Bu taktiğin, Rusya tarafından birçok çatışma bölgesinde kullanıldığı görülmektedir. Yaşanan gelişmeler, Rusya'nın özel askeri şirketlere aktif bir şekilde rol verildiği savaş türlerini, oldukça faydalı bulduğunu göstermektedir. Rusya'nın faaliyet gösterdiği tüm bölgelerde, Rus menşeli özel askeri şirketlerin, oldukça fazla kendini gösterdikleri anlaşılmaktadır. Örneğin, 1992'den, 1994'e kadar Gürcistan'da, Sohum ile Tiflis arasında yaşanan silahlı çatışmada, ayrılıkçılar adına yani Moskova'nın çıkarları doğrultusunda savaşan, özel askeri gruplar da

çatışmalarda rol almıştır (Dreyfus, 2018: 4). Her yönü ile Rusya'nın çıkarları için faaliyette bulunan özel askeri şirketlerin hem Rusya'nın yakın çevresi olan bölgelerde hem de daha uzak coğrafyalarda, Rusya'nın çıkarları için görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu yönü ile özel askeri şirketlerin, Rusya'nın küresel alanda oluşturmak istediği yapı için önemli bir araç oldukları görülmektedir.

Özünde, Rusya kendi yaklaşımını şekillendirmek için çok aktörlü, kapsamlı yaklaşımı ve özellikle ABD ile diğer Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyesi ülkeler tarafından, özel askeri şirketlerin kullanımını değerlendirmiş, bu durum Rusya'nın 2014 yılı askeri doktrininde açıkça görülmüştür (Spearin, 2018: 67). Dünyada yaşanan siyasi ve askeri değişiklikleri, yakından takip eden Rusya, özellikle NATO üyesi ülkelerin yaşadığı askeri gelişmelerle yakından ilgilenmektedir. Dolayısıyla özel askeri şirketlerin, Rusya'daki gelişimi, NATO üyesi ülkelerdeki özel askeri şirketlerin gelişimi ile paralellik izlemektedir.

Bununla birlikte, Rusya'nın özel askeri şirketleri kullanmasına karşı güçlü bir NATO yanıtı da olmamıştır (Spearin, 2018: 69). NATO tarafından, Rusya'ya karşı özel askeri şirketler konusunda, herhangi bir tepkinin yaşanmamasının çeşitli nedenleri olabilir. NATO üyesi ülkelerde de benzer askeri yapıların varlığı, göze çarpmaktadır. Örneğin, ABD'de uzun bir dönemdir, çok sayıda özel askeri şirketin var olduğu bilinmektedir.

Dün, bugün ve gelecekte, Rusya'nın dış politikasına verdikleri desteği, daha iyi anlamak için Rusya'daki özel askeri şirket endüstrisinin evrimine dair, genel bir anlayış gereklidir (Arnold, 2019: 10). Bu anlayışın temelinde ise siyasi iktidar ve iktidara yakın olan elit kesimler arasındaki ilişki ağının olduğu görülmektedir. Yaşanan gelişmeler neticesinde Rusya'da özel askeri şirketlerin, siyasi ve ekonomik ilişki ağlarının merkezinde yer aldıkları söylenebilir.

Süreç içerisinde, Rusya'daki özel askeri şirketler, iki ayrı ve belirgin hedefe odaklanmıştır: Birincisi, Kremlin'in kontrolünden bağımsız olarak, yabancı müşterilere kar için hizmet sağlamak; ikincisi ise Kremlin talimatlarına uygun olarak, "yakın çevrede" Rusya'nın nüfuzunu sürdürmektir (Arnold, 2019: 11). Bu iki hedefin oluşup, gelişmesinde siyasi iktidarın, oldukça aktif bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Her iki hedefin de sonuçta Rusya'nın çıkarına olduğu düşünülmektedir.

Özel askeri şirketlerin geliştirilmesinin, dünyada ve Rusya'da görülen başlıca nedenleri, askeri personelin azaltılması, askeri teçhizat ile silah satışlarındaki artış ve devletlerin özelleştirilmesi ile ilgili süreçlerdir

(Kostoski, 2022: 72). Bu temelde özel askeri şirketlerin, Rusya’da ortaya çıkması ve ardından kısa sürede yaşadıkları gelişimin, dünyanın farklı ülkelerinde yaşanan süreçlere benzediği görülmektedir. Tam manası ile küresel alanda, bir askeri rekabetin sonucu olarak, ortaya çıkan özel askeri şirketlerin, işe yarar yönleri nedeniyle Rusya’daki siyasi iktidar ve Rus oligarklar tarafından desteklendikleri anlaşılmaktadır. Yaşanan gelişmeler, her yönü ile uluslararası alanda devletlerin, militarist politikalara oldukça fazla önem verdiklerini göstermektedir. Önümüzdeki dönemlerde bu şirketlerin hem Rusya’da hem de dünyanın diğer ülkelerinde, daha fazla yer ve imkân bulacağı düşünülmektedir.

Küresel siyasetin, askeri politikalarla dizayn edilmesi, şüphesiz ki ilerleyen dönemlerde dünyanın farklı yerlerinde, yeni çatışma alanlarının ortaya çıkmasına sebebiyet verecektir. Bu durumda özel askeri şirketlerin, daha aktif bir şekilde karşımıza çıkacağı düşünülebilir.

Bilindiği üzere, kısa süre önce Rusya’nın güncellediği ‘‘Askeri Doktrin’’i,² yakın çevresindeki gelişmelere daha yakından, dikkat çekmiştir. Bu durum, Ukrayna’daki krizin doğrudan bir sonucudur ve aynı zamanda, SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) sonrası bölgede, genel olarak artan Rusya iddiasının bir ifadesidir (Klein, 2015: 2). Rusya’nın, bugün için küresel alanda SSCB mirasçısı olarak hareket etmesi ve bu bölgelerde askeri politikalar başta olmak üzere, çeşitli şekillerde etki göstermesi sonucu, Rusya’nın özel askeri şirketlere ciddi bir şekilde ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple özel askeri şirketlerin, Rusya’nın siyasi hedefleri için önemli bir noktada konumlandığı görülmektedir. Öte taraftan, kısa süre önce siyasi iktidar ve Wagner Grubu arasında yaşanan kırılmanın, ilerleyen dönemlerde Rusya’da, özel askeri şirketlerin gelişimini, ne yönde etkileyeceği konusunda birtakım tartışmaların var olduğu da görülmektedir. Bugün için sürecin hangi noktaya varacağını kestirmek zordur, fakat Rusya’nın küresel hesapları içerisinde özel askeri şirketlerin, önemli bir araç olduğu, bugün için büyük bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır.

7. SONUÇ

Günümüze gelindiğinde tıpkı daha eski dönemlerde olduğu gibi bugün de Rusya’nın, dünyanın farklı coğrafyalarına yayılmak gibi bir gayesinin olduğu görülmektedir. Özellikle sıcak denizlere inmek konusunda

² ‘‘Askeri doktrin’’ bu kavram, özü itibari ile askeri yapıların askeri operasyonlarda, savaşlarda ve çatışmalarda nasıl katkıda bulunduğunun ifade edilmesi manasına gelmektedir. Askeri öğreti olarak da ifade edilebilir. Detaylı bilgi için bakınız: Külebi, A. (2010). *Askeri Doktrinler ve Stratejik Yaklaşımlar*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Rusların, yüzyıllardır devam eden bir hedefinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu hedefe ulaşmak noktasında dönem dönem Batılı güçlerle karşı karşıya gelen Ruslar, bir şekilde engellenmiştir. Tüm engellere rağmen Rusya'nın, bugün için bu hedeften vazgeçmediği anlaşılmaktadır.

Rusya'nın, SSCB'nin etki alanına dönmek gibi, bir gayesinin olduğu da göze çarpmaktadır. Bu nedenle Rusya, SSCB'nin etki alanında olan bölgelerde başka bir aktörün var olmasından rahatsızlık duymaktadır. Bu rahatsızlığın bir sonucu olarak NATO'nun, Orta Asya, Kafkasya veya Doğu Avrupa'da herhangi bir şekilde etki göstermesi, Rusya'yı oldukça huzursuz etmektedir. Bu nedenle günümüze gelindiğinde Rusya ile Ukrayna arasında süren çatışmaların temel nedenini, bu perspektif dahilinde okumamız gerekmektedir.

SSCB'nin etki alanına dönmek için ciddi bir mücadele veren Rusya'nın, askeri politikalar dahilinde hareket ettiği anlaşılmaktadır. Askeri politikalar ile temellenen Rusya'nın dış politikası, dünyanın farklı coğrafyalarında çatışma bölgelerin oluşmasına, sebebiyet vermektedir. Askeri unsurların, Rusya'nın dış politikasında bu kadar fazla yer almasının sonucunda Rusya'da askeri harcamalar artmakta, askeri teknolojilerin gelişimi için yatırımlar çoğalmakta ve özel askeri şirketlerin de bir hayli fazla imkân ve yer buldukları anlaşılmaktadır. Tam manası ile Rusya'nın, militarist politikalara ağırlık vermesinin bir sonucu olan özel askeri şirketlerin, Rusya için önemli bir araç oldukları düşünülmektedir.

Çeşitli askeri yöntemleri entegre ederek, bir askeri politika oluşturmaya çalışan Rusya, son dönemlerde özel askeri şirketlerden de ciddi derecede istifade etmeye başlamıştır. Bu sebeple Ortadoğu'da, Afrika'da ve Doğu Avrupa'da Rusya adına faaliyet yürüten, özel askeri şirketlerin varlığı göze çarpmaktadır. Ukrayna özelinde ise Wagner Grubu olarak bilinen, bir özel askeri şirketin, Rusya adına mücadele ettiği daha çok görülmektedir. Fakat son dönemlerde Rusya'nın siyasi iktidarı ve Wagner liderleri arasında, ciddi sorunların yaşandığı görülmüştür. Yaşanan bu krizin ardından Wagner Grubu liderinin ölümünün, Rusya'daki özel askeri şirketlerin varlığını, hangi yönde etkileyeceği ise ayrı bir tartışma konusudur.

Türlü siyasi ve ekonomik ilişkiler sonucu, bir tarafta elitler diğer tarafta ise Rus siyasilerinin fikir birlikteliği sonucunda oluşan özel askeri şirketlerin, Rusya'nın askeri politikalarında önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Özünde, özel askeri şirketlerin varlığı ve etki alanlarının artması konusunda Rusya, tek bir örnek ülke değildir. Dünyanın birçok ülkesinde özel askeri şirketlerin var olduğu ve süreç içerisinde sayılarını

artırmaya devam ettirdikleri görülmektedir. Pek tabii ki bu ülkelerin başında ABD gelmektedir. Bu sebeple Rusya'da sayıları oldukça artan özel askeri şirketlerin varlığını, ABD ve Rusya arasında uzun bir süredir devam etmekte olan askeri yarış üzerinden okumak gerekmektedir.

Uzun bir dönemdir Rusya'nın, küresel alanda yayılmacılık hedefi olduğu bilinmektedir. Bu hedefe ulaşabilmek için Rusya'nın siyaset yapılarının, genel anlamda militarist politikaları tercih ettikleri görülmektedir. Rusya, özellikle SSCB'nin etki alanı olarak gördüğü bölgelere yayılmaya çalışırken, ideolojik ve kültürel araçlar gibi “*soft power*” (yumuşak güç-kaba kuvvetin aksi olan etki unsurlarını içeren güç)³ etki araçlarını kullanmaktan ziyade, askeri faktörleri yani “*hard power*” (sert güç) etki araçlarını kullanmayı tercih etmektedir. Bu tercihin sonucunda ise çeşitli çatışmaların yaşandığı ve tüm dünya ülkelerinin, yaşanan çatışmalardan bir şekilde etkilendiği görülmektedir.

Nihayetinde, Rusya'da oldukça fazla sayıda olan özel askeri şirketlerin varlığının temelinde Rusya'nın siyasi iktidarının, sahip olduğu mantalite bulunmaktadır. Bu mantalitenin terk edilmemesi durumunda yani Rusya'nın, küresel alanda militarist politikalarla hareket etmeye devam etmesi halinde Rusya'da özel askeri şirketler, varlığını korumaya devam edecektir. Son dönemlerde Rusya-Ukrayna çatışması sürecinde yaşanan krizin, Rusya'daki özel askeri şirketlerin varlığını ve gelişimini, nasıl etkileyeceğini ise tarih, tüm dünya insanlığına açık ve net bir şekilde gösterecektir.

8. SUMMARY

The feeling of being safe is an important issue for all societies and states. In essence, people coming together under a state was based on this issue. Various security mechanisms have emerged as both people and states act with the feeling of being safe. The most prominent among these mechanisms was the official armies. People and states have acted with the instinct of self-preservation against dangers that may come from inside and outside, by trying to establish an army with their own hands. When we look at the past periods, it is understood that the people and the state worked hand in hand to develop some systems in the formation and continuity of armies. In the following period, it was observed that the mercenary system also

³ “*Yumuşak güç*” bu kavram ilk defa Joseph Nye tarafından ortaya atılmıştır, detaylı bilgi için bakınız: Nye, J. (2005). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.

emerged alongside the official armies. Later, private military companies emerged as a more institutionalized form of the mercenary system in order to meet an important need.

Private military companies, which have a deep history, have begun to emerge in all countries of the world, from east to west. Private military companies, which have become very important especially for the "proxy wars" and "hybrid warfare" techniques carried out by global actors, have begun to increase their importance day by day. Private military companies, which were not welcomed globally for a while, became more active after the September 11 attacks. It can be seen that there are various discussions in the global arena regarding private military companies. On this basis, it is understood that there are different reactions from various countries regarding private military companies. In essence, this study tried to understand the general structure of the Wagner Group, which was formed in the Russian Federation outside the official mechanism in the form of a private military company. Afterwards, the structure of the relationship between the state mechanism and this company was analyzed. Finally, it was tried to understand the efficiency level of private military companies and what kind of development they will experience in Russia in the future.

In this study, an examination was made on the development and areas of activity of the Russian-origin Wagner Group, which emerged as a private military company, in Russia. Afterwards, it was analyzed at what point private military companies in Russia are positioned in the relationship between the political power and the elites. In the final analysis, some determinations have been made about the development of private military companies in Russia in the coming periods. During the study process, a literature review was conducted and a scientific path was followed, and the body of the study was formed with the data obtained. Accompanied by the data and analysis obtained, our study has reached the dimension of a research and compilation study. During the study process, Russian military history was touched upon, then the general structure of private military companies in Russia was tried to be understood, and then the activities and impact of the Wagner Group, which was formulated as a private military company in Russia, were analyzed.

As a result of the study, important data was obtained. It has been understood that Russia, in particular, gives a significant role to private

military companies within its global plans. It has been observed that Russia, which is trying to carry out some military policies through these private military companies in many parts of the world, attaches serious importance to the Wagner Group. In the recent past, it has been understood that the problem between the leader of the Wagner Group and the Russian political power has deeply affected the relations. Despite such problems, it has been understood that private military companies are of great importance for Russia's global goals. It has been seen that Russia, which tries to dominate global politics through military policies, has a great need for private military companies. In general, as a result of the study, it was revealed that the Wagner Group is an important actor for Russia. On this basis, the possibility of Wagner Group-like structures emerging in Russia in the coming periods seems quite high.

9. KAYNAKLAR

- Ariöz, Z. (2019). Küreselleşme sürecinde ulusal güvenliğin dönüşümü: Özel askeri şirketler. *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi*, 2(1), 20-33.
- Arnold, T. D. (2019). The geoeconomic dimensions of Russian private military and security companies. *Military Review*. 99(6), s.6-18.
- Barabanov, I. ve İbrahim, N. (2021, August 11). Wagner: Scale of Russian mercenary mission in Libya exposed. *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-africa-58009514> adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 01.11.2023).
- Bækken, H. (2021). Patriotic Disunity: Limits to popular support for militaristic policy in Russia. *Post-Soviet Affairs*. 37(3), s.261-275.
- Cameron, L. (2006). Private military companies: Their status under International Humanitarian Law and Its Impact on Their Regulation. *International Review of the Red Cross*, 88(863), s.573-598.
- Czerep, J. (2021). Russia's Wagner group expanding influence in Africa. *Bulletin PISM*. 181(1871), s.1-2.
- Çatal, N. (2021). Vekâlet savaşlarının bir aracı olarak özel askeri şirketler. *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, 8(19), 1-8.
- Divided, F. (2017). *Private military and security companies and states: Force Divided*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Doswald-Beck, L. (2007). Private military companies under international humanitarian law. *From Mercenaries to Market: The Rise and Regulation of Private Military Companies*, s.115-138.
- Dreyfus, E. (2018). Private military companies in Russia: Not so quiet on the eastern front. *Paris (FRA), Institut de Recherche Stratégique de l'Ecole Militaire*. 9(66), s.1-11.
- Eds. Lohr, E. ve Poe, M. (2002). *The military and society in Russia 1450-1917*. Leiden: Brill Academic Publishers.

- Eds. Jäger, T. ve Kümmel, G. (2007). *Private military and security companies: Chances, problems, pitfalls and prospect*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Erkan, A.Ç. ve Ateş, A. (2023). Wagner grubunun yapısı ve operasyonları üzerine bir inceleme. *Toplum Ekonomi ve Yönetim Dergisi*. 4(1), s.111-130.
- Heinemann-Grüder, A. ve Aris, S. (2022). Wagner group. *Russian analytical digest (RAD)*. 290, s.1-10.
- Hoppe, C. (2008). Passing the buck: State responsibility for private military companies. *European Journal of International Law*. 19(5), s.989-1014.
- İlbaş, S. (2023). Özel askeri şirketler üzerine bir inceleme. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 6(2), 554-565.
- Karakoç, E. (2016). Antik dönemlerdeki Grek paralı askerler ve hoplitlerin önemi. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*. 55, s.489-499.
- Kinsey, C. (2006). *Corporate soldiers and international security: The Rise of private military companies*. Abingdon: Routledge.
- Klein, M. (2015). Russia's new military doctrine: NATO, The United States and the "colour revolutions". (*SWP Comment*, 9/2015). Berlin: *Stiftung Wissenschaft und Politik -SWP- Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit*. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoa-423319>, s.1-4.
- Kostoski, M. (2022). Private military companies as a tool in proxy wars: The Russian federation in focus. *Contemporary Macedonian Defense/Sovremena Makedonska Odbrana*. 22(42), s.67-76.
- Marten, K. (2019). Russia's use of semi-state security forces: The case of The Wagner group. *Post-Soviet Affairs*. 35(3), s.181-204.
- Menning, B. W. (2002). The imperial Russian army, 1725–1796. Frederick W. Kagan ve Robin Higham (Ed.), *The Military History of Tsarist Russia* (s. 47-76) içinde. New York: Palgrave Macmillan.
- Öz, T. ve Çalışkanlar, T.M. (2020). Paralı askerlerden özel askerî şirketlere savunma yönetimi teknolojileri uygulamaları. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*. 16(34), s.309-339.
- Öztürk, Y. (2022). Uluslararası hukuk bağlamında özel askeri şirketler: Afrika örneği. *International Journal of Disciplines in Economics & Administrative Sciences Studies*. 7(28), s.286-300.
- Pokalova, E. (2023). The Wagner group in Africa: Russia's quasi-state agent of influence. *Studies in Conflict & Terrorism*. Published online: 02 Jul, s.1-23.
- Østensen, Åse G. ve Bukkvoll, T. (2022). Private military companies–Russian great power politics on the cheap? *Small Wars & Insurgencies*. 33(1-2), s.130-151.
- Pipes, R. (1980). Militarism and the Soviet state. *Daedalus*. 109(4), s.1-12.
- Spearin, C. (2018). NATO, Russia and private military and security companies: looking into the dark reflection. *The RUSI Journal*. 163(3), s.66-72.

- Sukhankin, S. (2019). Russian PMCS in the Syrian civil war: From Slavonic corps to Wagner group and beyond. *Jamestown Foundation [online]*. 18, s.1-21.
- Steinberg, J. W. (2021). The military history of Romanov Russia. *War & Society*. 40, s.155-168.
- Stone, David R. (2006). *A military history of Russia: From Ivan the terrible to the war in Chechnya*. Westport: Praeger Security International.
- Tangör, B. ve Yalçinkaya, H. (2010). Güvenlik yönetişimi çerçevesinde özel askeri şirketler. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*. 7(25), s.127-154.
- Topal, A. H. (2011). Uluslararası hukuk açısından özel askerî şirketler ve şirket çalışanlarının statüsü. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 60(4), 963-1022.
- Tonkin, H. (2011). *State control over private military and security Companies in armed conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Gönderim Tarihi: 06.11.2024

Kabul Tarihi: 03.12.2024

ANTİK ÇAĞ'DA TARSUS EKONOMİSİ

The Economy of Tarsus in Ancient Age

Sabri ARICI

Doç. Dr.; Mersin Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü Çiftlikköy Kampüsü,
sabriarici@mersin.edu.tr

ORCID ID: 0003- 4925- 6704

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Tarsus, Antik Çağ'da Kilikia Pedias (Ovalık Kilikia/Çukurova) sınırlarında yer alır. Günümüzde, Mersin ilinin en batısındaki bir ilçesidir. Uzun bir tarihsel geçmişi olan Tarsus'un önemli ekonomik avantajları bulunmaktadır. Çalışmanın amacı, Tarsus'un, Prehistorik Çağlar'dan Roma Dönemi sonuna kadar, sahip olduğu ekonomik durumunu ortaya koymaktır. Yöntem olarak, antik ve modern kaynaklar üzerinden araştırmalar yapılmış ayrıca, kentte gerçekleştirilen arkeolojik gözlemlerle desteklenmiştir. Bu bağlamda, Tarsus'un Antik Çağ'daki ekonomik durumu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarsus, Kilikia Pylai, Kydnos Nehri, Liman, Doğal Kaynaklar

Abstract

Tarsus is a district in the Mersin province of present-day Turkey, which was situated within the boundaries of Cilicia Pedias during the Ancient period. Tarsus, a long historical past, has significant economic advantages. The aim of the study is to reveal the economic situation of Tarsus from the Prehistoric Ages to the end of the Roman Period. As a method, research was conducted on ancient and modern sources and supported by archaeological observations made in the city. In this context, it will be tried to reveal the economic situation of Tarsus was in the Ancient Age.

Keywords: Tarsus, Kilikia Pylai, Kydnos River, Port, Natural Resources

1. GİRİŞ

Günümüzde Mersin iline bağlı bir ilçe olan Tarsus, antik dönemde batıda Korakeison (Alanya) ile doğuda Alexandria Kat Isson (İskenderun) arasında kalan Kilikia Bölgesi'nin ovalık bölümünde yer almaktadır (Strabon, XIV.III.1). Antik kentlerin kurulduğu yerlere bakıldığında, bölgenin coğrafi özelliklerinin birinci derecede etkili olduğu anlaşılabilmektedir. Böyle kentlerden biri de Tarsus'tur. Kentin öne çıkan dört coğrafi özelliği, gelişmesinde önemli rol oynamıştır: Birincisi Kydnos Nehri (Tarsus Nehri), ikincisi limanı (Rhegma), üçüncüsü antik dönemde Kilikia Pedias (Ovalık Kilikia) günümüzde Çukurova olarak isimlendirilen verimli ve sulak topraklar ve sonuncusu ise, Kilikia Pylai'dır (Gülek Geçidi) (Ramsay, 2000, s. 13). Bunların dışında, genel olarak insan

yaşamına en uygun olan Akdeniz ikliminin etkisi altında yer alması yanı sıra, aşağıda da açıklanacağı üzere, çok sayıda yeraltı ve yerüstü kaynaklarının bulunması gibi etkenler, kenti daha da önemli hale getirmiştir.

Coğrafya olarak, Tarsus’unda içinde yer aldığı Kilikia Bölgesi, en eski çağlardan beri, Mezopotamya, İran, Mısır, Ege, Kıbrıs, Doğu Akdeniz ve Anadolu’yu birbirine bağlayan stratejik konumu ile uygarlıkların ve kültürlerin kavşak noktası olmuştur. Bu coğrafyada yer alan Tarsus, MÖ 12. yüzyıldan itibaren, özellikle de ekonomik açıdan, devletlerarası ilişkilerde önemli bir paya sahip olmuş (Kurt, 2006, s. 2) ve stratejik önemini giderek artırdığı görülmüştür.

Çalışmanın konusu Tarsus’un, Prehistorik Çağlar’dan Roma Dönemi sonuna kadar, sahip olduğu gelir kaynakların ve bulunduğu coğrafi konuma ait avantajların ekonomiye yansımalarının ele alınmasıdır. Yöntem olarak, antik ve modern kaynaklar üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Kentte gerçekleştirilen arkeolojik gözlemler bu çalışmaya destek vermiştir. Aşağıda öncelikle, Tarsus’un tarihine yer verilecektir. Ardından kentin mevcut coğrafi konumu (liman, nehir, ova ve karayolu geçidi) ve bundan ileri gelen ticari faaliyetleri, zengin yer üstü ve yeraltı kaynakları, dokumacılık, tarım, hayvancılık ve kerestecilik faaliyetlerinden söz edilecektir. Akabinde, elde edilen veriler değerlendirilerek sonuç kısmında Tarsus’un Antik Çağ’daki ekonomik durumunun ne kadar iyi olduğu ortaya konularak, “Neden çok sayıda krallık, Tarsus’u sınırlarına dahil etmeye çalışmıştır?” sorusuna cevap bulunmuş olacaktır.

2. TARSUS’UN TARİHİ

Antik Tarsus kentinin MÖ 7. bin yıldan itibaren, kent merkezinde yer alan Gözlükule Höyüğü’nde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarla, kesintisiz bir yerleşiminin olduğu ortaya çıkarılmıştır (Özyar ve Ünlü, 2015, s. 49). Tarsus, yazılı tarih ile birlikte adından sıkça söz ettirmiş ve bu çerçevede Kizzuwatna Krallığı’na (MÖ 2. binyıl ortaları) başkentlik yapmıştır. Akabinde, Hititler’in kontrolüne girmiş ve bu sayede kent büyük bir gelişim göstermiştir (Bing, 1969; Dalley, 1999, s. 73).

Antik kayıtlarda Tarsus ismi, ilk defa MÖ 2. binyılın ortalarında ortaya çıkmış olup, Hitit metinlerinde *Tarşa*, Yeni Asur Kralı Salmanasar (MÖ 859-825) Dönemi’nde *Tarzi*, aynı krallığın yöneticisi Asarhaddon (MÖ 681-688) zamanında *Tarsis*, daha sonraki dönemlerde *Tersi* veya *Tersikon* şeklinde olmuştur. Hellenistik Dönem’de kısa bir süre *Antiokheia ad Kydnos*

(Kydnos Kıyısındaki Antiokheia) adıyla anılmasına rağmen, son halini Roma Dönemi'nde Tarsus olarak almıştır (Zoroğlu, 1995, s. 16-21).

Yeni Asur Krallığı Dönemi'nde (MÖ 911-612), Kilikia'nın önemli bir bölümü ile beraber Tarsus'ta bu krallığın hakimiyeti altına girmiş ve kent için hareketli yıllar başlamıştır. MÖ 7. yüzyıldan sonra, Gözlükule'deki yerleşim yeni bir alana taşınarak kent genişlemiştir (Desideri ve Jasink, 1990, s. 160-161). Burası, Helenistik ve Roma Dönemi'nde gelişen ve günümüze kadar kesintisiz kullanılan günümüz Tarsus'un bulunduğu yerleşim alanıdır. Yeni Asur Krallığı'nın bölgedeki yeraltı zenginliklerinden faydalanmasının önüne geçmek için, Illubru'nun (Lampron-Namrun=Çamlıyayla?) Valisi Kirua tarafından başlatılan isyanda (MÖ 696), Tarzi (Tarsus), Ingirra (Mersin-Yumuktepe Höyüğü?) ve Hellenler'in desteğiyle, Kilikia geçitlerinin tutulduğu ve böylelikle krallığa bağlı değerli maden sevkiyatının engellemeye çalışıldığı öne sürülmektedir (Bing, 1969). Kanlı bir şekilde bastırılan bu isyanın akabinde, söz konusu kentlerin tahrip edildiği antik kaynaklar tarafından aktarılmıştır (Dalley, 1999, s. 73; Jasink ve Bombardieri, 2007, s. 26; Jasink ve Bombardieri, 2008, s. 36). Yeni Asur Krallığı yıllıklarında, bu önemli olay ile ilgili olarak, Kral Sanherib'e (MÖ 704-681) ait olan metinler günümüze kadar ulaşmıştır (Luckenbill, 1924, s. 61; Alkım, 1965, s. 17). Kral Sanherib tarafından, isyanı bastırıldıktan sonra, tahrip edilen Ingirra ve Tarzi kentlerini yeniden ayağa kaldırıldığı ifade edilmektedir (Bing, 1969). Babil kökenli MÖ 3. yüzyılın başlarında yaşamış olan antik yazar Berossos, Tarsus'un Babil'e benzer bir planlama ile inşa edildiği aktarmaktadır (Aktaran Sayce, 1910, s. 1340). MS 3. yüzyıl filozoflarından Flavius Philostratus (Flavius Philostratus, I, 1), Tarsus halkının nehrin her iki kenarında su kuşları gibi yaşadıklarından söz etmektedir. Günümüze de bakıldığında kentin hala aynı alanda büyümeye devam ettiği gözlemlenebilmektedir.

Kilikia'nın Pers kontrolünde bulunduğu süreçte Tarsus, Persler'e (Anadolu'da MÖ 550-333) bağlı vasal bir krallık olan Syennesis Hanedanlığı'nın kontrolünde bir merkez olmuştur. Bu süreçte Tarsus, bölgenin söz sahibi kentlerinden biri olarak değerlendirilmiştir (Diodorus Siculus, XIV.20.2). MÖ 401 yılına gelindiğinde, Sardes Satrabı Genç Kyros'un ağabeyi, II. Artakserkses'e karşı başlattığı ayaklanma sırasında, hem Tarsus hem de Syennesis Hanedanlığı'nın isimlerinin yer alması, kentin o dönemlerdeki önemini göstermesi bakımından dikkat çekmiştir (Ksenophon, II.11; II.14-18; II.20-25; III.1).

Tarsus, Helenistik Dönem'den (MÖ 333-MÖ 30) itibaren Makedon Kralı Büyük İskender'in hakimiyetine girmiştir (Arrianos, II.4.2-11). Kralın

ardılları arasındaki yaşanan çekişmeli süreçte, Tarsus, birçok kez el değiştirmiş olmasına rağmen, III. Antiokhos (MÖ 241- 187) ile birlikte Anadolu topraklarının büyük bir bölümü Seleukos Krallığı'nın (MÖ 312-MÖ 64) kontrolüne girmiştir (Durukan, 1998, 88-90; Tempesta, 2005, 59-60). MÖ 188 yılındaki Apameia Anlaşması'nın ardından kentte parlak bir dönem yaşatan IV. Antiokhos Epiphanes (MÖ 175-164) tarafından, başta Tarsus olmak üzere, bölgedeki birçok kentin adı hanedanlık isimlerini kapsayacak biçimde değiştirilmiştir (Von Aulock, 1963, s. 232-233; Hild ve Hellenkemper, 1990, s. 428; Cohen, s. 1995, 358). Bu bağlamda, Antiokheia ad Kydnos (Kydnos Nehri Kıyısındaki Antiokheia) olarak adı değişen Tarsus, bölgenin yönetim merkezi olmasının yanı sıra, B. İskender'in Anadolu'da ilk sikkesinin darp edildiği yer olmasıyla da (Cohen, 1995, s. 359; Tempesta, s. 2005, 61-63), buradaki ticari hareketliliği ortaya koyması bakımından önemli görülmelidir.

MÖ 1. yüzyılda tüm Akdeniz'de, Kilikia korsanlarından dolayı yaşanmış olan kaotik süreçte, Tarsus'un da dahil olduğu, Roma tarafından Kilikia Bölgesi'ne müdahale edilmiş, bölge *Provincia Cilicia* yani "Askeri Bölge" olarak ilan edilmiştir (Levick, 1967, s. 21-23). MÖ 64 yılında Pisidia, Pamphylia ve Kilikia Bölgesi "Kilikia Eyaleti" olarak kurulmuş ve bu eyaletin başkenti Tarsus yapılmıştır (Hild ve Hellenkemper, 1990, s. 32). Romalı devlet adamı Cicero'nun MÖ 5 Ekim 51'de buraya vali olarak görevlendirilmesi (Palaz-Erdemir, 2009, s. 144), Tarsus'un, Roma için önemini ortaya koymaktadır.

MÖ 40 yılında imparator adayı Octavianus ile Geneal Marcus Antonius arasındaki Brundisium anlaşmasıyla, Roma toprakları paylaşılmış ve Tarsus'un dahil olduğu Doğu Akdeniz'in yönetimini M. Antonius almıştır (Akşit, 1985, s. 31). M. Antonius tarafından, Kilikia Pedias'ın doğu bölümü Syria Eyaleti'ne dahil edilmiştir (Sayar, 2004, s. 19-20). Bu bağlamda, Appian'a göre Tarsus'un özgür kent olması ve vergiden muaf olması gibi birtakım ayrıcalıklar elde edilmiştir (aktaran Tulumcu ve Canlı, 2016, s. 42). Mısır Kraliçesi Kleopatra'nın Marcus Antonius ile Tarsus'da görüşmesi, kentin önemini ortaya koyması bakımından dikkat çeken bir tarihi kayıttır (aktaran Tulumcu ve Canlı, 2016, s. 42). Roma'nın batı sorumlusu olan Octavianus'un kontrolü ele geçirdiği MÖ 31 yılından itibaren kent, önceden tanınan ayrıcalıkları korumakla beraber, İmparator'un hocası olan Athenodoros'un Tarsuslu olmasından dolayı da kente daha ayrıcalıklı davranıldığı öne sürülmektedir (Sayar, 2013, s. 25). Augustus'un talimatıyla, hocası, Tarsus'un yönetimini ele almış ve kente yeni bir düzen getirmiştir (Ertekin, 2005, 155-175).

İmparator Vespasianus tarafından MS 72 yılında Kilikia topraklarında doğrudan Roma'ya bağlı "Kilikia Eyaleti" kurulmuş ve bu yeni eyaletin başkenti yine Tarsus olmuştur (Sayar, 2004, s. 20-25). Bu çerçevede, başta Tarsus olmak üzere bölgedeki kentler arasında hem kıyı hattı hem de iç kesimlere bağlanan yollar yapılmakla birlikte, altyapı çalışmaları hız kazanmıştır.

Parth Seferleri'nin arttığı yıllarda (MS 3. yüzyılın erken dönemleri) Tarsus, bölgenin başkenti olma özelliğini sürdürmüş, Anazarbos ile metropolis olma konusunda adeta yarışmıştır. MS 260 yılında diğer yerleşimlerin yanı sıra Tarsus'da, Sasani Kralı I. Sapur'un hakimiyetine girmiştir. MS 6. yüzyıldan itibaren Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) Dönemi'nde Tarsus, Antiocheia (Antakya) patrikliğine bağlı bir metropolitlik merkezi olmuştur. MS 647'li yıllarda Arap-İslam orduları tarafından fethedilerek, kent İslamiyet ile tanışmıştır. Bu tarihten itibaren Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında sık sık el değiştiren (Alkaç ve Kaplan, 2017, s. 33-35) kent, sırasıyla, Tolunoğulları, Ermeniler, Karamanoğulları, Memlukler, Ramazanoğulları ve son olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girmiştir (Alkaç, Kaplan, 2017, s. 33-39).

3. TARSUS'UN TARİHİ COĞRAFYASI

3.1. Kilikia Pylai (Gülek Geçidi)

Doğudan gelen mallar, Akdeniz'e uzanan ticaret yolları ile Kilikia'ya ulaşır ve oradan da Orta Anadolu'ya sevk edilirdi. Kilikia Pylai, bu rotada Akdeniz kıyılarını Orta Anadolu'ya bağlayan önemli bir geçit olmuştur (Durukan, 2015, s. 5). Bu yollar sayesinde, Kilikia, jeo-politik ve jeo-stratejik anlamda önem kazanmıştır. Dolayısıyla Kilikia, önemli kentlerin kurulduğu tüketici ve aynı zamanda büyük bir üretici pazarının merkezi olarak da tanımlanabilir.

Kilikia Pylai, ithal ürünlerin önce Kilikia Bölgesi'ne, ardından da bölgenin kuzeyindeki geniş Orta Anadolu platosuna taşındığı önemli bir geçit olmuştur (Durukan, 2015, s. 5). Parth Seferleri ile ilişkili olarak Antoninus Pius ile Marcus Aurelius'un eş Roma imparatorluğu döneminden başlayarak Caracalla, Macrinus, Elagabalus ve Alexander Severus dönemlerine ait mil taşları ele geçmiştir. Bu taşların üzerindeki yazılar, Tarsus'un bir metropolis olmasına doğrudan etki eden uluslararası yol güzergâhı üzerinde olduğunu ortaya koymuş ve Roma'nın da bölgeye ilgisini arttırmıştır (Sayar, 2019, s. 149-153). Bunlar, kentin stratejik öneminin ortaya koymaktadır.

3.2. Kydnos (Tarsus) Nehri ve Rhegma (Tarsus Limanı)

Nehirlerin kıyısında kurulan kentler, dağlık bölgelerle ticari, kültürel ve siyasi yönden bağlantılar kurmuşlardır (Köse, 2017, s. 179 ve 192-193). Bu bağlamda, Toros Dağları'ndan çıkan Kydnos Nehri'nin Tarsus'un içinden geçip, limanın yakınından dökülmesi sayesinde (Mert, 2021, s. 348-364), Eurymedon/Köprüçay (Aspendos), Kestros/Aksu Çayı (Perge) (Köse, 2017, s. 179-180) ve Kaystros (Ephesos) (Ürkmez, 2021, s. 573-598) nehirleri gibi, kentin ekonomik hayatına büyük bir canlılık katmıştır. Kilikia Pedias'ın (Ovalık Kilikia) en önemli üç akarsuyundan (Diğer nehirler Pyramos=Ceyhan ve Saros=Seyhan) biri olan Kydnos'un, Tarsus'un metropol bir kent olmasında, burada yaşayan insanların yaşam koşullarına, tarım ve ticaretin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. 142 km.lik yolculuktan sonra denize dökülen nehir güzergahındaki topraklar zamanla verimli bir delta ovasına dönüşmüştür (Dinç, 2009). Ayrıca, Toroslar'dan getirilen mallar, suyuyla önemli bir taşıma kolaylığı sağlamış ve bu sayede ticaretin gelişmesini sağlamıştır.

Tarsus ve yakın çevresinde yapılan araştırmalarda Kıbrıs, Batı Anadolu, Ege Adaları, Karadeniz, Doğu Akdeniz, Yunanistan, İtalya Yarımadası ve Kuzey Afrika kökenli ithal seramikler (Jones, 1950, s. 150-172; Hanfmann, 1963, s. 18 vd.; Kozal, 2005, s. 135-144; Arslan, 2010, s. 30-31; Adak-Adıbelli, 2013, s. 19-28; Alkaç, Durugönül, ve Gökçay, s. 2013, 181-191; Kozal, 2016, s. 54; Ünlü, 2016, s. 1-9; Alkaç, 2020a, s. 33-54; Alkaç, 2020b, s. 55-64; Alkaç, 2021, s. 191-214; Alkaç, 2024, s. 149-165) bu kentin kurduğu ticari ilişki ağının yayıldığı geniş coğrafyayı göstermesi bakımından değerlidir. Ayrıca, kent içerisinde yer aldığı Kilikia Bölgesi'nin diğer kentlerle de ticari ilişkiler kurduğu amphoralar sayesinde tespit edilebilmektedir (Alkaç ve Adak-Adıbelli, 2024, s. 85-97).

Güney rüzgârlarından etkilenmeyen, kendi içinde kapalı olan denizden gelen saldırılara karşı güvenli ve korunaklı doğal bir iç limana sahip görüntüsü veren Tarsus, ticarete hep tercih edilen bir kent haline gelmiştir (Ramsay, 2000, s. 26). Böylece Tarsus, Kilikia Bölgesi'nin hem karayolu hem de deniz ticaretinin de yapıldığı önemli bir liman kenti olmuştur. Bu durum, özellikle Eski Tunç II Çağı'ndan itibaren Anadolu, Kilikia aracılığıyla Doğu Akdeniz ve Kıbrıs ile deniz ticaretini genişletmiştir (Mellink, 1989, s. 324).

Antik dönemde "Rhegma" adıyla anılan lagün, günümüzde "Aynaz Bataklığı" olarak bilinen yer, Tarsus'un doğal limanı olarak kullanılmıştır (Öner, Hocoğlu ve Uncu, 2005, s. 85- 86; Dinç, 2009). Bu liman vasıtasıyla

kent, Akdeniz ticaretinde etkin olduğunu ve hatta limana gelen malların nehir vasıtasıyla iç bölgelere taşınmış olabileceği, emsallerinden anlaşılabilir (Arıcı ve Göçmen, 2022, s. 288-304).

Yaklaşık olarak MÖ 2650 yıllarına tarihlendirilen ve Mısır-Giza'da ele geçen bir çömleğin Tarsus üretimi olduğu tespit edilmiştir (Bing, 1969). Bu da, en azından Erken Tunç Çağı'ndan beri, Mısır ile Tarsus arasında bir ilişki olduğunu ve bu ilişkinin denizaşırı bir yolculukla gerçekleştirildiğini göstermesi bakımından önem teşkil etmektedir.

3.3. Kilikia Pedias (Ovalık Kilikia)

Tarsus, antik dönemde Kilikia Pedias (Ovalık Kilikia), günümüzde ise Çukurova olarak adlandırılan alanın batısındaki bölümde yer almaktadır. Kydnos Nehri'nin Toros Dağları'nın bünyesindeki kalsiyum karbonatı (kireç) eriterek delta ovası oluşumuna katkı sağlaması sayesinde, bölge oldukça verimli bir toprağa sahip olmuştur (Karayel, 2021, s. 11-12 ve 23). Buna Akdeniz iklimi ve sulak toprakların çokluğu da eklendiğinde, Tarsus dahil, tüm bölge daha yaşanabilir bir alan olmuştur.

4. TARSUS'UN DOĞAL KAYNAKLARI

4.1. Sedir Ağacı

Toroslar'ın üst rakımlarından itibaren, Karaçam, Lübnan sediri (Cedrus libani), Toros Göknarı (Abies Cilicica) ve Ardıç (Juniperus excesa) ağaçları yetişmektedir (Günel, 2013, s. 9). Toros Dağları'nın kereste bakımından zengin olması, orman ürünlerinden yoksun olan başta Akkad Kralı Sargon (M.Ö. 2334-2279) ile birlikte, diğer Ön Asya'daki krallıkların bölgeye olan ilgisini daha da arttırmıştır (Günbattı, 1997, s. 133-135). Benzer şekilde Yeni Asur kralı III. Salmanassar (MÖ 859-824) bölgeye seferler yapmıştır. Bu seferlerin temel amacı tapınak yapımı için gerekli olan keresteyi temin etmektir (Kurt, 2009, s. 329). Bu yıllarda, bölgeden Mısır'a mobilya ihracatı yapılmıştır (Kurt, 2006, s. 2). Pers Dönemi'nde (MÖ 550-330) ise, Kilikia Bölgesi iç işlerinde bağımsız olan Syennesisler tarafından yönetilse de, kerestelerin kontrolü doğrudan Persler'in denetiminde olmuştur. Bu durum da kerestenin özellikle de Sedir Ağacı'nın Persler için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Kurt, 2015, s. 311-312).

4.2. Hayvancılık ve Tekstil

Dağlık Kilikia'nın karakteristik hayvanlarından biri olan keçinin kıllarından çadır yapılması, bölgede oldukça yaygın olmuştur. Hatta Roma Dönemi'nde bu çadırlara *Cilicium* adının verilmesi, bu üretimin ne kadar yaygın olduğunun göstergesi olarak düşünülmelidir (Magie, 1950, s. 272).

Günümüzde Toros Dağları'nda hala yaygın olarak yetiştirilen keçinin antik dönemlerden beri hayvancılığının önemli olduğunu göstermektedir. Yeni Asur İmparatoru III. Salmanassar'ın saltanatının 20. yılında (MÖ 839) bölgedeki Que Krallığı'na yaptığı seferle yapmıştır (Ünal, 2006, s. 74-76; Ünal ve Girginer, 2007, 170-171). Bu seferle ilgi ele geçen yazıtta kral, öldürdüğü ve tutsak olarak ele geçirdiği insanların sayısını vermesinin yanında, 9.920 kısrak ve katır, 35.565 sığır, 19.690 eşek, 184.755 adet de küçükbaş hayvanı da eklemiştir. Elaiussa Sebaste (Ayaş/Mersin) antik kentinde ele geçen Roma Dönemi'ne ait olan bir mezar yazıtında "Tarsos işi keçe yapımı" ustasından söz edilmiştir (Şahin, 2003). Bilindiği üzere keçe, koyun yününden yapılan bir tür tekstil ürünüdür.

Tevrat ve İncil'de geçen metinlerde Que Krallığı'nın at yetiştiriciliğinde, ticari olarak tercih edilen bir yer olduğundan söz edilmektedir (Coşkun, Çavuşoğlu ve Demirtaş 2021, s. 61). Persler Dönemi'nde Kilikia'nın Büyük Kral Dareios'a vergi olarak yılda 360 adet beyaz atından vergi olarak ödediğinden söz edilmektedir (Herodotos, III.90). Bu bilgilerden yola çıkılarak, o dönemde Toros Dağları'nın kuzeyinde yer alan, MÖ 2. binden beri at yetiştiriciliğinde çok ünlü olan Kappadokia (Persçe'de *Kaptatuka* kelimesi, "Güzel Atlar Ülkesi" anlamına gelse de, bu ismin kökeni ve anlamı tartışmalıdır. Bkz. Yakubovich 2014, 247-252) Bölgesi (Bulut, 2018, s. 570-572), Kilikia'nın hakimiyetinde olmasından dolayı (Kurt, 2015, s. 8), at temininin kolay olduğunu göstermektedir.

4.3. Pardalium

Yaşlı Plinius Naturalis Historia adlı eserinde, hangi bitkiden elde edildiği bilinmeyen bir kokudan söz eder. Bu kokunun üretildiği yer konusunda Tarsus'un da adı geçmiş olup, *Pardalium* olarak isimlendirilen bir merhem varlığından söz etmiştir (Plinius, Nat. Hist. XVIII, Cap. 2).

4.4. Tarım

Gözlükule'de Prehistorik Çağlar'dan itibaren arpa ve buğday tarımının yapıldığına dair arkeolojik kazılarda birtakım kanıtlara ulaşılmıştır (Özyar 2005, s. 87 vd). Ayrıca, Ksenophon (MÖ 430-355), Pers komutanı Genç Kyros'un Orta Anadolu üzerinden başladığı İran seferi sırasında, Kilikia Bölgesi'nde çeşitli ağaçları ve asmaları bol olan bir ovaya gelindiğini ve burada buğday, arpa, susam ve darının bol miktarda yetiştirildiğinden söz edilmiş olması (Ksenophon, II.21), bölgenin tarımsal verimliliğini ortaya koymaktadır. Gözlükule kazısında, Roma İmparatoru Severus Aleksander Dönemi'ne (MS 208-238) tarihlenen bir Grekçe bir yazıtta (Broughton,

1938, s. 55-57), “Tahıl Pazarı”ndan söz edilmesi, tahıl üretiminin kentte ne kadar yaygın olduğunu ortaya koymaktadır.

Tarsus ve çevresinde yapılan arkeolojik araştırmalarda, Sağlıklı Köyü’nde zeytinyağı ve şarap yapımı işlikleri tespit edilmiştir (Tekocak ve Adıbelli, 2010, s. 73-53). Kırıt’ta zeytin presleme amacıyla yapılmış ana kaya oyuklarına rastlanması (Diler, 1994, s. 506), bölgede en azından Roma Dönemi’nden itibaren zeytin ve üzüm yetiştiriciliğinin yapıldığını ve bu ürünlerin işlendiğini kanıtlanmıştır. Kilikia’da Pers satraplığı yapan Mazaios (MÖ 361-333) zamanında basılan sikkelerde, Tanrı Baal-Tarz’ın elinde buğday başağı ve üzüm salkımının gösterilmesi, bölgedeki tarımsal hareketliliğinin kanıtı olarak değerlendirilmelidir (Ramsay, 2000, 56-57).

Roma İmparatoru Diocletianus’un MS 301 tarihli fiyat fermanında, Roma pazarlarında kentlerin keten üretimi sıralamasında birinci Skythopolis, ikinci sırada Tarsus, üçüncü sırada Byblos, dördüncü sırada Laodikeia (Syria?), beşinci sırada ise, Tarsus tarzı İşkenderiye ketenleri yer almaktadır (Ertekin, 2005, s. 158 ve 167). Fermanda yazılan giysi fiyatlarında, kadın giysisi olarak, 10.000 *denarius*luk birinci kalite Tarsus malı ketenin satın alınabilmesi için, günlüğü 40 *denarius*’dan 250 gün, günlüğü 25 *denarius* olan bir tarım işçisinin 400 gün, bir duvar ustasının ise 200 gün çalışması gerekmektedir. Bu karşılaştırma, Tarsus keteninin, o dönemin kent ekonomisi için ne kadar kıymetli olduğu göstermesi bakımından önemlidir.

4.5. Madencilik

Yumuktepe (Mersin/Toroslar) ve Gözlükule’de (Tarsus) gerçekteşen arkeolojik kazılarda bakır alaşım izlerine ulaşılması (Kuruçayırılı, 2015), Tunç Çağı’ndan itibaren maden işlemeciliğinin başlandığını kanıtlamaktadır. Bu çağda, en önemli maden ulaşım yolları, Mezopotamya’nın güneyinden başlayarak Fırat bölgesine, buradan Kappadokia’ya ve Toroslar üzerinden Kilikia’ya ulaştığı bilinmektedir (Goetze, 1940, s. 84). A. Goetze tarafından, Kilikia geçitlerine, “Bakır-Kalay Yolu” ismini verilerek, bu madenlerin ticareti konusunda bölgenin ne kadar hareketli olduğunu göstermektedir. Zaten, Kilikia, bulunduğu jeo-politik konumun yanında, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri nedeni ile özellikle Yeni Asur Krallığı’nın MÖ I. bin yıl politikasında, hep öncelikli bir bölge olmuştur (Kurt, 2006, s. 6-7). Yeni Asur Kralı III. Salmanassar, Tarsus merkezli Que Krallığı’nı ele geçirdikten sonra, Kate’nin yerine oğlu Kirri’yi kral olarak atamış ve ondan vergi olarak, altın ve gümüş almıştır (Kurt, 2006, s. 8). Persler Dönemi’nde Büyük Kral Dareios’a vergi olarak her yıl, 140’ı Kilikia’daki atlı birliklere verilmek üzere toplam 500 *Talanton* gümüşün ödediğinden söz edilmektedir

(Herodotos, III.90). Vergilerin diğer bölgelere göre daha fazla alınması (Kurt, 2015, s. 8), bölgenin zenginliğine bir işaret olarak değerlendirilebilir.

MÖ VII. ve VI. yüzyıllarda bölgede çıkarılan demir madeni, Babil'de çok iyi bilinen ve en tercih edilen maden olmuştur. Kappadokia'daki Bolkar maden bölgesi yer altı zenginliklerinin, Gülek Geçidi aracılığıyla Tarsus üzerinden ihraç edilmesi, burayı daha da önemli kılmıştır (Kurt, 2006, s. 3 ve 20).

MÖ 1300 yıllarına tarihlenen Antalya ili Kaş İlçesi'ndeki Uluburun batığında rastlanan gümüş ve tunç külçelerinin Tarsus'un kuzeyindeki Bolkar Dağı'ndan getirildiği ileri sürülmektedir (Gale ve Stos-Gale, 2006, 119-133). Zaten yapılan araştırmalarda bölgede, başta gümüş olmak üzere (Yener, 1985, s. 93-106; (Yener, Özbal, Barnes, Brill, ve Joel, 1998, s. 547-564), altın, demir, bakır, kurşun ve çinko gibi madenlerin antik dönemlerde kullanılmış olduğunu göstermektedir (Pınarcık, 2018, s. 397). Tarsus'un kuzeyindeki dağlık bölgede kalay yataklarına da seyrekte olsa, rastlanmıştır (Muhly, 1993, s. 239-253).

5. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

MÖ 7. binyıldan itibaren yerleşik hayatını sürdüren Tarsus, günümüze kadar kesintisiz bir tarihsel sürece sahip olmuştur. Kara ve deniz ulaşımının yanı sıra, Kydnos Nehri de kentin gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Kydnos'un kentin ticari faaliyetleri esas alınarak nehir taşımacılığı bağlamında da kullanılmış olması kente hayat vermiştir. Dolayısıyla nehir taşımacılığı, Tarsus'un gelişkin bir kent olmasına tıpkı karayolu ve liman ile birlikte sinerjik bir katkı sağlamış olmalıdır (Arıcı ve Göçmen, 2022, s. 288-304).

MS 301 yılına ait olan bir fiyat tarifesinde, nehir taşımacılığının karayolundan 10 kata kadar daha ekonomik olduğu anlaşılmaktadır (De Boer, 2010, s. 176). Bu genel tarife dikkate alındığında, benzer bir şekilde nehir taşımacılığının Tarsus özelinde de büyük bir ekonomik avantaj sağladığı göz ardı edilmemelidir. Uluslararası bir yolun kentten geçiyor olması ve Akdeniz ticaretinin merkezinde önemli bir limanının bulunması gibi avantajlar, kentin gelişimine büyük oranda katkı yapmıştır. Özellikle Yeni Asur Dönemi'nden itibaren altın, gümüş, demir ve az da olsa kalay gibi madenlerin burada çıkarılmış olmasının kentin ekonomisine güç kattığı anlaşılmaktadır. Bu güce, önemli tarımsal ve hayvansal üretim ile kerestecilik faaliyetleri destek vermiştir. Bütün bunların yanında, kentin Akdeniz iklimine sahip olması, burasının yaşanabilir kent olmasına katkı yapmıştır.

Tarsus, birçok uygarlığa ev sahipliği, hatta zaman zaman başkentlik yaparak adından sıkça söz ettiren yerleşimlerden bir olmuştur. MÖ 28 Mayıs 585 yılındaki Lydialılar ile Medler arasındaki savaş sırasındaki güneş tutulmasından sonra, başkenti Tarsus olan Syennesis Krallığı ve Babilli Labynetos'u kendilerine aracı seçmişlerdir (Herodotos, 1.74). Bu da en azından o tarihlerden beri Tarsus'un Anadolu'nun büyük bir siyasi gücü olduğunu göstermektedir. Siyasi gücün arkasında, sahip olduğu ekonomik zenginlikler ve coğrafi konumunun büyük bir etkisinin olduğu unutulmamalıdır.

Doğu-batı arasında askeri ve ticari açıdan önemli bir durak olan Tarsus ile ilgili bilgiler aktaran antik yazarlardan Strabon, kent için dönemin metropollerden biri olduğuna vurgu yapmaktadır (Strabon, XIV.5.13). Ayrıca, Sicilyalı Diodorus Tarsus'u "Kilikia'nın en büyük kenti" (Diodorus of Sicilus, XIV, 19, 6-20), Ksenophon ise, "zengin ve büyük kent" (Ksenophon, I, II, 23) şeklinde sıfatlar yakıştırması ve yukarıda yazılan zenginliklerle beraber değerlendirildiğinde, kentin ne kadar önemli bir yer olduğunu doğrulamaktadır. Anlaşılan odur ki; Tarsus'un özellikle Roma Dönemi'nde, daha ayrıcalıklı bir kent olduğunu gösteren bazı önemli bilgiler bulunmaktadır: Bunlardan birincisi, İmparator Augustus'un hocası olan Athenodoros'un Tarsuslu olmasından dolayı, kente daha ayrıcalıklı davranılması burayı daha da önemli kılmıştır. İkincisi ise, Roma İmparatoru Antoninus Pius (MS 138-161) Kilikia-Lykaonia-Isauria'dan oluşan bir eyalet oluşturmuştur. Üçüncüsü, Severus Aleksander Dönemi'de (MS 208-238) de, bu sistemin devam ettiğini gösteren bir yazıtta, bu üç bölgenin başkenti olmasıyla övüldüğünden söz edilmektedir (Broughton 1938, 55-57). MS 3. yüzyılın sonlarına doğru, Kilikia Pedias (Ovalık Kilikia) Kilikia Prima ile Kilikia Secunda olarak ayrılmış ve Tarsus Kilikia Secunda'nın başkenti olmuştur (Broughton 1938, 55-57). Son olarak, Roma imparatorlarından ikisi (Hadrianus ve Commodus) tarafından Tarsus'a *neokorosluk* (Kentlere verilen imparatorluk propagandası yapma hakkıdır.) hakkını verilmiş olması, kentin önemini daha da arttırmıştır (Ramsay, 2000, s. 154). Sonuç olarak, yukarıdaki kanıtlarla birlikte ele alındığında Tarsus her zaman yerleşilmek üzere tercih edilmiş, konumu ve zengin doğal kaynaklarıyla ayrıcalıklı konuma sahip olmuştur.

6. SUMMARY

Tarsus has been inhabited for nine thousand years and its name has remained unchanged for two thousand years. Tarsus, with such a long and rich historical background, has significant economic advantages. The aim of the study is to reveal the economic status of Tarsus from the Prehistoric

Ages to the end of the Roman Period. As a method, research has been conducted through ancient and modern sources, and it has also been supported by archaeological observations carried out in the city. In this context, an attempt will be made to demonstrate how strong the economic status of Tarsus was in Antiquity.

The Kilikia Pylai (Gülek Pass), located to the north of Tarsus, became an important route for the transportation and management of goods arriving in Cilicia through trade routes extending from the Far East to the Mediterranean, into the interior regions of Anatolia. The passage of the Kydnos (Tarsus) River through the city of Tarsus and its proximity to the harbor provided significant ease of transportation for goods brought from the Taurus Mountains via the river. According to the price tariff from the year 301 AD, it was emphasized that river transport was 6 to 10 times more economical than road transport. The lagoon, known in ancient times as "Rhegma" and today referred to as "Aynaz Marsh," was used as a natural harbor for Tarsus. Through this harbor, the city was active in Mediterranean trade, and goods arriving at the harbor were even transported to the interior regions via the river. Black pine, Lebanon cedar (*Cedrus libani*), Taurus fir (*Abies cilicia*) and juniper (*Juniperus excesa*) trees brought from the Taurus Mountains north of Tarsus attracted the interest of many kingdoms. The production of tents (Cilicium) from goat hair obtained from Thrachea Cilicia was quite common in the region. In fact, the naming of these tents as Cilicium during the Roman Period should be considered an indication of how widespread this production was. In an inscription related to the campaign he conducted in the region during the reign of III Salmanassar, thousands of large and small livestock were seized. This indicates that animal husbandry was widespread. The Torah and the Bible contain references indicating that the Que Kingdom was commercially preferred for horse breeding. In his work *Naturalis Historia*, Pliny the Elder mentioned Tarsus among places where fragrances were produced and referred to the existence of an ointment called Pardalium.

Tarsus is located in the western part of the area known in antiquity as Cilicia Pedias (Ovalık Kilikia) and today as Çukurova. The rivers have formed a delta plain along the coast of the Taurus Mountains. When combined with the Mediterranean climate, this has made the entire region, including Tarsus, a more habitable area. Archaeological excavations have uncovered some evidence of barley and wheat cultivation in Gözlükule dating back to the Prehistoric Ages. Additionally, Xenophon mentioned arriving at a plain in the Cilicia region with abundant trees and vines, where

wheat, barley, sesame, and millet were grown in large quantities. Archaeological investigations in Tarsus and its surrounding areas have revealed rock-cut sites for olive oil and wine production, proving that olive and grape cultivation has been practiced in the region at least since the Roman Period.

In the price edict of Roman Emperor Diocletian from 301 AD, Tarsus linen is mentioned as being in second place. Researchers have named the Cilician passes the "Copper-Tin Road." Studies have found deposits of silver, gold, iron, copper, lead, zinc, and, though less frequently, tin in these areas. Ancient writers who provided information about Tarsus, an important stop both militarily and commercially between East and West, used laudatory terms such as "the largest city of Cilicia" and "a wealthy and great city."

There is evidence indicating that Tarsus was a particularly privileged city, especially during the Roman Period. One reason for this is that Tarsus was considered more privileged due to the fact that Athenodoros, the teacher of Emperor Augustus, was from Tarsus, which further increased the city's importance. The second reason is that the Roman Emperor A. Pius established a province consisting of Cilicia, Lycaonia, and Isauria. In an inscription found, it is mentioned that it was praised for being the capital of these three regions. In conclusion, considering the above evidence, Tarsus has demonstrated significant economic development over thousands of years and has been a privileged city.

7. KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

- Arrianos. *İskender'in Anabasisi*, (Çev. H. Örs), İstanbul, 1945.
- Diodorus Siculus. *Diodorus Siculus. Diodorus of Sicily in twelve volumes, IV-VIII*, with an English Translation by C. H. Oldfather. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1989.
- Flavius Philostratus. *The Life of Apollonius of Tyana I* (Çev. F. C. Conybeare), The Loeb, 1926, London.
- Herodotos. *Herodotos Tarihi* (Çev. M. Ökmen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ksenophon. *Anabasis (Onbinlerin dönüşü)*. (Çev. T. Gökçöl), İstanbul, 1974.
- Plinius. *Naturalis historia*, (Çev. H.R. Rackham) The Loeb, 1938.
- Strabon. *Antik Anadolu coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, (Çev. A. Pekman), İstanbul, 1993.

Modern Kaynaklar

- Adak-Adıbelli, I. (2013). Tarsus Cumhuriyet Alanı'nda bulunan insan tasvirli Afrika

- kırmızı astarlıları. M. Tekocak (Ed.) *K. Levent Zoroğlu'na armağan/Studies in honour of K. Levent Zoroğlu*, içinde (ss. 19-28). İstanbul: Ege Yayınları.
- Akşit, O. (1985). *Roma imparatorluk tarihi (M.Ö. 27-M.S.395)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Alkaç, E. ve Kaplan, D. (2017). *Bir başkent'in tarihi ve anıtları: Tarsus*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Alkaç, E. (2020a). Tarsus hinterlandı: Kırıt Mahallesi Cankurtaran Tepesi seramikleri. D. Kaplan (Ed.) *Tarsus araştırmaları I*, içinde (ss. 33-54). İstanbul: Bilgin Kültür Sanat.
- Alkaç, E. (2020b). Tarsus hinterlandından amphora mühürler. D. Kaplan (Ed.) *Tarsus araştırmaları I*, içinde (ss. 55-64). İstanbul: Bilgin Kültür Sanat.
- Alkaç, E. (2021). Tarsus hinterlandından bir grup amphora: Keşbükü buluntuları. D. Kaplan (Ed.) *Tarsus araştırmaları II*, içinde (ss. 191-214). İstanbul: Bilgin Kültür Sanat.
- Alkaç, E. (2024). Trade relations of Tarsus in the light of amphora finds: From Roman Imperial Period to Late Antiquity. *Seleucia*, 14, 149-166.
- Alkaç, E., Durugönül, S. ve Gökçay, B. (2013). Tarsus Köylü Garajı mezar yapısı ve jeofizik çalışmaları. Y. Özdemir ve A. Cerrahoğlu (Eds.), *Tarsus kent sempozyumu II*, içinde (ss. 181-190). Tarsus: Tarsus Belediyesi Kültür Yayınları.
- Alkaç, E. ve Adak-Adıbelli (2024). Cilician amphorae from the Tarsus Zeytin Pazarı excavation. *ADerg*, 32, 85-97.
- Alkım, U. B. (1965). The Road from Sam'al to Asitawandawa, contributions to the historical geography of Amanus Region. *Anadolu Araştırmaları*, II(1-2), 1-45.
- Arıcı, S. ve Göçmen, İ. (2022). Kydnos Nehri ve Tarsus. *Arkhaia Anatolika* 5, 288-304.
- Aslan, N. (2010). *Kilikya Demir Çağı seramiği ithal boyalı seramikler ve ilişkiler*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Bing, J. D. (1969). *A History of Cilicia during the Assyrian Period*. Yayınlanmamış doktora tezi, Indiana University, Indiana.
- Broughton, T. R. S. (1958). A Greek inscription from Tarsus. *AJA*, 42, 55-57.
- Bulut, E. (2018). Eskiçağ'da Kappadokia Bölgesi'nin temel geçim kaynaklarından hayvancılık. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 75, 569-582.
- Cohen, G. M. (1995). *The Hellenistic settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*. Berkeley: University of California Press.
- Coşkun, İ., Çavuşoğlu, R. ve Demirtaş, D. (2021). *MÖ 1. Binde Anadolu ve Mezopotamya Arasındaki Ticari İlişkiler*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Dalley, S. (1999). Sennacherib and Tarsus. *AnatSt*, 49, 73-80.
- De Boer, J. G. (2010). River trade in Eastern and Central Thrace from the Bronze Age till the Hellenistic Period. *Eirene*, 46, 177-190.
- Desideri, P. ve Jasink, A. M. (1990). *Cilicia: Dall'eta di Kizzuwatna alla conquista Macedone*. Torino: Casa Editrice Le Lettere.
- Diler, A. (1994). Akdeniz Bölgesi Antik Çağ zeytinyağı ve şarap işlikleri. *AST*, 12,

505-520.

- Dinç, A. (2009). *Tarsus Çayı havzasının coğrafi etüdü*. Yayınlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Durukan, M. (1998). M.Ö. 301- 188 Arasında Olba territoriumunda yaşanan siyasi gelişmeler. *Olba, I*, 87-95.
- Durukan, M. (2015). Anazarbus, Aegai ve Tarsus kentlerinin ticaret yollarıyla bağlantısı. *Çukurova Araştırmaları Dergisi, 1(1)*, 1-7.
- Ertekin, E. (2005). İlkçağ'da Tarsos ketencileri ve ketenleri. *Olba, 11*, 147-175.
- Ertekin, E. (2013). Tarsus'ta imparatorluk kültürü festivalleri. Y. Özdemir ve A. Cerrahoğlu, *II. Tarsus Kent Sempozyumu bildiriler kitabı (15-17 Kasım 2012)*, içinde (ss. 13-21). Tarsus: Tarsus Belediyesi.
- Gale, H. ve Stos-Gale, A. Z. (2006). Uluburun Batığı bakır külçelerinin kaynak analizi ve Geç Tunç Çağında Akdeniz'de metal ticareti. Ü. Yalçın, C. Pulak ve C. Slotta (Eds.) *Uluburun Gemisi: 3000 yıl önce dünya ticareti*, içinde (ss.119-133). İstanbul: Ege Yayınları.
- Goetze, A. (1940). *Kizzuwatna and the problem of Hittite geography*. London: Oxford University Press.
- Günal, N. (2013). Türkiye'de iklimin doğal bitki örtüsü üzerindeki etkileri. *Acta Turcica, 5(1)*, 1-22.
- Günbattı, C. (1997). Kültepe'de Akadlı Sargon'a ait bir tablet. *Archivum Anatolium, 3*, 133-135.
- Hanfmann, G. M. (1963). The Iron Age pottery in Tarsus. H. Goldmann (Ed.), *Excavations at Gözlü Kule Tarsus I*, içinde (ss. 18-332). Princeton: Princeton University Press.
- Hild, F. ve Hellenkemper, H. (1990). *Kilikien und Isaurien, Tabula imperii Byzantini*. Wien: V. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Jasink, A. M. ve Bomberdieri, L. (2007). The Göksu River Valley from Late Bronze to Iron Age: Local cultures, External influences, and relations with foreign peoples. M. C. Hoff ve R. F. Townsend (Eds.) *Rough Cilicia new historical and archaeological approaches*, içinde (ss. 16-26). Oxford: Oxbow Books
- Jasink, A. M. ve Bomberdieri, L. (2008). Assyrians, Phoenicians, Cypriots and Greeks: Co-existence of foreign cultural influences in the Çukurova Plain during the Iron Age. *Olba, 16*, 23-56.
- Karagel, E. (2021). Üç idari alanın kesişme noktasında kurulmuş bir yerleşme Anavarza Antik Kenti (Dilekkaya). F. Gülşen (Ed.) *Anazarbos&Anavarza Cilt I*, içinde (ss. 1-30). Ankara: Akademisyen Yayınevi.
- Kozal, E. (2005). Unpublished Middle and Late Cypriot pottery from Tarsus-Gözlükule. A. Özyar (Ed.) *Field seasons 2001-2003 of the Tarsus Gözlükule interdisciplinary research project*, içinde (ss. 135-144). İstanbul: Ege Yayınları.
- Kozal, E. (2016). Cypro-Anatolian connections in the 2nd Millennium BC. L. Summerer ve H. Kaba (Eds.) *The Northern face of Cyprus new studies in Cypriot archaeology and art history*, içinde (ss. 51-64). İstanbul: Ege

Yayınları.

- Köse, V. (2017). Nehirler, kıyılar, limanlar ve kentler. *Anadolu/Anatolia*, 43, 179-2010.
- Kurt, M. (2006). M.Ö. I. binyıl Asur-Anadolu ilişkilerinde Kilikya Bölgesi. *Belleten*, 70(257), 1-26.
- Kurt, M. (2009). Kilikia'da Yeni Asur egemenliği ve yerel güçler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 327-337.
- Kurt, M. (2015). M.Ö. VI.-V. yüzyıllarda Kilikia Bölgesi: Küresel güçler ve Syennesis Krallığı. *Tarihin Peşinde Dergisi*, 13, 303-326.
- Kuruçayırılı, E. (2015). *Copper metallurgy in Cilicia and the Amuq in the second millennium BC: Insights into aspects of Bronze Age technology and trade*. Yayınlanmamış doktora tezi, Bryn Mawr College, Bryn Mawr.
- Levick, B. (1967). *Roman colonies in Southern Asia Minor*. Oxford: Clarendon.
- Luckenbill, D. D. (1924). *The annals of Sennacherib*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the end of third century after Christ I-II*. Princeton ve New Jersey: Princeton University Press.
- Mellink, M. J. (1989). Anatolia and foreign relations of Tarsus in the Early Bronze Age. Emre, K. ve Mellink, M. (Eds.) *Tahsin Özgüç'e armağan Anatolia and Ancient Near East, studies in honor of Tahsin Özgüç*, içinde (ss. 319-331). Ankara: Anadolu Medeniyetleri.
- Mert, İ. H. (2021). Büyük Menderes Nehri ve Priene. O. Dumankaya (Ed.) *Çağlar boyunca nehirler, denizler ve göller, Prehistorya'dan Bizans Dönemine*, içinde (ss. 348-364). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Muhly, J. D. (1993). Early Bronze Age tin and the Taurus. *AJA*, 97(2), 239-253.
- Öner, E., Hocaoğlu, B. ve Uncu, L. (2005). Tarsus Ovasının jeomorfolojik gelişimi ve Gözlükule Höyüğü. *Turqua*, 5, 82-83.
- Özyar, A. (2005). Tarsos-Gözlükule 2003 yılı disiplinler arası araştırmalar. *AST*, 22(2), 87-92.
- Özyar, A. ve Ünlü, E. (2015). Çukurova'nın batısında bir merkez: Tarsus-Gözlükule. Ü. Aydınöğlu (Ed.) *Mersin arkeolojik kazıları ve araştırmaları*, içinde (ss. 40-57). Mersin: Mersin Valiliği.
- Palaz-Erdemir, H. (2009). Economic management of Cilicia in the time of Cicero. *Olba*, 17, 141-156.
- Pınarcık, P. (2018). Geç Hitit Dönemi'nde Toroslardan Amanoslara uzanan bölgedeki ekonomik faaliyetler. *Belleten* 82(294), 383-406.
- Ramsay, W. M. (2000). *Tarsus, (Aziz Paulus'un kenti)*, Çev. L. Zoroğlu. Ankara: TTK.
- Sayce, A. H. (1910). The Cilician cities of Anchiale and Illubri. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1339-1343.
- Sayar, M. H. (2004). Mersin'de kayıp kentler: Mersin'in Antikçağ yerleşim coğrafyası. F. Özdem (Ed.) *Sırtı dağ, yüzü deniz: Mersin*, içinde (ss. 11-26). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sayar, M. H. (2013). Tarsus'un coğrafi konumunun Eskiçağ tarihinde önemli

- merkezlerden biri olmasında oynadığı rol. Y. Özdemir ve A. Cerrahoğlu (Eds.) 2. *Tarsus kent sempozyumu, (15- 17 Kasım 2012) bildiriler*, içinde (ss. 22-28). Tarsus: Tarsus Belediyesi Kültür Yayınları.
- Sayar, M. H. (2019). Römische straßen und meilensteine im Ebenen Kilikien. A. Kolb (Ed.) *Roman roads. New evidence-New perspectives*, içinde (ss. 147-165). Berlin: De Gruyter.
- Şahin, H. (2003). *Geç Roma İmparatorluk ve Erken Bizans Dönemlerinde Dağlık Kilikya (Kilikia Trakheia) bölgesi yazıtlarında meslekler*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Tekocak, M. ve Adıbelli, H. (2010). Tarsos-Sağlıklı (Bayramlı) Köyü Sakızlıklık Mevkii şarap ve zeytinyağı işlikleri. Ü. Aydınöğlu ve A.K. Şenol (Eds.) *Antikçağda Anadolu'da zeytinyağı ve şarap üretimi, uluslararası sempozyum bildirileri (6-8 Kasım 2008)*, içinde (ss. 53-73). İstanbul: Ege Yayınları.
- Tempesta, C. (2005). Antiochus IV Epiphanes and Cilicia. *Adalya*, 8, 59-81.
- Tulumcu, G. ve Canlı, H. (2016). Tarsus Bölgesi antik kaynakları, gezginleri, epigrafik ve arkeolojik araştırmaları. S. Durugönül (ed.) *Tarsus Müzesi taş eserleri heykeltraşlık ve mimari plastik eserler*, içinde (ss. 141-156). İstanbul: Ege Yayınları.
- Ünal, A. (2006). Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından Bizans Dönemi'nin 312 Sonuna Kadar Adana ve Çukurova tarihi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15(3) (Arkeoloji Özel Sayısı), 67-102.
- Ünal, A. ve Girginer, K. S. (2010). Tatarlı Höyük kazılarında bulunan Anadolu hiyeroglifli damga mühür baskısı. Ş. Dönmez (Ed.) *Veysel Donbaz'a sunulan yazılar*, içinde (ss. 275-283). İstanbul: Ege Yayınları.
- Ünlü, E. (2016). Tarsus-Gözlükule Höyüğü Geç Tunç Çağı IIB katmanında rastlanan seramik devamlılıkları, *Cedrus*, 4, 1-9.
- Ürkmez, Ö. (2021). Kaystros Nehri ya da Menderes Nehri arkeolojisi. O. Dumankaya (Ed.). *Çağlar boyunca nehirler, denizler ve göller, Prehistorya'dan Bizans Dönemine*, içinde (ss. 573-598). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Von Aulock, H. (1963). Die münzprägung der Kilikischen stadt Mopsos. *Archäologischer Anzeiger*, 2, 231- 278.
- Yakubovich, I. From Lower Land to Cappadocia. M. Kozuh et al. (ed.) *Extraction and Control: Studies in Honor of Matthew W. Stolper* içinde (347-352) Chicago: Oriental Institute.
- Yener, A. (1985). *Bolkardağ, Alada ve Keban madenlerinde 1984 Yılı İncelemeleri*. *ArkST*, 1, 93-106.
- Yener, K. A., Özbal, H., Barnes, L., Brill, R. H. ve Joel, E. C. (1998). Anatolian metal trade and lead isotope analysis. *XXXIV. Uluslararası Assirioloji kongresi*, içinde (ss. 547-564). Ankara: TTK.
- Zoroğlu, L. (1995). *Tarsus tarihi ve tarihsel anıtları*. Adana: Kemal Matbaası.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Bu çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Gönderim Tarihi: 05.06.2024

Kabul Tarihi: 06.08.2024

**HATTUŞA ARŞİVİNDEN YAYIMLANMAMIŞ HİTİT FESTİVALLERİNE
AİT TABLET FRAGMANLARI I: Bo 6670, Bo 6681, Bo 6700, Bo 6702,
Bo 6703**

**Unpublished Tablet Fragments of Hittite Festivals from the Archive of
Hattusha I: Bo 6670, Bo 6681, Bo 6700, 6702, Bo 6703**

Nursel ASLANTÜRK

Doç. Dr.; Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
n.aslanturk3@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1470-2727

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Makalemizin konusunu, Hitit Devleti'nin merkezi Boğazköy'de gerçekleştirilen ilk dönem kazılarda (1906-1912) gün yüzüne çıkarılan, bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde muhafaza edilen ve günümüze kadar henüz neşredilmemiş beş adet "Bo 6670, Bo 6681, Bo 6700, 6702 ve Bo 6703" Hitit çiviyazılı tablet fragmanları oluşturmaktadır. Çalışmamızda ele aldığımız tablet fragmanları festival metinleri olarak sınıflandırılmaktadır (CTH 670); ayrıca söz konusu tablet fragmanlarının fotoğrafları, transliterasyonları ve çevirileri verilmiş olup gerekli filolojik değerlendirmeleri yapılarak; literatüre kazandırılacaktır. Ayrıca Bo 6681 numaralı tablet fragmanının 5. satırında geçen ^{LÜ}taḫiya-, ^{LÜ}daḫiyala-, ^{LÜ}taḫiyali-: berber(?)'nin Sümercesinin ^{LÜ}ŞU.1 olduğu konusu yeniden ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Boğazköy/Hattuşa, Yayınlanmamış Tablet/fragman, Bo 6670, Bo 6681, Bo 6700, Bo 6702, Bo 6703.

Abstract

The main subject of this article is the five unpublished Hittite cuneiform tablet fragments numbered "Bo 6670, Bo 6681, Bo 6700, 6702 and Bo 6703" which were unearthed in the early period excavations (1906-1912) made in Boğazköy, the center of the Hittite State, and are kept in the Anatolian Civilizations Museum in Ankara. The tablet fragments we have discussed in our study are classified as the festival texts (CTH 670); in addition, photographs, transliterations and translations of these tablet fragments are given and will be included in the literature by making the necessary philological evaluations. Also, it will be revisited again the subject that the Sumerian of ^{LÜ}taḫiya-, ^{LÜ}daḫiyala-, ^{LÜ}taḫiyali-: barber(?) mentioned in fifth line of tablet numbered 6681 is ^{LÜ}ŞU.1.

Keywords: Hittites, Boğazköy/Hattusha, Unpublished tablet/fragments, Bo 6670, Bo 6681, Bo 6700, Bo 6702, Bo 6703.

1. GİRİŞ

Anadolu'nun kadim uygarlıklarından Hititler; çiviyazısını binlerce kil tablet üzerine uygulamışlardır. Hititler'in başkenti Boğazköy-Ḫattuşa'da yapılan arkeolojik kazılarda, ilk dönem kazılarında (1906-1912) yaklaşık onbin çiviyazılı tablet gün yüzüne çıkartılmıştır. İstanbul Arkeoloji

Müzelerinde korunma altına alınan bu tabletler konservasyonu yapıldıktan sonra iade edilmek üzere Berlin'e gönderilmiştir. Bu tabletlerden; 2943 adedi 1939 ile 1942 yıllarında Berlin'den İstanbul Arkeoloji Müzelerine geri gönderilmiştir. 7396 adedi ise 1987 yılında Doğu Berlin'den Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne getirilmiştir¹. 1987 yılında Doğu Berlin'den ülkemize geri getirilen bu Hitit çiviyazılı tabletler "Berlin Tabletleri" olarak da tanımlanmaktadır. İçerisinde yayımlanmış tabletlerin de bulunduğu Berlin Tabletleri Hititologlara yayınlanmaları için verilmiştir. Çalışmamızda; söz konusu "Berlin Tabletleri"nden beş adet "Bo 6670, Bo 6681, Bo 6700, Bo 6702, Bo 6703"² numaralı Hitit çiviyazılı tablet fragmanları detaylı bir şekilde incelenerek transliterasyon ve çevirileri yapılacaktır:

2. Bo 6670

FİGÜR 1: Bo 6670

¹ Arıkan-Schwemer, 2022, s. 446.

² Tabletlerin yayımlanmasına izin veren (Evrak No: E-70583208-155.01-195628) Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü Sayın Yusuf Kıracı'ya ve yardımlarını esirgemeyen Müze Müdür Yrd. Sayın Dr. Umut Alagöz'e; Müze Araştırmacısı Sayın Başak Yıldız Gülşen'e ve ayrıca fotoğraf çekimleri için Anadolu Medeniyetleri Müze fotoğrafçısı Sayın Ahmet R.Erdoğan'a çok teşekkür ederim.

Envanter Numarası: Bo 6670, Figür 1

CTH: 670

Uzunluk: 4,3 cm

Genişlik: 5 cm

Kalınlık/Yükseklik: 1,8 cm

Renk: Açık kahve renkli

Dönemi: İmparatorluk Dönemi

Tanım: Tabletten orta kısmına ait bir parçadır.

sağ sütun

x+1 [] x LÚSANGA[

2' MUNUS AMA.DINGIR^{LIM} pa/da-a-i[

3' 2 LÚ.MEŠ UM-MI-YA-NU-TI³[

4' ha-an-te-ez-zi ti-an-z[i

5' LÚ GIŠ GIDRU A-NA LÚ.MEŠ SANGA x[

6' ha-al-za-i LÚ SANGA EZEN⁴??-aš?-ši²-n[a

7' A-NA GIŠ^DINANNA pi-ra-an[

8' na-aš-ta LÚ.MEŠ NAR[

9' LÚ.MEŠ ha-li-ya-re-e-eš[

10' x x x-at-x [

x+1 [] x Rahip[

2' Rahibe alır. [

3' iki sanatkar; [

4' en önde koyar[lar.

5' Asa taşıyıcısı, rahiplere x[

6' çağırır. Rahip, bayram[?]-x-x-x[

³ Weeden, 2011, s.346 dn.1601.

- 7' Lire, önde [
8' Ve sonra şarkıcılar[
9' Şarkıcı rahipler[
10' x x x-x-x [

3. Bo 6681

FİĞÜR 2: Bo 6681

Envanter Numarası: Bo 6681, Figür 2

CTH: 670

Uzunluk: 3,3 cm

Genişlik: 4,6 cm

Kalınlık/Yükseklik: 1,2 cm

Renk: Kiremit renkli

Dönemi: İmparatorluk Dönemi

Tanım: Tablet in orta kısmına aittir.

x+1 A-]NA ^DMe-iz-z[u-ul-la-
 2' ^DHu-wa-r]i-ya-zi-pa ^{GI}[^ŠBANŠUR⁴
 3' ^DH]u-wa-ri-ya-zi-pa ^{GI}[^ŠBANŠUR⁵
 4']x IŠ-TU É.EZEN⁴ ^{GI}ŠBAN[ŠUR
 5' LÚ.ME]ŠŠU.I LÚ.MEŠ ta-ḫi-ya-li-ṛe⁷-[eš
 6' -]zi LÚSANGA ^DLAMMA pí-ra-an[
 7' ^DH]u-wa-ri-ya-zi-pa ^{GI}ŠBANŠU[R[?]

x+1] Tanrıça Mezz[ulla⁷ için
 2' Tanrıça Huwar]iyazipa m[asa
 3' Tanrıça H]uwariyazipa m[asa
 4']x merasim evi(nden) [masa
 5']Berberler (temizleyiciler), berber[ler
 6' -]er/-ar. Koruyucu Tanrının rahibi önünde [
 7' Tanrıça H]uwariyazipa mas[a[?]

Yukarıda transliterasyonu ve çevirisi verilen tablet fragmanının 2., 3. ve 7. satırlarında geçen ^DHu-wa-ri-ya-zi-pa⁸ tanrıça adı Hitit çiviyazılı metinlerde “^DHu(wa)riyanze/ipa” ya da “^DHu(wa)rpazipa-” şeklinde de geçmektedir. Hitit tanrılar topluluğundaki “Koruyucu ruhlar” anlamına gelen tanrıçaların adlarındaki “-šepa-” ya da “-šipa-” son eki nazal seslerden sonra “-nzipa” olarak geçmektedir⁹. “ḫuriya-?”¹⁰dan türemiş olduğu düşünülen

⁴ Krş. str. 7.

⁵ Krş. str. 7.

⁶ HHw: 365 “bayramevi, merasim evi (Festhaus)”; Ünal, 2007, s. 99: “bayram, merasim evi (house of the festival; Festhaus)”; Ünal, 2016, s.109: “bayram, merasimevi”.

⁷ Laroche, 1946-1947, s.30; Arıkan, 1996, s.47.

⁸ Laman Hittite Name Finder; bkz. KBo 45.55 Rs. 4; KBo 45.29 Rs. III 7 Roszkowska-Mutschler, 2005, s. 72; Dupl. KUB 44.13=Bo 316 öy. III!; Roszkowska-Mutschler, 2005, s. 40, 72; Dupl. KUB 44.13=Bo 316 öy.III!

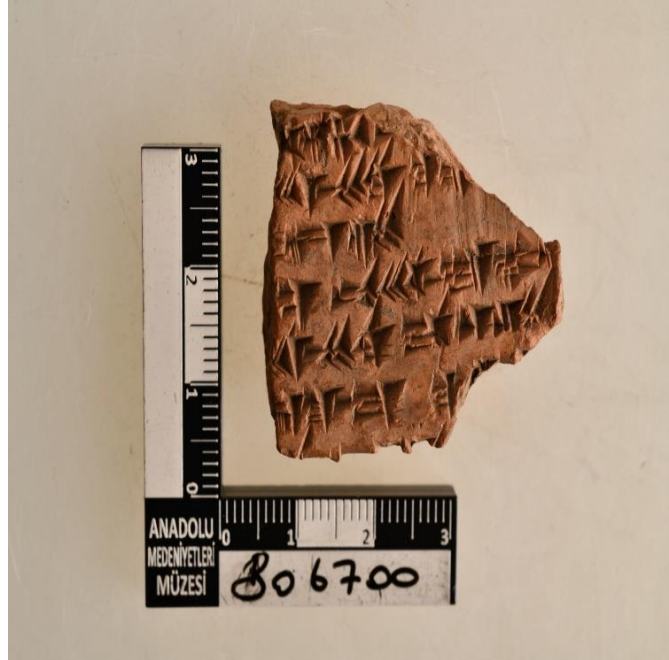
⁹ Laroche, 1946-1947, s.67; Arıkan, 2017, s.59; CHD (š/3): 381-382.

¹⁰ Laroche, 1946-1947, s.67.

“^DHu(wa)riyanze/ipa” ya da “^DHu(wa)rpazipa-” nin diğer koruyucu ruhlar gibi görevi; panteondaki büyük tanrı/tanrıçaları ikinci derece korumaktır¹¹. Bu ritüelde “É.EZEN₄: bayram evi, merasim evi” yapısının da adı geçmektedir.

Tablet fragmanının 5. satırında geçen ve aynı anlama gelen LÚ.MEŠŠU.I¹² ve LÚ.MEŠ *taḫiyalies*’in ard arda kullanılmış olması bize; “LÚ *taḫiya-*; LÚ *taḫiyali-*; LÚ *t/daḫiyala-*: berber(?)”¹³ nin Sümercesinin LÚŠU.I olduğu konusuna şüpheyle yaklaşılması gerektiğini göstermektedir¹⁴. Mevcut bilgiler ışığında, bu kelimenin “berber” anlamından ziyade başka bir meslek grubunu ya da unvanını işaret ediyor olabileceğini düşünmekteyiz. Aksi takdirde bu yazım şeklini katip tarafından yapılan bir yazım hatası olarak kabul etmemiz gerekmektedir.

4. Bo 6700

FİĞÜR 3: Bo 6700

¹¹ Arıkan, 2017, s.59.

¹² HZL: 352: LÚŠU.I: temizlikçi/temizleyici, berber; Klinger, 1996, s.251.

¹³ Kammenhuber, 1959, s.49, 51. (63-83), HW: 202; Brock, 1962, s.126-127; Singer, 1984, s. 171, 216; Daddi, 1982, s. 147; Hoffner, 1967, s.20; Weeden, 2011, s. 319 dn. 1475, 1479.

¹⁴ Ayrıca bkz. Otten, 1973, s.77 dn.2.

Envanter Numarası: Bo 6700, Figür 3

CTH: 670.2567

Uzunluk: 3 cm

Genişlik: 3,8 cm

Kalınlık/Yükseklik: 1 cm

Renk: Kiremit renkli

Dönemi: İmparatorluk Dönemi

Tanım: Tabletten orta kısmına ait bir parçadır.

x+1]ar-*ha* x[-
 2' LÚ.ME]ŠME-ŠE-DI ku-e[-
 3' *ha*]r-kán-zi
 4' -]iz/-e³ pé-eš-ši-ya-az-z[i
 5' LÚ.ME]ŠME-ŠE-DI da-an-zi[
 6' DUMU.]É.GAL-*ma* ku-e x[
 7']x x x x x[

x+1]uzağa x[-
 2'] Saray muhafızları kim/hangi/ne[-
 3' tuta]rlar.
 4']x² ata[r.
 5'] Saray muhafızları alırlar.[
 6' Saray] nazırları ise kim/hangi/ne[
 7']x x x x x[

Yukarıda transliterasyonu verilen tablet fragmanı muhtemelen tabletin sol sütunudur.

5. Bo 6702

Envanter Numarası: Bo 6702, Figür 4

CTH: 670.2573

Uzunluk: 4,9 cm

Genişlik: 2,3 cm

Kalınlık/Yükseklik: 1,8 cm

Renk: Kiremit renkli

Dönemi: İmparatorluk Dönemi

Tanım: Sol sütun. Tabletın orta kısmına ait bir parçadır.

FIGÜR 4: Bo 6702

x+1

e-k]u-zi

2'

1¹⁵]NINDA.GUR₄.RA *pár-ši-ja*

¹⁵ Krş. satır 6 ve 8.

3']e-ku-zi
 4' 1¹⁶ NINDA.GUR₄.RA[?]] p_{ár}-š_i-i_a

5']-x/-i GA.KIN.AG
 6']x 1 NINDA.GUR₄.RA p_{ár}-š_i-i_[a]

7']an-dur[?][-za[?]]
 8']x 1 NINDA.GUR₄.RA p_{ár}-š_i-i_[a]
 9']x x x

x+1 iç]er.
 2' bir] kalın ekmeği parçalar.

3']içer.
 4' bir kalın ekmeği[?]] parçalar.

5']-x peynir
 6']x bir kalın ekmeği parçala[r].

7']içeri[de[?]
 8'] bir kalın ekmeği[parçalar^{??}.]
 9']x x x

6. Bo 6703

Envanter Numarası: Bo 6703, Figür 5

CTH: 670.2573

Uzunluk: 4,8cm

Genişlik: 4 cm

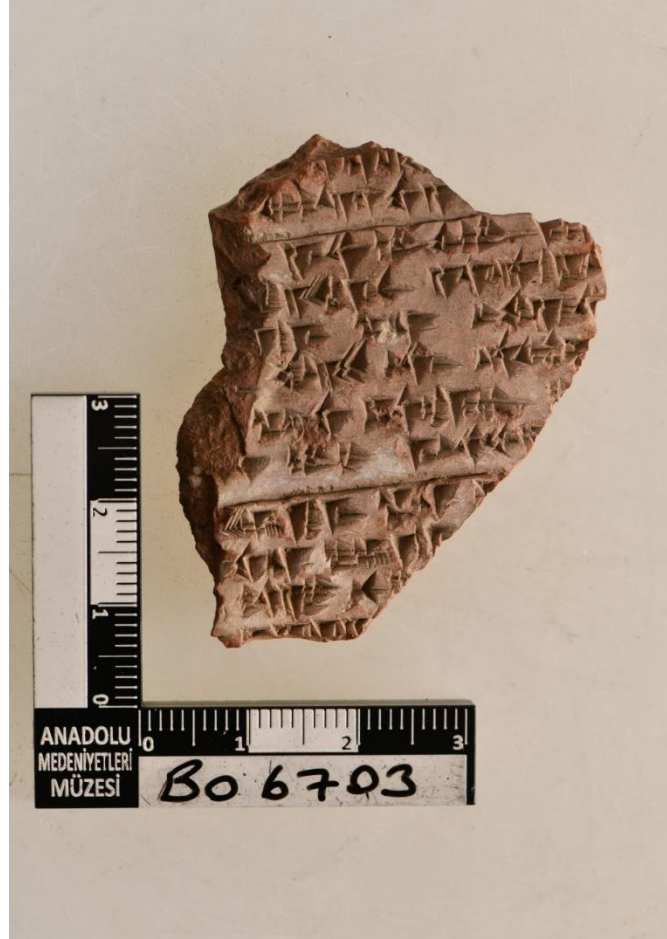
¹⁶ Krş. satır 6 ve 8.

Kalınlık/Yükseklik: 0,6 cm

Renk: Kiremit renkli

Dönemi: İmparatorluk Dönemi

Tanım: Tabletten orta kısmına ait bir parçadır.

FİGÜR 5: Bo 6703

x+1

-]x-an-zi[

2'

]mi-iš-ša-a¹⁷[

¹⁷ Tablet fragmanının 2.satırında geçen “mišša” Hattice interjektiondur; Soysal, 2004, s.644-645; Fuscagni, 2007, s.182. Hitit çiviyazılı metinlerde genellikle festival

3']A-NA LUGAL MUNUS.LUGAL x-x[
 4'] ŠU^{MEŠ}-ŠU-NU a-ar-ra-a[n-zi
 5']-x GAL GADA-an pé-e-da[-
 6' ku-iš¹⁸ GIŠŠUKUR¹⁹] ħar-zi na-aš ħu-u-up-pár[-aš²⁰
 7']kat-ta GÜB-la-az i[-i-ya-at-ta²¹
 8' ta-aš-ká]n LUGAL-i me-na-aḫ-ḫ[a-an-da ti-i-e-ez-zi²²

9' GAL DUMU]^{MEŠ}.É.GAL GADA-an E[GIR

10']x-an DUMU.É.[GAL

11'] da-a-i nu DU[MU

12']x x x-an-zi [

x+1]-x -erler/-arlar. [

2']mišša! (Alın!)[

3']kral (ve) kraliçe için x[

4'] ellerini yıkar[ar.

metinlerinde “mišša, miša, anamiša” şeklinde de geçmekte olup “Alın!(?)” anlamına gelmektedir; bunun için bkz. HEG(1-m): 202; CHD(1-n): 296; Soysal, 2004, s.644-645; Ünal, 2007, s.450; buna karşın HW: 143'te “ritüelde bağırma” anlamı da verilmektedir. “miššā meššā” şeklinde geçişleri verilmektedir.

¹⁸ Bkz. KUB 25 16 (Bo 2600) öy.I 18; Alp, 1993, s. 45; Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 25.16 (2021-12-31).

¹⁹ Bkz. KUB 25 16 (Bo 2600) öy.I 18; Alp, 1993, s. 45; Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 25.16 (2021-12-31).

²⁰ Bkz. KUB 25 16 (Bo 2600) öy.I 19; Alp, 1993, s. 45; Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 25.16 (2021-12-31).^(DUG) ħuppar için bkz. Coşkun, 1979, s.46-54.

²¹ Bkz. KUB 25 16 (Bo 2600) öy.I 20; Alp, 1993, s. 45; Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 25.16 (2021-12-31).

²² Bkz. KUB 25 16 (Bo 2600) öy.I 21-22; Alp, 1993, s. 45; Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 25.16 (2021-12-31).

5']-x büyük kumaşı (keteni) götür[-
 6' mızrağı] tutan ve o *huppar*[
 7']aşağıda sol(un)dan g[ider.
 8' Ve o] kralın karşı[sına geçer.

9' Saray nazırlarının başı] kumaşı ar[kasında
 10']x-x saray na[zırı
 11']alır. Ve erkek ço[cuk?/Prens?/Saray nazırı/(nın) başı
 12']x x x-erler./-arlar. [

Yukarıda transliterasyonu ve çevirisi verilen tablet fragmanı içerik açısından değerlendirildiğinde fragmanın 6-9. satırları arası AN.TAĦ.ŞUM^{SAR} bayramının ikinci gününü anlatan KUB 25.16 (Bo 2600) (CTH 606.2) metnin öy.I 18-23 satırları arasına benzerlik göstermektedir. Bu nedenle de söz konusu tablet fragmanının rekonstrüksiyonu ilgili metne göre tarafımızdan yapılmıştır. Fragmanda ritüele katılan kral ve kraliçedir. Saray nazırı, mızrak görevlisi ve saray nazırlarının başı ise ritüelde kraliçe çiftin yanında yer alan görevlilerdir. Ritüelde kral ve kraliçenin ellerini yıkadığından bahsedilmektedir. Mevcut bilgiler doğrultusunda ritüelin başlangıcı olabileceğini düşünmekteyiz²³.

7. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Çalışmamızda Hitit Devleti'nin merkezi Boğazköy'de yapılan arkeolojik çalışmalar kapsamında ortaya çıkarılan; bugüne kadar henüz yayımlanmamış aynı zamanda "Berlin Tabletleri" olarak da tanımlanan Bo 6670, Bo 6681, Bo 6700, Bo 6702 ve Bo 6703 numaralı Hitit çiviyazılı tablet fragmanları detaylı bir şekilde incelenmiş söz konusu tablet fragmanlarının fotoğrafları, transliterasyonları ile çevirileri verilmiş olup filolojik değerlendirmeleri yapılmıştır. Bu değerlendirmeler sonucunda; çalışmamızda ele aldığımız Hitit İmparatorluk dönemine tarihlendirilen Bo 6681 numaralı tablet fragmanın 5'. satırının transliterasyonunu yaptığımızda LÚ.MEŞŞU.I ve LÚ.MEŞ^Staḫiyalieš'in ardışık kullanılmış olması dikkatimizi çekmektedir. Yani meslek grubunun hem Hititçesi hem de Sümercesi peş peşe kullanılmıştır. Bir unvanının ya da meslek grubunun hem Hititçesi'nin hem de Sümercesinin aynı satırda peş peşe kullanılmış olmasından dolayı "LÚtaḫiya-; LÚtaḫiyali-

²³ Bunun için bkz. Ardzinba, 2010, s.142.

LÚ^U/daḫiyali-: berber(?)²⁴nin Sümercesinin LÚŠU.I olduğu konusuna şüphyle yaklaşılması gerektiğini düşünmekteyiz; aksi takdirde yazmanın yazım hatası olarak kabul edilmesi ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bundan dolayı da söz konusu tablet fragmanı ayrı bir ehemmiyet arz etmektedir. Buna ilaveten çalışmamızda altı çizilmesi gereken bir diğer önemli husus ise tablet fragmanları üzerinde yapmış olduğumuz filolojik değerlendirmeler sonucunda Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen Bo 6702 ve Bo 6703 numaralı fragmanların rekonstrüksiyonları tarafımızca yapılmıştır. Bu fragmanlar arasında en çok dikkatimizi çeken Bo 6703'teki ritüeldir. Ritüele kral ve kraliçenin bizzat katıldığı görülmektedir. Ayrıca saray nazırlarının başı, asa taşıyıcısı ve saray nazırı ritüelde yer alan diğer görevlilerdir. Fragmandan kral ve kraliçenin “el yıkama” ritüelini gerçekleştirdiğini öğrenmekteyiz; kraliçe çiftin bu eylemi bize, ritüelin başlangıç aşaması olabileceğini düşündürmektedir.

Söz konusu fragmanın 6-9. satırları arasının AN.TAḫ.ŠUM^{SAR} bayramının ikinci gününü anlatan KUB 25.16 (Bo 2600) (CTH 606.2) öy.I 18-23 satırları arasına benzerlik gösterdiği de tarafımızdan tespit edilmiştir ve Bo 6703 tablet fragmanın rekonstrüksiyonu bu metne göre yapılmıştır. Rekonstrüksiyonu yapılan bir diğer fragman Bo 6702'de bir ekmeğin parçalanması ve içmek eylemlerinin gerçekleştirildiği ritüel eylemleri anlatılmaktadır.

Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen fragmanlardan Bo 6670'de ritüele katılan görevliler rahip, rahibe, sanatkar, asa taşıyıcısı, şarkıcılar ve şarkıcı rahipler iken Bo 6681'de Koruyucu Tanrının rahibi ile berberlerdir. Bo 6700'de ise saray muhafızları ve saray nazırları ritüelde yer alan görevlilerdendir.

Çalışmamızda ele aldığımız tablet fragmanları; genel olarak “dini içerikli metinler” grubunda yer alan festival metinleri “CTH 670” olarak sınıflandırılmaktadır. Bununla birlikte Hititlerin düzenli olarak kutladıkları festivallerin sayısının hem çokluğu hem de bu festivallerdeki ritüel uygulamalarının, temaların, motiflerin, dil ve ifadelerin benzer olmasından dolayı söz konusu tablet fragmanlarındaki dilsel/semantik göstergelerin hangi festivale/bayrama ait olduğunu ayırtırmamızda ya da klasifiye etmemizde yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda fragmanların hangi festivale ait olduğu yeterli düzeyde kanıtlanamadığından; belirsiz kalmakta ve konuya ilişkin ek bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır.

²⁴ Kammenhuber, 1959, s. 49, 51. (63-83); Daddi, 1982, s.147; Weeden, 2011, s. 319 dn. 1475, 1479.

8. SUMMARY

The Hittites, as an ancient civilization of Anatolia, used cuneiform script on thousands of clay tablets. The Hittite cuneiform tablets unearthed during the early archaeological excavations in Bogazköy-Ḫattuša, the capital city of Hittites, were returned to our country from Germany in 1987 and are known as the “Berlin Tablets”. In our article, five Hittite cuneiform tablet fragments of Berlin Tablets numbered Bo 6670, Bo 6681, Bo 6700, Bo 6702, Bo 6703 which have given to me have been examined in detail. The article includes photographs, transliterations, and translations of these tablets or fragments, along with their philological evaluations.

Bo 6670, a fragment from the middle part of a tablet, is dated to the Hittite Empire period. This tablet fragment which is part of a festival fragment measures 4.3 cm in length, 5 cm in width, and 1.8 cm in thickness, and is light brown. the participants mentioned in the ritual in Bo 6670 were priests, priestesses, artisans, staff bearers, singers and cult-singers.

Bo 6681, another fragment from the middle part of the tablet also dated to the Hittite Empire period, is brick colored. This tablet fragment which is a festival fragment (CTH 670) measures 3.3 cm in length, 4.6 cm in width, and 1.2 cm in thickness. This tablet fragment is particularly significant. In the fifth line of the tablet fragment, the terms ^{LÚ.MEŠ}ŠU.I and ^{LÚ.MEŠ}taḫija-ies, which have the same meaning, are used consecutively. Therefore, we consider that it is necessary to be sceptical that the Sumerian of “^{LÚ}taḫija-; ^{LÚ}taḫijali-: barber(?)” might be ^{LÚ}ŠU.I. In the light of available information, we consider that this word might refer to a different professional group or title rather than “barber”, otherwise, we have to accept that this spelling as a typographical error made by the scribe. Meanwhile, the participants mentioned in the ritual in Bo 6681 were the priest of the Protective deity and barbers.

Bo 6700 is dated to the Hittite Empire period. The brick-colored tablet fragment measures 3 cm in length, 3.8 cm in width, and 1 cm in thickness. In Bo 6700, palace guards and palace official were among the officials involved in the ritual.

The tablet fragment which forms the left column and is at the middle part of the tablet is brick colored. It is dated to the Hittite Empire period. The Bo 6702 tablet fragment measures 4.9 cm in length, 2.3 cm in width, and 1.8 cm in thickness.

The brick-colored tablet fragment belonging to the middle part of the Bo 6703 tablet, dated to the Hittite Empire period, measures 4.8 cm in length,

4 cm in with, and 0.6 cm in thickness.

In addition, as a result of the philological evaluations we conducted on the tablet fragments in our study, we reconstructed the fragments numbered Bo 6702 and Bo 6703. The ritual in Bo 6703 catches our attention the most among these fragments. It is seen that the king and the queen personally participated in the ritual. In addition, the head of palace officials, the scepter bearer and the palace officials are the other officials involved in the ritual. We learn from the fragment that the king and queen performed the ritual of “hand washing”, this action of the royal couple suggests that this may have been the initial stage of the ritual. We have also determined that lines 6 th -9 th of the fragment in question are similar to lines 18-23 of KUB 25.16 (Bo 2600) (CTH 606.2) obv.I narrating the second day of the feast of AN.TAH. ŠUM^{SAR} and the reconstruction of tablet fragment Bo 6703 is made based on this text. Another reconstructed fragment Bo 6702 describes ritual actions involving the breaking of a bread and drinking.

The tablet fragments discussed in our article are classified as “CTH 670” festival texts which are generally included within the “texts with religious content” group. However, due to the large number of festivals regularly celebrated by the Hittites and the similarity in ritual practices, themes, motifs, language, and expressions across these festivals, it is insufficient to classify the specific festival/holiday to which the linguistic and semantic indicators in the tablet fragments pertain. In this context, as the festival to which the tablet fragments belong to cannot be sufficiently proved, it remains unclear and additional information on the subject is needed.

9. KAYNAKLAR

- Arıkan, Y. (1998). Hitit dualarında geçen bazı tanrı adları. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (ss.45-51), 1996, Çorum.
- Arıkan, Y. (2017). Hitit dininin tarihi gelişimi ve Hitit panteonu, A.Semih Güneri (Ed.) *Yaşar Coşkun'a Saygı Yazıları*, (ss.41-72). K.A.M. Yayınları. İzmir.
- Arıkan, Y.- Schwemer, D. (2022). Boğazköy'de bulunan yayımlanmamış Hititçe tablet parçaları, *Tarih İncelemeleri Dergisi XXXVII-2*: 445-456.
- Brock, N. Van (1962). Derives nominaux en L du hittite et du louvite, *RHA 20/ 71*: 69-168.
- Coşkun, Y. (1979). *Boğazköy metinlerinde geçen bazı seçme kap isimleri [Einige ausgewählte Gefässbezeichnungen aus den Boğazköy-Texten]*, Ankara.
- E. Laroche, (1971). *Catalogue des textes hittites*. Paris. <https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/>
- Friedrich J. (1952-1954). *Hethitisches wörterbuch*. (HW), Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter. 1.-4. Lieferung, Heidelberg.

- Fuscagni, F. (2007). *Hethitische unveröffentlichte Texte aus den Jahren 1906-1912 in der Sekundärliteratur*, Wiesbaden: HPMM 6, Harrassowitz Verlag.
- Güterbock, H.G., Hoffner, H.A. ve van den Hout Th.P.J. (2013). *The Hittite dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol. Š, fasc. 3 (še- to šizišalla-), (CHD S/3) Chicago.
- Hethitologie Portal Mainz* (HPM) (<https://www.hethport.uniwuerzburg.de>)
- Hoffner H.A. (1967). An English-Hittite glossary, *RHA* 25/80: 6-99.
- Kammenhuber, A. (1959). Protohattisch-Hethitisches, *MSS* 14: 63-83.
- Keilschrifttexte aus Boghazköi*. Leipzig-Berlin 1916 vd.
- Keilschrifturkunden aus Boghazköi* (KUB). Berlin Bd. 1-60 1921- 1990.
- Klinger, J. (1996). *Untersuchungen zur rekonstruktion des hattischen Kultschicht*, StBoT 37, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Kloekhorst, A. (2008). *Etymological dictionary of the Hittite inherited lexicon* (EDHIL), Brill.
- Konkordanz Silvin Košak, *Konkordanz der hethitischen Keilschrifttafeln* (https://www.hethport.uniwuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrageF.php)
- Laroche, E. (1946-1947). Recherches sur les noms des dieux hittites, *RHA* 7/46: 7-139.
- Otten, H. (1973). Das ritual der Allī aus Arzawa. *ZA* 63: 76-82
- P.Daddi, F. (1982). *Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia ittita*, Roma: Dell'instituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici del Consiglio Nazionale delle Ricerche Dirett'ore Prof. Anna Sacconi.
- Puhvel J. (1984). *Hittite etymological dictionary* Vol. 1: Words beginning with A; Vol 2: Words beginning with E and I, (HED), Berlin - New York - Amsterdam.
- Roszkowska-Mutschler, H. (2005). *Hethitische texte in transkription*. *KBo* 45, DBH 16, Dresden.
- Rüster, C.-Neu, E. (1989). *Hethitisches Zeichenlexikon. Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Bogazköy-Texten*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz
- Singer, I. (1984). *The Hittite KI.LAM festival*, StBoT 28 Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Soysal, O. (2004). *Hattischer wortschatz in Hethitischer textüberlieferung*, Brill.
- Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, (TLH). hethiter.net/: TLHdig KUB 25.16 (2021-12-31).
- Tischler J. (2001). *Hethitisches handwörterbuch-Mit dem wortschatz der Nachbarsprachen*, 2., (HHw), vermehrte und verbesserte Auflage, Innsbruck.
- Tischler J. (2004). *Hethitisches etymologisches glossar*, (HEG), Teil II/2, Lief. 13 : S/1, (IBS 20) Innsbruck.
- Ünal, A. (2007). *Multilinguales handwörterbuch des Hethitischen/ A Concise Multilingual Hittite Dictionary / Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg.
- Ünal, A. (2016). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe büyük sözlük Hattice, Hurrice, hiyeroglif Luvicesi, çivi yazısı Luvicesi ve Palaca sözcük listeleriyle birlikte*,

Ankara: Bilgin Yayınevi .

Weeden, M. (2011). *Hittite logograms and Hittite scholarship*, StBoT 54, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Gönderim Tarihi: 27.06.2024

Kabul Tarihi: 06.08.2024

ÇARLIK YÖNETİMİNDEN II. DÜNYA SAVAŞI'NA KARS'TA SAĞLIK HİZMETLERİ

Health Services in Kars from the Tsarist Russian Administration to World War II

Nurhan AYDIN

Prof. Dr.; Kafkas Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
z.nurhanaydin@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5192-6346

Ferhat ACAR

Dr. Öğr. Üyesi; Kafkas Üniversitesi
Sarıkamış Meslek Yüksekokulu
acarf3333@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8067-6382

Bahar Şentürk ACAR

Dr.; Bağımsız Araştırmacı
bahar.sntrk61@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4768-8650
Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Savaş dönemlerinde ihtiyaç duyulan sağlık kurumları şüphesiz hastaneler olmuştur. Asker sayısındaki düşüşü önlemek amacıyla hasta ve yaralı askerlerin derhal tedavi edilip görev bölgelerine dönmeleri gerekmektedir. Doğru tedavi için iyi eğitilmiş doktor ve sağlık çalışanlarına ihtiyaç duyulmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde I. Dünya Savaşı öncesi Harbiye Nezâreti Sıhhiye Dairesi Başkanlığı'na 24 Aralık 1913 tarihinde Süleyman Numan Bey getirerek bu alanda düzenleme yapma yoluna gidilmişti. İlk iş olarak yararlı olacaklarına inanılmayan bütün doktorlar terhis edilerek, genç ve yetenekli subaylara görev verildi. Bu düzenlemeyle ordu sağlık teşkilatları güçlü ve yetenekli doktorlara teslim edilmiş oldu. Sağlık alanındaki köklü değişiklikler Cumhuriyetin ilanı ile birlikte gerçekleşecektir. Cumhuriyetin ilanından sonraki ilk on beş yılda sağlık alanındaki düzenleme ve kanunlar kapsamlı bir şekilde hazırlanıp bugün ki sağlık hizmetlerinin temellerini oluşturacaktır. Kars'ta Cumhuriyet'in ilanından önce sağlık hizmetleri konusunda büyük sorunlar yaşanmış. Milli Mücadele yıllarında salgın, yoksulluk şehrin kötü alt yapısı nedeniyle insan sağlığı ciddi problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Kazım Karabekir Paşa'nın girişimleriyle bölgede sağlık alanında Sıhhiye Mektebi, Ebelik Kursu, Dişçilik Kursu ve Sıhhiye Kursları açılmıştır. Kars ve çevresinin sağlık ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla Kars Memleket Hastanesi, Doğum ve Çocuk Bakım Evi açılmış. Kars'ın sahip olduğu bu iki hastanede yatak sayıları oldukça yetersizdi. Memleket Hastanesi'nin 250 yatak kapasitesine sahip olması gerekirken yıllara göre 25, 50, 60 mevcutlarını geçememiş. Doğum ve Çocuk Bakım Evi ise 20 yatak kapasitesinde kalmıştır. İlde görev yapan doktor sayısı artırılmaya çalışılmış. İlçelerde dispanser, sıtma ile mücadele şubeleri ve Hıfzı Sıhha Meclisleri açılmıştır. Salgın hastalıklarla mücadele kapsamında veba laboratuvarı

kurulmuş, serum ve aşular yapılmış, karantina uygulamasına geçilmiştir. Bu süreçte şehirdeki sağlık hizmetleri ve eksiklikler konusunda Kars İl Gazetesi de okuyucularını bilgilendirmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kars Memleket Hastanesi, Sağlık Hizmetleri, Kars İli Gazetesi, Salgın Hastalıklar

Abstract

Health institutions needed during war periods have been inevitably hospitals. Sick and injured soldiers once had to be treated immediately and return to their mission fields in order to prevent the decrease in the number of soldiers. Well-educated doctors and healthcare professionals were demanded for the right treatment. Prior to World War I, in the Ottoman Empire, Süleyman Numan Bey was appointed as the Sanitary Department of the Ministry of War on the 24th of December, 1913, and regulations were made in this field. To start with, all doctors who were not believed to be useful were discharged and young and skilful officers were assigned. Along with this arrangement, health organizations of the army were handed over to strong and competent doctors. Radical changes in the field of health were achieved with the proclamation of the Republic of Türkiye. In the first fifteen years after the proclamation of the Republic, regulations and laws in the field of health were comprehensively prepared and constituted the basis of today's health services.

Before the declaration of the Republic, in Kars, there were major problems with regard to health services. During the Turkish War of Independence, critical problems were faced that threatened human health because of epidemics, poverty and the poor infrastructure in the city. Thanks to Kazım Karabekir Pasha's initiatives, health school, midwifery course, dentistry course and sanitary courses were launched in the field of health in the region. Kars Memleket Hospital, Maternity and Child Care Home was launched in order to meet the health needs in Kars and its surroundings. The number of beds in these two hospitals in Kars was quite insufficient. Though Memleket Hospital was supposed to possess a bed capacity of 250, it could not satisfy the expectation by staying limited with 25, 50, 60 beds depending on the years. The Maternity and Child Care Home did not surpass its 20-bed capacity. It was attempted to increase the number of doctors working in the province. Dispensaries, malaria control branches and hygiene assemblies were founded in the districts. A plague laboratory was established as part of the fight against epidemic diseases. In addition to serum and vaccination services, quarantine was implemented. Kars Provincial Newspaper also got involved to inform its readers related to the health services and deficiencies in the city.

Keywords: Kars Memleket Hospital, Health Services, Kars Province Newspaper, Epidemic Diseases

1. GİRİŞ

İslamiyet öncesi Türklerde sağlık hizmetlerine ait bilgiler her ne kadar kısıtlı olsa da Orta Asya'daki Türk boyları arasında sağlık hizmetleri, tedaviler ve tıbbi bilgiler halk hekimleri aracılığıyla yürütülmüştür. Bölgedeki Türk boyları Uygur, Çin ve Hintlilere ait tıbbi bilgileri kendi dillerine çevirerek sağlık hizmetlerinde kullanmışlardır. Orta Asya'da Türklerde sağlık hizmetleri iki farklı yöntemle yapılmıştır. Kam ve Baksıların (Hekim) Şamanizm kökenli büyü tedavisi birinci yöntem, hayvan, bitki ve çeşitli madenler kullanılarak uygulanan tedavi ise ikinci yöntem

şeklidir. İkinci yöntemi kullananlara Ortacı, Emçi veya Atasagun denilmektedir (Aydın ve Ergün, 2018, s. 47). Ortacı, Emci ve Atasagun bir nevi kendi dönemlerinin doktorlarıydı.

Doktorlar gibi hastaneler de tarihin her döneminde sağlık hizmetleri açısından önemli bir yere sahip olmuştur. İslam Dünyası'nda sağlık hizmetleri adına ilk hastane Şam'da, ikincisi Kahire'de, üçüncüsü ise Bağdat'ta kurulmuştur. Daha sonra sırasıyla dördüncüsü Bağdat'ta, beşinci ve altıncısı Kahire'de, yedincisi yine Bağdat'ta kurulmuş. Kurulan hastanelerden 1 ve 2. sıradakiler hariç diğer beş hastane sadece tedavi kurumu olarak değil, birer tıp okulu olarak da görev yapmışlardır. Kurulmuş olan bu hastanelerin batıdaki hastanelere (Fransa ve İtalya'da kurulan hastaneler) oranla teşkilatlanmaları daha iyiydi. İslam Dünyası'nda kurulmuş olan bu hastaneler batıdaki hastanelerden farklı olarak tedavilerinde laik metodunu uygulamıştır (Kahya ve Erdemir, 2000, s. 41-44). Selçuklular döneminde de tıp alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Mardin'de Eminateddin Darüşşifası, Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası ve Medresesi'nin kurulması bu duruma örnektir. Bunun dışında Türklerde İslami döneme ait ilk seyyar hastane Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah Dönemi'nde oluşturulmuş. Oluşturulmuş olan bu hastaneye seyyar denmesinde, malzeme ve çadırların kırk deve ile taşınması etkili olmuştur (Uçar, 2010, s. 37).

Osmanlı Devleti sağlık teşkilatlarının temeli Selçuk medreselerine dayanmaktadır. Yıldırım Beyazıd Dönemi'nde Bursa'da 1399 yılında Yıldırım Beyazıd Dar'üş Şifası yaptırılmış. Belirtilen Dar'üş Şifa, Osmanlı'nın Anadolu'da yaptırmış olduğu ilk hastane olmasından dolayı büyük öneme sahiptir (Aydın ve Ergün, 2018, s. 49). 16. yüzyılın ikinci devresinden itibaren Osmanlı Devleti'nde sağlık kuruluşlarının sayısı artmaya başlamıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde 17. yüzyılın ortalarında İstanbul'da 700 hekim muayenehanesi ve 1000 tabip bulunduğunu yazmıştır (Kanuni'nin Ölümünden..., 1981, s. 462). Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıla kadar sağlık hizmetleri kademeli şekilde gelişim göstermiştir. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki yenilik hareketleri resmen devlet eliyle kurulan okullarda başlatılmıştır. Bu süreç 19. yüzyılda da devam etmiştir. Bu dönemde kurulan önemli eğitim kurumlarından birisi Tıp Okulu veya diğer adıyla Tıbbiye-i Şahane olmuştur. 1827 yılında II. Mahmut Dönemi'nde Tıp okulu kurulmuştur. Bu dönemde hekimlerin sayıca yetersizliği, Süleymaniye Medresesi'nde yetişen hekimlerin işlerinin ehli olmadıkları düşüncesinden dolayı, yabancı hekimlere rağbet edilmiştir. Tıpla ilgili eserlerin büyük çoğunluğunun yabancı dilde olması dolayısıyla, Tıp Okulu'ndaki öğretim dilinin Fransızca olarak verilmesi kararlaştırılmıştır

(Kahya ve Erdemir, 2000, s. 225-226). 1828 yılında Cerrahhane açılmış, 1838'de ikisi birleştirilerek asıl Tıbbiye kurulmuştur. Tıbbiyenin ilk gününde Sultan da açılışa katılmıştır (Özdemir, 2010, s. 80-81). Osmanlı İmparatorluğunda ilk sivil sağlık örgütü 1839 yılında kurulmuş olan Beynelmilel Sıhhiye Meclisi'dir. 1878 yılında ise Cemiyet-i Tıbbiye Mülkiye kurulmuştur. 1900'lü yıllara girilirken ülkede tıpta bir yenilenme ve canlanma olmuştur. Bu dönemde birçok askerî ve sivil hastane kurulmuştur. 14 Şubat 1894 yılında yapımına başlanan ve 1902 yılına kadar inşası süren Askerî Tıp Mektebi bu hastanelere örnek niteliğindedir (Ege, 1998, s. 5). Beynelmilel Sıhhiye Meclisi ve Cemiyet-i Tıbbiye Mülkiye'si 1906 yılında Meclis-i Maarif Tıp adını almıştır. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra örgütün adı Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye olarak değiştirilmiştir. Günümüz Sağlık Bakanlığının temelini başlatan bu örgüte ait geçici yasa 1912 yılında yayınlanmıştır. Yasa gereğince Dahiliye Nezâreti'ne bağlı bir genel müdürlük şeklinde görev yapacak örgütte bir genel müdür, bir ikinci müdür, bir yüksek sağlık meclisi (Meclis-i Ali Sıhhi) çeşitli encümen ve komisyonlar kurulacaktır. Merkezdeki bu yapıya paralel şekilde il ve ilçelerde sağlık müdürlükleri, hükümet tabiplikleri ve vilayet sıhhiye meclisleri kurulmuştur (Gürsoy, 1983, s. 1718)

Savaş dönemlerinde hastane yapımına önem verilmiştir. Savaşın yıkıcı ortamından dolayı sağlık hizmetlerinin hemen uygulanması amacıyla seyyar hastaneler kurulmuştur. Bazen eski binalar geçici hastanelere çevrilmişti. Deniz muharebelerinde ise gemiler sağlık hizmeti vermek amacıyla hastaneye çevrilmiştir. Bu duruma Trablusgarp Savaşı örnek olarak gösterilebilir. Türkiye'ye Bahriye Danışmanı olarak 1908 yılı sonunda atanmış olan Koramiral Sir Douglas Gamble, Trablusgarp Savaşı öncesi ilk olarak Deniz Bakanlığı'nı (Bahriye Nezâreti) ele almıştı. Amiralın önerisi ile Bakanlıkta yeni düzenlemeler yapılmış. Bu düzenlemelerin içinde sağlık hizmetleriyle ilgili olarak Çarkçı Ameliyat Okulu ve Deniz Merkez hastanesi ile ilgili düzenlemelerde bulunmaktaydı (Türk Silahlı Kuvvetleri Osmanlı Devri 1911-1912..., 1980, s. 21).

Birinci Dünya Savaşı öncesi Tıp Fakültesi'nde öğrenimlerini tamamlayan askerî doktorlar Askerî Tıbbiye Okulu'nda gereken bilgiyi alıyor ve Gülhane Tatbikat Okulu'nda kendi dallarında ihtisaslaşarak askerî hekimliği yürütüyordu. Sağlık hizmetlerinin, bu tür yetişen doktorlarla düzeltilmesi düşünülmüştür. Sağlık hizmetlerinin düzenlenmesi gayesiyle Harbiye Nezâreti Sıhhiye Dairesi Başkanlığı'na 24 Aralık 1913 tarihinde Süleyman Numan Bey (Tbp. General Süleyman Numan) getirilmekle işe başlandı. Ayrıca sağlık hizmetlerin düzene konması için Almanya'dan bir

ıslah heyeti getirilmişti. Bu heyet içinde bulunan Albay Mayer adındaki doktorun niteliklerinden yararlanılmak gayesiyle, kendisi Başkan Süleyman Numan Bey'e müşavir yapıldı. İlk düzenleme olarak işe yaramayan bütün doktorlar terhis edilerek, genç ve yetenekli subaylara görev verildi. Bu düzenlemeyle ordu sağlık teşkilatları güçlü ve yetenekli doktorlara teslim edilmiş oldu. Düzenleme çerçevesinde her kolordu karargâhına bir baştabip, baştabibe yardımcı olmak amacıyla iki yardımcı tabip, baş eczacı ile bir yardımcı eczacı, ayrıca kolordulara bağlı sıhhiye deposuna müdür olarak bir eczacı görevlendirilmesi planlanmış. Tümen karargâhlarında da bir yarbay başhekim ve yardımcı tabip yüzbaşı, alay ve taburlarda ise eskiden olduğu gibi taburda binbaşı rütbesinde tabipler bulunarak görev yapacaktı. Müşavir olarak görev almış olan doktor Mayer'in yardımıyla birlik revirleri de düzene sokuldu. Böylece hastanelerin hasta sayıları azaltılmış. Yapılan düzenlemeler neticesinde kolordu merkezlerinde üçer yüz yataklı, tümen merkezlerinde iki yüz sonra iki yüz elli yataklı, Erzurum Edirne, İzmir gibi müstahkem mevkiilerde ise beşer yüz yataklı hastanelerin açılmasına yoluna gidilmiştir. Böylece hastanelerin sayısı 47, yatak sayısı da 13.450 kapasitesine ulaşacaktı. Düzenleme neticesine bir doktora 50 yatan hasta düşecekti. 250 yataklı hastaneler için bir yarbay baştabip ve 500-750 yataklılara ise bir albay baştabip konulmuştu. Kadrolarla diğer sağlık personelinin durumu da ayarlanmıştı (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi İdari..., 1985, s. 142-143).

1913 yılında illerde sağlık müdürlükleri kurulmaya başlanmış. Sağlık müdürlükleri kurulduğu ilin tüm sağlık işlerinden sorumlu hale getirilmiştir (Saltık, 1998: 16). 1914 yılında çıkarılan kanun ile sağlık hizmetlerini yürütme görevi Dahiliye Nezâreti'ne bağlı bir biçimde kurulmuş olan Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne verilmiştir (Fişek, 1983, s. 158). Osmanlı Devleti'nin günün şartlarına göre sağlık sistemini geliştirip sağlık personeli yetiştirmek amacıyla atılmış olduğu adımlar yeterli olmamış. Ordunun sağlık hizmetlerinde zaman zaman sıkıntılar yaşanmış. Belirlenen düzenlemeler çerçevesinde uygulamalar yapılırken, Birinci Dünya Savaşı patlak vermiştir. Bundan dolayı sağlık hizmetleriyle ilgili yeniliklerin büyük çoğunluğu savaş içerisinde gerçekleştirilmeye çalışıldı (Aydın ve Ergün, 2018, s. 55).

2. ÇARLIK DÖNEMİ KARS'TA SAĞLIK HİZMETLERİ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan mağlup ayrılan Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı'nın 2 yıllık bütçesini aşan bir milyar yüz bin altın rublelik "Savaş Tazminatı" yerine Kars, Ardahan ve Batum'u (Elviye-i Selâse) Ruslara bırakmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde

kaybedilen Elviye-i Selâse için 3 Mart 1918 tarihinde Ruslar ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Türk-Rus sınırının belirlenmesi için halk oylaması yapılacaktı. Kars, Ardahan ve Batum halkının çoğunluğunun Osmanlı Devleti'ne katılmak istemesi yönünde oy vermesi üzerine, 15 Ağustos 1918'de bir Beyanname-i Hümayun ile yeniden Anavatana katıldığı ilan edilmiştir (Aydın, 2021, s. 208). 18 Kasım 1877 tarihinden 25 Nisan 1918 tarihine kadar Rus işgalinde kalmış olan Kars'ta bu süreçte sağlık hizmetleri şu şekildeydi:

1886-1888 yılları arasında Kars'ta 207 yatak kapasiteli bir askerî hastane bulunmaktaydı. Bu hastane Eylül 1888 tarihinden itibaren Çakmak tepelerinde yer alan yeni binasına geçmiştir. Belirtilen dönemde Kars'ta bu askerî hastaneden başka hastane bulunmamaktaydı. Aynı yılda 25 subay, 1211 asker ve zaptiye, 233 sivil olmak üzere toplam 1469 hasta hastaneye başvurmuştur. 1887 yılında bütün vilayette 4764 çocuğa, 1888 yılında 5876 çocuğa çiçek aşısı yapılmıştır. 1888 yılında bütün ilde 6 sivil ve 27 askerî doktor ile üç veteriner bulunmaktaydı. Bu doktorlardan 12'si Kars'ta diğerleri ise Kağızman, Ardahan ve Oltu'da görev yapmaktaydı. 1888 yılında 4474 daimî ve 5000 kadar da geçici olmak üzere toplam 9474 nüfuslu Kars'ta hastalıklardan dolayı ölenlerin sayısı 183 kişiydi. En fazla ölüm nedeni solunum yolları hastalıklarından kaynaklanmıştır. Ölenlerin 65'i bir yaşın altındaki bebekler, 49'u 1-5 yaş arası, 12'si 5-10 yaş arası çocuklar ve 17'si 10-25 yaş arası çocuk ve gençlerdi (Badem, 2010, s. 276-277).

1899 yılında Kars'ta sivil doktor sayısında artış görülmüştür. 1888 yılında 6 olan doktor sayısı 11 yılın ardından 10'a ulaşmıştır. Bu tarihte 4'ü Kars merkezde, Ardahan, Kağızman, Oltu, Arpaçay (Grenadarskoye), Başköy ve Karaorgan'da 1'er sivil doktor bulunmaktaydı. Belirtilen doktorların içinde yalnızca Kağızman'da bulunan doktor kadın idi. Ayrıca bu dönemde Kars'ta iki dış doktoru bulunmakta bu doktorların biri kadın idi. Kars'ta 8 ebe, 17 sağlık memuru ve 9 çiçek aşıcısı bulunmaktaydı. Sağlık hizmetleri adına Kars, Kağızman ve Ardahan'da birer eczane bulunmaktaydı. Belirtilen üç eczaneye 1899 yılında 14418 reçete gelmiş. Bu reçetelerle 8028 rublelik, reçetesiz olarak da 3465 rublelik ilaç ve tıbbi malzeme satılmıştır. Ayrıca sancak doktorlarının yönetimindeki ilaç depolarından halka ücretsiz ilaç da veriliyordu. Bu ilaçların giderleri sancak menafî sandıklarından karşılanıyordu. Küçük ve birçok eksikliği bulunan Kars Hastanesinde, 1899 yılının başlarında 198 hasta bulunuyordu. Yıl içinde 2539 hasta daha gelmişti. Bu hastalardan 2425'i taburcu, 40'ı sevk, 80'i ise ölmüştü. Gelen hastaların 2265'i asker, 71'i subay 21'i zaptiye, 30'u sivil

mahkum, 5'i askerî mahkum 148'i de sivil halktan idi. 1912 yılında Kars'taki askerî doktorlar dışında sivil doktorların sayısı merkezde 5, sancaklarda 12 olmak üzere toplam 17 kişi olmuştu. Ayrıca 2 diş doktoru ile 48 sağlık memuru ve ebe görev yapıyordu. Hastanelerin sayısı 10'a ulaşmıştır. Hastaneler dışında 8 sağlık ocağı mevcuttur. Kars'ta iki, Ardahan, Kağızman, Sarıkamış ve Oltu'da birer eczane bulunmaktaydı (Badem, 2010, s. 277-278). 1911 yılında Kars'ta tifo, difteri ve kolera gibi salgın hastalıklar görülmüş. Özellikle tifo vakası bölgenin maddi durumu iyi olmayan kesimlerde görülmüş. Bu vaka karşısında sağlık görevlileri ciddi çalışmalar yürütmüş. Bu sağlık görevlileri içinde 15 doktor ve 48 hemşire görev yapmıştır (Boy, 2019, s. 35).

2.1. Kafkas Cephesi'nde Sıhhi Durum

02 Ağustos 1914 tarihinde genel seferberlik ilan eden Osmanlı Devleti, 29 Ekim 1914'te savaşa girmiştir. Bu dönem yalnızca askerî açıdan değil sıhhiye hizmetleri açısından da büyük hazırlıklara girilen bir dönem olmuştur. Savaş hazırlıkları sürecinde Kafkas Cephesi'nde sağlık personeli bakımından sıkıntı çekilmiş. Cepheye salgın hastalıklarla mücadele edilebilmesi amacıyla ihtiyaç eksikliği olan doktor ve sağlık personeli açığı kapatılmaya çalışılmış. Bu çerçevede çıkarılan kanunla 20 yaşından başlayıp 45 yaşına kadar olan sivil doktorlar, diş doktorları ve eczacılar ordu emrine alınmıştır. 1 Ağustos 1914 tarihinde çıkarılan kanunun üzerinden iki ay geçtikten sonra 234 olan doktor sayısı 425'e yükselmiştir. Sıhhiye Dairesi son sınıf öğrencileri, tıp fakültesinin ara sınıf öğrencileri, diş ve eczacılık öğrencileri sıhhiye başçavuşu olarak görevlendirilmiştir (Aydın, 2014, s. 33). Savaş döneminde cephenin sağlık teşkilatı düzeninde her kolorduda üç seyyar hastane ve her tümende bir sıhhiye bölümü bulunmaktaydı. Sınır ve jandarma taburlarının da sadece birlik sıhhiye teşkilatları mevcuttu. Cepheye ordunun ağırlik merkezi konumunda bulunan Erzurum, nitelik bakımından cephe gerisinde büyük bir hastaneye sahip olabilecek durumdaydı. Ordunun burada yığılmış olması neticesinde 10-12 bin yatağa ihtiyaç duyulmuş. Fakat savaşın başladığı gün Erzurum'daki mevcut hastanede sadece 900 yatak bulunmakta ve üç adet de sıhhiye istasyonu yer almaktaydı. 189 bin mevcutlu bir ordu için cepheye seyyar hastanelerde 1800, geride de 2850 olmak üzere toplam 4650 yatak mevcudu bulunmaktaydı (Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri, 2011, s. 12).

Kafkas Cephesi'nde seferberlik ilan edildiği zaman 10. Kolordu sağlık hizmetleri için altı seyyar hastane ve üç sıhhiye bölümü teşkil etmiştir. Seferberliğin on üçüncü gününde cepheye seyyar hastanelerde 164 insan, 71 hayvan ve 24 araba görev almaktaydı. (Selahattin, 2006, s. 9,15). Oysa

seferde her tümen için bir sıhhiye bölüğü, her kolordu içinde dört ile altı seyyah hastane kurulması kararı alınmıştı. Belirtilen sıhhiye bölükleri ve seyyah hastanelerin büyük bir kısmı personel ve malzeme eksikliğinden dolayı kurulamamıştı. İlaç durumu da cephede yeterli değildi (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi..., 1993, s. 55).

Rusların, Sarıkamış bölge komutanı General Berhman'ın yazışmalarında cephedeki sıhhi durum hakkında bilgilerde mevcuttu. General Berhman, 50. Türk Alayının tamamen (alay komutanı, 12 subay, 6 dağ topu, birçok makineli tüfek semerleri) esir edildiğini, O sırada Sarıkamış'ta 40'ı subay olmak üzere 3.000'den fazla Türk askerini esir aldıklarını, yaralı esirlerin tedavilerine bakmak üzere birkaç esir Türk doktorunu hastanelere gönderdiğini belirtmiştir (Nikolski, çev. Nazmi, 1990, s. 47). Cephede 1. Kafkas Kolordusu Kurmay Başkanı Tuğgeneral Lastoçkin tarafından Türk yaralıların ve esirlerin sevkleri hususunda bazı tedbirler alınmış. Lastoçkin, bütün hastane ve kışlaların Türk esir ve yaralılarla dolu olduğu, 20 Aralık günü bu sayının 12.000 kişiye ulaştığını belirtmiştir. General Berhman esir kabilelerini Kars'a gönderdikten sonra, yaralıların da gönderilmesi için ulaştırma kolları ve gerekse ağırlıklara ait arabalara bindirilerek derhal Kars'a gönderilmeleri hususunda düzenleme yapılmasını istemiştir. Türk yaralı askerlerin himaye ve sevkîyat işleri için General Baratof'un Divnik'e gönderilen kolu görevlendirilmiştir. Türk esirlerinin sorgularında vermiş olduğu bilgilerde karargâh ve bir subay gazinosunun Başköy'de bulunduğu, Emirhan'da ise bir hastanenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır (Nikolski, çev. Nazmi, 1990, s. 49,51). Bunun dışında 17. Tümen'in komutanı Kurmay Yarbay Tahir Bey Sarıkamış önlerinde Taşlıtepe'de hafifçe bacağından yaralandıktan sonra bir gece sıhhiye bölümünde kalmış, oradan da Divnik Köyündeki hastaneye gitmiş, hastanede iken esir düşmüştü (BOA. HR.SYS, 2198.19). Bu bilgi ışığında Divnik'te de bir hastanenin varlığı anlaşılmaktadır. Aynı tarihlerde İd kasabasında da bir hastane bulunmaktadır. Bu hastanenin varlığına M. Derviş Kuntman'ın 17 Şubat 1915 tarihli anısında rastlanmaktadır. Kutman anısında; "İd kasabasında hastane açıldığını duydum. Buraya yakın olduğu için gidip görmek ve oradaki arkadaşlarla görüşmek istedim. Havanın soğuk ve her tarafın don olduğu bir gündü. Hastanenin kapısı önünde bir vurgun arabası içinde birbiri üzerine yığılmış bir sürü cenaze gördüm..." (Kuntman, 2009, s. 198). Rusların kontrolü altında bulunan Sarıkamış Garnizonunda da sağlık hizmetleri açısından hayvan hastanesi, insan hastanesi ve nakahathanesi (şifa yurdu, dinlenme yurdu) bulunuyordu (Aydın, 2015, s. 507).

Rus yetkililer cephedeki hastalık ve salgınlardan dolayı Türk

esirlerinin kalmış oldukları binaları dezenfekte etmek maksadıyla 2. Türkistan Kolordusu kuruluşunda bulunan 32. Temizleme Müfrezesini görevlendirmiştir. Esirlerde dizanteri vakaları ve şüpheli bazı hastalıklar görüldüğünden, temizleme sırasında bunların mahiyeti de tespit edilmiştir. Sarıkamış'ta bulunan birlik komutanları, daire ve müessese müdürleri işgal etmekte oldukları binalar ve çevrelerinin, tam bir temizlik ve düzen içinde bulunmalarına ciddi bir önem verecek ve çıkması muhtemel bulaşıcı hastalıkları böylece önlemiş olacaktıdır. Gerek Ordu Karargâhı'nın ve gerekse Sarıkamış bölgesinin genel sıhhi durumunu denetlemek üzere, kolordu başhekimlerinin başkanlığında ve kolordu karargâh şube müdürlerinin göstereceği ikişer üyeden oluşmak üzere sıhhiye komisyonları oluşturulacak. Bu komisyonlar kendi kolordu bölgelerinde bulunan bütün birliklerin detaylı bir şekilde sıhhi kontrolünü yapacaktır. Bu gibi kontroller heyet başkanlarının göstereceği gereklilik üzerine arada bir tekrar edilecek ve birliklerce alınması gereken tedbirler hakkında birlik komutanlarına bilgi verilecektir. Komisyon tarafından görülecek şartlar hemen uygulanacaktır. Sıhhi denetlemeler sırasında birliklerden de temsilci bulunacaktır (Nikolski, çev. Nazmi, 1990, s. 80).

Rus birliklerinin 11 Ocak 1916'da taarruza geçmesi üzerine 15 Ocaktan itibaren her türlü ihtimale karşı cephede geriye doğru yaralı ve hasta sevkine başlanmıştır. Bu sevkler amacıyla Kars'ın Sarıkamış İlçesine bağlı Yeniköyde 500 yataklı hastane açılmıştır (Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri, 2011, s. 54). 1916 Mart'ındaki salgın hastalıklar (tifüs, ishal ve özellikle iskorbit) orduda %24 nisbetinde ölüme sebep olmuştu. Bu durum cephede sıhhi teşkilatın yeterli olmadığını gözler önüne sermiştir (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi..., 1978, s. 25).

23 Mart 1917 tarihinde Başkomutanlık Vekaleti ordunun şubat ayında verdiği iase kuvvetleriyle, silah mevcutları arasında fark olup, silah sayısının fazla olduğunun anlaşıldığını bildirmiştir. Bunun için sağlık durumları cephede kullanılmaya elverişli erlerin seçilerek, cepheye gönderilmelerini, sağlık durumları hiçbir yerde kullanılmaya elverişli olmayan erlerinde terhis edilmeleri bütün ordulara bildirilmiş (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi..., 1978, s. 251). Gerek yığınak zamanında ve gerekse muhaberelelerin devamı süresince sağlık işleri şu şekilde yürütülmüştü: Cephede yaralanan erler kurumuş dere yataklarına doğru kayarak buralarda toplanırlar. Yaralı yuvası ismi de verilen bu yerlerde toplanan yaralı askerler tezkereciler tarafından buralardan alınarak alayın sargı yerine taşınırdı. Buralarda ilk müdahaleleri yapılan yaralı ve

hasta erler daha sonra arabalarla tümenlerin açtığı büyük sargı yerine götürülürdü. Yaralıların büyük bir kısmı araba eksikliği ve yolların elverişsizliği durumundan ötürü mekkare hayvanının arasına bağlanan sedye ile taşınıyordu. Daha büyük sargı yerine getirilmiş olan yaralı ve hasta erler yaralanma durumu ve hastalık derecesine göre sınıflara ayrılıp buradan seyyar hastanelere veya memleket içi hastanelere taşınırlardı. Seyyar hastane ve memleket içi hastanelere taşınma sırasında birliklerin kendi mevcut araçlarından, boş olan erzak ve cephanelerinden de istifade edilmişti. Kışın yolların kapanması ve araçların hareket edememesi halinde hasta ve yaralı erler ilkel bir şekilde tedavi edilirdi (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi..., 1978, s. 326).

Kafkas Cephesinde hastalıklara bağlı olarak büyük oranda ölümler gerçekleşmiş. Bu ölüm oranlarının yüksek olmasının en önemli sebebi hekimlik bilgisi zayıf olan doktorların fazlalığı ve bulaşıcı hastalıklar gösterilebilir (Aslan, 2021, s. 403). Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede en önemli husus koruyucu sağlık uygulamalarıdır. Bu uygulamanın amacı, bireylerin gelişmesini engelleyen nedenlerin belirlenerek bireyleri bu engellerin etkisinden korumaktır. Birinci Dünya Savaşı'nda salgın hastalıklarla mücadele konusunda önemli adımlar atılmıştır. Atılan önemli adımlardan biri de 13 Nisan 1914 tarihinde yayınlanan "Emraz-ı Sariye ve İstilaiye Nizamnamesi"dir (BOA. İ.DUİT. 22.17). Belirtilen nizamname 1930 yılında çıkarılmış olan Hıfzısıhha Kanunu'na kadar yürürlükte kalmıştır (Küçüköğlü, 2019, s. 54).

15 Kasım 1905 tarihinde kurulmuş olan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye'si, Milli Mücadeleye giden süreçte Kars ve çevresinde kurulmuş olan milli teşkilatlanmalara ve bölge halkına yardımcı olmaya çalışmıştır. Rus işgaline maruz kalmış Kafkasya, Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz bölgelerinde yaşayan Müslüman-Türk halkına "Kardeş Kömeği" adı altında insani yardımlar yapmıştır (Aslan, 2000, s. 54-55). Belirtilen yardımların arasında sağlık işleri de mevcuttur. Cemiyetin "Felaket ve Harpzedelere Yardım Şubesi", yardımları gerçekleştirebilmek için Çar'dan gerekli izinleri almış. Alınan izin sonrası Tiflis'ten Kars'a gelen Dr. Sultanoğlu Hüsrev Bey, bölgede bazı incelemelerde bulundu. İncelemeler sonrasında Bakü'den göndermiş olduğu Efendizade Ruşen Efendi, cemiyetin bir şubesini Kars'ta açmıştır. Kars şubesinin açılmasından sonra Ardahan, Oltu ve Kağızman'da da şubeler açılmıştır. Cemiyet-i Hayriye'nin Kars Şubesi, Oltu, Kağızman, Ardahan ve Sarıkamış'ın Benli Ahmet Köyü'nde birer yetimhane, Ardahan'da bir hastane, Karahamza ve Hanak Köylerinde İaşe Merkezi, Ardahan'ın Değirmen Köy, Sarıkamış'ın Karahamza, Oltu'nun Penek,

Posof'un Duğur Köylerinde Sağlık Bakım Evleri açarak, İstihlak Kooperatiflerinin kurulmasını sağlamıştır (Kılıç, 2016, s. 35).

3. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE KARS'TA SAĞLIK HİZMETLERİ

Milli Mücadele döneminde hastalıklarla mücadele konusunda Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) 3 No'lu yasa ile 2 Mayıs 1920 tarihinde kurulmuştur (Düstur, Üçüncü Tertip, 1960, s. 6). Vekaletin kurulmasından sonra vekaletle bağlı müdürlükler, belediye tabiplikleri tarafından idare edilerek çalışmalarını sürdürmüştür (Küçüköğlü, 2019, s. 54). Vekaletle ilk olarak Rıza Nur bakanlık yapacaktır (Ege, 1998, s. 9). Dr. Adnan Adıvar'ın vekaletle bakan olarak atanmasının ardından ilk iş olarak, elde yeterince bilgi olmamasından dolayı tüm bölgelere telgraf çekilerek görevde olan hekimlerin isimleri istenip bu isimler kayıt altına alınmıştır (Erginöz, 1988, s. 179).

Kurtuluş Savaşı'nda 9.167 kişi savaşta ve 22.543 kişi hastalıktan ölmüştür. 31.173 kişi yaralanmış, bunlardan hastanelere gönderilen 5.000 kadar kişiden 1.718'i ölmüş, ayrıca 1.112 kişi esir olmuştur. Kurtuluş Savaşı'na katılan ve savaşın etkisinde olan bölgelerdeki sağlık çalışanları bir yandan ellerinde sınırlı şekilde bulunan ilaç ve malzemeyle hastaları iyileştirmeye çalışıyor, diğer yandan gerektiğinde ise savaşa dahil oluyorlardı (Ege, 1998, s. 10).

Kazım Karabekir Paşa emrindeki kuvvetler içinde 7. Süvari Tümeni'nde üç sıhhiye bölüğü, 6 ve 7 No'lu Seyyar hastaneler bulunmaktaydı. Bu sıhhi kollar hareket süresince faaliyetlerine devam etmiştir. Bu sırada 11. Tümen Iğdır'da bir hastane açmıştır (Devişoğlu, 2009, s. 122).

1920 yılının Temmuz ayında Kolordunun sağlık kurumlarına çevre hastanelerden katılımlarla beraber 1.173 hasta ve 49 yaralı gelmiştir. Gelen hastalardan 540'ı, yaralıların ise 27'si tedavi edildikten sonra taburcu edilmiştir. 633 hasta ve 23 yaralının tedavisi ise bir sonraki aya ertelenmiştir. Hastaların bir kısmı lekeli humma, dizanteri, verem, sıtma, frengi, bel soğukluğu ve İspanyol nezlesi gibi hastalıklara yakalanmıştı (Erat, 2005, s. 1486).

Milli Mücadele döneminde Türk birlikleri arasında tifüs, tifo, veba, kolera, hummayı racia, dizanteri ve frengi görülen hastalıkların başında gelmektedir. Doğu Cephesi'nde askerlerde tifüs salgınına rastlanması üzerine, salgın bölgelerine aşılardan gönderilerek hastalık kontrol altına

alınmaya çalışılmıştır. Salgın hastalıklara karşı Milli Savunma Vekaleti tarafından 14 Ağustos 1920 tarihinde tedbir olarak aşı uygulanmasına dair yönetmelik yayınlanmıştır. Yönetmelikte çiçek, dizanteri, kolera ve tifo aşılarının ne kadar süre içerisinde yapılacağına dair maddeler yer almıştır. Salgın hastalıklarıyla mücadele kapsamında Anadolu'da serum üretme tesisleri açılmıştır (BOA. DH.KMT. 2349.10).

1920 yılının Ekim ayında Cephe birlikleri Sarıkamış'ın ilerisinde bulunan Novaselim'e alınmış. Bu hareket sırasında 200 yatak kapasiteli Horosan Hastanesi Sarıkamış'a nakledilmiştir. 9. Tümen Seyyar Hastanesi, 1 Numaralı Hastane ismin almış. 12. Tümen Seyyar Hastanesi ise 2 Numaralı Hastane ismini almıştır. Belirtilen 1 ve 2 numaralı hastanelerde Sarıkamış'ta cephe emrine verilmiştir (Türk İstiklal Harbi, Kurtuluş Savaşı İdari Teşkilatı, 1975, s. 548). Kars'ın kurtarılmasından sonra 1 No'lu Hastanede (9. Tümen Seyyar Hastanesi) tedavi gören ve ameliyat olmaları gereken hastalar Erzurum Merkez Hastanesi'ne, hastalıkları ve yaraları hafif olan hastalar 2 No'lu Hastaneye (12. Tümen Seyyar Hastanesi) nakledilerek, 1 No'lu Hastane Kars'a gönderilmiştir. Kars'ta Ermeni hasta ve yaralıları teslim alınarak şehir hastanesinde tedaviler başlamıştır. Aralık 1920'de hareketin devamı ve Gümrü'nün işgalinden sonra da Hasankale Hastanesi Sarıkamış'a ve Sarıkamış'ta bulunan 2 No'lu Hastane, Gümrü'ye nakledilmiştir. Sağlık Bakanlığı'nın 1921 Mart ayı raporuna göre Doğu Cephesi'nde gelişen hareket çerçevesinde Erzurum Hastanesi yatak kapasitesi 300'e indirilmiş, Sarıkamış Hastanesi Yatak sayısı 200'den 300'e çıkarılmış, Ardahan'da 50 yataklı bir hastane kurulmuş, Şahtahtı'nda küçük bir hastane şubesi açılmış. 11. Tümen, karargâhını sıhhiye bölükleriyle birlikte Iğdır'dan Ardahan'a taşıyıp Mürettep Tümen adını almıştır (Aydın, 2014, s. 237-238).

1922 yılının Mayıs'ında Doğu Cephesi'nde hastane mevcudu şu şekildedir; Erzurum'da 500, Kars'ta 400, Sarıkamış'ta 300, Erzincan'da 200, Trabzon'da 200 yataklı hastane mevcuttu. Iğdır, Ardahan, Van, Bayburt, Karaköse ve Kızılçakçak'ta da küçük birer hastane bulunmaktaydı. Ayrıca Kars'ta revirleri mevcut olan Tümen Sıhhiye Müfrezesi de bulunmaktaydı (Erat, 2005, s. 1486). 1922 yılında Iğdır'ın ova bölgelerinde sıtma vakası ciddi oranda artış göstermiş. Sıtma vakası genellikle akarsulardan sulama amaçlı faydalanılan bölgelerde görülmüştür (Gümüşçü, 2003, s. 141).

Milli Mücadele yıllarında salgın hastalıklar Anadolu'nun büyük bir kısmını etkilemiştir. Bu yıllarda alt yapıların kötü oluşu, hastanelerde malzeme eksiklikleri sağlık hizmetlerini sekteye uğratmıştır. Özellikle ameliyathanelerde gerekli araç ve gereçlerin olmaması, yaralıların uyuşturulmadan tedavi edilmesine neden olmuştur (Aslan, 2021, s. 407).

3.1. Sarıkamış Sıhhiye Mektebi (Küçük Zabıt Sıhhiye Mektebi)

Kazım Karabekir, okulun kuruluş gerekçesini sıhhiye ve Musavenet-i İstimaiye Vekaleti ve Milli Müdafaa Vekaleti'ne göndermiş olduğu 2 Mart 1920 tarihli yazısında şöyle açıklamaktadır: “1336 (1920) senesi Umumi Harbin bıraktığı afetleri görerek, doğunun küçük sıhhiye memuruna olan ihtiyacını da düşünmüştüm. Sıhhiye Umum Müdürlüğünün Küçük Sıhhiye Mektebi programı dâhilinde fakir ve şehit çocuklarını yetiştirmeyi uygun bulmuş ve bir de mektep açmışım. Daha o zaman yani 23 Mayıs (1920) tarih ve 1412 numaralı telgraf ile Milli Müdafaâ Vekaletine ve Umur-ı Sıhhiye ve Muâvenet-i İctimaiye Vekâletine de arzı malumat etmişim” (Karabekir, 2015, s. 270).

Okulun açılış tarihlerinde Kars ve Sarıkamış Rus işgalinde olduğu için bu okulun Erzurum'da açılmış olabileceği kanaatini vermektedir. Sarıkamış düşman işgalinden ancak 29 Eylül 1920 tarihinde kurtarılmıştı (Karabekir, 1969, s. 889). Diğer taraftan, okulun kuruluş tarihlerinde Kazım Karabekir'in henüz Erzurum'dan ayrılmadığı da bilinmektedir (Karabekir, 1969, s. 743). Sarıkamış'ın alınmasından sonra, Sıhhiye Mektebi ancak 1923 yılında buraya nakledilmiştir. Sarıkamış hastanesinde öğretim yapan Sıhhiye Mektebi 1 Mayıs 1921'de birinci devre öğretimin sona ermesiyle, ilk mezunlarını vermiş ve okulda 30 öğrenci diploma almıştır (Karabekir, 1969, s. 111). Mezun olan bu öğrenciler, Erzurum vilayeti emrine verilmiş ve “Küçük Sıhhiye Memuru” unvanı ile kazalara memur tayin edilmiştir (Karabekir, 2015, s. 270). Halkın hayatıyla yakından ilgilenen öğrencilerin doğu vilayetlerinde sağlık konusunda büyük hizmetleri olmuştur (Hakimiyeti Milliye, 16.10.1922). İkinci devre öğretimi ise Mart 1923 sonlarında tamamlanmış ve bu öğretim devresinde de 20 öğrenci diploma almıştır (Karabekir, 2015, s. 270). İkinci devre eğitim görüp mezun olanlar hakkında Sarıkamış'ta çıkmakta olan Varlık Gazetesi'nde; “İkinci devre tahsilin teorik ve pratik eğitimini Sarıkamış hastahenesinde tamamlayan sıhhiye öğrencileri, bu son hafta içinde geçirdikleri umumi imtihanında liyâkatlarını ispat ederek diploma almaya hak kazanmışlardır. Kısmen şehid veya malul subay evladı ve ekseriisi yetim bulunan öğrencilerin imtihanları gerçekten takdir ve hatırlanmaya değer bir muvaffakiyetle geçmiştir” (Varlık, 29.03.1923). İkinci devre mezunları diplomalarını almış olmalarına rağmen Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti'nin izni alınmadığından kendilerine görev verilmemiştir. Vekalet bu sıhhiye memurlarının tanınmayacağını ve Küçük Sıhhiye unvanı verilmeyeceğini ve mükellefiyet haricinde bulunan bu talebenin ilişkilerinin kesilmesinin, emrini vermiştir” (Karabekir, 2015, s. 270). Karabekir, verilen bu emir üzerine kararı

değiştirmek amacıyla vekaletle yazdığı yazı da bir sonuç vermeyince yaklaşık üç yıllık bir öğretimden sonra Sıhhiye Mektebi hukuki niteliğini kaybetmiş ve sonra da kapanmıştır (Köstüklü, 2009, s. 125).

Kazım Karabekir Paşa'nın çabalarıyla bölgede birçok kurs açılmıştır. Sağlık hizmetleriyle ilgili olarak 1 Kasım 1921 tarihinde 5 öğrenci mevcuduyla dişçilik kursu açılmıştır. 15 Ocak 1921 tarihinde diploması olmayıp köylerde pratik bilgiye sahip ebeler için dört ay süreyle Ebelik kursu açılmış. İki dönem devam eden bu kurs aracılığıyla yaklaşık yüz kadın ebe yetiştirilip kendilerine diploma verilmiştir. Belirtilen ebeler Erzurum vilayeti emrinde özellikle köylerde büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Sağlık hizmetlerinin gelişimi açısından 1 Kasım 1922 tarihinde Kars Hastanesi emrinde 18 öğrenci mevcuduyla Sıhhiye Kursu da açılmıştır (Aydın ve Işık, 2018, s. 95-96). Ebelik eğitimi verilmesi konusunda açılmış olan ikinci kursa hava şartlarından dolayı katılamayanlar için Mayıs ayının üçüncü haftasında tekrardan kurs açılarak genel sağlık ve çocuk hastalıkları konusunda eğitimler verilmiştir (Öncü, 2000, s. 288).

4. CUMHURİYET DÖNEMİ KARS VE ÇEVRESİNDE SAĞLIK HİZMETLERİ

Cumhuriyet döneminde Türkiye'de sağlık kuruluşlarının gelişimine paralel olarak hastalıklarla mücadele yöntemlerinde de gelişmeler kaydedilmesine rağmen bazı bölge ve şehirlerde sağlık olanakları istenen düzeye çıkarılamamıştır. Kars'ta bu durumda olan şehirler arasındadır. Kars Milletvekili Ömer (Tarım) Bey 8 Eylül 1923 tarihindeki meclis konuşmasında Kars'ın her şeyden mahrum olduğu, sağlık hizmetleri, doktor sayısı olarak büyük eksiklikler olduğu ve bu durumun derhal çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 08.09.1923, s. 471). Cumhuriyet döneminde anne çocuk sağlığına yönelik olarak doğum ve bakım evleri açmaya önem verilmiş, anne ve çocuklar için ayrılan yatakların sayısı artırılmaya çalışılmıştır. 1925 yılında Ankara ve Konya'da birer doğum ve bakım evi açılmasının hemen ardından birçok ilde doğum ve bakım evleri açılmış bu illerden bir tanesi de Kars'tır. Kars'ta açılmış olan Doğum ve Çocuk Bakım Evi'nin toplam 20 yatak kapasitesi bulunmaktaydı. Bu yatakların yarısı kadın, diğer yarısı ise çocuklar için ayrılmıştır (Cumhuriyet Dönemi Yataklı Tedavi Hizmetleri 1923- 1983 ve 1982 yılı Çalışmaları, 1983, s. 31) 1934 yılına kadar 13.496 hastanın tedavisi burada gerçekleşmiştir. 1946 yılına kadar Kars Doğum ve Çocuk Bakım Evi'nin yatak sayısı değişmemekle birlikte muayene edilen hasta sayıları şu şekildedir; (Aydın, 2023, s. 367-368).

Tablo1: Kars Doğum ve Çocuk Bakım Evinin Faaliyetleri (1929-1946)

Yıllar	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937
Yatırılan Hasta	-	8	208	183	204	214	269	220	311
Ayakta Tedavi	79	1290	2047	2751	2808	3484	4770	5385	4817
Yıllar	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Yatırılan Hasta	432	511	462	460	366	320	337	480	574
Ayakta Tedavi	3657	4368	3956	4016	2264	515	599	2476	2310

15 Şubat 1928 tarihinde alınan bir kararla Kars, Ardahan ve Batum halkından olup Rus okullarından sağlık alanında mezun olmuş, Kars ve çevresinde görev almak isteyen Müslüman sağlıkçıların diplomalarının onaylanması amacıyla Heyeti İlmiye'nin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Belirtilen heyet oluşturulana kadar belirtilen sağlıkçıların Kars, Ardahan ve çevresinde sağlık müdürlerinin gözetimi altında memur olarak görev almaları meclis tarafından kararlaştırılmıştır (BCA, 30-18-1-1, 4.48.9).

1931 yılında Karabağ bölgesinde görülen veba salgını, Nahçıvan ve Çulfa'ya yayılmış. Burada salgınla mücadele çerçevesinde İstanbul'da bulunan sağlık memurları görevlendirilerek bölgeye gönderilmiştir. Hastalıkla mücadele konusunda Kars'ta seyyar olarak bir veba laboratuvarı kurulacaktı. Kars'ta kurulmuş olan bu laboratuvarda serum, aşı hizmetlerine yer verilmiştir. Veba salgının bölgede yayılımını engellemek amacıyla hastalık taşıyan kişilerin ülke içinde gezip insanlarla temaslarda bulunmaması amacıyla Artvin ve Rize'nin bazı sınır kapılarında geçişler kapatılmıştır (BCA, 30-18,1-2, 18.14.6). Bölgeye trenle gelecek olanlar hastalıkla mücadele kapsamında önce aşılarını olacak ve beş gün karantina kalacaktır (BCA, 30-10-0-0, 177.221.2). 1931 yılının sonuna doğru Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği'nin, Kars Memleket Hastanesine tıbbi malzeme alınabilmesi için vermiş olduğu teklif hükümet tarafından kabul edilmiş. Alınan kararla malzemeler için Kars Memleket Hastanesine 835 liralık bütçe ayrılmıştır (BCA, 30-18-1-2, 24.7.3). 1933 yılının Şubat ayında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği'nin almış olduğu karar ile Zonguldak Ereğli'deki ve Kars'taki Memleket Hastaneleri için 1170 lira 20 kuruşluk ödenek verilmesine karar verilmişti. Bu ödeneğin verilmesinde yabancı malı ilaçlar, ecza ve laboratuvar malzemelerinin alınıp eksikliklerin tamamlanması amaçlanmıştır (BCA, 30-18-1-2, 33.8.19).

Kars'ta 1935 yılı itibariyle Merkez ve 8 kazada toplam 2 hükümet doktoru bulunmaktaydı. Aynı yıl içinde Kars'a 5 doktorun ataması gerçekleşmiştir. Atama sonrası sadece bir kaza doktorsuz kalmıştır. Arpaçay

ve Çıldır kazalarında aynı yıl birer dispanser açılmıştır (Aydın, 2023, s. 368-370). Kars Memleket Hastanesi'nin şehrin nüfusuna göre en az 250 yataklı olması gerekirken bu sayı 1932 yılında 50 ile sınırlı kalmıştır. 1933 ve 1934 yılında ise hastanenin yatak sayısı 25'e indirilmiştir. 1935 yılında 40'ı ücretsiz 10'u ücretli olmak üzere hastanenin yatak kapasitesi 50'ye çıkarılmıştır. Hastane kadrosu daimî üyelerinin verdiği kararlar bu sayı yeniden 25 yatağa indirildi (BCA, 30-10-0-0, 65.433.3.2). Ancak 1938 yılında Kars Memleket Hastanesi'nin yatak sayısının ve personel sayısının artırılması planlaması yapılacaktır. Belirtilen hastanenin yıllara göre bütçesi şu şekildedir; (Aydın, 2023, s. 368-370).

Tablo 2: 1926-1940 Yılları Arası Kars Memleket Hastanesi'nin Bütçesi

Yıllar	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Bütçe	12.360	14.296	18.818	21.770	27.664	23.036	31.888	35.271
Yıllar	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	
Bütçe	13.719	23.588	22.876	24.635	22.912	28.236	29.060	

Kars'ta 1934 yılında birçok salgın vakasına rastlanmıştır. Kars'ta salgın hastalıklarla mücadele kapsamında 1935 yılında Kars Sağlık ve Sosyal Yardım Direktörlüğü tarafından hazırlanan raporda şehirde haziran ayı verilerine göre 2.082 kişi frengi hastalığına, 61 kişi cüzzam hastalığına yakalanmıştır. Bunun dışında şehirde kızıl, lekeli humma, çiçek, kızamık, boğmaca, difteri, tetanos ve kabakulak vakaları görülmüştür (Topçu, 2019, s. 2568). Vakalarla mücadele kapsamında halk bilinçlendirilmeye çalışılmış, hastaların toplu yerlerde olmaları yasaklanmış, aşılarda yapılmış ve aşı ampulleri dağıtılmıştır.

1940 yılında Kars'ın sahip olduğu iki hastaneden biri olan Memleket Hastanesi'nin yatak sayısı 60'a çıkarılmıştır. Bu yatakların 25'i dâhiliye kısmına, 25'i hariciye kısmına ve 10'u da zührevi hastalıklara için ayrılmıştır. Belirtilen ikinci hastane ise 20 yataklı Doğum Evi'ydi (Ural, 2006, s. 146).

Kars'ta sağlık kurumları dışında Kars Halkevi de eldeki imkanlar çerçevesinde sağlık hizmetleri konusunda çalışmalar içinde olmuştur. Özellikle Köycülük şubesi hayvancılık, ziraat ve sağlık konularıyla ilgili olarak konferanslar düzenlenmiş halk bilgilendirilmeye çalışılmıştır.

4.1. Kars'ta Sağlık Konularıyla İlgili Kars Gazetesinde Çıkan Haberler

Kars yerel basında 1930 yılında şehrin sağlık konularıyla ilgili

bilgiler genellikle “Aylık Sıhhi Vukuat” ve “Sıhhi Faaliyetler” başlığı altında verilmiştir. 1930 yılında hafta bir çıkan gazetenin 1930 yılı sayısı incelendiğinde Ocak, Şubat, Nisan, Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında şehrin sağlık durumuyla ilgili bilgiler verilmiştir. Gazete Şubat ayında Sıhhat ve İctima-i Muavenet Vekaleti’ne evrak gönderecek kişileri bilgilendirmiş. Haziran ve Temmuz aylarında Umum Hıfzıssıhha Kanununun içeriğini okuyuculara ulaştırmaya çalışmıştır.

Ocak ayında Kars ile ilgili olarak 11 izdivaç, 606 doğum olayı (bunların 309’u erkek, 297’si kız) gerçekleşmiş. 1-5 yaş arası 15 çocuk ölmüştür. Şehirde ölmüş olan 63 kişiden yalnız 9’u doktor görmüş diğer 54 vefatı doktor görmemiştir. Şehirde 9 kızamık, 2 şarbon, 15 boğmaca öksürüğü, 1 tifo vakası görülüp tedavileri gerçekleşmiştir. 358 kişiye çiçek, 190 kişiye tifo aşısı yapılmıştır (Kars İl Gazetesi, 16 Kanunusani 1930, s. 2). 10 Nisan 1930 tarihli haberde Kars’ın bir aylık sıhhi durumu verilmiş. Gazete haftada bir çıktığından dolayı bu verilerin Mart ayına ait olduğunu söylemek pek yanlış olmayacaktır. Kars’ta bir ay zarfında gerçekleşen doğum, ölüm ve hastalıklarla ilgili olarak; 3 izdivaç, 182 doğum olayı (bunların 91’i erkek, 91’i kız), 35 ölüm gerçekleşmiştir. Hastalık olarak 15 kişide kabakulak, 1 kişide kızamık görülmüş ve bunların içinden 4 kişi vefat etmiştir. Şehirde 869 kişiye çiçek aşısı yapılmış. Şehirde işlenen suçlara bakıldığında 17 vurma, 13 darp olayı, 2 öldürme olayı, 2 tecavüz olayı (izaleyi bıkır) gerçekleşmiştir. Bu ayda Sarıkamış muayene evinde 34, Ardahan muayene evinde 7 hasta tedavi görmüştür. Memleket Hastanesi’nde 61 hasta tedavi altına alınmış, bu hastalardan 39’unun hastalığına şifa bulunmuş, 7’si tamamen iyileşmişti. 17 hastanın tedavisine devam edilmiş ve 5 kişi vefat etmiştir (Kars İl Gazetesi, 10 Nisan 1930, s. 2).

Mart ayında gazete sıtma dahiline alınan birkaç ilin ismine değinmiş. Frengi hastalığı için yapılacak teşkilat ve mücadele hakkında kısa bir bilgi vermiştir (Kars İl Gazetesi, 12 Haziran 1930, s. 1). Haziran ayının 27 ve 28. sayılarında, Temmuz ayında ise 30, 31 ve 32. sayılarda Umum Hıfzıssıhha Kanununa yer verilmiştir. Ekim ayında gazete şehrin mülki yapısı ve nüfusu ile ilgili bilgiler vermiştir (Kars İl Gazetesi, 23 Birinci Teşrin 1930, s. 2.)

Kars Hıfzı Sıhha Meclisi Sıhhiye Dairesinde Vali Akif Eyidoğan başkanlığında 1938 yılının Ocak ayında yapılan toplantıda, Kars’ta 100 kapasiteli bir cüzzam hastanesinin açılmasına karar verilmiştir. Toplantıda ayrıca 1938 yılından itibaren beş yatakla başlayıp daha sonra yatak sayısı artırılarak şekilde Belediye Zührevi hastalıklar dispanserinin açılmasına ve köy sağlık koruyucuları için kış ayında bir kurs düzenlenmesine yönelik çalışmalar yapılacağı üzerinde karar alınmıştır (Kars İl Gazetesi, 19 İkinci

Kanun 1938, s. 2). Toplantı sonra cüzzam ile mücadele amacıyla Leprozöri (cüzzam müessesesi) için kullanılacak olan binaların istimlak edilmesi yoluna gidilmiş. Fen işleri memuru Mustafa Baran cüzzam müessesesinin tadil, tamir ve ilaveleriyle ilgili proje hazırlayıp Sağlık Direktörü ve yetkili kişiler proje değerlendirmesi yapmıştır. Ocak ayında Kars'ın beş yıllık Sıhhat İşleri programı Sıhhat Vekaleti'nce onaylanmış, ayrıca Süleyman Mehmed Kuntalp Kars Doğum evine Doğum Uzmanı olarak tayin edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 29 İkinci Kanun 1938, s. 2). Süleyman Kuntalp'ın Kars'a gelişinin ardından doğum evi kadın bakım kısmında her gün saat 10.00-12.30 arası kadın hastaların muayeneleri yapılmıştır edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 2 Nisan 1938, s. 2).

1938 yılında Kars'ta sağlık koruyucuları sayısı ihtiyaçları karşılamada yetersiz kalmış. Özellikle nahiyelerdeki bu eksiklikleri gidermek amacıyla gazeteye ilan verilme yoluna bile gidilmiştir. Sağlık Korucusu Aranıyor başlığı altında verilen ilanın şartları şu şekildedir; "...10 lira ücretle sağlık koruculuğuna istekli olanların Şubat'ın 20'nci gününe kadar Kars Vilayet Köy Bürosuna müracaat etmeleri gerekmektedir. 1-Merkez Susuz ve Digor Nahiyeleri Köylüsünden olmak (Çünkü buralarda çalışacaklar), 2-25/40 yaşında olmak (Askerlikte Sıhhiye içinde bulunanlar tercih edilir), 3-Bir buçuk ay kursa devam etmek, 4-Kurs müddetince yiyecek ve yatacak yeri kendisi temin etmek." edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 9 Şubat 1938, s.4).

Gazete Mart ayında Halk Sağlığı ve Köylerin Sıhhi durumu ile ilgili bilgilendirme yazısı paylaşmış. Yazıda köylünün sağlığı ve sağlamlığı, köyün sağlığı ve sağlamlığı konuları açıklanmaya çalışılmış. Bu yazıda Kars ve köylerine değinilmemiş olup Doğu Köyleri üzerinde genelleme yapılmıştır edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 9 Mart 1938, s. 2).

6 Nisan 1938 tarihinde gazetede çıkan haberde Kars Memleket Hastanesi'nin durumu ve eksiklikleri hakkında bilgiler verilmiş. Haberde özetle; hastanenin 60 yataklı olduğu, yazının hazırlandığı günde 54 hastanın tedavi edildiği, hastane yalnız hastalar değil belediye sıhhiyesine ait işlerini de yaptığı, hastanede bir başhekim bir de operatörden başka doktor olmadığını bundan dolayı mesai saatleri bitmesine rağmen doktorun halen hastanede kalmaya devam ettiğini, bundan dolayı Hastane Başhekimini Esad Bey'in takdir edilmesi gerektiği vurgulanmıştır edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 6 Nisan 1938, s. 3)

Gazete sağlık alanındaki atamaları da sütunlarına taşımıştır. Daha önce Süleyman Mehmed Kuntalp Kars Doğum Evi'ne Doğum Uzmanı

olarak atandığını bildiren gazete Ağustos ayında Iğdır Sıtma Mücadele Hekimliği'ne 300 lira ücretle Trakya Sıtma Mücadele hekimlerinden Hüseyin Ali Ergün'ün tayin edildiğini belirtmiştir. Aynı sayfada Doğum Evi Başhekimisi Doktor Raif Yesari'nin Manisa Hastanesi çocuk hekimliğine atandığı ve Pazar günü Kars'tan ayrılmış olduğunu yerine ise şimdilik Süleyman Bey'in baktığı ifade edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 16 Ağustos 1938, s. 2).

Çıldır'da sağlık hizmetleriyle ilgili haberlerde ise; beş yataklı muayene ve tedavi evinin olduğu, bina olarak yetersiz durumda olduğu, 1934 yılından 1936 yılına kadar ilçenin doktorsuz kaldığı, 1936 yılında Tıp Talebe mezunlarından Doktor Suavi Binokayın ilçeye gelişiyle sağlık hizmetleri alanında gelişmeler olduğu belirtilmiştir. Doktor ilk iş olarak frengi hastalığının tedavisine başlamış, kayıtlı olarak 350 kişinin tedavi edildiği, kayıtsızlarla birlikte bu sayı 452'ye çıkmıştır. Doktor köyleri ziyaret ederek buralarda taramalarda yapmış. Çıldır ilçesinde frengi hastalığı dışında cüzam hastalığı da görülmekteydi. Sıhhat müdürlüğü tarafından her iki hastalık için ilçeye aşılar gönderilmişti (Kars İl Gazetesi, 9 Eylül 1938, s. 2).

Eylül ayında Kars Memleket Hastanesi Baştabipliği'ne Esat Oktay atanmış. Bu atama dışında Çoruh küçük sıhhat memuru mektebi mezunlarından Açık göz 14 lira maaşla Posof Seyyar Sıhhat Memurluğuna, Ankara Numune Hastanesi hemşirelerinden Saffet Tozdu 14 lira maaşla Kars Memleket Hastanesi hemşireliğine, Kars merkez belediye ebesi Raife Güngör ise Çarşamba Belediye ebeliğine tayin edilmiştir (Kars İl Gazetesi, 13 Eylül 1938, s. 2). Sağlık hizmetlerinin iyileşmesi amacıyla Iğdır'da açılması kararlaştırılan ve kadrosu tespit edilerek memur tayin edilen Sıtma Mücadele Şubesine doktor gelmemiştir. Iğdır'daki vatandaşlar için Memleket Hastanesi açmak amacıyla gerekli tedbirler alınıp bir takım tıbbi alet ve malzemeler İstanbul'dan getirilmiş ve bu malzemeler Kars Memleket Hastanesi'nde muhafaza altına alınmıştı (Kars İl Gazetesi, 20 Eylül 1938, s. 2).

Hastalıklarla mücadele kapsamında hastalığı yakalanmış olanların kendileri veya sorumlu yetkili hastalık konusunda il sağlık kurulunu bilgilendirmek zorundaydı. Kars'ın Arpaçay ilçesinin Meydancık köyü muhtarı İsmailoğlu Kurban Sürmeli köylerinde çıkan kızamık hastalığını ihbar etmediğinden dolayı, görevi ihmal ettiği gerekçesiyle hakkında tahkikat yapılmış kaza idare heyeti muhtar hakkında Türk Ceza Kanunu'nun 230. maddesi gereğince soruşturma açmıştır (Kars İl Gazetesi, 13 İkinci Kanun 1939, s. 1).

Kars Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürü Mehmet Derviş Kuntman, cüzam hakkında halkın bilgilendirilmesi amacıyla 14-21-24-28-31 Mart, 4-7 Nisan 1939 tarihlerinde gazetede bir yazı dizisi ele almıştır (Kars İl Gazetesi, 14 Mart-7 Nisan 1939, s. 2). Gazete Doktor Süleyman Kuntalp'ın da kadın sağlığı konusundaki tespitlerine yer vermiştir. Kuntalp fazla çocuk doğuran kadınların çabuk ihtiyarladıkları ifadesinden sonra gebeliğin ve emzirmenin faydaları üzerinde durmuştur (Kars İl Gazetesi, 3 İkinci Kanun 1939, s. 1).

1939 yılının Ağustos ayında Kars İstasyon mahallesinde tifo vakalarının görülmesi üzerine Vilayet Sıhhat Teşkilatı tarafından aşılama işleri başlamıştır. Gerekli görüldüğü takdirde ikinci aşılarda vurulacaktır (Kars İl Gazetesi, 4 Ağustos 1939, s. 1). Ağustos ayında Kars Sağlık müdürü değişmiştir. Derviş Kuntman'ın Kırklareli'ye atanması üzerine Kars'a Esad Bengi atanmıştır. Aynı şekilde Kars Doğum Evi doktoru Süleyman Kuntalp'ta başka bir şehre tayin edilmişti (Kars İl Gazetesi, 18 Ağustos 1939, s. 2). Devlet memurlarının maaşları hakkında çıkan kanuna göre doktorların maaşlarına da zam gelmişti. Kars'ta bazı doktorların maaşı bu süreçte 35 liraya yükselmiştir. Kars'ta doktorlardan; merkez hükümet tabibi Nafiz Gürüz, Sarıkamış'ta Rahmi Karahasan, Iğdır'da Şeref Gürcen, Arpaçay'da Kamil Arran, Ardahan'da Midhat Kemal, Posof'ta İlhami Faydagör, Çıldır'da Faruk Akpek, Göle'de Hakkı Derman'ın maaşları zamlanmıştır. Ayrıca merkez sıhhat memuru Abdülkadir Bey ve Tuzluca sıhhat memuru Ali Sungur'un maaşları 17,5 liradan 20 liraya çıkmıştır (Kars İl Gazetesi, 25 Ağustos 1939, s. 2).

Ekim 1939 tarihinde iç hastalıklar hekimi Doktor Patalog Necati Eranil, Halit Paşa mahallesinde bulunan eski Kars Mebusu Ömer Bey'in evinde hasta kontrollerinde bulunmuş. Her türlü kan, idrar, gaita ve mide usaresi tahlilleri yapıldığını ve cumartesi günleri gerçekleşen muayenelerin meccanen (ücretsiz) olduğu ilanı verilmiştir (Kars İl Gazetesi, 6 İlk Teşrin 1939, s. 4).

4.2. Kars'a Atanan Sıhhat İctima Muavenet (Sağlık ve Sosyal Yardım) Müdürleri

30.04.1930 tarihinde Kars Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürü Dr. İsmail Hakkı Bey Memurlar Kanunu'nun 37. maddesi gereğince Rize Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Aynı kararnamede Manisa Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürü Dr. Hamit Şakir Bey Kars Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürü olarak atanmıştır (BCA, 30-11-1-0, 55.11.20). Hamit Şakir Bey yaklaşık 18 ay bu görevi sürdürecektir. 1931 yılının Kasım ayında Hamit Şakir Bey müdürlük görevinden alınacaktır

(BCA, 30-11-1-0, 66.31.12). Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği'nden 15.02.1936 tarihli ve 46-3046 sayılı tezkere ile gönderilen kararnameyle Ordu Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü Dr. Derviş Kuntman 55 lira maaş ile Kars Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü olarak atanmıştır (BCA, 30-11-1-0, 102.6.16). 21.07.1939 tarih ve 235-16244 sayılı tezkere ile İzmir Merkez Hükümet Dr. Esat Bengi 60 lira maaşla Kars Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü olarak atanmıştır (BCA, 30-11-1-0, 133.29.1). Görev süresi biten Dr. Esat Bengi 26.06.1942 tarih ve 13560 sayılı tezkere neticesinde 70 lira maaşla yeniden Kars Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü olarak atanmıştır (BCA, 30-11-1-0, 155.21.14). 23.11.1943 tarih ve 29218 sayılı tezkere ile daha önceden Fatsa'da görevli olan Dr. Hamdi Turgut 70 lira maaş ile Kars Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü olarak atanmıştır (BCA, 30-11-1-0, 164.27.6).

5. SONUÇ

Temeli Selçuklu medreselerine dayanan Osmanlı sağlık teşkilatının, sağlık işlerini uzun süre hekimbaşılar yürütmüştür. Osmanlı Devleti'nde sağlık kuruluşları sayısı 16. yüzyıldan itibaren artmaya başlamış. 18. yüzyıla kadar sağlık hizmetleri kademeli şekilde gelişim göstermiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti bir sağlık teşkilatı kurmaya girişmiştir. Bu dönemdeki en büyük problem ise sağlık çalışanı ve doktor sayılarının ciddi derece eksik olmasıydı. Bu eksikliklerin giderilmesi amacıyla okullar açılacak, bazen de dışarıdan doktor getirilme yoluna gidilecektir. Hastaneler yapılma yoluna gidilecek savaş dönemlerinde bile hastane yapımına önem verilecek. Hastane yapımına önem verilmiş olmasına rağmen ülkenin doğuda kalmış topraklarında hastane ve sağlık hizmetleri oldukça yetersiz kalmıştır. Bu konuda yetersiz kalmış olan yerlerden bir tanesi Kars'tır.

Elviye-i Selâse sınırları içinde yer alan Kars, 1877- 1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra yapılan Berlin Antlaşmasıyla savaş tazminatı olarak Çarlık Rusya'ya bırakılmıştı. 18 Kasım 1877'den 25 Nisan 1918 tarihine kadar Rus işgalinde kalmış olan Kars'ta, kendi askerlerine hizmet vermesi amacıyla Ruslar tarafından askerî hastane kurulmuştur. Rusların Kars'taki ilk on yılında askerî doktor sayısında artış görülmüş. Çarlık yönetiminin Kars'taki son on yılında ise İl ve ilçelerde toplam 10 hastane bulunmaktaydı. Çarlık işgali altında bulunan Elviye-i Selâse'yi geri almak amacıyla açılmış olan Kafkas Cephesi'nde sağlık alanında hazırlıklar çerçevesinde doktor ve sağlık çalışanı sayısı arttırıldı. Sivil doktorlar ordu emrine alındı. Cephede doktor sayısı iki katına çıkarıldı. Tıp fakültesi ara sınıf öğrencileri, dış ve eczacılık öğrencileri sıhhiye başçavuşu olarak cephede görevlendirildi.

Savaş döneminde seyyar hastaneler kuruldu. Savaş sırasında yaralanan Türk askerleri tedavi için alay sargı yerlerine taşınıp burada ilk müdahalelerinin ardından büyük sargı yerlerine götürülür, durumlarına göre buradan da seyyar hastane ve memleket hastanelerine taşınırlardı.

Sarıkamış Harekatı'nın faciayla sonuçlanmasının ardından Rusların eline geçmiş olan Türk esirleri ve yaralılar Kars'a gönderilmiş. Türk esirleri gönderildikten sonra Sarıkamış'ta esirlerin tutuldukları yerler hastalık riskine karşı Ruslar tarafından ilaçlanmış. Ruslar Sarıkamış çevresinde sağlık durumlarını incelemek amacıyla sıhhi komisyonlar oluşturmuşlardır.

Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Ruslar bölgeden çekilince yapılan halk oylamasıyla Elviye-i Selâse tekrardan Türk kontrolüne girmiştir. Mondros sonrası tekrardan işgale uğrayan topraklarda Cumhuriyet dönemi öncesi şehrin elverişsiz koşulları insan sağlığını olumsuz etkilemiştir. Milli Mücadelede bölgede salgın hastalıklar baş göstermiş. Salgın hastalıklarla mücadele amacıyla hastane sayıları ve aşılama artmıştır. Kazım Karabekir Paşa'nın girişimleriyle bölgede sağlık alanında Sıhhiye Mektebi, Ebelik Kursu, Dişçilik Kursu ve Sıhhiye Kursları açılmıştır. Bu girişimler de bölge şartları için pek yeterli değildi. Cumhuriyet Döneminde bile şehirde sağlık alanında ciddi problemler bulunmaktaydı. Köylerde yaşayan insanlar kendi yöntemleriyle sağlık problemlerini gidermeye çalışmışlardır. Sağlık alanında problemlerin ana noktası Doktor ve hastane eksikliklerinden kaynaklanmaktaydı. Kars'taki sağlık yatırımlarının eksiklikleri dönem milletvekilleri tarafından mecliste dile getirilmiş. Yerel basında sağlık konularıyla ilgili olarak Kars Memleket hastanesi, şehirdeki doktor eksikliği, sağlık konularıyla ilgili gelen ve giden memurlar hakkında sıklıkla okuyucularını bilgilendirme yoluna gitmiştir.

6. SUMMARY

The city, which remained under Tsarist regime for more than forty years, experienced major deficiencies in healthcare. The devastation caused by the war environment, the epidemics that occurred during the war, and the poor state of the country's economy during and after the war were effective in postponing a lot of investments. While the city was under Tsarist regime, there was a military hospital in the city. During this period, military doctors were working in the hospital. Respiratory tract-related deaths increased during this period. In 1911, epidemic diseases such as typhoid, diphtheria and cholera were seen in Kars and its surroundings. In 1912, there were a total of ten hospitals in Kars and its districts.

Detailed information about health services in Kars was included in

the annual reports of the governorship. The information in the report was kept by the doctors who had come to the province and its districts. The biggest problems experienced in the field of health include the inability to provide health services in villages, the inadequacy of hospital and health personnel, and the lack of necessary information about health issues among the public. In order to eliminate the issue of lack of education, many courses were opened in the field of health. Even though these courses played an important role in the development of health services, they were very inadequate compared to the conditions of the period. One of the biggest health problems in the city was the lack of an X-ray machine. Patients had to go to Erzurum to have X-rays taken. This problem would be eliminated with the establishment of Kars Homeland Hospital.

When post-Republic health investments were examined, significant investments had been made in Kars. The most important of these was the opening of the Homeland Hospital, Maternity and Child Care Center. The Homeland Hospital, Maternity and Child Care Center were adequately equipped. The village branch of Kars Community Center carried out a series of activities to raise public awareness on health issues. Red Crescent Association helped the immigrants in Kars and its surroundings in 1921. A branch of the society would be opened in Kars in 1927. In 1935, dispensaries were opened in the districts of Arpaçay and Çıldır and operations began. As part of the fight against epidemics, people who become ill were asked to inform the authorities immediately. In 1938, there were reports in the press that the operating rooms were clean and that the patient rooms in the maternity hospital, which had been in poor condition for years, had been reformed. There were sufficient equipments in Kars, but there were major deficiencies in doctors and healthcare professionals who would use the equipments. One of the reasons of these deficiencies was that doctors assigned to the city did not come to their assigned places. There was no news of any complaints about doctors working in the city. On the contrary, there were reports that doctors were working devotedly.

Although many studies have been conducted on the province of Kars throughout the historical process, the issue of health services in the city (especially before the War of Independence, after the War of Independence and during the Republic Period) was not addressed in detail. Since studies on health services in Kars were mostly conducted during and after the Democratic Party period, the starting point of the study was determined as the Tsarist ruling in Kars in order to fill this deficiency to some extent. Mostly, the topics dwelled on are Health Services in the Caucasian Front and

the Sarıkamış Operation, Health Services in Kars during the War of Independence, Health Services in Kars during the Republic Period, Health Services in the Local Press and Health Directors Assigned to Kars. The beginning of World War II was determined as the final boundary of the study. In order to establish a connection on some issues, the year 1939, which was the boundary of the subject, was exceeded. In order for the historical development of hospitals, which had an important place in terms of health services to be understood, detailed information about the establishment, characteristics and status of hospitals was given in the introduction section. As an example, some hospitals established during the Seljuk Period were mentioned. The hospitals and health education institutions established in the Ottoman Empire were tried to be presented chronologically.

In order to establish the study on a solid basis, archives, journals of GNAT (Grand National Assembly of Türkiye) proceedings, newspapers, books, articles and theses on the subject were examined. Kars Province Newspaper had an important place in the study in order to compare the reliability of the information. From the Tsarist ruling to the beginning of World War II, there were major deficiencies in health services in Kars and its surrounding areas. Even though these deficiencies were tried to be overcome through the attempts of authorized institutions and individuals, it was not enough. During the Democratic Party Period, there were important developments in the field of health services in Kars.

7. KAYNAKLAR

- Aslan, B. (2000). *I. Dünya savaşında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği (Yardım) ve Bakü Müslüman Hayriyesi*. Ankara
- Aslan, M. (2021). Anılarda Milli Mücadele döneminde sağlık koşulları ve verilen sağlık hizmetleri. *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*. Sayı 27.
- Aydın, H. (2023). *Cumhuriyet döneminde Kars, Erzurum ve Erzincan'a yapılan kamu harcamaları ve yatırımları*. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi. Erzurum.
- Aydın, N. (2014). *Kafkas cephesinde tahliye ve sıhhiye hizmetleri*. Ankara: Sonçağ Yayınevi.
- Aydın, N. (2015). *Kafkas Cephesi'nin kilit noktası Sarıkamış ve Sarıkamış harekatı*. Ankara: Sonçağ Yayınevi.
- Aydın, N. (2021). *Milli Mücadele'de kuruluşlar ve yerel faaliyetler*. Ankara: Sonçağ Yayınevi.
- Aydın, N. ve Ergün, E. (2018). *Çanakkale Cephesi'nde sağlık hizmetleri 1914-1916*. Ankara: Sonçağ Yayınevi.
- Aydın, N. ve Işık, Z. (2018). *Kazım Karabekir Paşa'nın eğitim faaliyetleri*. Ankara:

Sonçağ Yayınevi.

Badem, C. (2010). *Çarlık Rusyası yönetiminde Kars vilayeti*. İstanbul: Bir zamanlar Yayıncılık

BCA, Fon 30-18-1-1, Kutu 4, Gömlek 48, Sıra 9.

BCA, Fon 30-18-1-2, Kutu 18, Gömlek 14, Sıra 6.

BCA, Fon 30-18-1-2, Kutu 33, Gömlek 8, Sıra 19.

BCA, Fon, 30-18-1-2, Kutu 24, Gömlek 7, Sıra 3.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 55, Gömlek 11, Sıra 20.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 102, Gömlek 6, Sıra 16.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 133, Gömlek 29, Sıra 1.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 155, Gömlek 21, Sıra 14.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 164, Gömlek 27, Sıra 6.

BCA, Fon 30-11-1-0, Kutu 66, Gömlek 31, Sıra 12.

BCA, Fon 30-10-0-0, Kutu 177, Gömlek 221, Sıra 2.

BCA, Fon 30-10-0-0, Kutu 65, Gömlek 433, Sıra 3.2

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. (1978). II. Cilt II. Kısım, Kafkas cephesi 2 nci Ordu Harekatı. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. Kafkas cephesi. 3 ncü Ordu Harekatı. (1993). Cilt II, Birinci Kitap, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri. (2011). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

BOA, DH.KMT., Dosya 2349, Gömlek 10.

BOA, İ.DUİT, Dosya 22, Gömlek 17.

BOA. HR.SYS., Dosya 2198, Gömlek 19.

Boy, A. (2019). Gürcistan arşiv belgeleri ışığında Çarlık Rusya döneminde Rusça yayınlanan Kars gazetesi yazılarına bir bakış. Pamukkale Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36.

Cumhuriyet Dönemi Yataklı Tedavi Hizmetleri 1923- 1983 ve 1982 yılı Çalışmaları. (1983). Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Müdürlüğü. Ankara.

Dervişoğlu, F. M. (2009). *Milli Mücadele’de sağlık teşkilatı’na bir bakış*. Ankara: Cedit Neşriyat.

Düstur. (1960). Üçüncü Tertip, Cilt 1-4.

Ege, R. (1998). *Atatürk ve Cumhuriyet dönemi sağlık hizmetleri 1923-1998*. Türk Hava Kurumu Basımevi.

Erat, M. (2005). Doğu Cephesi’nde sağlık faaliyetleri ve Kâzım Karabekir Paşa (1919-1922). 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*. Cilt 3, Ankara.

Erginöz, H. (1988). *Türkiye’de sağlık idaresi. Dünyada ve Türkiye’de 1850 yılından sonra tıp dallarındaki ilerlemelerin tarihi*. İstanbul.

Fişek, N. H. (1983). *Halk sağlığına giriş*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Geliştirme Yayını.

Gümüşçü, O. (2003). Osmanlı’dan Cumhuriyete geçiş ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye halk sağlığı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı

55.

- Gürsoy, G. (1983). Sağlık. *Cumhuriyet Dönemi Türk Ansiklopedisi*. Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kahya, E. ve Erdemir, A. D. (2000). *Osmanlı'dan Cumhuriyete tıp ve sağlık kurumları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kanuni'nin Ölümünden İkinci Viyana Kuşatmasına Kadar Olan Devre 1566-1683*. (1981). Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Cilt 3, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Karabekir, K. (1969). *İstiklal harbimiz*, İkinci Baskı. İstanbul.
- Karabekir, K. (2015). *Çocuk davamız*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 364, 6 Nisan 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 615, 19 İkinci Kanun 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 618, 29 İkinci Kanun 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 621, 9 Şubat 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 627, 9 Mart 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 633, 2 Nisan 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 669, 16 Ağustos 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 675, 9 Eylül 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 676, 13 Eylül 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 678, 20 Eylül 1938.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 707, 3 İkinci Kanun 1939.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 710, 13 İkinci Kanun 1939,.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 725, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 14 Mart-7 Nisan 1939.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 766, 4 Ağustos 1939.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 770, 18 Ağustos 1939.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 772, 25 Ağustos 1939.
- Kars İl Gazetesi, Sayı 784, 6 İlk Teşrin 1939.
- Kars İl Gazetesi, Yıl 1, Sayı 17, 10 Nisan 1930.
- Kars İl Gazetesi, Yıl 1, Sayı 26, 12 Haziran 1930.
- Kars İl Gazetesi, Yıl 1, Sayı 45, 23 Birinci Teşrin 1930.
- Kars İl Gazetesi, Yıl 1, Sayı 5, 16 Kanunusani 1930.
- Kılıç, S. (2016). Oltu'nun işgali, Kurtuluşu ve Anavatan'a katılımı. *Atatürk Araştırma Dergisi*, Sayı 94, Güz.
- Köstüklü, N. (2009). *Kazım Karabekir ve eğitim*. Konya: Çizgi Kitabevi
- Kuntman, M. D. (2009). *Bir doktorun harp ve memleket anıları*. Ankara: Genelkurmay Atase Yayınları.
- Küçüköğlü, T. (2019). *Kuva-yı Milliye ve düzenli orduya sunulan sağlık hizmetleri*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Nikolski, G. (1990). *Sarıkaş harekatı (12-24 Aralık 1914)*. çev. Emekli Kaymakam (Yb.) Nazmi. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Öncü, A. S. (2000). *Varlık gazetesi (21 Ağustos 1921-31 Aralık 1923)*. Erzurum. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özdemir, H. (2010). *Salgın hastalıklardan ölümler (1914-1918)*. Ankara: TTK

- Basımevi.
- Saltık, A. (1998). Cumhuriyet dönemi sağlık hizmetlerinin tarihçesi. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, Sayı 14.
- Selahattin, Y. (2006). *Kafkas cephesinde 10 uncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşının başlangıcından Sarıkamış muharebelerinin sonuna kadar olan harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- TBMM Tutanak Dergisi. Dönem 2, Cilt 1, Birleşim 15, 08.09.1923.
- Topçu, İ. (2019). Demokrat parti döneminde Kars'ta sağlık hizmetlerinde yaşanan gelişmeler. *OPUS*, Yıl 9, Cilt 11, Sayı 18.
- Türk İstiklal Harbi, Kurtuluş Savaşı İdari Teşkilatı*. (1975). 7. Cilt, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi*. (1980). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*. (1985). 10. Cilt, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Uçar, M. (2010). *Birinci Dünya Savaşında Türk ordularındaki sağlık hizmetlerinin arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmesi*. Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Ural, S. (2006). Atatürk döneminde Kars'ın Sosyal, kültürel ve ekonomik durumu. *Kars, Beyaz, Uykusuz, Uzakta*, İstanbul.
- Varlık, "Sıhhiye Mektebi Mezunları", 29.3.1923

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederiz.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Prof. Dr. Nurhan AYDIN %40; Dr. Öğr. Üyesi Ferhat ACAR %30; Dr. Bahar ŞENTÜRK ACAR %30'dur.

Gönderim Tarihi: 17.07.2024

Kabul Tarihi: 14.11.2024

XVIII. YÜZYIL EDİRNE GÜMRÜĞÜ'NE KONU OLAN MENSUCAT TİCARETİ (YÜNLÜ, PAMUKLU VE İPEKLİ)

Textile Trade (Wool, Cotton and Silk) Subject to the Edirne Customs in
the 18th Century

Fulya FEYİZ

Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Tarih Doktora Mezunu
fulyafyz@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3794-1843

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Çalışmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi'ndeki Kamil Kepeci, Bâb-ı Defteri İstanbul Mukataası Kalemî, Bâb-ı Defteri İstanbul Gümrük Emîni Kalemî ve Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Maden Mukataası İstanbul Gümrük Emîni Kalemî gümrük defterleri kayıtlarına bağlı kalınarak; XVIII. yüzyıl boyunca Edirne Gümrüğü'ne gelen ve giden mensucat mallarının, mal kompozisyonları incelenmiştir. Malların çeşitleri, alınan vergiler ve birimleri söz konusu kayıtlardan derlenerek hazırlanmıştır. Vergilendirilen mallar içerisinde tekstil, tuhaşiye ve manifatura ürünleri öncü konumdadır. Bu sebeple tekstil malları üzerinden tablolar oluşturulmuştur. Tablolarda ithalat ve ihracat bulguları da bulunmaktadır. Elde edilen bulgular doğrultusunda, XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun mensucat ticareti için bir örneklem oluşturması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: XVIII. yüzyıl, Edirne, gümrük, mensucat, ticaret, vergi.

Abstract: In this study, based on the records of Kamil Kepeci, Bâb-ı Defteri İstanbul Mukataası Kalemî, Bâb-ı Defteri İstanbul Customs Enforcement Office and Bâb-ı Defteri Chief Accounting Mine Mukataası İstanbul Customs Enforcement Kalemî in the Ottoman Archives of the General Directorate of Presidency State Archives; XVIII. The goods and financial compositions of the textile goods coming and going to Edirne Customs throughout the century were examined. The types of goods, taxes collected and their units have been compiled from the records in question. Among the taxed goods, textile, haberdashery and dry goods products are in the leading position. For this reason, tables were created based on textile goods. The tables also include import and export findings. In line with the findings obtained, it is aimed to create a sample for the textile trade of the Ottoman Empire in the 18th century.

Keywords: XVIII. century, Edirne, customs, textiles, trade, tax.

1. GİRİŞ

XVI. yüzyılda Osmanlı'nın Avrupalı tacirlere tanıdığı ayrıcalıklar, Akdenizde'ki ticari faaliyetlerin etkinliğini sürdürmesini sağlamıştır. Ancak bu durum XVII. yüzyılda değişime uğramış ve savaşlar nedeniyle ipek yolunda kesintiler meydana gelmeye başlamıştır. Nitekim Ümit Burnu yolunun daha sık kullanılması, baharat ticaretinin önemini kaybetmesine yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı mali ve askeri sıkıntılar, gelir

kaynaklarında ciddi bir sıkıntı yaratmaya başlamıştır. Dolayısıyla Avrupalı tacirlerin ticari imtiyazlarının artırılması, devletin bulunmuş olduğu mali bunalımdan kurtulmak için bulduğu çözümlerden biriydi (Elibol, 2005, s. 62). XVIII. yüzyıl Osmanlı ekonomisi ise birçok farklı eğilimler gösterdiği için bu dönemi ikiye ayırmak gerekmektedir. Birinci dönem XVIII. yüzyılın başından 1760 yıllarına ki bu dönemde gelişme eğilimdedir. İkinci dönem ise 1760-1800 sonrasında gelen buhran dönemini kapsamaktadır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ekonomisinde bir genişleme söz konusudur (Genç, 2015, ss. 209-210). Aynı zamanda Sakız, Girit, Sofya-Samakov gibi yerlerde dokuma, sabun ve demir gibi emtianın imalatında artış görülmüş; bütçe gelirlerinde de buna bağlı olarak %50 oranında bir artış seyretmiştir. 1760-1800 olarak adlandırılan dönemde ise savaşların da tesiri ile bu ticari gelişme ivmesi tersine dönmüştür (Küçükcalay ve Elibol, 2022, s. 606).

XVIII. yüzyılın ilk yarısında bütün sektörlerde bir genişleme söz konusudur. Özellikle İstanbul, Bursa, Edirne, Selanik, Tokat gibi büyük merkezlerde kurulan başta dokuma sanayinden ve çeşitli imalat sektörlerinden de gelişmeyi açık bir şekilde görebilmek mümkündür (Genç, 2015, ss. 210). Ticari kapitalizmin geliştiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en geniş pazarı olan payitaht İstanbul, büyük ticari faaliyetlerin gerçekleştiği bir şehir konumundadır (İnalçık, 2017, s. 280). İpek endüstrisinin merkezi olarak öne çıkan Bursa, Halep, Şam gibi pazarlara kendi üretimlerini gönderirken, aynı zamanda tacirleri aracılığıyla dokuma sanayinde kullanılan boyanın ve çeşitli baharatların ithalini gerçekleştirmiştir (Kütükoğlu, 2018, ss. 357-358). Bahsi geçen şehirler içerisinde Edirne'yi ise ayrıca değerlendirmek gerekmektedir.

Edirne, coğrafi konumu itibarıyla Anadolu, Balkanlar ve Akdeniz arasındaki ticarete kritik roller üstlenmiştir. Hem karayolu hem de Rodosçuk ve İnöz gibi kıyı iskeleleri vasıtasıyla yoğun bir mal akışının merkezi haline gelmiştir. Bu dinamizm Batı piyasasında ve Rumeli pazarında yer edinmiştir. Aynı zamanda Edirne'den ihraç edilen malların her biri İslimye, Uzuncaabat, Ferecik ve Pazargâh gibi beynelmilel panayırlarda da önemli ölçüde kabul görmeye başlamıştır. XVIII. yüzyıla ait kayıtlar incelendiğinde bu ticari faaliyetleri gerçekleştiren tacirler arasında Müslüman, gayrimüslim gibi yerli tebaa ile birlikte Fransız, İngiliz gibi yabancı tacirler de tespit edilmiştir.

Edirne'nin Osmanlı ticari hayatındaki yerini tespit etmek ve Osmanlı gümrük sistemi içerisinde Edirne Gümrüğü'nü ele alarak bir örneklem sunmayı amaçlayan; "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Gümrük Kayıtları Işığında Edirne Ticaret Hayatı" konulu doktora tezi temel alınarak ve yaklaşık 50 gümrük defteri incelenerek bu çalışma hazırlanmıştır. Bununla birlikte Edirne Gümrüğü'ne konu olan mensucat ürünlerinin, mal çeşitliliğinin, vergi

birimlerinin ve oranlarının bir analizi yapılmıştır. Ticarete konu olan mallar içerisinde dokuma ürünleri, diğer ürünlerin 1/3'ünü oluşturduğu tespit edilmiştir. Yünlü, pamuklu ve ipekli olarak ele alınan mallarda ağırlıklı olarak hammadde ve yarı mamul ürünler bulunmaktadır. İncelenen dönem içerisinde vergilendirilen mallar tasnif edildiğinde ilk sırayı tekstil, tuhafiyeye ve manifatura ürünlerinin almış olması, bu derlemenin hazırlanmasının esas sebebidir.

2. EDİRNE GÜMRÜĞÜ ÜZERİNE BİR BAKIŞ

Devletlerarası ihtiyaç ya da ihtiyaç fazlasından doğan ticari faaliyetler sonucunda yüksek gelirler elde edilmiştir. Devlet hazinesine giren bu gelirlerin elde edilmesindeki temel etmen ise tacirlerden ticaretleri sırasında alınan gümrük gelirleridir. Gümrükten hangi malların alınabileceği, hangilerinin ise yasak olduğu, vergi oranları, hangi limanlardan malların temin edilebileceği veya tacirlerin görev ve sorumlulukları belirli kaideler esas alınarak belirlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu uluslararası ticarete veya sınırları içerisinde ihdas ettikleri gümrüklerin genellikle mukataa halinde yönetilmesini sağlamıştır. Kara, sınır ve sahil olmak üzere üçe ayrılan Osmanlı gümrükleri içerisinde Edirne; sınır gümrüğü hüviyetindedir. Bilhassa Meriç nehri üzerinden İstanbul, İnöz, Rodosçuk, Gelibolu, Ferecik, İslimye, Uzuncaabat gibi pek çok liman ve panayıra emtianın temin edilmesinde Edirne önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir.

İstanbul Gümrüğü'ne bağlı bir gümrük olarak karşımıza çıkan Edirne Gümrüğü, incelenen dönem boyunca aktif bir şekilde faaliyet göstermiştir. XVIII. yüzyılda kaydı tutulan defter serileri ekseriyetle mufassal ve icmal defteri şeklinde ihdas edilmiştir. Bu defterler gümrüklerin aylık veya haftalık kayıtlarını ihtiva etmektedir. Gümrükte gerçekleşen ticari faaliyetler gün gün kayıt altına alınarak; gümrüğe gelen tacirin ismi, gümrüğe getirdiği emtia, birimi, birim toplamı, emtia üzerinden tahsil edilen vergi ve ihraç edilen yer sırasıyla belirtilmiştir. Bu gelirlerin ardından gümrükte yapılan harcamaların da aynı şekilde kaydı tutularak gümrükten elde edilen gelirlerin bir kısmı bu harcamalara ayrılmıştır. Nihayetinde tacirlerin getirdikleri emtia ve kıymeti ile birlikte dini aidyetleri ve etnik kimlikleri de sarıh bir şekilde tespit edilebilmiştir (BOA, D.MMK.İGE.d., 23449).

Gümrüğe dair mutad ve muayyen pek çok gelir kalemi bulunmaktadır. Ancak konu itibari ile sadece Edirne Gümrüğü'nden ticareti yapılan mensucat ürünleri üzerinden alınan vergilerin ve oranların nicel verilerinden bahsedilecektir.

3. EDİRNE GÜMRÜĞÜ'NDEN YAPILAN MENSUCAT/ TEKSTİL TİCARETİ (YÜNLÜ, PAMUKLU, İPEKLİ)

XVIII. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinde belirginleşen farklılıklar ticari ağırlığın Batı'ya yönelmesini sağlayarak; yeni ticaret merkezlerinin ortaya çıkmasına ve doğrudan Batı ile ticari ilişkilerin gelişmesine olanak tanımıştır. Osmanlı ticaret anlayışı ve üretim ağındaki ilerlemeler bağlamında başta tekstil olmak üzere pek çok sanayi kolunda aşama kaydedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Batı'ya hammadde ihraç ederken, aynı zamanda Batı'dan mamul mal temin etmeye başlamıştır (Elibol, 2005, ss.62-63).

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa'ya ihraç edilen ürünlerin başında hammaddeler ve muhtelif deriler gelmektedir. Hammadde niteliğindeki pamuk, tiftik ve ham ipek gibi tekstil alanında kullanılan ürünler ise ihraç kapsamına girenlerin başlıcalarıdır. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan ekseriyetle mamul ürün ithal ettiği anlaşılmaktadır. Yünlü kumaş türleri, kağıt ve cam bunlardan sadece birkaçıdır (Pamuk, 2021, ss. 163-164).

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan loncaların XVII. yüzyılda ne gibi bir ilerleme seyrettiği pek takip edilemese de yapılan son çalışmalardan Ankara'daki sof kumaş dokumacılığının üretim hacmi açısından fazla bir değişim göstermediği söylenebilir. Bursa'da ise XVI. ve XVII. yüzyıllarda ipek ticaretinin kattığı canlılık, Osmanlı-İran savaşları sebebiyle sekteye uğramış ve hammadde sıkıntısı yaşanmıştır. Buna nazaran XVIII. yüzyılda Anadolu ve Balkanlarda iktisadi genişleme ve hareketlilik şehirlerdeki zanaatkârların üretim kapasitelerini arttırmalarına olanak tanımıştır. Bilhassa pamuklu ve yünlü dokumalarda yeni imalathaneler açılmıştır (Pamuk, 2021, s. 160).

XVIII. Edirne Gümrüğü'ne ait defterler ve serileri takip edildiğinde tespit edilen yaklaşık 87 farklı dokuda ve özellikle mensucat ürünü ile karşılaşmıştır. Bahsi geçen emtia gurubu içerisinde pamuk, tiftik, yapağı, ipek gibi hammadde niteliği taşıyan ürünlerle birlikte yünlü, ipekli, pamuklu ve bunların karışımından oluşan pek çok farklı nitelikte ticari mal bulunmaktadır. Malların farklı birime göre (top, araba, sandık vb.) ticareti gerçekleştiği için üzerinden tahsil edilen vergilerde de aynı doğrultuda bir farklılık yaşanmıştır.

3.1. Yünlü Dokumalar

XVIII. yüzyıl boyunca incelenen dönemde Edirne Gümrüğü'ne ait ihraç ve ithal edilen yünlü kategorisindeki mallar aşağıdaki gibidir. İhraç edilen mallar başta İnöz, Rodoscuk, Gelibolu gibi liman şehirlerinin yanı sıra

İslimye, Pazargâh, Uzuncaabat gibi panayırlara da Edirne üzerinden sevk edilmiştir.

Tablo 1: Edirne Gümrüğü'ne Giren ve Çıkan Yünlü Emtianın Vergi (Akçe) Bazında Toplamları (Feyiz, 2022)

Emtianın Nevi	Vergi (Giren)	Vergi (Çıkan)	Toplam	%
Aba (demir koparan, Selanik, şayak	143.685	408.356	552.041	38,40
Yapağı	165.865,5	210.984,5	376.850	26,21
Çuka (büzme, altınbaş kenar, hurda, levend, Macar)	280.945,5	43.783	324.728,5	22,59
Şal (Ankara, Asitane, Bağdat, Efrenc, İngiliz, Mağrip, Tunus, çuka)	63.156,5	11.862	75.018,5	5,22
Tiftik ve keçi kılı	29.471	26.454	55.925	3,89
Kebe	23.740	11.725	35.465	2,47
Keçe	10.149	1.762	11.911	0,83
Şayak	5.018	222	5.240	0,36
Kıl heğbe	-	400	400	0,03
Toplam	722.030,5	715.548,5	1.437.579	100

Hammadde grubu içerisinde en yüksek ticari değere sahip yünlü yapağıdır. Yapağı, Edirne ve civarında kesilen koyunların derilerinde bulunan yünlerin kırılması veya yünlerin yolunmasıyla elde edilmiştir. Bu usulle elde edilen yapağı daha çok Vize ve Çorlu'dan temin edilmiş ve Vize yünü İnöz üzerinden ihraç edilmiştir. Fransa ve Venedik'e ihraç edilen İpsala yapağı ise yine İnöz iskelesiyle İzmir veya İstanbul'a gönderilmiştir (Sahillioğlu, 1968, s. 66). Örneğin yapağı 1785 yılında Fransız tacirler tarafından İnöz'den Fransa'ya ihraç edilmiştir (BOA, KK., 5245).

Gümrükte yapılan yünlü dokuma ticaretinde önde gelen hammaddelerden diğerleri ise tiftik ve keçi kılıdır. XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren İzmir'in en önemli ihraç malı olan tiftik; Ankara, Beypazarı ve çevresinden Türkler, Ermeniler ve Rumlar tarafından imal edildikten sonra İzmir üzerinden Batı'ya ihraç edilmiştir. 1760'a kadar tiftik ticaretinin büyük bir kısmı Marsilya'ya yapılmış sorasında yaşanan İspanya Veraset Savaşları'ndan sonra söz konusu ticarete gerileme yaşanmıştır. Buna

ilaveten tiftik ticaretinde yaşanan yavaşlamada Marsilya, İzmir ve Ankara'da veba ve çeşitli salgınların vuku bulmuş olması da oldukça etkili olmuştur (Yıldırım, 2011, ss. 166-167).

XVIII. yüzyıl İnöz iskelesinden İzmir'e ihraç edilmek amacıyla Edirne'den İnöz'e 1771 yılında 1.200 kıyye (BOA, D. İSM.d., 25460), 1785'de 3.221 kıyye (BOA, D. İSM.d., 25480; D. MMK. İGE. D., 23451, 23453, 23454, 23456, 23474) ve 1798 yılında ise 220 kıyye (BOA, D. İSM. d., 25518) tiftik gönderildiği tespit edilmiştir. Yıllara göre kıyye miktarında yaşanan düşüş bahsi geçen salgın hastalığın ve savaşların Osmanlı ticaret hayatında ne derece etkili olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Edirne Gümrüğü'nde yünlü mallar içerisinde demir koparan (Fidan, 2017, s. 300), şayak ve Selanik türleri ile ticari değeri en yüksek olan mal abadır. Ayrıca abanın yanında aba şalvar, aba yağmurluk ve aba takye gibi çeşitli giyim çeşitleri de bulunmaktadır (Feyiz, 2022). Tablo 1'de de görüldüğü üzere %38,40 oranıyla ilk sırada yer alan abanın bu denli tercih edilmesinde muhtelif sebepler bulunmaktadır.

Aba ve yapısal olarak benzerliği bulunan kebe birçok yerde kaba ve ucuz imal edilen kumaş türü olarak bilinir. Ucuz ve yünlü olması orta ve fakir tabakanın tercih etmesini sağlamıştır. Bol ve ucuz bir hammadde olması hasebiyle de Avrupa pazarlarında ticari trendi oldukça yüksektir. Bu nedenle XVIII. yüzyılda aba ve kebe üretimi arttıran devlet, İtalya ve Marsilya'ya bu malların ihracını gerçekleştirmiştir. Bilhassa, İtalya kolonilerinde bulunan esirlerin giyim ihtiyacını karşılamak için aba ve kebe gibi kumaş türlerine sıklıkla ihtiyaç duymuşlardır (Genç, 2015, s. 235).

Osmanlı zanaat kolları içerisinde aba mesleği Bulgaristan'da Filibe merkezlidir. Osmanlı ihraç ürünleri içerisinde bu denli yer alması üretim faaliyetleri içerisinde oldukça önemli bir paya sahip olması dolayısıyladır. Bu mesleğin merkezi olan Filibe, XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük aba ve yün üreticisi olarak bilinmektedir. Filibe abasının özellikle asker kıyafetlerinin yapımında kullanılması üretimin artması nedeniyle ihtiyacı karşılayamamıştır. Bu da yeni pazar arayışına yol açarak üretim ağına; Tatarpazarcık, Pirdop, Kopriviştitsa gibi şehirler eklenmiştir. Aba imalinde yaşanan bu gelişmeler Osmanlı pazar alanının genişlemesini mümkün kılmıştır (Todorov, 1967-68, ss. 2-3). XIX. yüzyılda da Edirne ve çevresi bilhassa uzak pazarlara aba ve şayak satışı gerçekleştirmiştir. Edirne ile birlikte Dedeagaç ve Gümülcine'deki hanelerde yaklaşık 250.000 metre aba ve şayak üretilerek Anadolu'ya gönderilmiştir (Quataert, 2020, s. 92).

Yünlü mensucat ürünleri içerisinde görülen keçe ekseriyetle yeniçerilere dokunduğu için ticari bir emtia olarak karşımıza çıkmaktadır. Keçenin imali Şumnu ve Selanik'te yapılmış ve Edirne gümrük kayıtlarında da dokuması yapılan şehrin adını aldığı (Şumnu keçesi, Selanik keçesi vb.) tespit edilmiştir.

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Selanik'e yerleşmeye başlayan Yahudiler, şehrin adeta bir yünlü dokuma merkezi haline gelmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Yünlü kumaş üretimi ile Selanik, zamanla devrinin arandığı ve iç talebi karşılayan bir şehri haline gelmiştir (Kolçak, 2005). Yeniçerilerin giyim ihtiyacının karşılanması için tercih edilen çuka, Selanik ve çevre köylerde kurulan tezgâhlardan temin edilmiştir. Her yıl belirli miktarda bu tezgâhlara verilen yapağı yünlü kumaş olarak elde edilmiştir (Tabakoğlu, 2015, s. 354). Çorlu, Bergos, Hayrabolu ve Rodoscuk kazalarından temin edilen yapağı alımı Selanik'in yünlü üretimini arttırmıştır (Kolçak, 2005). Bununla birlikte Küçükçekmece'den Dıraç İskelesi'ne kadar olan tüm çiftlikler yaklaşık ben bin kantar yapağıyı Selanik'e göndermekle mükellefti. Söz konusu miktar ulaştırılmadıkça Avrupalı tacirlere yapağı satılmamıştır (Altınay, 2011, s. 109). XV. ve XVI. yüzyıllarda Selanik'te yaşayan İspanya kökenli Yahudilerce üretimi gerçekleştirilen çuka zaman içerisinde Avrupa sanayisi ile rekabet edemez hale gelmiştir. 1703 yılında ilk defa Edirne ve Selanik'te yünlü dokuma imali için gerekli girişimler yapılmış olsa da bu ancak birkaç ay sürebilmiştir (Genç, 2015, ss. 235-236). XIX. yüzyılda ise yünlü imali ayakta kalmış, Edirne ve bölgesinden -bir defaya mahsus olmak üzere- Selanik'e ham yün gönderilmiştir. 120.000 kg. kadar gönderilen ham yün, ordunun kumaş ihtiyacına yönelik kullanılmıştır (Quataert, 2020, s. 94).

3.2. Pamuklu Dokumalar

Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk üretimini yaygınlaştırarak mamul ve yarı mamul olarak ihraç eden en önemli mallarından birisidir. İmparatorluğun Çukurova, Ege, Trakya, Suriye, Mısır ve Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerinde pamuk yetiştirilmiş; bilhassa Batı Trakya pamuğu ticari anlamda daha değer kazanmıştır. Dolayısıyla gerçekleşen bu üretim pek çok iş sahasının açılmasına ve esnaf kollarının oluşmasına imkân sağlamıştır (Bozkurt, 2007, s. 155).

Anadolu'daki tekstil üretimi ekseriyetle pamuklu ve ipekli dokuma üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu türlerin varlığı oldukça kadim dönemlere denk gelmekle birlikte, üretimi de bizzat Anadolu'da yaşayan halk tarafından yapılmıştır. Örneğin Ankara'daki sof imalinin Ermenilerin elinde olduğu

bilinmektedir. Kirpas günlük hayatta sıkça tercih edilen bir pamuklu iken tülbent de birçok çeşidi ile pazarlarda yerini almıştır. Kirpas, iç çamaşırı ve günlük kullanımdaki kıyafetlerin yapımında talep edilen bir pamukludur. Kasaba ve köylerdeki insanların özellikle tercih etme sebebi ise ucuz olmasıdır (İnalçık, 2017, s. 306).

Fransa'nın Marsilya limanına ihraç edilen kaba Osmanlı pamukluları, Batı Anadolu'nun en önemli limanı olan İzmir üzerinden ticareti gerçekleştirilmiştir. XVIII. yüzyılda yaşanan bu yoğun ticaret değerlendirildiğinde İzmir'den Marsilya'ya ihraç edilen pamuklular üç milyon Fransız lirasına ulaştığı tespit edilmiştir (İnalçık, 2017, s. 307).

XVIII. yüzyılda Osmanlı pamuğuna olağanüstü bir ilgi görülmüştür. Özellikle 1725-1789 arasında pamuğa artan talep sonucunda İngiliz pamuk ithalatı 6,6 kat artış gösterirken, bu oran 1789'da Fransa'da 8,4 olarak karşımıza çıkmaktadır (Panzac, 1992, s. 203). Her ne kadar söz konusu yüzyılda Osmanlı pamuk pazarında bir hareketlenme söz konusu olsa da sektöre Hint menşeli pamukların varlığı Osmanlı'da pamuk imalinin gerilemesine sebep olmuştur (Bozkurt, 2007, s. 155).

Tablo 2: Edirne Gümrüğü'ne Giren ve Çıkan Pamuklu Emtianın Vergi (Akçe) Bazında Toplamları (Feyiz, 2022)

Emtianın Nevi	Vergi(Giren)	Vergi(Çıkan)	Toplam	%
Alaca (Şam, Nemçe, Manisa, Edirne, Kütahya, Yenişehir, İzmir, Çine, Efrenç vb.)	406.031	68.152	474.183	28,81
Penbe-i ham	229.959	21.534,5	251.493,5	15,28
Rişte (penbe, sürh)	215.099	21.812	236.911	14,39
Bogası	208.286	6.431	214.717	13,04
Kutni (Edirne, Bursa, Halep, astar, kebe)	118.071,5	66.407	184.478,5	11,21
Kirpas (Eflak, Yemen, penbe, melez)	73.135	2.168	75.303	4,57
Dülbend (Beyaz, boyalı, Beç)	56.705	-	56.705	3,44
Penbe	26.672	-	26.672	1,62

Astar (Kastamonu, Yenişehir, yerli)	24.887	5.357	30.244	1,84
Peştamal	22.572	1.447	24.019	1,46
Beledi	18.721	-	18.721	1,14
Çit (Diyarbakir, Tokat, Leh vs.)	16.705	2.205	18.910	1,15
Penbe kolan	10.125	-	10.125	0,62
Basma (kilimhane, Kars, yetimhane)	3.413	12.477	15.890	0,97
Hindi	1.911	606	2.517	0,15
Yemeni	1.596	-	1.596	0,10
Penbe-i sarı	1.344	-	1.344	0,08
Bez	333	981	1.314	0,08
Diğer (peşkir, yemeni, dülbend)	213	723,5	936,5	0,06
Toplam	1.435.796,5	210.301	1.646.097,5	100

Edirne Gümrüğü'ne konu olan, ihraç ve ithal edilen yaklaşık 45 parça pamuklu emtia bulunmaktadır. Bunlar hammadde ve mamul mal olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mal kompozisyonu içerisinde birkaç renkli iplikten oluşan alaca %28,81'lik ezici bir üstünlüğe sahiptir. Bununla birlikte ham pamuk ve pamuk ipliği gibi ham ve yarı mamul mallar da diğer ürünler içerisinde ticari değeri yüksek olanlar arasındadır.

Bogası, çit, alaca, kutni gibi pamuklu dokumalar hem kadınların, hem de erkeklerin giyimlerinde tercih ettiği kumaş türleridir. Bu kumaşların genellikle Edirne'de dokunduğu ve Rusçuk halkı tarafından sıklıkla tercih edildiği bilinmektedir. Kutni, mavi ve kırmızı renk ile boyanarak; zıbın, kaftan, kapama gibi birçok kıyafet çeşidi hazırlanmıştır. Pamuklu kategorisine dâhil ettiğimiz kutni; pamuklu-ipekli karşımı bir kumaş türüdür. Kutni çeşitleri içerisinde gümrük defterlerinde en çok ismi geçen Kutni-yi Edirne'dir. Bu emtianın ihraç edildiği yerleri ise yine gümrük kayıtlarını takip ederek tespit edebilmek mümkündür. Daha çok İnöz (BOA, D.MMK.İGE.d., 23452) ve Rodoscuk (BOA, D.BŞM.İGE.d., 17188) üzerinden ihraç edilmiş ve İslimye (BOA, D.MMK.İGE.d., 23451) ve Uzuncaabat (BOA, KK., 5245) gibi beynelmilel panayırlarda da değer görmüştür.

Alaca kumaşı da yine aynı şekilde kuşak, entari, zıbın yapımında kullanılmıştır (Genç ve Genç, 2017, ss. 580-581). Pamuklu emtia tablosuna

(tablo 2) bakıldığında kutni, astar, çit, kirpas ve alaca (Feyiz, 2022) gibi türlerin üretimin yapıldığı yere göre isim aldığı Edirne gümrük defterlerinden tespit edilmiştir.

Bogası ise pamuk ipliğinin bükülmesiyle elde edilmektedir. Beyaz ve çeşitli boya maddeleri ile renklendirilebilmektedir. (Feyiz, 2022, s. 91). XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında adına sıkça rastlanılan bir kumaş çeşididir (Salman, 2004, s. 21). Örneğin, 1545-1659 yılları arasındaki Edirne tereke defterlerinde özellikle beyaz kaba bogası ile karşılaşmıştır (Barkan, 1966, s. 98). XVIII. yüzyıl Edirne gümrük defterlerinde de hem ithal, hem de ihraç mal olarak ticarete konu olmuştur. Edirne Gümrüğü'ne gelen pamuklu dokumalar içerisinde % 13,04'lük bir değere sahip olması, bu kumaşın hala tercih edildiğinin önemli bir göstergesidir.

Pamuklu ve pamuklu-ipekli karşımı kumaş türleri Osmanlı toplumdan geniş bir tabanda rağbet gören mensucat türüdür. Kadınların başlarını örtmek için kullandığı tülbent, yemeni ve çeşitleri; şalvar, kaftan, iç çamaşırı, peşkir gibi kıyafetler bunun yanı sıra perde, yastık ve minder gibi ev ürünlerine dâhil edebileceğimiz ürünler pamuklu, pamuklu-ipekli karşımı dokumalardan elde edilmiştir. Pamuklu, Anadolu'nun birçok bölgesinde üretilmesi sebebiyle iç talebi karşılamış, üstelik bir dönemde Avrupa'nın ihtiyacını karşılamıştır. Ancak XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla geçen süre zarfında rüzgâr tersine dönmüştür. Hintli pamukluların piyasaya girmesiyle Osmanlı pamuklu ihracı gerilemiş ve ithal edilen emtia içerisinde yer almıştır (İnalçık, 2020, s. 201).

Edirne, pamuk üretimini gerçekleştirirken kendine has tekniklerde kullanmıştır. Özellikle kumaşların boyanmasında uyguladıkları teknik esnaflar arasında sır gibi saklanmıştır. Pamuklu boyama teknikleri zaman içerisinde Edirne'den Hollanda ve Fransa'ya giden Rum ustalar aracılığı ile açığa çıkmış böylece pamuklu sanayilerinde kullanmaya başlamışlardır (Karakuş, 2018). Sır olarak saklanan tekniğin aşamaları ise şu şekildeydi: Pamuk önce zeytinyağına, akabinde hafif bir bazlı su içerisinde kaynatılıyor ve kök boyaya batırılarak son aşama tamamlanıyordu. "Edirne kırmızısı" olarak dokuma piyasasında önemli bir yer edinmiştir (Quataert, 2020, s. 64).

Hindistan menşeli pamuklu dokumaların Anadolu'da üretilen pamuklu dokuma türlerinden daha ince ve yumuşak yapıda olması Hindistan pamuklularının zaman içerisinde daha çok tercih edilmesine yol açmıştır (Kütükoğlu, 2018, s. 62).

XVIII. yüzyıl sonlarında yerli pamuk ipliği üreticileri özellikle Selanik, Teselya ve Serez bölgelerinden pamuk ipliği ihracatı yapmışlardır. Bununla birlikte Kuzey Anadolu bölgesinde bulunan üreticiler Kırım'a pamuk

ipliği ihraç ederken, İzmir'den de Marsilya'ya kırmızı ve beyaz iplik ihracatı gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılda ise Osmanlı pamuk ipliği ithalatı yüksek seyirde devam etti ve pamuklu tüketimi, diğer dokumalar arasında birinci sıradan değer gördü. XIX. yüzyılın başlarında çokça tercih edilen Hint ve Osmanlı ipliklilerinin yerini İngiliz iplikleri almaya başladı. İngiliz iplik piyasasının XIX. yüzyıl boyunca değer görmesi İzmir'den ithal edilen kırmızı ipliklilerinin tamamının İngiltere'den gelmesine yol açtı. Sonraki dönemlerde ise İngiltere yerine Almanya, İsviçre ve Avusturya-Macaristan İzmir üzerinden yapılan kırmızı iplik ithalatında etkin rol oynamaya başladı (Quataert, 2020, ss. 48;59;63).

3.3. İpekli Dokumalar

İran menşeli olarak bilinen ipek ticaretinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli merkezi Bursa'dır. Bunun yanı sıra Aydın, Tokat, Amasya gibi yerlerde de devletin kuruluşundan itibaren ipek üretiminin yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca XVI. yüzyılın sonlarında İran'dan Anadolu'ya gelen ipeğin 3.000 yükü bulunduğu hesaplanmıştır. Özellikle Bursa'ya gelen ipeğin büyük çoğunluğu Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ve İran arasında gerçekleşen bu ticari faaliyet her iki tarafın hazinesinin hareketlenmesine vesile olmuştur Nitekim gerçekleşen ticaret sayesinde Osmanlı hazinesine yaklaşık 70.000 altın girerken İran'da Osmanlı pazarlarından elde ettiği gümüş ve altınlarla bir canlanma yaşamıştır (İnalçık, 2020, 364).

İran'dan mal getiren güzergâhların üzerinden gelişen Osmanlı ipek sanayisinin en önemli durakları: Erzincan, Tokat, Amasya, Bursa, Mardin, Maraş ve Halep'tir. Bunların içerisinde Bursa ipeğine hem Avrupa hem de Doğu'daki ülkelerden oldukça talep olmuştur. Ayrıca Bursa ipeği iç pazarda da oldukça kabul gören bir kumaşlıdır. Kaftan, dolama, yatak örtüsü, yastık kılıfı, çarşaf, fistan gibi ürünlerin yapımında özellikle ipek tercih edilmiştir (İnalçık, 2020, s. 364). Kullanım alanı oldukça geniş olan ipekliler Osmanlı dokuma sanatı içerisinde önemli bir yer tutarak; sarayda iç mekândan, bayraklara, tılsımlı gömleklerden, yurtdışına gönderilen kıymetli hediyelere kadar birçok emtia içerisinde yer aldığını görmek mümkündür (Halaçeli, 2005, s. 132).

Bursa ipeklilerinin hem bol hem de en çok tercih edilenlerin başında gelmesinin pek çok sebebi bulunmaktadır. Bursa ipeklisi, hemen hemen beyaz; ipliği ince (kaliteli) ve yeterince yumuşak bir yapıdadır. Bu ipek, hem İstanbul'daki hem de Sakız'daki manifaktürleri beslemiştir. Hatta bir kısım

ipekli Halep ve Şam'a kadar gitmiştir. Ancak yine de yılda yapılan ihracatın değeri 2-300.000 livre civarındadır.

Nüfusun artmasına paralel olarak artan pazarlar, yerellikten sıyrılarak farklı bir mahiyet kazanmaya başlamışlardır. Bilhassa Bursa ve İstanbul gibi ipek ticaretinin yoğun olduğu şehirlerde, orta sınıf halkın ipeği tercih etmesini sağlamak için ipekli dokuma fiyatlarını düşürmek ve üretimi arttırmak için kumaşa ucuz nitelikte çeşitli boya ve pamuk karıştırılmıştır (İnalçık, 2017, s. 299).

XVI. yüzyılda ipekli dokumada yaklaşık 300 dokuma tezgâhı bulunan İstanbul'da bu sayı 1805'te 3.000'i geçmiştir. İpekli dokumanın önde gelen Bursa, Halep ve Şam gibi şehirlerinde ipekliler keten ve pamuk dokumaları ile karıştırılarak imparatorluğun iç talebi karşılanmıştır (Genç, 2022, s. 34).

XVIII. yüzyılın ilk yarısında ise Osmanlı İmparatorluğu üretim kapasitesinde gelişme göstermiştir. Pamuklu manifaktüründe Batı Anadolu'da ve Rumeli'de bir genişleme söz konusu iken ipekli manifaktürü özellikle Sakız adasında önemli merkez haline gelmiştir. 1750'li yıllarda Sakız'dan imal edilen ipekliler İstanbul ve Karadeniz'de ithal malları ile rekabet etmiştir. XVIII. yüzyılda Sakız adasındaki ipekli imalinin yanı sıra Edirne ve İstanbul'daki ipekli sanayisinin gelişimi ipekli ithalinin azalmasındaki başarıya sahip etkenlerdir (Genç, 2015, s. 210). Ayrıca XVIII. yüzyılda Bursa'daki ipek üretiminin kalitesi İran ipeği ile yarışabilecek boyuta ulaşmıştır (Ergenç, 1988, s. 513).

XVIII. yüzyılda, 1700-1779 civarında ithalat değerinin %15,9'unu temsil eden Fransa ipek ihracatı, 1777-1789 arasında düşüşe uğramıştır. Bu düşüş Osmanlı ipeğinin başka yerlerden, bilhassa İtalya ile rekabet ettiğini ve Avrupa talebindeki gerilemeye rağmen yüzyıl boyunca ipeğin maliyetindeki artış, iç talebin olduğunu kanıtlar niteliktedir (Panzac, 1992, s. 192). Ancak XIX. yüzyılda ipekli dokumalarında artan dış talepler, ipek fiyatlarındaki yükseliş ve dokumacı esnafının yaşadığı hammadde sıkıntısı sebebiyle ipek ihracına yasak getirilmiştir (Genç, 2022, s. 34).

Edirne ipekli sanayisinin gelişimine paralel olarak İnöz ve Rodoscuk üzerinden İstanbul, İzmir gibi önemli liman kentler söz konusu emtianın ihracını gerçekleştirmişlerdir. XVIII. yüzyıl boyunca incelenen Edirne gümrük defterlerinden hareketle ipekli manifaktürünün ne derece çeşitli olduğunu tespit edebilmek mümkündür.

Edirne ve Bulgaristan ipeğinin kalite olarak bir derece Bursa'ya yaklaşması ve Bursa'da ipek üretimini gerçekleştiren bir kesimin Edirne'ye

yerleşip dut ağacı yetiştirilmesi aynı zamanda ipek kurdu beslemesi; şehirde ipek ticaretinin yapılmasının çıkış noktasını oluşturmuştur. Edirne ve çevresinde yetişen ham ipekliler sayesinde üretimde bir hareketlilik yaşanmış, yaklaşık 300 kadar dokuma tezgâhı faaliyete geçmiştir (Feyiz, 2022).

Tablo 3: Edirne Gümrüğü'ne Giren ve Çıkan İpekli Emtianın Vergi (Akçe) Bazında Toplamları (Feyiz, 2022)

Emtianın Nevi	Vergi(Giren)	Vergi(Çıkan)	Toplam	%
Harir-i ham	537.322	46.673	589.995	48,44
Kazzaz eşyası	278.565,5	83.682	362.247,5	30,05
Harir kozağı	90.575	-	90.575	7,51
Kamçıbaşı	39.341	20.463	59.804	4,96
Hatayi	38.963	3.960	42.923	3,56
Sandal	20.926,5	1.566	22.492,5	1,87
İbrişim kolan	13.848	3.900	17.748	1,47
Atlas	5.610	-	5.610	0,47
Damgahane	5.388,5	475	5.863,5	0,49
Kermesud	4.200	-	4.200	0,35
Harir; elvan-ı harir	2.871	2.780	5.651	0,47
Canfes	2.799	-	2.799	0,23
Kadife	1.080	-	1.080	0,09
Çitari	-	90	90	0,01
Kermesud	-	90	90	0,01
Diğer	360	-	360	0,03
Toplam	1.041.849,5	163.679	1.205.525,5	100

Edirne'de imal edilen başlıca ipekliler tablo 3'te de görüldüğü üzere hatayi, kamçıbaşı, atlas, kermesud ve kazzaz eşyasıdır. Söz konusu ipekliler içerisinde hatayi; kayıtlarda “*Telli Sakız Hatayi*” ifadesiyle sıkça

geçmektedir. Hatayı ipeklisinin bir başka çeşidinin Edirne'ye ithal edildiği ve iç talebi karşıladığı çıkarımı yapılabilir (BOA, D.MMK.İGE.d., 23453, 23454, 23456). Yukarıdaki tablolarda da görüldüğü üzere Edirne Gümrüğü'ne konu olan ihraç ve ithal emtia içerisinde bulunan; atlas, kermesud, kutni, sandal, çitari ve kadife gibi ürünler ipekli-pamuklu karışımından elde edilen dokuma türleridir. Bahsi geçen dokumalarda ipekli-pamuklu karışımının kullanılması günlük hayatta orta sınıfın da bu kumaşlara rağbet etmesini sağlamıştır.

İpekli-pamuklu karışımından elde edilen bu dokuma türleri yapısal olarak ince, hafif ve güveye karşı dayanıklıdır. Ayrıca bu dokumalar sık yıkanabilir, renkleri solsa da dayanıklı yapılarını korumaktadırlar. XVIII. yüzyıl narh defterleri değerlendirildiğinde kermesud ve kermesudun bir çeşidi olan çitari ile karşılaşılmıştır (Yılmaz, 1992, ss. 783;791). Bahsi geçen bu ipekli-pamuklu türlerinden ağırlıklı olarak entari dikilmektedir.

Kayıtlardan hareketle sıklıkla ipekli hammaddesi temin edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim harir kozağı, harir-i ham ve elvan-ı harir gibi ipeklilerin gelen ve giden mal üzerindeki verileri incelendiğinde daha çok ithal edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte %48,44'lük bir oranla tablonun ilk sırasında yer alan ham ipek en çok ticari değere sahip olan ipeklidir. Bahsi geçen hammadde kullanılarak yarı mamul ya da mamul ürünlerin imal edilmesi; ham ipeğin ipek sektöründeki niteliğini açıklar niteliktedir. Bir diğer ipekli olarak %30,05'lik yüksek bir oranla karşımıza çıkan kazzaz eşyası ise malın içeriği hakkında tam bilgi vermemesi sebebiyle birçok çıkarımda bulunmamıza yol açmaktadır.

Kazzaz, ham ipeği işleyen, satan ve aynı zamanda bu sanata verilen ad olmakla birlikte ham ipeğin iplik haline getirilme şekline de verilen isimdir. Kazzaz ifadesi ile birlikte kazzaz eşyasının da kullanılıyor oluşu emtianın nevi ile ilgili bilgiyi muğlaklaştırmaktadır. Yine aynı tabloda % 4,96'lık bir değere sahip olan kamçıbaşı (Yavaşcaoğlu, 2012, s. 139); ham ipeğin işlem görmesinden sonra oluşan atık ipeğin bükülmesiyle elde edilen bir çeşit iplikdir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de yaygın bir halde olan ipekli üretiminin başlıca merkezleri Bursa vilayeti, Cebelü Lübnan Sancağı, İstanbul, Halep, Suriye, Selanik ve Edirne vilayetleriydi. 1909/10 ve 1913/14 yılları arasındaki koza mahsulü değerlendirildiğinde Edirne'nin de üretim yerlerinden biri olduğu dikkati çekmektedir. Örneğin 1909/10 yılına ait koza mahsulü 868 ton iken 1913/14 yıllarına ait koza mahsulü miktarı 553 tondur (Eldem, 1994, s. 73).

4. SONUÇ

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı devletler ile yaptığı ticarete daha çok sanayi mamulü temin ettiği, buna karşılık hammadde niteliğinde olan malları ihraç ettiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda yapılan ticaret dengesi değerlendirildiğinde; Osmanlı İmparatorluğu'nun her ne kadar XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ihracatında artış görülse de ithalatın gerisinde kaldığını göstermektedir. Başka bir perspektif ile ele alındığında ise imparatorluğun hammaddelerin temin edilmesine yönelik bir konumda oluşu ve temel ihtiyaçları karşılıyor olması birçok devletin yüzünü Osmanlı'ya çevirmesini sağlamıştır. Konu itibari ile değerlendirildiğinde ihraç edilen ham ve yarı mamul niteliğindeki ürünler pamuk, yapağı, tiftik, ipek ve pamuk ipliğidir. Hammadde ihracına dayanan ticaretin XVIII. yüzyıl boyunca sürmesi, dış ticaret hadlerinde olumsuz bir durum yaratmıştır.

Osmanlı dokumacılığında önde gelen Bursa, İstanbul, Halep, Şam, Ankara ve Edirne gibi şehirleri iktisadî faaliyetlere yön veren bir tutum sergilemiştir. XVIII. yüzyılda da Osmanlı dokumacılığının devam ediyor oluşu bahsi geçen şehirlerde bir kültür ögesi ve sektör olarak varlığını korumasını sağlamıştır. Karşılaştığımız pamuklu, yünlü, ipekli ya da bunların karışımından imal edilen dokumalar pek çok kesimin ulaşabilmesini ve rağbet etmesini sağlayacak niteliktedir. İnsanların gündelik yaşamlarını ya da lüks tüketimlerini karşılayabilecek potansiyelde bir üretimin varoluşu; kıyafet, ev tekstili, askerî gibi alanlarda da birçok ürünle karşılaşılmasına olanak tanımıştır.

İktisadi faaliyetlerde öne çıkan Edirne'yi araştırma konusu hasebiyle ayrı bir merhalede değerlendirmek gerekmektedir. Edirne coğrafi konumu itibariyle önemli ticari güzergâh ve nehirler üzerinde bulunmaktadır. Bu durum doğrudan Edirne Gümrüğü'nün kritik roller üstlenmesine imkân tanımıştır. XVIII. yüzyılda Edirne Gümrüğü'nden yapılan ticaretteki mal kompozisyonları göz önüne alındığında bunun yaklaşık 1/3'ünü tekstil, tuhafiyeye ve manifatura grubu oluşturmaktadır. Söz konusu grup içerisinde ekseriyetle pamuklu, ipekli ve yünlü ürünlerle karşılaştığı için bu çalışmanın esas noktasını oluşturmuştur.

5. SUMMARY

One of the biggest sources of income of the Ottoman Empire is various taxes collected from customs points. Commercial activities arising from needs between states and within state borders are only possible by passing through certain customs points. Customs are divided into three: land, border and coastal. The security of traders coming to customs, the storage of

goods and the collection of the determined tax are under the responsibility of the personnel assigned by the state to the customs administration. Although it has shown different trends over the years, centers such as Istanbul, Izmir, Edirne, Bursa, Tokat, Aleppo and Thessaloniki are quite active in commercial terms. Among the cities mentioned, Edirne should be evaluated at a different stage. Due to its geographical location, Edirne plays an important role in the trade between the Balkans, Anatolia and the Mediterranean. Edirne is among the prominent cities, especially in the realization of major commercial activities in Istanbul. It established an intensive flow of goods both by road and river route.

This work, it is derived from the doctoral thesis prepared under the title " XVIII. Edirne Commercial Life in the Light of Ottoman Customs Records". Customs played an important role in the implementation of the trade policies adopted by the Ottoman Empire. In order to better understand Ottoman trade policies and regional and international trade, Ottoman customs need to be examined under a closer lens. The thesis prepared with this starting point aims to present an example of the Ottoman customs system. The thesis was prepared by examining approximately 50 income-expense account records found in the archives of Edirne Customs. In the thesis, the commodity groups subject to Edirne Customs, the taxes collected on the goods, the situation of the merchants, the administrative structure and management of the customs, the income and expenses of the customs were examined. Goods groups: Consist of leather products, foodstuffs, haberdashery, clothing, textile products, hardware, chemical-pharmaceutical and mineral products. The fact that textile products (woolen, cotton, silk) have approximately 1/3 of the value of the goods in question was the main reason for preparing this study.

XVIII. In this compilation prepared based on the Ottoman customs records of the 19th century; woolen, cotton and silk textiles are discussed under separate headings. Imported goods subject to Edirne Customs under each heading have been systematized by creating a table. As can be understood from the study, raw materials and semi-finished goods are in a leading position in the textile trade. This situation also occurred in the 18th century of the Ottoman Empire. It explains that it continues its commercial activity even in the 21st century.

6. KAYNAKLAR

- Barkan, Ö. L. (1966). Edirne Askerî Kassamı'na âit tereke defterleri (1545-1659). *Bellekten*, 3/5-6, 1-479.
BOA, D.BŞM.İGE.d., 17188.
BOA, D. İSM.d., 25518, 25460, 25480.

- BOA, KK., 5245.
- BOA, D.MMK.İGE.d., 23449, 23451, 23452, 23453, 23454, 23456, 23474.
- Bozkurt, N. (2007). Pamuk, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34. İstanbul. 154-156.
- Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Elibol, N. (2005). XVIII. yüzyıl Osmanlı dış ticaretiyle ilgili bazı değerlendirmeler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1, 61-76.
- Ergenç, Ö. (1988). XVIII. Osmanlı sanayi ve ticaret hayatına ilişkin bazı bilgiler. *Belleten*, 52/203, 501-534.
- Feyiz, F. (2022). *XVIII. yüzyıl Osmanlı gümrük kayıtları ışığında Edirne ticaret hayatı*. Yayımlanmamış doktora tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Fidan, M. (2017). Osmanlı İmparatorluğu ile Belçika devleti arasındaki ticaretle ilgili gümrük tarife defterleri (1862). *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18/1, 287-309.
- Genç, S. ve Genç G. F. (2017). Rusçuk'ta giyim kuşam (17. ve 18. Yüzyıllar). XI. *Uluslararası Mübadele ve Balkan Türk Tarihi Araştırmaları Kongresi Bildirileri kitabı* içinde (ss. 559-582). Samsun.
- Genç, M. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Genç, M. (2022). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi II*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Halaçeli, H. (2005). 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı dokuma sanatı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/2, 131-146.
- İnalcık, H. (2020). İpek. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 22, Ankara. 362-365.
- İnalcık, H. (2020). *Osmanlı Hâkimiyetinde Ortadoğu ve Balkanlar*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- İnalcık, H. (2017). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar-I klasik dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. 59. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Karakuş, S. E. (2018). *Osmanlı idaresinde Edirne (1789-1839)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Kolçak, Ö. (2005). *Osmanlılarda bir küçük sanayi örmeği: Selanik çuha dokumacılığı (1500-1650)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Küçükkalay, A. M. ve Elibol N. (2022). Osmanlı Dönemi'nde İzmir'den yapılan ihracatın analizi (1774-1776). *Belleten*. LXXXVI/86, S. 306, 603-640.
- Kütükoğlu, M. S. (2018) *Osmanlı'nın sosyo-kültürel ve iktisadî yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Pamuk, Ş. (2021). *Osmanlı-Türkiye iktisadî tarihi 1500-1914*. 13. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

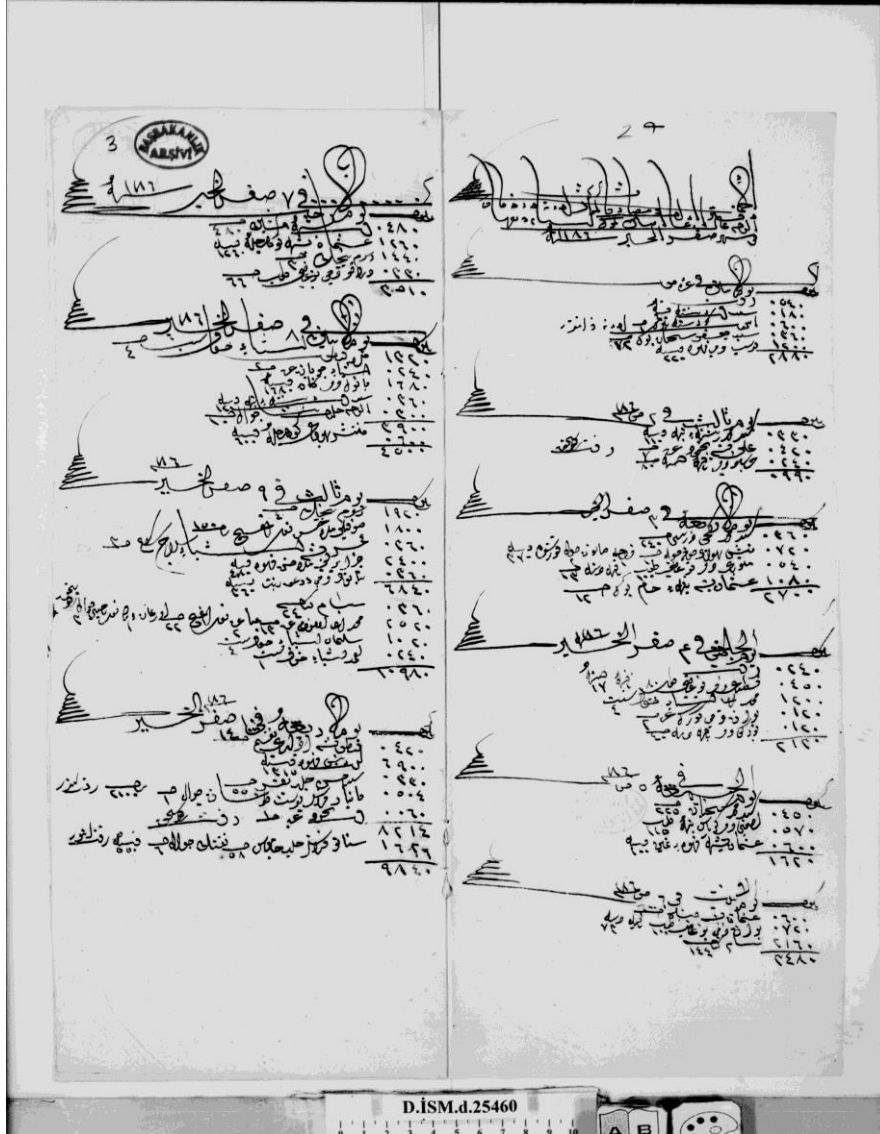
- Panzac, D. (1992). International and domestic maritime trade in the Ottoman Empire during the 18th Century. *International Journey of Middle East Studies*. 24/2, 189-206.
- Quataert, D. (2020). Sanayi devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü. çev: T. Güney İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1968). XVIII. yüzyıl Edirne'nin ticari imkânları. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*. 13, Ankara, 61-66.
- Salman, F. (2004). Türk kumaş sanatında görülen geleneksel kumaş çeşitlerimiz. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*. 6, 13-42.
- Tabakoğlu, A. (2015). *Türkiye iktisat tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Todorov, N. (1967-1968). 19. yüzyılın ilk yarısında Bulgaristan esnaf teşkilatında bazı karakter değişimleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi*. XXVIII/1-2, 1-36.
- Webb, Yıldırım, G. (2011). *XVIII. yüzyılda Osmanlı-İngiliz tiftik ticareti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yavaşcaoğlu, A. (2012). Tekstil katı atıkları, katı atık oluşumunun azaltılması ve geri kazanımı. *Mesleki Bilimler Dergisi*. 1/2, 137-148.
- Yılmaz, S. (1992). XVIII. yüzyıl tekstil dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk-ipek karışımı kumaşları Fransız arşivlerinden II. *Bellekten*. C. 56, S. 217, 775-808.

Çatışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

7. EKLER

H. 1-29-Safer-1186 / M. 4-Mayıs-1-Haziran-1772 ile H. 1-29. Zilkade.1199 / M. 5-Eylül-3-Ekim-1785 Aylarına Ait Edirne Gümrük Kayıtları¹

¹ BOA, D.İSM.d., 25460; KK., 5245.

Gönderim Tarihi: 06.11.2024

Kabul Tarihi: 10.12.2024

**MİTANNİ EGEMENLİĞİNDEN YENİ ASUR DÖNEMİNİN BAŞINA
KADAR HARRAN VE ÇEVRESİ**
**Harran and Its Surroundings from the Mitanni Sovereignty to the Beginning of
the Neo-Assyrian Period**

Dilek KARAGEÇİ

Doktora Öğrencisi; Kafkas Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
dkarageci@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1514-5045

Burak TAŞDÜVENCİ

Doktora Öğrencisi; Kafkas Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
buraktasduvenci@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4155-1434

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz:

Mezopotamya'nın kuzeyinde stratejik konumda bulunan Harran, dini ve ticari merkez olarak tarihi çağlar boyunca bölgesel güçlerin ilgi odağı olmuştur. Özellikle ay tanrısı Sin'e adanmış tapınağıyla ünlü olan kent, Mitannilerin bölgeye gelmesiyle bu krallığın egemenliği altına girmiştir. Mitannilerin Asurlar tarafından yıkılması ardından, I. Adad-Nirari ve I. Salmanassar dönemlerinde Harran'ın Asurlar tarafından alındığı tabletlerden geçse de hâkimiyet kısa sürmüştür. I. Tukulti-Ninurta ardından Asur güç kaybettiği için küçülmüştür. Bu dönemde Harran'ın durumu bilinmemekle beraber, Asurların bölgeden çekildiği düşünülebilir. Bununla birlikte I. Tiglat-Pileser döneminde Asur egemenliğine geçtiği bilinmektedir. Çalışmamız, bölgenin M. Ö. II. binyılın ortalarından, Yeni Asur Döneminin başına kadar Harran tarihini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şanlıurfa, Harran, Huzirina, M.Ö. I. Binyıl, Yeni Asur Dönemi

Abstract:

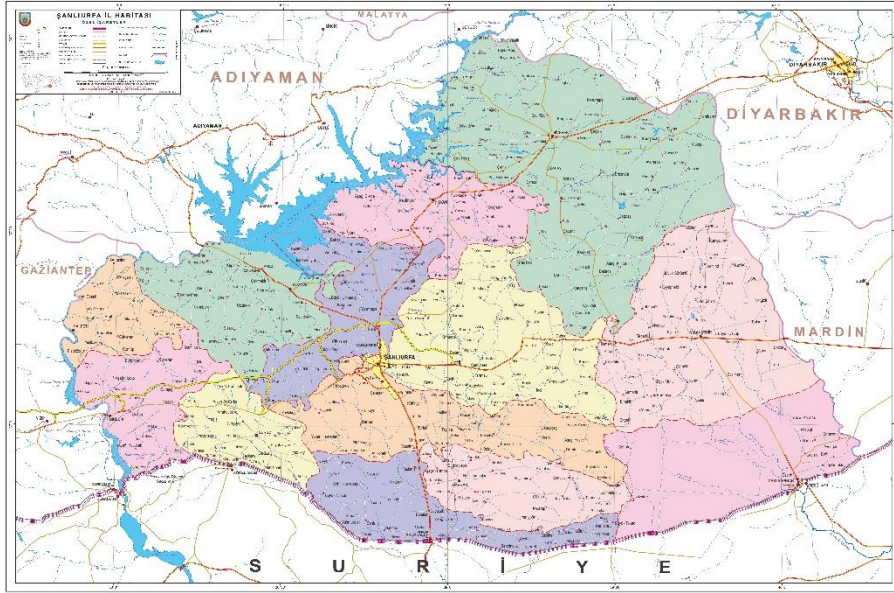
Situated in a strategic location in northern Mesopotamia, Harran has historically been a focal point for regional powers as a religious and commercial center. This city, renowned especially for its temple dedicated to the moon god Sin, fell under the control of the Mitanni kingdom when they arrived in the area. Although tablets indicate that Harran was taken by the Assyrians during the reigns of Adad-Nirari I and Shalmaneser I after the fall of the Mitanni to the Assyrians, this dominance was brief. Following Tukulti-Ninurta I, the Assyrian state weakened and contracted.

Keywords: Şanlıurfa, Harran, Huzirina, 1st Millennium, Neo-Assyrian Period

1. GİRİŞ

Harran, Mezopotamya'nın kuzeyinde, Bereketli Hilal olarak adlandırılan bölgede, günümüz Şanlıurfa il sınırları içerisinde yer almaktadır (Erinç, 1980; Bak. Harita 1). Anadolu ile Mezopotamya arasında bir geçiş noktası oluşturması nedeniyle tarih boyunca hem ticaret yollarının hem de siyasi ve kültürel etkileşimlerin merkezi olmuştur. Bölgenin alüvyal

topraklarının sunduğu tarımsal zenginlik, Fırat ve Dicle nehirleriyle çevrili stratejik konumu ve uygun iklim koşulları, Harran'ın kesintisiz bir yerleşim alanı olarak varlığını sürdürmesini sağlamıştır (Mutlu, 2019, s. 151-152).

Harita 1: Şanlıurfa Siyasi Haritası (Harita Genel Müdürlüğü)

Harran adı, farklı dönemlerdeki yazılı kaynaklarda çeşitli şekillerde yer almıştır. M. Ö. 2. Bin yıl ortalarına ait Ebla metinlerinde ilk kez geçmekte olan kent ticaret ile ön plana çıktığı gibi Kuzey Mezopotamya'yı Akdeniz kıyılarına, Que ve Küçük Asya'ya bağlayan önemli kervan yolları üzerindeki konumuyla bağlantılıdır (Lloyd, 1957, s. 73-82; Lloyd-Brice, 1951; Rice, 1952, s. 36-84; Mutlu, 2019, s. 152). Akkad kaynaklarında ise URUKASKAL-na şeklinde geçmektedir (Del Monte, 1992, s. 28).

“Harran” kelimesi Luvice metinlerde “Harran”, Eski Babilce’de “Harranum” ve Eski Asurca metinlerde “Harana” olarak geçerken, kimi kaynaklarda “Haranu” ve “Harani” biçimlerinde de anıldığı görülmektedir (Kuzuoğlu, 2007, s. 73-74). Hititçe metinlerinde ise I. Şuppiluliuma'nın Şattiwaza ile yaptığı anlaşma kapsamında Harran olarak geçmektedir (Del Monte, 1992, s. 29).

Harran'ın tarihi önemi, yalnızca coğrafi ve ekonomik avantajlarından değil, aynı zamanda Ay Tanrısı Sin'e adanmış Ehulhul Tapınağı aracılığıyla Mezopotamya'da öne çıkan bir dini merkez olarak

tanınmasından kaynaklanmaktadır. Sin kültü, Harran'da oldukça eski dönemlere dayanmakta olup, M. Ö. 18. yüzyıla ait Mari arşivlerinde Harran'daki Sin ile ona adanmış tapınağa ilişkin kayıtlar yer almaktadır. Ancak bu kült, özellikle Asur hâkimiyeti altında, Demir Çağı'nda en güçlü dönemine ulaşmış ve etkisini önemli ölçüde artırmıştır (Blömer, 2023, s. 309). Sin kültürünün en dikkate değer özelliklerinden biri, bir Sin Kâhini'nin varlığıdır. Bu kâhin, Asur propagandasında stratejik bir rol oynadığı gibi birçok Asur kralı, Ehulhul'u yenileyerek kültün gücünü pekiştirmiştir (Blömer, 2023, s. 310; Luckenbill, 1927, s. 353).

Harran'da Sin, şehrin koruyucu tanrısı olarak önemli bir rol üstlenmiştir. Ancak, Harran'ın tarih öncesi dönemde ay tapınmasının merkezi olup olmadığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Buna karşın, M.Ö. II. ve I. binyılda Harran'da Sin kültürünün önemli bir yere sahip olduğu ve bu kültün Mezopotamya'daki Ur kentinden getirildiği öne sürülmektedir (Hatinen, 2021, s. 385). Sin kültürünün Harran'daki öneminin kısa sürede artış gösterdiği söylenebilir. Nitekim Hitit kralı Şuppiluliuma ile Mitanni kralı Şattiwaza arasında yapılan antlaşmada, Mitanni tanrılarının şahit olarak çağrıldığı ifadelerde hem "Ay Tanrısı" hem de "Harran'ın Ay Tanrısı" açıkça zikredilmektedir (Beckman, 1996, s. 43). Bu durum, Harran'ın o dönemde Mitanni egemenliği altında olduğunu kanıtlamaktadır.

Harran'da inanılan Sin ile Mezopotamya'nın diğer bölgelerinde tapınılan Sin arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, Harran'da Sin'in oğlu olarak ışık tanrısı Nusku belirtilirken, Mezopotamya metinlerinde Sin'in oğlu güneş tanrısı Şamaş olarak tanımlanır. Bunun dışında, Asur şehirlerinde olduğu gibi Harran'da da Akitu festivali düzenlenmiştir. Bu festivale dair Harran özelinde ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte, festivalin tanrıların şehre geri dönüşünü sembolize ettiği ve aynı zamanda Asur kralının gücünü yücelttiği anlaşılmaktadır (Hatinen, 2021, s. 388, 409-410). Harran'daki Sin kültü, Mezopotamya dinî gelenekleriyle bağlantısını korurken, yerel inanış ve uygulamalar açısından da özgün bir kimlik sergilemiştir. Bu durum, Harran'ın tarihsel olarak hem dini hem de politik anlamda ne denli önemli bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır.

Harran, ticaret ve ulaşım bakımından da stratejik bir öneme sahip bir bölgede olması sebebiyle bölgesel ticaret ve ulaşım ağlarının merkezinde bulunmaktadır. Harran Sarri adıyla bilinen yol, güneydoğudan kuzeybatıya doğru Zagros Dağları'nın eteklerini takip ederek Dicle boyunca uzanmakta olup Güney Mezopotamya'dan başlayarak Musul üzerinden Sincar, Nisibis ve Ras-el-Ayn yoluyla Harran Ovası'na ulaşmaktadır. Buradan ise Kargamış'ta

Fırat Nehri'ni geçerek kuzeybatı ve güneybatı yönlerinde ayrılmaktadır (Oates, 1968; Kessler, 1980).

Bunun yanı sıra Fırat Vadisi'ni izleyerek Babil'e ulaşan yol da bölgenin diğer önemli ulaşım ağlarından biridir. Bu yol, Güney Mezopotamya'ya daha kısa bir güzergâh sunmakta olup Babil, Hit, Ana ve Rakka'dan geçtikten sonra Belih Vadisi'ni takip ederek Harran Ovası'na varmaktadır (Lloyd ve Brice, 1951). Harran, bu yolların kesişim noktası olması nedeniyle, Eski Babil döneminden itibaren ticari amaçlarla kullanılan önemli bir konaklama merkezi olarak da işlev görmüştür (Hallo, 1964; Goetze, 1953).

Harran'ın tarih sahnesine çıkışı, Yukarı Mezopotamya'da Mitanni Krallığı'nın güç kazanmasıyla belirgin hale gelmiştir. Hint-Avrupa kökenli bir krallık olan Mitanniler, bölgede oluşturdukları siyasi organizasyonla Harran'ı bir süre egemenlik alanları içinde tutmayı başarmışlardır (Balkaya, 2009, s. 49). Ancak Mitanni Krallığı'nın zayıflaması ve Asurluların Mitannilere son vermesi (Gadd, 1975, s. 25-27), Harran ve çevresinde siyasi ve askeri istikrarsızlığa yol açmıştır. Bunun sonucunda Asurlular bölgedeki boşluğu doldurarak hâkimiyetlerini pekiştirdiklerinde Harran, Asur İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarında hem stratejik hem de dini bir merkez olarak önemli bir rol üstlenmiştir.

Harran'ın tarihine Aramiler gibi farklı toplulukların göçleri de damga vurmuştur. Özellikle Bit-Adini Krallığı'nın etkisi altında, Harran ve çevresi Arami akınlarına maruz kalmıştır. Ancak bu süreç, Asurluların genişleme politikalarıyla son bulmuş ve Yeni Asur Dönemi'nin başlarında Harran, Asur hâkimiyetinin önemli bir merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde Asurlular, Harran'ı yalnızca dini bir merkez olarak değil, aynı zamanda stratejik bir üs olarak değerlendirmiştir (Ekinci, 2008, s. 8-10). Bununla birlikte tarihi metinler incelendiği zaman, bölgenin yoğun bir yerleşime ev sahipliği yaptığı görülmektedir.

Tarihi metinler incelendiğinde, Harran ve çevresinin yoğun bir yerleşim sahası olduğu anlaşılmaktadır. Bu yerleşimlerden biri olan Badna, Kültepe II. tabakasıyla ilişkilendirilen Wabartumlar arasında anılmaktadır (Bayram, 1994, s. 233; Bilgiç ve Bayram, 1995, s. 38). Klasik dönemde de Badna olarak bilinen bu yerleşim, günümüzde Suruç ile özdeşleştirilmektedir (Goetze, 1953, s. 94; Veenhof, 1972, s. 293-295). Bunun yanı sıra, Eski Asur metinlerinde üç kez geçen Buhitar, Harran ile ilişkili bir diğer önemli yerleşimdir. Coğrafi konumu itibarıyla Buhitar'ın, Harran ile Ras el-Ayn arasındaki bölgenin batısında ya da kuzeye çok uzak olmayan Habur

üçgeninin batı kısmı ile Balih Nehri arasına yerleştirilebileceği öne sürülmektedir (Veenhof, 1972, s. 241).

Bölgedeki diğer önemli yerleşimlerden biri olan ve Eski Asur, Babil, Orta Asur ve Orta Babil belgelerinde adı geçen Burallum'un konumuna ilişkin görüşler farklılık göstermekte olup, bir kısım araştırmacılar kenti Habur üçgeninin doğusunda, diğerleri ise Harran-Viranşehir arasında bir bölgede konumlandığını belirtmektedir (Yılmaz (Gül), 2001, s. 36-37). Ayrıca, Kültepe II. tabaka karumları arasında sayılan Eluhut da bu coğrafyada yer almaktadır. Bilgiç, Eluhut'u Birecik civarına yerleştirirken (Bilgiç, 1946, s. 414), Garelli Viranşehir-Urfa arasına, Nashef ise Viranşehir çevresine konumlandırmıştır (Garelli, 1963, s. 93; Nashef, 1991, s. 39).

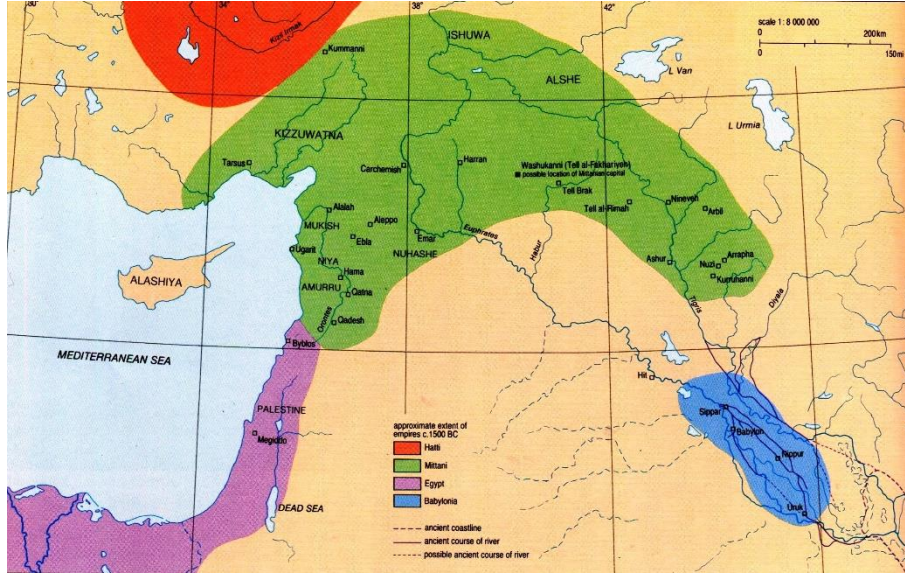
Bölgedeki bir diğer önemli yerleşim olan Haşşum, Eski Hitit dönemi metinlerinde geçmektedir. Del Monte ve Tischler, bu kenti başlangıçta Birecik'e yerleştirmişse de (Del Monte ve Tischler, 1978, s. 98), Del Monte daha sonra Maraş'ı önermiştir (Del Monte, 1992, s. 35). Nashef ise Maraş ile Kommagene arasında bir konumu işaret etmektedir (Nashef, 1991, s. 56). Harran'ın tarihi bağlamında bu yerleşim yerleri, bölgenin kültürel ve siyasi sürekliliği açısından dikkate değerdir.

2. MİTANNİ KRALLIĞI DÖNEMİNDE HARRAN VE ÇEVRESİ

Mitanni Krallığı, Geç Bronz Çağı'nın ilk yarısında Yukarı Mezopotamya bölgesinde ortaya çıkmış ve M.Ö. 16. yüzyılın sonlarından 14. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür (Bak. Harita 2). Krallığın coğrafi merkezi "Hanigalbat" olarak tanımlanmakta olup, ülkenin iki ana nehir arasındaki konumundan dolayı Batı Sami dillerinde "Naharina" ismiyle de anılmaktadır (Dassow, 2022, s. 456-457).

Krallığın ismi, hanedanın kurucusu olarak düşünülen "Maitta" adlı kişiye dayandırılmaktadır. Ancak bilinen Mitanni kralları arasında bu isme sahip bir hükümdar bulunmamaktadır (Dassow, 2022, s. 456-457). Mitanni'nin Hint-Avrupa kökenli olduğu görüşü, krallarının Hint-Avrupa kökenli isimler taşıması ve Hint-Avrupa kökenli birkaç tanrı isminin varlığıyla desteklenmektedir. Bununla birlikte, bu durumun, Hint-Avrupa kavimlerinin askeri üstünlüğünün bir sonucu olmadığını savunan görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşler, Mitanni toplumunda Hint-Avrupa soylarının sürekli ve tutarlı bir şekilde var olduğuna dair somut bir kanıt bulunmadığını vurgulamaktadır (Dassow, 2008, s. 77-90; Dassow, 2014, s. 12). Öte yandan, Anthony, Mitanni'nin askeri aristokrasisinin Maryanna adı verilen at-arabalı savaşçılardan oluştuğunu öne sürmektedir ve Marya kelimesinin Rig Veda

metninde “genç erkek” anlamına geldiğini belirtmektedir. Anthony, ayrıca Mitanni Kralı Kurtivaza'nın, Indra, Varuna, Mithra ve Nasatyas gibi eski Hint tanrılarını yerel Hurri tanrılarında saydığını ifade ederek Mitanni krallığının eski Hintçe konuşan paralı askerler veya atlı-arabalı savaşçılar tarafından kurulmuş olabileceği görüşünü desteklemektedir (Anthony, 2007, s. 50, 454).

Harita 2: Mitanni ve Yakınoğu Coğrafyası (Roaf, 1990, s. 134)

Mitannilere dair yazılı metinlerdeki ilk atıflar, Antik Mısır kaynaklarına dayanmaktadır. I. Amenhotep (M. Ö. 1525-1504) ve oğlu I. Tutmosis (M. Ö. 1504-1492) dönemlerinde yaşamış Mısırlı bir astronom olan Amenemhet'in biyografisinde, Mısır kralının Mitanni ülkesine karşı savaştığını belirtmektedir (Kahn, 2009, s. 136-137). Bu Mitanni isminin yazılı kaynaklarda en erken M.Ö. 1500'lerde var olduğunu gösterse de, bu tarih doğrudan kuruluş tarihi olarak kabul edilmemelidir. Mitanni Krallığı Hitit kralı I. Murşili (M. Ö. 1620-1590) M. Ö. 16. yüzyılda Halep'i yıktıktan sonra tarih sahnesine çıktığı için (Genz, 2011, s. 313), Mitannilerin bölgeye gelişi M. Ö. 1590-1500 arasında olmalıdır.

M.Ö. II. binyılın ilk yarısında, Harran ve tüm Kuzey Mezopotamya'nın Hurri-Mitanni etkisi altına girdiği kabul edilmektedir (Postgate, 1972-1975b, s. 123). Bu dönemde Hititler iç karışıklıklar yaşamış, Yamhad Krallığı'nın yıkılmasıyla bölgede bir güç boşluğu oluşmuştur. Mitanniler'in başkenti Waşukani henüz tespit edilememiş ve dolayısıyla

krallığa ait yazılı arşivlere ulaşamamıştır. Bununla birlikte, Waşukani'nin konumuna ilişkin yapılan önerilerde Şanlıurfa'nın Ceylanpınar ilçesi yakınları gösterilmektedir (Bingöl, 2013, s. 125; Ceylan, 2019, s. 9). Bazı araştırmacılar tarafından ise başkentin Suriye'nin Tell Halaf bölgesi yakınlarında yer alan Tell el-Fakhariya olduğu ileri sürülmektedir (Stefano, 2018; Bonatz, 2013, s. 209-234; Bonatz, 2014, s. 61-84; Tenu, 2015, s. 75-87; Novak, 2013, s. 346). Ancak, Tell el-Amarna'da Mitanni Kralı Tuşratta'ya ait olduğu bilinen mektuplar ile Tell el-Fakhariya'dan elde edilen materyaller arasında gerçekleştirilen nötron analizleri, bu iki yerin birbiriyle örtüşmediğini ortaya koymuştur. Çalışma Tuşratta'nın El-Amarna'ya yolladığı mektupların Waşukani'de yazıldığını varsaysa da Tell el-Fakhariya'nın Waşukani olmadığını göstermektedir (Dobel, 1977, s. 375-382). Bununla birlikte, Ceylanpınar ile Tell el-Fakhariya'nın sınır komşusu olması, Şanlıurfa ve Harran'ın Mitanni egemenliği altında bulunmuş olabileceği görüşünü güçlendirmektedir.

Mitanni arşivlerine ulaşamaması nedeniyle Mitanni hakkındaki bilgilerimiz esas olarak Mısır, Hitit ve Asur gibi devletlerin kayıtlarından elde edilmektedir. Özellikle Hitit kaynakları Mitanniler ve dolayısıyla bölge hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hitit kralı I. Şuppiluliuma zamanında Mitanni Krallığına karşı düzenlenen seferde Kargamış kralı Piyasili ve Mitanni prensi Mattiwaza'nın Waşukani'ye giderken Harran'ı da aldığı bilinmektedir. Böylece Harran da vasal statüsüne girmiştir. Mitanni Krallığı'nın zayıflamasıyla birlikte Asurlular bölgedeki etkinliklerini artırmış ve kuzeybatıya doğru yayılmaya başlamıştır (Özfiyat, 1988; Özfiyat, 2005). Dini metinler ve anlaşmalarda yapılan yeminlerden hareketle, Ay tanrısının şehri olarak bilinen Harran ile Fırtına tanrısının merkezi olan Kahat'ın Mitanni döneminin en önemli dini merkezleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır (Novak, 2013, s. 347). Harran, Mitanni Krallığına dair Asur kaynaklarında da sıklıkla anıldığı için bölgenin kültürel ve siyasi önemine işaret etmektedir.

Asurlular, kral I. Adad Nirari döneminde Hanigalbat üzerine bir sefer düzenleyerek savaştan galip ayrılmıştır. Savaşın ardından Asurlular, Hanigalbat Kralı Şattuara'yı esir alarak Asur'a götürmüş ve kendisine bağlılık yemini ettirerek krallığını vasal bir statüye sokmuşlardır. Şattuara, Asur Devleti'ne sadakatini ömrü boyunca korumuş ve düzenli olarak yıllık haraç göndermiştir. Ancak Şattuara'nın oğlu Wasashatta, Asur'a karşı isyan ederek, Hititler'den destek aramak amacıyla Hatti'ye gitmiştir. Hititler, Wasashatta'nın sunduğu hediyeleri kabul etmelerine rağmen kendisine herhangi bir yardımda bulunmamışlardır. Wasashatta, Kargamış ile Harran arasında konumlandırılan Irrite'de Asur ordusuyla savaşmış, ancak bu

çarşımada yenilgiye uğramaktan kurtulamamıştır. Bu yenilginin ardından Hanigalbat, Asur egemenliği altına alınarak doğrudan Asur topraklarına katılmıştır (Munn-Rankin, 1975, s. 276-278). Asurluların bu askeri zaferden sonra bölgeyle daha yakından ilgilenmeye başladıkları görülmektedir. Bu döneme ait bir Asur metninde, kralın ele geçirdiği yerler hakkında şu ifadeler yer almaktadır:

“...Adad-Nirari, kutsal prens, tanrıların gururu, efendi, tanrıların atadığı kişi, kült merkezlerinin kurucusu, kahramanları yenen - Kassitler, Qutu, Lullumu ve Şubarı ordusu - yukarıdaki ve aşağıdaki tüm düşmanları dağıtan Lubdu'dan ve Rapiqu diyarından topraklarını ayaklar altına alan Taidu, Şuru, Kahat, Amasaku, Hurra, Şuduhu, Nabula, Waşşukanu ve Irridu şehirlerinin fatihi Eluhat'a, Kaşiieri'nin tamamı Eluhat'a, Eluhat'a şehir Sudu, Fırat kıyısında Karkamış'a/ile birlikte Harranu kalesini...” (Grayson, 1987, s. 131).

Tabletten anlaşılacağı üzere bu dönemde Irridu, Harran ve Waşukani gibi şehirlerin Asur egemenliğine alınmıştır. Ancak bölgeye olan seferlerin sonraki dönemlerde sürmesi nedeniyle bu kentlerin geçici bir süreliğine ele geçirildiği düşünülebilir.

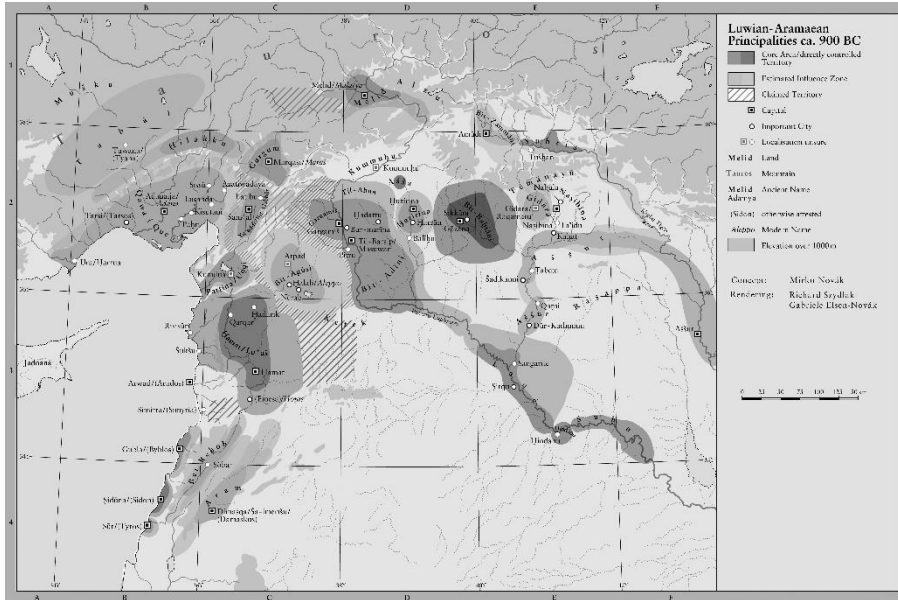
Hanigalbat üzerine yapılan seferlerin I. Salmanassar döneminde de devam ettiği görülmektedir. Asur kentinde Eharsagkurkurra tapınağının yeniden inşasıyla alakalı metne göre kral yaptığı seferi şu şekilde anlatmaktadır:

“... Hanigalbat ülkesine doğru yürüyüşe geçtim, zorlu yolları ve geçitleri aştım. Hanigalbat kralı Sattuara, Hitit ve Ahlamu ordularının yardımıyla benim yolumdaki geçitleri ve su kaynaklarını ele geçirdi. Ordum susadığında ve tükendiğinde orduları güçlü ve şiddetli bir saldırı yaptı. Ancak geri saldırdım ve onları yendim...O zaman bölgedeki şehirlerini Ta'idu'dan Irridu'ya, tüm Kashiari dağından Eluhat şehrine, Sudu kalesini, Fırat kıyısındaki Harranu kalesinden Kargamış şehrine kadar bölgeyi ele geçirdim...” (Grayson, 1987, s. 183-184).

I. Salmanassar dönemine ait olan bu metinden kralın Hanigalbat ülkesine saldırdığı, bunun sonucunda Hitit, Ahlamu ve Hanigalbat ülkelerinin birleşik orduları ile karşılaştıkları görülmektedir. Her ne kadar strateji olarak Asurlular'ın su kaynaklarını keserek tükenmelerini sağlasalar da yenilmekten kurtulamadıkları anlaşılmaktadır. Kralın ele geçirdiği yerler arasında Irridu ve Harranu gibi yerlerin de olduğu görülmesi, I. Adad-Nirari döneminde bu kentlerin Asur hâkimiyeti altına alınmasına rağmen Asur egemenliğinin kalıcı olmadığını tekrar göstermektedir.

3. ARAMİLER'İN BÖLGEYE GELMESİ VE BİT-ADİNİ DEVLETİ DÖNEMİNDE HARRAN

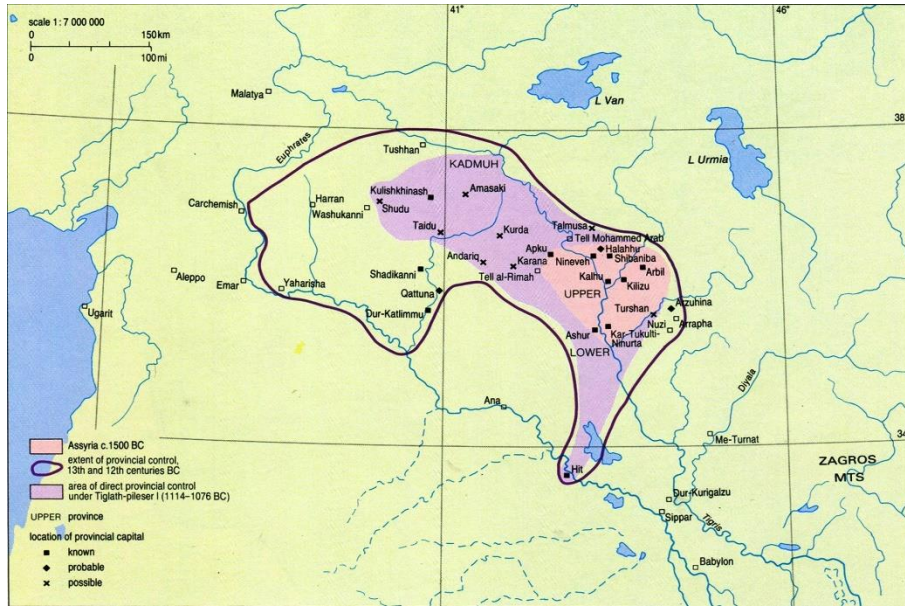
M. Ö. 1200-900 yılları arasında Levant bölgesinde önemli siyasi olaylar yaşanmıştır. Bu dönemin önemli olaylarından biri, Arami göçleridir. Aramiler, bu süreçte Bereketli Hilal'in iç bölgelerine kadar yayılarak Bit-Bagyan, Bit-Zamani, Bit-Adini, Arpad ve Bet-Şullul gibi çeşitli krallıklar kurmuşlardır (Lipiński, 2000, s. 5, 125; Bak. Harita 3). Sami kökenli bir halk olan Aramiler, Batı Sami dilleri ailesine mensup olan Aramiceyi konuşmuşlardır. Eski Aramice, M. Ö. 19-18. yüzyıllara kadar uzanan bir geçmişe sahip olup Levant ve Mezopotamya'da hem Arami topluluklar hem de Arami olmayan gruplar tarafından yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu dil, Yeni Asur Dönemi'nin sonuna kadar geçerliliğini korumuştur (Younger Jr., 2016, s. 31-33). Etimolojik açıdan "Aram" kelimesi farklı anlamlarda yorumlanmıştır. Bu kelimenin "yüksek" veya "yüce" gibi anlamlardan türeyerek "yayla" ile ilişkilendirildiği ya da "vahşi boğalar" gibi kavramlarla bağdaştırıldığı öne sürülmektedir. Bununla birlikte, "Aram" teriminin bir ilahi isim mi yoksa bir kişisel isim mi olduğu hususunda kesin bir görüş birliği bulunmamaktadır (Younger Jr., 2016, s. 38).

Harita 3: Arami Krallıkları ve Yayılım Alanları (Novak ve Schmid, 2019,)

Asur kaynaklarında "Arami" adı, ilk kez I. Tiglath-Pileser (M. Ö. 1115-1077) döneminde karşımıza çıkmaktadır (Lipiński, 2000, s. 50; Harita

4). Bu dönemde Şanlıurfa tekrardan Asur kayıtlarında "...Derilerini ve boynuzlarını şehrim Asur'a getirdim. Harran ülkesinde ve Habur nehri ülkesinde 10 güçlü fil avladım. 4 fili de canlı şekilde ele geçirdim" şeklinde geçmektedir (Luckenbill, 1926, s. 86; Ekinci, 2008, s. 8). I. Tiglath-Pileser'in bu metninden seferin avlanmak amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira toplanan bir haraçtan bahsedilmemektedir. Bu dönemde Harran'ın Asur egemenliğinde olmadığı düşünülebilir. Çünkü bu dönemde Arami göçleri de görülmektedir. Ayrıca bölgede o dönemde fillerin olduğunu göstermesi bakımından da bu metin değerlidir.

Harita 4: Orta Asur Yayılım Alanı (Roaf, 1990, s. 140)

I. Tiglath-Pileser'den sonra gelen Asur kralları döneminde de bölgedeki mücadeleler devam etmiştir. M.Ö. 1070'te Asur kralı Ashur-Bel-Kala'nın Aramiler'e karşı gerçekleştirdiği sefer, bu çatışmaların bir örneğini teşkil etmektedir. Bu dönemde bahsedilen ilk Arami devleti Bit-Adini'dir (Albright, 1975, s. 529-530, 533). Bit-Adini Krallığı'nın başkenti Til-Barsip olup, günümüzde modern Tell Ahmar olarak bilinmektedir. Bu antik kent, Şanlıurfa il merkezine 159 km, Harran'a 123 km, Suruç'a 166 km ve Birecik'e 215 km mesafededir. Krallığın sınırları tam olarak belirlenmiş olmamakla birlikte (Lipiński, 2000, s. 165), yazılı kaynaklardan URUA-li-gu, Huzirina, Arslantaş, URUKap-ra-bi ve La'la'tu adlı şehirlerin Bit-Adini Devleti'nin egemenliğinde olduğu görülmektedir. Asur kitabelerinde Fırat'ın doğusunda yer aldığı belirtilen URUA-li-gu'nin kentini Forrer, Suruç'un 6 km

kuzeyindeki Aligör'e yerleştirmektedir (Forrer, 1920, s. 25). Lipiński ise, bu yerleşimin Fırat'ın sol kıyısındaki Bit-Adini'nin kuzeydoğu sınırlarıyla daha uyumlu olduğunu ileri sürmektedir (Lipiński, 2000, s. 169).

Şanlıurfa-Sultantepe'ye konumlandırılan Huzirina'nın Asur ile ilişkisinin kralın, Asur kralı II. Adad-Nirari'nin Huzirina'ya ilerlediğinde 2 tane maymun hediye etmesiyle başladığını söyleyebiliriz. Til-Barsip'in 30 km kuzeydoğusunda yer alan Arslantaş da Bit-Adini Krallığı sınırları içerisinde bulunmaktadır.

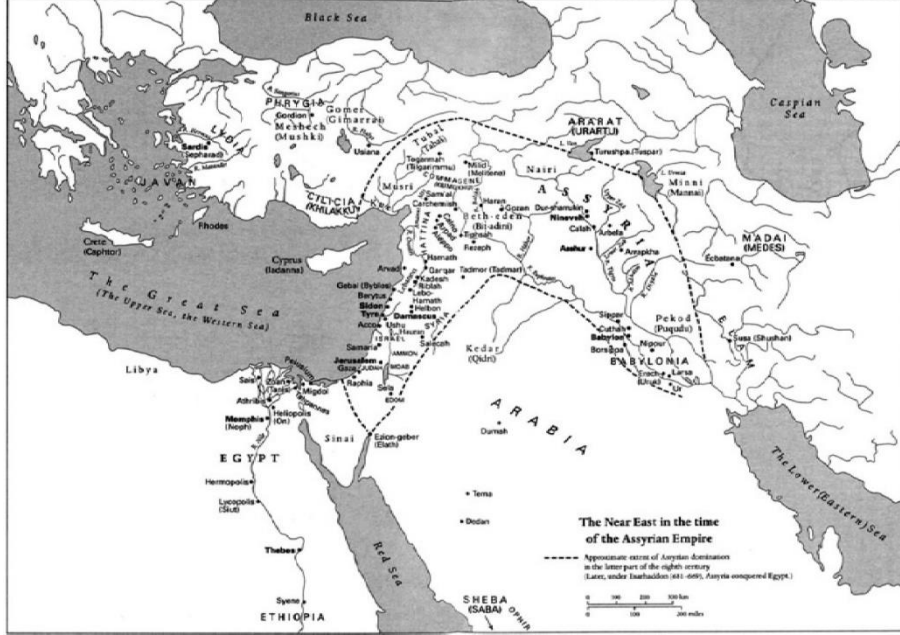
Arslantaş, Hadattu ile özdeşleştirilen ve anlamı "Yeni Şehir" olan bir yerleşimdir. Bu bölgenin, III. Salmanassar (M. Ö. 858-824) döneminde Asurlular tarafından alındığı düşünülmektedir (Lipiński, 2000, s. 170). Yine bu kral döneminde URULa-la-te adlı şehre saldırıldığı ve bu şehre ulaşmak için KUR.Ha-sa-mu ve KUR.Di-ih-nu-nu dağlarının üzerinden geçildiği belirtilmektedir. Bu dağlar arasında yer alan Hasam Dağı, Harran ile Habur arasına konumlandırılmaktadır (Hallo, 1964, s. 57-88).

URUKap-ra-bi, Bit Adini'nin müstahkem ve önemli şehirlerinden biri olarak belirtilmektedir. II. Asurnasirpal döneminde bu şehir, Asurlular tarafından ele geçirilmiş ve yakılıp yıkılmıştır. Bu kent, Şanlıurfa'nın doğusunda yer alan Kapaklı ve Muhammed Hanı'na konumlandırılmaktadır. Ayrıca URUKap-ra-bi şehri Viranşehir yolu üzerinde bulunan ve Edessa'nın doğusunda konumlanan Tektek Dağı'na da konumlandırılmaktadır. La'la'tu ise Bit-Adini Krallığı'nın en doğusunda yer alan bir şehirdir. III. Salmanassar, ilk olarak buraya saldırıldığını belirttiği için bir sınır şehri olarak tanımlanmaktadır.

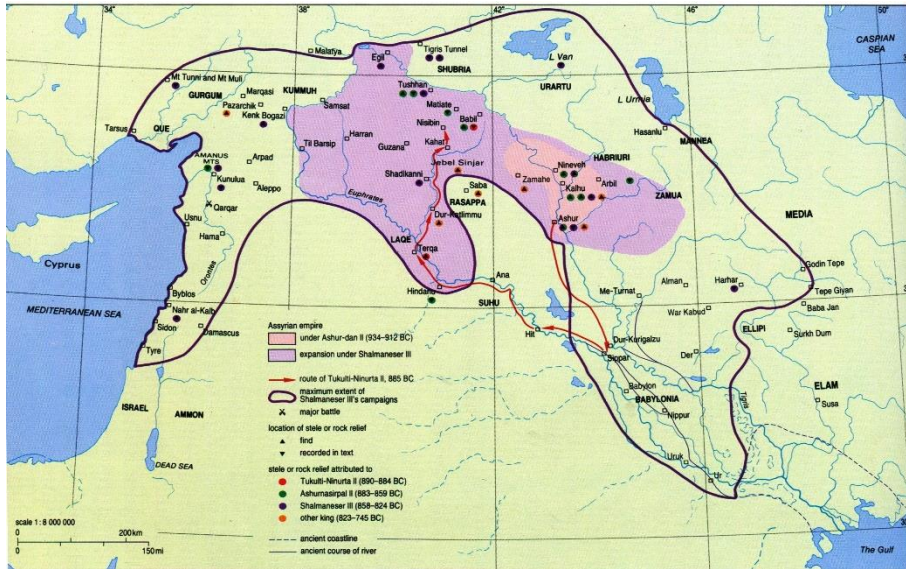
Asur kralının saldırıyı anlatırken "tırmanmak" kelimesini kullanması sebebiyle Tektek Dağı'nın batısı işaret edilmektedir (Younger Jr., 2016, s. 307). Bu şehirler ve dağların konumları incelendiği zaman Harran'ın da Bit Adini egemenliğinde olduğu söylenebilir.

4. YENİ ASUR DÖNEMİNİN BAŞLANGICI VE HARRAN

M. Ö. 9. ve 7. yüzyıllar arasında Asurlar, önceki zayıf dönemlerinin ardından hızla toparlanmış ve büyük bir yayılma göstermiştir. Özellikle M. Ö. 7. yüzyılda Asurlar bir süreliğine Mısır dâhil olmak üzere, doğrudan ya da dolaylı bir şekilde Verimli Hilal'in tamamına egemen olmuşlardır (Kuhrt, 2010, s. 123; bak. Harita 5-6). Yeni Assur Dönemi (M. Ö. 934-610) olarak adlandırılan bu evrenin ilk kralı II. Aşşur-dan (Grayson, 1991, 131) olmasına rağmen Harran ve çevresi II. Adad-Nirari döneminde kaynaklarda geçmektedir.

Harita 5: Yeni Asur Dönemi (Morris ve Scheidel, 2009)

Harita 6: Yeni Asur Yayılım Alanı (Roaf, 1990, s. 164)

Yeni Asur Dönemi'ne ait metinlerde, Bit-Adini adına, özellikle II. Adad-Nirari'nin M.Ö. 899'da Huzirina'yı ele geçirmesinin ardından, Bit-

Adini kralının hediye gönderdiği bir durumu anlatan kayıtlarda rastlanmaktadır. Gula Tapınağı'nın yeniden inşasıyla ilgili bir tablette şu ifadeler geçmektedir: "...Hanigalbat ülkesine üçüncü defa yürüdüm. Huzirina şehrini ele geçirdim. Surlarını tamamen çevirdim... Fırat Nehri kıyısında bulunan Bit-Adini ülkesinden büyük dişi maymun (ve) küçük dişi maymun geldi..." (Grayson, 1991, s. 149-150). Bu ifadelerden Huzirina'nın bu dönemde ele geçirilmiş olduğu ve Bit-Adini kralının, Asur kralına hediye göndererek güvende olmak istediği anlaşılmaktadır. II. Adad-Nirari'nin ardından tahta çıkan II. Tukulti-Ninurta (M. Ö. 890-884), Huzirina'yı bir kamp olarak kullanmış ve burada konaklamıştır (Grayson, 1991, s. 149-150). Bu durum, Yeni Asur döneminin başlarında, Huzirina ve çevresinin Asur için güvenli bir bölge olduğunu ve Asur'un bölgedeki etkisini pekiştirdiğini göstermektedir.

Huzirina'nın özellikle tanrı İştar ve Sin'e ait tapınakların bulunduğu önemli bir kent olduğu bilinmektedir. Ancak, Huzirina'nın bu dönemde, yakın coğrafyasında yer alan Harran'ın gölgesinde kaldığı ve Harran'ın daha fazla stratejik öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır (Postgate, 1972-1975a, s. 535). Ayrıca, bölgede hala güçlü bir Arami etkisinin bulunduğu görülmektedir. Anlaşmalardaki kişi adlarından hareketle Asur döneminde yerleşim nüfusunun büyük oranda Arami kökenli olması bu görüşü desteklemektedir (Finkelstein, 1957, s. 138). Huzirina'nın Asur için stratejik önemi, hem askeri hem de siyasi bağlamda önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca, bu dönemde Asur'un Bit-Adini ve çevresi üzerindeki egemenliğini kurarak bölgedeki Arami etkisini sınırlama çabaları, Asur'un bölgesel üstünlük kurma stratejilerinin bir parçası olarak değerlendirilebilir.

5. SONUÇ

Harran ve çevresinin yazılı kaynaklara göre, M.Ö. 1500 ile 824 yılları arasında Mitanni, Arami ve Yeni Asur egemenliklerine girdiği anlaşılmaktadır. Mitanni Krallığı, Hititler arasındaki iç karmaşa ve bölgede güçlü bir devletin bulunmayışı gibi faktörleri fırsat bilerek bölgeye yayılmıştır. Ancak, Mitanni Krallığı ile ilgili bilgi eksiklikleri bulunmaktadır. Bunun nedeni, Waşukani ve Taidu kentlerinin yerlerinin henüz belirlenememesi ve Mitanni arşivlerinin günümüze ulaşmamış olmasıdır.

Mitanni Krallığı'nın başkentinin yeri hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, Ceylanpınar veya bu bölgedeki Tell el-Fakhariya höyüğünün, başkent olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bu konum göz önünde bulundurulduğunda, Şanlıurfa ve çevresinin, özellikle Harran'ın, Mitanni egemenliğine girdiği söylenebilir. Mitanni döneminde, Harran'ın

tanrı Sin'in önemli bir kült merkezi olarak bilindiği ve dini rolünün öne çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak, bu dönemde Harran ve çevresine dair elimizdeki bilgiler sınırlıdır.

M.Ö. 1200-900 yılları arasında Arami göçlerinin bölge üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Aramiler hakkındaki başlıca bilgi kaynağımız, Asur metinleridir. I. Tiglath-Pileser dönemine ait Asur kaynaklarında, Aramiler'e karşı yapılan seferler kaydedilmiştir. Bu dönemde, Harran'ın da söz konusu olduğu seferlerde, bölgedeki doğal yaşamın zenginliğiyle ilgili bilgiler yer almaktadır; örneğin, Harran'da fil avcılığı yapılması, bölgenin habitatu hakkında fikir verir niteliktedir. Ancak, Asurların bu seferlerine rağmen, Aramiler bölgeden tamamen uzaklaştırılmamıştır. Bu durumu, Huzirina'da bulunan önemli miktarda Arami nüfusunun varlığı da desteklemektedir. Yazılı metinlerde geçen URULa-la-te, KUR.Di-ih-nu-nu ve URUKap-ra-bi gibi yerler, Şanlıurfa'nın Bit-Adini Krallığı egemenliğine girdiğini ve bu bölgenin Arami etkisinde olduğunu göstermektedir.

Yeni Asur Dönemi'nin başlarında ise, Şanlıurfa'nın Asur egemenliğine girmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu geçiş, bölgedeki yönetsel değişikliklerin izlerini sürmemize olanak tanımaktadır.

Harran, özellikle tanrı Sin kültü açısından, çok daha derin bir geçmişe sahip olup, bu kültün izleri Mari metinlerinden de takip edilebilmektedir. Bunun dışında, Şanlıurfa'nın verimli toprakları, tarımsal üretim açısından bölgenin zenginliğine işaret etmektedir. Bu bağlamda, Suriye ve Türkiye'de yapılacak arkeolojik kazılar, özellikle Mitanni dönemine ait verilerin ortaya çıkarılması, Harran'ın bu dönemdeki yapısı hakkında daha kapsamlı bilgiler edinmemizi sağlayacaktır. Bu veriler, hem arkeolojik hem de yazılı kaynaklarla desteklenerek, bölgedeki kültürel ve siyasi tarihinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

6. SUMMARY

At the beginning of the Second Millennium B. C., Sanliurfa and its surroundings came under the influence of the Old Hittite Empire. Although there is no direct information about Harran and its vicinity in Hittite texts, archaeological finds in the region prove that the Hittites were present in these lands. However, with the end of the Old Hittite period, a period of pause was experienced in Sanliurfa and during this period of pause, a new people, the Mitannids, settled in the region.

The Mitanni State captured Sanliurfa, which has a strategic location between Mesopotamia and Anatolia, and controlled the region. The Mitanni

are known as a society developed especially in agriculture and animal husbandry, and this characteristic of the Mitanni also affected the economic structure in Sanliurfa. However, with the weakening of the Mitanni State, the region came under the influence of the Assyrian State, which became stronger again. In this process, the strategic importance of Sanliurfa once again emerged and the Assyrian State strengthened its dominance in the region.

Assyria emerged as a powerful state in the north of Mesopotamia and continued its policy of expanding its borders throughout the first millennium BC. Therefore, Sanliurfa and its surroundings became one of the targets of the Assyrian State. The Hanigalbat expedition during the reign of Adad-Nirari I can be considered as the beginning of the Assyrian sovereignty in the region. During this campaign, Harran, Iridu and other important settlements were captured by the Assyrian State. However, this conquest was temporary and the expeditions to the region continued during the reign of Salmanassar I.

The Assyrian Empire's interest in the region stems from the strategic location of Sanliurfa. Because Harran being a transit point between Mesopotamia and Anatolia is of great importance for the Assyrian State. In addition, the temples of Sin and Ishtar in Harran had an important place in Assyrian culture and increased the religious importance of the region. These temples played a central role in the religious life of both local people and Assyrian rulers.

Although the power of the Assyrian State weakened for a while during the reign of Tukulti-Ninurta I, it regained its strength with Tiglath-Pileser I. During this recovery process, Assyrian sovereignty in the region was consolidated. Harran was ruled as a part of the Assyrian State during this period and the economic, cultural and strategic importance of the region increased even more. Thus, Harran became one of the most important outposts of the Assyrian State in the north of Mesopotamia.

Huzirina stands out as one of the most important settlements of the Assyrian Empire in the Sanliurfa region. This city, which was under Assyrian sovereignty during the first millennium BC, attracted the attention of the Assyrian state due to its strategic location and religious importance. Huzirina was located on a crossing point between the north of Mesopotamia and Anatolia. Therefore, the location of the city was of strategic importance for the Assyrian Empire.

During this period, the Assyrian Empire suppressed the rebellions in and around Harran and regained control of the region. During the reign of Sargon II, Harran was exempted from taxation due to its strategic and religious

importance for the Assyrian Empire. The tax exemption helped the Assyrian State to increase its economic control in the region and reinforced the importance of Harran under Assyrian rule.

7. KAYNAKLAR

- Albright, W. F. (1975). Syria, the Philistines, and Phoenicia. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, ve E. Sollberger (Ed.) *Cambridge Ancient History* II/2, içinde (ss. 507-536). Cambridge.
- Anthony, D. W. (2007). *How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern World*. Princeton.
- Balkaya, T. (2009). *Hurri-Mitanni devleti*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi. Ankara.
- Bayram, S. (1994). Kültepe metinlerinde geçen yeni yer adları ve bunların değerlendirilmesi. *XI. Türk Tarih Kongresi*. 1994, 211-234.
- Beckman, G. (1996) *Hittite diplomatic texts. SBL Writings from the Ancient World Series 7*. Atlanta.
- Blömer, M. (2023). Sin city: Notes on the Moon God of Harran/Carrhae in the Partho-Roman period. *ELECTRUM*, 30, 307-338.
- Bilgiç, E. (1946). Anadolu'nun ilk yazılı kaynaklarındaki yer adları ve tayini üzerine incelemeler. *Belleten*, 39, 1946, 381-423.
- Bingöl, A. (2013). Hurri'lerin siyasi organizasyonları. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/1, 115-134.
- Bonatz, D. (2013). Tell Fekheriye – renewed excavations at the 'head of the spring. D. Bonatz ve L. Martin (Ed.) 100 Jahre archäologische feldforschungen in nordost-Syrien – eine bilant. *Schriften der Max Freiherr von Oppenheim-stiftung* 18, içinde (ss. 209-234). Wiesbaden.
- Bonatz, D. (2014). Tell Fekheriye in the Late Bronze Age: archaeological investigations into the structures of political governance in the upper Mesopotamian piedmont. D. Bonatz (Ed.) *The Archaeology Of Political Spaces. The Upper Mesopotamian Piedmont in the second millennium B.C.E* içinde (s. 61-84). Berlin/Boston.
- Ceylan, A. (2019). Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın dış politikası üzerine bir değerlendirme. *Bellek*, 1/1, 1-15.
- Çelik, B., Güler, M. ve Güler, G. (2011). Türkiye'nin güneydoğusunda yeni bir çanak çömleksiz neolitik yerleşim: Taşlı tepe. *Anadolu*, 37, 225-236.
- Çelik, B. (2017). Şanlıurfa ili yüzey araştırması, 2017. *Karadeniz*25, 36, 52-66.
- Çelik, B. ve Bingöl, A. (2016). Şanlıurfa ili merkez ilçesi Tektel dağları 2015 yılı yüzey araştırması. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ek Sayı 1, 1-20.
- Çelik, B. ve Tolon, K. (2018). Şanlıurfa'dan Neolitik dönem tuzak alanları. *Karadeniz*, 37, 28-36.
- Dassow, von E. (2008). State and society in the late Bronze Age: Alalah under the Mittani empire. David I. Owen ve Gernot Wilhelm (Ed.), *Studies on the civilization and culture of Nuzi and the Hurrians*, içinde. Bethesda.

- Dassow, von E. (2014). Levantine polities under Mittanian hegemony. E. Cancik-Kirschbaum, N. Brisch ve J. Eidem (Ed.), *Constituent, Confederate, and Conquered Space*, içinde (ss. 11-32). De Gruyter.
- Dassow, von E. (2022). Mittani and it's empire. K. Radner, N. Moeller ve D. T. Potts (Ed.), *The Oxford History Of The Ancient Near East III*, içinde (ss. 455-528). Oxford University Press.
- Del Monte, G. (1992). *Repertoire géographique des textes cunéiformes: Die orts und gewassernamen der Hethitischen texte supplement band 6/2*. Wiesbaden.
- Del Monte, G. ve Tischler, J. (1978). *Répertoire Géographique Des Textes Cunéiformes VI*. Wiesbaden.
- Dobel, A., Asaro, F., ve Michel, H. V. (1977). Neutron activation analysis and the location of Waššukanni. *Orientalia*, 46(3), 375-382.
- Ekinci, A. (2008). *Harran mitolojisi ve tarihi*. Şanlıurfa.
- Erinç, S. (1980). Kültürel çevre bilim açısından Güneydoğu Anadolu. H. Çambel ve R. J. Brainwood (Ed.), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*, içinde (s. 65-72). İstanbul.
- Finkelstein, J. J. (1957). Assyrian contracts from Sultantepe. *Anatolian Studies*, 7, 137-145.
- Forrer, E. (1920). *Die provinzeinteilung des Assyrischen Reiches*. Leipzig.
- Gadd, C. J. (1975). Assyria and Babylonia. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger (Ed.), *The Cambridge Ancient History III Edition CII/2: History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.*, içinde (ss. 21-44). Cambridge.
- Garelli, P. (1963). *Les Assyriens en Cappadoce*. Paris.
- Genz, H. (2011). Foreign contacts of the Hittites. H. Genz ve D. P. Mielke (Ed.) *Insights into Hittite History and Archaeology*, içinde (ss. 313-333). Leuven.
- Grayson, A. K. (1991). *Assyrian rulers of early first millennium B. C. I (1114-859 B. C.)*. Toronto.
- Grayson, A. K. (1987). *Assyrian rulers of the third and second millennia B. C. (To 1115)*. Toronto.
- Goetze, A. (1953). An old Babylonian itinerary. *JCS*, VII/2, 51-72.
- Güler, M. ve Çelik, B. (2015). Şanlıurfa bölgesi Neolitik dönem araştırmaları. *BELGÜ*, 1, 75-102.
- Hallo, W. W. (1964). The road to Emar. *JCS* 18, 57-88.
- Hatinen, A. (2021). *The Moon God Sin in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian times*. Münster.
- HGM (2023). Şanlıurfa Mülki İdare Haritası. (<https://www.harita.gov.tr/urun/sanliurfa-mulk-idare-il-haritasi/331>).
- Kahn, D. (2011). One step forward, two steps backward: The relations between Amenhotep III, king of Egypt and Tushratta, king of Mitanni. S. Bar, D. Kahn ve J. J. Shirley (Ed.) *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism Ideology And Literature*, içinde (ss. 136-154). Brill.
- Kessler, K. B. (1980). *Untersuchungen zur historischen topographie Nordmesopotamiens*. Wiesbaden.

- Kuhr, A. (2010). *Eskiçağ'da Yakınoğu Cilt I-II*. İstanbul. Türkiye İş Bankası.
- Kuzuoğu, R. (2007). *Eski Asurca metinlerde geçen coğrafya adları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi. Ankara.
- Lloyd, S. (1957) Excavations in the Harran region. *Proceedings of the Twenty-Second Congress of Orientalists*, II, 73-82.
- Lloyd, S. ve Brice, B. (1951). Harran. AS. 1, 77-111.
- Lipiński, E. (2000). *The Aramaeans: Their ancient history, culture, religion*. Peeters Publishers.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient records of Assyria and Babylonia I*. Chicago.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient records of Assyria and Babylonia II*. Chicago.
- Luckenbill, D. D. (1968). *Ancient records of Assyria and Babylonia I-II*. New York.
- Morris, I. ve Scheidel, W. (2009). *The dynamics of ancient Empires: State power from Assyria to Byzantium*. Oxford.
- MTA. Şanlıurfa İli Maden ve Enerji Kaynakları.
- Munn-Rankin-J. M. (1975). Assyrian military power 1300-1200 B. C. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, ve E. Sollberger (Ed.) *Cambridge Ancient History II/2*, içinde. Cambridge.
- Mutlu, S. İ. (2019). Yeni kazılar ışığında Harran höyük Erken Tunç Çağı mimarisi ve çanak çömlek verileri. M. Önal, S. İ. Mutlu, S. Mutlu (Ed.). *Harran ve Çevresi Arkeoloji*, içinde (s. 151-167). Şanlıurfa
- Nashef, K. (1991). *Réportoire géographique des textes cunéiformes IV*. Wiesbaden.
- Novak, M. (2013). Upper Mesopotamia in the Mittani period. W. Orthmanni O. Matthiae, M. al-Maqdissi (ed.). *Archeologie et Histoire de la Syrie I: La Syrie de l'époque Neolithique a l'age du fer*, içinde (ss. 345-356). Wiedbaden.
- Novak, M. ve Schmid, J. (2019). The palaces of Gözāna (Tall Hālaf). Der palast im antiken und islamischen orient. *Colloquien der Deutschen Orientgesellschaft*, 9, 215-234.
- Oates, D. (1968). *Studies in the ancient History of northern Iraq*. London.
- Özfirat, A. (1988). *Harran tarihi (Başlangıcından Yeni Babil döneminin sonuna kadar)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Özfirat A. (2005) *Eskiçağ'da Harran*. İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Postgate, J. N. (1972-1975a). Huzirina. Michael J. Streck (Ed.) *Reallexikon Der Assyriologie Und Vorde"Rasiatischen Archäologie IV*, içinde (ss. 535-536). Berlin.
- Postgate, J. N. (1972-1975b). Harran. Michael J. Streck (Ed.) *Reallexikon Der Assyriologie Und Vorderasiatischen Archäologie IV*, içinde (ss. 122-125). Berlin 125.
- Rice, D. S. (1952) Medieval Harran; Studies on its topography and monuments, *I. Anatolian Studies*, 2, 36-84.
- Stefano, De M. (2018). Political and cultural relations between the kingdom of Mittani and its subordinated polities in Syria and southeast Anatolia. A. Gianto ve P. Dubovsky (Ed.). *Changing faces of kingship in Syria-Palestine 1500-500 BCE*. Ugarit Verlag.

- Serife, Y. G. (2001). *Kervan güzergâhlarına ışık tutan Kültepe metinleri ve bunlardan elde edilen sonuçlar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Tenu, A. (2015). Building the empire. Settlement patterns in the middle Assyrian Empire. B. S. Düring (Ed.) Understanding hegemonic practices of the early Assyrian empire. *Essays dedicated to Frans Wiggermann*, içinde (ss. 75-87). Leiden.
- Veenhof, K. R. (1972). *Aspects of old Assyrian trade and its terminology*. Leiden.
- Younger, Jr. L. K. (2016). *A political history of the Arameans*. SBL Press.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerinin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederiz.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Dilek KARAGEÇİ %50; Burak TAŞDÜVENCİ %50'dir.

Gönderim Tarihi: 27.10.2024

Kabul Tarihi: 10.12.2024

ESKİ MEZOPOTAMYA VE ANADOLU TOPLUMLARINDA FİLDİŞİNİN KULLANIMI¹

The Use of Ivory in Ancient Mesopotamian and Anatolian Societies

Hacı ÖREN

Dr.; Bağımsız Araştırmacı
hacioren20@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1679-5576

Yusuf KILIÇ

Prof. Dr.; Pamukkale Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
ykilic@pau.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-8024-8521

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Dünyanın birbirinden farklı yerlerinde yapılan araştırmalar fildişinin Paleolitik Çağ'dan itibaren bir prestij emtiası olarak kullanıldığını göstermektedir. Gerçekten fildişinin ok ve mızrak uçları, iğne, bız, obsidyen bıçak sapları, küçük figürinler, takı ve boncuk gibi gündelik yaşamın birçok alanında kullanılan nesnelerin yapımında sıklıkla tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra arkeolojik verilerden kozmetik kutusu, kaşık, tılsım objesi, mobilya aksesuarı, ayna ve yelpaze sapı, bıçak ve kılıç kabzası ile kınların üretiminde fildişinin kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Eski Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında Tunç ve Demir Çağı'nda sade veya değerli maden alaşımlarıyla şekillendirilen fildişinin tanrı-tanrıça figürinleri gibi dini objelerin yapımında, kutsal mekân veya saray gibi yapıların dekorasyonunda ve mobilya kakmacılığında kullanımına rastlanmaktadır. Nitekim her iki coğrafyadaki yerleşim yerlerinde ortaya çıkarılan fildişinden üretilmiş nesnelerin buluntu yerleri, türleri ile miktarı ele alındığında bu objenin statü veya prestij göstergesi olarak yüksek tabakaya mensup kişilere ait olduğu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fildişi, Paleolitik Çağ, Prestij objesi, Kozmetik eşya

Abstract

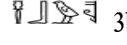
Research conducted in different parts of the world shows that ivory has been used as a prestige commodity since the Paleolithic Age. Indeed, it is understood that ivory was frequently preferred for making objects used in many areas of daily life such as arrow and spearheads, pins, awls, obsidian knife handles, small figurines, jewelry and beads. In addition, archaeological data show that ivory was used in the production of cosmetic boxes, spoons, talisman objects, furniture accessories, mirror and fan handles, knife and sword handles and scabbards. Especially in Ancient Mesopotamian and Anatolian societies in the Bronze and Iron Ages, ivory, which was shaped with plain or precious metal alloys, was used in the production of religious objects such as god-goddess figurines, in the decoration of buildings such as sacred places or palaces, and in furniture marquetry. As a matter of fact, when the find locations, types and quantity of objects made of ivory unearthed in the

¹ Bu çalışma: "Eski Yakın Doğu'da Fildişinin Kullanımı ve Ticareti (MÖ 5. Yüzyıla Kadar)", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2024 isimli doktora tezinden üretilmiştir.

settlements in both geographies are considered, it is revealed that this object belonged to people belonging to high strata as a status or prestige indicator.

Keywords: *Ivory, Paleolithic Age, Prestige object, Cosmetic item*

1. GİRİŞ

“Fildişi” sözcüğü genel olarak fillerin savunma dişleri için kullanılmakla birlikte, bütün memeli hayvanlara ait savunma dişlerini kapsamaktadır. Diğer deyişle “fildişi” sözcüğü, oyulabilecek ya da süslenebilecek kadar büyük olan ve maddi değere sahip memeli bir hayvan dişini tanımlamak için kullanılmaktadır (Fildişi ve Fildişi Türevleri..., 1999, s. 4). İlkçağ toplumlarına ait yazılı vesikalar incelendiğinde fildişi ifadesinin farklı kullanımlarının olduğu gözlenmektedir. Nitekim fildişi kelimesi, Sumercede “ZÚ.AM.Sİ”, Akadcada “şinni pīri” ve Hititçede “lahpa” şeklinde ifade edilmektedir (Güterbock, 1971, s. 1). Buradan hareketle Akadcada fildişi manasındaki “şinni pīri” teriminde geçen /p/ sesinin değişmesiyle /f/ sesine dönüştüğü düşünülmektedir. Yani Akadcadaki “pīru(m), pēru, pīri ve pīlu” kelimelerinin zamanla ilk veya orta sessizlerinin değişerek “fil” sözcüğüne evrildiği anlaşılmaktadır. Fil kelimesi Süryanice, Habeşçe ve Persçeye “pīl” şeklinde aktarılmış olup, Arapça’da ise /p/ sesi olmadığı için onun yerine /f/ sesi kullanılarak “fil” şeklinde telaffuz edilmektedir (Yazıcı, 2002, s. 67). Bu kullanım günümüzde Türkçe’de de bu şekilde devam etmektedir. Ayrıca Eski Mısır dilinde “ms3w3bw” ifadesi fildişi anlamına gelmektedir. Eski Mısır hiyeroglif yazısında ise; 3bw: “Fil’i” tanımlarken; 3bw: şeklinde gösterilen piktogramın “fildişi” anlamına geldiği belirtilmektedir (Faulkner, 2002, s. 2-3). Harf veya hece değeri olarak incelendiğinde her iki tanımlamayı aynı sessizler karşılamakla birlikte piktografik olarak en sağdaki şekillerin farklı olduğu gözlenmektedir. Tüm bunlara bakıldığında birçok nesne veya kelimenin tanımlanmasında ortak sessizler kullanılmış olup sağdaki piktogramlar çoğu zaman anlatılmak istenen kelime veya tanımlamanın belirtecini ifade etmektedir.

Fildişleri üzerine yapılan incelemelerde bu canlı türüne ait dişlerin kendine has birtakım özellikleri saptanmıştır. Şöyle ki fildişinin, bazı canlıların diş yapısına kıyasla sürekli büyüdüğü, dış yüzeyinin sert ve katı bir madde olan dentin ile çevrili olduğu görülmektedir. Ayrıca dentin maddesinin beyaz mineden oluştuğu bilinmektedir. Bununla birlikte fildişi yapısının temel unsurları arasında cement olarak adlandırılan katman mevcuttur. Adı geçen katman damağın iç kısmıyla çene kemiği arasındaki zamksı bir sıvıdan oluşmaktadır. Zira bu diş dokusu dişlerin esnemesini sağlarken, dişleri oluşabilecek darbelerden koruyan elastiki maddedir. Buna ek olarak dişin iç

ile dip kısmında kafatasıyla irtibatı sağlayan sinir sistemleri ve kan damarlarını bulunduran kısımlar yer almaktadır (Macgregor, 2001, s. 15-16).

Afrika ve Asya (Hint) fili türlerinin diş yapıları incelendiğinde doku farklılıklarının olduğu gözlenmektedir. Şöyle ki fildişi işlemeciliğinde daha çok tercih edilen Afrika fili dişi sert ve parlak bir yapıya sahiptir. Yeni elde edilmiş Afrika fili dişi yarı saydam olup sarı ve soluk renklidir. Asya fili dişi ise mat ve yoğun olmakla birlikte kullanıma bağlı olarak renginin kahverengiye doğru dönüştüğü gözlenmektedir (Shoshani, 1978, s. 22).

Paleolitik Çağ'da mamut/fil dişinden oyma veya kazıma tekniğiyle şekillendirilmiş birçok plastik sanat eserinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle avcı-toplayıcı grupların günlük yaşamını kolaylaştırıcı araç-gereçlerin üretildiği görülmektedir. Avrupa kıtasında yapılan arkeolojik araştırmalar esnasında ortaya çıkarılan mamut dişinden yapılmış Venüs figürinleri en dikkat çekici buluntulardandır. Burada "Hohle Fels Venüsü" özelinde bakıldığında kadın vücudunun kafa, ayak ve kollarının çok da belirgin olmadığı görülmektedir (Conard, 2009, s. 249) (Resim 1). Aynı zamanda Fransa'nın güneybatı köşesindeki Brassempouy Bölgesi'nde yer alan Pape Mağarası'nda bulunan kabaca şekillendirilmiş kadın başı formu figürin söz konusu çağın önemli objelerindedir. "Brassempouy Venüsü" adı verilen bu heykelciğin de mamut/fil dişinden kazıma ve oyma yöntemiyle elde edildiği anlaşılmaktadır (Kunz, 1916, s. 4-5) (Resim 2). Diğer yandan günümüzdeki Rusya sınırları içerisindeki Üst Paleolitik Çağ'a tarihlendirilen Malta Mağarası'nda MÖ 40.000 yılına ait olduğu tespit edilen mamut dişi ve kemikten yapılmış figürinler ortaya çıkarılmıştır. Bu figürinler incelendiğinde erkek heykelciklerinin çıplak; kadın ve çocuk heykelciklerinin ise kıyafetleriyle şekillendirildiği görülmektedir (Lbova & Volkov, 2016, s. 18-19).

Resim 1: Hohle Fels Mağarası'ndaki fil/mamut dişinden Venüs figürini. (Conard, 2009, s. 248).

Resim 2: Pape Mağarası'nda ele geçen fil/mamut dişinden yapılmış figürin. (Yaman, 2020, s. 10).

Ayrıca Üst Paleolitik Çağ'ın bazı yaşam alanlarında insan formu heykelciklerle birlikte antropomorfik figürinler de ortaya çıkarılmıştır. Buradan hareketle Güney Almanya'da Hohlenstein-Stadel Mağarası'nda 1939 yılında keşfedilen "Löwenmensch Heykelciği" ya da "Hohlenstein-Stadel'in Aslan Adamı" adı verilen insan ve hayvan karışımı objenin mamut/fildişinden yapıldığı anlaşılmaktadır.

Söz konusu bu obje insanlık tarihinin ilk dini buluntusu şeklinde de ifade edilmektedir (Conard, 2015, s. 830-831; Wolf & Conard, 2015, s. 9-10). Zira bu varlık insanın doğayı algılama biçimini ortaya koymasından dolayı dikkat çekmektedir (Resim 3). Bununla birlikte Üst Paleolitik Çağ'da fil/mamut dışından yapılmış mağara yerleşimlerinde çok sayıda hayvan formu nesnelere de ele geçirilmiştir. Söz konusu zoomorfik objelerden temsil edilen hayvanlar grubunu genellikle kuşlar (kaz, ördek), su samuru, mamut, porsuk, bizon, at, mağara aslanı sincap gibi av hayvan türleri oluşturmaktadır (Lbova & Volkov, s. 19; Conard, 2015, s. 830-832).

Resim 3: Güney Almanya'daki Hohlenstein-Stadel Mağarası'nda keşfedilen fil/mamut dişi figürin (Wolf & Conard, 2015, s. 9).

Diğer yandan Orta ve Üst Paleolitik Çağ toplumlarının mezar yapılarına bakıldığında süs eşyaları ve günlük hayatta kullanılan araç gereçlerin kült alanları veya mezarlar içerisinde ölümlerin yanına yerleştirildiği görülmektedir. Ayrıca mezar yapılarında ölümlerin yanında bulunan süs eşyalarının çoğunlukla o dönemde kullanılan değerli taşlardan, hayvan kemik ve dişlerinden yapılmış takılar olduğu gözlenmektedir. Özellikle çeşitli yırtıcılar ve iri cüsseli hayvanların hem savunma hem de azı dişlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır (Karakoç, 2016, s. 182-183).

Bununla birlikte fil/mamut dışından avlanmada ve günlük hayatta kullanılan bız, olta iğnesi, delgeç, mızrak uçları gibi araç gereçlerin yapıldığı düşünülmektedir (Villa & d'Errico, 2001, s. 71-72). Ayrıca Üst Paleolitik Çağ'dan itibaren fil/mamut dişi ile çeşitli hayvan kemiklerinden gündelik

işleri kolaylaştırmak amacıyla yapılan araç gereçlere ahşap sapların da takıldığı söylemek mümkündür.

2. ESKİ MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA FİLDİŞİ KULLANIMI

Kuzey Mezopotamya'nın tarih öncesi dönemlerine ait bazı mağaralarda yaşam izlerine ulaşılmıştır. Bu mağaralarda yürütülen antropolojik ve arkeolojik çalışmalar avcı-toplayıcı faaliyetlerin Neolitik Çağ'a kadar devam ettiğini göstermektedir. İnsanlar söz konusu dönem öncesinde ve akabinde gıda ve giyim gibi temel ihtiyaçlarını gidermek amacıyla yabani hayvanları avlamışlardır. Mağara yerleşimlerinde yürütülen arkeolojik verilere göre günlük hayatta kullanılan bir takım araç gereçlerin avlanılan hayvanların kemik ve dişlerinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Mezopotamya coğrafyasının tarih öncesi ve tarihi devirlerinde ortaya çıkarılan başlıca fildişi buluntu yerleri aşağıdaki haritada verilmiştir (Harita 1).

Harita 1: Mezopotamya'da tarih öncesi ve tarihi devirlere ait başlıca fildişi buluntu yerleri

Nitekim Irak'ın kuzeyinde bulunan Kerkük'ün 45 km doğusundaki Barda Balka Mağaralarında Paleolitik Çağ'a tarihlendirilen aletlerin yanı sıra bazı hayvan türlerine ait kemik kalıntlarına ulaşılmıştır. Bunlar içerisinde keçi ve fil kemik buluntularının çoğunluğu oluşturduğu tespit edilmiştir (Kınal, 1983, s. 23).

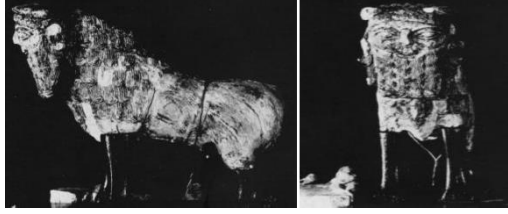
Bununla birlikte Mezopotamya'nın Prehistorik Çağı'na ait fildişi buluntular ekseriyetle yaban domuzu ve su aygırı (hippopotamus) dişlerinden oluşmaktadır. Zira söz konusu zaman dilimine tarihlenen diş kalıntılarının bulunduğu yerler Kuzey Mezopotamya'daki Tell Afer (Irak) yakınlarına lokalize edilen Qermez Dere Neolitik Çağ yerleşimi ile Musul'un yaklaşık 60 km doğusuna konumlandırılan Tell et-Thalathat'tır. Adı geçen bu yerlerden Tell et-Thalathat'ta El-Ubeyd Dönemi'ne tarihlendirilen fildişi topuzun yanı sıra Qermez Dere'de bulunan fildişi boncuklar da Neolitik Çağ'a tarihlendirilmektedir. Ayrıca Sumer kenti Uruk (Warka)'da yazılı dönem öncesine dayandırılan fildişi boncuklar ele geçmiştir. Burada bulunan fildişi nesnelerin çoğunlukla yaban domuzu veya su aygırı dişinden yapıldığı iddia edilmektedir (Moorey, 1994, s. 119-120). Nitekim "Uruk Yayılımı" adı verilen ticari gelişmelerle birlikte fildişinden üretilmiş nesnelerin tarihsel dönemle eşzamanlı olarak yaygınlaştığını söylemek mümkündür.

Bununla birlikte Musul'un kuzeydoğusundaki Tepe Gavra yerleşiminde erken dönemlerden itibaren fildişinden yapılmış üzerinde çeşitli bitki ve hayvan tasvirlerinin yer aldığı, geometrik desenlerle bezenmiş kadın süs eşyaları ortaya çıkarılmıştır. Bu süs eşyaları ve diğer objelerin yapımında fildişinin yanı sıra çeşitli metaller ile değerli taşların tercih edildiği görülmektedir. Bu bağlamda yaban domuzu dişinden elde edilmiş tokalar ve saç iğnelerinin Uruk Dönemi ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Goff, 1963, s. 133). Yine bu yerleşim yerinde fildişi süs eşyaları ve kemikten yapılmış damga mühürler ortaya çıkarılmıştır. Bununla birlikte fildişinden boncuklar, farklı boyutlardaki araç-gereçler, iğne ve bız gibi delici araçların yanı sıra kaşıklar gibi gündelik hayatta sıklıkla kullanılan nesnelere önemli buluntular arasındadır (Arslantaş, 2013, s. 27-28).

2.1. Sumer Şehir Devletleri ve Akad Devleti Dönemi'nde Fildişinin Kullanımı

Bağdat'ın güneyinde bulunan Kiş (Tell al-Uhaymir/Tell Ingharra) kenti yakınlarındaki mezarlıkta yapılan çalışmalarda III. Er Hanedan Dönemi'ne (MÖ 2600-2350) ait altın, gümüş, bronz, bakır vb. madenlerin yanı sıra fildişi, pişmiş toprak, deniz kabukları, diyorit ve kireç taşı gibi farklı maddelerden yapılmış kalıntılar gün yüzüne çıkarılmıştır. Yine burada 1927-1928 yılı kazıları sonucunda 317 envanter numaralı mezarda başı sakallı insan, gövdesi ise boğa şekilli bir figürin bulunmuştur. Söz konusu fildişi figürinin 7,5 cm uzunluk ve 5,5 cm genişliğinde olduğu tespit edilmiştir. Bu objenin boynundaki deliklerin de sehpa veya masa gibi mobilyalara sabitlenmek için açıldığı düşünülmektedir (Resim 4). Mezar alanında bu heykelciğe benzer olduğu düşünülen başka bir heykelciğin fildişi parçaları da

bulunmuştur (Moorey, 1970, s. 102-103). Bu figürinin dini ritüellerle ilgili bir objeyi çağrıştırdığını söylemek mümkündür. Nitekim temel geçim kaynağı tarım olan Mezopotamya toplumlarında panteonun önde gelen tanrılarıyla özdeşleştirilen hayvanlar arasında güç ile bereket simgesi olan boğa ilk sırada yer almaktadır. Mesela, Fırtına Tanrısı İŞKUR/Adad ve Ay Tanrısı NANNA/Sîn ile ilişkilendirilen kutsal hayvanının boğa olduğu bilinmektedir.

Resim 4: Kiş kenti yakınlarındaki mezar alanında bulunan fildişi insan başlı boğa heykelciği (Moorey, 1970, s. 101).

Öte yandan Kiş şehrinde III. Er Hanedan Dönemi'nde yaptırıldığı düşünülen A Sarayı'nın 61 numaralı odasının ve sarayın ek binasının kabul salonunun duvarlarının fildişi bezemeler ile dekore edildiği görülmektedir. Zira söz konusu yerlerde yürütülen arkeolojik kazılarda oldukça çeşitli betimler içeren fildişi kalıntılara ulaşılmıştır (Crawford, 2015, s. 101). Adı geçen kentteki saray kalıntısındaki bazı odaların fildişi başta olmak üzere değerli emtialarla süslendiği gözlenmektedir. Böylece fildişinin adı geçen dönemde saray yapıları vb. idari organizasyonların gerçekleştirildiği alanlarda kullanılıyor olması bunun bir prestij objesi olduğunu ortaya koymaktadır.

Bunların yanı sıra günümüz Şatt'ül Arab Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Adab (Bismaya) şehri kalıntıları içerisinde çok sayıda fildişi, mermer, kil, oniks, granit ve kaymak taşı gibi madenlerden elde edilmiş figürin ile büstler ortaya çıkarılmıştır (Banks, 1912, s. 272-273). Ayrıca Mezopotamya'da Akad Devleti Dönemi öncesine ait RTC 19 envanter numaralı çivi yazılı tablette Adab hükümdarının eşi Nin-ğişkimti'nin, Lagaş (Tell al-Hiba) hükümdarının eşi Baranamtarra'ya gönderdiği bazı hediyelerden bahsedilmektedir. Söz konusu armağanlar içerisinde; on diş eşek, şimşir ağacından yapılmış iki tabure ile kakma tekniğinde üretilmiş heykelciğin yanında alçak kabartma yöntemiyle şekillendirilmiş fildişi bir figürin yer almaktadır (Prentice, 2010, s. 162-163). Buradan hareketle Sumer şehir devletleri kraliçelerinin hediyeleşmelerinde fildişinin yer aldığı görülmektedir. Nitekim birbirleriyle olan yazışmalara bakıldığında fildişinin farklı kullanım alanları tespit edilmekle birlikte toplumun üst tabakasında

bulunan kişilerin itibar ve statü göstergesi olarak fildişinden imal edilmiş objeleri tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

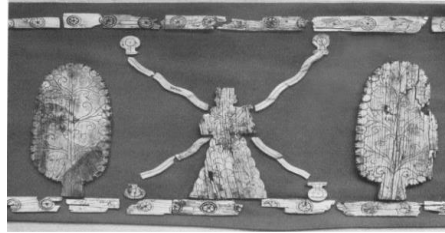
2.2. Babil ve Asur Devletleri Dönemi'nde Fildişinin Kullanımı

Eski Babil kralı Şamsuiluna Dönemi'ne (MÖ 1750-1712) tarihlendirilen TLB I envanter numaralı çivi yazılı belgenin 16-17. satırlarında çeyiz hediyesi olarak "*Hint Güülü Ağacı'ndan mamul altı adet fildişi kakmalı sandalye ve yastık desteği*" ifadesi geçmektedir. Zira bu armağanlar ile ticari emtiaların erken devirlerden itibaren Basra Körfezi ticaret yol güzergahından Mezopotamya'ya aktarıldığı düşünülmektedir. Ayrıca dönemin ekonomik koşulları dikkate alındığında ise fildişi kakmalı Hint Güülü Ağacı'ndan yapılmış mobilyalar lüks tüketim ürünleri arasında gösterilmektedir (Leemans, 1968, s. 216). Dolayısıyla söz konusu emtialarla donatılmış mobilyaların zengin veya statü sahibi birinin kızına çeyiz hediyesi olarak getirildiğini söylemek mümkündür.

Bununla birlikte Yeni Babil Devleti krallarından II. Nabukadnezar Dönemi'ne (MÖ 605-562) tarihlendirilen Ur kentindeki Bel-Şalti Nannar Sarayı'nın kuzeybatısında yer alan Ningal Tapınağı'nın beş numaralı odasında fildişinden üretilmiş çok sayıda değerli madeni eşya bulunmuştur. Bu buluntu grubu içerisinde esas önemli bulguyu Fenikelilerin Ana Tanrıçası Aştarte'ye adanmış, fildişinden yapılmış çivi yazılı mücevher kutusunun kapağı oluşturmaktadır. Ayrıca aynı yapı içerisinde fildişinden tarak, boğa, sfenks figürlü plakalar ile Eski Mısır üslubu kaşıklar ve insan betimleriyle dekore edilmiş yuvarlak kutular bulunmuştur (Crawford, 2015, s. 125). Sözü edilen fildişi objeler ile metalden yapılan nesnelere bölgesel krallıklar tarafından büyük krallıklara hediye/haraç şeklinde gönderildikleri düşünülmektedir. Ayrıca Uruk şehrindeki 423 nolu mezar içerisinde Yeni Babil Devleti Dönemi'ne tarihlendirilen ahşap üzerine fildişi levhalarla dekore edilmiş bir kutu daha ortaya çıkarılmıştır (Baker, 2012, s. 927). Yine Kuzeydoğu Suriye'ye lokalize edilen Guzana (Tell Halaf) yerleşiminde Yeni Babil Devleti'nin idari işleriyle ilgili ABL 1283 numaralı çivi yazılı tablette yün ve fildişinin Yeni Asur Devleti krallarına haraç olarak sunulduğuna dair verilere ulaşılmıştır. Adı geçen çivi yazılı belgede bilhassa fildişinden yapılmış farklı eşyalar ile erguvani yünlü dokumaların Levant Bölgesi krallıklarından elde edildiği anlaşılmaktadır (Oppenheim, 1967, s. 246).

Öte yandan MÖ 1243-1207 yılları arasına tarihlendirilen Asur kralı I. Tikulti-Ninurta Dönemi'ndeki Yeni Saray'ın teras katındaki alanda yürütülen arkeolojik kazılar sonucunda yüzeyleri bezekli birçok fildişi emtialar ortaya çıkarılmıştır. Buradaki fildişi parçalar birleştirildiğinde içerisinde kanatlı

hayvanlar, elinde suların aktığı kapları tutan dağ tanrısı ile iki adet kutsal ağaç motifi ve ağaç motiflerinin uç kısımlarında nar betimlerinin yer aldığı görülmektedir. Ortaya çıkarılan fildişi plakaların orijinal halleri bilinmemekle birlikte pervazlı çerçevelere dekore edildikleri düşünülebilir. (Andrea, 1938, s. 12-16). Ayrıca bazı işlenmiş fildişi parçalarının, ahşap vb. malzemelerden yapılmış mobilya eşyası yüzeyine kakmacılık yöntemiyle tutturulmuş olabileceği tahmin edilmektedir (Resim 5).

Resim 5: Asur kralı I. Tikulti-Ninurta Dönemi, Yeni Saray'da bulunan fildişi mobilya aksesuarı. (Andrea, 1938, s. 14).

Yine Asur kentindeki Mezar 45'te Orta Asur sanatını yansıtan fildişinden yapılmış silindir şeklinde bir kutu ve kapağı ortaya çıkarılmıştır. Bu kutunun yüzeyi hurma ağaçları ile ceylan betiminin yanı sıra alt ve üst kısımları beşer tane dairesel çizgiyle şekillendirilmiştir. Söz konusu kutu kapağı üzerinde de çeşitli geometrik desenler görülmektedir (Mandacı, 2018, s. 38-39) (Resim 6). Ek olarak Yeni Asur Devleti Dönemi'ne tarihlendirilen kraliçe mezarlarında silindir formlu makyaj kutuları ortaya çıkarılmıştır. Bulunan kutuların çoğunun üzerinde oyma ve delme yöntemiyle oluşturulmuş farklı geometrik desenler yer almaktadır.

Söz konusu geometrik desenlerden başlıcaları daire ve çapraz tarama şekilli motiflerdir. Bunların yanı sıra ele geçen fildişinden yapılmış makyaj kutu kapaklarından bazılarının çivi yazılarıyla bezendiği de gözlenmektedir (Hussein, 2016, s. 53).

Resim 6: Asur kenti Mezar 45'te ortaya çıkarılan fildişi silindir kutu ve kapağı (Evans, 2009, s. 208).

3. ESKİ ANADOLU TOPLUMLARINDA FİLDİŞİNİN KULLANIMI

Anadolu’da Paleolitik Çağ’a tarihlenen file ait arkeofaunal kalıntılar ile fildişine dair buluntulara nadiren rastlanmaktadır. Bunlardan Ankara-Akdoğan, Eskişehir-Sivrihisar, Denizli-Sarayköy, Eskişehir-Alpu Ankara-Gazi Orman Çiftliği, Kahramanmaraş-Gâvur Gölü bataklığı ve Kayseri-Yamula Barajı fil fosil buluntu yerlerinden başlıcalarıdır. Bu bağlamda fildişinden yapılan nesne buluntularından ilki, Antalya/Karain Mağarası B Gözü’nde ortaya çıkarılmıştır. Nitekim ele geçen ortası delikli fildişi objenin gerdanlık parçası olduğu düşünülmektedir (Yalçınkaya & Taşkiran vd., 2013, s. 448). Ayrıca Neolitik Çağ fildişi buluntularına dair en iyi örneğe Çatalhöyük yerleşiminde rastlanmıştır. Yine buradaki mezar hediyeleri arasında yaban domuzu dişinden yapılmış gerdanlık ortaya çıkarılmıştır. Ele geçen bu gerdanlığın yüzeyi delik olup kazıma tekniğiyle yapılmış birbirinden farklı desenlerle şekillendirildiği gözlenmektedir. Bununla birlikte Kalkolitik Çağ’a tarihlendirilen Karaman/Canhasan I. tabakasında fildişinden üretilmiş bilezik parçası ele geçen nadir nesnelere arasındadır (Akarsu, 2017, s. 133).

Harita 2: Tunç ve Demir Çağı’nda Türkiye’deki başlıca fildişi buluntu yerleri

Bunların yanı sıra Son Kalkolitik Çağ’a tarihlenen Adıyaman’daki Samsat Höyük’ün XXVI. yapı katında taştan üretilmiş damga mührün üzerindeki oyukların fildişi parçaları ile dekore edildiği görülmektedir. Buna benzer damga mühürler Mezopotamya’daki El-Ubeyd Dönemi mühürleriyle ilişkilendirilmekte olup; Kuzey Irak Eski Çağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan dekoratif mühürlerin Anadolu’ya buradan gelmiş olabileceği düşünülmektedir.

(Özkan & Öztan, 2009, s. 417). Öte yandan Türkiye’de Prehistorik Çağ ve sonrası dönemlerde ortaya çıkarılan başlıca fildişi buluntu yerleri aşağıdaki haritada gösterilmiştir (Harita 2).

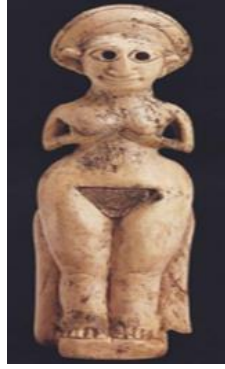
3.1. Anadolu’da Tunç Çağı’nda Fildişinin Kullanımı

Prehistorik Çağ, Anadolu’nun siyasi bütünlüğünün sağlanmadığı yani yerel güçlerin etkin olduğu bir dönemdir. Anadolu ilk kez yazıyla Tunç Çağı’nın ortasında yani MÖ 2. binyılın başında Eski Asur Devleti’nin Kuzey Mezopotamya’daki egemenliği döneminde tanışmıştır. Anadolu’ya yazıyı taşıyan Asurlular burada yaklaşık 255 yıl (MÖ 1974 ve 1719) (Günbattı, 2008, s. 129) süren güçlü bir ticari teşekkül kurmayı başarmışlardır. Nitekim Anadolu’da yazılı devrin başlangıcı sayılan Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde yaygın bir ticari faaliyetin gerçekleştirildiği ele geçen çivi yazılı belgelerle teyit edilmektedir. Zira bu dönemde Kayseri’nin 20 km kuzeydoğusunda bulunan Kaniş’te saray, ev ve mezar yerlerinde yürütülen kazılar sonucunda hematit, lapis-lazuli, kaya kristali gibi değerli taşlar; altın, gümüş, bakır, kalay gibi madenler ile fayans, kemik ve fildişinden üretilmiş nesnelere ortaya çıkarılmıştır. Burada ele geçen objelerin Anadolu içerisinde ticaretinin yapıldığı, aynı zamanda lapis-lazuli ve fildişi gibi emtiaların ithal ürünler arasında olduğu anlaşılmaktadır.

Büyük çoğunluğu Kültepe-Kaniş’te ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletlerde ticaret emtiası olarak fildişinden çok fazla söz edilmemektedir. Ancak Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nin iki önemli ticari merkezi olan Kültepe-Kaniş ve Acemhöyük’te yapılan kazı çalışmaları sonucunda fildişi buluntulara ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra Acemhöyük’teki Sarıkaya Sarayı’nda fildişinden objelerin üretildiği yerli atölyelerin varlığı da saptanmıştır. Kültepe-Kaniş’teki tasvirli fildişi eserlerin en eskisi II. yapı katında ele geçmiştir. 3 cm yüksekliğinde ve 4 cm genişliğindeki bu buluntu muhtemelen kozmetik kutusudur. Kapağı henüz bulunamamış bu kutunun üzerinde alçak kabartma yöntemiyle şekillendirilmiş aslan betimi yer almaktadır. Yine bu kutu üzerinde bulunan aslan tasvirinin kuyruğu, arka bacakları ve vücudu geniş, kafası kutunun sol köşesinde, ön bacaklarının kapağın dışına doğru uzatılmış şekilde olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra kenar üst köşesine stilize boğa başı yerleştirilmiştir. Ayrıca dört tarafı düzgün perdahlanmış olup tek merkezli dairelerle bezenmiştir (Özgüç, 2002, s. 498-499).

Diğer yandan Kaniş Karumu’nun MÖ 1835-1719 yıllarına tarihlendirilen Ib yapı katında yer alan evin tabanındaki küp mezar içerisinde “fildişi çıplak tanrıça heykelciği” ortaya çıkarılmıştır. Ele geçen fildişi çıplak tanrıça heykelciği, tahtında oturur vaziyette şekillendirilmiş olup, 9,4 cm

yükseklik ve 2,4 cm genişliğe sahiptir. Söz konusu tanrıça heykelciği ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde, Anadolu'nun Ana Tanrıçası Kubaba'nın görsel yönünü yansıtmaktadır. Öyle ki bu heykelciğin iri ağzı, etli ve yuvarlak yüzü, büyük kulağı, yassı burnu ile büyük çenesi, doğal görünümündedir. Göğüslerini elleriyle kavramış şekilde görülen bu heykelciğin parmakları daha belirgin betimlenmiştir. Nitekim fildişinden yapılmış aşağıdaki resimde yer alan heykelciğin basık alnı ve yassı burnu tipik Anadolu insanının fiziki yapısını göstermektedir (Özgüç, 2005, s. 202-207) (Resim 7). Adı geçen heykelciğin yapılan araştırmalar neticesinde fildişi grubunda yer alan su aygırı dışından üretildiği tespit edilmiştir (Özgüç, 2002, s. 498).

Resim 7: Kaniş Karum Ib yapı tabakasında ele geçen fildişi tanrıça figürünü (Özgüç, 2005, s. 206).

Bunların yanı sıra Kaniş Karum Ib tabakasında bir evin masifi altında fildişinden üretilmiş boğa başlı bir iğne bulunmuştur. Ayrıca Kaniş Karumu Ib ve II. yapı katlarına ait saray, ev ve mezarları ile Asurlu ve yerli tüccarların arşivlerinde fildişinden yapılmış damga ve silindir mühürler de ortaya çıkarılan nesnelere arasında yer almaktadır (Özgüç, 2005, s. 229). Ek olarak Eski Saray kalıntılarının ender buluntuları arasında kemik ve fildişinden yapılmış objelere rastlanmıştır. Burada ortaya çıkarılan ucu yivli fildişi objenin metal bir mutfak eşyasına veya koltuk-sandalye gibi mobilyalardan birine monte edilmek için üretilmiş olabileceği düşünülmektedir (Özgüç, 1999, s. 30).

Anadolu'nun en önemli sit alanlarından birisi olan Acemhöyük, Aksaray'ın 18 km. kuzeybatısındaki Yeşilova kasabası yakınına lokalize edilmektedir. Acemhöyük'te yapılan çalışmalar buranın MÖ 3. binyıldan itibaren iskân edildiğini ve Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde, Anadolu'nun önemli yerleşim merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Adı geçen yerleşimde yürütülen arkeolojik kazılarda Hatipler Sarayı ve Sarıkaya ile

Hizmet Binası olarak isimlendirilen alanlarda obsidyen ve dağ kristallerinden vazolar, altın kakmalı süs eşyaları, metal silahlar, çeşitli ebatlarda bakır külçeler ile lapis-lazuli ve fildişinden yapılmış eşyalara rastlanmıştır (Kuzuoğlu, 2016, s. 685-686).

Ek olarak Acemhöyük'ün en şatafatlı dönemi olarak nitelendirilen Kültepe Ib tabakası ile çağdaş olan III. yapı katının kuvvetli yangın neticesinde son bulduğu belirlenmiştir. Nitekim Acemhöyük Sarıkaya Saray alanındaki NA-OA/46 nolu odada altın süs eşyaları, oyun tahtası, dağ kristali ve obsidyenden yapılmış vazolar, dokuma kalıntıları ile fildişinden yapılmış objeler ele geçmiştir. Yangına maruz kalan fildişi nesnelerin kireçleşip, gri veya pembemsi renge dönüştükleri gözlenmektedir. Hatta bazı objelerin şekilsel yönleri değişmiş, ince-düz fildişi plaka kakmaların ise kıvrılıp yamuldukları görülmektedir. Bunların yanı sıra yangında etkilenmeyen bir tabak parçası içerisindeki kırmızı boya orijinalliğini kaybetmemiştir. Ayrıca yangın alanında oyun tahtasına ait bir parça, kuş gövdesine geçirildiği tespit edilen kanat, aslan gövdesi, üzerinde boğa motifi yer alan küçük bir parça, insan kolu, rozet tasvirleri ve ağaç motifleri bulunan ince levhalar ile örgülü saç betimleri yer alan levha gibi birbirinden farklı fildişinden yapılmış nesnelere ele geçmiştir (Özgüç, 1966, s. 15-21). Ayrıca Acemhöyük Sarayı'nın III. tabakasında fildişi objeler ele geçmiştir. Bunlar arasında Kültepe-Kaniş'te çıplak tanrıça heykelciğine benzeyen figürinler oldukça dikkat çekmektedir. Yine burada Mezopotamya ve Suriye'den ithal edilen yarı mamul fildişini işleyen becerikli ustalar ile yerli atölyelerin bulunduğu düşünölmektedir (Özgüç, 2005, s. 207).

Bununla birlikte Acemhöyük'teki 1976 yılı arkeolojik kazılar sonucunda höyüğün kuzeybatısındaki Sarıkaya Sarayı'nın zemininde parçalanmış bir fildişi kutu ele geçmiştir. MÖ yaklaşık 18. yüzyılda tek parça bir fildişinden yapıldığı düşünölen kutunun gövdesi küp şeklindedir. Tabanın dört köşesinde çivi delikleri ile yuvarlak ağzının kenarında kapak için çıkıntısı bulunan kutunun sehpa gibi herhangi bir mobilyaya bağlantısının olabileceği düşünölmektedir. Küp şeklindeki bu kutunun dört yüzeyinin altın kaplamalı bakır çiviler, çivi başı büyüklüğünde lapis-lazuli ve meteorik demir çivilerle donatıldığı görülmektedir. Dört yüzünün kabartmalarla bezendiği tespit edilen küp formundaki kutunun gövdesinin sağlam kalan bölümlerinde insan ve hayvan tasvirlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak incelendiğinde söz konusu kutu üzerinde sfenks, kuş, balık, antilop, geyik, koyun, aslan, maymun, keçi, tavşan, ceylan gibi çeşitli hayvan betimleri gözlenmektedir (Resim 8). Bunlara ek olarak Suriye ve Anadolu lu sanat unsurları taşıyan

Acemhöyük kutusunun yapım yerinin ise Kargamış olabileceği düşünülmektedir (Özgüç, 1976, s. 547-552).

Resim 8: Acemhöyük'te ortaya çıkarılan yekpare fildişinden kozmetik kutu (Özgüç, 1976, s. 555).

Ayrıca Acemhöyük'te bulunan sfenks heykelcikleri ve kabartmalı plaklar New York Metropolitan Sanat Müzesi Pratt Koleksiyonu'nda yer alan önemli fildişi objelerdendir. Burada yer alan yaklaşık 13 cm yüksekliğindeki dört sfenks figürünü tek parça fildişinden üretilmiştir. Söz konusu figürinlerin üstünde dört köşeli zıvanalar mevcut olup kulaklarının hemen yanlarında küçük mil delikleri görülmektedir. Kıvrımlı saçları mobilyaya takılacak şekilde tasarlanmış, iç ve dışa bakan yüzlerde altın yaldızlı belirgin saç lüleleri mevcuttur. Kurs biçimli zemin üzerinde duran bu figürinlerin ucu eşkenar dörtgen biçimindeki kuyrukları vücutlarına yapışık olarak şekillendirilmişlerdir. Ayrıca Acemhöyük kökenli kıvrıcık yelesi bu sfenks ve aslan heykelciklerinin Hitit sanatına ilham kaynağı olduğu belirtilmektedir. Bunun yanı sıra bu özelliklerin daha da gelişkin formunu Hattuşa 'Aslanlı Kapının' aslanlarında açık bir şekilde görmek mümkündür (Özgüç, 2002, s. 498-499). Bunlarla birlikte Anadolu'da ele geçmiş plastik sanat ürünleri incelendiğinde özellikle Güneydoğu Anadolu'daki eskiçağ yerleşimlerinde bulunan nesnelere Mısır sanatının etkisi gözlenmektedir. Buradan hareketle Acemhöyük mobilya eşya buluntuları arasında yer alan Tanrıça Hathor'a ait badem gözler ve bukleli saçlar, Eski Mısır sanat anlayışının Anadolu'ya kadar yayıldığını göstermektedir (Resim 9). Öte yandan Metropolitan Sanat Müzesi'nde yer alan özel Pratt Koleksiyonu'ndaki fildişi eserler ile kil mühürler, Acemhöyük kazılarında ortaya çıkarılan eserler ile eşleştirildiğinde bunların da Acemhöyük'ten taşındığı düşünülmektedir. Bu noktada fildişinden yapılmış şahin kanadı ile benzer motif ve şekle sahip kırmızımsı kuş kanadı dikkat çekmektedir (Simpson, 2013, s. 222-227).

Resim 9: Acmhöyük'te bulunan fildişi mobilya aksamaları (Benzel & Graff, et al., 2010, s. 78).

Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ele geçen verilerden Tell Açana'da (Alalakh) kral Yarım-Lim Dönemi'ne (MÖ 1780-1765) tarihlendirilen tapınakta metal, değerli taşlar, seramik ve fildişinden yapılmış çeşitli eşyalara ulaşılmıştır. Burada ele geçen mobilya kakma parçaları, taraklar ile yumurta biçimli eserlerin çoğunluğunu fildişi objeler oluşturmaktadır. Söz konusu tapınağın 48/3 ve 48/4 nolu odalarında da birçok işlenmiş fildişi objeler ele geçmiştir. Bunların yanı sıra VII. tabakada ortaya çıkarılan saray yapısında da mobilya kakmacılığında kullanıldığı anlaşılan çok sayıda fildişi parça ortaya çıkarılmıştır (Yener, 2007, s. 153).

Diğer taraftan IV. yapı katındaki saray yapısının çeşitli odalarında fildişinden mamul asa başı, insan eli şekilli oyma bir parça, Mısır Tanrıçası İsis başı ile süslenmiş kozmetik kutu kapağı ve tarakların yanı sıra üzeri betimli makyaj kutu kapak parçası ele geçen nesnelere başlıcalarıdır (Woolley, 1955, s. 119-126).

Bunların yanı sıra Tell Açana II. yapı katındaki yönetim alanında fildişi imalatına dair kanıtlara rastlanmıştır. Adı geçen tabakada kollarını iki tarafa açmış ayakta duran fildişi kadın heykelciklerinin Mısır sanat tarzını yansıttığı düşünülmektedir. Ayrıca yine burada fildişinden yapılmış iki ceylan başı ile levha şeklinde objeler bulunmuştur (Woolley, 1955, s. 289-292; Woolley, 1948, s.14).

Bunlara ek olarak Orta Tunç Çağı'na ait VII. yapı katının saray alanında ele geçen 1,6 metrelik ham fildişleri ile fildişi oymacılığını ortaya koyan atölyelerin bulunması, şehrin ustalık gerektiren zanaat dalında önemli

bir rolünün olduğunu göstermektedir. Nitekim L. Woolley tarafından yapılan ilk kazılarda ele geçen çok sayıdaki fildişi nesnenin, Kültepe ve Acemhöyük gibi Anadolu'nun önemli ticaret merkezlerinde bulunan fildişi işlemleriyle ortak üsluplar taşıdığını söylemek mümkündür (Akar, 2013, s. 89).

Hitit Devlet Arşivleri'ne ait az sayıdaki çivi yazılı belgeden, fildişinden çeşitli objelerin yapıldığı ve mobilyacılıkta kakma şeklinde üretildiği anlaşılmaktadır. Genel itibarıyla bunlar makyaj aletleri, mobilya aksamları, tarak ve tokalar, müzik aletleri, yün tarakları ile çeşitli figürinlerdir (Güterbock, 1971, s. 1-17; Özgüç, 2002, s. 498). Yine çivi yazılı belgeler incelendiğinde fildişinin çoğunlukla kült eşyaları yani dini objelerin yapımında kullandığı anlaşılmaktadır (Darga, 1992, s. 110). Ayrıca Anadolu toplumlarından Hurrilerin de kendilerine has becerileriyle fildişi nesnelere üretilip, bu hususta Hititleri etkiledikleri gözlenmektedir (Ünal, 2002, s. 96).

Tüm bunlarla birlikte Hititlerin fildişi işçiliğini yerli atölyelerde devam ettirdiklerini kısıtlı sayıda ele geçen çivi yazılı belgelerden ve arkeolojik buluntulardan teyit etmek mümkündür (Özgüç, 2005, s. 207; Darga, 1992, s. 112). Nitekim çivi yazılı vesikalarda sözü edilen fildişi kullanımıyla ilgili veriler ve ortaya çıkarılan buluntular arasında tutarsızlık mevcuttur. Bu bağlamda Anadolu'nun Hitit yerleşim alanlarındaki kazı çalışmalarının sonucuna göre bu durumun değişiklik gösterebileceğini söylemek mümkündür.

Öte yandan Hattuşa kazılarında, Sarıkalenin doğusundaki Tapınak VII'de fildişi dans eden bir savaş tanrısı heykelciği bulunmuştur. Adı geçen figürin Yerkapı sfenksleriyle hayli benzerlik göstermektedir (Neve, 1982, s. 145) (Resim 10). Yine Hattuşa'da oldukça kötü vaziyette ele geçmiş küçük boyutlu bir fildişi disk, Hititler Dönemi'nde fildişi oymacılığında ulaşılan olgunluğu gözler önüne sermektedir.

Ayrıca 20 nolu tapınak alanında "üçlü tanrı grubu" adı verilen fildişinden heykelcik gün yüzüne çıkarılmıştır. Söz konusu figürin bir levha üzerinde kanatlı güneş kursu altında ortada Hititlerin Fırtına Tanrısı Teşup ile oğulları Nerik ve Zippalanda şehri tanrıları kaide üzerinde şekillendirilmiştir (Akarsu, 2017, s. 136) (Resim 11).

Bunların yanı sıra Hattuşa'da bulunan fildişi Dağ Tanrısı Heykelciği Mezopotamya stilinde yapılmış olup; sivri başlığı üzerinde boynuzları görülmektedir. Elleri omuz hizasında yükseltilmiş heykelciğin, dağları simgeleyen katmanlı uzun giysisi, belirgin kulakları ve sakalıyla, Hititlere özgü Dağ Tanrısını tasvir etmektedir. Kral III. Hattuşili Dönemi'ne

tarhlandırılan figürinin yabancı bir zanaatkar tarafından yapıldığı düşünülmektedir (Darga, 1992, s. 110; Ornan, 2005, s. 40) (Resim 12).

Resim 10: Hattuša-Boğazkale Tapınak VII’de fildişi tanrı figürünü (Seeher, 2002, s. 168).

Resim 11: Hattuša-Boğazkale’de ele geçen fildişi üçlü tanrı grubu (Özgüç, 2002, s. 499).

Resim 12: Hattuša-Boğazkale fildişinden yapılmış Dağ Tanrısı heykelciği (Darga, 1992, s. 110).

Ek olarak Hattuša’nın Güney Şehri’nde tapınak yapılarının bulunduğu alandaki bir ev içerisinde fildişinden mamul küçük bir panel ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu panelin yüzeyinde, başı geriye dönük bir dağ keçisi tasviri, ormanlık ve dağlık alan içerisinde izlenimi uyandıracak şekilde kabartma yöntemiyle işlenmiştir (Neve, 1987, s. 234). Ayrıca aynı alandaki 21 nolu ev içerisinde aslan ayakları ve bitki motifleriyle süslenmiş fildişinden yapılmış bir mühür bulunmuştur (Darga, 1992, s. 111). Tüm bunların yanı sıra Hattuša’da Aslanlı Kapı’nın yaklaşık 750 m güneybatısındaki yol çalışmaları esnasında rastlanılan bronz kılıç dikkat çekmektedir.

Adı geçen objeyle ilgili A. Ünal, kabza kısmının yapımına dair somut bir veriye ulaşmasa da bu adak kılıcı kabzasının fildişi veya kemikten yapılmış olabileceğini ifade etmektedir (Ünal & Ertekin & Ediz, 1991, s. 47-48). Buradan hareketle Prehistorik Çağ’dan itibaren delici ve kesici alet saplarının yapımında tercih edildiği bilinen fildişinin adı geçen kılıcın kabzasının üretiminde de kullanıldığını söylemek mümkündür.

Hitit Devleti’nin önemli bir diğer yerleşimi olan Alacahöyük’te İlk Tunç Çağı’nı sona erdiren tabakada fildişinden yapılmış dizleri üzerine çökmüş insan figürünü ortaya çıkarılmıştır (Özgüç, 2002, s. 468). Ayrıca Alacahöyük’te bulunan bir başka fildişi eser ise, mobilyaya monte edilmek için üretilmiş olduğu düşünülen aslan üzerine oturmuş kadın tasviridir. Mısır’ın aslan

başlı tanrıçasının (Sekhmet) Anadolu versiyonu olarak yorumlanan bu karışık varlığın elindeki yılan, yeni doğanların ve lohusa kadınların düşmanı Lamaštu'nun temsili olabileceği düşünülmektedir. Bunların yanı sıra Alacahöyük'te ele geçen diğer bir fildişi örnek ise, boğa-adam figürinidir. Söz konusu figürin boynuzsuz başlığı, göğsüne kadar inen iki Hathor buklesi, sakalsız hali ve ellerini göğüs hizasında tutması ile Anadolu'nun diğer boğa-adam heykelticiklerinden ayrılmaktadır (Özgüç, 2002, s. 498).

Alacahöyük'te ele geçen bu buluntular incelendiğinde Anadolu sanat anlayışının zenginlik arz ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim karışık varlıklar ile koruyucu nitelikleri olan nesnelerin emsalleri Eski Yakın Doğu coğrafyasının bütününe dağılmış durumdadır. Hatta bunun günümüze kadar birbirinden farklı toplumlarda çeşitli şekillerde uygulandığı gözlenmektedir.

3.2. Anadolu'da Demir Çağı'nda Fildişinin Kullanımı

Anadolu'da Hitit Devleti'nin Egeli Kavimlerin saldırıları ve kuraklık gibi nedenlerden dolayı yıkılmasından sonra kurulan Geç Hitit Şehir Devletleri Dönemi'nde fildişi işçiliğine dayalı nesnelerin yapımının devam ettiği bilinmektedir. Geç Hitit Şehir Devletleri'nden Sam'al/Zincirli ve Melid/Arslantepe (Sam'al/Zincirli: Gaziantep ili İslâhiye ilçesinin kuzeyine konumlanırken, Melid/Arslantepe: Malatya'nın 7 km kuzeydoğusunda yer almaktadır.) gibi başlıca yerleşimlere değinilmiş olup; burada çoğunlukla prestij obje yapımında değerli madenlerin yanı sıra fildişinin de tercih edildiği görülmektedir.

Arslantepe'de 2016 yılında yapılan kazılar esnasında Demir Çağı tabakasında "*parlak hurma yaprağı*" olarak adlandırılan ekole ait bir fildişi plaka ortaya çıkarılmıştır. MÖ 8. yüzyılın başlarına tarihlendirilen söz konusu fildişi levha 8,1 cm uzunluğunda, 4,3 cm yüksekliğinde ve 0,5 cm kalınlığında olup dikdörtgen şeklindedir. Söz konusu plağın ön yüzündeki iki dağ keçisi ortada yer alan ağaca dönmüş şekilde tasvir edilmiştir.

Dört kenarı yaklaşık 0,4 cmlik bir pervazla çevrelenmiş levhanın alt, üst ve sağ çeperinde çizgiler mevcut olup; kısmen tahrip olmuş sol kenarında ise, çizgilerin bulunmadığı gözlenmektedir. Aşağıdaki görselden de anlaşılacağı üzere bu fildişi levhanın ya bir mobilya dekorasyon parçası olduğu veyahut kozmetik kutulardan birine monte edilmek için tasarlandığı düşünülmektedir (Resim 13). Ayrıca Arslantepe'de taşınabilir değerli emtialar sınırlı olmasına rağmen nadiren de olsa bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Suriye'nin Hama antik kenti mezarlık alanında benzeri bulunan topuz biçimli küçük bir fildişi obje de ele geçenler arasındadır (Manuelli & Pittman, 2018, s. 139-154).

Resim 13: Melid/Arslanteppe’de bulunan “*parlak hurma yaprağı*” ekollü fildişi plak (Manuelli & Pittman, 2018, s. 145).

Öte yandan Geç Hitit Şehir Devletleri’nden bir diğeri olan Sam’al’da MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilen vazo kalıntıları ile kil plakaların yüzeyinde fil çobanı ve fil tasvirlerinin olduğu gözlenmektedir. Bunun yanı sıra Zincirlihöyük yerleşiminde yapılan çalışmalar esnasında fildişleri ile fillere ait zooarkeolojik buluntulara rastlanmıştır. Burada ele geçen fil tasvirleri ve arkeofaunal buluntular incelendiğinde söz konusu yerleşim yerinin çevresinde belirtilen zaman diliminde fillerin yaşadığına dair verilere ulaşılmaktadır. (Barnett, 1982, s. 6-7).

Bunların yanı sıra adı geçen yerleşimdeki kazı çalışmalarında mobilya aksesuarı olduğu düşünülen fildişinden elde edilmiş obje parçaları ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda Kilamuwa Sarayı ile J Sarayı ve L Binası’nda gerçekleştirilen kazılar neticesinde fildişi ile dekore edilmiş birbirinden çeşitli boyutlara sahip mobilya aksamları ele geçmiştir. Buluntular arasında L Binası’nda ortaya çıkarılan üç adet fildişi levhanın ön yüzü çeşitli tasvirlerle şekillendirilmiş olup; arkasında yer alan zıvanaların da bir kaideye tutturulmak için yapıldığı düşünülmektedir (Gruber, 2004, s.130). Ayrıca Zincirlihöyük Saray K ek yapısına bağlı bir odanın kenarında, ocağa yakın bir alanda tahta panellere tutturulmak için üretildiği anlaşılan fildişinden insan maskları bulunmuştur. Bu kalıntıların bir koltuğu dekore etmek için kullanılan kakmalar olduğunu söylemek mümkündür (Naumann, 1985, s. 424). Nitekim burada ele geçen fildişinden yapılmış birbirinden farklı nesnelerin saray yapısı başta olmak üzere çeşitli ev eşyalarını süslemek ve duvarları dekore etmek için kullanıldığı düşünülmektedir.

Demir Çağı’nın büyük devletlerinden sayılan merkezi bugünkü Van Kalesi ve çevresi olan Urartu Krallığı’nın maden işleme sanatının yanı sıra

mobilya aksesuarları üretiminde de önemli bir yerinin olduğu kabul edilmektedir. Zira Urartuların mobilya aksesuarı imalatında kullandıkları objeler arasında fildişi emtiası başta yer almaktadır. Özellikle Kuzey Suriye'den yarı mamul şeklinde temin edilen fildişlerinin işlenip gerek ülke sınırları içerisinde gerekse ülke sınırları dışında ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır.

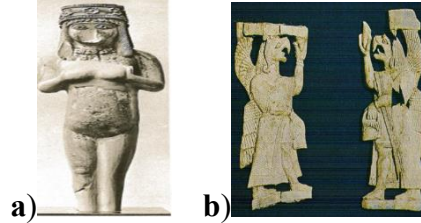
Van ili sınırları içerisinde yer alan Toprakkale ve Erzincan Ovası'nın doğusunda bulunan Altıntepe'de ele geçen işlenmiş fildişi nesnelere insan vücudlu grifon kabartmalarının yanı sıra kadın ve erkek heykelticikleri, Urartu Devleti'nin söz konusu zanaat alanında kadim bir geleneğinin olduğunu göstermektedir.

Ayrıca Urartu Devleti'nin baş tanrısı Haldi'ye (Kılıç & Eser, 2016, s. 268-289) adanan kült eşyaları arasında bulunan fildişinden mamul birçok nesneye dini alanlardaki kazı çalışmalarında rastlanmaktadır. Yine bu tür nesnelere mobilya süslemesinde veya dini ritüellerde kullanılmak için üretildiği düşünülmektedir.

Bununla birlikte Urartu Devleti'nin (Altıntepe, Toprakkale gibi) yerel atölyelerinde üretildiği saptanan çıplak kadın formu fildişi nesnenin kendine has bir stiline bulunduğu ve gözbebeği çevresinde Mısır Mavisinden elde edilmiş yontu parçalarının varlığına rastlanmıştır. Ayrıca kıvrıkcık saç ve kâküllerinin yanı sıra iri çekik gözler bu üslubun en bilenen yönüdür. Bununla birlikte fildişi bu figürin üzerinde dönemin kadın aksesuarlarının görkemlilerinden taç ve kolye gibi takılar ön plana çıkmaktadır (Resim 14a). Yerel atölyelerde imal edilen söz konusu fildişi objelerin Eski Yakın Doğu'nun çeşitli üretim noktalarında ele geçen fildişi mamul nesnelere üslup bakımından ortak yönlerinin olduğu gözlenmektedir.

Özellikle Asur ve Suriye Bölgesi'nde ortaya çıkarılan fildişinden yapılmış sanat öğeleriyle olan benzerliklerinden hareketle bu eserlerin dışarıdan temin edildikleri düşünülse de Yeni Asur Devleti Dönemi çivi yazılı belgelerine göre bunların yerel atölyelerde üretildiği bilgisine ulaşılmaktadır (Andre-Salvini & Salvini, 2015, s. 91-92; Sağlamtimur, 2009, s. 485-486).

Ek olarak Altıntepe'de ele geçen fildişinden üretilmiş insan vücuduyla kartal başı birleşimini temsil eden grifon kabartmalarından sağlam olanların başlarındaki helezonlu bukleleri Acmhöyük'teki Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne tarihlendirilen damga mühürler üzerinde de bulunmaktadır. Ayrıca kanatları bulunan grifonların ikisinin de bir elinde çanta, yukarıya doğru uzanan elleriyle de çatıya bağlı olan meyveyi tutar şekilde yontuldukları görülmektedir (Özgüç, 1969, s. 39-40) (Resim 14b).

Resim 14: a) Toprakkale'de bulunan fildişi çıplak kadın heykelciği (Barnet, 1957, Levha CXXIX). b) Altın-tepe'de bulunan fildişi grifonlar (Özgüç, 1969, s. 112).

Urartu Devleti'ne ait dikkat çeken fildişi eserlerin ortaya çıkarıldığı yerleşim alanlarından bir başkası Altın-tepe'dir. Altın-tepe'deki fildişinden yapılmış objeler iskân alanının farklı yerlerinde ortaya çıkarılmıştır. Adı geçen yerleşimdeki kutsal alanın güney girişindeki fildişi eserler bunlardan bazılarıdır. Ayrıca kentin güneydoğusunda 40 m yüksekliğe sahip bölgede bulunan mezarlar içerisinde mamul fildişi objelere de rastlanılmıştır. Bununla birlikte Urartu Devleti'nin çeşitli şehirlerinde üst tabakaya mensup kişilerin mezarlarında farklı türden birçok fildişi nesne ortaya çıkarılmıştır (Özgüç, 1966, s. 11). Ek olarak Urartular'dan günümüze ulaşan ve Altın-tepe üslubu olarak nitelendirilen fildişinden yapılmış iki insan maskı ele geçirilmiştir. Söz konusu stil incelendiğinde göz şeklinin ince ve uzun, gözbebeklerinin ise beyaz olduğu doğrudan gözlenmektedir. Burun hattının üst kısmında yer alan kaşlar ortada birleşmektedir. Yüz hatlarına bakıldığında bunlardan birinin köşeli kontürünün bulunduğu, yumuşak hatlara sahip diğeri ise yuvarlak formu olduğu görülmektedir. Söz konusu masklar yöntem açısından Nimrud dolaylarına lokalize edilen Balavat (İmgur-Enlil) Tapınağı'ndaki tanrı veya kral kompozisyonuna benzetilmektedir (Özgüç, 1969, s. 48; Barnet, 1982, s. 41) (Resim 15).

Resim 15: Altın-tepe'de ele geçen fildişi masklar (Özgüç, 1969, Levha: XLV).

Tüm bunların yanı sıra Toprakkale ve Altın-tepe'de bulunan insan gövdeli grifon tasvirleri ile Toprakkale'de fildişinden yapılmış kadın ve erkek heykelciklerin Urartu sarayındaki yerel atölyelerde fildişi oymacılığı yapan Suriyeli ustalar tarafından üretildiği tahmin edilmektedir. Ayrıca Altın-tepe'de bulunan fildişinden yapılmış yatan veya oturan aslan formu heykelciklerin ise

gerek teknik gerekse biçim yönünden tümüyle Urartulu özellikler taşıdığı anlaşılmaktadır (Alp, 2017, s. 135). Diğer yandan Suriye ve Asur stilleriyle bağlantılı güney atölyesi ile kuzeyde Karmir-Blur'da nispeten bozkır sanatının tesiriyle, daha sade işçilik gerektiren objeler üreten başka bir üsluba sahip atölyeler mevcuttur. Bununla birlikte Urartu Krallığı'nın kendine özgü stillerinin bulunduğu fildişi işlemeciliğinde ve alım-satımında Kuzey Suriye ve Fenike'den sonra önemli bir yerinin olduğu düşünülmektedir (Sağlamtimur, 2009, s. 485-486; Sevin, 2003, s. 234-235).

Demir Çağı'nın önemli bir siyasi gücü olarak karşımıza çıkan Phrygler (Frigler) İç Batı Anadolu coğrafyasında kurulup zamanla bölgeye hükmetmişlerdir. Söz konusu bölgenin orman bakımından zengin olması ve hünarlı ustaları sayesinde mobilyacılık alanında oldukça ileri seviyeye ulaştıkları bilinmektedir. Ayrıca adı geçen devlet maden işlemeciliğinden mimarlığa, el sanatlarından dokumacılığa gibi birden fazla sanat alanında ilerleme göstermiştir. Kral Midas Dönemine tarihlenen mobilya kakmacılığı ile birliktelik oluşturan fildişi işleme atölyesinin varlığı görülmektedir. Özellikle başkent Gordion'da Kuzey Suriye üzerinden ulaştırılan işlenmiş ve yarı mamul fildişlerinin yerli atölyelerde ustaların kendine has stilleriyle şekillendirildiği anlaşılmaktadır. Bu atölyelerde Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden itibaren işlene gelen Orta Anadolu üslubuna ait sanat anlayışının fildişi, ahşap ve değerli madenler gibi çeşitli materyallere nakşedildiği gözlenmektedir (Sevin, 2003, s. 255-258).

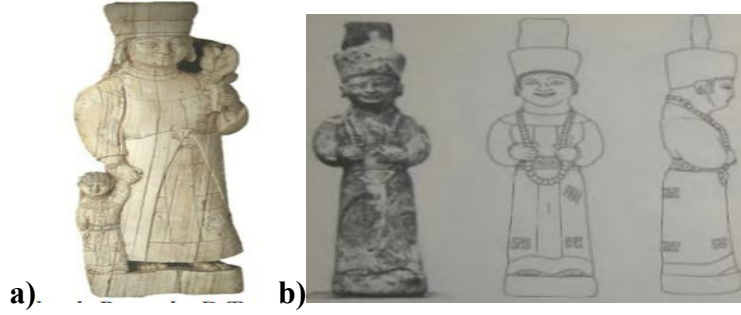
Ayrıca başkent Gordion'da yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde İç Kale'de bulunan saray avlusunda Kuzey Suriye stilli fildişinden yapılmış at koşum takımlarından alınlık ele geçmiştir. Söz konusu fildişi obje üzerindeki motifler incelendiğinde çember formundaki helezonlar ile güneş diski ve iki elinde yırtıcı hayvan tutan bir tanrıça betimi yer almaktadır. Ek olarak helezonların alınlık kısmını çevreleyecek şekilde işlendiği ve içerisine isteğe veya yontu ustasının becerisine göre birbirinden farklı motiflerin nakşedildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra güneş diski şeklini hem etrafında hem de alt ve üstünde palmet veya hurma yaprağı biçimli ağaç dallarına benzeyen tasvirlerle rastlanmaktadır (Simpson, 2010, s. 89-90) (Resim 16). Nitekim ele geçen bu objelerin oldukça ince bir işçilik eseri olduğu anlaşılırken, saray bölgesinde ortaya çıkarılması emtianın daha da değerli olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte eser Eski Yakın Doğu sanatında sıklıkla karşılaşılan hayvanlar hâkimi temasına benzer özellikler barındırması bakımından oldukça dikkat çekmektedir. Yine bu tema şekilsel olarak incelendiğinde Tanrıça İNANNA/İştâr betimine benzemekte olup doğulu unsurlar barındırdığını söylemek mümkündür.

Resim 16: Gordion'da bulunan, fildişinden yapılmış at koşumu takım parçası (Erdan, 2019, s. 179).

Diğer yandan Gordion sitadeliindeki teras üzerinde yer alan sıralı yapıların fildişi işlemeli mobilyalar ve nitelikli dokumalar gibi kıymetli emtiaların üretim merkezi olduğu düşünülmektedir. Yine Saray alanında da benzer aktivitelerin yapıldığına dair verilere ulaşılmıştır. Saray alanında ele geçen bu lüks emtialara bakıldığında bulunan alanın kralın kabul salonu olabileceğini düşündürmektedir (Sams, 2007, s. 52-53). Ayrıca Gordion büyük megaron yapısında gerçekleştirilen kazılar sonucunda MÖ 8. yüzyılın ortasına tarihlenen, üzerinde atlı bir savaşçının betimlendiği fildişinden yapılmış plaka ortaya çıkarılmıştır (Işık, 2008, s. 19). Bunların yanı sıra Phryg kültür ve ekonomisini en iyi şekilde yansıtan tümülüs mezarlar içerisinde ölü hediyesi olarak yerleştirilmiş fildişinden çeşitli objelere de rastlanmıştır. Örneğin Eskişehir yakınlarındaki Kocakızlar Tümülüsü'nde ele geçen fildişi mobilya parçası ile fildişi tarak önemli buluntular arasındadır (Atasay, 1974, s. 260).

Tüm bunlarla birlikte Antalya, Elmalı D Tümülüsü'nde ortaya çıkarılan nesnelere arasında MÖ 7. yüzyıla ait fildişinden imal edilmiş üçlü figürin oldukça dikkat çekmektedir (Dörtlük, 1989, s. 174). Bu iki çocuklu kadın heykelciği, E. Akurgal'a göre, Geç Hitit Şehir Devletleri Dönemi etkilerinin Hellen yontu sanatına aktarımının başında gelmektedir. Nitekim heykelciğin üzerinde yer alan kıyafeti, oğlunu omuzunda taşıması ve kızının saç şekli Geç Hitit kökenli sanat unsurlarını barındırmaktadır. Öte yandan kadının badem gözleri ile tebessümlü yüz ifadesi Suriye stilli sanat eserleriyle ilişkilendirilmektedir (Resim 17a). Bunun yanı sıra Efes Artemis Tapınağı'nda bulunan altı adet fildişi heykelcik arasında özellikle bir tanesi Elmalı figürini ile benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda Efesli rahip heykelciği kıyafet detayları bakımından Elmalı figürini ile neredeyse aynıdır. MÖ 7. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen söz konusu figürin Geç Hitit etkisi gösteren başka bir örneği temsil etmektedir (Akurgal, 2000, s. 48-54) (Resim 17b).

Resim 17: a) Elmalı D Tümülüsü fildişi iki çocuklu kadın heykelciği (Akarsu, 2017, s. 150). **b)** Efes MÖ 7. yüzyıl sonu fildişi rahip-rahibe heykelciği (Akurgal, 2000, s. 62).

Batı Anadolu'nun önemli uygarlıklarından bir diğeri olan Lidya Devleti'nden kalma çok fazla fildişi buluntuya rastlanmasa da önemli sayılacak eserler, başkent Sardes ve devletin sınırları içerisinde yer alan tümülüs mezarlarda ele geçmiştir. Burada öncelikle başkent fildişi buluntuları incelendiğinde bir mezar içerisinde Ay Tanrıçası Artemis'e hizmet ettiği düşünülen yanağında hilal tasviri olan bir rahibe başı bulunmuştur. Ayrıca 1994 yılında yapılan arkeolojik kazılar neticesinde MÖ 7. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen tabakada kabartma tekniğiyle işlenmiş geyik formu bir fildişi süsleme parçası ele geçmiştir. At koşum takımı olabileceği düşünülen bu obje şekil ve üzerindeki delikli dolgular nedeniyle Bozkır Kavimleri ve Yakın Doğu sanatındaki boynuz kompozisyonlarından ayrılmaktadır (Crawford & Greenewalt et al., 1998, s. 493).

Diğer yandan Uşak/Güre yerleşimi yakınına lokalize edilen İkiztepe Tümülüsü'nde ele geçen fildişi objeler mobilya parçalarıyla aynı yerde ortaya çıkarılmasından dolayı bunların mobilya kakmacılığında kullanıldığını akla getirmektedir (Özgen & Öztürk, 1996, s. 51). Bunun yanı sıra Manisa/Saruhanlı'da yer alan Mitrilyöztepe Tümülüs mezarında da mobilya süslemesinde kullanılan çok sayıda fildişi parçalar ele geçmiştir. Yine burada bulunan fildişinden yapılmış karşılıklı aslan ve kartal figürlü parça ile sfenks biçimindeki parçaların mobilya dekorasyonunda kullanıldığı tahmin edilmektedir. Aynı zamanda bu fildişi nesnelerin Persepolis'te yer alan mobilya betimleriyle benzer özellikler taşıdığını söylemek mümkündür (Dinç, 1993, s. 100-101).

Tüm bunların yanı sıra Anadolu'nun Demir Çağı diğer fildişi buluntu yerleri arasında Hattuşa, Miletos, Tell Tayinat, Tuşhan/Ziyaret Tepe, Pteria/Kerkenes Dağı, Smyrna/İzmir, Troia, Oylum Höyük gibi yerleşimleri saymak mümkündür. Söz konusu alanlarda ortaya çıkarılan fildişi nesnelerin

çoğunluğunu mobilya aksamları oluştururken, fildişi takı boncukları da yer almaktadır. Ayrıca buluntulardan bazılarını değerli madenlerle dekore edilmiş süs eşyaları oluştururken, içerisinde hayvan formlu mühürlere de rastlanmaktadır. Bu anlamda Oylum Höyük'te ele geçen fildişi mühür üzerindeki *Amun-Ra* yazısı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Mezopotamya ile Anadolu'nun eski çağ yerleşimlerinde devam eden ve ileride yapılacak olan arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde işlenmiş veya yarı mamul fildişi objelerin sayısının artabileceğini söylemek mümkündür.

4. SONUÇ

Eski Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında Prehistorik Çağ'dan itibaren çeşitli alanlarda fildişinin kullanıldığı görülmektedir. Eski Mezopotamya tarihinde Uruk Yayılımı adı verilen dönemden itibaren fildişi ticaretinin uluslararası hüviyet kazanmasıyla birlikte kullanım alanının da genişlediği anlaşılmaktadır. Ancak zaman zaman fildişi ham maddesine olan erişim sınırlanınca işlenmiş fildişi objeler çoğunlukla saray erkani ve dönemin elitist kişilerine hitap eder duruma gelmiş olup; bu durum fildişini prestij-statü göstergesi haline getirmiştir. Nitekim Mezopotamya ve Anadolu toplumlarına ait eskiçağ yerleşimlerinde ele geçen çoğu fildişi buluntular, bunların kozmetik kutu, yelpaze sapı, bıçak sapı vb. gündelik yaşam objeleri ile mobilya aksesuarı yapımında veya saray ve evlerin dekorasyonunda kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Ayrıca her iki coğrafyanın eskiçağ yerleşimlerindeki kutsal alanlarda ortaya çıkarılan fildişinden mamul tanrı-tanrıça figürinleri fildişinin ne kadar değerli bir emtia olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Aynı zamanda Eski Mezopotamya ve Anadolu toplumlarına ait fildişinden yapılmış nesnelere üslup açısından bölgesel özellikler taşınmalarıyla birlikte Levant ve Mısır sanatı etkisinde kaldıkları görülmektedir. Nitekim Acemhöyük Sarıkaya Sarayı'nda ele geçen fildişi eserler ile Altıntepe, Toprakkale ve Karmir-Blur gibi yerleşimlerdeki fildişi objelerin yerel atölyelerde farklı stillerde yapıldığı gözlenmektedir. Bunun yanı sıra Mezopotamya'nın Nimrud ve Ninova yerleşimlerinde ortaya çıkarılan fildişi objeler üslup bakımından ele alındığında yerel atölyelerde üretildiğini ifade etmek mümkündür. Zira adı geçen yerlerde bulunan fildişi objeler üzerindeki betimlerin yerel unsurlar taşıması bunun en iyi delilini sunmaktadır.

5. SUMMARY

Ivory, besides being an organ used by elephants for defence purposes, is a commercial commodity that serves as an ornament in various works of art and as the main production material. Studies conducted in different parts of

the world show that ivory has been used in bead and jewellery making as a prestige indicator since the Palaeolithic Age. In addition, ivory was frequently preferred for making arrow and spearheads, pins, awls, obsidian knife handles, small figurines, and wind instruments such as flutes and whistles. On the other hand, it is understood that ivory, which was already present in the Ancient Near East, was used intensively from the Iron Age onwards. As a matter of fact, ivory recovered from different settlements was preferred as an object of prestige by high-class individuals and ranked among the gifts and tributes between kings.

It is understood that ivory was used for making god-goddess figurines and jewellery in various ancient cities, especially in prehistoric cave settlements in Mesopotamia. The ivory finds from the Barda Balka Caves and Qermez Dere Neolithic settlement, which are primarily dated to the Palaeolithic Age, consist of wild boar and hippopotamus (hippopotamus) tusks. The ivory beads from Qermez Dere, also dated to the Neolithic Age, and the ivory mace from Tell et-Thalathat dating to the El-Ubaid Period are among the important finds. Ivory beads dating back to the pre-written period were also found in the Sumerian city of Uruk (Warka). As a matter of fact, it is claimed that the ivory objects found in the aforementioned places were mostly made of wild boar or hippopotamus tusks. In addition to these, in Tepe Gavra settlement, ivory ornaments made of ivory with various plant and animal depictions and decorated with geometric patterns were unearthed from the early periods.

Looking at the use of ivory during the Sumerian City States and Akkadian Period, the excavations in the cemetery near the city of Kish (Tell al-Uhaymir/Tell Ingharra), south of Baghdad, unearthed remains made of gold, silver, bronze, copper and ivory belonging to the Third Dynasty Period (2600-2350 BC). During the excavations in 1927-1928, a figurine with a bearded human head and a bull-shaped body was found in the grave with inventory number 317. In addition, the remains of the walls of Room 61 of Palace A and the reception hall of the annex of the palace, decorated with ivory ornaments, were found. On the other hand, looking at the use of ivory during the Babylonian and Assyrian Periods, lines 16-17 of the cuneiform document with the inventory number TLB I, dated to the reign of the Old Babylonian king Šamsuiluna (1750-1712 BC), mention 'six ivory inlaid chairs and pillow supports made of Indian Rose Wood' as dowry gifts. In addition, objects made

of ivory and a large number of metal objects were found in room number five of the Ningal Temple located to the northwest of the Bel-Šalti Nannar Palace in Ur, which dates to the reign of Nabuchadnezzar II (605-562 BC), one of the kings of the Neo-Babylonian Empire. In addition, archaeological excavations carried out in the terrace floor of the New Palace during the reign of the Assyrian king Tikulti-Ninurta I, dated between 1243-1207 BC, yielded many ivory commodities with decorated surfaces. In addition, cylindrical make-up boxes with different geometric patterns formed by carving and drilling methods were unearthed in the tombs of queens dated to the Neo-Assyrian Period.

In Anatolia, where ivory remains have been found since the Prehistoric Ages, objects made of ivory have been found especially in settlements such as Karain Cave (Antalya) and Çatalhöyük (Konya) and Canhasan (Karaman). In addition to these, the remains of god-goddess figurines, cosmetic items, furniture components and seals made of ivory were found in the palaces, houses and tombs and merchant archives in the settlement areas of Kültepe-Kaniš (Kayseri) and Acemhöyük (Aksaray) from the beginning of the historical periods. In addition to Hattuša, Alacahöyük (Çorum) Tell Açana (Hatay), Sam'al/Zincirli (Gaziantep), Melid/Arslantepe (Malatya), Altıntepe (Erzincan), Toprakkale (Van), Gordion/Yassıhöyük (Ankara), Pteria/Kerkenes Mountain (Yozgat), Smyrna (İzmir), While the majority of the ivory objects unearthed in ancient settlements such as Troy (Çanakkale) and Oylum Höyük are furniture components, figurines and ornaments decorated with precious metals with motifs are also among the finds. In addition, some of the ivory finds are jewellery beads, while animal shaped seals are also found.

6. KAYNAKLAR

- Akar, M. (2013). Krallar ve tüccarlar kenti Alalakh. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 33, 85-93.
- Akarsu, R. (2017). Erken dönemlerde Anadolu'da ele geçen fildişi eserler üzerine genel bir değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 38, 131-150.
- Akurgal, E. (2000). *Ege uygarlığının doğduğu yer Doğu Hellen kültür tarihi MÖ 1050-333*. İzmir; İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Alp, E. (2017). Rethinking: On the Urartian ivory artefacts. *Anadolu Araştırmaları*, 20, 135-159.
- Andrea, W. (1938). Elfenbeineinlagen aus Assur: Ass. 10015-10018 = va ass. 981. *Berliner Museen* 59. 12-16.
- Arslantaş, Y. (2013). Kuzey Mezopotamya'da bir kavşak noktası Tepe Gawra. *Fırat*

- Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VIII (2), 1-50.
- Atasay, S. (1974). The Kocakızlar tumulus in Eskişehir, Turkey. *American Journal of Archaeology*, 78(3), 255-263.
- Baker, H. D. (2012). The Neo-Babylonian empire. (Ed.) D. T. Potts, *Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Wiley-Blackwell Publishing, New Jersey, 914-930.
- Banks, E. J. (1912). *Bismaya or the lost city of Adab: A story of adventure, of exploration, and the excavation among the ruins of the oldest of the buried cities of Babylonia*. London: The Tknickerbocker Press.
- Barnett, R. D. (1957). *A catalogue of the Nimrud ivories*. London: The British Museum.
- Barnett, R. D. (1982). *Ancient ivories in the middle East*. Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem.
- Bednarik, R. G. (1994). Conceptual pitfalls in Palaeolithic Rock art dating. *Prehistoire Anthropologie Mediterraneennes*, 3, 95-102.
- Benzel, K., Graff S. B. ve et al., (2010). *Art of the ancient Near East*, Yale University Press, New York.
- Black, J., George A. ve Postgate N. (2000). *A concise dictionary of Akkadian 2nd Printing*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag.
- Conard, N. J. (2003). Palaeolithic ivory sculptures from Southwestern Germany and the origins of figurative art. *Nature*, 426, 830-832.
- Conard, N.J. (2009). A female figurine from the Basal Aurignacian of Hohle Fels Cave in Southwestern Germany. *Nature*, 459, 248-252.
- Crawford, H. (2015). *Sümer ve Sümerler*. (Çev.) N. Uzan, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Crawford, H. (2015). *Ur the City of the Moon God*. New York: Bloomsbury.
- Darga, A. M. (1992). *Hittit sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.
- Dörtlük, K. (1989). Elmalı Bayındır Tümülüsleri kurtarma kazısı. XVI, *KST*. I, 171-174.
- Erdan, E. (2019). Frig Tipi fibulalarda tanrıça sembolizmi üzerine bazı düşünceler. *Art Sanat Dergisi*, 11, 163-185.
- Evans, J. M. (2009). The middle Assyrian period. (Ed. J. Aruz), *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 206-214.
- Faulkner, R. O. (2002). *A concise dictionary of middle Egyptian*. (Mod.) B. Jegerović, Oxford: Griffith Institute.
- Fildişi ve Fildişi Türevleri İçin Kullanma Kılavuzu* (1999). Dünya Yaban Hayatı Fonu ve Koruma Derneği. Oregon.
- Goff, B. L. (1963). *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*. London: Yale University Press.
- Gruber, C. (2004). *Möbeldekor aus Elfenbein Zur Rekonstruktion von Schnitzverzierungen an altorientalischen Möbeln*. München: Universität München.
- Günbattı, C. (2008). An eponym list (KEL G) from Kültepe. *Akademia Verlag*, XXXV/1, 103-132.

- Güterbock, H. G. (1971). Ivory in Hittite texts. *Anatolia*, 15, 1-17.
- Hussein, M. M. (2016). *Nimrud The Queens Tombs*. Chicago: The Oriental Institute.
- Işık, F. (2008). Ein neuer Beleg zum Phrygischen Ursprung der Architektonischen Tonplatten. *Anadolu/Anatolia*, 34, 17-25
- Karakoç, M. (2016). Paleolitik çağda mezarlar ve ölüm kavramı. *Folklor/Edebiyat*, 22(87), 182-183.
- Kılıç, Y. ve Eser, E. (2016). Urartu yazıtları ışığında din-siyaset ilişkisi üzerine bir inceleme. *BELGİ*, 12, 268-289.
- Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya tarihi*. Ankara: AÜDTCF Yayınları.
- Kunz, G. F. (1916). *Ivory and the elephant in art, in archaeology, and in science*. Page And Company: Doubleday.
- Kuzuoğlu, R. (2016). Two cuniform texts found in Acemhöyük from the old Assyrian period. *Belleten*, LXXX (289), 685-699.
- Lbova, L. ve Volkov P. (2016). Processing technology for the objects of mobile art in the Upper Paleolithic of Siberia (the Malta site). *Quaternary International*, 403, 16-22.
- Leemans, W. F. (1968). Old Babylonian letters and economic history a review article with a digression on foreign trade. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 11(2), 171-226.
- Macgregor, A. (2001). *Bone, antler, ivory and horn, the technology of skeletal materials since the Roman Period*. Sydney: Croom Helm Ltd.
- Mandacı, E. (2018). Arkeolojik bulgular ve yazılı belgeler ışığında Eski Mezopotamya'da fildişi oymacılığına genel bir bakış. *TAD*, 37(64), 27-54.
- Manuelli, F. & Pittman H. (2018). A 'flame and frond' ivory plaque from the Neo-Hittite excavations at Arslantepe/Melid. regionalisms and communities in Iron Age Anatolia. *Origini Prehistory and Protohistory of Ancient Civilizations*, XLI(1) 139-169.
- Moorey, P. R. S. (1970). Cemetery at Kish: Grave groups and chronology. *British Institute for the Study of Iraq*, 32(2), 86-128.
- Moorey, P. R. S. (1994). *Ancient Mesopotamian materials and industries*. Oxford and New York: Clarendon Press.
- Morley, I. (2013). *The prehistory of music human evolution, archaeology, and the origins of musicality*. Oxford: Oxford University Press.
- Naumann, R. (1985). *Eski Anadolu mimarlığı*. (Çev.) B. Madra, Ankara: TTKY,
- Neve, P. (1984). Boğazköy-Hattuşa 1982 çalışma mevsimi sonuçları. *V. KST*, Ankara, 143-146.
- Neve, P. (1987). Boğazköy-Hattuşa 1985 kazı mevsiminin sonuçları. *VIII. KST*, 1, Ankara, 233-251.
- Oppenheim, A. L. (1967). Essay on overland trade in the first millennium B.C. *Journal of Cuneiform Studies*, 21, 236-254.
- Ornan, T. (2005). *The triumph of the symbol*. Göttingen: Academic Press Fribourg.
- Özgüç, N. (1966) Acemhöyük kazıları. *Anadolu*, 10, 1-28.
- Özgüç, N. (1976). Acemhöyük'te bulunan fildişi kutu ve bir kurşun figürin kalıbı. *Belleten*, XL (160), 547-560.

- Özgüç, N. (2002). Seçkin sanat eserleri: Anadolu fildişi yapıtları. (Ed.) W. Jacob, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundersrepublik Deutschland, Bonn, 498-499.
- Özgüç, T. (1966). *Altuntepe I mimarlık anıtları ve duvar resimleri*. Ankara: TTKY.
- Özgüç, T. (1969). *Altuntepe II: Mezarlar, depo binası ve fildişi eserler*. Ankara: TTKY.
- Özgüç, T. (1999). *Kültepe-Kaniş/Neşa sarayları ve mabetleri*. Ankara: TTKY.
- Özgüç, T. (2002). Alacahöyük-İmparatorluğun çekirdek bölgesinde bir kült merkezi. (Ed.) W. Jacob, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst und Ausstellungshalle, Bonn, 468-469.
- Özgüç, T. (2005). *Kültepe: Kaniş/Neşa*. İstanbul: YKY.
- Özkan, S. ve Öztan A. (2009). Samsat Höyük Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı mühürleri, (Ed.) H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, vd., *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 415-424.
- Prentice, R. (2010). *The exchange of Goods and services in Pre-Sargonic Lagash*. Münster: Ugarit-Verlag.
- Sağlamtimur, H. (2009). Urartu Krallığı'nda fildişi oymacılığı, Ayanis kalesi taş kapları ve Haldi tapınağı. (Ed.) H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, vd., *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 485-499.
- Salvini B. A. ve M. Salvini, (2015). The myth of Ararat and the fortresses of Urartu. (Eds.) J. Aruz, S. B. Graff, Y. Rakic, *Assria to İberia at the Dawn of the Classical Age*, Yale University Press, London, 83-92.
- Sams, G. K. (2007). Gordion ve Frigler. (Ed. H. Sivas, Ş. Şentürk), *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 49-58.
- Seeher, J. (2002). *Hattuşa rehberi: Hitit başkentinde bir gün*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Sevin, V. (2003). *Başlangıcından Persler'e kadar anadolu arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Shoshani, J. (1978). General information on elephants with emphasis on tusks. *Elephant*, 1(2), 20-31.
- Simpson, E. (2010). *The Gordion wooden objects volume I the furniture from tumulus Mm*. Leiden-Boston: Brill.
- Simpson, E. (2013). An early Anatolian ivory chair: The pratt ivories in the Metropolitan museum of art. (Ed.) R.B. Koehl, *In Amilla: The Quest for Excellence. Studies Presented to Guenter Kopcke in Celebration of His 75th Birthday*, INSTAP Academic Press, Philadelphia, 221-261.
- Ünal, A. (2002). *Hititler devrinde Anadolu I*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A., A. Ertekin ve İ. Ediz, (1991). 1991'de Bogazköy-Hattuşa'da bulunan Hitit kılıcı ve üzerindeki Akadca adak yazıtı. *Müze-Müuseum*, 4, 46-52.
- Villa P. ve d'Errico F. (2001). Bone and ivory points in the lower and middle Paleolithic of Europe. *Journal of Human Evolution*, 41(2), 69-112.
- Wolf, S. ve Conard NJ. (2015). Personal ornaments of the swabian aurignacian. *Paethnology*, 1-15.

- Woolley, S. L. (1948). Excavations at Atchana-Alalakh, 1939. *The Antiquaries Journal*, XXVIII(1), 1-19.
- Woolley, S. L. (1955). *Alalakh An account of the excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949*. London: Oxford University Press.
- Yalçinkaya, I. ve Taşkıran, H. vd. (2015). 2013 Yılı Karain mağarası kazıları. 36. *KST*, 1, Ankara, 441-458.
- Yazıcı, T. (2002). Fil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13, 67-68.
- Yener, K. A. (2007). The Anatolian middle Bronze Age Kingdoms and Alalakh: Mukish, Kanesh and trade. *Anatolian Studies*, 57, 151-160.

Çatışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederiz.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Makale katkı oranları Dr. Hacı ÖREN %51, Prof. Dr. Yusuf KILIÇ %49'dur.

Gönderim Tarihi: 08.11.2024

Kabul Tarihi: 05.12.2024

ESKİÇAĞ MİTOLOJİSİNDE VE TASVİRLERİNDE “YILAN” FİĞÜRÜ

The “Snake” Figure in Ancient Mythology and Depictories

Evin ÖZGÜL

Dr. Bağımsız Araştırmacı
evinozgul@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1572-8390

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Yılan, bazı doğal özelliklerinden dolayı insanlar tarafından en eski dönemlerden itibaren gizemli bir canlı olarak tahayyül edilmiştir. Uzun süre yaşaması, derisini yenilemesi, sürünerek hızlı bir şekilde hareket etmesi gibi özellikler onu mitolojinin ve sanatın önemli unsurlarından biri haline getirmiştir. Bundan dolayı eski doğu, eski batı düşüncesinde ve sanat anlayışında geniş bir yere sahip olmuştur. Derisini değiştirmesi sebebiyle ölümsüzlüğün ve gençliğin sembolü olarak görülmüş, kuyruğunu yutar vaziyette sonsuzluk sembolü, bir asaya ya da hayat ağacına sarılı olarak sağlık ve hayat sembolü olarak tasvir edilmiştir. Dolayısıyla yılan bolluk, doğurganlık, sağlık, ebedi gençlik, hayat, ölüm, ölümsüzlük, sonsuzluk, korku, gizem ve sinsilik gibi birbirinden farklı anlamlar yüklenmiştir. Bu özelliklerinden dolayı Eskiçağ dünyasında yılan kutsallık atfedilmiş, saygı gösterilmiştir. Bunun yanında toprakaltı ile olan irtibatı nedeniyle insan düşüncesinde korkulan bir hayvan da olmuştur. Bütün bunlardan dolayı dinsel, mitolojik ve sanatsal anlamda pek çok yerde işlenmiştir. Bu çalışmada Eski Yunan, Anadolu, Mezopotamya ve Mısır toplumlarının mitolojisinde ve sanatında yılan figürünün taşıdığı başlıca anlamlar ele alınmaktadır.

Anahar Kelimeler: Yılan, Anadolu, Mezopotamya, Mısır, Yunan

Abstract

The snake, since the earliest times, has been considered as a mysterious creature by people due to some of its natural characteristics. Its characteristics such as the long lifespan, renewing its skin, and its quick moves through crawling have made the snake one of the most important elements of mythology and art. For this reason, it has had a significant place in the ancient Eastern and Western thought and understanding of art. It has been seen as a symbol of immortality and youth since molting its skin, and it has been depicted as a symbol of eternity while swallowing its tail, and as a symbol of health and life when it is wrapped around a wand or the tree of life. Therefore, various meanings such as abundance, fertility, health, eternal youth, life, death, immortality, infinity, fear, mystery and insidiousness have been attributed to the snake. Due to these characteristics, the snake has been attributed with sanctity and shown respect in the ancient world. In addition, it has been portrayed as a fearsome animal by people because of its connection with the underworld. For all these reasons, it has been given place in many areas in religious, mythological and artistic terms. This study examines the main meanings of the snake as a figure in mythology and art of Ancient Greek, Anatolian, Mesopotamian and Egyptian societies.

Keywords: Snake, Anatolia, Mesopotamia, Egypt, Greek

1. GİRİŞ

Mitoloji; kaynağını dinden alan, insani öğelerle zenginleştirilmiş, insanın kainatı anlama ve yorumlama çabasının ürünüdür. İlahi öğelerle bezenmiş ve kutsal hikayelerden oluştuğu için birçok bilim insanı, mitolojik anlatımın dinle bağlantılı ilahi bir öykü olduğunu kabul etmektedir (Kılıç ve Eser, 2016: 82). Dolayısıyla mitler eskiçağ insanların psikolojilerini, kimlik kaygılarını, dünya tasavvurlarını ve diğer birçok şeyle birlikte inançlarını da kapsamaktadır. Mitoslar sadece fantastik masallar değil, insanlığın bugüne gelişinin öyküsünü verebilecek kültürel veriler içeren, hayatı belirleyen, şekillendiren, sınırlamalar getiren kültürün ana öğeleri olarak kabul edilir. Bundan dolayı toplumsal bilinçdışının ürünleri olarak on binlerce yıl insanların deneyimini, duygu ve kabullenişini ifade eder ve bunları geleceğe aktarır. Mitler birçok toplumdaki ve kültürden beslenen onlardan izler taşıyan, yaşayan, değişen, koşullara bağlı olarak kendini sürekli yenileyen bir unsurdur (Gezgin, 2021: 11-12). Ancak temel motifler, figürler genellikle aynı şekilde devam etmiştir. Her mitolojik anlatı belirli sınırlar dahilinde belirli bir toplumda gelişmiş daha sonra bu mitler karışarak birleşmiş ve daha karmaşık bir mitoloji ortaya çıkmıştır (Campbell ve Moyers, 2013: 43).

Genel olarak mitoslar sadece dünyanın, hayvanların, bitkilerin ve insanın kökenini anlatmakla kalmaz, aynı zamanda insanın bugün içinde bulunduğu duruma gelmesine kadar olup biten bütün önemli olayları da anlatır (Sina, 2018: 216; Sina, 2008: 18-20). Dolayısıyla mitoslar onları üreten toplumun aynası gibidir ve o toplumun temel özelliklerini de belirler. Bir halkın yaşadığı fiziksel, toplumsal ve manevi dünyalardan veya o halkın geçmişinden ayrı düşünülemezler (Powell, 2018: 31). Anlaşılacağı üzere mitolojik anlatılar bir toplumun manevi değerlerini yansıtan, o toplumun kültürü tarafından değer verilen ve korunan insani deneyimlerinin bir göstergesidir. Mitosların ortak noktası, insanları bütün tarih boyunca birbirine bağlamasıdır. Söylencelerin yanıtladığı sorular, her temanın işlenişi, toplumdan topluma farklılıklar gösterse de farklı kültürlerde konu olarak birbirine çok benzeyen bir söylene birikimi yaratmıştır (Rosenberg, 2003: 17-18). Örneğin değerlerini yitiren ritüellere bağlı mitoslar, söz konusu ritüellerle bağlantılarından kurtulup, edebiyat ürünleri olarak diğer halkların edebi gelenekleri içine sızmışlardır. Babil Yaratılış mitosunun ana konusu olan “ejderin öldürülmesi” mitosuna, “Perseus ile Andromeda”, “Herkül ile Lerna ejderi Hidra”, “Siegfried ile Fafnir”, “Beowulf ile Grendel” efsanelerinin doğmasına yol açtığı gibi, “St. George ile Ejder” oyunlarında varlığını günümüzde de sürdürmektedir (Hooke, 2002: 21-22).

Mitoslarda insanlara başka yollarla anlatılmayacak birçok şey simgesel terimlerle anlatılmıştır. Mitolojik anlatılarda dini ve büyüsel olguların önemli bir yeri vardır ve bazı ritüelleri de kapsamaktadır. Bu ritüeller tapınaklarda, kral, kraliçe ve rahiplerle birlikte diğer meslek gruplarının katılımı ve yönetimi altında gerçekleşmiştir. Metinlerde ayrıntılı bir şekilde anlatılan bu dini törenler, belirli zamanlarda belirli kurallar dahilinde yerine getirilmiştir. Dini törenlere zamanla müzik, büyü, dram, öykü ve masal gibi unsurlar da eklenmiştir (Karauğuz, 2015: 15-16). Mitlerde hikayenin akışı her zaman yavaştır ve genellikle önceden bir rüya veya işaret ile kehanette bulunulur; hatta bazen başka bir karakter tarafından önceden haber verilir. Bu yüzden sürprizlere ve kuşkuya çok az yer vardır. Ayrıca metinlerdeki ihtişamlı karakterleri yücelten bir takım sözler de sıkça kullanılmaktadır (Mccall, 2011: 11). Böylece mitin amacı gerilimi arttırmak ve dinleyicileri coşturmaktır. İşlenen hikayelerdeki “yılan” figürü bu gerilimi yansıtmak için önemli bir rol oynamaktadır¹.

İnsanlar tarih sahnesine çıktığı andan itibaren çevresinde bulunan, bazen dost bazen düşman olarak algıladığı ve kutsal saydığı hayvanları çağlar boyunca kültüştürmüş, sembolik anlamlarla değerli kılmıştır. Paleolitik Çağ'da duvar resimlerinde görülen ve çeşitli törenlerle bağdaştırılmış çeşitli hayvan tasvirleri daha sonraki çağlarda ve hatta çağdaş sanatta da yer almıştır. Bu betimlemelerin sembolik anlamı yüzyıllar boyunca sürmüş bir geleneğin devamı niteliğindedir ve günümüze kadar canlılığını korumuştur (Beydiz, 2016: 9). Anadolu'da genel olarak boynuzlu hayvanlar uğur, güç ve bereket gibi iyilik unsuru; yılan ve akrep gibi sürüngen hayvanlar, yeraltı ve toprakla ilişkisinden dolayı kötülük unsurlarının sembolü olarak nitelendirilmişlerdir. Ancak yılan zehrinin panzehir olarak kullanılması nedeni ile şifa olarak da sembolleştirilmiştir. Bu sembollerde büyü ve dini inanışlar ile hayvanların faydası, üretimsel katkısı ve verimlilikleri de etken olmuştur. Örneğin koyun, koç, at gibi hayvanlar, ilk çağlardan bu yana et, süt, derileri ve önemli binek hayvanları olmalarıyla yararlı hayvanlar olarak düşünülmüş, bu sebeple iyilik sembolü olmuşlardır (Alp, 2009: 51,70).

Yılanlar genellikle toprak sürüngenleri olarak düşünülse de her yerde görünmektedirler. Toprak, su, hava ve ateşle ilişkilendirilen yılanlar hemen hemen tüm kültürlerin anlatılarında var olmuşlardır (Morgan, 2008: 1). Yılanlar zaman zaman yeraltında yaşamaları, uzun ömürlü oluşları, derilerini değiştirme özelliğine sahip olmalarından dolayı insanın zihin

¹ Bu çalışmada genel olarak yazılı belgelerin yanı sıra bir kısım rölyefler, heykeller, mozaikler ve sikkeler üzerindeki tasvirler değerlendirmeye alınmıştır. Çalışılan konu çok geniş olduğundan dolayı başlıca bazı kaynaklar ve verilerden faydalanılmıştır.

dünyasında dikkat çekici bir yere sahip olmuş ve en erken dönemlerden itibaren doğaüstü güçleri olduklarına inanılmıştır. Kimi zaman, yerde kayarak hızlı hareket etmeleri ve bazı türlerinin zehirli oluşu sebebiyle hem “sinsi” hem de “gizemli” olarak tasvir edilmiştir. Ancak Sümerlerle ilişkili erken tasvirlerde doğurganlıkla ilgili olarak karşımıza çıkarlar (Ateş, 2012: 175) ve böylece “yaşamın başlangıcı” anlamında önemli bir rol üstlenirler. Yılan, bir yandan hayat ve kutsallıkla diğer yandan ölüm ve kötülükle bağdaştırılmıştır (Gürkan, 2013: 43; Ateş, 2012: 175). Derisini değiştirme yeteneği ve böylelikle kendini yenilemesi, ona insan düşüncesinde yeniden dünyaya gelme gizinin ustası niteliğini kazandırmıştır (Campbell, 2016: 17). Nitekim yılanın metaforik çağrışımları oldukça geniştir ve karmaşık düşünceleri ifade etmek için birçok sahnede kullanılmıştır (Perez, 2021: 4).

2. ESKİÇAĞ MİTOLOJİSİNDE YILAN

Mezopotamya’da ilgili mitlerde yılanlar hem tanrılarla hem de tanrıçalarla temsil edilmişlerdir. Örneğin Nirah bir yılan tanrısıdır. Aynı şekilde yılan-ejderha motifi önce Ninurta’nın sonra da Marduk’un hayvanı olarak betimlenmiştir. Boynuzlara, bir yılanın bedenine, aslanın ön ayaklarına ve bir kuşun arka ayaklarına sahip olan yılan-ejderha, Akad Dönemi’nden Hellenistik Dönem’e kadar ya koruyucu, büyülü melez hayvan ya da çeşitli tanrıların simgesi olarak temsil edilmiştir. Bu yılan türü, Akadca’da öfkeli yılan anlamına gelen “Muşhuşu” olarak isimlendirilmiştir (Black ve Green, 2003: 235-237; Sümer, 2016: 277).

Yılan, Sümerlerin krallar listesinde yer alan Kiş kralı ile ilgili mitte geçmektedir. Aynı ağaçta yaşayan kartal ve yılan hikayesi, soyunu sürdürmek isteyen bir kralın büyülü bir bitki olan *Doğum Bitkisi* arayışıyla buluşmaktadır. Akad Dönemi’nde (MÖ 2390-2249) yapılan bir silindir mühürde Kral Etana’nın kartalın sırtında gökyüzüne yükselişini anlatan bölüm tasvir edilmiştir. I. Tablet de Kiş kentinin kurulması ve tahta Etana’nın çıkmış olduğu anlatılmaktadır. II. Tablet tahtın gölgelediği kavak ağacında yaşayan kartal ve yılan tanıtımıyla devam etmektedir. Bir ağacın tepesinde kartal ve yavrusu varken yılan ile yavrusu ağacın dibinde yaşamaktadır. Birbirlerinin yavrularını korumayı ve onlara yiyecek sağlamayı üstlenen yılan ve kartal bir süre uyum içinde yaşamışlardır. Fakat kartalın yavruları büyüdükçe, kartal kötü düşüncelere kapılmış ve yılanın yavrularını yemiştir. Yavrularının yenilmiş olduğunu gören yılan Şamaş’a yalvarmış ve kartaldan intikam almak istemiştir. Şamaş bu duruma kayıtsız kalmamış, bir plan ile yılan kartalı yakalamayı başarmış ve kartalın kanatları kırık şekilde çukura atılmıştır. Şimdi ise kartal Şamaş’a yalvarmaktadır. Şamaş’ın öfkesi geçmemesine rağmen yine de ona yardım etmesi için bir

kişi göndereceğini söylemiştir. O kişi Etana'dır. Çünkü Etana'da çocuğu olması için Şamaş'a yalvarmaktadır. Şamaş, Etana'ya kartalı tam olarak nerede bulacağını ve sonra da kartalın onu Doğum Bitkisi'ne götüreceğini anlatmaktadır (Mccall, 2011: 96-98; Hooke, 2002: 73). Kartal ve yılan arasındaki mücadele gerçek hayatta da sürekli karşılaşılan bir durumdur. Kartal gökyüzünün hakimi, yılan ise "toprağın aslanı"² yani yeryüzünün hakimi olarak düşünülmektedir. Bu sebeple kartal ışığın, yılan karanlığın simgesi olarak tasavvur edilebilir.

Sümerlere ait bir mit olan Gılgamış³ Destanı'nda, kahraman kral Gılgamış'ın tüm çabasını boşa çıkaracak, umudunu yitirmesine sebep olacak figür yılanıdır. Yılan metinde ilk kez; Siduri'nin Gılgamış'a kayıkçı Urşanabi'nin yolunu tarif ettiği bölümde geçmektedir. Burada "*Teknenin yılanlı pruvasını o yontar ona dikkatli bak. Belki de onunla birlikte ölüm denizini geçebilirsin*" denilmektedir. Bu durumda Gılgamış, ölümsüzlük arayışı için çıktığı yolculuğunu bir yılanın üzerinde gerçekleştirecektir (Kılıç, 2013: 393). Gılgamış'la yılanı karşı karşıya getiren bölümde ise Gılgamış, "tanrıların sırrı" olan ölümsüzlük/gençlik otunu yılanı kaptırmıştır. "*Orada bitkiyi elbiseleriyle birlikte toprağın üstüne koydu ve kendine gelmek için suya girdi. Suyun içindeki yılan bitkinin çekici kokusunu aldı. Sudan dışarı doğru kaydı, yine kayarak kıyıyı aştı, bitkiyi ağzıyla tuttu ve onu suyun içine taşıdı. Suyun içine girer girmez derisini düşürdü ve daha genç bir görünüme sahip oldu*" (Rosenberg, 2003: 322). Öykünün bu yanı, yılanın eski derisini atarak yaşamını nasıl yenileyebildiğini açıklama amacı güden bir etiyolojik (nedenbilimsel) mitos özelliği göstermektedir (Hooke, 2002: 67). Burada Gılgamış otu kaptırdığı için yakınmaktadır. Destanın Akadca versiyonunun XI. Tablet, 287-89'da "*Niçin yılan derisini değiştirir?*" "*Niçin yılan insanoğlundan ölümsüzlüğü (gençleşmeyi) alır?*" sorularına karşılık verilecek cevap açıktır. Yılan sihirli bitkinin kokusunu alma yetisine sahip olduğu için bitkiyi almış ve gençleşmiştir (Veenker, 1981: 204; Kılıç, 2013: 394). İnsanlar gençleşme ve ölümsüz olma, sonsuza kadar yaşama düşüncesini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Gılgamış ölümsüzlüğü elde etmek için çıktığı zorlu yolculukta, ölümsüzlük/gençlik otuna ulaşmıştır. Fakat tam anlamıyla hikmet sahibi olmadığı ve ilahi adalete aykırı davrandığı için, bu otu yılanı kaptırmıştır. Çünkü Gılgamış arkadaşı Enkidu'nun ölümünü kabul etmeyip ölümsüz olmayı istemiş ve ilahi emirlere karşı gelmiştir (Yöndemli, 2006: 27). Dolayısıyla yılan Gılgamış'a ölümlü olduğunu hatırlatmıştır.

² "Toprağın aslanı", ovadaki aslan kadar korkunç bir hayvan olan yılanın simgesel adlandırılışıdır (Bottero, 2013: 209).

³ Kralın adı Sümercede genellikle Bilgameş, Akad ve diğer Sami yazın geleneğinde Gılgamış/Gılgamış olarak geçmektedir (Bkz. Yıldırım, 2019: 11).

Babil’de yılan, Yaratılış Destanı’nda yaratılışla ilişkilendirilmiş, kendisinden dünyanın ve insanların yaratıldığı ilk varlık olduğu kabul edilmiştir. Öyle ki inanişâ göre, Mezopotamya mitolojisinde suda yaşayan dev yılan figürü dünyanın yaratılmasından önce var olan kaosu temsil etmektedir (Gürkan, 2013: 527; Gwendolyn, 2003: 53). Nitekim söz konusu inancın bir göstergesi olarak Babillilerde kutlanan yeni yıl töreni *akitu*⁴ sırasında, Marduk Tapınağı’nda *Enuma Eliş*⁵ adlı şiir defalarca ezberden okunur ve ayinler yapılarak Marduk ve Tiamat arasındaki mücadele tekrarlanırdı. Tanrı Marduk’un zaferi kazanmasıyla kaos sona ererdi (Eliade, 2009: 383). Bu kaosun sona ermesiyle evren Tiamat’ın ölüsünden şekillenir: “*Marduk Tiamat’ın kafatasını yardı ve cesedi “kurutulmuş bir balık” gibi ikiye böldü; bu iki parçadan biri gök kubbe, diğeri yeryüzü oldu*” (Eliade, 2003: 92). Böylece Mezopotamya mitolojisinde dev yılanın öldürülmesiyle evrenin şekillenmesi bir düşünölmüştür. Apsu (tatlı su) ve Tiamat (tuzlu su) birleşerek, bu sulardan Lahmu (erkek) ve Lahamu (dişi) meydana gelmiştir ki bu iki kardeşle yılan çiftidir (Bayladı, 2003: 126; Heidel, 2000: 13).

Marduk ve Tiamat arasındaki mücadelenin benzeri Hitit mitolojisinde Fırtına Tanrısı Teşup ile *İlluyanka*⁶ arasındaki savaş mitosunda görölmektedir. Fakat burada evrenin yaratılışı ile ilgili bir mit yoktur. Asıl konu kötü güçlerin temsilcisi olduğu düşünölen İlluyanka’nın Fırtına Tanrısı tarafından yenilgiye uğratılması, yaşamın, doğanın yenilenme sürecinin simgelenmesidir (Bryce, 2003: 234). Mitosa göre Fırtına Tanrısı, Tanrıça İnara’dan bir şölen düzenlemesini ister. Tanrıça İnara, yılanı kovduğundan çıkıp yemeğe gelmesini söyler: “*‘Bir ziyafet veriyorum, sen de gel ve ye!’ Yılan [çocuklarıyla birlikte] geldi; yediler, içtiler. Tüm içki kaplarını boşalttılar ve doydular. (Sarhoşluktan) kovuklarına geri dönecek halde değildiler. Hupaşıya geldi ve yılanı bir iple bağladı. Fırtına Tanrısı geldi ve yılanı öldürdü. Tanrılar onun yanındaydılar*” (Ünal, 2003: 172). Yenilip öldürölmüş olsa da İlluyanka savaşmak için yeniden doğacak ve deri değıştiren bir yılan gibi yaşamı yenilenecektir. Tiamat’ı yenilgiye uğratan

⁴ Yeni yıl törenleri Babil’de, yılın bahar dönümüne denk gelen ilk ayı Nisannu’nun bir’inden yirmisine kadar devam etmiştir (Bkz. Black ve Green, 2003: 230).

⁵ Çivi yazısıyla yazılmış Sami metinleri arasında, Babilliler ve Asurlular tarafından *Enuma Eliş* “Vaktiyle Yukarda” adıyla bilinen destan, adını şiirin başlangıç sözcüklerinden almıştır. Destan yedi kil tablet üzerine yazılmış ve binden fazla satırdan oluşmaktadır (Heidel, 2000:9).

⁶ İlluyanka; tam karşılığı “ejderha”, “yılan” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bir özel isimdir (Eliade, 2003: 180); İlluyanka miti, iki nüsha halinde ele geçmiştir (Beckman, 1982: 11-25; Karauğuz, 2015: 51-56); Anadolu halk masalları içinde, İlluyanka ile devlerin savaşını işleyen birçok öykü, gerçeküstü olaylar anlatılmıştır. Anadolu’da büyük bir yılan olarak nitelenen Şahmeran (yılanların şahı), onunla ilgili olaylar, bu eskiçağ Anadolu masalının değışikliğe uğramış kalıntıları olabilir (Eyüboğlu, 2007: 189).

fakat her yıl onunla tekrar savaşması gereken Babilli Marduk gibi, Hitit Fırtına Tanrısı da düşmanıya sonsuza kadar savaşacaktır. İlluyanka tamamen yok olmayacak ve Fırtına Tanrısı'nın onunla mücadelesi her yıl yenilenecektir (Bryce, 2003: 234). Sonuç olarak İlluyanka'nın kazanmasıyla doğa canlılığını kaybeder sonbahar gelir, Fırtına Tanrısı'nın kazanmasıyla doğa canlanır ilkbahar gelir (Hoffner, 1998: 10-11; Atila, 2022: 77). Bu nedenle her yeni yıl bayramında (*Purulliya*⁷) bu mit ritüel tarzında söylenerek canlandırılmış ve böylece yaşamın yenilme süreci devam etmiştir. Hitit mitolojisinde yılan figürü *Hedammu Şarkısı*⁸ olarak bilinen metinde de geçmektedir. Bu metin çok kırık olmasına rağmen yılan Hedammu'nun iştahlı, doymak bilmeyen öfkeli bir yılan olduğu anlaşılmaktadır (Atila, 2022: 76-78).

Bütün Eski Yakın Doğu'da olduğu gibi Mısır'da da yılan, kutsal bir varlık sayılmıştır. Eski Mısır metinlerinde düzen ve kaos arasındaki savaşın her iki tarafında da efsanevi yılanlar anlatılmaktadır. Derilerini değiştirme özelliği, yılanları sonsuz yenilenmenin ve kutsallığın bir sembolü haline getirmiştir. Yavrularını tehdit eden her şeye zehir tüküren kobra yılanı, dişi tanrısallığın sembolü olarak benimsenmiştir (Pinch, 2002: 198). Kobra yılanı, Mısır mitoslarında zehriyle ünlenen korkutucu ve kutsal bir figürdür. Bunun güzel örneği, *Uraeus* adlı bilgeliğin temsilcisi ve kraliyetin koruyucusu olan yilandır. O, kral ve kraliçelerin güvenliğini sağlamakla yükümlüdür. Krallığı temsil eden ve düşmanlarına zehrini akıtan *Uraeus*, gücünü Güneş Tanrısı Ra'dan almaktadır (Sümer, 2016: 279). Mısır düşüncesinde güneş önemli bir role sahiptir ve Horus güneşi ifade eden bir tanrıdır. Kardeşi Seth ile yaptığı kavgada bir gözünün çıkmasıyla Horus, çıkan gözün yerine *Uraeus* adlı bir yılan takmıştır (Armutak, 2004: 146). Daha sonra bu zehirli yılan, firavunların egemenliğini temsil eden bir simgeye dönüşmüştür. Bataklıklarda, çöllerde ve tarlalarda yaşayan yılan, Eski Mısır'da bereketli yaşamın, bol hasadın sembolüdür. Bu özelliğiyle yılan, üretkenliğin, yenilenmenin açık bir simgesi olarak kabul edilmiştir (Sümer, 2016: 279).

Eski Mısır'da yaşayan din adamları yaratıcı hayal güçleri sayesinde birçok tasvir ve simge geliştirmişlerdir. Örneğin Güneş Tanrısı Ra'nın yeraltındaki yolculuk sahnelerinde, güneş her gece ölümler diyarının karanlık köşelerine inen tanrı iken, her sabah yaşam dolu olarak yeniden doğan bir ilaha dönüşmektedir. Mısırlılara ait olan ve bu konuyu işleyen üç farklı

⁷ Hatti geleneğine ait olan Purulliya Bayramı'nın adı Hattice *purulliya*, "toprak" anlamına gelmektedir (De Martino, 2006: 94).

⁸ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Karauğuz, 2015: 125-131.

derleme kitaptan en eskisi “Yeraltında Olanların Kitabı (Ölümler Kitabı)” anlamına gelen *Amduat Kitabı*’dır. III. Tutmose (MÖ 1425) ve II. Amenhotep’in (MÖ 1401) mezarlarındaki kitabeler ve şematik duvar resimleri Ölümler Kitabı’nın içeriğini oluşturmaktadır. Kitaba göre ölümlerin ölüm ülkesine geçişi için izlemeleri gereken yol on iki saatlik bir düzlemde oluşmaktadır (Hart, 2010: 81-87). Güneş kayığının ölümler ülkesindeki gece yolculuğunun birinci saati, ölümler cehenneminin bekçisi olan yılanın ateşi şiddetli püskürtmesiyle yolculuk başlamaktadır (Champdor, 1984: 76). Güneş kayığı yılanların bulunduğu bu alanlardan geçerek, kısa süre sonra kendisi de yılanla dönüşmektedir. Yedinci saatte yeni bir yılan görülecektir ki bu cehennemlerin efendisinin ilk örneği olan, Yeraltı Yılan Tanrısı Apophis (Apep) ile özdeşleştirilmektedir. On birinci saatte kayığı çeken halat, bir yılanla dönüşecek ve sonunda on ikinci saatte kayık yılanın içinden geçerek yılanın ağzından çıkacaktır. Kayık yılanın ağzından çıktığında güneş yeniden doğacaktır. Böylece güneş, başka yılanlarla mücadele edebilmek için kendini yılanla dönüştürmek zorundadır. Nitekim Eski Mısır’da yılan çok sık kullanılan bir figürdür. Örneğin Seth, tanrısal kayığın pruvasında durup, yeraltı dünyasının yılanı olan Apophis’i mızrağıyla öldürmüştür. Bir başka inanışa göre dev yılanı güneşle savaşmaya kalkıştığında, Tanrı Horus tarafından mızrakla vurularak yok edilmiştir (Yöndemli, 2006: 23-24; Hart, 2005: 31-32).

Diğer taraftan Ölümler Kitabı’nda, yeniden doğabilmek için öldüklerinde yılan olmak için yakarıшта bulunulur. Zira Mısır mitolojisinde yılan “*Ben yılan Sata’yım. Ölümlerim ve yeniden doğarım*” demek suretiyle ölümsüzlüğünü vurgulamaktadır (Ateş, 2012: 193). Eski Mısır nekropollerinde bulunan mumyalanmış hayvanlar arasında yılanın olması da bu ifadeyi destekler niteliktedir (Champdor, 1984: 98). Rahiplerin takdisinden geçen yılan, balık, hamamböceği gibi böcekler ceset içine konularak ölümden sonraki hayatta yardımcı olacakları düşüncesi de kabul edilmektedir (İnan, 1987: 231). Mısır mitolojisinde geçen Hermopolis yaratılış mitinde yılan, yaratıcı unsur olarak da görülmektedir. Yılan, bu kaosa son verecek olan yaratılışın başlangıcını temsil eden Atum’un simgesidir (Sivri ve Akbaba, 2018: 59). Ayrıca Mısır mitolojisinde “Büyülü Ada” mitinde dev yılan bir kahraman olarak anlatılmaktadır (Hart, 2010: 115-119). Bunun yanı sıra Tıp kelimesi ismini Teb (Thebai) şehrinde almaktadır ve bu şehrin totemi de yılanıdır. Nitekim Teb şehri Eski Mısır’ın en önemli sağlık merkezidir (Yöndemli, 2006: 23-24). Böylece sağlık ve yılan arasındaki ilişki ortaya çıkmaktadır.

Bütün eskiçağ toplumlarının mitolojilerinde olduğu gibi Yunan mitolojisinde de yılan figürünün sembolik bir değeri vardır. Yunan mitolojisinde sıklıkla yer alan yılan doğurganlık sembolü, ünlü kahramanların ataları, derilerini dökerek yeniden doğuşun sembolü olarak görülmüş ve kimi zaman halk hekimliğinde kullanılmıştır (Kitchell, 2014: 173). Eski Yunan'da yılan özellikle sağlıkla özdeşleştirilmiştir. Sağlıkla ilgisinin nedeni Yunan mitolojisinde tıbbın ve sağlığın tanrısı olarak bilinen Asklepios'dan (Aesculapius) ileri gelmektedir. Asklepios, Apollo ve Koronis'in oğlu; Hygieia'nın (Hijyen) babasıdır. Bu Tanrı, asaya dolanmış yılanla birlikte tasvir edilmiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi yılanlar deri değiştirip, parlak yeni deriler ortaya çıkardıkları için yenilenmenin sembolü olmuşlardır. Bu özellikleriyle yılan, Yunan mitolojisinde "Caduceus (Kadüse)" adı verilen bir asaya sarılmış olarak tasvir edilmiştir. Kültü Eski Yunan'da Epidauros'ta bulunan bu mitolojik tanrı, hastaları tedavi etmekle ünlüdür (Kathleen, 2004: 17; Cömert, 2010: 93; Grimal, 2012: 92; Powell, 2018: 198-200).

Efsaneye göre, Asklepios'a hekimlik sanatını öğreten Kheiron doğanın içinde yaşayan, doğanın sırlarını çözmüş bir varlıktır. Asklepios, Kheiron'un okulunda, büyülü sözler söylemeyi, büyülü ilaçları, merhemleri ve cerrahlığı öğrenmiştir. Şifalı suların ve otlardan yararlanmayı bilen Asklepios usta bir hekim olarak yetişmiş ve hekimliğin tüm bilgilerini edinmiştir. Fakat bununla yetinmeyip ölümleri de diriltmeye başlamıştır. Birçok kişiyi diriltten Asklepios, Zeus'un öfkelenmesine sebep olmuştur. Zeus bu öfkesiyle üzerine yıldırımlar göndererek onu yok etmiştir (Erhat, 1996: 62; Bonnefoy, 2000: 78-79). Bu sebeple öldürülen Asklepios daha sonra yine Zeus tarafından Tıp Tanrısı olarak ilan edilmiştir. Günümüz tıp amblemlerinde yerini alan ve geçmişte MÖ 3. bin yıla kadar uzanan yılan figürü de Asklepios ve onun asası ile bütünleşmiştir. Asklepios'un ölümünden sonra, adına birçok kült ve tedavi merkezi (Asklepion⁹) inşa edilmiştir. Asklepionların yani sağlık merkezlerinin açılışı için izin almaya gelen heyetlere, hekimlerle birlikte kutu içinde bir yılan gönderme geleneği vardır. Ayrıca Asklepionların giriş kapısı üzerinde "*Buraya ölümün girmesi yasaktır*" ibaresi yazılıdır. Hekimler imparatoru Galen'in, iyileşmeyeceğini düşündüğü bir hastayı Asklepion'a kabul etmemesi ile ilgili bir hikaye de vardır. Bu hasta intihar etmek için, iki yılanın zehirlerini boşalttığı taştan içer fakat hasta ölmez tam tersine iyileşmeye başlar. Galen iyileşen hastaya:

⁹Asklepionlar MÖ 6. yüzyıldan MS 4. yüzyılın başlarına kadar hizmet vermiştir. Asklepionlar arasında Epidauros, Kos ve Pergamon gibi tam teşekküllü olanlar sayılıdır. Çoğunun birer tapınak olduğu sanılmaktadır. Anadolu'daki en ünlü Asklepion Pergamon'dadır (Tahberer, 2005: 11).

“Yılan zehrinin aynı zamanda şifa verici olduğunu düşünüyor, fakat hastalarda denemeye cesaret edemiyordum. Benim bu düşüncemi haklı çıkardın. Bundan sonra Asklepios’un sembolü çifte yılan olacaktır” der. Asklepios’a göre hekim yılan gibi sessiz olmalı, kimsenin sırrını başkasına söylememeli, sabır ve sükunet içinde çalışmalıdır. Asa ile temsil edilmesi, tıp biliminin kısa sürede öğrenilmeyip, ihtiyarlayıp asaya dayanıncaya kadar hekimin öğrenmeye ve tecrübe kazanmaya gereksinim duyduğunu belirtmek içindir. Bu düşünceye göre asa, iyilik tanrılarının, yılan ise kötülük tanrılarının simgesidir. Asaya sarılmış yılan, iyilik ve kötülük tanrılarının bir araya gelmesi demektir (Hancı, 2005: 7). Günümüzde de asaya sarılmış yılan sağlık bilimleri ile ilgili (hekimlik, diş hekimliği, eczacılık ve veterinerlik) kurumları temsil etmektedir¹⁰. Böylece yılan ve yılanlı asa antik dönemden günümüze kadar görülmeye devam etmiştir. Diğer taraftan adı sağlık anlamına gelen Hygieia, Asklepios’un kızı ve yardımcısıdır. Hygieia yalnız hasta insanlara değil, hayvanlara da bakmaktadır. Hekimlikle ilgili bütün tanrılar gibi o da yeraltı simgeleri taşımakta, özellikle yeraltı canlılarından yılanla bir arada gösterilmektedir (Erhat, 1996: 147). Ayrıca Asklepios’un Epidaurus’daki tapınağında bulunan yazıtlara göre yılan, kadınları dölleyen bir varlık olarak da bilinmektedir. Yunanlılarda vaftiz edilmemiş bebeklerin, halk arasında “drakorler” yani “yılanlar” diye anılması çok eski bir inancın günümüze kadar ulaşmış şekli olduğu düşünülmektedir (Ateş, 2012: 182).

Yılanla ilgili bir diğer Yunan mitinde Tanrı Zeus’un yılan biçimine dönüştüğü anlatılmaktadır. Zeus’un dördüncü karısı Demeter, Zeus’tan olma kızı Persephone ile Girit’ten Sicilya’ya gelmiş ve kızını bir mağaraya gizlemiştir. Kızın arabasına koşulmuş iki yılanı bekçi olarak oraya koymuştur. Fakat Zeus, kızına bir yılan biçiminde yaklaşip onu hamile bırakmış ve Dionisos doğmuştur. Zeus’un karısı Hera, kıskançlık duygusuyla Titanları mağarada yaşayan bu erkek çocuğu öldürmesi için göndermiştir. Titanlar, Dionisos’u yedi parçaya ayırmıştır (Campbell, 1995: 107). Bu mitosta yılan hem koruyucu hem de sinsiliği ile karşımıza çıkmaktadır. Yunan mitolojisinde yılanın gizlice bir tanrıçaya yaklaşip hamile bırakması sıkça işlenen bir konudur. Ancak Tanrı Zeus’un Persephone’ye yaklaşmak için yılanla dönüşmesi dikkat çekmektedir (Sümer, 2016: 280). Başka bir Yunan mitinde yılan bereketle özdeşleştirilmiştir. Bu mitosa göre, Eski Yunan’da Pire’de yaşayan halk, Zeus Meilichios adı verilen Yılan Tanrı’ya tapmaktadır. O doğum ve ölüm tanrısı olarak ün salmış, bu tanrı bereket ve

¹⁰ Türkiye’de yılanlı asa ilk defa resmi olarak 1836 yılında kullanılmıştır. Sultan II. Mahmud, bu tarihte, Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin, resmi kıyafet olarak yakalarına yılanlı asa işlenmiş elbiseler giymesi hakkında ferman çıkarmıştır (Hancı, 2005: 7).

kan dökmekle de ilişkilendirilmiştir. Epir halkı ormanların içinde Yılan Tanrı'ya adaklar adamak için bir mabet yapmıştır. Buradaki yılanlara sadece rahibeler yaklaşabilmektedir. Rahibeler, çıplak halde düzenli olarak yılanlara yemek sunmuşlardır. Halk, yılanlar rahibeye yaklaşıp ona zarar vermeden yemeğini aldığında, o yılın bereketli ve sağlıklı geçeceğine; yılanlar rahibeye zarar verdiğinde ise o yılın kurak ve hastalıklı olacağına inanmıştır. Görüldüğü üzere yılanın sağlık, bereket ve tapınma nesnesi olması Mezopotamya kültürünün dışında Yunan'da da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca yılan burada hem bolluk vesilesi hem de kuraklık sebebi olarak çift yönlü bir işlev görmektedir (Sümer, 2016: 280; Campbell, 2016: 28). Başka bir mitolojik anlatıda yer alan bir efsaneye göre ise merkezi Atina olan Attika'nın efsanevi ilk kralı Kekrops, yarı yılan yarı insan biçiminde bir canlıdır. Üstü insan, altı yılan şeklinde olan Kekrops'un gövdesi onun topraktan doğmuş olduğunu belli etmektedir (Erhat, 1996: 170). Burada yılanın, toprakla yani yer altı ile bir bağlantısı olduğu vurgulanmaktadır.

Yunan mitolojisinde yılan, çoğu zaman korkunç bir varlık olarak betimlenmiştir. Yılan tarafından kaçırılan genç kızların, bir kahraman tarafından kurtarılması sık işlenen bir konudur. Bu konu ile ilgili mitosta Perseus, Medusa'yı öldürdükten sonra kanatlı sandallarıyla Etiyopya'nın üstünden geçerken güzel bir prensesin deniz kenarında kayalıklara bağlanmış olduğunu görmüştür. Prensesi bir deniz yılanı kaçırmış ve oraya bağlamıştır. Bunu gören Perseus, prensesi kurtarmaya çalışırken büyük bir deniz yılanı ortaya çıkıp ona saldırmıştır. Ancak mücadelenin ardından Perseus, kartal gibi saldırıp yılanı öldürmüş ve prensesi özgürlüğüne kavuşturmuştur. Perseus, Etiyopya hükümdarının kızı Andromeda'yı kurtararak kahraman olmuştur (Campbell, 1995: 189-190). Böylece burada hem kahramanlık miti hem de kötü huylu bir yılanın yenilgiye uğratılması olayı anlatılmıştır (Sümer, 2016: 280).

Efsanevi bir yaratık olan Python ise Tanrı Apollon'un Parnassos Dağı'nda bir su kenarında öldürdüğü büyük bir yilandır¹¹ (Erhat, 1996: 260). Bütün ejderler gibi o da toprak anadan doğmuştur. Bazı mitoloji uzmanları (mitologlar) Python adındaki büyük yılanı; ilkbaharda Parnassos'dan akıp gelen coşkulu sellerin sembolü olarak kabul etmişlerdir. Dağlardaki karların erimesiyle oluşan bu seller yılan gibi kıvrılan yataklardan hızla akmış, önlerine çıkan her şeyi alıp götürmüştür. Güneşin sıcaklığıyla sel, etkisini kaybedip bir nevi çürümüştür. Böylece Python "çürüyen, kokan sel yatağı" anlamı ile ifade edilmiştir (Can: 54). Ejderin pis, leş gibi kokması ile ilgili

¹¹ Apollon'un yılan Python ile savaşıp onu yok etmesi, "Marduk ile Tiamat" gibi ejder savaşlarının Grek versiyonudur (Powell, 2018: 193).

bir diğer mit ise Hydra'nın öldürülmesi konusudur. Hydra, yılan ya da ejder anlamına gelmektedir. Herakles'in ikinci görevi Hydra'yı öldürmektir. Herakles bu canavarı öldürmüş, oklarını onun zehirli kanına batırması ve öldürücü oklar elde etmiştir. Ayrıca bir ırmağa bu canavarın kanı karışmış ve ırmak sularının zehirlenmesine, bölgeye leş kokularının yayılmasına sebep olmuştur (Erhat, 1996:147). Böylece yılan bir yandan sağlıklı özdeşleştirilen bir figürken bazen de leş kokusuna sebep olan bir figür olarak mitolojide yerini almıştır.

Diğer taraftan yılan ve saçın birlikte düşünüldüğü mitolojik öğeler de vardır. Yılan saçlı Medusa Yunan mitolojisinde, baktığı insanları taşla çeviren üç Gorgon'dan biridir. Medusa'nın kafası, saç yerine yılanlarla kaplıdır. İri dişleri, tunçtan elleri ve altın kanatları olan Medusa'ya bakanlar taş kesilmiş olarak rivayet edilmektedir (Hancı, 2005: 8; Grimal, 2012: 213).

Anadolu'da yılan figürü, insan başlı tanrı olarak bir kültün önemli ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kült, MS 2. yüzyıl ortalarında Paphlagonia'nın (Kastamonu-Sinop dağlık bölgesi) kıyısında yer alan antik Abonuteikhos'da (İnebolu) tapınım gören "Glykon Kültü"dür. Kültün ismi olan Glykon kelimesi Yunanca "şeker", "tatlı" anlamına gelmektedir. Ayrıca bu kelime çok yaygın kullanılsa da "hastalıklı-zayıf" anlamı da taşımaktadır. Bu kültle ilgili bilgiler antik hiciv yazarı Samosatlı (Samsatlı) Lukianos tarafından aktarılmıştır. Lukianos, kültün ortaya çıktığı yer olan Abonuteikhos'a gelerek olaylara tanık olmuştur. Anlatılara göre, Aleksandros isimli bir sahte peygamber, Asklepios'un yeniden "Yılan Tanrı" olarak dünyaya geldiğini iddia etmiştir (Karasalihoğlu, 2011: 350). Bir sahte peygamberin ortaya çıkmasında yılanın kullanılmış olması onun kutsallığının tezahürü olarak görülebilir. Öyle ki, Lukianos tarafından sahte peygamber olarak anılan Aleksandros, insan başlı bir yılan tasarlamış ve onu Pythagoras'ın ruh göçü öğretilerinden esinlenerek "Yeni Asklepios" olarak ilan etmiştir. Bununla birlikte kendisinin Pythagoras'ın ruhunu taşıdığını, anne tarafından Perseus soyundan geldiğini ve babasının Asklepios'un oğlu olduğunu duyurmuştur. Yarattığı yeni Asklepios'a bir süre sonra da Glykon ismini vermiş ve tanrıyla insanlar arasındaki peygamberlik görevini kendisi üstlenmiştir (Yılmaz, 2015: 157). Böylece Aleksandros bu vasfıyla etkisini artırmış ve Karadeniz kıyılarından tüm Roma İmparatorluğu topraklarına kadar Glykon kültünü yaymayı başarmıştır. Görüldüğü üzere, binlerce yıldır yılanla ilgili anlatılan ve yazılan mitler geniş bir yayılım alanı bulmuştur. Yılan figürü birçok toplumu etkilemiş, yazılı ve sözlü kültürlerinde yer almıştır.

3. ESKİÇAĞ TASVİRLERİNDE YILAN

Bütün toplumlar, yaşadıklarının anlamını kurgular ve kurguladıkları anlam içinde kendilerine verdikleri rolü eksiksiz yerine getirmeye çalışırlar. Mitler de hayatı anlamlandırma ihtiyacından çıkmıştır ve dil, anlamın inşası için vardır. Dolayısıyla hepsi bir başka gerçekliğin varlığına işaret etmeye çalışır. Mit ve dil birbirlerini varlığa taşırken, sanat ise onun vücut bulmasını sağlamış, görünmeyen görünür kılmıştır (Gezgin, 2021: 281). Böylece insanlar doğayla olan iletişimleri sayesinde metaforlarla örülmüş bir dil olan sanatı geliştirmiştir. Bu metafor diliyle uygarlıklar kurup, kültürel, bilimsel ve sanatsal bir yapı üzerinde toplumsal gerçeklikler yaratmıştır. Birçok uygarlık, kültürel dünyalarında etkili bir anlatım gücü olarak mitsel anlatıları kullanmıştır. Bu anlatılar sanatın her alanında karşılığını bulmuştur (Atalay 2014: 5). Özellikle duvar resimlerinde, kabartmalarda, mühürlerde (gliptik sanat) ve heykeltıraşlık eserlerinde hikayeler resmedilmiştir. Yılan figürü birçok mitolojik hikayede yer almasının yanı sıra eskiçağ sanatında da çokça görülmüştür. Genellikle yılan stilize “S” şeklinde, çeşitli hayvanlarla, hayat ağacı ile birlikte tanrı ve tanrıçalarla tasvir edilmiştir.

Çeşitli hayvanlarla birlikte betimlenen yılan figürleri, yoğun sembolik mesajların olduğu Göbekli Tepe (yak. MÖ 10.000) dikili taşlarında kabartmalar şeklinde. Yılanlı Dikilitaş olarak isimlendirilen yapıdan çıkarılan taş levhanın ön yüzünde beş yılan betimlenmiştir. Yukarıdaki dört yılan aşağı doğru kıvrılırken, alttaki tek yılan yukarı doğru ilerlemektedir (Görsel 1). Ayrıca Dikilitaş 1’in sol tarafında, yılanlardan oluşmuş bir ağ ve onun altında bir küçükbaş hayvana ait kabartma dikkat çekmektedir (Görsel 2). Yılan ağ ve koç (?) kabartmasının, MÖ 2. bin yıldaki Hitit çivi yazılı kaynaklarında geçen benzer bir ritüelin çıkış noktası olabileceği düşünülmektedir. Hitit ritüelinde kötü güçler bir keçiye¹² yüklenmiş ve hayvan tören sonunda çöle salınarak kaderiyle baş başa bırakılmıştır. Böylece kötü güçler toplumdan uzaklaştırılmıştır (Schmidt, 2007: 117-119). Bu her şeyin suçlusu diyebileceğimiz günümüze kadar gelmiş olan “günah keçisi” kavramının çıkış noktası olmalıdır. Öyle ki burada yılanların kötülüğün temsilcisi olarak resmedilmiş olduğu düşünülebilir.

¹² Hititlerde keçi haricinde koyun da ritüel için kullanılmıştır. “Bir koyunu sevk ederler ve onu büyücü kadın iki kurban sahibinin üzerine tutar ve şöyle der: ‘işte sizin için bir vekil (=tarpalli), vücullarınız için bir vekil (=tarpalli) olsun: kötü dil, kötü ağız (a karşı)’ onlar (iki kurban sahibi), onun (koyunun) ağızına tükürürler ve şöyle der: ‘kötü lanetleri tükürdünüz’. Yeri kazarlar, koyunu aşağıda keserler, sonra onu aşağıya koyarlar, onun yanına tatlı kurban ekmeğini koyarlar, şarap sunar ve üzerini kapaturlar.” (Turgut, 2017: 73).

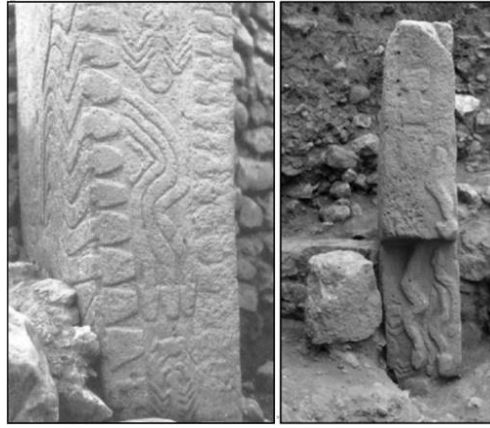
Görsel 1: *Yılan kabartmalı dikilitaş-Göbekli Tepe* (Schmidt, 2007:176).

Görsel 2: *Yılan kabartmalı dikilitaş-Göbekli Tepe* (Henley ve Henley, 2019: 16).

Göbekli Tepe’de yılanlar tek başlarına, grup olarak ya da diğer hayvanlarla resmedilmişlerdir (Görsel 3). Bu yılanlar doğal boyutundan büyük ve kalp şeklindeki başıyla zehirli tür olan engerek yılanı grubuna dahil edilmektedir. Bütün bunlara rağmen Göbekli Tepe’deki yılanlı betimlemelerin ne anlama geldiği tam olarak bilinmemekte ve birer yorum olarak kalmaktadır. Ayrıca bir başka ilginç örnek Nevali Çori’de bulunmuştur. Taştan yapılmış bir insan kafası üzerinde yılan figürü

görülmektedir. Çıplak bir kafatasının arkasında kıvrılarak ilerleyen yılan figürünün ait olduğu insana güç ve koruyucu özellikler kazandırdığı yorumu yapılmaktadır (Schmidt, 2007: 220) (Görsel 4). Karahan Tepe’de de dikilitaşların üzerinde yılan figürüne rastlanmaktadır. Karahan Tepe’de bulunan iki sütunun yanlarında yılan kabartmaları tespit edilmiştir. Sütunlardan birinin üzerindeki yılan kabartması yuvarlak başlı ve uzun gövdeli, diğer yılan kabartması üçgen başlı olarak tasvir edilmiştir. Bu durum aynı yapı içerisinde iki adet yılan kabartmasının varlığını göstermesi açısından önemlidir (Çelik, 2016: 228).

Görsel 3: Yılan kabartmalı dikilitaşlar-Göbekli Tepe (Henley ve Henley, 2019: 16).

Görsel 4: Yılanlı insan başı-Nevali Çori (Benz ve Bauer, 2013: 17).

Yılan kutsal bir figür olarak Neolitik Çağ’ın önemli yerleşim yeri olan Çatalhöyük’te de görülmektedir. Çatalhöyük’ün VI. Tabakasında (yak.

MÖ 5900) bir erkek mezarında çakmaktaşıdan yapılmış bir tören hançerinin kemikten yapılmış sap kısmı kıvrılmış yılan şeklindedir (Mellaart, 1988: 80). Tören hançeri olmasıyla bir nevi yılanın kutsallığı vurgulanmıştır (Görsel 5).

Görsel 5: *Tören hançeri-Çatalhöyük* (Mellaart, 1988: 81).

Tarihi dönemlerde de pekçok yılan tasvirleri görülmektedir. Fakat bunların herhangi bir dinsel değer taşıyıp taşımadıklarına karar vermek oldukça zordur. İlahların vasıfları olarak resmedildiğinde yılanlar hem tanrılarla hem de tanrıçalarla ilişkilendirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise hem dini hem de dünyevi konularla sanat eserlerinde görülmüştür. Örneğin dini metinlerde yılanlar, Yeni Asur ve Yeni Babil sanatında kutsal bir simge olarak Tanrı Nirah'ı temsil etmiştir. Uzun bir ip gibi birbirlerine sarılmış iki yılan figürü erken tarihsel dönemlerde, Sümer sanatında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu figür, diğer toplumlarda MÖ 13. yüzyıla kadar bazen mühürler ve muskalar (amulet) üzerine resmedilmiştir. Bir sopaya sarılmış iki yılanın en iyi örneği, yeşil sabuntaşından bir vazo üzerine oyulmuştur (Black ve Green, 2003: 235). Bu vazo Eski Sümer şehri olan Lagaş'taki kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Lagaş Kralı Gudea (MÖ 2025'ler) adına yapılmış olan vazo sanat bakımından önemli olduğu kadar, hekimliğin sembolü olan kadüse ile benzerliği de dikkat çekmektedir. Bu durumda hekimliğin sembolünün Greklerden değil, Sümerlerden geldiğini söylemek mümkündür. Nitekim Sümer tanrılarında Ningișzida'nın¹³ adı "Hayat Ağacının Hakimi" anlamına gelmektedir. Bu tanrının sembolü olan bir sopaya ya da ağaca sarılmış biri erkek biri dişi iki yılan, bu vazoun üzerinde kabartma olarak resmedilmiştir (Görsel 6). Bu motifte sopa "Hayat Ağacını" yani hayatı; yılan ise gençliği temsil etmektedir. Bu motif binlerce yıl boyunca değişik toplumlarda bazen yalnız sopa veya yılan-sopa, tek yılan bazen de birbirine sarılmış iki yılan şeklinde resimlerde, kabartmalarda ve sikkelerde kullanılmıştır (Yöndemli, 2006: 26-27; Campbell, 2016: 17).

¹³ Tanrı Ninazu'nun oğlu olan Tanrı Ningișzida, yer altı dünyasının ilahlarından biridir (Ayrıntılı bilgi için Bkz. Black ve Green, 2003: 158-159).

Görsel 6: *Ningişzida'nın sembolü olan bir sopaya ya da ağaca sarılmış biri erkek biri dişi iki yılan.* <https://ferrebeekeeper.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/06/7983272.jpg> (06.04.2024)

Mitolojik metinlerde gönderme yapılan ve Sümer sanatında resmedilen yedi başlı yılan-ejderha “muşmahhu” adıyla geçmektedir. Yedi uzun boynu ve yedi başı olan yılanın, Tanrı Ningirsu ya da Ninurta tarafından öldürülen su yılanı olduğu düşünölmektedir. Ayrıca yılan tanrıları Akad Dönemi silindir mühürleri üzerinde görölmektedir. Vücudunun alt kısmı yılan, üst kısmı insan şeklinde olan tanrı yine Nirah'ı temsil etmektedir. Ayrıca Ortadoğu'ya özgü zehirli bir yılan türü olan boynuzlu yılan bir simge olarak Kassit *kudurruları* (sınır taşları) üzerinde, Yeni Asur sanatında mühür süslemelerinde ve koruyucu, büyülu heykelcikler şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu boynuzlu yılanın Akadca “başmu” (Sümerce MUŞ-ŞA-TUR) adlı yaratık olduğu düşünölmektedir.

Yılan-ejderha önceleri Savaş Tanrısı Ninurta'ya aitken, daha sonra Marduk'un hayvanı olmuştur. Öfkeli yılan anlamına gelen Muşhuşu figürü Babil'de II. Nabukad-Nezar (MÖ 604-562) tarafından inşa edilen Alay yolu ve İştar Kapısı'nın kerpiç tuğlaları üzerine resmedilmiştir (Black ve Green, 2003: 235-237). Boynuzları olan, yılan boyunlu, aslan ve kartal ayaklarına sahip karışık bir hayvan olarak resmedilmiş olması bütün gücü kendinde toplandığının işaretidir. Bu yılan figürü Akad Dönemi'nden Hellenistik Dönem'e kadar birçok tanrının simgesi olmuştur.

Eski Anadolu'da ise Hatti kökenli bir mit olan yılan İlluyanka'nın tasvir edildiği kabartma Eski Malatya'da (Melit) bulunmuştur. MÖ 10-9. yüzyıllara ait kabartma eserde Fırtına Tanrısı Teşup kendine doğru kıvrılarak ilerleyen, yılan İlluyanka'nın başına mızrakla saldırmaktadır. Ancak bu kabartmadaki yılanın baş kısmı kırıktır (Görsel 7). Bu eserde dağların, denizlerin koruyucu tanrısı Teşup'un kuraklıkla olan savaşı anlatılmaktadır.

Yılan burada kuraklığın, kıtlığın simgesidir. Ayrıca bu Hatti mitini canlandıran sahneler silindir mühür baskılarında da işlenmiştir. Kültepe-Kaniş (MÖ 20-19. yüzyıllar) arşivlerinde Eski Anadolu üslubunda ilginç örnekler keşfedilmiştir. Bu üslup Anadolu'nun eski halkı olan Hattilere aittir. Silindir mühürlerde tanrılar, tanrıçalar, yılanlar, kuşlar, aslanlar, ceylanlar ve melez yaratıklar resmedilmiştir. Özellikle yılan, bu mühür baskılarında Fırtına Tanrısı'nın elinde boğazı sıkılırken tasvir edilmiştir. Çok karmaşık olan bu sahnelerde Fırtına Tanrısı ve İlluyanka'yı ayırt etmek kolaydır (Özgüç, 2003: 9, 21-32).

Görsel 7: Fırtına Tanrısı Teşup'un yılan İlluyanka'yı yenilgiye uğratma sahnesi
<https://www.hittitemonuments.com/arslantepe/arslantepe05-t.htm> (04.04.2024)

Eski Mısır'da yılan ilahi bir gücün sembolü olarak kullanılmış ve ona tapınılmıştır. Öyle ki Eski Mısır'ın yılan biçimindeki tanrıçasının¹⁴ adı Uto veya Wazit'tir. Buna karşılık şeytan olarak tanınan Apophis' in de yılan şeklinde olduğuna inanılmıştır.

Eski Mısır'da yılan kültürü ile ilgili birçok kalıntı bulunmuştur. Özellikle firavunlar yılanlı başlıklarıyla tasvir edilmişlerdir. Bu yılan (uraeus/kobra), Güneş-Tanrı'nın ateş püskürten gözü olarak kabul edilmiştir. Açık kahverengi olan bu kobra yılanı, kudret ve iktidarın sembolü olarak düşünülmüş ve nefesiyle firavunların düşmanlarını öldürdüğüne inanılmıştır (Yöndemli, 2006: 24). Ayrıca Tutankamon'un eşyalarını koruyan, altın kaplama muhafazanın tepe süslemeleri kutsal kobra şeklinde yapılmıştır. Bu

¹⁴ Eski Yakındoğu'da yılanlı tanrıça kültürü MÖ 2. bin yıldan itibaren Mısır'ın yanı sıra Girit'te de görülmektedir. Knossos Sarayı'nda ele geçen figürler arasında yılanlı tanrıça figürleri dikkat çekmektedir. Figürlerden birinde bir tanrıça veya yılanlı rahibe iki eliyle iki yılanı tutmaktadır. Girit'te bulunan yılanlı tanrıça figürlerinde genellikle yılan, karışık bir varlık olarak değil, tanrıçanın kontrolünde, onun iki elinde, omuzlarında, başının üzerinde, bileğine ya da beline dolanmış olarak tasvir edilmiştir (Dönmez, 2017: 414; Evans, 1921: 501-523).

kobralar kraliyetin ve firavunun tanrısallığının sembolüdür. Öte yandan firavun yılan şeklinde de tasvir edilmiştir. Örneğin sembolik unsurlardan oluşan bir levha üzerinde Tanrı Horus'un simgesi şahin ile yılan şeklindeki firavun birlikte gösterilmiştir (Görsel 8). Bu levhanın alt kısmının toprağa gömülmüş olması öte dünya ile olan bütünleşmeye işaret etmektedir (Lise, 1986: 40-58). Gerçekten de yılanın toprakaltı ile olan irtibatı sürekli işlenmiş ve öte dünya ile olan ilişkisi vurgulanmıştır.

Görsel 8: *Firavun bir yılan olarak tasvir edilmiştir* (Lise, 1986: 41).

İkonografik açıdan değerlendirilen diğer bir kabartmada ise kral IV. Amonofis eşi ve kızıyla, Tanrı Aton'a adak sunarken betimlenmiştir. Burada Tanrı Aton güneş diski ve kobra yılanı ile birlikte resmedilmiştir. Kobranın boynunda ölümsüzlüğün sembolü olan ankh (anahtar) bulunmaktadır. Eski Mısır sanatında diğer bir yılanlı tasvir, kendi kuyruğunu yutan daire biçimini alan yılan “Uroboros” figürüdür (Yöndemli, 2006: 26) (Görsel 9). Bu figür bir döngüyü, sonsuzluğu ve doğanın dairesel akışını temsil etmektedir. Dolayısıyla uroboros, tamamlanmışlığın, mükemmelliğin, ebediyetin, tekrar doğuşun sembolüdür.

Sonsuzluğun, ölümsüzlüğün sembolü olan yılan, kuyruğunu ağzına almasıyla oluşturduğu yuvarlak şekil onun tamamlanmış olduğunu gösterir ve bir güneşi anımsatır. Hayatı canlandırır ve evrendeki mevsimsel döngüyü sağlayan bir güç olan güneş gibi yılan da yeniden doğuşu ve varoluşu simgeler (Erden, 2016: 79). Zira hayat yeniden doğmak için birbiri ardına nesiller değiştirir. Yılan da sürekli olarak ölüm gömleğini üzerinden atan ve yeniden doğan ölümsüz enerjiyi ve bilinci temsil eder. Böylece yılan, bünyesinde hayatın hem sihrini hem de dehşetini taşır (Campbell ve Moyers,

2013: 70). Ayrıca kuyruğunu ısırışı göz önüne getirildiğinde, bütün eski kozmolojilerdeki daire şeklinde yüzen bir ada olan dünyayı (altından olduğu kadar içine de yayılan ve) çevreleyen suları düşündürür (Campbell, 2016: 18).

Görsel 9: Uroboros (Yöndemli, 2006: 354).

Eski Yunan'da yılan, birçok kültle ilişkili olarak kutsal kabul edilen hayvanlardan biri olmuştur. Genellikle toprağın altında yaşayan, bu yüzden ölümden sonraki hayatla ilişkili kabul edilen aynı zamanda gelecekte haber verdiğine, şifa verici olduğuna ve bereket getirdiğine inanılan yılan, Eski Yunan'da Demeter-Triptolemos, Asklepios-Hygieia, Hermes, Apollon, Athena olmak üzere, birçok tanrı ve tanrıçanın kutsal hayvanı olarak kabul edilmiştir. Yılan genellikle tanrı ve tanrıçaların yanında veya ellerinde tasvir edilmiştir. Sanat eserlerinde ise bazen Apollon'un üç ayaklı kazanının ayağına, Asklepios'un asasına sarılmış olarak; bazen Hygieia'nın elinde, Athena'nın kalkanının içinde, Medusa'nın başında; bazen de dragon olarak bir arabayı çekerken görülmektedir (Erhan, 2014: 772).

Birçok yılan-ejderha mitinin yer aldığı Yunan mitolojisinin, Yunan sanatına yansması özellikle heykel alanında olmuştur. Mitolojik anlatılar ve içindeki öğeler, heykeli yapılan mitolojik kahramanlarla birlikte bir tiyatro sahnesi gibi işlenmiştir. Böylece hikayenin kolay anlaşılması sağlanmıştır. Bu sanat dalının en çarpıcı örneği 1506 yılında Roma'da bulunmuş olan MÖ 175-150 yılları arasında yapıldığı düşünülen "Laokoon ve Oğulları Heykeli" dir (Atalay, 2014: 9). Bu mit de Troya'yı ele geçirmeye çalışan, içinde Yunan askerlerinin bulunduğu tahta atı şehre sokmamaları gerektiğini söyleyen Apollon Tapınağı'nın rahibi Laokoon ve iki oğlunun öldürülmesi ile ilgilidir.

Efsaneye göre denizden, dalgalar arasından çıkan korkunç kıvrımları olan iki yılan Laokoon ve iki oğlunu boğmuştur. Yılanlarla edilen mücadele

gerçekçi bir şekilde işlenmiştir (Cömert, 2010: 131-133; Agizza, 2006: 334; Grimal, 2012: 418; Powell, 2018: 609) (Görsel 10).

Görsel 10: *Laokoon Heykeli* <https://vaticantips.com/the-laocoon-statue-vatican-museums/> (06.04.2024)

Yunan mitolojisinde önemli bir yeri olan Medusa çok kez tasvir edilmiştir. Daha önce de bahsedildiği gibi baktığı insanları taşa çeviren Medusa'nın başı saçlar yerine yılanlarla kaplıdır. Medusa, güzelliği ve dalgalı saçlarıyla Athena'nın kıskançlığına maruz kalmıştır.

Bu sebeple Athena, Medusa'nın saçlarını yılanla dönüştürmüş, baktığı her şeyi taşa çevirmesi ile cezalandırmıştır (Yöndemli, 2006: 94). Medusa'nın İstanbul Yerebatan Sarnıcı sütun kaidelerinde ve Didim Apollon Tapınağı'nda, Burdur Kibyra Antik Kenti'nde önemli örnekleri görülmektedir.

Diğer taraftan antik sikkelerde özellikle Sağlık Tanrısı Asklepios ve onun çevresinde gelişen mitolojiye dahil diğer tanrı, tanrıça, yılan ve sembollerle ilgili birçok örnek bulunmaktadır. Bir Asklepios tapınağı veya Asklepiyon'u olan şehirlerin yanı sıra antik çağın birçok şehri Asklepios konulu sikkeler darp etmişlerdir.

Anadolu'da birçok şehir yanında Asklepiyonları ile ünlü olan Kos ve Pergamon şehirleri erken dönemlerden itibaren Asklepios ve Hygieia

konularını sikkelerinde kullanmışlardır (Tahberer, 2005: 16-19). Yılan figürü sikkelerde genellikle Asklepios'un asasına sarılmış olarak tasvir edilmiştir (Görsel 11-12).

Görsel 11: Tahtta oturan Asklepios, elini kıvrılan yılanın başı üzerinde tutuyor-Epidauros (Tahberer, 2016: 7).

Görsel 12: Asklepios ve Yılan-Pergamon (Tahberer, 2016: 9).

Sağlık Tanrısı Asklepios bazen adak kabartmalarında karısıyla, iki oğluyla, kızları Hygieia (bazen boynundan sarkan bir yılanla kadehle içki¹⁵ sunarken) tasvir edilmiştir (Cömert, 2010: 93). Asklepios yaşlı fakat sağlıklı, dinç vücudu, gür saçlı, uzun sakalı, sol omuzundan başlayan uzun harmanisi ve elinde asaya sarılmış bir yılanla canlandırılmıştır (Görsel 13-15). Asklepios'a göre bir hekim yılan gibi dilsiz olmalı, birisinin sırrını açıklamamalı, sabır içinde çalışmalıdır. Bir asa ile temsil edilmesi, tıp

¹⁵ İnsan figürleriyle ilişkili "içen yılan" ilk olarak MÖ 5. yüzyılda Lakonia anıtlarında görülmüştür. Bu sahnelerde yılanın kahramanla yakın ilişkisi ve dolayısıyla yeraltı güçleriyle dostça birliği vurgulanmış olabileceği ileri sürülmektedir. Lakonia serisinde gelişen bu ikonografik motif, Lakonia'nın ötesine yayılmış ve kahramanlık amblemi olarak diğer anıtlarda da görülmüştür. İçki içen yılan özellikle Asklepios ve Hygieia tasvirleriyle ilişkilidir. Ayrıca "Sağlık Kupası" (bir kaptan içen bir yılanı gösteren) motifi olarak günümüzde eczaneler için kullanılan bir sembol haline gelmiştir (Salapata, 2006: 541, 555).

eğitiminin kısa sürede olmayacağını, yaşlanıp bir bastona dayanıncaya kadar sürekli öğrenmesi gerektiğini belirtmek içindir. Ayrıca asa, iyilik tanrılarının sembolüdür (Yöndemli, 2006: 87). Yılan ise kötülüğün işaretidir. İyilik ve kötülüğün bir hekimin elinde bir arada gösterilmesi dikkat çeken bir husustur.

Görsel 13: Sağlık Tanrısı *Asklepios* <https://www.theoi.com/Ouranios/Asklepios.html> (06.04.2024)

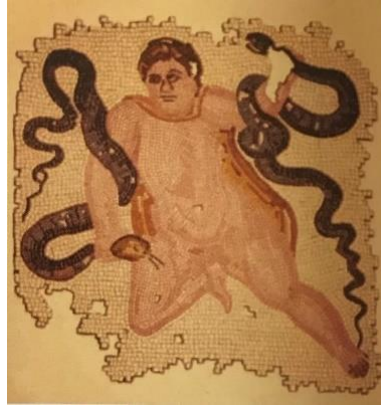

Görsel 14: *Asklepios* ve kızı *Hygieia* <https://www.tipdunyasi.dr.tr/2021/01/antik-donemde-tip/> (06.04.2024)

Görsel 15: *Yılanlı asası ile Asklepios ve kızı Hygieia yılanı beslemektedir-Kilikya*
<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/30340> (23.10.2024).

Diğer taraftan Zeus'un oğlu kahraman Herakles'in¹⁶ yılanlarla mücadelesi, Antakya'da bulunan MS 2. yüzyıla ait mozaiklerde görülmektedir. Hikayeye göre Zeus'un karısı Hera, üvey oğlu Herakles'i kıskandığı için öldürtmek istemiştir. Hera, bebek olan Herakles'in üzerine iki yılan yollamıştır. Fakat güçlü Herakles bu yılanları küçük çıplak elleriyle boğarak öldürmüştür (Görsel 16). Herakles'in birçok başarısı arasında, korkunç yılan Hydra'yı öldürmesi de resmedilen konular arasındadır. Herakles ve arkadaşı, birçok başı olan yılan Hydra'yı güçlkle öldürmeye çalışırken resmedilmiştir.

Görsel 16: *Bebek Herakles Mozaïği-Antakya* (Yöndemli, 2006: 364).

Birçok şekilde resmedilen yılan, düşman bir şehri ifade etmek için de kullanılmış bir figürdür. Özellikle Eski Roma'da düşmanlar yılan şeklinde

¹⁶ Latince Hercules olarak geçen Herakles, klasik mitolojinin en ünlü kahramanıdır. İçinde yer aldığı efsaneler, bir destan topluluğunu oluşturmaktadır. Bu efsaneler Hellen öncesi devirden antikçağın sonuna kadar uzanan sürekli bir evrim göstermiştir (Grimal, 2012: 245).

tasvir edilmiştir. Kartaca'ya yapılan savaşların anlatıldığı resimlerde düşman şehir Kartaca, dev bir Afrika yılanı olarak resmedilmiştir. Bunun yanı sıra yılanın, bir adamın gövdesine sarılmış haldeki heykeli Roma limanı Ostia'da, Mithra Tapınağı'nın kalıntıları arasında bulunmuştur. Kanatlı, aslan başlı çıplak bir erkeğin vücuduna dolanan yılan kadüse sembolü ile benzerlik göstermektedir. Bu figür "Zervan Akarana (Aslan Adam)" adında ikili bir tanrıyı temsil etmektedir. Zira burada görülen aslan başı güneş ışığını, yedi halkalı yılan ise akıp giden zamanı, bir döngüyü işaret etmektedir. Ayrıca yılan figürü Mithra'nın doğuşunu temsil eden birçok heykelde de kullanılmıştır (Yöndemli, 2006: 97-104).

Daha önce bahsedildiği gibi, Karadeniz'in kıyısında yer alan Abonouteikhos antik kentinden başlayarak Roma kentlerine yayılan Glykon kültürünün sembolü bir yilandır. Mermerden, dikdörtgen formlu adak stel parçası üzerinde kabartma olarak kıvrılmış bir yılan tasvir edilmiştir (Görsel 17). Bu yılan figürünün, Sahte Peygamber Aleksandros'un yarattığı Yılan Tanrısı Glykon'a ait olabileceği düşünülmektedir (Öztürk ve Öztürk, 2016: 235). Kültürün etkisini artırmak ve daha geniş coğrafyaya ulaşmak için üretilen Glykon'a ait heykel, resim, ikon, sikke ve amulet gibi eserlere rastlanmaktadır (Yılmaz, 2015: 185).

Görsel 17: Glykon için bir adak steli (Öztürk ve Öztürk, 2016: 235).

4. KUTSAL KİTAPLARDA YILAN

Kutsal kitaplar yaşadığımız dünya hakkında birçok bilgi veren metinlerdir. Bu kitaplarda yaşamı kuran, evrene işaret eden ve nasıl yaşamamız gerektiğini öğreten, dikte eden bilgi ve anlam kaynakları bulunmaktadır. "İnsan nedir ya da yaşam nedir?" gibi ontolojik soru ve

sorunların kaynağı bu metinlerde geçmektedir. Dolayısıyla kutsal kitaplar diğer mitik anlatılarla birlikte değerlendirildiğinde daha fazla bilgi ve sır vermektedir (Gezgin, 2021: 284-285).

Eskiçağ mitolojisinde ve sanatında sık sık görülen yılan figürü kutsal kitaplarda (Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim) da geçmektedir. Yılan, kutsal kitaplarda kötü, insanların başına kötülük getiren ya da kendisinden korkulması gereken bir canlı olarak anlatılmaktadır. Yılan denilince akla ilk gelen Tevrat'ta Tanrı Yehova'nın kendisiyle savaştığı ve onu yendiği şeklinde bahsedilen kozmik deniz yılanı Levyatan¹⁷'dir (Andı, 1999: 13-14). "İşaya" kitabında, 27:1'de, "*Şiddetli, ulu ve güçlü kılıcıyla Yehova, çevik yılan Levyatan'ı ve eğri (ya da çöreklenmiş) yılan Levyatan'ı cezalandıracak ve denizde olan ejderi öldürecektir*" denmektedir (Hooke, 2002: 149). Bunun yanı sıra Tevrat'ta Aden Bahçesi hikayesinde, Adem ile Havva'nın cennetten kovulmasının sorumlusu yılan olarak geçmektedir. Çünkü onlara bilgi ağacının meyvesini yedirmiş ve onların iyiyle kötüyü bilmelerini sağlamıştır. Bu yüzden Tanrı tarafından lanetlenen yılan bir sürüngeneye dönüştürülmüştür. Kadın ile yılan birbirlerine düşman edilmiştir. Nitekim "*kadının soyu senin başını ezecek, sen onun topuğuna saldıracaksın*" (Tekvin, Yaratılış 3: 1-15) gibi bir ifadeyle bu düşmanlık bildirilmiştir.

Hz. Musa'nın mucizeler gösterdiği ve değneğinin yılanı dönüştürdüğü kısımda korkulan bir hayvan imgesi olarak karşımıza çıkmaktadır: "*RAB, 'onu yere at' dedi. Musa değneğini yere atınca, değnek yılan oldu. Musa yilandan kaçtı. RAB, 'Elini uzat, kuyruğundan tut' dedi. Musa elini uzatıp kuyruğunu tutunca yılan yine değnek oldu.*" (Tekvin, Mısır'dan Çıkış 4: 3-4). Böylece Tanrı, Musa'ya yılan mucizesini göstererek onun ataları İbrahim, İshak ve Yakup gibi insanları ikna etmeyi öğrenmesini sağlamıştır. Dolayısıyla yılan, korkutucu özelliğiyle Musa'ya yardımcı olmuştur (Sümer, 2016: 284). Ayrıca Musa'nın değneğinin Firavun'un önünde yılanı dönüşmesi mucizesi ile de anlatılmaktadır: "*RAB Musa'yla Harun'a şöyle dedi: 'Firavun size, 'Bir mucize yapın' dediğinde, söyle Harun'a, değneğini alıp firavunun önüne atsin. Değnek yılan olacak.*" Böylece Musa'yla Harun firavunun yanına gittiler ve RAB'bin buyurduğu gibi yaptılar. Harun değneğini firavunla görevlilerinin önüne attı. Değnek yılan oluverdi. Bunun üzerine firavun kendi bilgelerini, büyücülerini çağırdı. Mısırlı büyücüler de büyüleriyle aynı şeyi yaptılar. Her biri değneğini attı, değnekler yılan oldu.

¹⁷ Yılanı benzeyen bir deniz canavarı olarak tasvir edilen Leviathan terimi, Kitab-ı Mukaddes'te Eyüp, Mezmurlar ve İşaya olmak üzere üç ayrı bölümde geçmektedir. Kitab-ı Mukaddes'te, sorularla, Leviathan'ın fiziksel özellikleri de ayrıntılı olarak bildirilmiştir (Şahin ve Doğan, 2017: 171).

Ancak Harun'un değneği onların değneklerini yuttu. Yine de RAB'bin söylediği gibi firavun inat etti ve Musa'yla Harun'u dinlemedi.” (Tekvin, Mısır'dan Çıkış 7: 8-13).

Yılan, Tevrat'ta bazı pasajlarda korkutucu özelliğiyle ön plana çıkarken bazı pasajlarda ise Musa'ya yardım eden bir figür haline dönüşmektedir. Bu anlatılanlara göre Musa ile birlikte çölde göç eden İsrailoğulları çok susadıklarını söyleyerek Musa'ya çıkışır. Niçin bizi Mısır'dan çıkardın diye Musa'ya söylenirler. Bunun üzerine Tanrı, Musa'ya Horev Dağı üzerinde bir kayaya daha önce yılanı döndüren değneğini vurmasını emreder. Musa söylenen yere geldiğinde değneği kayaya vurunca sular fişkirir. Halk onunla susuzluğunu giderir. Ayrıca Tanrı'nın çölde İsrailoğulları'nın üzerine ceza olarak gönderdiği zehirli yılanlardan bahsedilmiştir. Yılanların ısırmasıyla birçok kişi ölmüş ve yılanlardan korunmak için halk Hz. Musa'dan yardım istemiştir. Bu durumda Hz. Musa Tanrı'nın emri ile tunçtan bir yılan yapmış ve yılan tarafından ısırılan kişiler bu tunç yılanı bakıp yaşamaya devam etmiştir (Sümer, 2016: 285). *RAB Musa'ya, “Bir yılan yap ve onu bir direğin üzerine koy. Isırılan herkes ona bakınca yaşayacaktır” dedi. Böylece Musa tunç bir yılan yaparak direğin üzerine koydu. Yılan tarafından ısırılan kişiler tunç yılanı bakınca yaşadı*” (Tekvin, Çölde Sayım 21: 8-9). Daha sonraki dönemlerde halk bu tunçtan yapılmış yılan heykel Nehuştan'a tapınmaya başlayınca, Yahuda Kralı Hezekiah bu yılanı parçalamıştır (Andı, 1999: 14). Daha sonraları tunçtan yapılmış heykel, Hristiyanlıkta İsa'nın çarmıha gerilişinin sembolü olarak yorumlanmıştır (Gürkan, 2013: 529).

Yılan, Tevrat'ta olduğu gibi İncil'de de Adem ile Havva'nın cennetten kovulması için şeytanla işbirliği yapmış, baştan çıkarıcı bir hayvan olarak aktarılmıştır. Zira Havva'ya yasak elmayı sunan yılanıdır. Böylelikle şeytanı ve kötü ruhu temsil etmektedir. Fakat Kur'an'da bu olayla ilgili sorumlu tutulan yılan değil doğrudan şeytandır. Bu konunun geçtiği “Bakara” suresinde yılanın adı dahi geçmemiştir. Ancak yine de yılan kendisinden korkulan bir hayvan olarak değinilmiştir. Tevrat'ta bahsi geçen Hz. Musa ve asası hadisesi Kur'an'da “Taha” suresinde geçmektedir. Burada, yılanı döndürerek Firavun'un büyücülerinin asalarını yutan Musa'nın asısından üstü kapalı olarak söz edilmiştir. Yılanlar, bir şeyhin kör ettiği *nefs* hayvanları şeklinde de tasavvur edilmiştir (Schimmel, 2004: 51). Ayrıca Kur'an'da, Hz. Musa'nın değneğinin yılanı döndürmesi olayı ile Tevrat'ta geçen olay benzerlik göstermektedir: *“Allah, Onu yere at ey Musa! dedi. Musa da onu attı. Bir de ne görsün o, hızla akan bir yılan olmuş! Allah, şöyle dedi: Tut onu. Korkma! Biz, onu yine eski durumuna döndüreceğiz.”*

(Ta Ha Suresi, Ayet 19-21) şeklinde geçmektedir. Yılandan Taha, Neml, Şuara, Kasas gibi bazı surelerde bahsedilmiştir. Nitekim Yahudi ve Hıristiyan geleneğinde büyük öneme sahip olan yılanlar, İslam inancında önemli bir rol oynamamaktadır (Schimmel, 2004: 51). Görüldüğü üzere yılan kutsal kitaplarda korkulan, şeytani, hilekar, sinsi, kötülüğün temsilcisi gibi vasıflarla ilişkilendirilmiştir.

5. SONUÇ

Toplumdan topluma aktararak mitolojide ve sanatta sürekliliğini korumuş olan yılan figürüne birçok anlam yüklenmiştir. Yılan bir yandan hayat ve kutsallıkla, diğer yandan ölüm ve kötülükle bağdaştırılmıştır. Böylece yılanla ilgili karşıt anlayışlar ortaya çıkmıştır. Hayat ve ölüm gibi iki zıt kavramı simgeleyen yılanın, günümüzde tıp sembolü olarak kullanılması bu geleneğin bir devamı niteliğindedir.

Mezopotamya'da yılanla ilgili mitlerde, yılan hem tanrılarla hem de tanrıçalarla temsil edilmiştir. Ayrıca Gılgamış Destanı'nda, kahraman Gılgamış'ın tüm çabasını boşa çıkaran, ona fani olduğunu hatırlatan figür yilandır. Babil'de yılan, Yaratılış Destanı'nda yaratılışla da ilişkilendirilmiş, kendisinden dünyanın ve insanların yaratıldığı ilk varlık olduğu kabul edilmiştir. Hitit mitolojisinde ise yılan, kötü güçlerin temsilcisi olarak düşünülmüştür. Örneğin dev yılan İlluyanka, Fırtına Tanrısı tarafından yenilip öldürülmüş olsa da savaşmak için yeniden doğacak ve deri değiştiren bir yılan gibi yaşamı yenilenecektir. Tıpkı mevsimlerin değişmesi gibi İlluyanka'nın kazanmasıyla doğa canlılığını kaybedecek, Fırtına Tanrısı'nın kazanmasıyla doğa canlanıp, ilkbahar gelecektir. Eski Mısır'da yılan kutsal bir varlıktır. Eski Mısır metinlerinde düzen ve kaos arasındaki savaşın her iki tarafında da yılanlar anlatılmıştır.

Derilerini değiştirme özelliği burada da yılanları sonsuz yenilenmenin, kutsallığın bir sembolü haline getirmiştir. Bazen yılan, firavunların egemenliğini temsil eden bir simgeye dönüşmüştür. Bataklıklarda, çöllerde ve tarlalarda yaşayan yılan, Eski Mısır'da bereketli yaşamın, üretkenliğin, bol hasadın da sembolüdür. Yunan mitolojisinde ise yılan figürü doğurganlık sembolü, ünlü kahramanların ataları, derilerini dökerek yeniden doğuşun sembolü olarak görülmüş ve halk hekimliğinde kullanılmıştır. Eski Yunan'da yılan özellikle sağlıkla özdeşleştirilmiş ve Sağlık Tanrısı Asklepios asaya dolanmış yılanla birlikte tasvir edilmiştir. Ayrıca Yunan mitolojisinde yılan, korkunç bir varlık olarak da betimlenmiştir. Yılan tarafından kaçırılan genç kızların, bir kahraman tarafından kurtarılması sık sık işlenen bir konu olmuştur.

Eskiçağ sanatına bakıldığında yılan figürü hem dini hem de dünyevi konularla ilgili olarak görülmektedir. Genellikle yılan stilize “S” şeklinde, çeşitli hayvanlarla, hayat ağacı ile, tanrı ve tanrıçalarla tasvir edilmiştir. Örneğin yılan figürleri, Göbekli Tepe dikili taşlarında ve Nevali Çori’de taştan yapılmış bir insan başı üzerinde kabartma şeklindedir. Kafatasının arkasında kıvrılarak ilerleyen yılan figürünün insana güç ve koruyucu özellikler kazandırdığı düşünülmektedir.

Sümer sanatında uzun bir ip gibi birbirlerine sarılmış iki yılan figürü yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bir sopaya sarılmış iki yılanın güzel örneği, Kral Gueda adına yaptırılmış bir vazo üzerinde görülmektedir. Bu vazo sanat bakımından önemli olduğu kadar, hekimliğin sembolü olan kadüse ile benzerliği de dikkat çekmektedir. Bu durumda hekimliğin sembolünün Greklerden değil Sümerlerden geldiğini söylemek mümkündür. Burada sopa “Hayat Ağacını” yani hayatı; yılan ise gençliği temsil etmektedir. Bu motif binlerce yıl boyunca değişik toplumlarda kullanılmıştır. Mezopotamya mitolojik metinlerde gönderme yapılan yedi başlı yılan-ejderha sanatta da görülmektedir. Ayrıca Ortadoğu’ya özgü zehirli bir yılan türü olan boynuzlu yılan, bir simge olarak Kassit sınır taşları üzerinde, Yeni Asur mühürlerinde ve koruyucu, büyüleyici heykeller şeklinde ortaya çıkmıştır. Özellikle öfkeli yılan figürü Babil’de Alay yolu ve İştar Kapısı’nın kerpiç tuğlaları üzerine resmedilmiştir. Boynuzları olan, yılan boyunlu, aslan ve kartal ayaklarına sahip karışık bir hayvan olarak resmedilmiş olması bütün gücü kendinde topladığının işaretidir. Bu yılan-ejderha Akad Dönemi’nden Hellenistik Dönem’e kadar birçok tanrının simgesi olmuştur.

Eski Anadolu’da, Hatti kökenli mitte anlatılan yılan İlluyanka’nın tasvir edildiği kabartma eser bulunmuştur. Bu eserde Fırtına Tanrısı Teşup, yılan İlluyanka’nın başına mızrakla saldırmaktadır. Burada Teşup’un kuraklıkla olan savaşı anlatılmaktadır ki yılan burada kuraklığın, kıtlığın simgesidir. Eski Mısır’da yılan ilahi bir gücün sembolü olarak kullanılmış ve özellikle firavunlar yılanlı başlıklarıyla tasvir edilmiştir. Mısır kobrası kraliyetin ve firavunun tanrısallığının sembolü olmuştur. Eski Mısır sanatında diğer bir yılanlı tasvir, kendi kuyruğunu yutan daire biçimini alan yılan uroboros figürüdür. Bu figür bir döngüyü, sonsuzluğu ve doğanın dairesel akışını, tamamlanmışlığı, mükemmelliği, ebediyeti, tekrar doğuşu temsil etmektedir.

Birçok yılan-ejderha mitinin yer aldığı Yunan mitolojisinin sanata yansması özellikle heykel alanında olmuştur. Mitolojik anlatılar, heykeli yapılan mitolojik kahramanlarla birlikte bir tiyatro sahnesi gibi işlenmiştir. Bu sanat dalının en çarpıcı örneği Roma’da bulunmuş olan “Laokoon ve

Oğulları Heykeli” dir. Yılanlarla edilen mücadele oldukça gerçekçi bir şekilde işlenmiştir. Ayrıca Yunan mitolojisinde Medusa’nın başı saçlar yerine yılanlarla kaplıdır. Diğer taraftan antik sikkelerde özellikle Sağlık Tanrısı Asklepios ve yılan ile ilgili birçok örnek bulunmaktadır. Yılan figürü sikkelerde daha önce ifade edildiği gibi Asklepios’un asasına sarılmış olarak tasvir edilmiştir. Aynı zamanda yılan Asklepios’un kızı Hygieia ile de sıkı bir ilişki içinde betimlenmiştir. Asa iyilik tanrılarının sembolü, yılan ise kötülüğün işaretidir. İyilik ve kötülüğün bir hekimin elinde bir arada gösterilmesi dikkat çeken bir husustur. Dolayısıyla asaya sarılmış yılan, iyilik ve kötülüğün bir araya gelmesini anlatmaktadır. Yılan ve yılanlı asa antik dönemden günümüze kadar görülmeye devam etmiştir. Yılanın sağlık, bereket ve tapınma nesnesi olması Mezopotamya kültürünün dışında Yunan’da da karşımıza çıkmaktadır.

Eskiçağ mitolojisinde ve sanatında görülen yılan figürü kutsal kitaplarda insanların başına kötülük getiren ya da kendisinden korkulması gereken bir canlı olarak anlatılmış, şeytani, hilekar, kötülüğün temsilcisi gibi vasıflarla ilişkilendirilmiştir. Görüldüğü üzere, binlerce yıldır yılanla ilgili anlatılan ve yazılan mitler, tasvir edilen figürler birçok toplumu etkilemiş, toplumdan topluma yayılmış ve günümüze kadar aktarılmıştır. Yılan, derisini değiştirerek yeniden doğması sebebiyle ölümsüzlük, gençlik sembolü, kuyruğunu yutar vaziyette sonsuzluk sembolü, bir asaya ya da hayat ağacına sarılı olarak sağlık ve hayat sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla yılanı bolluk, doğurganlık, sağlık, ebedi gençlik, hayat, ölüm, ölümsüzlük, sonsuzluk, korku, gizem ve sinsi gibi çeşitli anlamlar yüklenmiştir.

6. SUMMARY

The snake has been considered a mysterious creature by people since prehistoric times due to some of its features and many meanings have been attributed to it. The snake, which lives for a long time, renews its skin, moves quickly by crawling, has become one of the important elements in mythology and art. For this reason, it has a wide place in the ancient eastern and western thought and understanding of art. It has been seen as a symbol of immortality and youth due to shedding its skin, and it has been depicted as a symbol of eternity when it swallows its tail, and as a symbol of health and life when it is wrapped around a staff or the tree of life. Therefore, different meanings such as abundance, fertility, health, eternal youth, life, death, immortality, eternity, fear, mystery and insidiousness have been attributed to the snake. Due to these features, the snake has been attributed with holiness and respect in the ancient world. In addition, it has been a feared animal in

human thought due to its connection with the underworld. For all these reasons, it has been processed in many places in religious, mythological and artistic terms. This study examines the main meanings of the snake figure in the mythology and art of Ancient Greek, Anatolian, Mesopotamian and Egyptian societies.

In Mesopotamian myths, the snake was represented with both gods and goddesses. In early depictions related to Sumerians, the snake, which we encounter in relation to fertility, played an important role in the sense of “the beginning of life”. The snake was associated with life and holiness on the one hand, and death and evil on the other. For example, in the Epic of Gilgamesh, a myth belonging to the Sumerians, the snake is the figure that will render all the efforts of the hero Gilgamesh in vain and cause him to lose hope. Gilgamesh lost the herb of immortality, “the secret of the gods”, to the snake, and the snake reminded Gilgamesh that he was mortal. On the other hand, in Babylon, the snake was associated with creation in the Epic of Creation, and it was accepted that it was the first being from which the world and humans were created. In fact, in Mesopotamian mythology, the snake-dragon figure living in water represents the chaos that existed before the creation of the world. Indeed, during the New Year ceremony celebrated by the Babylonians, rituals were held and the fight between Marduk and Tiamat was repeated, and the chaos ended with the victory of God Marduk. In the Illuyanka myth in the Hittite mythology in Anatolia, the defeat of Illuyanka by the Storm God Teshub symbolized the renewal process of life and nature. With Illuyanka's victory, nature lost its vitality, with the victory of the Storm God, nature came to life and spring came. This myth was revived at every New Year's festival. As in the entire Ancient Near East, the snake was considered a sacred being in Egypt. In ancient Egyptian texts, legendary snakes were described on both sides of the war between order and chaos. Here, the ability to shed their skin made snakes a symbol of eternal renewal and holiness. The snake figure, which is frequently mentioned in Greek mythology, was seen as a symbol of fertility, the ancestors of famous heroes, a symbol of rebirth by shedding their skin, and was sometimes used in folk medicine. Here, the snake was particularly identified with health. In Greek mythology, the god of health, Asclepius, is depicted with a snake wrapped around a staff. In Greek mythology, the snake is often depicted as a scary creature.

The snake figure is frequently depicted in ancient art, as well as being present in many mythological stories. The snake is usually depicted in a stylized “S” shape, with various animals, the tree of life, and with gods and

goddesses. The snake figure has been used many times on standing stones in Göbekli Tepe, one of the oldest settlements in Anatolia. Snakes were depicted alone, in groups, or with other animals. In Çatalhöyük, a ceremonial dagger found in a male grave has a bone handle in the shape of a coiled snake. Snake depictions are also frequently seen in historical periods. Although it is not known exactly whether these have any religious value, snakes have been associated with both gods and goddesses when depicted as attributes of deities. In later periods, they have been seen in works of art with both religious and secular subjects.

In the relief depicting the snake Illuyanka in ancient Anatolia, the Storm God Tešup is attacking the head of the snake Illuyanka with a spear as it moves forward in a coiled motion. This work depicts the battle of Tešup, the patron god of mountains and seas, with drought. The snake is the symbol of drought and famine here. These scenes were also depicted in cylinder seal prints. In ancient Egypt, pharaohs were depicted with snake-shaped headdresses and sometimes the pharaoh was depicted as a snake. Another snake depiction in ancient Egyptian art is the figure of the “Uroboros”, a circular snake swallowing its own tail.

This figure represents a cycle, infinity and the circular flow of nature. Therefore, Uroboros is the symbol of completion, perfection, eternity and rebirth. In ancient Greece, the snake was generally depicted next to or in the hands of gods and goddesses. Greek mythology, which includes many snake-dragon myths, was reflected in Greek art, especially in the field of sculpture. Medusa, which has an important place in Greek mythology, was depicted many times. Medusa's head is covered with snakes instead of hair. On the other hand, there are many examples of the god of health, Asklepios, and other gods, goddesses, snakes and symbols in ancient coins, especially in the mythology that developed around him. The snake figure is usually depicted on coins as wrapped around the staff of the city's chief god, Asklepios. The use of the snake, which symbolizes two opposing concepts such as life and death, as a symbol of medicine today is a continuation of this tradition.

The snake figure, which is used in ancient mythology and art, is also mentioned in the Torah, the Bible and the Quran. In the holy books, the snake is described as an evil creature that brings harm to people or is to be feared; it is associated with qualities such as being feared, evil, deceitful, insidious and the representative of evil. The snake, which has great importance in the Jewish and Christian traditions, does not play an important role in the Islamic faith.

7. KAYNAKLAR

- Agizza, R. (2006). *Antik Yunan'da mitoloji masallar ve söylenceler: Olympos'tan Hades'e, Parnassos'tan Elysion Bahçeleri'ne savaşlarla dinseliliğin iç içe geçtiği söylenceler evreni*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Alp, K. Ö. (2009). *Orta Asya'dan Anadolu'ya kültürel sembollere giriş*. Eflatun Yayınevi.
- Altuntaş, H. ve Şahin, M. (2011). Kur'an-ı Kerim meâli, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Andı, M. F. (1999). Cahit Zarifoğlu'nun şiirlerinde bir kötülük imgesi olarak yılan sembolü. *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 8, 9-24.
- Armutak, A. (2004). Doğu ve Batı mitolojilerinde hayvan figürü II. Sürüngenler, balıklar, kanatlılar ve mitolojik hayvanlar. *İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 30(2), 143-157.
- Atalay, R. (2014). Mitolojinin heykel plastiğine yansımalarına genel bir bakış. *Sanat Dergisi*, 25, 5-17.
- Ateş, M. (2012). *Mitolojiler ve semboller "Ana Tanrıça ve Doğurganlık"*. İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Atıla, N. (2022). Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen yılan üzerine bir inceleme. *Erciyes Akademi*, 36(1), 69-81.
- Bayladı, D. (2003). *Uygurluklar kavşağı Anadolu*. İstanbul: Say Yayınları.
- Beckman, G. (1982). The Anatolian myth of Illuyanka. *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 14, 11-25.
- Benz, M. ve Bauer, J. (2013). Symbols of power-Symbols of crisis? A Psycho-social approach to Early Neolithic symbol systems. *Neo-Lithics*, 2, (11-24).
- Beydiz, M. G. (2016) *Mitolojiden sanata hayvan imgesi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Black, J. Ve Green, A. (2003). *Mezopotamya mitolojisi sözlüğü tanrılar, ifritler, semboller*. İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Bonnefoy, Y. (2000). *Antik Dünya ve geleneksel toplumlarda dinler ve mitolojiler sözlüğü*, Cilt I, Ankara: Dost Kitabevi.
- Bottero, J. (2013). *Gilgamiş Destanı: Ölmek istemeyen büyük insan*. (Çev. Orhan Suda). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bryce, T. (2003). *Hitit dünyasında yaşam ve toplum*. (Çev. Müfit Günay). Ankara: Dost Kitabevi.
- Campbell, J. (1999). *İlkel mitoloji (Tanrının maskeleri)*. (Çev. Kudret Emiroğlu). Ankara: İmge Kitabevi.
- Campbell, J. (2016). *Batı mitolojisi (Tanrının maskeleri-III)*. (Çev. Kudret Emiroğlu). İstanbul: Işık Yayınları.
- Campbell, J. ve Moyers, B. (2013). *Mitolojinin gücü: Kutsal kitaplardan Hollywood filmlerine mitoloji ve hikayeler*. (Çev. Zeynep Yaman). İstanbul: MediaCat Kitapları.
- Can, Ş. *Klasik Yunan mitolojisi*. (5. Baskı) İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Champdor, A. (1984). *Eski Mısır'ın ölümler kitabı*. (Çev. Suat Tahsuğ). İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları.

- Cömert, B. (2010). *Mitoloji ve ikonografi*. Ankara: De Ki Basım Yayım Ltd. Şti.
- Çelik, B. (2016). Snake figures in the Pre-Pottery Neolithic Period. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 8(31), 225-233.
- Daly, K. (2004). *Greek and Roman mythology*. (Rev. Marian Rengel). New York: Facts on File.
- De Martino, S. (2006). *Hititler*. (Çev. Erendiz Özbayoğlu). Ankara: Dost Kitabevi.
- Dönmez, S. (2017). Eski Yakındoğu'da yılanlı tanrıça kültü üzerine bir değerlendirme. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 32(2), 407-426. <https://doi.org/10.18513/egetid.376801>
- Eliade, M. (2003). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi-I*. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2009). *Dinler tarihine giriş*. (Çev. Lale Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Erden, C. (2016). Dünya mitlerinde yılan. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Erhan, F. (2014). Antik Çağ Kilikia sikkelerinde dinsel tasvirler. Yayımlanmamış doktora tezi, Cilt 1, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Erhat, A. (1996). *Mitoloji sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Evans, A. (1921). *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. I, London: Macmillan and Co., Limited.
- Gezgin, İ. (2021). *Sanatın mitolojisi: Sanat ne anlatır? (Mağara duvarlarından Antikçağın sonuna)*. İstanbul: Redingot Kitap.
- Grimal, P. (2012). *Mitoloji Sözlüğü-Yunan ve Roma*. (Çev. Sevgi Tamgüç). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gürkan, S. L. (2013). "Yılan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*, Cilt 43. İstanbul: TDV Yayınları, 527-529.
- Gwendolyn, L. (2003). A dictionary of Ancient Near Eastern mythology, London and New York: Routledge.
- Hancı, H. (2005). Yılan hikâyesi. *Sted*. 14(8), 6-9.
- Hart, G. (2005). *The routledge dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*. London: Routledge.
- Hart, G. (2010). *Mısır mitleri*. (Çev. Mehmet Sait Türk). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Heidel, A. (2000). *Enuma Eliş (Babil yaratılış destanı)*. (Çev. İsmet Birkan). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Henley, T. B. ve Lyman-Henley, L. P. (2019). The snakes of Göbekli Tepe: an ethological consideration. *Neo-Lithics*, 19, 16-19.
- Hoffner, H. A. (1998). *Hittite myths*. Atlanta-Georgia, Society of Biblical Literature.
- Hooke, S. H. (2002). *Ortadoğu mitolojisi: Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan mitosları*. Ankara: İmge Kitabevi.
- İnan, A. (1987). *Eski Mısır tarihi ve medeniyeti*. Ankara: TTK Basımevi.
- Karasalihoğlu, M. (2011). Yerelden evrensele uzanan kült: Glykon, I. *Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi 06-09 Ekim 2011: (349-366)*. Sinop.
- Karauguz, G. (2015). *Hitit mitolojisi*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Kathleen, N. D. (2004). *Greek and Roman mythology A to Z*, Infobase Publishing.

- Kılıç, Y. (2013). Eternity seeking in the myths of Ancient Nations (Some plants, water and animals as a symbol of eternity). Olga Strelova, İlia Hristov vd. (Ed.). *The Science and Education at the Beginning of the 21 st Century in Turkey*. (383-400). Vol. 3. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press.
- Kılıç, Y. ve Eser, E. (2016). Eskiçağ düşüncesi ve kutsal kitaplarda yedi sembolizmi. *Turkish Studies*, 11(11), 77-98.
- Kitchell, K. F., Jr. (2014). *Animals in the Ancient World from a to z*. London: Routledge.
- Lise, G. (1986). *Mısır sanatını tanıyalım*. (Çev. Eren Soley). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Mccall, H. (2011). *Mezopotamya mitleri*. (Çev. Bircan Baykara). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Mellaart, J. (1988). *Yakındoğu'nun en eski uygarlıkları*. (Çev. Bilgi Altınok). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Morgan, D. (2008). Snakes in myth, magic, and history : the story of a human obsession, Westport, Connecticut; London: Praeger.
- Özgüç, N. (2003). *Hatti efsanesi yılan İlluyanka'nın tasvir sanatında yorumu*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Öztürk, H. S. ve Öztürk, B. (2016). Amasra Arkeoloji Müzesi'nden yeni yazıtlar-1. *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 19, 231-242.
- Perez, D. R. (2021). The meaning of the snake in the Ancient Greek world, *Arts* 10: 2. <https://doi.org/10.3390/arts10010002>
- Pinch, G. (2002). *Handbook of Egyptian mythology*. Oxford: Abc-Clio Press.
- Powell, B. B. (2018). *Klasik mitoloji*, (Çev. Sinan Okan Çavuş). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Rosenberg, D. (2003). *Dünya mitolojisi*. (Çev. Koray Akten, Erdal Cengiz, vd.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Salapata, G. (2006). The tipping serpent in the art of Lakonia and beyond. *Hesperia*, 75, 541-560.
- Schimmel, A. (2004). *Tanrı'nın yeryüzündeki işaretleri*. (Çev. Ekrem Demirli). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Schmidt, K. (2007). *Taş Çağı avcılarının gizemli kutsal alanı Göbekli Tepe: En eski tapınağı yapanlar*. (Çev. Rüstem Aslan). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sina, A. (2008). Mitos ve mitolojya nedir?, *Bibliotech: Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 18-20.
- Sina, A. (2018). Antik Yunan mitoslarının işlevleri üzerine bir değerlendirme, *Journal of History School*, 11, 213-234.
- Sivri, M. ve Akbaba, C. (2018). Dünya mitlerinde yılan. *folklor/edebiyat*, 96(24), 53-64. <https://doi.org/10.22559/folklor.363>
- Sümer, N. (2016). Dinsel ve mitolojik bir sembol olarak yılan. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 43, 275-288.
- Şahin, A. ve Doğan, A. (2017). Mitolojiden genel kamu hukukuna "Canavar Yaratık" olgusu: Leviathan, Behemot, Rahav, Yılan ve Ejderha. *Uluslararası*

Ekonomi ve Yenilik Dergisi, 3(2), 149-184.

- Tahberer, B. (2005). Antik Kilikya sikkelerinde Asklepios Kültü. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Turgut, M. (2017). Hitit dini ritüellerinde kadınların görevleri ve rolleri. Gökçe Şimşek vd. (Ed.). *Kültürel Miras ve Kadın*, içinde (ss.69-82). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.
- Ünal, A. (2003). *Hititler devrinde Anadolu II*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Veenker, R. A. (1981) Gilgamesh and the magic plant. *The Biblical Archaeologist*, 44(4), 199-205.
- Yıldırım, N. (2019). *İnsanoğlunun ebediyet arayışına Sumerliler'den edebi bir armağan Bilgames/Gilgameş Destanı*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yılmaz, F. (2015). Antikçağ'da Glykon Kültü. N. Eda Akyürek Şahin vd. (Yay. Haz.). *Eskiçağ Yazıları* 7, içinde (ss.157-222). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yöndemli, F. (2006). *Hayat ağacı, ejder, yılan*. İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları.
- <https://www.kutsalkitap.org/> (Erişim Tarihi: 08.04.2024)
- <https://ferrebeekeeper.wordpress.com/wpcontent/uploads/2012/06/7983272.jpg> (06.04.2024)
- <https://www.hittitemonuments.com/arslantepe/arslantepe05-t.htm> (04.04.2024)
- <https://vaticantips.com/the-laocoon-statue-vatican-museums/> (06.04.2024)
- <https://www.theoi.com/Ouranios/Asklepios.html> (06.04.2024)
- <https://www.tipdunyasi.dr.tr/2021/01/antik-donemde-tip/> (06.04.2024)
- <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/30340> (23.10.2024)

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Gönderim Tarihi: 24.04.2024

Kabul Tarihi: 06.08.2024

BİYO-İKTİDAR VE SPARTA'DA HEGEMONİK BEDENİN İNŞASI

Bio-power and the Construction of the Hegemonic Body in Sparta

Defne YILMAZCAN

Dr., Bağımsız Araştırmacı
defneyilmazcan92@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3381-6965

Aydın EFE

Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
yorturk33@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6178-9904

Ahmet GÖZLÜ

Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
ahmetgozlu69@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7146-3932
Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Sparta, Antik Yunan şehir-devletleri arasında özgün bir yere sahiptir. Askeri bir devlet olan Sparta'nın bu özgün karakteri Lykurgos'a atfedilmektedir. Efsanevi yasa koyucu (nomothetai: νομοθεται) Lykurgos, Sparta devletinin sosyo-politik yapısını sözlü yasalar ile oluşturmuş ve bu yasaları en katı biçimde uygulamıştır. Lykurgos'un yaratmış olduğu toplum ve birey inşasında; Spartalı bir yurttaşın yaşama hakkı başta olmak üzere bütün hayatı devlet tarafından tasarlanmıştır. Sparta devletinde yalnızca sağlıklı bir çocuğun yaşamasına izin verilmekteydi. Çünkü sağlıklı ve kusurlu bir beden hem kişinin kendisine hem de devlete yük olarak görülmekteydi. Yaşama hakkı tanınmış olan yani bedensel olarak sağlıklı ve kusursuz bir çocuk ise ancak devletin izlemiş olduğu politikalar yönünde bir yaşam sürebilirdi. Bu yaşamın ilk koşulu da agoge denilen eğitim sisteminden geçmesiydi. Agoge sisteminin temel amacı kişinin güçlü, düzgün ve atletik bir bedene sahip olmasıdır. Bu beden formunun oluşturulmasındaki temel motivasyon ise devletin özellikle iç tehditlere karşı güçlü ve savaşçı askerler yetiştirme politikasıdır. Sparta, coğrafi olarak doğal sınırlarla çevrelenmiş ve dolayısıyla dış tehditlerden uzak bir şehir olmasına rağmen savaşçı ruhuyla öne çıkmaktadır. Sparta'nın askeri bir devlet olmasının en önemli nedeni ise şüphesiz helot isyanlarıdır. Sparta devletinin kölesi olan helotlar oldukça kalabalık bir nüfusa sahipti ve dolayısıyla devlet tarafından sürekli olarak kontrol altında tutulması gerekmektedir. Gerek helot isyanlarını önlemek, gerekse olası dış tehditlere karşı her daim hazırlıklı olmak üzere bir toplum inşa eden Sparta Yunan dünyasının en güçlü savaşçı bedenlerini yetiştirmiştir.

Anahtar kelimeler: Sparta, Lykurgos, Agoge, biyo-iktidar, hegemonik beden.

Abstract

Sparta has a unique place among the ancient Greek city-states. This unique character of Sparta, a military state, is attributed to Lykurgos. Lykurgos, the legendary legislator (nomothetai: νομοθεται), created the socio-political structure of the Spartan state with oral

laws and enforced these laws in the strictest manner. In the society and individual construction created by Lykurgos; The entire life of a Spartan citizen, especially his right to live, was designed by the state. In the Spartan state, only a healthy child was allowed to live. Because an unhealthy and defective body was seen as a burden to both the person and the state. A child who was granted the right to life, that is, a physically healthy and perfect child, could only live a life in line with the policies followed by the state. The first condition of this life was to go through the education system called agoge. The main purpose of the Agoge system is for the person to have a strong, shapely and athletic body. The main motivation for creating this body form is the state's policy of training strong and warrior soldiers, especially against internal threats. Although Sparta is a city geographically surrounded by natural borders and therefore away from external threats, it stands out with its warrior spirit. The most important reason why Sparta was a military state was undoubtedly the helot rebellions. Helots, who were slaves of the Spartan state, had a very large population and therefore had to be constantly kept under control by the state. Sparta, which built a society to prevent helot rebellions and to always be prepared against possible external threats, raised the strongest warrior bodies of the Greek world.

Keywords: Sparta, Lykurgos, Agoge, bio-power, hegemonic body.

1. GİRİŞ

Antik Yunan şehir-devletleri arasında önemli bir yere sahip olan Sparta, diğer şehir-devletlerinden farklı bir karaktere sahiptir. Sparta coğrafi olarak izole bir konuma sahip olmasına rağmen savaşçı ve asker bir toplum olarak öne çıkmıştır. Sparta'nın savaşçı bir toplum inşa etme sürecinde katı politikalar izlenmiştir. Çünkü savaşçı bir toplum yaratmak için öncelikle bireyin bedenini bu yapıya uygun olması gerekmektedir. İşte bu nedenle Sparta devleti bireyin nasıl bir bedene sahip olması gerektiğini belirlemiş ve bu beden formuna uygun bir toplum tasarlamıştır. Bu toplumun yaratılması ise ünlü yasa koyucu (nomothetai: νομοτῆται) Lykurgos ile başlamıştır. Lykurgos hakkında kesin bilgiler bulunmamasıyla birlikte Sparta toplumunun bedensel ve zihinsel kodlarının yaratılması ona atfedilmektedir.

Çağdaşları tarafından dahi ağır ve katı bir yasa koyucu olarak nitelendirilen Lykurgos, insan bedenini ve gücünü sınırlarına kadar zorlayan ve insanın doğasını aşan yasalar oluşturmuştur. Yasalarıyla bireyin doğumundan ölümüne kadar süren bütün yaşamını belirleyen Lykurgos'un en önemli amacı devletin devamlılığını sağlamaktır. Çünkü Sparta bir şehir-devleti olarak belirmeye başladığı erken dönemlerden itibaren iç tehlikelerle karşı karşıya gelmiştir. Bu tehlikelerden en önemlisi ise sürekli isyan halinde olan helotlardır.

Helotlar Messenia bölgesinin Sparta tarafından ele geçirilmesi ve halkının esir edilmesiyle ortaya çıkan bir köle sınıfıdır. Devlet kölesi olarak bilinen helotlar, Spartalı yurttaşlar için toprağı ekip biçmekle sorumludur. Helotlar köle sınıfını oluşturmasına rağmen nüfus bakımından Sparta

yurttaşlarından fazladır. Sürekli olarak isyan çıkarma eğilimleri ise muhtemelen sayıca üstün olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu durumun farkında olan Sparta helot nüfusunu dengede tutmak ve devleti özellikle bu isyanlara karşı korumak için güçlü bir toplum yaratmıştır. Bu yaratım sürecinin ilk basamağı ise agoge denilen eğitim sistemi olmuştur.

Agoge, ideal Sparta toplumunun ve dolayısıyla ideal bedeninin kurgulandığı bir eğitim sistemidir. Lykurgos'a atfedilen bu sistemde birey, devlete aittir ve iktidarın belirlediği bir şekilde yaşamak zorundadır. Agoge eğitim sisteminin asıl amacı, Sparta devletini her şeyden üstün tutan, disiplinli, savaşçı, güçlü ve itaat eden bireyler yetiştirmektedir. Yaratılmak istenen bireyin bu özellikleri taşıyabilmesi için ise öncelikle güçlü, dayanıklı, atletik, kaslı ve çevik bir bedene sahip olması gerekmektedir.

Sparta iktidarının ideal toplumu yaratmak için uyguladığı baskıcı politikalarından yola çıkılarak kurgulanan bu çalışmada; Sparta şehir-devletinin birey üzerindeki nüfuzu, inşa etmeye çalıştığı beden politikaları ve bu politikaların temel nedenleri gibi sorunlar üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

2. BİYO-İKTİDAR VE HEGEMONYA TERİMLERİNİN TANIMI

Biyo-iktidar terimi Fransız filozof Michel Foucault (1926-1984) tarafından ortaya atılmıştır. Foucault'nun 1975-76 yıllarında College de France'ta verdiği derslerde kullandığı bu terim ilk kez açık bir biçimde Cinselliğin Tarihi adlı eserinde tanımlanmaktadır (Nealon, 2016, s. 2). Foucault'ya göre biyo-iktidar, insanları büyük gruplar halinde yönetmeye yönelik bir iktidar teknolojisidir; Bu politik teknolojinin ayırt edici özelliği, tüm nüfusun kontrol edilmesine izin vermesidir. Biyo-iktidar, kelimenin tam anlamıyla bedenler üzerinde bir iktidara sahip olmaktır. Beden üzerinde kurulan bu iktidar ile amaçlanan ise bedenlerin boyunduruk altına alınması ve nüfusun kontrol altında tutulmasıdır (Foucault, 2003, s. 103-104).

Foucault'ya göre biyo-iktidar, yaşama temelde iki şekilde müdahale etmektedir. Bunlardan ilki "Disiplinci iktidar" diğeri ise "Nüfusun biyo-politiği"dir. Bedenin "anatomy-politiği" olarak da adlandırılan disiplinci biçim insana bir makine gibi yaklaşmaktadır. Bu biçimin amacı, insan bedenini kontrol altında tutmak, yeteneklerini geliştirmek, daha verimli ve uysal kılmak ve ekonomik denetim sistemleriyle bütünleştirmektir. "Nüfusun biyo-politiği" adı verilen ikinci biçimi ise bedene doğal bir tür olarak yaklaşır ve nüfusu düzenleyici bir denetim getirir. Foucault'ya göre biyo-iktidar burjuva toplumunun en önemli buluşlarından biridir ve kapitalizmin

gelişmesinde vazgeçilmez bir unsurdur. Çünkü kapitalizm bedeninin üretim sürecine denetimli bir şekilde girmesini ve nüfusun ekonomik süreçlere uygun kılınmasını gerektirmektedir. Kapitalist üretim biçimi gereği bedenin sahip olduğu güçlerin emek gücüne dönüştürülmesi ve üretim gücü olarak kullanılması; ama aynı zamanda itaatkâr ve uysal kılınması, tabi kılınması gerekmektedir. Bu yüzden biyo-iktidar tahakküm ve hegemonya ilişkileri getiren ayrımcılık ve toplumsal hiyerarşi etmenleri olarak da etkili olmuştur (Foucault, 2016, s. 16-17).

Hegemonya ise terim olarak bir devletin, belli bir grubun veya daha özeldir bir bireyin diğerleri üzerinde uygulayabileceği üstünlük anlamına gelmektedir. Fakat bu üstün olma durumunda herhangi bir baskı veya zor kullanma gibi şiddete dayalı bir itaat söz konusu değildir (Fontana, 2008, s. 81). Gramsci'nin tanımına göre hegemonya, hâkim sınıfın, karşıt gruplar üzerinde zorunlu olarak uyguladığı zorlama demektir (Gramsci, 1997, s. 28).

Hegemonik tutumun temel amacı, sistemdeki diğer devletleri ve toplulukları hegemonik gücün amaçlarına ve uygulamalarına daha yakından uymaya veya belirli durumlarda üzerinde çalışılan uzlaşmaları kabul etmeye teşvik etmektir (Watson, 2007, s. 104). Tahakküm ve itaat ilişkilerini çağrıştıran hegemonik ilişkide hem zorlayıcı hem de rıza gerektiren bir durum söz konusudur. Yanı sıra “güç kullanımı”, “zorlama” ve “itaat” gibi tanımlamalar geleneksel olarak hegemonya terimi ile ilişkilendirilmiştir. Güç kullanımı ve zorlama ise hegemonik etkiyi uygulamanın en iyi yollarından biridir (Adams-Dickey, 2000, s. 7).

Eskiçağ dünyasında biyo-iktidar ve hegemonya terimleri ile bağdaştırılan “beden politikaları”, “güç kullanımı”, “zorlama” ve “itaat” - doğal olarak her devletin ihtiyacına göre- gibi ifadelerin bu terimler kapsamında karşılık bulduğu devletlerden en önemlisi şüphesiz Antik Yunan şehir-devletlerinden biri olan Sparta'dır. Bu bağlamda öncelikle Antik Yunan dünyasını ve Sparta'yı tanımlamak yerinde olacaktır.

3. ANTİK YUNAN DÜNYASI VE SPARTA

Antik Yunan kültürü genel olarak Orta Hellas, Peloponnesos Yarımadası, Ege adaları, Batı Anadolu kıyıları; Girit ve Rodos gibi büyük adaları kapsamaktadır (Mansel, 2014, s. 3-5). Antik Yunan'ın ilk uygarlığı olarak kabul edilen kültür Girit'te doğmuştur. Minos uygarlığı (İÖ 3000-1600) denilen bu kültüre daha sonra anakara Yunanistan'da ortaya çıkan ve Mikenler de denilen Akhalar tarafından son verilmiştir (Starr, 1961, s. 36-43). Akha uygarlığının (İÖ 1600-1100) Dor göçleri ile son bulmasının ardından Yunan dünyası karanlık bir sürece girmiştir. Yunan Orta Çağı da

denilen (İÖ 1100-700) bu dönem kültürel ve siyasal anlamda oldukça belirsizdir. Fakat dönemin sonlarına doğru önemli gelişmeler yaşanmıştır (Dickinson, 2012, s. 41). Yunan Orta Çağı'nın sosyal ve siyasal anlamda ortaya koyduğu en büyük yenilik polis adı verilen şehir-devletlerinin kurulmuş olmasıdır (Mansel, 2014, s. 109).

Bilindiği üzere Antik Yunan dünyası polis denilen şehir-devletleri ile karakterize edilmektedir. Birbirinden bağımsız, özgür ve kendine yeten bu şehir-devletlerinin her birinin kendi ideolojisine uygun bir idaresi, toplum yapısı, dini ve kültürel etkinlikleri vardır (Hansen, 2006, s. 52-70). Yunan kültürünün şekillenmesinde öne çıkan en önemli şehir-devletleri arasında ise Atina ve Sparta sayılmaktadır. Atina ve Sparta birbirinden oldukça farklı karaktere sahiptir. Atina'nın bilim, sanat, felsefe gibi alanlarda öne çıkmasına karşın Sparta çoğunlukla militarist yapısıyla dikkat çekmektedir (Ducat, 2006, s. 146).

Sparta, Peloponnesos Yarımadasının güneydoğusunda yer alan Lakonia bölgesinde Eurotas Nehri kıyısında yer almaktadır. Lakonia tamamen doğal sınırlarla çevrelenmiştir. Bölgenin güneyi Körfez sularıyla, kuzeyi ise birkaç dar ve dolambaçlı yol dışında girişi zorlaştıran bir dizi dik kayalıklarla kaplıdır (Barrow, 1975, s. 13). Doğuya doğru, Parnon Sıradağları kuzeybatı/ güneydoğu ekseninde otuz milden fazla uzanır. Batıda ise daha da heybetli bir sıradağ olan Taygetos vardır; neredeyse tam olarak kuzey/güney doğrultusunda uzanan Taygetos Dağı bölgenin en yüksek noktasıdır. Görüldüğü üzere Sparta, dış tehditlerden uzak ve aşılması neredeyse imkânsız olan doğal engellerle kuşatılmıştır (Hooker, 1980, s. 12).

Coğrafi olarak güvenli bir bölgede yer alan dolayısıyla dış tehditlere kapalı olan Sparta'nın savaşçı ve askeri bir politika izlemesinde ise iç tehditler etkili olmuştur. Bu iç tehdidin başlangıcı ise Messenia Savaşlarına kadar uzanmaktadır (Hooker, 1980, s. 115). İÖ VIII. yüzyılda başlayan ve yaklaşık yirmi yıl sürdüğü bilinen Messenia Savaşı sonucunda, Messenia ve Lakonia Spartalıların eline geçmiş ve böylece Spartalılar Yunanistan'ın en verimli bölgesini hâkimiyetleri altına almıştır (Croix, 2002, s. 192). Messenia ve Lakonia'nın fethi Sparta'yı Yunan şehir-devletlerinin en büyüklerinden biri haline getirerek yaklaşık 3000 mil kareden fazla (Atina şehir-devletinin yaklaşık üç katı büyüklüğünde) bir alanda hâkimiyet kurmasını sağlamıştır (Pomeroy, 1999, s. 131). Böylece Sparta, Yunanistan'ın en zengin ve en güçlü şehir-devleti olarak ortaya çıkmıştır (Michalopoulos, 2016, s. 8). Messenia savaşı sonucunda verimli Messenia toprakları tamamen Sparta'nın yetki alanına geçerken, Messenialılar esir edilmiş ve Spartalılar adına toprağı işlemeye zorlanmıştır. Sparta'nın bu

tutumu, çoğunlukla fethedilen halkları kendi toplulukları içinde özümseyen diğer şehir-devletlerinin uygulamalarından tamamıyla farklıdır (Castle, 1961, s. 15).

Görsel 1: Sparta topraklarını gösteren harita

(<https://tr.wikipedia.org/wiki/Sparta>, erişim tarihi: 01/01/2024).

Sparta'nın yönetim şekli monarşidir. Fakat devletin başında iki kral bulunmaktadır. Katı bir hiyerarşik yapının hâkim olduğu Sparta toplumu üç sınıfa ayrılmaktadır (Dillon, 1994, s. 145). Bunlardan ilki Sparta kasabasında yaşayan vatandaşlar (homoioi), ikincisi bağımlı halklardan oluşan bir ara sınıf olarak nitelendirilen ve çevre bölgelerde yaşayan özgür kimseler (perioikoi), üçüncüsü ise helot denilen köle sınıfıdır. Spartalı vatandaşlar bölgedeki en iyi topraklara sahipti. Geri kalan kısımda ise Sparta devletinde yaşamasına ve çalışmasına izin verilen ancak vatandaşlık hakları olmayan özgür kimseler olan yabancılar (perioikoi) yaşamaktaydı (Toynbee, 1969, s. 159). Sparta sınırları içinde yaşayan perioikoi sınıfı Spartalı sayılmazlardı. Onlar Spartalıların yerel işlerini idare eder ve sıradan Yunan tarzında sakin bir hayat sürerlerdi. Spartalıların gözetimi altında olan perioikoi sınıfı Sparta ordusunda hizmet etmek zorundaydı ve onlar Sparta devletine yalnızca ticari amaçlarla yani iş için iletişime geçebilirlerdi (Andrewes, 1971, s. 102). Hiyerarşik Sparta toplumunun en aşağı tabakası ise helotlardır. Sparta'nın bireyler üzerinde katı bir askeri eğitim uygulaması ve özellikle bedensel bir politika izlemesinde helotların önemli bir rolü vardır (Jones, 1967, s. 34).

4. SPARTA'DA İDEAL BEDEN FORMUNUN OLUŞTURULMASINDA ETKİN BİR SINIF: HELOTLAR

Helot adı “esir” anlamına gelmektedir (Cartledge, 2003, s. 66). Helotlar, Lakonia ve Messenia'ya dağılmış küçük köyler olduğuna inanılan yerlerde aile birimleri halinde yaşamaktaydılar. Taygetos Dağı'nın batısındaki Messenia'nın fethinden sonra yerli halkın köle olarak alınmasıyla oluşan helot sınıfı Messenialılar ve Lakonialılar olmak üzere iki ana gruptan oluşmaktadır (Cartledge, 1979, s. 96). Toprağa bağlı köleler olarak bilinen helotlar devletin malı sayılmaktaydı. Helotların Sparta toplumuna katkısı çok önemliydi, çünkü zorla çalıştırılmaları Spartalıları çalışmaya gerek kalmadan aristokrat bir grup olarak yaşama özgürlüğüne kavuşturmuştu (Doran, 2018, s. 63-64).

Çoğunlukla Sparta topraklarını ekip biçmekle görevli olan helotlar ayrıca efendilerinin kişisel hizmetkârıydı (Jones, 1967, s. 9). Fakat helotların durumu diğer şehir-devletlerinde var olan kölelerinkinden birçok önemli açıdan farklıydı. Öncelikle onlar bir bakıma bir kişinin kölesi değil, Sparta devletinin kölesiydi. Her açıdan Spartalı vatandaşlar bunları satın alamaz veya satamazlardı. Ayrıca helotlar mülk sahibi olabiliyordu, işledikleri toprakta mülkiyet şeklinde olmasa da çoğunlukla kullanım hakkına sahiplerdi. Ayrıca bir aile kurmakta yani evlenmekte özgürdüler. Fakat helotlar yine de köle olarak ağır muamele görmekteydi. Örneğin sık sık dövülerek ve zaman zaman Spartalı gençliğin eğitimi için zorla sarhoş edilerek aşağılanır ve en önemlisi de gereksiz öldürülürlerdi (Rahe, 2016, s. 11-12).

Helotları üç yüzyıldan fazla bir süre boyunca kontrol altında tutmayı başaran Sparta devleti onlara karşı derin bir güvensizlik içindeydi. Çünkü helotlar sayıca Spartalı vatandaşlardan fazlaydı. Öyle ki Spartalı vatandaşlardan en az on kat daha kalabalık oldukları bilinmektedir. Üstelik zamanla Spartalı vatandaşların sayısı çeşitli nedenlerden (savaş vb.) dolayı azaldıkça, helotların sayısı giderek daha büyük bir farkla artmaktaydı (Finley, 1963, s. 64). İşte bu nedenle ki Sparta devleti helot nüfusunu dengede tutmak için farklı yöntemler uygulamıştır. Bunlardan şüphesiz en ilginç “krypteia” denilen bir sistemdir.

Bu sistem Plutarkhos'un anlattığına göre şöyledir: Spartalı gençlerden özellikle de en güçlü ve sağlıklı olanları, sadece birer hançer ve biraz yiyeceklerle kirlere gönderilirdi. Bu delikanlılar gündüzleri dağınık bir şekilde çalılar arasında saklanır ve dinlenirdi. Gece olduğu zaman da yollara inip yakalayabildikleri bütün helotları öldürürlerdi (Plutarkhos, Lykurgos'un

Hayatı, s. 57).

Ciddi bir baskı altında olan ve türlü işkencelere maruz kalan helotlar Sparta'nın her zor anında isyan etme eğilimindeydiler. Sparta'nın askeri bir devlet haline gelmesinde ve katı bir eğitim sistemini benimsemesinde etkili olan en önemli neden helot isyanı tehdidiydi (Ross, 2012, s. 3).

Spartalılar helot isyanlarına karşı daima hazırlıklı olmak zorundaydı. Bu nedenle Sparta devletinin bütün politikası bu isyanları önlemek üzerine oluşturulmuştur (Thukydides, Peloponnesos Savaşları, IV). Sparta için hayati bir öneme sahip olan helotlar Sparta'nın soyo-politik yapısının şekillenmesinde oldukça etkili olmuşlardır. Bu politikaya yönelik ilk adımlar ise Sparta devletinin efsanevi yasa koyucusu (νομοτεται) Lykurgos tarafından atılmıştır. Dolayısıyla Spartalıların sert ve disiplinli bir toplum olması Lykurgos'a atfedilmektedir (Jones, 1967, s. 9).

5. LYKURGOS'UN HEGEMONİK BEDEN TASARIMI

Sparta toplumunun temel yapısı, İÖ VIII. yüzyılda yaşadığı varsayılan ve en büyük yasa koyuculardan biri olarak kabul gören Lykurgos tarafından oluşturulmuştur. Ksenophon'un "*Lykurgos'u büyük bir hayranlıkla takdir ediyorum ve onun bilgelik açısından en üst mertebeye ulaşmış olduğunu düşünüyorum. Zira o diğer kentleri taklit ederek değil, çoğunun benimsemiş olduğunun aksine bir sistem tesis ederek Sparta'yı örnek teşkil edecek, müreffeh bir konuma ulaştırmayı başarmıştır.*" Sözleriyle yücelttiği Lykurgos Sparta şehir-devletinin en büyük yasa koyucusudur (Ksenophon, Spartalıların Devleti, s. 9).

Rhetra ya da Büyük Rhetra adı da verilen Lykurgos'un yasalarıyla Sparta yurttaşlarının bütün yaşamı tasarlanmıştır (Tgerstedt, 1965, s. 70). Çoğunlukla efsanevi bir figür olduğu kabul edilen Lykurgos ile ilişkilendirilen iki belge vardır. Bunlardan ilki Tyrtaios'un Sparta anayasasını anlatan altı (ya da belki on) satırdır. Diğeri ise Plutarkhos tarafından korunan arkaik düzyazı niteliğindeki bir belge olan Rhetra'dır (Jones, 1967, s. 5-7).

Rhetra denilen yasalarla Lykurgos yalnızca yeni bir siyasi sistem kurmamış aynı zamanda Sparta'nın bütün yaşam tarzını da belirlemiştir. Bu yaşam tarzını ise özellikle güçlü bir beden algısı üzerinden kurmaya çalışmıştır. Sözlü geleneğin bir ürünü olan Lykurgos'un yasaları, halkın yaşamının her yönünü kapsayacak şekilde geniş kapsamlıydı. Lykurgos'a göre bu yasalar yazılı olmasa da insanların kalbinde kalıcıydı. Çünkü Spartalılar en iyi toplum idealinin ancak bu yasalarla gerçekleşeceğine

inanmaktaydı (Shutt, 2009, s. 21-22).

Görsel 2: Lykurgos'un inşa ettiği güçlü ve atletik beden formlarından örnekler. Sağda Spartalı bir kadın. Solda Spartalı erkekler (Pomeroy, 2002, s. 13).

Lykurgos'a göre Spartalı olan her bir vatandaş devletin yapısına ve iktidarın ihtiyacına göre yetiştirilmeliydi. Aksi halde düzen sağlanamazdı. Plutarkhos tarafından aktarılan Lykurgos'un yasalarına göre, Sparta'da bir çocuğu olan baba onu büyütmede serbest değildi. Öyle ki çocuk daha doğar doğmaz Leskhe denilen bir yere götürülür ve burada topluluğun en yaşlıları bulunurdu. Bu yaşlılar yeni doğan çocuğu kontrol eder, kusursuz ve gürbüz bulurlarsa büyütülmesini emreder ve dokuz toprak payından birini ona ayırırlardı. Ama çocuk sağlıklı ve kusurluysa Taygetos dağında yer alan Apothetas uçurumuna bırakılırdı. Doğuştan kusurlu ve sorunlu olan çocuğun yaşamaması hem kendisi için hem de devlet için daha yararlı görülmekteydi. Ayrıca kadınlar yeni doğan çocukların sağlıklı olup olmadıklarını anlamak için onları su yerine, şarapla yıkarlardı. Yıkama esnasında saralı, hastalıklı olan çocuk ya saf şarabın etkisiyle kıvranıp ölür, ya da sağlam olanlarsa bundan yararlanır, daha gürbüz olurlardı. Öyle ki bir çocuk daha bebek yıllarında dahi bezlerle sarıp sarmalanmaz, çıplak olarak elleri ve kolları serbest bırakılırdı. Ayrıca çocukları yiyecek ayırt etmemeye, nazlanmamaya, karanlıktan ve yalnızlıktan korkmamaya, ağlayıp bağırılardan kaçınmaya alıştırlırlardı (Plutarkhos, Lykurgos'un Hayatı, s. 39).

Çocukların çıplak olmasındaki amaç ise onları sadeliğe alıştırmaktı. Çünkü Lykurgos lüks ve zenginliğin insanı körelttiğine inanmaktaydı. Lykurgos, evinde gösterişli sofralar önünde rahat döşeklerde yemek yemenin

insanı açgözlü yaptığına, bedenlen şışmanlattığına ayrıca ruhen de kötü etkilediğini düşünmekteydi. Lykurgos insanları bu kötü yaşamdan kurtarmak ve onları ortak bir yaşama alıştırmak için ortak sofralar (phiditia) kurmuştur. Bu düzenleme ile yurttaş erkeklerin evlerinde yemek yemeleri yasaklanmış ve yasanın öngördüğü miktarda aynı yemeklerden yemek zorunda kalmışlardır (Plutarkhos, Lykurgos'un Hayatı, s. 27).

Lykurgos'un inşa etmeye çalıştığı toplum formunda kadınların da tıpkı erkekler gibi iktidarın belirlediği beden tanımına uygun olması gerekmektedir. Bu nedenle Lykurgos kadınların da erkekler gibi bedensel eğitimler yapmasını istemiştir. Lykurgos'un bu isteğinin temel sebebi ise, hem kadının hem de erkeğin bedensel olarak güçlü olduğu durumlarda doğacak çocuklarının da güçlü kuvvetli olacağını düşünmesiydi (Ksenophon, Spartalıların Devleti, s. 9). Fakat öncelikle bir kız çocuğunun hayatta kalıp kalmayacağı belirlenmeliydi. Bu nedenle yeni doğan bir kız çocuğu ilkin bedenlen kontrol edilir ve fiziksel olarak uygun görülenler hayatta kalırdı. Kız çocuklarının yaşatılmasındaki temel motivasyon ise güçlü ve cesur erkek çocukları doğuracak olmasıdır. Ayrıca eğitilmesi de (onlar devlet tarafından eğitiliyorlardı) benzer bir amaç için yani üreme işlevlerinin başarısını garanti altına almak için tasarlanmıştır (Dunstan, 2000, s. 100).

Sağlıklı çocuklar doğurmakla görevli olan Spartalı bir kadın çocuğunun yetiştirilmesi konusunda söz sahibi değildir. Çünkü Sparta'da sağlıklı erkek çocukları bir anne veya babanın değil yurdun çocukları olarak kabul edilmekteydi. Bir annenin oğlundan tek beklentisi ise cesur ve becerikli bir asker olmasıydı. Öyle ki Spartalı annelerin savaştan kaçan veya herhangi bir şekilde korkaklık belirtileri gösteren yetişkin oğullarını öldürdüğüne dair anlatılar bulunmaktadır. Çünkü Spartalılara göre, kişinin kendisini ve dolayısıyla arzularını düşünerek hareket etmesi yalnızca bencillik ve zayıflık değil, aynı zamanda kişinin kendi arzusunu devletin iyiliğinin üstünde tutması nedeniyle ihanet olarak kabul edilmekteydi (Gettel, 1923, s. 53).

Spartalı kadınlar tıpkı erkekler gibi sağlıklı ve atletik bedenlere sahip olmak zorundaydı. Çünkü Spartalılar güçlü, sağlıklı kadın bedenlerinin en iyi savaşçıları doğurduğuna inanmaktaydı (Neils, 2011, s. 93). Bu nedenle Sparta'da kadınlar çağdaşlarının aksine ev içine kapatılmamış ve kadınsı bir eğitimin yumuşaklığından korunmuştur (Miller, 2004, s. 155). Çünkü ev içine kapatılmak demek sağlıklı, şışman ve tıknaz bedenler anlamına gelmekteydi. Sparta'da kız çocukları Atina gibi diğer şehir-devletlerinin aksine, iplik eğirmeyi, dokumayı ya da evi temizlemeyi öğrenmezlerdi. Çünkü bu işler vasıfsız olarak görülür ve dolayısıyla helotlar tarafından

yapılırdı (Gettel, 1923, s. 53). Spartalı kızlar gençken erkeklerle aynı fiziksel aktivitelere katılmışlar ve özellikle erken dönemlerde onlarla antrenman dahi yapmışlardır.

Sparta’da genç kızların bedenlen güçlü, atletik ve çevik olmak için sıçramayı, koşmayı, cirit atmayı, disk atmayı, top oynamayı, güreşmeyi, dans etmeyi ve şarkı söylemeyi öğrendikleri kendi egzersiz alanları vardı. Birçok Spartalı kız özellikle fiziksel egzersizlerini ileri yaşlarına kadar sürdürmekteydi, hatta canlı atlara binmeyi ve savaş arabası sürmeyi öğreniyorlardı (Davidson, 1897, s. 67). Bedensel olarak istenen düzeyde eğitilmiş olan genç kızlar ikincil olarak ise okuma, yazma ve müzik (şarkı söyleme, dans etme, müzik enstrümanı çalmak vb.) gibi konularda eğitilmişlerdir (Pomeroy, 2002, s. 14-16).

6. HEGEMONİK BİR İKTİDAR TEKNOLOJİSİ; AGOGE

Agoge sözcüğü “yol gösterme”, “kılavuzluk etme”, “yönetme” ve “eğitim” gibi anlamlara gelmektedir (Çelgin, 2018, s. 23). Plutarkhos’un anlattığına göre, agoge adı verilen eğitim Sparta’da bir çocuk yedi yaşına gelir gelmez akranlarıyla birlikte ailesinden alınmasıyla başlardı. Paides yani “erkek çocuklar” olarak adlandırılan bu çocuklar daha sonra “agelai” denilen gruplara ayrılarak birlikte yeme içmeye yani ortak bir yaşama alıştırılırdı. Yedi ila on sekiz yaşları arasındaki oğlanlardan oluşan bu çocuklar öncelikle kendi aileleriyle olan özel bağlarını koparmaya ve babalarının yaşındaki tüm Spartalıları [ebeveynleri] olarak görmeye teşvik edilirdi. Her grubun başına, aralarından en akıllı ve kavgada en güçlü olan getirilirdi. Bu çocuklar kendilerine verilen emirlere ve cezalara itaat etmek zorundaydı. Bir arada yaşayan çocuklar yattıkları yatakları dahi, Eurotas kıyısında yetişen ve bıçak kullanmadan elleriyle kopardıkları sazlardan kendileri yaparlardı. Lykurgos’un amacı çocukların söz dinleme, yorgunluğa sabırla katlanma ve kavgada kazanma gibi üstün niteliklere sahip olmasıydı. Çocuklar büyüdükçe idmanları da zorlaşmaktaydı. Örneğin saçları kökünden kesilir, yalın ayak yürütülür, oyunlar ise çıplak bir şekilde oynatılırdı. On iki yaşına geldiklerinde, gömleksiz dolaşırlardı. Bütün yıl içinde kendilerine sadece bir pelerin verilirdi. Ayrıca çok az yemek ile yetinmek zorunda olan çocuklar böylece az yemeğe alıştırılmaktaydı.¹ Çünkü çocukların bu sayede bedenlen

¹ Ksenophon’un aktardığına göre, Lykurgos, çocuklara sandalet giydirerek ayaklarını daha narin bir hale getirmek yerine, yalın ayak gezerek ayaklarını daha dayanıklı bir hale getirmelerini istemiştir. Bu uygulamaya alıştıkları takdirde, çocukların tepelere çok daha rahat bir şekilde tırmanabileceklerini ve aşağıya inerken de daha az zorluk çekebileceklerini düşünmüştür. Çıplak ayakla dolaşmaya alışmış bir çocuk, sandalet giymeye alışmış bir çocuğa göre daha yükseğe sıçrayabilir, bir şeyin üzerinden çok daha rahat atlayabilir ve çok daha hızlı

daha hızlı geliştiğine inanılıyordu. Sparta düşüncesine göre, fazla yemek, canlıların özsüyünü durdurur, derinliğine ve genişliğine geriye teperdi. Az yemek ise, bedenin hafifleyerek rahatça ve serbestçe boy atmasını sağlardı. Çünkü hafif beden yapıları daha kıvrak, daha endamlı, şişman bedenlerse ağır ve hantal olurdu (Plutarkhos, Lykurgos'un Hayatı, s. 40).

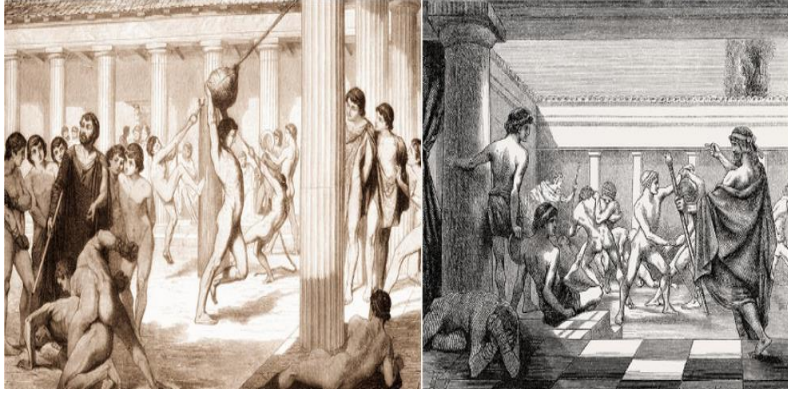
Agoge'de her grubun başında eiren denilen bir delikanlı bulunurdu. Grubu yöneten bu lider, çocukluktan çıkan ve özellikle ergenliğe adım atanlara savaş talimlerinde kumanda eder ve ev içinde de onlara yemekleri hazırlattırır. Çocukların en güçlülerine odun, en küçüklerine de sebze taşıttırır. Bunları getirebilmek için çocukların bir kısmı bahçelere hırsızlık yapmak için gönderilir, bir kısmı da sinsice ve büyük bir ustalıklı büyüklerin ortak sofralarına sızmaya zorlanırlardı. Hırsızlık yapmaya alıştırmaya çalışılan çocuğun yakalanmaması gerekirdi. Çünkü bir Spartalı her işi en iyi biçimde yapmalıydı. Yakalanan çocuk ise beceriksizliği ya da savsaklığından ötürü dayak yerd. Hırsızlık yapan çocuklar, yakalanmamaya çok önem verirlerdi. Öyle ki yakalanmamak için ölümü dahi göze alırlardı. Bu bağlamda anlatılan bir hikâyeye göre, bir tilki yavrusu çalan çocuk, onu pelerininin altına saklamış, tilki yavrusu pençeleri ve dişleriyle karnını parçalamasına rağmen hiç renk vermemiş, acıya katlanıp ölmeyi yakalanmaya yeğ tutmuştur (Plutarkhos, Lykurgos'un Hayatı, s. 41-42).

Agoge'deki eğitimlerde hırsızlık önemli bir hayatta kalma becerisi olarak görülmekteydi. Bu nedenle cezalandırılan hırsızlık eyleminden ziyade bir işi başaramamış olmak ve dolayısıyla yakalanma sırasında sergilenen dikkatsizliktir. Sparta'da bütün yurttaşlar eşit görülmekteydi. İster zengin olsun ister yoksul olsun tüm çocuklar devlet denetimi altında aynı eğitimi alıyordu. Sparta'da eğitim, çocuklar, erkek çocuklar, gençler, genç erkekler ve yetişkinler şeklinde yaş gruplarına göre organize ediliyordu (Pomeroy, 1999, s. 133).

Agoge sisteminde bir işi başarmak için öncelikle beden güçlü olmak gerekirkenydi. Sağlam vücutlar geliştirme ihtiyacı ise çeşitli egzersizleri yapmayı gerektirmekteydi. Bu nedenle agoge'deki eğitimlerde özellikle bedensel egzersizlere ve atletik yarışmalara önem verilirdi. Bu egzersizler ise koşma, güreş, atlama, atma (hem cirit hem de disk) ve belki de boks ve acımasız pankrasyon (boks ve güreşin bir karışımı) gibi zorlu

koşabilirdi. Çocukların giyim konusunda bedenlerini şımartmak yerine, yıl boyunca tek bir giysi ile yetinmenin doğru olduğu düşünmüştür. Çocukların aşırı doygunluk yüzünden hantallaşmayacakları ve çok fazlasına ihtiyaç duymadan hayatta kalmasına yetecek ölçüde yemek yemelerini sağlamıştır (Ksenophon, Spartalıların Devleti, s. 13).

oyunlardan oluşmaktaydı. (Bayliss, 2020, s. 82). Yedi yaşından itibaren başlayan bu yaşam tarzı, yirmi yaşında vatandaşlık elde edene kadar kesintisiz olarak devam etmekteydi. Yirmi yaşındayken genç erkekler, her biri 15 kişilik askeri birliklere yerleştirilir ve sonraki on yıl boyunca ekip arkadaşlarıyla birlikte yaşardı. Agoge'den mezun olma yaşı ise otuz idi. Spartalı bir erkek bu yaştan önce evlenemezdi. Ancak evlendikten sonra da kadınlarla çok vakit geçirmez ve özellikle yemeklerini erkek yurttaşlarla yemek zorundaydılar. Agoge'yi başarıyla tamamlayan Spartalı bir genç, tam bir Spartalı yani -kendilerine verdikleri adla "homoioi", "akranlar" veya "eşitlerden" biri olmaktaydı (Starr, 1971, s. 113).

Görsel 3: Spartalı gençlerin beden egzersizlerini gösteren temsili resimler (<https://www.photo/ancient-greece.html>, erişim tarihi: 01/01/2024).

Devlet kontrollü eğitim yani agoge, Sparta sisteminde merkezi bir öneme sahiptir. Öyle ki her yurttaş adayının agoge'den geçmiş olması şarttır. (Cartledge, 2003, s. 28). Agoge'den sonra, askeri yaşam tarzının gerekli sosyal desteği, ortak çadırlar (suskania) olarak da bilinen ortak sofralar (pheiditia, sussitia) sistemi tarafından sağlanmaktaydı (Cartledge, 2003, s. 65). Agoge sistemi dışına çıkamayan Spartalı erkek vatandaşlara savaş dışında herhangi bir ticaret, meslek veya iş yasaklanmış ve böylece onlar, tüm Yunan dünyasının en iyi savaşçıları olmuşlardır (Cartledge, 2003, s. 27). Spartalıların bir insan için ideali, savaşta becerikli ve cesur olmasıydı. Bu öyle bir cesaretti ki kaçmak ya da teslim olmak gibi bir düşünce asla olmamalıydı (Bradford, 2011, s. 42). Olması gereken tek bir düşünce vardı ki o da ancak direnmek ve şehri için hayatından vazgeçmektir. Asker olarak doğan ve askerlik hizmetinden sorumlu olan Spartalı bir erkeğin altmış yaşına kadar beden formda kalması gerekmektedir (Pomeroy, 1999, s. 132). Çünkü Sparta devletinin birey üzerinden tahayyül ettiği en önemli ilke

bedenen ve ahlaki olarak güçlü olmasıydı (Davidson, 1907, s. 24).

Sparta devletinin uyguladığı beden politikaları sonucunda her Spartalı savaşçı bir erkek olarak yetişmiş olmaktadır. Öyle ki bu Spartalı savaşçılar ordunun ve polislin iyiliği için kişisel arzularından arınmış kolektifin yararı için bireyselliklerinden vazgeçmişlerdi. Böylece Sparta'nın savunmasında her daim hazır olan güçlü birimler haline gelmişler ve Sparta ordusu İÖ VII. yüzyılın ortalarından itibaren tüm Antik Yunan dünyasının en iyi savaş aygıtı olmuştur (Lavelle, 2020, s. 41)

7. SONUÇ

Sparta şehir-devleti, toplum üzerinde baskıcı politikalar uygulayan, toplumu devlet yapısına göre şekillendiren ve hegemonik karakteriyle öne çıkan en önemli şehir-devletlerinden biridir. Bütün sistemini güçlü ve iyi bir bedene sahip olmak üzere tasarlayan Sparta devletinde hiç kimsenin istediği gibi yaşamasına izin verilmezdi. Öyle ki onların doğumdan ölüme kadar süren bütün yaşamı devlet tarafından belirlenmekteydi. Spartalı bir yurttaş doğumdan itibaren devletin kontrolü altında idi ve yaşama hakkı dahi devlet tarafından verilmekteydi. Sparta'da devletin bekası için yalnızca bedenen sağlıklı olan bir çocuğun yaşama hakkı vardı. İster kadın olsun ister erkek, kusurlu, kötü ve sağlıklı doğan bir çocuk ise ölüme terkedilirdi.

Hayatta kalmasına izin verilen bireyler, devletin belirlemiş olduğu bir biçimde yaşamak zorundaydı. Aksini düşünmek ise mümkün değildi. Bütün yaşamı devlet tarafından organize edilen Spartalı bir yurttaş özel bir şekilde yetiştirilirdi. Yedi yaşında başlayan ve her yurttaşın almakla zorunlu olduğu agoge denilen eğitim sisteminin temel amacı bedenen ve ruhen güçlü bireyler yetiştirmektedir. Antik Yunan dünyasının en ağır eğitim sistemi olarak bilinen bu zorlu eğitimlerde çocuklara açlığa ve zorluğa, sıcağa ve soğuğa, sert havaya ve karanlığa, acıya ve aşağılanmaya dayanmaları öğretilirdi. Bu zorlu eğitimlerin en önemli amacı yenilmez, itaat eden, erdemli ve cesur savaşçılar yetiştirmektir. Sparta devletinin bireyler üzerinde uyguladığı politikaların temelinde devleti iç ve dış tehlikelerden koruma düşüncesi yatmaktadır. Bu politikaların erken dönemlerden itibaren sert bir biçimde uygulanmasında ise özellikle helot isyanları etkili olmuştur.

Sparta şehir-devletinin bedenler üzerinde kurmuş olduğu hegemonik stratejilerde herhangi bir rıza gözetilmemiştir. Çünkü Sparta düşüncesine göre birey devlete aittir ve dolayısıyla bireyin kişisel arzularına göre bir yaşam kurması söz konusu değildir. Erkeklerin savaşçı, kadınların ise güçlü ve sağlıklı erkek çocukları dünyaya getirmekle sorumlu olduğu Sparta toplumunda iktidarın belirlediği bu roller dışına kesinlikle çıkılmazdı. Kadın

ve erkeklerin bütün yaşamı bu iki rol dâhilinde iktidar tarafından planlanır ve uygulanırdı.

Sparta şehir-devletinin kurguladığı bedenler, Yunanlılar arasında şaşkınlıkla karşılanan savaşçı ruhu, cesaretleri, devletin üstünlüğüne itaatleri bakımından oldukça özgün bir yere sahiptir. Mükemmeliyetçi bir yapıya sahip olan Sparta devletinde, kişisel erdemın geliştirilmesine adanmış bir tür disiplinli minimalizm hâkimdir. Kısa ve öz konuşmaya, gösterişsiz ve sade bir yaşama önem veren Sparta devleti, çağdaşları tarafından da kabul edildiği gibi bireyi ve tekil bedenleri kendi politikaları doğrultusunda yapılandıran en başarılı devletlerden biridir.

8. SUMMARY

Bio-power, used by Michel Foucault, is to establish power, especially over bodies, within the policies developed in accordance with the perception of society that the dominant power wants to create. The main purpose of bio-power is to keep the bodies under control and therefore the population to be kept under control. Foucault's bio-power consists of two basic forms: Disciplinary power and Population bio-politics, based on his approach to humans. According to the disciplinary form, also called the anatomo-politics of the body, the human being is a machine. The purpose of this form is to keep the human body under control, improve its abilities, make it more efficient and docile, and integrate it with economic control systems. In the biopolitics of population, the body is accepted as a natural species. The main purpose of this approach is to develop a regulatory control over the population.

According to Foucault, biopower is the most important invention of capitalist society and has an important place in its development. Because capitalism requires the body to enter the production process in a controlled manner and the population to be made suitable for economic processes. The term hegemony, which is related to bio-power, means the superiority that a state, a certain group or an individual can exercise over others. However, in this state of superiority, there is no obedience based on violence, such as any pressure or use of force. In the hegemonic relationship, which is assumed to be related to concepts such as domination and obedience, there is a situation that requires both coercion and consent. However, definitions such as "use of force", "coercion" and "obedience" have traditionally been associated with the term hegemony.

One of the most important city-states where bio-power was exercised in a hegemonic manner was Sparta. Sparta, one of the largest city-

states of the ancient Greek civilization after Athens, has a different character from other poleis. Both the form of government and the social life of the Spartan state are quite characteristic. The form of government of the Spartan state, ruled by two kings, is monarchy.

Spartan society, dominated by a strict hierarchical structure, consisted of three main classes: citizens (homoioi), residents of the surrounding areas (perioikoi) and slaves (helots). Helots, the lowest class of the hierarchical Spartan society, are a class that emerged with the Messenian Wars. As a result of the Messenian War, Messenia and Laconia were captured by the Spartans, and thus the Spartans captured the most fertile region of Greece. With the conquest of Messenia and Laconia, Sparta became one of the largest city-states of the Greek world, and the local people were captured and forced to cultivate the land on behalf of the Spartans. Thus, Sparta emerged as the richest and most powerful city-state in Greece.

The Spartan state has a unique place with its oppressive policies on society and individuals. These policies, attributed to the legislator Lykurgos, are called Rhetra or Great Rhetra. A product of oral tradition, Lykurgos' laws were comprehensive, covering every aspect of the people's life. With these laws, Lykurgos made great innovations in every aspect of the state, from its management style to its institutions. It also determined the entire lifestyle of Sparta, as well as administrative and political innovations. Particularly the physical form of Spartan citizens was designed by the laws of Lykurgos.

According to Lykurgos, each Spartan citizen should be raised according to the structure of the state and the needs of the government. According to the laws of Lykurgos, who managed to establish strict traditions in this context, a father with a child in Sparta was not free to raise him. Because in Sparta, a health check was made after the birth of the child and an unhealthy and defective baby was not allowed to live. An unhealthy and defective baby would be left on the cliff of Mount Taygetos and left to die for the good of both himself and the state. A child who was healthy and deserved to live had to live in a way determined by the state.

In Sparta, as soon as a child turned seven years old, he was included in the education system called agoge. In this system, children who went through difficult training received various physical and mental training. Agoge trainings are programmed for the child to have a disciplined, strong, athletic, healthy and agile body. The main purpose of these trainings, which include various physical exercises, is to raise brave, obedient and warrior individuals who prioritize their state above all else. Because the Spartan

ideal for a person was to be skillful and brave in battle. This was such courage that there should never have been a thought of running away or surrendering. There was only one thought he had to have, and that was to willingly face death for the sake of his homeland.

In the society that Lycurgus tried to build, women were raised to have healthy and athletic bodies, just like men. First of all, girls had to conform to the body definition determined by the government. The main motivation for keeping girls alive is that they will give birth to strong and brave boys. For this reason, women in Sparta lived a free life, unlike their contemporaries. Because, according to Spartan thought, being confined to the home is unhealthy and contrary to body policies. In Sparta, young girls did a series of exercises such as running, boxing, wrestling, discus and javelin throwing, horseback riding and foot races in order to be physically strong, athletic and agile.

9. KAYNAKLAR

- Adams, K. M. ve Dickey, S. (2000). *Home and hegemony*. Michigan: University of Michigan Press.
- Andrewes, A. (1971). *Greek society*. Harmondsworth: Penguin Books
- Barrow, R. (1975). *Sparta*. London: Allen & Unwin Published.
- Bayliss, A. J. (2020). *The Spartans*, Oxford: Oxford University Press,
- Bradford, A. S. (2011). *Leonidas and the kings of Sparta mightiest warriors, fairest kingdom*. England: Praeger Published.
- Cartledge, P. (1979). *Sparta and Lakonia: A regional history, 1300-362 BC*. Boston: Routledge & Kegan Paul Published.
- Cartledge, P. (2003). *The Spartans: An epic history*. London: Pan Books.
- Castle, E. B. (1961). *Ancient education and today*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin
- Croix, G.M. D. Stede. (2002). *The helot threat*, (Ed: Michael Whitby), Sparta. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Çelgin, G. (2018). *Eski Yunanca- Türkçe sözlük*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Davidson, T. (1897). *Aristotle and ancient educational ideals*. New York: C. Scribners Sons
- Davidson, T. (1907). *The education of the Greek people and its influence on Civilization*. New York: D. Appleton and Company.
- Dickinson, O. (2012). *The Collapse at the End of the Bronze Age*. (Edit: Eric H. Cline). The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean. New York: .Classical Studies.
- Dillon, M. (1994). *Ancient Greece: Social and historical documents from archaic times to the death of Socrates (c. 800-399 BC)*. New York: Routledge Press.

- Ducat, J. (2006). *Spartan education: Youth and society in the classical period*. Translated by Emma Stafford, P.-J. Shaw and Anton Powell. USA: The Classical Press of Wales.
- Dunstan W. E. (2000). *Ancient Greece*. USA: Harcourt College Publishers.
- Finley, M. I. (1963). *The ancient Greeks: An introduction to their life and thought*. New York: Viking Press.
- Fontana, B. (2008). *Hegemony and power in Gramsci*. Howson, R.&Kylie, S. (Eds.). Hegemony studies in consensus and coercion. (First Edition). New York: Routledge Published.
- Foucault, M. (2003). *Cinselliğin tarihi. Cilt 1*. Hülya Uğur Tanrıöver (Çev). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2016). *Ozne ve iktidar*. Işık Ergüden-Osman Akinhay (Çev). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gettell, R. G. (1923). *History of political thought*. London: George Allen & Unwin Ltd. Published.
- Gramsci, A. (1997). *Hapishane defterleri*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Hansen, M. H. (2006). *Polis: An introduction to the Ancient Greek city-state*. New York: Oxford University Press.
- Hooker, J. T. (1980). *The ancient Spartans*. London: J.M. Dent & Sons Ltd. Published.
- Jones, A. H. M. (1967). *Sparta*. New York: Basil Blackwell Published.
- Ksenophon, (2021). *Spartalıların devleti-Atinalıların devleti*. (O. Demir, Çev.). Pinhan Yayıncılık: İstanbul.
- Lavelle, B. M. (2020). *Archaic Greece the age of new reckonings*. USA: Wiley Blackwell.
- Mansel, A. M., (2014). *Ege ve Yunan tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Michalopoulos, M. (2016). *The rise and fall of the Spartan revolutionary movement (243–146 BC)*. England: Pen & Sword Books Ltd.
- Miller, S. G. (2004). *Ancient Greek athletics*. New Haven: Yale University Press.
- Nealon, N. T. (2003). *Plant Theory: Biopower & vegetable life*. Stanford. California: Stanford University Press.
- Neils, J. (2011). *Women in the ancient World*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum
- Pomeroy, S. B. (1999). *Ancient Greece: A political, social, and cultural history*. New York: Oxford University Press.
- Pomeroy, S. B. (2002). *Spartan women*. New York: Oxford University Press.
- Plutarkhos, (1967). *Lykurgos'un hayatı*. (S. Eyuboğlu-V. Günyol, Çev.). İstanbul: Çan Yayınları.
- Rahe, P. A. (2016). *The Spartan regime its character, origins, and grand strategy*. New Haven and London: Yale University Press.
- Rodgers, N. (2014). *Antik Yunan: Arkeoloji, sanat ve tarih tutkunları için 1000 fotoğraf eşliğinde kapsamlı bir araştırma*. (Çev: Ülkü Evrim Uysal). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ross, B. D. (2012). *Krypteia: A form of Ancient guerrilla warfare*. Grand Valley Journal of History Vol: 1 Issue: 2

- Shutt, T. B. (2009). *A history of ancient Sparta: Valor, virtue, and devotion in the Greek golden age*. ABD: Recorded Books
- Starr, C. G. (1961). *The origins of Greek civilization 1100-650 B.C.*, London: Jonathan Cape Thirty Bedford Square Published.
- Starr, C. G. (1971). *The Ancient Greeks*. New York-Oxford: University Press.
- Thukydides. (2017). *Peloponnesos savaşları*. (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Tigerstedt, E. N. (1965). *The legend of Sparta in classical Antiquity*, Vol. 1. Göteborg-Uppsala.: Uppsala Almqvist & Wiksell International.
- Timoth, D. (2018). *Ancient history: Spartan oliganthropia*. Issue 1.2. Boston: Brill Press.
- Toynbee, A. (1969). *Some problems of Greek history*. New York: Oxford University Press.
- Watson, A. (2007). *Hegemony & history*. New York: Routledge Ppublished.
- Görseller için kaynaklar
- Görsel 1: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Sparta>, erişim tarihi: 01/01/2024.
- Görsel 2: Pomeroy, S. B. (2002). *Spartan Women*. New York: Oxford University Press.
- Görsel 3: <https://www.photo/ancient-greece.html>, erişim tarihi: 01/01/2024.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederiz.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır. Varsa kurum veya kişiler belirtilir.

Katkı Oranı Beyanı: Dr. Defne YILMAZCAN %34; Doç. Dr. Aydın EFE %33; Doç. Dr. Ahmet GÖZLÜ %33'tür.

